T.C.
ERCİYES ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ

KARAHANLI TÜRKÇESİNDE FİİL

Tezi Hazırlayan
Galip GÜNER

Tezi Yöneten
Prof. Dr. Mustafa ARGUNŞAH

Türk Dili ve Edebiyatı Anabilim Dalı
Doktora Tezi

KAYSERİ 2008

T.C.
ERCİYES ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ

KARAHANLI TÜRKÇESİNDE FİİL

Tezi Hazırlayan
Galip GÜNER

Tezi Yöneten
Prof. Dr. Mustafa ARGUNŞAH

Türk Dili ve Edebiyatı Anabilim Dalı
Doktora Tezi

Bu çalışma Erciyes Üniversitesi Araştırma Fonu tarafından desteklenmiştir.

KAYSERİ 2008

Prof. Dr. Mustafa ARGUNŞAH'ın danışmanlığında Galip GÜNER tarafından hazırlanan **"Karahanlı Türkçesinde Fiil"** adlı bu çalışma jürimiz tarafından Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Türk Dili ve Edebiyatı Anabilim Dalında **Doktora** tezi olarak kabul edilmiştir.

20 /11/2008
(Tez savunma sınav tarihi yazılacaktır.)

JÜRİ:

Danışman :Prof. Dr. Mustafa ARGUNŞAH .....

Üye :Prof. Dr. Recep TOPARLI .....

Üye : Prof. Dr Metin KARAÖRS .....

Üye : Prof. Dr. Nevzat ÖZKAN .....

Üye :Doç. Dr. Ayhan ÖZTÜRK .....

ONAY:

Bu tezin kabulü Enstitü Yönetim Kurulunun 05/12/2008.. tarih ve -30-..... sayılı kararı ile onaylanmıştır.

.....05 / 12 / 2008..

Prof.Dr. Kerim TÜRKMEN
Enstitü Müdürü

ÖN SÖZ

Dil, ögeleri makine gibi çalışan bir sistemdir. Bu sistemi, en küçük birimler olan sesler, seslerin belli bir düzen içerisinde birleşmesinden ekler, kelimeler ve nihayet kelimelerin belli kurallar ve anlam bağlantısı içerisinde bir araya gelmesiyle kurulan cümleler oluşturur. Sistemin düzenli işleyebilmesi için her ögenin kendine ait görevleri vardır. İşte fiiller de bu sistem içerisinde kendilerine özgü kurallarla ortaya çıkan bir çarktan ibarettir. Dilin genel çalışma biçiminin anlaşılabilmesi için fiillerin incelenmesi de bu bağlamda son derece önemlidir.

Kelime çeşitlerinin en önemli unsurlarından biri olan fiiller her zaman dildeki bildirme işleminin, dille ortaya konulan işin, oluşun veya hareketin bel kemiği olarak kabul edilirler.

A. Smith, W. von Humboldth gibi dil bilimciler fiilleri, dilin doğuşunda, ilk çıkarılan kelimeler olarak kabul etmektedirler. En eski dil çalışmalarında da fiilin dil içindeki önemi dikkatleri çekmiş, Aristo'nun ad (*onoma*) ile birlikte başlıca kelime çeşitleri arasında fiili (*rhéma*) de saptadığı görülmüştür. Geleneksel dil bilgisi araştırmalarında da fiiller her zaman temel ögelerden biri sayılmıştır. Bu bağlamda harekete, işe ve oluşa dayalı bir hayat tarzı süren Türk toplumunun dili olan Türkçe içinde de fiillerin ayrı bir yeri vardır.

En basit tanımıyla fiiller, iş ve hareket bildiren kelimelerdir. Evrende biri nesne, diğeri de hareket olmak üzere iki temel unsur vardır. Nesneler, canlı, cansız, maddi ve manevi bütün varlıklar ve kavramlardır. Hareketler ise nesnelerin zaman ve mekân içindeki oluşları, kılışları ve duruşlarıdır. Nesneler, varlıkları kendileri ile kaim olan; hareketler ise varlıkları nesnelere bağlı olan ögelerdir. İki unsur arasındaki bu fark, bildirişim unsuru olarak dile de yansımış ve adlarla fiillerin birbirinden ayrılan dil ögeleri olarak ortaya çıkmalarını sağlamıştır. Yani fiiller karşıladıkları hareketlerle zaman ve mekân kapsamı içerisinde, somut ve soyut nesne ve kavramlarla ilgili her türlü oluş, kılış, kılınış ve durumları bildirmektedirler. Bu bakımdan fiiller dilde adlardan ayrı bir grup oluşturmaktadırlar.

Fiiller kök ve gövde durumunda iken adlarla ilişkiye giremezler. Bu ilişkinin gerçekleşmesi ancak ve ancak fiillerin çekime girmeleri ile gerçekleşir ve böylece fiiller şekillenerek dile katkı sağlamada işlerlik kazanırlar.

Fiillerin dildeki önemini arz eden bütün bu görüşlerden hareket ederek diyebiliriz ki Türkçenin eksiksiz bir tarihî gramerinin hazırlanabilmesi için tarihî devirlerin dil unsurlarının tek tek ve ayrıntılı olarak incelenmesinin önemi büyüktür. İşte bu tezin amacı da Karahanlı Türkçesindeki fiillerin ayrıntılı ve kapsamlı olarak incelenmesidir. Karahanlı Türkçesi, Türkçenin gelişme evreleri içerisinde (XI.-XIII. yüzyıllar) önemli bir yer teşkil etmektedir. Zira Karahanlı Türkçesinden sonra Türkçe, yazı dili olarak farklı coğrafyalarda dallanıp budaklanmaya başlamış ve buna bağlı olarak yeni yazı dilleri oluşmuştur. Bu bağlamda Türkçenin son derece önemli unsurlarından biri olan fiillerin Karahanlı Türkçesindeki durumlarının belirlenmesi, eski ile yeni arasındaki bağlantının kurulması ve karşılaştırması bakımından önemlidir. Ayrıca yakın zamanda Kur'an tercümelerinin ilim âlemine kazandırılmasıyla Karahanlı Türkçesine ait eserlerin sayısı artmıştır. Bu duruma bağlı olarak Karahanlı Türkçesi üzerinde yapılacak çalışma imkânları ve değerlendirilmesi gereken dil malzemeleri de çoğalmıştır.

Dönem eserlerinin sayısının artmasına rağmen Karahanlı Türkçesinin genel yapısına ait bir konuyu ele alan ve inceleyen çalışmaların sayısı fazla değildir. Bu noktada *Karahanlı Türkçesinde Fiil* konulu çalışma, dönemin metinlerinde geçen fiiller üzerinde yapılmış ilk genel çalışma olacaktır. Ayrıca Karahanlı Türkçesi sahasındaki dilin söz varlığı ve gramer yapısı üzerinde yapılacak detaylı çalışmalar, Karahanlı Türkçesinin tarihî gelişiminin ortaya konulmasına ve mevcut lehçe tabakalaşmalarının doğru tespitine imkân verecektir.

Karahanlı Türkçesinde Fiil başlıklı çalışma beş temel eserin fişlenmesi sonucu elde edilen verilerin işlendiği altı ana bölümden oluşmaktadır. Bu bölümlerdeki malzemenin işlenmesinde tutulan yolları/yöntemleri çalışmanın daha iyi anlaşılabilmesi bakımından şöylece özetleyebiliriz:

Basit fiiller, ses terkibi esasına dayanan bir sınıflandırmaya göre sıralanmış; bu fiillerin basit olup olmadıkları tespit edilirken Clauson'un etimolojik sözlüğü esas alınmıştır. Fiiller alfabetik olarak sıralanmış, temel ve yan anlamları ortaya konulmuştur. Örnekler,

fiilin anlamının daha iyi anlaşılabilmesi, diğer unsurlarla ilişkisinin daha belirgin olarak ortaya çıkabilmesi gayesiyle cümle düzeyinde gösterilmiştir.

Türemiş fiiller ortaya konulurken öncelikle eklere göre bir tasnif sistemi gözetilmiş, eklerin yapıları ve fonksiyonları tek tek incelenmiştir. Türemiş fiilin anlamı verildikten sonra parantez içerisinde fiilin türeme biçimini gösteren kısmi bir etimolojik tahlil yapılmıştır. Bu etimolojik tahlillerde temel kaynak olarak kullandığımız Clauson'un eksik kaldığı veya görüşlerinin muğlak olduğu durumlarda daha açık bir veri ortaya koyan genel kaynaklar veya o fiille ilgili müstakil çalışmalar varsa onlardan da yararlanılmıştır. Ayrıca pek çok türemiş fiilin ilk defa Kur'an tercümeleriyle tarihî Türk dili sahasında tanıklandığı görülmüştür. Dolayısıyla bu fiillerin Clauson'da etimolojik tahlilleri bulunmamaktadır. Bu durumda fiilin kökü Clauson'da varsa gösterilmiş ve üzerine ilgili ek getirilerek etimolojik açılım yapılmıştır. Etimolojik inceleme yapılırken anlamının net olarak anlaşılamayacağını düşündüğümüz kelimelerin manaları tırnak içerisinde verilmiştir. Son olarak bu türemiş fiillerin metinlerden seçilen örnekleri cümle düzeyinde gösterilmiştir.

Birleşik fiil bahsinde fiiller, kuruluş biçimleri bakımından sınıflandırılmış, bu kuruluş biçimlerinin gramatikal analizi yapılmış, Karahanlı Türkçesindeki durumları üzerinde durulmuş, örnekler yine cümle düzeyinde ve fiili esas alan bir alfabetik sıralamayla sıralanmıştır. Bilhassa deyimleşmiş birleşik fiiller bakımından Karahanlı Türkçesinin zenginliği dikkatlerden kaçmamıştır.

Karahanlı Türkçesinde fiil çekiminde fiiller girdikleri kip biçimine göre (bildirme ve tasarlama) bir değerlendirmeye tâbi tutulmuş; bu kip eklerinin fiile ve cümleye kattığı anlam özellikleri ortaya konulmuş, şahıslara göre çekimleri değerlendirilmiş ve örneklerle gösterilmiştir. Ayrıca kip ekleri ses uyumları bakımından da değerlendirmeye tâbi tutulmuşlardır. Her kipin sonunda Karahanlı Türkçesindeki durumunu gösteren bir çekim tablosu eklenerek konuya açıklık kazandırılmıştır.

Karahanlı Türkçesinde sıfat-fiil yapan ekler taşıdıkları zaman ifadelerine göre ele alınmış, her ekin yapısı üzerinde ortaya konulan görüşler değerlendirilmiş, taşıdıkları ve eklendikleri fiillere kattıkları anlam özellikleri gösterilmiş, örnekler sıfat-fiilin eksiz, hâl, iyelik ve çokluk ekleri ve varsa edatlarla kullanımlarına göre tasnif edilmiştir.

Sıfat-fiiller gibi Karahanlı Türkçesindeki zarf-fiiller de eklere göre sınıflandırılmış, eklerin yapıları ve anlam özellikleri tespit edilmiş, örnekler zarf-fiil eki almış fiilin cümlede zarf olma veya bağlayıcılık görevinde kullanılma durumuna göre ortaya konulmuştur.

Çalışmanın sonuna araştırmacıların işini kolaylaştırmak, elde edilen verilere daha kolay ulaşıp bu verileri daha verimli kullanabilmelerini sağlamak amacıyla, incelenen basit ve türemiş fiilleri gösteren dizin konulmuştur.

Metinlerin Türkiye Türkçesine aktarılmasında bire bir çeviri yolu gözetilmemiştir. Anlamın tam olarak ortaya çıkabilmesini sağlamak için serbest çeviri tarzı benimsenmiştir. *Kutadgu Bilig* ve *Atebetü'l Hakayık* çevirilerinde Arat, *Divânü Lügati't-Türk* için Dankoff-Kelly neşrinden yararlanılmıştır. Karahanlı Türkçesi Kur'an tercümelerinin günümüz Türkçesine bilimsel aktarımı yapılmamıştır. Bu bakımdan metinlerin Türkiye Türkçesiyle ifade edilmesinde Kur'an meallerinden istifade edilmiştir; ancak herhangi bir meale tamamen bağlı kalınmamış, anlamın özgün metinle örtüşmesine gayret edilmiştir.

Bu çalışmanın tez olarak hazırlanmasında, bilim adamlığındaki ciddiyeti ve titizliğinden, yol göstericilik vasfıyla da bilgilerinden ve görüşlerinden istifade edebilme onuruna eriştiğim değerli hocam Prof. Dr. Mustafa ARGUNŞAH'a, başta Prof. Dr. M. Metin KARAÖRS ve Prof. Dr. Nevzat ÖZKAN olmak üzere katkı sağlayan bütün hocalarıma, bana olan desteğini benden hiçbir zaman esirgemeyen eşime hassaten müteşekkirim.

KARAHANLI TÜRKÇESİNDE FİİL

Galip GÜNER

ÖZET

Karahanlı Türkçesinde Fiil başlıklı çalışma beş temel eserin fişlenmesi sonucu elde edilen verilerin işlendiği yedi ana bölümden oluşmaktadır. Bu bölümler: 1. Basit Fiiller, 2. İsimden Fiil Türeten Ekler, 3. Fiilden Fiil Türeten Ekler, 4. Birleşik Fiiller, 5. Fiil Çekimi, 6. Sıfat Filler, 7. Zarf-Fiiller.

Basit fiiller, ses terkibi esasına dayanan bir sınıflandırmaya göre sıralanmıştır. Türemiş fiiller ortaya konulurken öncelikle eklere göre bir tasnif sistemi gözetilmiş, eklerin yapıları ve fonksiyonları tek tek incelenmiştir. Türemiş fiilin anlamı verildikten sonra parantez içerisinde fiilin türeme biçimini gösteren kısmi bir etimolojik tahlil yapılmıştır. Birleşik fiil bahsinde fiiller, kuruluş biçimleri bakımından sınıflandırılmış ve bu kuruluş biçimlerinin gramatikal analizi yapılmıştır. Karahanlı Türkçesinde fiil çekiminde fiiller girdikleri kip biçimine göre (bildirme ve tasarlama) bir değerlendirmeye tâbi tutulmuş; bu kip eklerinin fiile ve cümleye kattığı anlam özellikleri ortaya konulmuş, şahıslara göre çekimleri değerlendirilmiş ve örneklerle gösterilmiştir.

Karahanlı Türkçesinde sıfat-fiil yapan ekler taşıdıkları zaman ifadelerine göre ele alınmış, her ekin yapısı üzerinde ortaya konulan görüşler değerlendirilmiş, taşıdıkları ve eklendikleri fiillere kattıkları anlam özellikleri gösterilmiş, örnekler sıfat-fiilin eksiz, hâl, iyelik ve çokluk ekleri ve varsa edatlarla kullanımlarına göre tasnif edilmiştir. Sıfat-fiiller gibi Karahanlı Türkçesindeki zarf-fiiller de eklere göre sınıflandırılmış, eklerin yapıları ve anlam özellikleri tespit edilmiş, örnekler zarf-fiil eki almış fiilin cümlede zarf olma veya bağlayıcılık görevinde kullanılma durumuna göre ortaya konulmuştur.

Anahtar Sözcükler: Karahanlı Türkçesi, fiiller, yapım, çekim, anlam, etimoloji.

VERB İN KARAKHANİD TURKİC

Galip GÜNER

ABSTRACT

Verb in Karakhanid Turkic is prepared for presenting as a doctorate thesis to Erciyes University Social Sciences Institute, Turkish Language Branch.

Thesis is to be formed by seven main parts. These are:

1. Simple verbs: Simple verbs of Karakhanid Turkic are classificated by voice composition.

2. Denominative verbs: Affixes which derives verbs from nouns are examined. We evaluated their functions in Karakhanid Turkic and gave examples about the affix.

3. Deverbal verbs: Affixes which derives verbs from verbs are examined. We evaluated their functions in Karakhanid Turkic and gave examples about the affix.

4. Compound verbs: Compound verbs in Karakhanid Turkic were classified by theirs constructions. Then we analysed their grammatical forms.

5. Conjugation: We gave the table of conjugation affixes and confirmed the tenses which are used in simple and compound. Then examined these affixes that got into conformity of vowel and consonant.

6. Participles: Affixes which derives participles in Karakhanid Turkic are to be classified by the tense meaning that they enunciate.

7. Gerunds. Affixes which derives gerunds in Karakhanid Turkic are to be classified by the tense meaning that they enunciate.

Keywords: Karakhanid Turkic, verbs, structure, declination, meaning, etymology.

İÇİNDEKİLER

ÖN SÖZ i

ÖZETLER v

KISALTMALAR VE İŞARETLER.....xvi

0.GİRİŞ 1

0.1.Karahanlılar.....1

0.2.Karahanlı Türkçesinin Türk Dili Tarihindeki Yeri.....3

0.3.Karahanlı Türkçesiyle Yazılmış Eserler.....4

I.BASİT FİİLLER.....11

I.1.Ünlü Kuruluşunda Olan Basit Fiiller.....12

I.2.Ünlü + Ünsüz Kuruluşunda Olan Basit Fiiller.....13

I.3.Ünlü + Ünsüz + Ünlü Kuruluşunda Olan Basit Fiiller.....29

I.4.Ünlü + Ünsüz + Ünsüz Kuruluşunda Olan Basit Fiiller.....32

I.5.Ünlü + Ünsüz + Ünlü + Ünsüz Kuruluşunda Olan Basit Fiiller.....33

I.6.Ünlü + Ünsüz + Ünsüz + Ünlü Kuruluşunda Olan Basit Fiiller.....37

I.7.Ünlü + Ünsüz + Ünsüz + Ünlü + Ünsüz Kuruluşunda Olan Basit Fiiller.....39

I.8.Ünsüz + Ünlü Kuruluşunda Olan Basit Fiiller.....40

I.9.Ünsüz + Ünlü + Ünsüz Kuruluşunda Olan Basit Fiiller.....42

I.10.Ünsüz + Ünlü + Ünsüz + Ünlü Kuruluşunda Olan Basit Fiiller.....83

I.11.Ünsüz + Ünlü + Ünsüz + Ünsüz Kuruluşunda Olan Basit Fiiller.....87

I.12.Ünsüz + Ünlü + Ünsüz + Ünlü + Ünsüz Kuruluşunda Olan Basit Fiiller.....89

I.13.Ünsüz + Ünlü + Ünsüz + Ünsüz + Ünlü Kuruluşunda Olan Basit Fiiller.....91

I.14.Ünsüz + Ünlü + Ünsüz + Ünsüz + Ünlü + Ünsüz Kuruluşunda Olan Basit Fiiller.....94

II.TÜREMİŞ FİİLLER.....95

II.1.İSİMDEN FİİL TÜRETEN EKLER.....95

II.1.1.+A-.....96

II.1.2.+I-/+U-.....106

II.1.3.+(A)ḍ-/+(A)D-/+(A)y.....110

II.1.4.+Al-.....113

II.1.5.+(A)r-.....115

II.1.6.+DA-.....118

II.1.7.+GA-/+KA-.....120

II.1.8.+GAr- / +KAr-.....121

II.1.9.+GIr- / +KIr-.....123

II.1.10.+(I, U)K-.....125

II.1.11.+lA-.....129

II.1.12.+(I)msIn-.....160

II.1.13.+rA-.....160

II.1.14.+(I)rGA- / +(I)rKA-.....161

II.1.15.+sA-.....162

II.1.16.+sI-.....165

II.1.17.+sIn-.....166

II.1.18.+sIrA-.....167

II.2.FİİLDEN FİİL TÜRETEN EKLER.....169

II.2.1.-A-.....170

II.2.2.-I-/-U-.....171

II.2.3.-AlA-.....173

II.2.4.-Ar-.....173

II.2.5.-çIr-, -çUr- / -sIr-.....176

II.2.6.-ḍ-/-y-.....177

II.2.7.-DUr-.....179

II.2.8.-dUz-.....191

II.2.9.-GUr-/-KUr-.....192

II.2.10.-GUz-.....195

II.2.11.-GIt-/-GUt-/-KIt-/-KUt-.....196

II.2.12.-(I, U)K-.....197

II.2.13.-(I, U)l-.....199

II.2.14.–(I, U)msIn-.....223

II.2.15.-(I, U)n-.....224

II.2.16.-(I, U)r-.....251

II.2.17.-sA-.....260

II.2.18.-sIK-/-sUK-.....263

II.2.19.-(I, U)ş-.....266

II.2.20.-(I, U)t-.....281

II.2.21.-(U)z-.....299

III.BİRLEŞİK FİİLLER.....301

III.1.İsim Unsuru İle Bir Yardımcı Fiilden Oluşan Birleşik Fiiller.....302

III.1.1.isim + bol-.....303

III.1.2.isim + ėt-/it-.....319

III.1.3.isim + ķıl-.....320

III.2.Bir Yanı Sıfat-fiil Bir Yanı Yardımcı Fiil Olan Birleşik Fiiller.....352

III.2.1.–mIş bol-.....352

III.2.2.–r, -Ar, -(I, U)r, bol-/-mAz bol-.....353

III.2.3.–GU bol-.....354

III.3.İsim Unsuru İle Bir Asıl Fiilden Oluşan Birleşik Fiiller.....355

III.4.Bir Yanı Zarf-fiil Bir Yanı Asıl Fiil Olan Birleşik Fiiller: Tasvir Fiilleri...408

III.4.1.Süreklilik Fiilleri.....409

III.4.1.1.tur-.....409

III.4.1.2.kel-.....411

III.4.1.3.ķal-.....411

III.4.1.4.bar-.....412

III.4.2.Tezlik Fiilleri.....413

III.4.2.1.bėr-/bir-.....413

III.4.2.2.kör-.....416

III.4.3.Yeterlik Fiilleri.....416

III.4.3.1.bil-.....417

III.4.3.2.u-.....418

III.4.3.3.al-.....420

III.4.4.Yaklaşma Fiilleri.....420

IV.FİİL ÇEKİMİ.....422

IV.1.BİLDİRME / HABER KİPLERİ.....423

IV.1.1.Görülen Geçmiş Zaman Kipi.....423

IV.1.2.Duyulan Geçmiş Zaman Kipi.....442

IV.1.3.Geniş Zaman Kipi.....446

IV.1.4.Gelecek Zaman Kipi.....477

IV.1.4.1.-DAçI.....478

IV.1.4.2.-GA.....481

IV.1 .4.3.–GAlIr, -ķalır.....485

IV.1.4.4.-GAy, -ķay.....486

IV.1.4.5.–GU / -GUsI, -ķusı.....493

IV.1.4.6.–GUçI.....494

IV.2.TASARLAMA KİPLERİ.....496

IV.2.1.Şart Kipi.....496

IV.2.2.Emir Kipi.....508

IV.2.3.Gereklilik Kipi.....528

IV.2.3.1.-GU.....528

IV.2.3.2.-GU kerek.....529

IV.2.3.3.kerek.....530

IV.2.3.4.(kerek+…) -sA.....532

IV.3.FİİLLERİN BİRLEŞİK KİPLİ ÇEKİMLERİ.....532

IV.3.1.BİRLEŞİK KİPLİ FİİLLERİN HİKÂYESİ.....534

IV.3.1.1.Geniş Zamanın Hikâyesi.....534

IV.3.1.2.Görülen Geçmiş Zamanın Hikâyesi.....537

IV.3.1.3.Duyulan Geçmiş Zamanın Hikâyesi.....538

IV.3.1.4.Gelecek Zamanın Hikâyesi.....538

IV.3.1.5.Şart Kipinin Hikâyesi.....542

IV.3.1.6.Emir Kipinin Hikâyesi.....543

IV.3.1.7.Gereklilik Kipinin Hikâyesi.....544

IV.3.2.BİRLEŞİK KİPLİ FİİLLERİN RİVAYETİ.....544

IV.3.2.1.Geniş Zamanın Rivayeti.....544

IV.3.2.2.Şart Kipinin Rivayeti.....544

IV.3.3.BİRLEŞİK KİPLİ FİİLLERİN ŞARTI.....545

IV.3.3.1.Geniş Zamanın Şartı.....545

IV.3.3.2.Görülen Geçmiş Zamanın Şartı.....547

IV.3.3.3.Duyulan Geçmiş Zamanın Şartı.....549

IV.3.3.4.Gelecek Zamanın Şartı.....549

IV.3.3.5.Gereklilik Kipinin Şartı.....550

IV.3.4.KATMERLİ BİRLEŞİK KİPLER.....550

IV.3 .4 .1.Geniş Zamanın Hikâyesinin Şartı.....550

IV.3.4.2.Geniş Zamanın Şartının Hikâyesi.....551

IV.4.SORU.....551

V.SIFAT-FİİLLER.....554

V.1.Geçmiş Zaman İfadesi Taşıyan Sıfat-fiiller.....555

V.1.1.–DUK, -tık.....555

V.1.2.–mIş.....558

V.2.Geniş Zaman İfadesi Taşıyan Sıfat-Fiiller.....564

V.2.1.–r, -Ar, -Ir, -Ur.....564

V.2.2.-mAz, -mAs.....567

V.2.3.-GAn, -KAn.....568

V.2.4.-(I, U)GlI, -(u)ğlu.....573

V.2.5.-GUçI, -KUçI.....576

V.3.Gelecek Zaman İfadesi Taşıyan Sıfat-fiiller.....579

V.3.1.–AsI.....579

V.3.2.–DAçI.....581

V.3.3.–GU.....583

VI.ZARF-FİİLLER.....587

VI.1.-A.....587

VI.2.-(y)U.....591

VI.3.-(I, U)p.....596

VI.4.-GAlI, -ķalı.....599

VI.5.–GAlImAt.....601

VI.6.-GInçA.....601

VI.7.-BAn, -IBAn, -UBAn.....606

VI.8.-mAdIn, -mAdI.....607

VI.9.-DUKDA (< -DUK + -DA) 610

VI.10.-GAnçA (< -GAn + -çA) 611

VI.11.–GUçA (< -GU + -çA) 611

VI.12.-GUKA (< -GU + KA) 611

VI.13.–mAzdA / -mAsdA (< -mAz / -mAs + -dA).....612

VI.14.–mIşDA (< -mIş + -DA) 613

VI.15.-rdA, -ArdA, -UrdA (< -r / -Ar / -Ur + -dA).....615

VI.16.(er-) + –ken.....616

VII.SONUÇ.....618

KAYNAKLAR.....625

DİZİN.....641

KISALTMALAR ve İŞARETLER

1. ESER ve DİL-LEHÇE KISALTMALARI

AH : Atebetü'l-Hakayık.

Alm. : Almanca.

Ar. : Arapça.

Çin. : Çince.

DLT : Divânü Lügati't-Türk.

EDPT : An Etymological Dictionary of Pre-Thirteenth-Century Turkish.

ET : Eski Türkçe.

Far. : Farsça.

Fr. : Fransızca.

Gre. : Grekçe.

İng. : İngilizce.

KB : Kutadgu Bilig.

KT : Karahanlı Türkçesi.

Moğ. : Moğolca.

Osm. : Osmanlı Türkçesi.

OTWF : Old Turkic Word Formation.

R : Manchester (John Rylands) Kur'an-ı Kerim tercümesi.

Soğ. : Soğutça.

TDAY : Türk Dili Araştırmaları Yıllığı.

TDED : Türk Dili ve Edebiyatı Dergisi.

TETL : Tarihi ve Etimolojik Türkiye Türkçesi Lugatı.

TİEM : Türk ve İslam Eserleri Müzesinde bulunan Kur'an-ı Kerim tercümesi.

Tü. : Türkçesi.

2. DİĞER KISALTMALAR

bk. : bakınız.

bs. : baskı.

C. : cilt.

Ç. : çokluk.

çev. : çeviren, çevirenler.

DTCF : Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi.

KB : Kültür Bakanlığı.

krş. : karşılaştırınız.

M. : miladi.

Nu. : numara.

s. : sayfa.

S. : sayı.

T. : teklik.

TDK : Türk Dil Kurumu.

TKAE : Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü.

TTK : Türk Tarih Kurumu.

Üniv. : Üniversitesi.

vb. : ve benzeri.

Yay. : Yayınlar, yayınları.

yay. haz. : yayıma hazırlayan, hazırlayanlar.

3. İŞARETLER

* : Tanıklanamayan şekil.

> : Bu şekle gider.

< : Bu şekilden gelir, bir dilden başka bir dile geçiş.

~ : Değişken şekil.

- : Gramer tahlilinde fiil kökü veya gövdesi, fiil köküne veya gövdesine gelen ek.

+ : Gramer tahlilinde isim kökü veya gövdesi, isim köküne veya gövdesine gelen ek.

A, I, U : Gramer tahlilinde sırasıyla a / e, ı / i, u / ü ünlü değişimlerini gösterir.

B, D, G, K : Gramer tahlilinde sırasıyla b /p, d / t, g / ġ, k / ķ ünsüz değişimlerini gösterir.

0. GİRİŞ

0. 1. KARAHANLILAR

M. 840 yılında Uygur Hanlığının, Külüg Baga'nın komuta ettiği yüz bin kişilik Kırgız ordusu karşısında yenilerek yıkılmasından sonra Uygurların büyük bir bölümü, ana yurtlarından ayrılarak sonraları Doğu Türkistan olarak adlandırılacak Beşbalık, Turfan, Bargöl ve Hami gibi havzalarını yurt tutmuşlardır.[1] Bu bölgeye sonraki dönemlerde Mâverâünnehr toprakları da katılmıştır. Bölge, aslında milat öncesinden beri Türklerin siyasi ve etnik kontrolü altında bulunduğundan, bu coğrafya ile temaslarının tarihi, Karahanlı Devletinin kuruluşundan bin-bin beş yüz sene öncesine dayanmaktadır. Önceleri Ti boylarının, arkasından da Hun ve Töles topluluklarının yaşadığı coğrafya, Karahanlıların gelip yerleşmesiyle tam anlamıyla bir Türk yurdu özelliği kazanmıştır. Karahanlı Devletinin ortaya çıkmasında ve kurulmasında en önemli rolü Karluklar oynamışlardır; ancak bölgede Karluklarla birlikte pek çok Türk topluluğu ve diğer etnik gruplara mensup çok sayıda boy da varlığını sürdürmüştür. Bilimsel çalışmalar, Karahanlı Devletinin temel etnik yapısını iki Türk topluluğunun, devleti kuran Karlukların ve devlete bağlı olan Töleslerin On-ok boylarının oluşturduğunu göstermektedir.[2]

Karahanlı tarihinin en çok tartışılan sorunlarının başında, devleti kuran hanedanın kimliği ve devletin adı gelmektedir. Karahanlı adı bu devletin gerçek adı değildir.

[1] Ahmet Caferoğlu, Türk Dili Tarihi, 2. C., Alfa Yay., , 4. bs., İstanbul, 2001, s. 1.
[2] Ekber N. Necef, Karahanlılar, Selenge Yay., İstanbul, 2005, s. 61.

Sadece Rus şarkiyat uzmanı V. V. Grigoryev tarafından verilmiş takma bir addır. Bu ad zamanla bilim âleminde yaygınlaşmış ve Karahanlılar denildiğinde akla 840-1212 yılları arasında Mâverâünnehr ve Doğu Türkistan'da kurulup hüküm sürmüş ilk müslüman Türk devleti gelir olmuştur. Arap ve Fars kaynaklarında Karahanlı Devleti için çoklukla *Han Oğulları* anlamında *Evlad el-Haniye*; *Alp Er Tonga Oğulları* anlamında ise *el-Afrasiyab, Al-i Afrasiyab, Nebire-i Afrasiyab* adları kullanılmıştır. Yine kimi kaynaklarda Karahanlılar için *el-Haniye, el-Hakaniye, Mülûk el-Haniye, Mülûk el-Hakaniye* adlarının kullanıldığı da görülmektedir. Necef, Karahanlılarla doğrudan veya dolaylı yoldan ilgili olan kaynaklardan hareketle Karahanlıların kendilerini şu adlarla tanıttıklarını söylemektedir: 1. *Alp Er Tonga Oğulları*, 2. *Hakanîler*, 3. *Karluk veya Karluklar Devleti*.[3]

Devleti kuran hanedanın kimliği konusunda pek çok görüş ortaya konulmuştur.[4] Bu görüşlerde ortaya konulan düşünceler dikkate alındığında Karahanlı Devletini, Karluklar başta olmak üzere Yağmalar ve Karluklardan ayrılarak müstakil boylar hâlinde ortaya çıkan Çiğillerin ve Tohsıların oluşturduğudur.

Karahanlıların ilk dönemleri hakkındaki tek kaynak Cemal Karşî'nin 1300 yıllarında yazdığı *Mülhakâtü's-Sürâh* adlı eseridir. O, bu dönem hakkındaki bilgileri XI. yüzyılda Ebü'l-Fütûh el-Fazlî tarafından yazılmış olan *Kâşgar* adlı eserden almıştır. Cemal Karşî'nin bu eserine göre Karahanlıların ilk hükümdarı Bilge Kür Kadir Han'dır.[5] Kadir Han'ın iki oğlundan Arslan Han Bazır büyük kağan sıfatıyla Balasagun'dan, Kadir Han Oğulcak ise ortak kağan olarak Taraz'dan devleti idare etmişlerdir. M. 893 yılında Samanîler Taraz'ı alınca Oğulcak kendi merkezini Kâşgar'a taşımıştır. Bu olaydan bir süre sonra (M. 945) yeğeni ve halefi Satuk Buğra Han din olarak kendisine İslamiyeti seçmiş; yerine geçen oğlu Musa (M. 956) bağlı bulundukları doğu kağanlığını ortadan kaldırıp tüm Karahanlıları birleştirmiştir. Böylece Karahanlılar Müslümanlığı seçen ilk Türk devleti olarak tarihe geçmişlerdir (M. 960). Musa'nın ölmesinden sonra yerine oğlu Ali Hasan geçmiş ve Samanîlerden Buhara'yı almıştır (M. 992). M. 998'de Ali Hasan'ın ölmesinden sonra yerine oğlu Ahmet Arslan Kara Han geçmiş ve Gaznenilerle ittifak kurarak Samanî Devletini ortadan kaldırmışlardır. Onun yerine geçen Mansur Arslan Han, Karahanlı Devletinin sınırlarını batı yönünde genişletmek istemişse de

[3] Necef (2005), s.127-132.
[4] Görüşler için bk. Necef (2005), s. 138-154.
[5] Ahmet B. Ercilasun, Başlangıçtan Yirminci Yüzyıla Türk Dili Tarihi, Akçağ Yay., Ankara, 2004, s. 293.

Horasan'da Gazneliler'e yenilerek geri çekilmek zorunda kalmış, bu geri çekiliş sonrasında hanedan üyeleri arasında çıkan anlaşmazlıklardan istifade eden Ali Tigin, Selçukoğlu Arslan Bey ile birleşerek önce Karahanlılardan Buhara'yı almış, sonra da Mansur Han'ın ordusunu yenilgiye uğratmıştır. Mansur Han'dan sonra Karahanlı tahtına Ali Tigin'in ağabeyi Ahmet Togan Han geçmesine rağmen Mansur Han'ın kardeşi Yusuf Kadir Han onu öldürerek tahtı ele geçirmiştir. Ali Tigin ile Yusuf Kadir Han'ın oğulları arasında sürüp giden taht mücadeleleri sonucunda Karahanlı Devleti yeniden bölünerek Doğu Karahanlı Hanlığı ve Batı Karahanlı Hanlığı olarak ikiye ayrılmıştır (M. 1041). Yusuf Kadir Han'ın soyundan gelenlerin kurduğu Doğu Karahanlıların siyasi ve idari merkezi Balasagun, dinî ve kültürel merkezleri Kâşgar olurken Ali Tigin'in soyundan gelen Batı Karahanlılar ise Buhara'yı merkez edinip Hocent, Batı Fergana ve Mâverâünnehr'de egemenlik kurmuşlardır. Doğu Karahanlı Hanlığı M. 1211'de Nayman Devletinin kurucusu Küçlüg Han tarafından; Batı Karahanlı Hanlığı ise Karahıtay istilasının (M. 1141) sarsıcı etkileri sonucunda M. 1211 yılında sona ermiştir.[6]

Karahanlı Devleti etnik yapısı bakımından birçok Türk boyunu bünyesinde barındırmasına rağmen özellikle Mâverâünnehr bölgesinde daha önce kurulmuş eski kültürlerden ve medeniyetlerden de istifade ederek evrensel bir kültür yaratabilmeyi başarmıştır. Bozkır medeniyeti ile yerleşik kültürün ögelerini ortak bir potada eriterek yeni bir sentez hâlinde ortaya koyan Karahanlılar gelişmekte olan yüksek Türk kültürüne de önemli bir katkı sağlamışlardır.[7]

0. 2. KARAHANLI TÜRKÇESİNİN TÜRK DİLİ TARİHİNDEKİ YERİ

Karahanlı Türkçesi ilk ürünlerini XI. yüzyıldan itibaren vermeye başlayan, Eski Türkçe (Köktürk - Uygur) yazı geleneğinin bir devamı olarak, Uygur yazı dilinin geliştiği ortamda, Eski Türkçenin fonetik ve morfolojik özelliklerini büyük oranda devam ettirmesine rağmen kısmi kimi değişikliklerle ondan ayrılan Türk yazı dili devresidir.

Türk dilini eski, orta ve yeni olmak üzere üç ana döneme ayıran Türkologlara göre Karahanlı Türkçesi, Orta Türkçenin ilk bölümünü oluşturur. Bu Türkloglar için X-XV. yüzyıllar arası Orta Türkçedir ve Karahanlı Türkçesinden sonra teşkil eden Harezm,

[6] Ali Akar, Türk Dili Tarihi, Ötüken Yay., İstanbul, 2005, s. 133-135.
[7] Akar (2005), s. 136.

Kıpçak ve Eski Oğuz Türkçeleri de Orta Türkçenin diğer bölümlerini oluşturmaktadır. XIII. yüzyıldan itibaren Türk yazı dilinin Doğu ve Batı olarak iki ayrı kol hâlinde geliştiğini ileri süren kimi Türkologlar ise Karahanlı Türkçesini Eski Türkçe devresi içinde ele almaktadır. Köktürk, Eski Uygur ve Karahanlı Türkçesi bu dönemi oluşturur ve Karahanlı Türkçesinden sonra Türk yazı dili Doğu Türkçesi ve Batı Türkçesi olmak üzere iki ana kola ayrılarak gelişmesini sürdürür.[8]

Karahanlı Türkçesi, Köktürk ve ilk Uygur dönemlerindeki fonetik ve morfolojik yapıyı büyük oranda korumuştur; ancak Eski Türkçenin söz içi ve söz sonu /d/ fonemi Karahanlı Türkçesinde dişler arası sızıcı /ḍ/ fonemine (ET *adaḳ* 'ayak' > KT *aḍaḳ*, ET *tod-* 'doymak' > KT *toḍ-*), söz içi ve söz sonu /b/ fonemi ise /w/ye dönüşür (ET *eb* 'ev' > KT *ew, ebir-* 'çevirmek' > KT *ewir-*). Bunların yanında Karahanlı Türkçesi zengin bir dinî terminolojiye sahip olan Uygurcanın bu imkânını, bilhassa Kur'an tercümelerinde İslami kavramları karşılamak için aynen kullanmıştır.[9]

0. 3. KARAHANLI TÜRKÇESİYLE YAZILMIŞ ESERLER

Karahanlı Türkçesinden günümüze ulaşan Türkçe dil ve edebiyat yadigârları şunlardır: **1.** Kutadgu Bilig (M. 1069-1070), **2.** Divânü Lügati't-Türk (M. 1074), **3.** Atebetü'l-Hakayık (M. 12. yy.), **4.** Türkçe ilk Kur'an tercümeleri, **5.** Divan-ı Hikmet.[10]

1. Kutadgu Bilig:

Balasagunlu Yusuf Has Hacib tarafından (M. 1069-1070) yıllarında yazılmış ve Karahanlı Hükümdarı Tabgaç Buğra Han'a sunulmuştur. Aruzun *feûlün / feûlün / feûlün / feûl* kalıbıyla ve mesnevi tarzında kaleme alınmıştır. 6645 beyitlik hacmiyle döneminin ilk büyük manzum eseri olma özelliğine sahiptir. Eserde bunun dışında Yusuf Has Hacib'e ait olmayan 77 beyitlik mukaddimede eserin şairi hakkında bilgi verilmektedir.

---

[8] Ercilasun (2004), s. 349.

[9] Karahanlı Türkçesinin dil özellikleriyle ilgili olarak pek çok özellik ortaya konulabilir. Bizim amacımız burada bu özellikleri tek tek saymak değil, temel ayrımları hatırlatmaktır.

[10] Divan-ı Hikmet yazmaları Ahmet Yesevi'den çok sonra (XVI. yüzyıldan sonra) istinsah edildikleri için dil bakımından Karahanlı Türkçesinin değil Çağatay Türkçesinin özelliklerini yansıtmaktadırlar. Bu açıdan bu çalışmaya Divan-ı Hikmet'ten örnekler alınmamıştır.

Kutadgu Bilig sembolik bir eserdir. Eserde, dört ayrı kavram dört ayrı şahsın kişiliğinde ortaya konulmaya çalışılır. Buna göre hükümdar olan *Kün Togdı* adaleti, vezir *Ay Toldı* saadeti / mutluluğu, vezirin oğlu *Ögdülmiş* aklı ve vezirin kardeşi *Odgurmış* ise akıbeti temsil etmektedirler. Kutadgu Bilig'de o devir İslam âleminin ahlak anlayışı, yaşayış biçimleri, halk ve yönetici ilişkileri anlatılmakla birlikte eserin ana temi 'ideal insan'dır. Bunların dışında Kutadgu Bilig eski Türk toplum yapısını, devlet ve yönetimle ilgili anlayışları yansıtması bakımından da temel bir kaynak olma özelliğine sahiptir.[11]

Kutadgu Bilig'in üç nüshası vardır. Bunlar:

1. Herat Nüshası: 1439 yılında Hasan Kara Sa'il Şems tarafından Herat'ta Uygur harfleriyle istinsah edilmiştir. 1474 yılında Tokat'tan Şeyhzade Abdürrezzak Bahşı için Fenarioğlu Kadı Ali tarafından İstanbul'a getirilmiştir. XVIII. yüzyılın sonunda Hammer tarafından satın alınarak Viyana Umumî Kütüphanesi'ne armağan edilmiştir.

2. Kahire Nüshası: 1896 yılında Moritz tarafından Mısır Hidiv Kütüphanesi'nde bulunmuştur. Kıpçak komutanlarından İzzeddin Aydemir adına 1374'ten önce Arap harfleriyle istinsah edilmiştir.

3. Fergana Nüshası: 1913 yılında Zeki Velidi Togan tarafından Fergana vilayetinin Nemengan şehrinde bulunmuştur. I. Dünya Savaşı'nda kaybolan nüsha 1925 yılında Özbek şair Fıtrat tarafından yeniden bulunmuştur. Arap harfleriyle yazılmıştır. İstinsah tarihi bilinmemektedir.[12]

Kutadgu Bilig'in metni üzerinde Vambery, Radloff, Arat ve Dankoff başta olmak üzere pek çok bilim adamı çalışmıştır. Bu çalışmada, eserin Arat tarafından yapılan yayımı kullanılmıştır. Tezde, Kutadgu Bilig'den seçilen örneklerin gösterilmesinde kullanılan numaralar beyitleri ifade etmektedir.[13]

---

[11] Ayrıntılı bilgi için bk. Nejat Doğan, "Kutadgu Bilig'in Devlet Felsefesi I", Erciyes Üniv. Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi, S. 12, 2002, s. 127-158; "Kutadgu Bilig'in Devlet Felsefesi II", Erciyes Üniv. Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi, S. 13, 2002, s. 77-94.

[12] Kutadgu Bilig hakkında ayrıntılı bilgi için bk. R. Rahmeti Arat, Kutadgu Bilig, Metin-Tercüme-Dizin, Kabalcı Yay., İstanbul, 2006, s. 13-47.

[13] Armin Vámbéry, Uigurische Sprachmonumente und Kutadgu Bilik, Innsbruck, 1870, IV+260 s.; Wilhelm Radloff, Kutadgu Bilik, Facsimile der uigurischen Handschrift der K.B. Hofbibliothek in Wien, St. Petersburg, 1890, XIII+200 s.; Wilhelm Radloff, Das Kutadgu Bilik des Jusuf Chass-Hadschib aus Balasagun, Theil I, Der Text in Transcription, St. Petersburg, 1891, XCIII+252 s.; Wilhelm Radloff, Das Kutadgu Bilik des Jusuf Chass-Hadschib aus Balasagun, Theil II, Text und Ubersetzung nach den Handschriften von Wien und Kairo, 1. Leiferung, St. Petersburg, 1900, 2. Leiferung, St. Petersburg, 1910, XXIV+560 s.; R. Rahmeti Arat, Kutadgu Bilig I, Metin, TDK

2. Divânü Lügati't-Türk:

Türkçenin bilinen ilk sözlüğü olup, Kâşgarlı Mahmud bin Hüseyin bin Muhammed tarafından 1072 yılında yazılmaya başlanmış ve 1077 yılında tamamlanmıştır. Kâşgarlı, eserini Abbasi halifesi Muhammedü'l-Muktedî bi-Emrillâh'ın oğlu Ebu'l-Kasım Abdullah'a sunmuştur. Eser, Araplara Türkçeyi öğretmek gayesiyle ve Arap sözlükçülük kurallarına göre yazılmış Türkçe-Arapça bir sözlüktür. Eserin malzemesi, bizzat kendisi tarafından Türk dünyasının değişik bölgelerinden toplanmıştır. Bu bağlamda eser yalnızca standart dilin söz varlığına değil aynı zamanda diğer Türk boylarının söz varlıklarına ve gramer kaidelerine de geniş ölçüde yer vermektedir. Zaten eserin tam adı da *Kitâbü Divânü Lügati't-Türk* yani "Türk dillerini toplayan kitap"tır.

Eser bir mukaddimeyle sözlük kısmından oluşmaktadır. Mukaddimede Kâşgarlı, Türkçenin izahını yapar; Türk boylarının dillerinin özelliklerini ve dil bilgisi kurallarını gösterir. Türkçenin Arapçadan üstün olduğunu savunur ve bunu örneklerle ispatlamaya çalışır. Sözlük bölümünde Türkçe kelimelerin Arapça açıklamalarını ortaya koyar. Bu açıklamalardan sonra mutlaka örnek bir Türkçe cümle verilir. Örnekler bir atasözü, veya dörtlüğün içinde geçiyor da olabilmektedir. Bu sözlükte 7500'den fazla kelime hakkında açıklama yapılmıştır. Kâşgarlı bu açıklamaları yaparken kelimelerin nerelerde ve hangi anlamlarda kullanıldığını göstermiştir. Bu bakımdan eser dönemin Türkçesi ve kültürü hakkında son derece faydalı bilgileri ihtiva etmektedir.[14]

Divânü Lügati't-Türk'ün tek yazması bulunmaktadır. Ali Emirî Efendi tarafından İstanbul'da 1917 yılında bulunmuştur. Hâlen İstanbul Millet Kütüphanesi'ndedir. Yazma Muhammed bin Ebu Bekr ibni Ebu'l-Feth tarafından 1266'da Şam'da tamamlanmıştır.

Eser üzerinde gerek Türkiye'de gerekse de dünyanın değişik ülkelerinde (bilhassa Türk cumhuriyetlerinde) yapılmış pek çok çalışma bulunmaktadır. Ancak Besim Atalay'ın ve James Kelly'nin katkısıyla Robert Dankoff'un yaptıkları yayımlar önemlidir. Bu tezde

---

Yay., İstanbul, 1947; R. Rahmeti Arat, Kutadgu Bilig II, Tercüme, TDK Yay., Ankara, 1959; R. Rahmeti Arat, Kutadgu Bilig III-İndeks, (yay. haz. K. Eraslan, O. Fikri Sertkaya, N. Yüce); TKAE Yay., İstanbul, 1979; Robert Dankoff, Yūsuf Khāṣṣ Ḥājib, Wisdom of Royal Glory-Kutadgu Bilig, A Turco-Islamic Mirror for Princes, Chicago-London, 1983. Kutadgu Bilig hakkında yapılan diğer çalışmalar için bk. Tuncer Gülensoy, "Kutadgu Bilig Bibliyografyası", Türk Dili, S. 586, Eylül 2000, s. 371-377.

[14] DLT'ye göre XI. yüzyılın Türk dünyası hakkında ayrıntılı bilgi için bk. Reşat Genç, Kaşgarlı Mahmud'a Göre XI. Yüzyılda Türk Dünyası, TKAE Yay., Ankara, 1997.

gerek daha yakın zamanda yayımlanmış (neşirde DLT ve Karahanlı Türkçesinin söz varlığı hakkında yapılan yeni çalışmaların dikkate alınmış olmasının da etkisiyle) gerekse de transkripsiyon sisteminin Atalay neşrine oranla daha sağlıklı olarak uygulanmış olması bakımından Dankoff ve Kelly tarafından yayımlanmış olan çalışma kullanılmıştır. Tezde, *Divânü Lügati't-Türk*'ten seçilen örneklerin gösterilmesinde kullanılan numaralar ciltleri ve sayfaları göstermektedir.[15]

3. Atebetü'l-Hakayık:

XII. yüzyılda Yüknekli Edib Ahmed bin Mahmud tarafından yazılmış manzum ve dinî yönü ağır basan bir öğüt ve ahlak kitabıdır. Muhammed Dâd İspihsâlâr Bey'e sunulmuştur. Eserin müellifi, insanları İslam ve Türk kültürü temelinde eğitmeye, bilgilendirmeye çalışmış, bu düşüncelerini ayet ve hadislerle takviye etmiştir. Öğüt verme gayesini gütmesi bakımından *Kutadgu Bilig* ile benzer üslup özellikleri taşımaktadır. Ancak çeşitlilik ve zenginlik bakımından Kutadgu Bilig'den zengin olduğu söylenemez. Bunda eserin hacminin az olmasının da etkisi olduğunu söyleyebiliriz.

40 beyit ve 101 dörtlükten oluşan manzum bir eserdir. Aruzun *feûlün / feûlün / feûlün / feûl* kalıbıyla yazılmıştır. Beyitlerden oluşan bölüm gazel, eserin ana bölümü olan dörtlükler kısmı ise mâni tarzında kafiyelenmiştir. Eser, Tanrı'ya, peygambere ve dört halifeye övgü ile başlar ve bilginin insanlara faydaları, cehaletin zararları, dilin insan hayatındaki yeri ve önemi, cömertliğin ve cimriliğin yargılanması, bağışlama, zamanenin bozukluğu gibi konuları işleyerek devam eder.

Atebetü'l-Hakayık'ın bilinen dört yazması günümüze ulaşmıştır. Bunlar:

1. Semerkand Nüshası: 1444 yılında Timur'ur oğlu Şahruh döneminde hattat Zeynelâbidin tarafından istinsah edilmiştir. Uygur harfleriyle yazılmıştır. İstanbul Ayasofya Kütüphanesi 4012 numarada kayıtlıdır.

[15] Besim Atalay, Divanü Lâgat-it-Türk Tercümesi, I, TDK Yay., Ankara, 1939; II, Ankara, 1940; III, Ankara, 1941; IV-Dizin, Ankara, 1947; Robert Dankoff, James Kelly; Mahmūd al-Kāşgarî, Compendium of the Turkic Dialects-Dn□wān Luġat at-Turk, Harvard University Printing Office, I-II-III, 1982-1985.

2. Ayasofya Nüshası: İstanbul Ayasofya Kütüphanesinde 4757 numarada kayıtlı bir nüshadır. 1480 yılında İstanbul'da Şeyhzade Abdürrezzak Bahşı tarafından düzenlenmiştir. Eserin üst satırları Uygur alt satırları ise Arap harflidir.

3. Topkapı Nüshası: Topkapı Sarayı Kütüphanesi Hazine Dairesinde 35552 numarada kayıtlıdır. İstanbul'da istinsah edilmiş olmalıdır. Arap harfleriyle kaleme alınmıştır.

4. Ankara (Seyid Ali) Nüshası: Arap harfli eksik bir nüshadır. İstinsah tarihi, yeri ve müstensihi hakkında bilgi bulunmamaktadır.[16]

Türkiye'de eser üzerinde evvela Necib Asım çalışmıştır.[17] Daha sonra R. Rahmeti Arat, geniş bir inceleme, metin, çeviri, notlar, dizin ve tıpkıbasımı ile eseri yayımlayarak ilim âleminin istifadesine sunmuştur.[18] Eser üzerinde K. Mahmudov[19], Hamit Tömür-Tursun Eyüp[20], E. Kurişjanov-B. Sağındıkov'un da çalışmaları bulunmaktadır.[21] Bu çalışmada Arat neşri kullanılmıştır. Tezde, Atebetü'l-Hakayık'tan seçilen örneklerin gösterilmesinde kullanılan numaralar mısralara aittir.

4. Türkçe İlk Kur'an Tercümeleri:

Türkçe ilk Kur'an tercümesinin ne zaman yapıldığı hususunda kesin bir tarih yoktur. Ancak Türklerin İslamiyeti kabul etmelerinden sonra, muhtemelen X. yüzyıldan itibaren temel kaynak olarak Kur'an'ın tercümelerinin yapılmaya başlandığını söyleyebiliriz. Bu tercüme faaliyetlerinin Harezm ve Çağatay dönemlerinde (Doğu Türkçesi) artmaya başladığı, bu dönemde altı tercümenin yapıldığı, Batı Türkçesinde ise daha da hızlanarak sayının seksen üçe çıktığı bilinmektedir.[22]

Türk tarihinde İslamiyet'i devlet dini olarak benimseyen ilk devlet Karahanlılar olduğu gibi, Kur'an-ı Kerim'in Türkçeye ilk tercümeleri de Karahanlılar dönemine aittir. Bu tercümeler satır altı çeviri niteliğindedir. Asıl Arapça metin daha büyük harflerle üstte

[16] Atebetü'l-Hakayık hakkında ayrıntılı bilgi için bk. R. Rahmeti Arat, Atebetü'l-Hakayık, TDK Yay., 2. bs., Ankara, 1992, s. 5-39.
[17] Necib Asım, Hibetü'l Hakayık, İstanbul, 1334 (M. 1918).
[18] R. Rahmeti Arat, Atebetü'l-Hakayık, TDK Yay., 2. bs., Ankara, 1992, 163+I-CLXXIII s.
[19] K. Mahmudov, Hibatu'l-Hakayik, Taşkent, 1968; K. Mahmudov, Ahmad Yuknakining "Hibatu'l-Hakayik" Eseri Hakida, Taşkent, 1972.
[20] Hamit Tömür, Tursun Eyüp, Atebetü'l-Hakayık, Pekin, 1980.
[21] E. Kurişjanov, B. Sağındıkov, Ahmet Yükneki-Akikat Suyı, Almatı, 1985.
[22] M. Hamidullah, "Kur'an-ı Kerim'in Türkçe Yazma Tercümeleri", Türkiyat Mecmuası, C. XIV, 1964, s. 65-80.

yazılıdır. Bu özgün metnin her kelimesinin altına daha küçük Arap harfleriyle Türkçe tercümeleri yazılmıştır.

Satır altı Kur'an tercümelerinden Karahanlı Türkçesiyle yazıldığı düşünülen üç nüsha vardır.[23] Bunlar:

1. İstanbul'da Türk ve İslam Eserleri Müzesinde bulunan nüsha (TİEM):

73 numara ile kayıtlı nüshadır. 1334 yılında Şirazlı Muhammed b. el-Hacc Devletşah tarafından istinsah edilmiştir. 450 varaktan oluşmaktadır ve Kur'an-ı Kerim'in kelime kelime tam bir tercümesidir. Bu nüsha Samanîler zamanında bir heyet tarafından Taberî tefsirini esas alarak yapılan Farsça Kur'an çevirisine dayanmaktadır. Nüsha üzerinde Kök ve Ünlü doktora çalışması yapmışlardır.[24] Bizim çalışmamızda bu doktora tezleri esas alınmıştır. Tezde, TİEM'den seçilen örneklerin gösterilmesinde kullanılan numaralar varak ve satır numaralarını göstermektedir.

2. Manchester (John Rylands) Nüshası:

Kur'an'ın kelime kelime satır altı tercümesi olan bu nüsha Türkçe yanında Farsça çeviriyi de içermektedir. Telif ve istinsah tarihi belli değildir. Rylands nüshası eksik olup elimizdeki metin 1145 varak tutan 14 cilt hâlindedir. Ayrıca Dublin, Chester Beatty Kitaplığı Nu. 54 ve 55'teki iki varaklık Kur'an nüshasının da kayıp varaklardan olduğu tespit edilmiştir. Eserin sözlügü Eckmann[25], tam metni ise Ata tarafından yayımlanmıştır.[26] Çalışmamızda Ata'nın yaptığı yayım esas alınmıştır. Tezde, Rylands nüshasından seçilen örneklerin gösterilmesinde kullanılan numaralar cilt ve varaklardaki satır numaralarını göstermektedir.

---

[23] Bu çeviriler hakkında ayrıntılı bilgi için bk. Abdülkadir İnan, "Kur'ân-ı Kerim'in Türkçeye En Eski Tercemeleri", Makaleler ve İncelemeler, 2. C., TTK Yay., Ankara, 1991, s. 162-168.

[24] Abdullah Kök, Karahanlı Türkçesi Satır-Arası Kur'an Tercümesi (TİEM 73 1v-235v/2), Doktora Tezi, Ankara Sosyal Bilimler Enstitüsü, Türk Dili ve Edebiyatı Anabilim Dalı, Ankara, 2004; Suat Ünlü, Karahanlı Türkçesi Satır-arası Kur'an Tercümesi, (TİEM 235v/3-450r/7), Giriş, Metin, İnceleme, Analitik Dizin, Doktora Tezi, Hacettepe Üniv. Sosyal Bilimler Enstitüsü, Türk Dili ve Edebiyatı Anabilim Dalı, Ankara, 2004.

[25] János Eckmann, Middle Turkic Glosses of the Rylands Interlinear Koran Translation, Bibliotheca Orientalis Hungarica XXI, Akadémiai Kiadó, Budapest, 1976.

[26] Aysu Ata, Türkçe İlk Kur'an Tercümesi (Rylands Nüshası)-Karahanlı Türkçesi (Giriş-Metin-Notlar-Dizin), TDK Yay., Ankara, 2004.

3. Özbekistan İlimler Akademisi Nüshası:

Nu. 2854 ve 2008 demirbaş Nu.'da kayıtlı bir nüshadır. Semenov'un XIII. yüzyıla ait olduğunu söylediği çeviri tam olmayıp Arapça metnin kelime kelime Farsçaya ve Türkçeye çevirisi niteliğindedir.[27]

Ercilasun, üzerinde Borovkov'un çalıştığı ve Petersburg'da Asya Halkları Enstitüsünde bulunan anonim çevirinin de Karahanlı Türkçesine ait bir tercüme olabileceğini söylemektedir.[28] Ancak eserin dili üzerinde incelemeler yapan Türkologların görüşleri gözden geçirildiğinde nüshanın Karahanlı Türkçesiyle yazıldığı konusunda tam bir görüş birliğinin olmadığı görülmektedir. Biz, Borovkov'un çalışmasını Türkiye Türkçesine aktaran Usta ve Amanoğlu'nun çevirilerinin ön sözündeki "*Orta Asya Tefsiri, Anonim Tefsir* veya *Müellifi Meçhul Kur'an Tefsiri* adlarıyla bilinen ve Harezm Türkçesinin kaynaklarından biri olan Kur'an'ın bu tefsirli tercümesinin aslı Asya Halkları Enstitüsü Kitaplığı Kod. 332'de 2475 numarada kayıtlı bulunmaktadır." tespitlerinden hareketle bu çeviriyi çalışmamıza dahil etmedik.[29]

[27] A. A. Semenov, Sobranie vostoçnych rukopisej Akademeii nauk Uzbekskoy SSR, Taşkent, 1957.
[28] Ercilasun (2004), s. 338.
[29] Eserin dili üzerindeki farklı yorumlar, tartışmalar ve intinsah tarihindeki muğlaklık hakkında ayrıntılı bilgi için bk. A. K. Borovkov, Orta Asya'da bulunmuş Kur'an Tefsiri'nin Söz Varlığı (XII.-XIII. Yüzyıllar), (Rusçadan çevirenler) Halil İbrahim Usta, Ebülfez Amanoğlu, TDK Yay., Ankara, 2002, s. 5-31.

I. BASİT FİİLLER

Basit fiiller, kendi içinde daha küçük parçalara ve daha basit anlamlı ögelere ayrılamayan gramer şekilleridir.[30] Bu çeşit fiiller hiçbir kelimeden türememiş ya da hiçbir kelimeyle birleşmemiş fiillerdir.[31] Ramstedt, Türkçedeki basit fiillerin iki heceli oldukları görüşünü ileri sürmüşse de bu düşünce Melioransky, Kononov, Reşetov, Sevortyan ve Atalay gibi pek çok araştırmacı tarafından eleştirilmiştir.[32]

Ercilasun, Türkolojideki araştırma ve incelemelerin ilerlemesine bağlı olarak birçok Türkçe kelimenin ilk biçimine ya da kökenine doğru gidişin kolaylaştığına ve böylece Türkçedeki köklerin tek heceli olduğu kanaatinin de yerleştiğine dikkat çekmiştir. Bu düşüncesinden olsa gerektir ki çalışmasına Kutadgu Bilig'de geçen sadece ünlü (*ö-*), ünsüz + ünlü (*ba-, sa-, yi-* vb.), ünlü + ünsüz (*aç-, eg-, iç-* vb.), ünsüz + ünlü + ünsüz (*baḳ-, bas-, yum-* vb), ünlü + ünsüz + ünsüz (*art-, ert-, irk-* vb.) ve ünsüz + ünlü + ünsüz + ünsüz (*sanç-, tart-, türt-* vb.) ses düzenindeki fiilleri almıştır.[33] Ercilasun bu kanaatinde haklı olabilir; ancak çok sesli Türkçe bir fiilin basit mi türemiş mi olduğunu net olarak söyleyebilmek için onun ilk biçiminin ya da kökeninin belirlenmesini beklemek kanaatimizce doğru değildir. Bu bakımdan biz, kaynakların basit olarak gösterdiği diğer çok sesli fiilleri de çalışmamıza dahil etmeyi uygun gördük. Bizce fiillerin yapılarının belirlenmesindeki asıl sorun bugüne kadar Türkçenin tarihî ve çağdaş devirlerini içerisine alan, ancak ve ancak metinlere dayanan tam ve eksiksiz bir etimolojik sözlüğünün yapılmamış olmasından kaynaklanmaktadır.

---

[30] Zeynep Korkmaz, Türkiye Türkçesi Grameri (Şekil Bilgisi), TDK Yay., Ankara, 2003, s. 528.
[31] Hikmet Dizdaroğlu, Türkçede Fiiller, TDK Yay., Ankara, 1963, s. 29.
[32] Ayrıntılı bilgi için bk. R. Rüstemov, Azerbaycan Dili Dialekt ve Şivelerinde Fe'l, Bakı, 1995, s. 19-22.
[33] Ahmet Bican Ercilasun, Kutadgu Bilig Grameri-Fiil, Gazi Üniv. Yay., Ankara, 1984, s. 11.

Hacıeminoğlu da Türkçedeki fiil köklerinin tek heceye hatta tek sese dayandığı görüşünü savunmaktadır. O, Türkçedeki kök fiillerin sayısını Türkçenin ünlü sayısı ile eşdeğer tutmakta ve uzun ünlülerle birlikte on altı asli kök ortaya koymaktadır. Türkçenin tek heceli ve sabit köklere dayanan bir dil olduğunu ileri süren Hacıeminoğlu, bu duruma bağlı olarak Türkçenin çok yavaş geliştiğini ve az değiştiğini belirtmektedir. Bu değişmeler ona göre yalnız belirli kilit seslerde olmaktadır. Bu sesler şunlardır: *b / p; d / t; ġ / ķ; g / k*. Bugünkü Türk lehçelerindeki *r ~ z; l ~ ş; y ~ s; d ~ t* farklılıkları ise gelişme değil, ikamedir. Yani o lehçelerin tercihidir.[34]

Karahanlı Türkçesi metinlerinden seçilen basit fiiller, ses düzenlerine göre tasnif edilerek şöylece ortaya konulabilir:

I. 1. ÜNLÜ KURULUŞUNDA OLAN BASİT FİİLLER

ö- "düşünmek, anlamak" (EDPT 2)
sözüg sözlemegü eşitgü ***ögü*** "Çok konuşmamalı, dinlemeli ve düşünmeli." (KB 1913)
ud*i nēŋni* "Meseleyi anladı." (DLT I-74)

u- "muktedir olmak, gücü yetmek" (EDPT 2)
bu ķutķa ınanma ***usa*** *eḍgü ķıl* "Bu saadete inanma; muktedir olursan iyilik et." (KB 549)
eḍgūlūkūg ***ūġança*** *elgīŋ bīle telim ķıl* "İyiliği gücün yettiği müddetçe çok yap." (DLT I-93)
bütünlükün taŋrı tėgme nerse üze ***uġan*** *ol* "Şüphesiz Tanrı her şeye muktedir olandır." (TİEM 3v/9)
eger ***usa*** *siler ötüp çıķmaķınızlarķa kökler yerler buçķaķlarından ötüp çıķınlar* "Göklerin ve yerin çerçevesinden geçip çıkmaya gücünüz yetiyorsa geçip çıkın." (TİEM 392r/4)
erür taŋrı anıŋ üze ol ***uġan*** "Tanrı buna muktedir olandır." (R 26/90b1)

[34] Necmettin Hacıeminoğlu, Türk Dilinde Yapı Bakımından Fiiller, KB Yay., Ankara, 1991, s. 117; Necmettin Hacıeminoğlu, "Eski Türkçenin Gramer Yapısı ve Örnek Olarak Fiilden İsim Yapan -l Eki", TDAY-Belleten 1990, s. 66-67; Nursel Özdarendeli, "Necmettin Hacıeminoğlu'nun Dil Anlayışı Üzerine", Türk Kültürü, S. 507-588, Temmuz-Ağustos 2005, s. 226; T. Tekin'in Hacıeminoğlu'nun bu görüşleri üzerine yaptığı eleştiriler için bk. Talat Tekin, "Bir Kültür Bakanlığı Yayını Üzerine", Türkoloji Eleştirileri, Simurg Yay., Ankara, 1997, s. 144-151.

I. 2. ÜNLÜ + ÜNSÜZ KURULUŞUNDA OLAN BASİT FİİLLER

aç- (1) (EDPT 18)

1. açmak.

tapuġ bolsa ötrü ***açar*** *ḳut ḳapuġ* "Bir yerde hizmet olursa o, saadet kapısını da açar." (KB 596)

ḳapuġ ***açdı*** "Kapıyı açtı." (DLT I-175)

niḳab kötrür ajun birer yüz açar "Dünya bazen peçesini kaldırır ve yüzünü açar." (AH 221)

2. fethetmek.

biz ***açtımız*** *saŋa açmaḳ belgülüg* "Şüphesiz biz sana bir fethi mübin açtık." (TİEM 375r/3)

3. ortadan kaldırmak.

eger ***açsa*** *sen bizdin ḳın bitgey-miz saŋa* "Eğer sen bizim üzerimizdeki azabını ortadan kaldırırsan sana inanırız." (R 28/16a2)

4. meydana çıkarmak.

anıŋ bilmeki iḍim üskinde ol ***açmaz*** *anı vaḳtiŋe tegi* "Onun hikmeti Rabbim katındadır; onu vakit gelinceye kadar meydana çıkarmaz." (R 28/56b1)

aç- (2) "acıkmak" (EDPT 19)

yigen yil büke teg yir erken ***açar*** "O, her şeyi yiyen büyük bir ejderha gibi yedikçe acıkır." (KB 1202)

er ***āçtı*** "Adam acıktı." (DLT I-180)

çın saŋa ***açmamaḳın*** *anıŋ içinde yalıŋ bolmaġay sen* "Sen orada acıkmayacaksın ve çıplak da olmayacaksın." (TİEM 234r/8)

açmaġay *sen anıŋ içinde hem yalıŋ bolmaġay sen* "Sen orada acıkmayacaksın ve çıplak da olmayacaksın." (R 31/89a2)

aġ- (EDPT 77)

1. yükselmek, çıkmak.

bulıt ***āġdı*** "Bulut yükseldi." (DLT I-181)

kėrtgünmegey miz ***aġmışıŋ̣a*** “Yükseldiğine inanmayacağız.” (TİEM 213r/2)

aġsunlar *kök ̣kapuġlarıŋa* “Göğün kapılarına doğru yükselsinler.” (R 34/50a1)

2. yücelmek.

uḳuşun ***aġar*** *ol biligin beḍür* “O, akılla yükselir ve bilgiyle büyür.” (KB 289)

aḳ- “akmak” (EDPT 77)

ḳayuḳa bu ***aḳsa*** *çiçek öndi tüz* “Bu nereye aksa orada çiçek biter.” (KB 2688)

suw ***aḳdı*** “Su aktı.” (DLT I-76)

aḳar *anıŋ astında arıḳlar* “Onun altından ırmaklar akar.” (TİEM 4r/8)

aḳar *astında anıŋ arıḳlar* “Onun altından ırmaklar akar.” (R 26/28b1)

al- (EDPT 24)

1. almak.

ḳamuġ bu kitabnı ***alıp*** *özlemiş* “Hepsi bu kitabı alıp benimsemiş.” (KB B-13)

bezedim kitabnı nevadir sözün - baḳıġlı oḳıġlı asıġ ***alsu*** *tip* “Bakan ve okuyan faydalansın diye kitabı nâdir sözlerle süsledim.” (AH 77-78)

alıp *beẕerledi ādem iḍisinden sözler* “Âdem, Rabbinden kimi kelimeler alıp kabul etti.” (TİEM 5v/5)

alsunlar *uruş sāzlarını* “Silahlarını yanlarına alsınlar.” (R 26/69a1)

2. ele geçirmek, fethetmek.

beg ēl ***aldı*** “Bey ülkeyi fethetti.” (DLT I-178)

aŋ- (EDPT 168)

1. anlamak, düşünmek.

tiliŋ yarlıḳarda ögüŋ birle ***aŋ*** “Dilinle emir verirken aklınla da düşün!” (KB 4057)

uḳuş huş yititip sözümni ***aŋa*** “Akıl ve dikkatini bileyip sözümü anla!” (AH 22)

2. zikretmek.

aŋdılar *taŋrını taḳı yarlıḳayu tilediler yazuḳlarını* “Tanrı’yı zikrettiler ve günahlarının bağışlanmasını istediler.” (TİEM 50v/9)

ar- (1) (EDPT 193)

1. yorulmak.

saŋa keldi emgep hem artuo ***arıp*** "Çok zahmet çekip yorularak senin hizmetine geldim." (KB 837)

körmezler mü kim taŋrı ol iḍi turur yarat(t)ı köklerni yerlerni ***armadı***[35] *anlarnı törütmek uġan tirgüzmek üzele ölüglerni* "Ya görmediler mi ki o gökleri ve yeri yaratmış ve onları yaratmakla yorulmamış olan Tanrı ölüleri diriltmeye muhakkak kâdirdir." (TİEM 371r/5)

körmezler mü ol taŋrı kim törüttti köklerni hem yerni ***armadı*** *olarnı törütmek birle küçlüg uġan tirgürmek üze* "Ya görmediler mi ki o gökleri ve yeri yaratmış ve onları yaratmakla yorulmamış olan Tanrı ölüleri diriltmeye muhakkak kâdirdir." (R 37/2b3)

2. usanmak, bıkmak.

alımlıġ körü ***armadı*** "Alacaklıyı görmekten bıkmadı." (DLT I-166)

ḫaris tirip ***armaz*** "Haris kimse mal toplamaktan bıkmaz." (AH 309)

ar- (2) "aldatmak" (EDPT 193)

mini ***ardı*** *dünya oḳıadı sewe* "Dünya beni severek yanına çağırdı; fakat aldattı." (KB 1172)

ol [ānī] ***ārdı*** "O, onu aldattı." (DLT I-180)

ay kişiler negü ***ārdı*** *sėni tözün iḍike* "Ey insanoğlu! Seni ihsanı bol olan Rabbine karşı ne aldattı?" (TİEM 437v/1)

armasun *oḳ sėni anlarnıŋ ewrüldüki tewrüldüki tandılar kentler içinde* "O inkârcıların şehir içinde dönüp dolaşmaları seni aldatmasın." (TİEM 57r/8)

armasun *sėni olarnıŋ evrülmeki kendler içinde* "Onların şehirler içinde dolaşmaları seni aldatmasın." (R 35/23b3)

as- "asmak" (EDPT 240)

ol et ***āsdı*** "O, et astı." (DLT I-181)

asġay *oḳ men silerni ḫurmā butaḳları üze* "Sizleri hurma ağacının dallarına asacağım." (TİEM 231v/4)

asmadılar *anı* "Onu asmadılar." (R 27/2b2)

---

[35] Ünlü, bu fiili *ermedi* biçiminde okumuştur, bk. Suat Ünlü, Karahanlı Türkçesi Satır-arası Kur'an Tercümesi, (TİEM 235v/3-450r/7), Giriş, Metin, İnceleme, Analitik Dizin, Doktora Tezi, Hacettepe Üniv. Sosyal Bilimler Enstitüsü, Türk Dili ve Edebiyatı Anabilim Dalı, Ankara, 2004, s. 125.

aş- (EDPT 255)

1. aşmak.

ḳayu art ***aşar*** *kör ögüzler keçer* "Kimi tepe aşar, ırmaklar geçer." (KB 1735)

ol tāġ ***āşdı*** "O, dağı aştı." (DLT I-181)

2. yükselmek.

azu ***aşsa*** *sen kökke* "Eğer sen göğe yükselsen..." (TİEM 213r/2)

at- (EDPT 36)

1. atmak, fırlatmak.

özin otḳa ***attı*** *uş ol yılḳı uḍ* "O hayvan tabiatlı kimse kendini ateşe attı." (KB 4821)

er ōḳ ***attı*** "Adam ok attı." (DLT I-79)

resul erni otḳa yüzin ***atġuçı*** *- til ol tidi yıġ til yul ottın yüzüŋ* "Peygamber: 'İnsanı yüzükoyun ateşe atan dildir; dilini sıkı tut ve yüzünü ateşten koru!', dedi." (AH 159-160)

atmadıŋ *ançada kim at(t)ıŋ velākin taŋrı at(t)ı* "Attığın zaman da sen atmadın; fakat Tanrı attı." (TİEM 133r/1)

2. iftira etmek.

atarlar *belgüsüz ıraḳ yerdin* "Uzak bir yerden gayb hakkında iftira ederler." (R 33/62b1)

aw- "(bir yere) toplanmak, üşüşmek" (EDPT 4)

boş azad kişiler bu üçke ***awar*** "Serbest ve hür insanlar bu üç şeyin etrafında toplanırlar." (KB 2408)

aŋar kişi ***āwdı*** "İnsanlar onun üzerine üşüştü." (DLT I-181)

ay- "söylemek, demek" (EDPT 266)

tözü barça ***aymış*** *munıŋ yaḳşısı* "Hepsi bunun iyiliğini söylemiş." (KB B-18)

ozāḳı bilge ança ***aymış*** "Yaşlı bilge böyle söylemiş." (DLT I-123)

biligsiz ne aysa ***ayur*** *uḳmadın* "Bilgisiz ne söylerse düşünmeden söyler." (AH 119)

ayurlar *kėrtgünür miz neteg kim kėrtgündi uḳuşsuzlar* "Biz o akılsızların inandığı gibi inanırız, derler." (TİEM 3r/7)

ayurlar *bittimiz* "İman ettik, derler." (R 25/1a1)

az- (EDPT 279)

1. azmak, şaşmak, doğru yoldan ayrılmak.

kirür egri yolḳa könidin ***azar*** "Doğru yoldan ayrılır ve eğri yola girer." (KB 2023)

ol yōl ***āzdı*** "O, yolunu şaşırdı." (DLT I-181)

azar *anıŋ birle üküşi* "Onunla birçoğu doğru yoldan ayrılır." (TİEM 4v/4)

kim kim ortaḳ ḳatsa taŋrıḳa çın-oḳ ***azdı*** "Her kim Tanrı'ya ortak koşarsa doğru yoldan ayrıldı demektir." (R 26/80a1)

2. çekip gitmek, ayrılmak, terk etmek.

azdı *anlardın ol kim yalġan ḳoşar erdiler* "Uydurdukları şeyler onlardan nasıl çekip gitti?" (TİEM 97r/9)

eg- "eğmek, bükmek" (EDPT 99)

egilmez *kişini eger bu kümüş* "Bu gümüş eğilmez kimseyi bile eğer." (KB 2747)

tāġıġ uḳruḳın ***egmēs*** "Dağ kementle eğilmez." (DLT I-131)

egilmez *köŋülni ağı er eger* "Eğilmez gönlü cömert kimse eğer." (AH 233)

boyun ***egip*** *çevrip yolsuz ḳalmaḳ üçün boḍunnı taŋrı yolındın aŋar yaḳınraḳ tiriglik içinde ya'nī uçuzluḳ ḫorluḳ* "Halkı Tanrı'nın yolundan şaşırtmak için boyun büküp (mücadele eder ki) dünyada ona bir rüsvalık vardır." (TİEM 242r/3)

ek- "(tohum) ekmek" (EDPT 100)

negü ***ekse*** *yirke yana ol önür* "Yere ne ekersen yine o biter." (KB 1394)

uruġ ***ekti*** "Tohum ekti." (DLT I-106)

em- "emmek" (EDPT 155)

kenç anāsın ***emdi*** "Çocuk, annesini emdi." (DLT I-178)

ḫarām ḳılındı siler üze (...) anlar kim emüzdiler silerni tişi ḳarındaşlarıŋız süt ***emmekdin*** *tişileriŋiz anaları* "Sizi emziren süt annelerinizle süt kız kardeşleriniz ve kadınlarınızın anneleri sizlere haram kılındı." (TİEM 61r/3)

biz yaḳın-miz aŋar ***emgen*** *tamurdın* "Biz ona emdiği damardan (şah damarından) daha yakınız." (R 37/73a3)

ėn-/in- "inmek" (EDPT 168: ėn-)

öl ḳar ḳamuġ ḳīşın ***ėnēr*** "Yağış ve kar hep kışın iner." (DLT II-64)

aydımız ***iniŋler*** *bir ançaŋız bir ançaŋızḳa düşmen* "Bazınız bazınıza düşman olarak inin, dedik." (TİEM 5v/4)

in(mez)miz *meger seniŋ iḍiŋ fermānı birle* "Biz ancak Rabbinin emriyle ineriz." (R 31/25a2)

eŋ- "şaşmak, hayret etmek" (EDPT 168)

eŋip *ḳaldı ögdülmiş elgin owa* "Ögdülmiş ellerini ovuşturarak şaşakaldı." (KB 5967)

er ***eŋdi*** "Adam şaştı." (DLT I-182)

bütünlükün <kėnketür> ol künke kim ***eŋip*** *açuḳ ḳalur anıŋ içinde közler* "O, (onları cezalandırmayı) gözlerin hayret edip faltaşı gibi açık kalacağı güne erteler." (TİEM 191v/5)

er- (EDPT 193: ėr-)

1. erişmek, gelmek.

isizlik bile ***erse*** *beglik maŋa* "Beylik bana kötülük ile dahi gelse…" (KB 925)

2. var olmak.

sini ***erdüküŋ*** *teg ögümez özüm* "Seni olduğun gibi övemem." (KB 33)

ol andaġ ***erdi*** "O öyleydi." (DLT I-176)

tutaşı ol ***erdi*** *oḳımaḳları ançaḳa tėgi ḳaldımız anlarnı bıçılmış bışmışlar* "Artık bütün davaları bu oldu. Nihayet onları öyle yaptık ki biçildiler, söndüler." (TİEM 235r/9)

anıŋ içinde sınaġ ***erür*** *iḍiŋizdin uluġ* "İşte bunda Rabbiniz tarafından büyük bir imtihan vardır." (R 28/20b1).

es- (1) "(yel) esmek" (EDPT 240)

toġardın ***ese*** *keldi öŋdün yili* "Bahar yeli doğudan esiverdi." (KB 63)

esin ***esdi*** "Rüzgâr esti." (DLT I-177)

ol ***esgen*** *esin ḥaḳḳa ol* "Esen rüzgâr hakkı için..." (R 37/83a2)

es- (2) "uzatmak" (EDPT 241)

ol yışıġ ***esdi*** "O, ipi uzattı." (DLT I-176)

ėt-/it- (EDPT 36: ėt-)

1. etmek, yapmak.

bilip ***iter*** *işni ökünmez kiḍin* "İşini bilerek yapar ve sonra pişman olmaz." (AH 114)

ėterler *erdi aŋar anı kim tilese* "Kim ondan ne isterse yapardı." (R 33/35a3)

2. düzeltmek, düzene sokmak, yoluna koymak.

sınuḳuġ sapar ol buzuḳuġ ***iter*** "Kırığı onarır, bozuğu düzeltir." (KB 1858)

ikigün ajunda ***iter*** *işleri* "İşleri her iki dünyada da düzene sokar." (KB B-17)

teŋri menig īšim ***ētti*** "Tanrı benim işimi yoluna koydu." (DLT I-179)

taŋrı saḳınuḳluḳlarnıŋ işin ***ėtigli*** *turur* "Tanrı sakınanların işini yoluna koyandır." (TİEM 366r/3)

ėw-/iw- "acele etmek, koşuşmak" (EDPT 4: ėv-)

ilig aydı ay toldı ***iwme*** *serin* "Hükümdar Ay Toldı'ya: 'Acele etme, sakin ol.', dedi." (KB 1107)

yüzini körey tip aḍınlar ***iwer*** "Yüzünü göreyim diye başkaları da koşuşur." (KB B-47)

er ***ēwdi*** "Adam acele etti." (DLT II-245)

uḳup sözle sözni ***iwip*** *sözleme* "Sözü düşünerek söyle, acele ederek konuşma!" (AH 357)

taḳı ***ėwerler*** *yaḫşı işler içinde* "Hayırlı işlerde acele ederler." (TİEM 49r/5)

ėwiŋler *yarlıḳamaḳḳa* "Tanrı'nın bağışlamasına koşun!" (R 25/5b2)

ıç-[36] "kaybolmak"

ara bir ***ıçar*** *kör yorır belgüsüz* "Arada bir kaybolur; kendini belli etmeden dolaşır." (KB 1532)

ıḍ-/ıy- "göndermek" (EDPT 37)

---

[36] Tezcan, bu fiilin *iç-* okunmasını gerektiğini söyleyip *iç-* "içmek" maddesine aktarılmasını önermekte ve şu açıklamayı yapmaktadır: "Arat, *ıçġın-* "kaybolmak" eyleminin etkisi altında böyle okumuş olmalı. 1532 *ara bir ıçar kör yorır belgüsüz / ara köz körürde bolur belgüsüz*, Arat "Bazen kaybolur, kendisini göstermeden dolaşır; bazan daha göz önünde iken, silinip gider". Ben dizede *bir ıçar* yerine *yir içer* okumak gerektiği kanısındayım."; bk. Semih Tezcan, "Kutadgu Bilig Dizini Üzerine", Belleten, C. XLV/2, 1981, s. 40.

ıḍayın *tise ıḍ ḳalı tutsa tut* “Eğer beni göndermek istersen gönder; tutmak istersen tut.” (KB 750)

ol maŋa āt ***īḍdı*** “O, bana bir at gönderdi.” (DLT II-374)

yime tört işiŋe ***ıḍdır*** *men selam* “Yine onun dört arkadaşına da selam gönderirim.” (AH 31)

ol ol iḍi kim ***ıḍdı*** *tuġa bitig bilmesler içinde yalavaç anlardın* “O Tanrı’dır ki kendilerine onlardan olan ümmi bir peygamber gönderdi.” (TİEM 408r/8)

eger tilesemiz ***ıyġay*** *erdimiz olarnı yer ḳoḍı* “Eğer isteseydik onları yerin dibine gönderirdik.” (R 33/33a1)

ıl-/il- “düşmek, inmek” (EDPT 125: ıl-)

toġuġlı ölür ol aġıġlı ***ilür*** “Doğan ölür ve yükselen düşer.” (KB 6313)

ḳoḍı ***ıldı*** “Aşağı indi.” (DLT II-264)

iç- “içmek” (EDPT 19)

tamurın teşer kör sorup ḳan ***içer*** “Damarını deşer ve emerek kanını içer.” (KB 4099)

ot ***içtim*** “İlaç içtim.” (DLT I-87)

yıġar yimez ***içmez*** “Yemez, içmez; sürekli biriktirir.” (AH 262)

bildi ök tėgme kişi ***içgü*** *yerlerini* “Her insan su içeceği yeri öğrendi.” (TİEM 7v/4)

yėgil ***içgil*** *yaruḳ bolsun közüŋ* “Ye iç ki gözün parlasın, ışısın!” (R 31/10b2)

il- (EDPT 125)

1. ilişmek, yapışmak, bağlanmak.

kişi asġına baḳma turma ***ile*** “İnsanların faydasına bakma ve ona bağlanıp kalma.” (KB 5536)

tikēn tōnuġ ***ildi*** “Diken elbiseye yapıştı.” (DLT I-178)

2. dil uzatmak, kötü söz söylemek.

ilseler *dīniŋizler içinde toḳuşuŋlar kāfirleriŋ uluġı birle* “Eğer dininize dil uzatırlarsa kâfirlerin önderleriyle savaşın!” (TİEM 139v/7)

ir-/ėr- (EDPT 194: ir-, ?ėr-)

1. usanmak, üşenmek.

tilekim bu ol sen meni yirmedin - tapuġķa yaķın tut maŋa ***irmedin*** "Dileğim şudur: Sen beni yermeden ve benden usanmadan daima hizmetine yakın tut." (KB 592)

tesbīḥ ķılurlar aŋar tünle kündüz anlar ***ėrmezler*** "Onlar üşenmeden gece gündüz Tanrı'yı zikrederler." (TİEM 351v/5)

ėrmes *ādemī eḍgülük ķolmaķdın* "İnsanoğlu iyilik istemekten usanmaz." (R 31/75b2)

2. yalnızlık duymak.

er ***ērdi*** "Adam yalnızlık duydu." (DLT I-180)

is-[37] "azaltmak, eksiltmek"

isizler isizliklerin ***ismese*** *- sen isme ķının berge tutġıl basa* "Kötüler kötülüklerini azaltmazsa, sen de cezalarını azaltma; elinde sopanı hazır tut." (KB 5280)

it- "iteklemek" (EDPT 38)

ol anı ***itti*** "O, onu itekledi." (DLT I-179)

oŋ- "rengi solmak" (EDPT 169)

yüzi ķızdı ***oŋdı*** *yana külçirip* "Yüzü kızardı, rengi soldu; tekrar gülümsedi." (KB 3845)

barçın boḍūġı ***oŋdı*** "İpek kumaşın rengi soldu." (DLT I-182)

op- (EDPT 4: op-)

1. yutmak.

yaġız yir olarıġ yidi ***optı*** *kör* "Bak! Kara yer onları yedi ve yuttu." (KB 6403)

2. (höpürdeterek) içmek.

er sūw ***ōpdı*** "Adam suyu höpürdeterek içti." (DLT I-180)

or- "(bitki) biçmek" (EDPT 194)

negü ektim erse anı ***orġu*** *aḷır* "Ne ektiysem sonunda onu biçeceğim." (KB 6556)

ot ***ōrdı*** "Ot biçti." (DLT I-76)

ow-/uw (EDPT 4-5: uv-)

1. ufalamak.

[37] bk. Tezcan (1981), s. 44; *ės-* "azalmak, eksilmek". Bu fiil EDPT'de yer almamaktadır.

uvdı “Ufaladı.” (DLT I-74)

2. ovalamak.

saŋa tapnayın men elig yüz ***owa*** “Elimi yüzümü ovalayarak sana hizmet edeyim.” (KB 3755)

(...) emçekleri ***owa*** *kelmiş ḳızlar bir yaşlıġ* “(Cennette sizlerle) aynı yaşta olgun kızlar vardır.” (TİEM 433r/2)

oy- “oymak, içini çıkarmak” (EDPT 266)

ol ḳāġūn ***ōydı*** “O, kavunu oydu.” (DLT I-182)

oz- (EDPT 279)

1. öne geçmek, ilerlemek, önde olmak.

kiḍin ḳalmasa er ya öŋdün ***ozup*** “Asker geride kalmamalı veya çok fazla öne çıkmamalıdır.” (KB 2344)

anig atı ***ōzdı*** “Onun atı öne geçti.” (DLT I-181)

tetiklikte kendü ayastın ***ozup*** “O, akıllılıkta Ayas’ı geçer.” (AH 55)

ozġuçılar *ṭā’atda ol turur ozġuçılar* “Hayırda önde olanlar (ecirde de) öndedirler.” (TİEM 394v/8)

eger bir kelime ***ozmasa*** *iḍiŋdin atanmış zamānḳa tegi ḥükm ḳılġaytı olar ara* “Eğer Rabbinden ‘Tayin edilmiş bir zamana kadar’ diye bir kelime geçmiş olmasaydı onlar hakkında bir hüküm mutlaka yerine getirilirdi.” (R 36/9b1)

2. aşırıya kaçmak.

keltürür mü siler yawuz işni ***ozmadı*** *silerde anıŋ birle biregü ajunluġlardın* “Sizden öncekilerden hiçbirinin aşırıya kaçmadığı kötü işi siz mi yaparsınız?” (TİEM 120r/5)

öç- (EDPT 19)

1. sönmek, geçmek.

tatıġ bardı ***öçti*** *ḳuruġsaḳ otı* “Tadı kaçtı; ateşi ise söndü.” (KB 375)

ōt ***öçdi*** “Ateş söndü.” (DLT I-176)

öçer *miḫnet otı keçer nevbeti* “Mihnet ateşi söner ve sırası geçer.” (AH 351)

neçe kim ***öçse*** *otı arturġay miz anlarḳa çoġluġ otı* “Ateşi söndüğü zaman biz, tekrar o alevli ateşi artıracağız.” (TİEM 213r/9)

2. (ses) kısılmak.

öçgey *ünler rūzī bergenge* “Rızık veren Tanrı karşısında sesleri kısılacak.” (R 31/85a3)

ög- “övmek, methetmek” (EDPT 100)

itigli bar erse ***öger*** *men anı* “Yapacak var ise onu överim.” (KB B-25)

ol meni ***ugdi*** “O, beni övdü.” (DLT I-181)

aḳı erni ***öggil*** “Cömert kimseyi öv!” (AH 227)

öl- “ölmek” (EDPT 125)

munuŋ men atası ***ölür*** *men bu kün* “Bunun babası benim ve bugün ölüyorum.” (KB 1487)

uldi “Öldü.” (DLT I-76).

biliglig er ***öldi*** *atı* ***ölmedi*** “Bilgili kimse öldü; fakat adı ölmedi.” (AH 95)

anlar kim tandılar taḳı yıġdılar taŋrı yolından yana ***öldiler*** *anlar tanıġlılar erken* “Onlar inkâr ettiler, Tanrı yolundan ayrıldılar ve inkârcılar olarak öldüler.” (TİEM 375v/3)

ayġıl: ***ölüŋler*** *öwkeŋiz birle* “Öfkeniz ile ölün, de.” (R 25/1a3)

ön-/ün- (EDPT 169: ün-)

1. (bitki) büyümek, yetişmek.

aḳıtsa suwuġ yirde ni’met ***önür*** “Suyu akıttığı yerde nimet yetişir.” (KB 973)

aşlıḳ tarıġ anın ***önēr*** “Yemeklik buğday onunla yetişir.” (DLT II-64)

çıḳardımız anıŋ birle ḳamuġ nerseniŋ ***üngeniŋ*** “Onunla her şeyin yetişeninden çıkardık.” (TİEM 104v/7)

2. (sakal) çıkmak.

kiçig erse umnur saḳal ***öngüke*** “Sakal küçükse çıkmayı umut eder.” (KB 3622)

öp- “öpmek” (EDPT 5)

yir ***öpti*** *kör ögdülmiş aydı ilig - uzun kiç yaşaġıl aşayu ilig* “Ögdülmiş yeri öptü ve ‘Ey hükümdar! Uzun yaşa ve memleketi idare et!’ dedi.” (KB 1553)

ol meni ***öpdi*** "O, beni öptü." (DLT I-175)

ör- (1) (EDPT 195)

1. örmek.

ördi "O, (saçını) ördü." (DLT I-75)

2. bağlamak.

yorıḳ utru tutsa saŋa ***örge*** *ḳut* "Hareketlerin doğru olursa seni saadete bağlayacaktır." (KB 1311)

ör- (2) (EDPT 195)

1. yükselmek.

bulıt ***ürüp*** *kuk örtüldi* "Bulut yükselip gök kapandı." (DLT I-160)

2. kalkmak.

ürlür anıŋ içinde yana bir ançada olar ***öre*** *turġanlar baḳarlar* "Onun (borunun) içine üflendiğinde bir anda ayağa kalkarlar ve bakarlar." (R 35/17a1)

3. geçmek.

andaġ ḳalı anlar ol kün körgeyler anı kim va'de ḳılnur ***örgeymedi*** *meger bir sā'at kündüzdin* "Onlar o vadolundukları acıyı görecekleri gün sanki gündüzün bir saati (ânı) geçmemiş gibi olacaklar." (TİEM 371r/9)

öt- (1) "ötmek" (EDPT 39)

çiçeklikte sandvaç ***öter*** *miŋ ünün* "Çiçek bahçesinde bülbül bin sesle öter." (KB 78)

tatlıġ ***öter*** *sanduvāç* "Bülbül tatlı tatlı öter." (DLT II-242)

öt- (2) (EDPT 39)

1. geçmek, tamamlamak.

özüŋni yol ***ötgen*** *saḳın ay ḳadaş* "Ey kardeş! Kendini bu yolu geçmiş bil!" (KB 6114)

2. delip geçmek.

oḳ keyikten ***ötti*** "Ok, geyiği delip geçti." (DLT I-179)

eger usa siler ***ötüp*** *çıḳmaḳınıızlarḳa kökler yerler buçḳaḳlarındın ötüp çıḳıŋlar* "Göklerin ve yerin çerçevesinden geçip çıkmaya gücünüz yetiyorsa geçip çıkın!" (TİEM 392r/4)

3. ayrılmak.

ḳaḏġurmaŋ tėp sizler anıŋ üze kim ***ötti*** *ya'nī keçti sizdin* "Onun hakkında kaygıya kapılmayın diye o sizden geçti gitti (ayrıldı)." (R 25/17a1)

uç- (EDPT 19)

1. uçmak.

ḳuşlar kėpi ***uçtımız*** "Kuşlar gibi uçtuk." (DLT I-359)

seniŋ barlıḳıŋḳa tanuḳluḳ birür - cemad canvar ***uçġan*** *yügürgen neŋe* "Canlı, cansız, uçan ve koşan her şey senin varlığına tanıklık eder." (AH 5-6)

yoḳ hīç tepreniġli tınlıġ yer içinde ap bir uçuġlı ***uçar*** *ėkki ḳanatı birle meger gürūhlar silerke meŋzer* "Yeryüzünde yürüyen canlılar ve iki kanadıyla uçan ne varsa hepsi size benzeyen topluluklardır." (TİEM 98v/5)

2. kaybolup gitmek, tükenmek.

yigitlik ḳaçar ol tiriglik ***uçar*** "Yiğitlik kaçar ve canlılık uçar." (KB 231)

anig ḳutı ***uçtı*** "Onun şansı uçtu." (DLT I-175)

uḍ-/uy- (EDPT 38)

1. uymak, tâbi olmak.

et öz yiti endam köŋülke ***uḍar*** "Vücut ve yedi endam gönüle uyar." (KB 2797)

uyuŋ *ibrāhīm dīniŋe müsülmānlıḳ ḥālda* "İbrahim'in dinine Hakk'a yönelmiş olarak uyun!" (TİEM 47r/8)

anlar kim ***uḍarlar*** *şehvetlarḳa* "Onlar şehvetlerine uyarlar." (R 26/6b3)

ol anıŋ üçün anlar ***uḍtılar*** *aŋar kim öfke keltürdi taŋrı* "Çünkü onlar Tanrı'yı öfkelendiren şeylerin ardına düştüler (onlara tâbi oldular)." (TİEM 374r/3)

2. ardına düşmek.

uḍu *bārıp üküş ėwdim* "(Onu avlamak için) ardına düşüp çok kovaladım." (DLT I-177)

uḍup *biri birke yorır öŋ soŋa* "Bunlar birbirine uyup, birbiri ardınca giderler." (AH 14)

uḳ- "anlamak, düşünmek" (EDPT 77)

negü tir eşitgil oḍunmış kişi - ölümüg ***uḳup*** *yolḳa könmiş kişi* "Uyanmış ve ölümü düşünerek doğru yola girmiş kişi ne der; dinle!" (KB 1536)

ol er īşin ***uḳdı*** "O adam işini anladı." (DLT I-178)

biligsiz ne aysa ayur ***uḳmadın*** "Bilgisiz ne söylerse düşünmeden söyler." (AH 119)

kim tilese ***uḳar*** *anı* "Onu kim isterse anlar." (TİEM 435v/8)

olar yime ***uḳmazlar*** "Onlar yine de anlamazlar." (R 29/62b1)

ul-[38] "dağılmak, çözülmek"

bu törti yime ḳalsa beglik ***ulur*** "Bu dördü de ihmal edilirse beylik dağılır." (KB 2059)

um- (EDPT 155)

1. ummak.

kiçig bolsa imin uluġ şerrindin - selamet bolunsa ***umup*** *ḫayrındın* "Küçük kimse büyüğün şerrinden emin olsa ve onun hayrını umup selamette olsa." (KB 5062)

aya ġam ḳatıġsız sürur ***umġuçı*** "Ey gam karışmamış sevinç uman kimse!" (AH 211)

anlar ***umarlar*** *taŋrınıŋ yarlıḳamaḳını* "Onlar Tanrı'nın rahmetini umarlar." (TİEM 26v/1)

siz ***umar*** *sizler taŋrıdın anı kim* ***ummazlar*** "Siz, Tanrı'dan onların ummadıkları şeyi umarsınız." (R 26/72a3)

2. umutlandırmak.

keldür anuḳ bolmīş aşıġ tutma ***uma*** "Hazır olan aşı getir ve (onu) umutlandırarak bekletme." (DLT I-126)

ur- (EDPT 194)

1. vurmak, dövmek.

urayın *tigüçi özi ursuḳar* "Vurayım diyenlerin kendileri vurulur." (KB 679)

ūrdı "Vurdu, dövdü." (DLT I-75)

ḳaża kelse yügrük yügürmez ***urup*** "Koşanın (koşmaması) mukadderse, vursan da koşmaz." (AH 461)

aydımız ***urġıl*** *tayaḳın birle taşnı* "Âsanla taşa vur, dedik." (TİEM 7v/3)

---

[38] DLT'de de bir *ol-/ul-* fiili bulunmaktadır: *et bışıp oldı/uldı*. Dankoff bu fiili *ol-* "dağılmak, parçalanmak" (Robert Dankoff, James Kelly; Mahmūd al-Kāşgarî, Compendium of the Turkic Dialects-Dn□wān Luġat at-Turk, Harvard University Printing Office, C. I, 1982, s. 178); Atalay ise *ul-* "erpimek, eriyecek ve dağılacak hâle gelmek" (Besim Atalay, Divanü Lûgat-it Türk, TDK Yay., 4. bs., I. C., Ankara, 1998, s. 169) olarak okumaktadırlar. Clauson *ol-* okunuşunu tercih ederken (Sir Gerard Clauson, An Etymological Dictionary of Pre-Thirteenth-Century Turkish, Oxford, 1972, s.125), Drevnetyurskih Slovar'da fiil *ul-* olarak kayıtlıdır (B. M. Nadalyaev, D. M. Nasilov, E. R. Tenişev, A. M. Şçerbak, Drevnetyurskih Slovar, Leningrad, 1969, s. 608). Bu fiilin *bol-* "olmak, meydana gelmek, olgunlaşmak" fiilinden gelen *ol-* olamayacağı çok açık olduğuna göre *ul-* okunuşu bize göre doğrudur.

uruŋ *olardın tegme ernek uçlarını* "Onların her birinin parmak uçlarına vurun!" (R 28/70b2-3)

2. koymak, (yere vb.) bırakmak

ḫazine içinde ***urup*** *kizlemiş* "Hazineye koyup gizlemiş." (KB B-13)

elgindēki nēŋni yērde ***urdı*** "Elindeki nesneyi yere koydu." (DLT I-176)

3. inşa etmek, yapmak.

yerni ***urdı*** *anı barça ḫalḳḳa* "Yeri bütün yaratılanlar için inşa etti." (TİEM 391r/9)

urġıl *olarḳa yol deryā içinde* "Onlara denizin içinden bir yol yap!" (R 31/59a3)

us- (1) "susamak" (EDPT 241)

usup *suwsamışḳa körüp ḳanġusuz* "Susamış insan için o, bakıp kanılmaz bir içkidir." (KB 2924)

er ***usdı*** "Adam susadı." (DLT I-177)

us- (2) "sanmak, zannetmek" (EDPT 241)

men ayla ***usdum*** "Ben öyle sandım." (DLT I-177)

uy- "sıkıştırmak" (EDPT 267)

ol ūnıġ ***uydı*** "O, unu bastırarak sıkıştırdı." (DLT I-182).

ük-/ üg- "yığmak, üst üste getirmek, biriktirmek" (EDPT 100: ük-)

negü tir eşitgil kiŋeşçi öge - kiŋeşte töker begke yünçü ***üge*** "Danışman överek ne der işit! İstişarede beyinin önüne inci dökerek yığar." (KB 2935)

ol yarmaḳ ***ükdi*** "O, para biriktirdi." (DLT I-178)

biliŋler anlar ***ükerler***[39] *köküzlerini yaşınsalar andın* "Onlar ondan gizlenmek için göğüslerini büküyorlar (kalplerinden geçeni gizliyorlar)." (TİEM 163r/8)

ür- (1) "üflemek" (EDPT 195)

---

[39] Kök, *ük-* fiilinin buradaki kullanımı ile ilgili olarak şunları söylemektedir: "**ükerler köküzlerini** = A. yaşnūna sudūrahum... 'göğüslerini dürer, bükerler, örterler' mealinde. Yani kalplerinden geçeni, sırlarını gizlerler. *ük-* 'yığmak, üst üste getirmek', *üküş* 'çok' sözünün kök fiili. *yük-* olarak *y-* önses türemesiyle de tanıklanmıştır.", bk. Abdullah Kök, Karahanlı Türkçesi Satır-Arası Kur'an Tercümesi (TİEM 73 1v-235v/2), Doktora Tezi, Ankara Üniv. Sosyal Bilimler Enstitüsü, Türk Dili ve Edebiyatı Anabilim Dalı, Ankara, 2004, s. 157.

isig aşnı ***ürme*** *sen aġzıŋ bile* “Sıcak yemeği ağzınla üfleme.” (KB 4601)

ol ōt ***ürdi*** “O, ateşi üfledi.” (DLT I-176)

yana tüzüt(t)i anı ***ürdi*** *anıŋ içiŋe öz törütmiş cāndın ḳıldı silerke ėşitgüni taḳı körgüni taḳı köŋüllerni* “Sonra ona şekil verip içine kendi yarattığı candan (ruhundan) üfledi ve sizin için işitmeyi, görmeyi ve gönülleri yaptı.” (TİEM 320v/3)

ḳaçan kim tüp tüz ḳılsa-miz anı ***ürse*** *men anıŋ içinde men yaratmış cāndın tüşüŋler aŋar yüknügliler* “Ona düzgünce şekil verdiğim ve ruhumdan üflediğim zaman siz onun için secdeye kapanın!” (R 30/22a1)

ür- (2) “(köpek vb.) havlamak, ürmek” (EDPT 196)

köpek teg ***ürerler*** *ḳayusın urayı* “Köpek gibi ürerler, hangisini döveyim?” (KB 6601)

tilkü uz yinke ***ürse*** *uḍuz bolūr* “Tilki kendi ininde ürse uyuz olur.” (DLT I-101)

üş- (1) (EDPT 256)

1. üşüşmek.

etmēkke telim kişi ***üşdi*** “Ekmeğe pek çok kişi üşüştü.” (DLT I-177)

2. aramak, araştırmak.

üşmeŋler “(Birbirinizin açığını) araştırmayın!” (R 37/62b2)

üş- (2) “delmek, delik açmak” (EDPT 256)

ol oḳ ***üşdi*** “O, oku deldi.” (DLT I-177)

üt- “ütmek, yakmak” (EDPT 40)

ol bāşıġ ***ütti*** “O, saçlarını üttü.” (DLT I-179)

üz- (EDPT 279-280)

1. kesmek.

ol yip ***üzdi*** “O, ipi kesti.” (DLT I-176)

2. bitirmek, sona erdirmek.

bu sözni eşitgil sözüŋ munda ***üz*** “Bu sözü işit ve sözü burada kes!” (KB 153)

3. hüküm vermek.

eger kelseler saŋa ***üzgil*** *kesgil anlar ara azu yüz ewürgil anlardın* "Eğer sana gelirlerse ister aralarında hüküm ver ister onlardan yüz çevir." (TİEM 85v/1)

I. 3. ÜNLÜ + ÜNSÜZ + ÜNLÜ KURULUŞUNDA OLAN BASİT FİİLLER

anu- "hazırlanmak, hazır hâle getirilmek" (EDPT 171)

anūdı *nēŋ* "Nesne hazırlandı." (DLT II-283)

arı-[40] "temiz olmak, temizlenmek" (EDPT 198)

bu er ölmegince ***arımaz*** *kiri* "Bu adam ölmedikçe kiri temizlenmez." (KB 876)

arīdı *nēŋ* "Nesne temizlendi." (DLT I-75)

ne türlüg arıġsız ***arır*** *yumaḳın* "Her türlü kir yıkamakla temizlenir." (AH 111)

yaḳın kelmeŋler anlarḳa anlar ***arıġınça*** "Onlar (karılarınız) temizleninceye kadar onlara yaklaşmayın!" (TİEM 27r/4)

ol ol kişinüŋ yanutı turur kim ***arıdı*** "O, kendisini temizlemiş kimsenin mükâfatıdır." (R 31/59a1)

aya- (EDPT 267)

1. acımak.

ayama *oġul ḳızḳa berge yitür* "Oğlana veya kıza acıma; gerekirse dayak at." (KB 1494)

2. korumak.

ol tōnın ***ayādı*** "O, elbisesini korudu." (DLT I-230)

ėge- "keskinletmek, bilemek" (EDPT 101)

ol biçēk ***ėgēdi*** "O, bıçağı biledi." (DLT II-282)

eri-/erü- "erimek" (EDPT 198: erü-)

isigke ***erir*** *terk soġuḳḳa toŋar* "Sıcakta hemen erir; soğukta ise donar." (KB 3395)

yaġ ***erūdi*** "Yağ eridi." (DLT II-281)

---

[40] Tolkun, Türkçede 'temiz olmak' anlamına gelen *arı-* fiili ile 'yorulmak' anlamındaki *arı-* fiilinin ortak *ar* isminden türediklerini ve zaman içerisinde çok anlamlılık kazandıklarını ileri sürmektedir. Ona göre *arı-* fiilinin Moğolcada *arilga-* şeklinde bulunması bir *r* > *z* değişimini akla getirir. Moğolca'daki */r/* Türkçede çoğu kez */z/* olduğuna göre bu fiilin kökü *az (< ar)* kelimesi olabilir mi, diye soran Tolkun, "Eğer öyleyse *az (< ar)* isim kökü, *+ı* ise (tıpkı *ağır+ı-* > *ağrı-* fiilinde olduğu gibi) isimden fiil yapan bir ek olmalıdır." sonucuna ulaşır; bk. Selahattin Tolkun, "Eski Türkçe Döneminde Arkaik Bir Fiil: Arı-", İlmî Araştırmalar, S. 20, Güz 2005, s. 149-157.

eşü- "örtmek, kapatmak" (EDPT 256)

neçe kür kögüzlüg küwenür erig - ölüm yirke kömdi ***eşüdi*** *yirig* "Nice cesur, gururlu ve kibirli insanları ölüm yere gömdü ve üzerlerini örttü." (KB 5212)

ol aŋar yoġurḳān ***eşūdi*** "O, ona yorgan örttü." (DLT II-281)

iri- "çürümek" (EDPT 198: iri-/irü-)

yıġāç ***irḯdi*** "Ağaç çürüdü." (DLT II-281)

oḳı-/oḳu- (1) (EDPT 79: oḳı-)

1. okumak.

oḳıġan *bitigen uḳımaz munı* "Okuyan ve yazan bunu anlayamaz." (KB B-16)

er bitig ***oḳadı*** "Adam, kitap okudu." (DLT II-282)

oḳıġlı *kişiniŋ sewinsün canı* "Okuyan kimsenin içi açılsın." (AH 44)

ḳaçan kim ***oḳısa*** *sen oḳıġunı sıġıngıl taŋrıḳa sökmiş sürülmiş yekdin* "Kur'an'ı okuduğun zaman küfretmiş ve lanetlenmiş şeytandan Tanrı'ya sığın!" (R 30/85a1)

2. çağırmak, davet etmek.

ol meni ***oḳadı*** "O, beni çağırdı." (DLT II-282)

oḳuŋlar *tanuḳlarıŋızını taŋrıda aḍın* "Tanrı'dan başka tanıklarınızı çağırın." (TİEM 4r/5)

okı- (2) "kusmak" (EDPT 79)

er ***oḳīdı*** *(oġīdı?)* "Adam kustu." (DLT II-282)

öte- "ödemek, vermek" (EDPT 43)

ay ilig munu men ***ötedim*** *ḫaḳıŋ* "Ey hükümdar! Ben bunun hakkını ödedim." (KB 1478)

ol anig almın ***ötēdi*** "O, onun alacağını ödedi." (DLT II-280)

eḍgülük birle ***ötemek*** *aŋar kerekliglik birle* "Ona, (borcunu) gerektiği gibi güzellikle ödemek (lazım)." (TİEM 21r/2)

ol taŋrı fermānlayur sizke kim ***öteŋler*** *emānetlerni iḍisiŋe* "Tanrı, emanetleri mutlaka ehline vermenizi emreder." (R 26/29a2)

ula- "bağlamak, birleştirmek, yaklaştırmak, ulaştırmak" (EDPT 126)

köŋül bir bayatḳa ***uladım*** *köni* "Gönlümü bir olan Tanrı'ya doğrulukla bağladım." (KB 4778)

ol yip ***ulādı*** "O, ipi başka bir ipe bağladı." (DLT II-282)

biligligke ya dost öziŋni ***ula*** "Ey dost! Kendini bilgili kimseye yaklaştırmaya çalış!" (AH 82)

keserler anı kim fermānladı taŋrı anıŋ birle kim ***ulasa*** "Tanrı'nın birleştirmek için emrettiğini onlar bozarlar." (TİEM 4v/5)

bütünlükin ***uladımız*** *olarḳa aymaḳnı* "Şüphesiz biz, sözlerimizi onlara ulaştırdık." (R 32/33b3)

ulı- (EDPT 127)

1. ulumak.

böri ***ulīdı*** "Kurt uludu." (DLT II-282)

anlarḳa anıŋ içinde ıt ***ulımaḳı*** *kişnemeki eşek ağırmaḳı* "Onlar onun içinde it gibi ulur, kişner ve eşek gibi anırırlar." (TİEM 172r/1) TİEM

2. inlemek, feryat etmek.

töşekke kirip yattı muŋluġ ***ulıp*** "Acılar içinde inleyerek yatağa girip yattı." (KB 1056)

uza- (EDPT 281)

1. uzamak.

uzadı *anlar üze tiriglik* "Onların ömrü uzadı." (TİEM 237r/5)

uzadı *mu siziŋ üze bıçıġ azu tilediŋiz mü tüşse siziŋ üze öwke* "Bu yemin size uzun mu geldi yoksa üzerinize öfkenin gelmesini mi istediniz?" (R 31/63a2)

2. uzaklaşmak.

öŋ arḳış ***uzadı*** *ḳopup yol tutup* "Kervanın başı kalkmış ve yolu tutarak uzaklaşmıştır." (AH 179)

üşi- "üşümek" (EDPT 256)

et yėn ***üşip*** *emrişūr* "Vücut üşüyerek titrer." (DLT I-347)

I. 4. ÜNLÜ + ÜNSÜZ + ÜNSÜZ KURULUŞUNDA OLAN BASİT FİİLLER

alḳ- (EDPT 135)

1. bitirmek, sona erdirmek.

ol tavārın ***alḳtı*** "O, malını bitirdi." (DLT II-365)

2. tahrip etmek, mahvetmek.

usallıḳ mini ***alḳtı*** *öknür özüm* "Gaflet beni mahvetti; pişmanım." (KB 1209)

art- "artmak, çoğalmak, fazlalaşmak" (EDPT 201)

buḍun asġı ***arttı*** *yenip yükleri* "Halkın yükü hafifleyip kazancı arttı." (KB 1654)

arttı *nēŋ* "Nesne arttı." (DLT II-368)

anın künde ***arta*** *turur bu bida'* "Onun için bu bidat her gün artmaktadır." (AH 404)

ḳaçan oḳulsa anlar üze belgüleri ***artar*** *olarḳa kėrtgünmek* "Onlara Tanrı'nın ayetleri okunduğunda imanları artar." (TİEM 131v/6)

ert- (EDPT 202)

1. geçmek, tükenmek.

iki künlük ***erter*** *ajunuġ bulup* "Bu iki günlük geçici dünyayı bulup…" (KB 1535)

atı eḍgü bolsa ol ***erter*** *öḍün* "Geçen zaman içerisinde adı iyi anılsa." (KB 1925)

öḍlek ***ertti*** "Zaman geçti." (DLT II-368)

2. aşırıya kaçmak.

özini küḍezse ayı ***ertmese*** "Kendini gözetse ve aşırıya fazla kaçmasa." (KB 704)

ölç-[41] "ölçmek"

vāy egsük ***ölçgüçi*** *üze* "Vay o eksik ölçene (hilekâra)!" (TİEM 437r/1)

ört- (EDPT 202)

1. örtmek, gizlemek.

ol ***örtti*** *nēŋni* "O, nesneyi gizledi." (DLT II-368)

---

[41] Özyetgin'in *ölç-* fiili hakkında yaptığı tarihî nicelemede fiilinin ilk kez *Nehcü'l Feradis, Codex Cumanicus* ve *Tuhfetü'z Zekiyye*'de geçtiği belirlenmiştir. TİEM'de kullanılan bu örnekle *ölç-* fiili tarihî sahada ilk kez bu metinde tanıklanmış olmaktadır. krş. Melek Özyetgin, Ebū Ḥayyān, Kitābu'l-İdrāk li Lisāni'l-Etrāk, Fiil: Tarihî-Karşılaştırmalı Bir Gramer ve Sözlük Denemesi, Köksav Yay., Ankara, 2001, s. 596.

örtmes *yüzlerini toġ tuman ap yme ḫorluḳ* "Yüzlerini toz duman da horluk da gizlemez." (TİEM 155v/9)

2. kötü bir durumu belli etmemek, saklamak.

buḍun ḫali açġıl maŋa ***örtme*** *söz* "Halkın vaziyetini bana anlat; sözünü benden gizleme." (KB 3099)

3. bağışlamak.

örter *kimni tilese* "Kimi isterse onu bağışlar." (R 25/4b1)

ürk- "ürkmek" (EDPT 221)

ḳōy ***ürkti*** "Koyun ürktü." (DLT II-365)

ḳaçan yāḍ ḳılınsa taŋrı yalŋuzun ***ürker*** *anlarnıŋ köŋülleri kim kėrtgünmezler kėḍin künke* "Ahiret gününe inanmayanlar yalnız kaldıkları zaman Tanrı'nın adı hatırlarına geldiğinde ürkerler." (TİEM 338v/9)

I. 5. ÜNLÜ + ÜNSÜZ + ÜNLÜ + ÜNSÜZ KURULUŞUNDA OLAN BASİT FİİLLER

asur- "aksırmak" (EDPT 251: asur- < aḫsur: EDPT 95; VEWT 29: āsġır-)

bu er ol telim ***asurġan*** "Bu adam çok aksıran bir adamdır." (DLT I-171)

elet-/ėlet-/elt- "iletmek, götürmek, taşımak, sevk etmek" (EDPT 132: ėlet- (? ėlt-); OTWF 556: ėlt-)

ol ḳāġūn ewke ***ėletti*** "O, eve kavun götürdü." (DLT I-202)

apaŋ tilese ***ėletgey*** *silerni ay kişiler keltürgey aḍınlar* "Ey insanlar! Tanrı istese sizleri götürür ve yerinize başkalarını getirir." (TİEM 74r/5)

eletiŋler *bu köŋlekimni* "Bu gömleğimi götürün." (R 30/10a3)

tünle ***ėletgil*** *ḳullarımnı* "Kullarımı geceleyin götür!" (R 36/80a3)

eltmesün *sizni boḍunnuŋ düşmanlıḳı anıŋ üze kim dād ḳılmadıŋız* "Bir topluluğa duyduğunuz düşmanlık sizi adil davranmamaya sevk etmesin." (R 27/24a1)

emit- (EDPT 157)

1. eğilmek, meyletmek.

○amuġ üç aḍa○olıġ ***emitmez*** *bolur* “Üç ayaklı olan hiçbir şey bir tarafa eğilmez.” (KB 802)

köŋlüm aŋar ***emitti*** “Gönlüm ona meyletti.” (DLT I-202)

emit(t)i *anlar üze urmaḳ saġ ḳol birle* “Onlara sağ eliyle vurmak için meyletti.” (TİEM 327v/8)

2. baskın yapmak.

emitseler *siziŋ üze* “Size baskın yapsalar...” (R 26/70a2)

esür- “sarhoş olmak” (EDPT 251)

esürse *kişi tilwe munduz bolur* “İnsan sarhoş olursa deli ve aptal olur.” (KB 2099)

eşit-/ėşit-/işit- “işitmek, duymak” (EDPT 257)

kitabdın ***eşitgen*** *bilür uş anı* “Ancak bu kitaptan işitenler onu bilir.” (KB B-16)

ḳulāḳ ***ėşitse*** *kuŋūl bilir* “Kulak işitirse gönül bilir.” (DLT I-201)

bu körgen ***eşitgen*** *saŋa külmesün* “Görenler ve işitenler sana gülmesin.” (AH 172)

eger aysalar sen ***ėşitür*** *sen sözlerini* “Konuşurlarsa sen onların sözlerini işitirsin.” (TİEM 410v/4)

ol taŋrı ***işitken*** *bilgen ol* “Tanrı işiten ve bilendir.” (R 25/2b3)

ewir-/ewür- (EDPT 14: evir-)

1. evirmek, çevirmek, döndürmek.

ara körse ***ewrer*** *yana terk yüzin* “Bir bakarsın yine yüzünü çabucak çevirir.” (KB 403)

ol meni yōldın ***ewürdi*** “O, beni yoldan çevirdi.” (DLT I-184)

yüz ***ewrüp*** *keçerler yumup közlerin* “Gözlerini yumup, yüzlerini çevirip geçerler.” (AH 424)

ol künler ***ewrer-miz*** *anı boḍun arasında* “O günleri biz insanlar arasında döndürürüz.” (R 25/9b3)

2. arkasını dönmek.

taḳı eger toḳuşsalar siziŋ birle ***ewürgeyler*** *soŋlarını* “Eğer sizinle savaşsalar, size arkalarını dönecekler.” (TİEM 48v/8)

ewüs- “savurmak” (EDPT 15)

ewūsdi "(Bir şeyi) savurdu." (DLT I-75)

ısır- "ısırmak" (EDPT 251)

ısırsa *yaŋanıġ suçıtır keḍök* "Fili ısırsa onu iyice zıplatır." (KB 3399)

ısırġān *ıt* "Isıran köpek." (DLT I-171)

taḳı ol vaḳtın kim ḫālī boldılar ***ısırdılar*** *siziŋ üze barmaḳ uçların öfkedin* "Yalnız kaldıkları vakit ise size olan öfkelerinden parmak uçlarını ısırdılar." (TİEM 49v/6)

ḳaçan ḫālī bolsalar ***ısrurlar*** *siziŋ üze ernekleri uçını öwkedin* "Yalnız kaldıkları vakit ise size olan öfkelerinden parmak uçlarını ısırırlar." (R 25/1a2)

igiḍ-/ igit-/yėgiḍ- (EDPT 103)

1. yetiştirmek, büyütmek.

törütgen ***igiḍgen*** *keçürgen iḍim* "Yaratan, yetiştiren ve göçüren Tanrım!" (KB 1)

ol anı ***igitti*** "O, onu büyüttü." (DLT I-201)

2. beslemek.

ol iḍi atı birle kim ***yėgiḍgen*** *rūzī bėrgen* "Rızık veren ve besleyen Tanrı'nın adıyla." (TİEM 95v/1)

barġıl sen sėni ***igitgen*** *toḳuşuŋlar ikegü* "Sen ve seni besleyen (Tanrı) birlikte gidin ve savaşın." (R 27/36b1)

ilen- (EDPT 148)

1. ayıplamak.

körüp buştum erse ***ilendi*** *özüŋ* "Bunu görüp sana hiddetlenince beni ayıpladın." (KB 795)

2. sitem etmek.

ol aŋar ***ilendi*** "O, ona sitem etti." (DLT I-197)

işen-/ışan- "güvenmek, inanmak" (EDPT 264: işen-)

bitigke ***ışanma*** *ḳatıġlan özün* "Mektuba güvenme; sen de gayret et!" (KB 3894)

ol maŋa ***işendi*** "O, bana güvendi." (DLT I-196)

oġur- "parçalamak" (EDPT 91)

er sünük ***oġurdı*** "Adam kemiği parçaladı." (DLT I-184)

ögir- "oyalamak" (EDPT 113)

awınç birle ***ögrir*** *bu dünya sini* "Bu dünya seni avutarak oyalar." (KB 5266)

üḍür-/öḍür- "seçmek, ayırmak, tercih etmek" (EDPT 67: üḍür-)

dürud ol ***öḍürmiş*** *resūlḳa selam* "Dua ve selam o seçilmiş resuledir." (KB B-7)

alpāġutın ***üḍürdi*** "Yiğitlerini seçti." (DLT I-163)

taŋrı ***üḍrer*** *yarlıḳamaḳa birle kimni tilese* "Tanrı kimi isterse onu rahmetiyle seçer." (TİEM 12v/9)

üḍürse *yaḳınraḳ tiriglikni* "Kim dünya hayatını seçse..." (TİEM 434r/7)

ıḍtımız olar üze aḳar suwnı çekürgeni yaḍaġ çekürge hem baḳalar hem ḳannı ***üḍürmiş*** *belgüler* "Biz de, seçilmiş birer mucize olmak üzere başlarına tufan, çekirge, haşerat, kurbağalar ve kan gönderdik." (R 28/15a3)

üşer-/öşer- (EDPT 265: öşer-)

1. (gözü) kararmak.

bu er ol kuzi ***üşergēn*** "Bu adam daima gözü kararan bir adamdır." (DLT I-172)

2. bocalamak.

eger yarlıḳasa miz olarnı açsa miz ol kim anlar birle turur ziyāndın ***öşergeyler*** *bu boynaġuluḳları içre başları tezginip yorıyurlar* "Biz onlara merhamet edip başlarına gelen zararı giderseydik, yine de azgınlıkları içinde bocalayıp kalırlardı." (TİEM 252v/9)

I. 6. ÜNLÜ + ÜNSÜZ + ÜNSÜZ + ÜNLÜ KURULUŞUNDA OLAN BASİT FİİLLER

alḳa- "övmek, alkışlamak" (EDPT 138)

kişi körse ögse sini ***alḳayu*** "İnsanlar seni görse ve alkışlayarak övse." (KB 5786)

alḳadı “Övdü.” (DLT I-236)

arḳa- (1) “aramak, araştırmak, arayıp taramak” (EDPT 217)

ol anig ewin ***arḳadı*** “O, onun evini araştırdı.” (DLT I-236)

seniŋ birlikiŋke delil ***arḳaġan*** *- bulur bir neŋ içre deliller miŋe* “Senin birliğine delil arayan kimse, bir tek şeyde binlerce delil bulur.” (AH 7-8)

arḳa- (2) “kötülüğünü saymak” (EDPT 217)

ol anı ḳarġādı ***arḳādı*** “O, onu lânetledi ve kötülüğünü saydı.” (DLT I-236)

arta- “bozulmak” (EDPT 208)

tadu ***artadı*** *kör küçi eksüdi* “Bak! Unsurlar bozuldu ve gücü eksildi.” (KB 1055)

artādı *nēŋ* “Nesne bozuldu.” (DLT I-230)

sen artaḳ sen anın ajun ***artadı*** “Sen kendin bozuksun; onun için dünya bozuldu.” (AH 395)

eger yoḳ erse erdi taŋrınıŋ yıġmaḳı kişilerni emerilerini emeri birle ***artaġay*** *erdi yer* “Eğer Tanrı’nın insanlardan bir kısmının kötülüğünü diğerleriyle savması olmasaydı yeryüzü bozulacaktı.” (TİEM 32r/1)

eksü-/eksi-/egsü- “azalmak, eksilmek” (EDPT 117: egsü-)

ḳayusı yaruḳraḳ ḳayu ***eksüdi*** “Kimisi daha parlak kimisi ise azalmıştır (daha az parlaktır).” (KB 130)

egsūdi *neŋ* “Nesne eksildi.” (DLT I-234)

ḳamuġ tolġan irlür tükel ***eksiyür*** “Her dolan azalır, her tam olan eksilir.” (AH 199)

eger boyun bėrse siler taŋrıḳa yalavaçıŋa ***egsümegey*** *işleriŋizdin nerse* “Eğer Tanrı’ya ve peygamberine itaat ederseniz işlerinizden hiçbir şey eksilmeyecek.” (TİEM 380r/6)

emge- “(acı, eziyet, zahmet) çekmek” (EDPT 159)

bu iki bile tutçı ***emger*** *et öz* “Bu ikisinin yüzünden beden daima eziyet çeker.” (KB 332)

er ***emgēdi*** “Adam sıkıntı çekti.” (DLT I-237)

biz aydımız ay ādem çın bu yaġı turur saŋa cuftuŋḳa çıḳarmasun oḳ silerni uçmaḫdın ***emgegey*** *sen* “Ey Adem! Bu şeytan senin ve karının düşmanıdır; sizi cennettten çıkarmasın, yoksa çok sıkıntı çekeceksiniz, dedik.” (TİEM 234r/7)

emgegey *sen* “Sıkıntı çekeceksin.” (R 31/89a1)

ewze- “ara bozuculuk yapmak” (EDPT 17)

ol sʊzni aŋar ***ewzēdi*** “O, ona bu sözleri anlatarak ara bozuculuk yaptı.” (DLT I-232)

ırġa- “sallamak, silkelemek” (EDPT 217)

ol yıġāç ***ırġādı*** “O, ağacı salladı.” (DLT I-236)

ırġaġıl *seniŋ tapa ḫurmā yıġaçınıŋ tüpini tüşsün seniŋ üze yaş ḫurmā* “Hurma dalını kendine doğru silkele ki üzerine taze hurma dökülsün.” (TİEM 224r/8)

ırġaġıl *seniŋ tapa ḫurmā tüpini tüşsün üçün seniŋ üze yaş ḫurmā* “Senin üzerine yaş hurma düşmesi için hurma dalını kendine doğru salla.” (R 31/10a2)

oḳşa-/oḫşa- (1) “benzemek” (EDPT 97: oḫşa-)

meniŋ me özüm kör aŋar ***oḳşadı*** “İşte ben de ona benzedim.” (KB 746)

bı̈r nēŋ bı̈rke ***oḫşādı*** “Bir şey diğerine benzedi.” (DLT I-236)

ançası bar ***oḫşatıldı*** *olarḳa* “Lakin onlara (İsa’ya) benzer gibi gösterildi.” (R 27/2b3)

oḫşa- (2) “okşamak” (EDPT 97)

saḳāḳ bıçār saḳāl ***oḫşār*** “Çeneyi keser; sakalı okşar.” (DLT I-236)

opra- “eskimek, yırtılmak, yıpranmak, çürümek” (EDPT 14)

bu eḍgü ḳarımaz yime ***opramaz*** “Bu iyilik yaşlanmaz ve yıpranmaz.” (KB 1640)

ḳara yir ḳatında ölüp ***oprasa*** “Ölüp kara yerin altında çürüse...” (KB 5416)

tōn ***oprādı*** “Elbise yırtıldı.” (DLT I-231)

uḫşa- “uyumak” (EDPT 97: oḫşa-)

at ***uḫşādı*** “At, uyudu.” (DLT I-236)

üḍre- “çoğalmak, artmak, bereketlenmek” (EDPT 68)

yigü üḍregey hem özüŋ bolġa bay “Hem yemek bereketlenir hem de sen zengin olursun.” (KB 4597)

üḍrēdi *nēŋ* “Nesne bereketlendi.” (DLT I-231)

ügri- “sallamak” (EDPT 114)

urāġut bėşik ***ügrїdi*** “Kadın beşik salladı.” (DLT I-232)

I. 7. ÜNLÜ + ÜNSÜZ + ÜNSÜZ + ÜNLÜ + ÜNSÜZ KURULUŞUNDA OLAN BASİT FİİLLER

eymen-/ayman- “çekinmek, korkmak” (EDPT 273: eymen-; OTWF 365: ayman- / eymen-)

aŋar ***eymenür*** *men ay bilge tetig* “Ey bilge ve zeki insan! Ben onun için çekiniyorum.” (KB 777)

yāḍ ḳalġıl iḍiŋni özüŋ içinde yalwaru ḳorḳu ***aymanu*** *ün berü ündemekde ḳuḍıraḳ sözdin ėrte kėçe* “Kendi kendine, yalvararak ve korkarak alçak bir sesle sabah akşam Rabbini an!” (TİEM 131r/7)

ol mendin bu īşta ***eymendi*** “O, bu işte benden çekindi.” (DLT I-230)

oldur-/oltur-[42] “oturmak” (EDPT 150: oltur- < olur-; OTWF 780: oltur-, oldur- < ET olor-)

muŋaḍıp ayur bir kün ***oldrup*** *özi* “Bir gün kendi kendine otururken kederlenip şöyle der.” (KB 420)

munda ḳalıp ***olturu*** “Burada oturmak için kalıp...” (DLT I-205)

ançada anlar anıŋ üze ***olturur*** *erdiler* “Onlar öylece onun üzerinde otururlardı.” (TİEM 439r/2)

olturtuŋlar *ol uraġutlarnı ol yėrde kim siler oldurdıŋızlar* “Oturduğunuz yere o kadınları oturtun!” (TİEM 413v/9)

---

[42] T. Tekin *olor-* “oturmak, (tahta) oturmak” fiilinin **ol-* fiilinden *-(X)r* orta çatı eki aracılığıyla türetilmiş olduğunu belirtirken (bk. Talat Tekin, Orhon Türkçesi Grameri, Türk Dilleri Araştırmaları Dizisi: 9, Ankara, 2000, s. 96), Erdal, Orta Türkçe devrinde Karahanlı eserlerinde görülen *oltur-* fiilindeki *-tur-*‘un ettirgenlik eki olmadığını belirterek fiilin Eski Türkçe *olor-* şeklinin bir varyantı olduğunu söyler (Marcel Erdal, Old Turkic Word Formation, I-II, Wiesbaden, 1991, s. 780).

artuḳ ḳıldı taŋrı toḳuşġanlarḳa mālları birle et-özleri birle ***oldruġlılar*** *üze* "Tanrı malları ve canlarıyla savaşanları oturanlardan üstün kıldı." (R 26/63b2)

I. 8. ÜNSÜZ + ÜNLÜ KURULUŞUNDA OLAN BASİT FİİLLER

ba- "bağlamak" (EDPT 292)

köŋül ***badım*** *emdi anıŋ yolıŋa* "Şimdi onun yoluna gönül bağladım." (KB 46)

tüketti bitig türdi ***badı*** *tutup* "Mektubu yazdı; dürdü ve bağlayıp tuttu." (KB 1496)

ol atıġ ***bādı*** "O, atı bağladı." (DLT II-278)

nelük malḳa munça köŋül ***bamaḳıŋ*** "Mala bu kadar gönül bağlamak neden?" (AH 183)

yana ***baŋlar*** *zincīr içinde anıŋ ḳarışı yetmiş* "Sonra onu boyu yetmiş arşın uzunluğunda bir zincire bağlayın." (TİEM 420r/8)

anlar kim ***badı*** *andlarıŋız bėriŋ olarḳa ülüşlerini* "Antlarınızın bağladığı (yeminlerini tutan) kimselere de paylarını verin!" (R 26/10b1)

ḳa- "yığmak" (EDPT 578)

ol eşiçke otuŋ ***ḳādı*** "O, tencerenin etrafına odun yığdı." (DLT II-279)

kü- "korumak" (EDPT 686)

törü tüz yorıtġu buḍunuġ ***kügü*** "Kanunu doğru yürütmeli ve halkı korumalı." (KB 2033)

sa- (EDPT 781)

1. saymak.

er ḳōyuġ ***sādı*** "Adam koyunu saydı." (DLT II-279)

ḳamuġ nekni ***sadımız*** "Her şeyi saydık." (TİEM 320r/9)

bütünlükin bildi olarnı hem ***sadı*** *olarnı samaḳ* "O, bunların hepsini tespit etti ve sayılarını da saydı." (R 31/34b2)

2. kabul etmek, farz etmek.

ikigüni bir tip isizke ***sama*** "Bunların ikisini bir tutup kötü sayma!" (KB 875)

sı- (EDPT 782)

1. kırmak, ezmek.

toḳum yüzüp ḳuḍruḳta biçek ***sıma*** "Deriyi yüzüp de kuyrukta bıçağı kırma!" (DLT I-353)

tiliŋ bekte tutġıl tişiŋ sınmasun - ḳalı çıḳsa bektin tişiŋni ***sıyur*** "Dilini muhafaza altında tut ki dişin kırılmasın. Eğer muhafazandan çıkarsa dişini kırar." (AH 132)

sımasun *sarsıtmasun silerni süleymān taḳı anıŋ çerigleri* "Süleyman ve onun askerleri sizi ezmesin ve incitmesin." (TİEM 275v/6)

2. yenmek, galip gelmek.

ayur kör negü teg itingü hile - bu düşman çerigin ***sıġuḳa*** *tile* "Bak! Bu kitap düşman askerini yenmek için hangi hilelere çare bulacağını söyler." (KB B-45)

tė-/ti- "demek, söylemek" (EDPT 433: tė-)

negü ***tir*** *eşitgil bilig bilmiş er - başında keçürmiş öküş yilmiş er* "Bilgiyi öğrenmiş, görmüş geçirmiş ve çok gezmiş insan ne der; dinle!" (KB 1955)

ōt ***tėse*** *aġīz köymēs* "Ateş demekle ağız yanmaz." (DLT I-93)

bilig çinde erse siz arḳaŋ ***tidi*** "Bilgi Çin'de de olsa arayınız, dedi." (AH 104)

artuḳ eksük ḳılmaŋlar ***tėdi*** "Eksik ya da fazla yapmayın, dedi." (TİEM 392r/8)

bolmasun ***tėp*** *seniŋ üze emgek tarlıḳ* "Senin için sıkıntı ve darlık olmasın diye..." (R 33/13b2)

tu- (EDPT 434: to-[43])

1. kapamak.

ol aġzın ***tūdı*** "O, ağzını kapadı." (DLT II-279)

2. kaplamak, örtmek.

ḳaz ördek ḳuġu ḳıl ḳalıḳıġ ***tudı*** "Kaz, ördek, kuğu ve kıl kuyruk gökyüzünü kapladı." (KB 72)

3. gizlemek.

münin körse kizler til açmaz ***tuyur*** "Kusurunu görünce ağzını açmaz; gizler." (KB 3412)

4. tıkamak.

[43] Güngördü, *tu-* fiilinin Clauson tarafından *to-* şeklinde okunuşunun yanlış olduğunu; zira yaptığı incelemeler sonrasında *tu-* fiilinin türemelerinin, yaşayan Türk lehçe ve ağızlarının hemen hemen hepsinde *u* ünlüsüyle gözlendiğini söylemektedir. bk. Erol Güngördü, "*tu-* Fiili Üzerine", Türk Dili, S. 622, Ekim 2003, s. 475.

*közüŋ yum ḳulaḳ **tu** bir inçin tura* “Gözünü yum, kulağını tıka ve böylece huzur içinde yaşa.” (KB 6643)

yė-/yi- “yemek” (EDPT 869: yė-)

*ruzını anutmış **yigil** sen küle* “Tanrı rızkını hazırlamış, gülerek ye.” (KB B-3)

*ol aş **yēdi*** “O, yemek yedi.” (DLT II-279)

*anıŋ öz tili öz başını **yiyür*** “Onun kendi dili kendi başını yer.” (AH 120)

***yėŋler** andın ḳayda tilese siler* “Ondan nerede isterseniz yiyin.” (TİEM 5v/2)

*bitmese-miz yalavaçḳa keldürmegince bir ḳurbān **yėse** anı ot* “Tanrı bize ateşin yiyeceği bir kurban getirmedikçe peygambere inanmayız.” (R 25/27a2)

yu- “yıkamak” (EDPT 870)

*arıġsızını yalŋuḳ suwun **yup** arır* “İnsan, kiri suyla yıkayıp temizler.” (KB 2108)

*er tōn **yūdı*** “Adam giysiyi yıkadı.” (DLT II-182)

*ne türlüg arıġsız arır **yumaḳın*** “Her türlü kir yıkamakla temizlenir.” (AH 111)

***yuŋuzlar** yüzleriŋizni eligleriŋizni* “Yüzlerinizi ve ellerinizi yıkayın!” (TİEM 80v/5)

*ḳaçan ḳopsa siz namāzḳa **yuŋ** yüzleriŋizni* “Namaz kılmaya kalktığınızda yüzlerinizi yıkayın...” (R 27/21a1)

I. 9. ÜNSÜZ + ÜNLÜ + ÜNSÜZ KURULUŞUNDA OLAN BASİT FİİLLER

baḳ- “bakmak” (EDPT 311)

*bayat birdi ḳulḳa iki köz ḳulaḳ - biri dünya baḳsa biri ‘uḳbi **baḳ*** “Tanrı, kula iki göz ve kulak verdi; biriyle bu dünyaya bakarsan diğeriyle de ahirete bak.” (KB 3657)

*ol maŋa **bakdı*** “O, bana baktı.” (DLT I-395)

***baḳıp** taş bezekin körüp sen muŋa - köŋül bamaḳın bil ḫatā’lar başı* “Senin ona bakıp dış süsünü görerek gönül bağlaman bil ki hataların başıdır.” (AH 219-220)

*siler **baḳar** siler* “Sizler bakarsınız.” (TİEM 6v/6)

*körseŋ olarnı **baḳarlar** saŋa olar körmezler* “Onları sana bakarken görürsün; ancak onlar seni görmezler.” (R 28/60b1)

bar- “gitmek” (EDPT 354)

kelir men ***barır*** *men yorır men burun* “Gelirim, giderim, önde yürürüm.” (KB 747)

bardı “Gitti.” (DLT I-78)

ḳalı ***barsa*** *özüm sözüm ḳalsa tip* “Eğer kendim gidersem sözüm kalsın diye...” (AH 476)

aydı men ***bardaçı*** *men iḍimke* “Ben Rabbime gideceğim, dedi.” (TİEM 290v/7)

ey oġlanlarım ***barıŋlar*** “Ey oğullarım! Gidin!” (R 30/7a2)

bas- (EDPT 370)

1. hükmetmek, mağlup etmek.

neçe eḍgülük ḳıl hava arzu ***bas*** “Hep iyilik yap; kendi arzu ve isteklerine hükmet.” (KB 1315)

beg ēl ***basdı*** “Bey, memlekete hükmetti.” (DLT I-392)

2. yıkmak.

ḳaçan boyın sudılar erse ***bastı*** *anı alnı üze* “Teslim oldukları zaman onları yakalayarak alınları üzerine yıktı.” (R 34/31a1)

3. üzerine çökmek.

yme ḳoḍdımız sėndin aġır yüklügni ol kim ***basdı*** *arḳaŋnı* “Sırtına çöken o ağır yükü indirdik.” (TİEM 445v/2)

bat- (EDPT 298)

1. batmak, gözden kaybolmak.

tüşümdemü kördüm sini men yatıp - körürde yitürdüm yıradıŋ ***batıp*** “Seninle geçen hayatımız bir düş müydü? Görürken kaybettim; sen gözden kaybolup benden uzaklaştın.” (KB 6303)

2. (güneş, yıldız) batmak.

kūn ***battı*** “Güneş battı.” (DLT II-110)

ḳaçan ***battı*** *erse aydı sewmez men batıġlılarnı* “(Yıldız) batınca ‘Ben batanları sevmem’, dedi.” (TİEM 102r/8)

tesbīḥ ayġıl iḍiŋe şükr aymaḳ birle aşnu kün tuġmazda hem burun ***batmazda*** “Güneş doğmadan ve batmadan önce şükrederek Rabbini zikret!” (R 37/80b2)

3. hazmedilmek.

iḍi ters iş ermez ***batar*** *ḳılsa aş* “Bu o kadar kötü bir iş değildir; yemek bir kere yapılsın. Nasıl olsa yenir ve hazmedilir.” (KB 4017)

4. gizlenmek.

neçe miŋ tirig öldi tulup ***batur*** “Yaşayan kaç bin insan öldü ve yerin altına girip gizlendi.” (KB 4835)

bėḍ- “(göz) az görmek” (EDPT 298)

anig kuzi ***bēḍti*** “Onun gözü az gördü.” (DLT II-374)

bel- [44] “ürkmek, korkmak”

yana eger ***belse*** *sen bir boḍundın kėrtüsizlik kėmişgil anlarḳa tüzlük üze* “Eğer herhangi bir kavimden korkarsan, sen de ahitlerini reddettiğini onlara açıkça bildir.” (TİEM 136v/5)

bėr−/bir- “vermek” (EDPT 354: bėr−)

bilig ***birdi*** *yalŋuḳ beḍüdi bu kün* “Ona bilgi verdi ve bugün insan yüceldi.” (KB 150)

bėg aŋār ot ***bērdi*** “Bey ona zehir verdi.” (DLT I-87)

bayat ***birdi*** *erse saŋa sen me bir* “Tanrı sana verdiyse sen de başkasına ver!” (AH 246)

bėriŋler *anlarḳa taŋrı mālındın ol kim bėrdi silerke* “Tanrı’nın sizlere verdiği Tanrı malından onlara da verin!” (TİEM 257r/6-7)

aydı ***bėrgil*** *maŋa anı* “Onu bana ver, dedi.” (R 34/54b2)

bez- “titremek” (EDPT 389)

er tumlıġdın ***bezdi*** “Adam soğuktan titredi.” (DLT I-391)

bıç-/biç- “biçmek, kesmek” (EDPT 292: bıç-)

biçek teg ***bıçar*** *men keser men işig* “İşi bıçak gibi kesip biçerim.” (KB 811)

bīçdi “Biçti.” (DLT I-75)

tiken eḍlegen er üzüm ***biçmez*** *ol* “Diken eken kimse üzüm biçmez.” (AH 376)

boldılar ***bıçmış*** *teg* “Biçilmiş gibi oldular.” (TİEM 418r/2)

---

[44] İlk kez bu metinde tanıklanmıştır. Eski Türkçe *beliŋ* “düşman gelmesi yüzünden halk arasına düşen ürküntü” < *bel-iŋ* ve *beliŋle-*□in kök fiilidir. bk. Kök (2004), s. 131.

ündürdümiz anıŋ birle būstānlarnı ***bıçġu*** *ewünni* “Onunla bostanları ve biçilecek ekinleri yetiştirdik.” (R 37/71a1)

bış- (EDPT 376)

1. pişmek.

iwe ***bışmış*** *aşnı yise ig bolur* “Acele ile pişirilmiş yemeği insan yese hasta olur.” (KB 632)

eşiç ***bışdı*** “Tenceredeki yemek pişti.” (DLT I-393)

tėgme yolı ***bışıp*** *küyse terileri tegşürgey miz anlarḳa aḍın terileri* “Onların derileri pişinceye kadar yanınca başka derilerle değiştireceğiz.” (TİEM 65r/5)

yaġdurdımız olar üze taşlar ***bışmış*** *kerpiç bitigdin* “Onların üzerine, üzeri yazılı pişmiş kerpiç yağdırdık.” (R 30/30a2)

2. olgunlaşmak.

yēmiş ***bışdı*** “Meyve olgunlaştı.” (DLT I-393)

bil- “bilmek, öğrenmek, anlamak” (EDPT 330)

ḳalı ***bildiŋ*** *erse özüŋ begke sap* “Eğer bunu öğrendiysen beye yaklaşabilirsin.” (KB 4158)

ol bilig ***bildi*** “O, bilgiyi öğrendi.” (DLT I-398)

bilip *iter işni ökünmez kiḍin* “İşini bilerek yapar ve sonra pişman olmaz.” (AH 114)

bilgil *kim anlar bütünlükün artaḳ iş ḳılıġlılar* “Bil ki onlar fena işler yapanlardır.” (TİEM 3r/5)

ol taŋrı işitken ***bilgen*** *ol* “Tanrı işiten ve bilendir.” (R 25/2b3)

boġ- “boğmak” (EDPT 311)

yaraġsızını ***boġdı*** *eligde urup* “Faydasız olanı yakalayarak boğdu.” (KB 437)

uya ḳadaş oġlını çınla ***boġār*** “Kardeşinin oğlunu gerçekten boğar.” (DLT I-121)

bol- “olmak, gerçekleşmek” (EDPT 125)

neteg kim tiledi me ***boldı*** *ḳamuġ* “Ne diledi ise her şey oldu.” (KB B-6)

anig yūziŋe tėtnü baḳsa ***bolmās*** “Onun yüzüne dik dik bakmak olmaz.” (DLT II-35)

yarın ḳopsa ***bolsun*** *yaranlar işi* "Yarın kalktığı zaman (kıyamette) yarenler dostu olsun." (AH 492)

körmes-mü sėn bütünlükün taŋrı indürdi kökdin suw ***boldı*** *yer yaşıl* "Görmez misin ki Tanrı gökten su indirdi ve yeryüzü yeşil oldu." (TİEM 247v/2)

öldürdi anı ***boldı*** *ziyānlıġlardın* "Onu öldürdü ve ziyana uğrayanlardan oldu." (R 27/39b2)

bög- (EDPT 324)

1. toplamak.

biligni ***böger*** *men* "Ben bilgiyi toplarım." (DLT II-83)

2. (suyun önüne) set çekmek.

teŋizni ḳayġuḳın ***bögmēs*** "Denizin önüne kayıkla set çekilmez." (DLT I-131)

bös- "dövmek" (EDPT 371)

er ḳulın ***bösdi*** "Adam kölesini dövdü." (DLT I-392)

bul- "bulmak" (EDPT 332)

kişig til aġırlar ***bulur*** *ḳut kişi* "İnsanı dil değerli kılar ve insan onunla saadeti bulur." (KB 163)

ol yarmāk ***buldı*** "O, para buldu." (DLT I-398)

seniŋ birlikiŋke delil arḳaġan - ***bulur*** *bir neŋ içre deliller miŋe* "Senin birliğine delil arayan bir tek şeyde binlerce delil bulur." (AH 7-8)

anlar ***buldılar*** *atalarını yolsuzlar* "Onlar atalarını yolsuzluk üzerinde buldular." (TİEM 326r/6)

öldrüŋ olarnı ḳayu yerde kim ***bulsa*** *siz* "Onları nerede bulursanız öldürün!" (R 26/58a1)

buş- (EDPT 371)

1. hiddetlenmek, sinirlenmek.

körüp ***buştum*** *erse ilendi özüŋ* "Bunu görüp sana hiddetlenince beni ayıpladın." (KB 795)

velikin ***buşarda*** *şera arslanı* "Fakat hiddetlendiğinde Şera aslanı kesilir." (AH 54)

balıḳ iḍisi ançada bardı ***buşup*** *sėzindi tar ḳılmaḳımızını anıŋ üze* "Hani o balık sahibi (Yunus peygamber) hiddetlenerek gitmişti de biz kendisini asla sıkıştırmayız zannetmişti." (TİEM 240v/4)

eger bėrilmeseler andın, ançada olar ***buşarlar*** "Eğer onlara ondan verilmezse hemen hiddetlenirler." (R 29/41b3)

2. sıkılmak.

men bu īşdın ***buşdum*** "Ben bu işten sıkıldım." (DLT I-393)

buz-/boz- "bozmak, yıkmak" (EDPT 389: buz-)

ölüm ***buzmaġınça*** *buzulmaz erinç* "Ölüm bozmadıkça asla bozulmaz." (KB 882)

ol ew ***bozdı*** "O, evi yıktı." (DLT I-391)

anlar kim ***buzarlar*** *taŋrınıŋ 'ahdini kėḍin* "Onlar daha sonra Tanrı'nın ahdini bozarlar." (TİEM 4v/5)

buzarlar *erdi ėwlerini öz eligleri birle* "Evlerini kendi elleriyle yıkarlardı." (R 38/18a3)

bür-/bur-[45] (EDPT 355: bür-)

1. büzmek, burmak, sıkılaştırmak.

biligsiz kişelse kişenin ***bura*** "Bilgisiz kimse bağlanırsa kösteğini iyice sık." (KB 6615)

ol yançuḳ aġzı ***bürdi*** "O, torbanın ağzını büzdü." (DLT I-390)

2. örtmek.

ay başı ***bürgengen*** "Ey başını örten!" (TİEM 427v/5)

büt-/bit- (EDPT 298: büt-)

1. inanmak, iman itmek.

aya birke ***bütmiş*** *tiliŋ birle ög* "Ey Tanrı'nın birliğine iman etmiş olan! Onu dilinle öv!" (KB 25)

ḳul teŋrike ***bütti*** "Kul, Tanrı'ya iman etti." (DLT II-110)

eşit ***büt*** *bu sözke* "Bu sözü işit ve inan!" (AH 147)

menim sözümke ***bütüŋler*** "Benim sözüme iman edin!" (TİEM 361r/5)

ıḍtımız tegme ögür içinde bir yalavaç kim ***bitiŋler*** *taŋrıḳa* "Her kavme Tanrı'ya iman etsinler diye içlerinden bir peygamber gönderdik." (R 30/46b3)

[45] *bur-* okunuşu Arat'a aittir. Clauson fiili *bür-* olarak okumuştur. bk. Clauson (1972), s. 355.

anlar kim ayurlar ***büttümiz*** "Onlar: 'İman ettik.', derler." (R 27/47a1)

2. ses kesilmek.

er ün̄i ***bütti*** "Adamın sesi kısıldı." (DLT II-110)

3. yara kapanmak, iyileşmek.

bāş ***bütti*** "Yara kapandı." (DLT II-110)

öçüktürme erni tilin bil bu til - başıḳtursa bütmez ***büter*** *oḳ başı* "İnsanı dil ile kızdırma; bil ki ok yarası kapanır, iyileşir; fakat dilin açtığı yara kapanmaz" (AH 140)

çal- (EDPT 417)

1. (yere) vurmak.

tutup ***çaldı*** *yirke ağır ig kelip* "Ağır bir hastalık gelip onu yakaladı ve yere çaldı." (KB 1056)

ıtım tūtup ḳoḍı ***çaldı*** "Köpeğim (kurdu) tutup yere çaldı." (DLT I-399)

ḫasislerni kötrüp nefisni ***çalıp*** "Hasisleri yükseltip, nefsi yere çalıp..." (AH 447)

2. silkelemek.

aydı ol menim tayaḳım turur tayanur men anıŋ üze hem yapurġaḳ ***çalar*** *men anıŋ birle ḳoylarım üze* "O, benim dayağımdır; ona dayanırım ve onunla koyunlarıma yaprak silkelerim, dedi." (R 31/40b3)

çap- (1) "yüzmek" (EDPT 394)

ḳayusı ***çapar*** *kör ḳayu suw içer* "Bak! Kimisi yüzüyor kimisi de su içiyor." (KB 73)

er suwda ***çapdı*** "Adam suda yüzdü." (DLT I-388)

ol ol iḍi yarat(t)ı tünni kündüzni taḳı künni taḳı aynı ḳamuġ tezginmek içinde ***çaparlar*** "O, o Rab'dır ki geceyi, gündüzü, güneşi ve ayı yarattı; onların her biri birer felekte yüzüyorlar." (TİEM 237v/2)

çap- (2) "vurmak" (EDPT 394)

ol atnı çıpıḳ birle ***çaptı*** "O, ata çubuk ile vurdu." (DLT I-388)

çat- (EDPT 402)

1. kaş çatmak.

ajun külçirer baz alın ḳaş ***çatar*** "Dünya gülümser; fakat yine alın buruşturur ve kaş çatar." (AH 205)

2. uydurmak.

taḳı arsıḳturdı anlarnı dīnleri içinde ol nerse kim ***çatarlar*** *erdiler* "Onların vaktiyle uydurdukları şeyler de dinleri hakkında onları yanılttı." (TİEM 40r/9)

çek- "(kitap) noktalamak" (EDPT 413)

ol bitig ***çekti*** "O, kitabı noktaladı." (DLT I-398)

çıġ- "dürmek, bağlamak, çıkınlamak" (EDPT 405)

ol türgēk ***çıġdı*** "O, torbayı dürdü." (DLT I-395)

çıḳ- "çıkmak, ayrılmak" (EDPT 405)

bu toġmış ilindin ***çıḳıp*** "Doğduğu bu memleketten ayrılıp..." (KB B-58)

er ewdin ***çıḳtı*** "Adam evden çıktı." (DLT I-396)

tiliŋ bekte tutġıl tişiŋ sınmasun - ḳalı ***çıḳsa*** *bektin tişiŋni sıyur* "Dilini muhafaza altında tut ki dişin kırılmasın. Eğer muhafazandan çıkarsa dişini kırar." (AH 132)

ol taş yarılur ***çıḳar*** *andın suw* "O taş yarılır ve ondan su çıkar." (TİEM 9r/5)

kim kim ***çıḳsa*** *öz ėwindin* "Her kim ki kendi evinden çıkarsa..." (R 26/67a1)

çoḳ- "inmek" (EDPT 406)

ḳuş ***çoḳdı*** "Kuş indi." (DLT I-396)

çöj-[46] **/ çöz-** (EDPT 400: çöj-; 432: çöz-)

1. uzatmak.

urāġut yip ***çöjdi*** "Kadın ipi uzattı." (DLT I-392)

2. döşemek, yaymak, sermek.

yerni ***çözdimiz*** "Yeryüzünü yaydık." (TİEM 381r/2)

çök- "çökmek" (EDPT 413)

[46] Clauson *j*'nin *c*'den değişmiş olabileceğini ve fiilin orijinal şeklinin **çöc-* olması gerektiğini söylemektedir. bk. Clauson (1972), s. 400.

*negü teg tirilgü bu künde naru - **çöküp** bardı egnim ḳopumaz örü* “Bugünden sonra ben nasıl yaşarım? Sırtım çöküp gitti, bir daha kalkamaz oldu.” (KB 5457)

*tėwė **çökdi*** “Deve çöktü.” (DLT I-398)

*körgey sėn tėgme boḍunnı **çökügli** tizin* “Bütün insanları diz üstü çökmüş olarak göreceksin.” (TİEM 367v/8)

*körgey sen ḳamuġ ümmetni **çökügli*** “Bütün insanları çökmüş olarak göreceksin.” (R 36/104a2)

çöm- “suya dalmak” (EDPT 422: çom-/çöm-)

*er **çömdi** suwda* “Adam suya daldı.” (DLT I-306)

*yeklerdin kim **çömerler** aŋar taḳı ḳılurlar iş anda aḍın erdimiz anlarḳa küḍezigli* “Şeytanlardan da onun için suya dalanları (dalgıçlık edenleri) ve daha başka işler için çalışanları emrine verdik ve hep onları gözeten (kontrol eden) de bizdik.” (TİEM 239r/7)

ḳaç- “kaçmak” (EDPT 589)

*keyik teg **ḳaçar** men kim ol yetteçi* “Ben geyik gibi kaçarım; beni kim yakalayacak?” (KB 722)

ḳaçdı “Kaçtı.” (DLT I-75)

*yazar ḳol ḳuçar teg yana terk **ḳaçar*** “Kucaklayacak gibi kollarını açar; fakat hemen kaçar.” (AH 222)

***ḳaçtım** silerdin* “Sizlerden kaçtım.” (TİEM 267r/4)

*ermez sen kim andın **ḳaçar** sen* “Sen ondan kaçacak değilsin.” (R 37/74a3)

ḳal- “kalmak” (EDPT 615)

*bu yaŋlıġ kişiler töşendi yirig - ya senmü **ḳalır** sen ya menmü tirig* “Yeryüzünü böyle insanlar kapladı; bu dünyada sen mi yaşarsın yoksa ben mi?” (KB 4726)

*ağır aġruḳ ḳayūda **ḳaldı*** “Ağırlık, pılı pırtı nerede kaldı?” (DLT I-131)

*dad ispehsalar beg üçün bu kitip - çıḳardım ajunda adı **ḳalsu** tip* “Bu kitabı adı dünyada kalsın diye Dad İspehsalar Bey için yazdım.” (AH 70-71)

*anlar anıŋ içinde meŋgü **ḳalġaylar*** “Onlar onun içinde ebedî kalacaklar.” (TİEM 4v/1)

nė kim taŋrı üskinde turur ***ḳaldaçı*** *ol* “Ancak Tanrı katında olan şey kalıcıdır.” (R 30/83b2)

ḳam- (EDPT 625)

1. kamaşmak.

sini yaŋsaġuçı körüp ***ḳamdı*** *köz* “Göz seni görünce kıskanıp kamaştı.” (KB 5799)

2. öldüresiye dövmek.

ol anı ***ḳamdı*** “O, onu öldüresiye dövdü.” (DLT I-400)

ḳan- (EDPT 632)

1. doymak, kanmak.

tilekke bu kün tegdim arzum ***ḳanıp*** “Dileğime bu gün erişip arzuma doydum.” (KB 591)

ol sūwdın ***ḳāndı*** “O, suya doydu.” (DLT II-246)

2. ummak.

rūzī ḳılur aŋar kim neme ḳanmaduḳ umınç ***ḳanmaduḳ*** *yerdin kim köŋül ursa taŋrı üze* “Her kim ki Tanrı’ya gönül bağlarsa, Tanrı ona ummadığı yerden bir rızık verir.” (TİEM 413v/3)

ḳap- (EDPT 580)

1. kapmak, almak.

ḳaptum *aldım bir awuç tupraḳ cabrā’il atı aḍaḳadın* “Cebrail’in atının ayağından bir avuç toprak kapıp aldım.” (TİEM 233r/5)

ḳorḳar erdiŋiz kim ***ḳapġay*** *sizlerni boḍun* “İnsanların sizi kapıp götürmelerinden korkardınız.” (R 28/77b2)

2. tutmak.

üzengü bar erse çigen berk ***ḳapar*** “Üzengi var ise gemi sıkı tutar.” (KB 6110)

3. çalmak.

er tōn ***ḳapdı*** “Adam giysiyi kaptı, çaldı.” (DLT I-389)

ḳar- (1) “katmak, karıştırmak” (EDPT 642)

ḳattı ***ḳardı*** “Katıp karıştırdı.” (DLT I-326)

ḳatmadılar ***ḳarmadılar*** *kėrtgünmeklerini küç birle* “Onlar imanlarını haksızlıkla katıp karıştırmadılar.” (TİEM 102v/9)

ḳar- (2) “taşmak” (EDPT 643)

sūw arıḳdın ḳārdı “Su arktan taştı.” (DLT II-244)

ḳat- (1) “katmak, karıştırmak” (EDPT 594)

ḳayusı soġıḳ itti ***ḳattı*** *cülab* “Kimisini gül suyu katıp soğuttu.” (KB 1060)

ḳattı *ḳardı* “Katıp karıştırdı.” (DLT I-326)

kiḍinrek ḳadaḥḳa sunup zehr ***ḳatar*** “Biraz sonra kadehe zehir katarak sunar.” (AH 208)

ḳatmadılar *ḳarmadılar kėrtgünmeklerini küç birle* “Onlar imanlarını haksızlıkla katıp karıştırmadılar.” (TİEM 102v/9)

ḳat- (2) “sıkıntıya düşmek” (EDPT 595)

tutġun bolup ol ***ḳatār*** “Tutsak olup sıkıntıya düşer.” (DLT I-197)

ḳay- “saygı göstermek” (EDPT 674: < *ḳaḍ-)

ḳadāşıŋa ***ḳaydı*** “Akrabasına saygı gösterdi.” (DLT II-277)

keç- “geçmek” (EDPT 693)

künüm ***keçti*** *öknüp asıġ ḳalmadı* “Günüm pişman olmakla geçti ve bir fayda görmedim.” (KB 1285)

yūz at menig aġdın ***keçti*** “Bacaklarımın arasından yüz at geçti.” (DLT I-118)

yüz ewrüp ***keçerler*** *yumup közlerin* “Gözlerini yumup, yüzlerini çevirip geçerler.” (AH 424)

ol bir ḳutu turur ***keçti*** *ök* “O, bir ümmetti; (geldi) geçti.” (TİEM 16v/5)

çın-oḳ ***keçti*** *sizde öŋdin yollar* “Şüphesiz sizden önce nice ilahî kanunlar gelip geçti.” (R 25/8a2)

keḍ- (EDPT 700)

1. giymek.

ḳalıḳ yırttı ***keḍmiş*** *ḳara köŋlekin* “Gökyüzü giydiği siyah gömleği yırttı.” (KB 4966)

keḍti “Giydi.” (DLT I-75)

er tōnın ***ketti***[47] “Adam elbisesini giydi.” (DLT II-111)

könilik tonın ***keḍ*** “Doğruluk elbisesini giy.” (AH 167)

keḍer *siler anı* “Sizler onu giyersiniz.” (TİEM 317v/8)

2. takmak, takınmak.

ol iḍi ol kim fermān tutuġlı ḳıldı teŋizni, yėse sizler andın yaş et, çıḳarsa sizler andın ėtig ***keḍer*** *sizler anı* “İçinden yemeniz için taze et, takmanız için süs eşyası çıkaracağınız denizi emrinize veren o Rab’dır.” (R 30/36b2)

kel- “gelmek” (EDPT 715)

kelir *men barır men yorır men burun* “Gelirim, giderim, önde yürürüm.” (KB 747)

keldi “Geldi.” (DLT I-78)

küḍezgil tiliŋni ***kel*** *az ḳıl sözüŋ* “Gel! Dilini sıkı tut ve sözünü kısa kes!” (AH 157)

keldi *anlarḳa tawuşsuzun anlar tutmaslar* “(Azap) onlara sessizce geldi fakat onlar onun (emirlerini) tutmazlar.” (TİEM 273v/8)

aygıl: eger ***kelsem*** *sizke könirekni andın kim bulduŋız anıŋ üze atalarıŋızını* “De ki: Size atalarınızı üzerinde bulduğunuzdan daha doğrusuyla gelsem de mi?” (R 36/46b1)

ker-/kir- (1) (EDPT 735: ker-)

1. germek.

er yip ***kerdi*** “Adam ip gerdi.” (DLT I-391)

2. göğüs germek, karşı gelmek.

kögüz ***kerdim*** *ança yaġı sançmış er teg* “Onca düşmanı yenmiş yigit gibi göğsümü kabarttım.” (KB 6539)

kerip *ḫalḳḳa kögzüŋ tap uslan tilin* “Halka karşı göğüs gerdin ise dilini derhal düzelt!” (AH 278)

---

[47] Arat, -ḍ’li ve –t’li kullanımlarla ilgili olarak şunları söylemektedir: “Kutadgu Bilig nüshaları ile diğer bazı eserlerde görülen, *ḳoşḳı* (< *ḳoḍḳı* < *ḳoḍ ḳı*) ve Mahmud Kâşgarî’de de tesâdüf edilen *ḳotḳa* şekillerinin, ses uyumu yolu ile, *ş* < *ḍ* veya *t* < *d* inkişâfı şeklinde telâkki edilmiş olması düşünülebilir. Orhun âbideleri ile Kâşgarî’de rastlanan *ıtı*, *ıt(t)ı* < *ıḍtı*, *ḳo(t)tı* < *ḳoḍtı*, *tıt(t)ı* < *tıḍtı* v.b. misâlleri de göz önünde tutularak, bu husûsun ne dereceye kadar inkişâf veya imlâ meselesi ile ilgili olduğunun ayrıca araştırılması lazımdır.”; bk. R. Rahmeti Arat, Edib Ahmed B. Mahmud Yükneki, Atebetü’l-Hakayık, TDK Yay., Ankara, 1992, s. 126.

*bu ögür **kirigli** siziŋ birle, sewünç yoḳ olarḳa* “Bu kavim sizinle beraber gerçeğe göğüs gerenlerdir; onlara rahatlık yok.” (R 34/68a3)

ker- (2) “yaymak, döşemek” (EDPT 735)

*ol ol iḍi tart(t)ı çözdi **kerdi** yerni* “Hem o Rab’dır ki yeryüzünü yaydı ve döşedi.” (TİEM 183r/7)

*yerni **kerdimiz** anı kemiştimiz anıŋ içinde basruḳlarnı* “Yeri yaydık ve ağır baskılarla yerleştirdik.” (R 37/702)

ker- (3) “havlamak” (EDPT 735)

*ıt **kerdi*** “Köpek havladı.” (DLT I-391)

kes- (EDPT 748)

1. kesmek.

kesdi “Kesti.” (DLT I-75)

*yimişsiz yıġaçnı **kesip** örtegil* “Meyvesiz ağacı kesip yak!” (AH 324)

*fermānlaġay men oḳ **kesgeyler** yılḳılarnıŋ ḳulaḳlarını* “Onlara hayvanlarının kulaklarını kesmelerini emredeceğim.” (R 26/81a1)

2. bozmak.

***keserler** anı kim fermānladı taŋrı anıŋ birle kim ulasa* “Tanrı’nın birleştirmek için emrettiğini onlar bozarlar.” (TİEM 4v/5)

3. bitirmek, halletmek.

*könilik özele **keser** men işig* “İşi doğrulukla hallederim.” (KB 809)

kew- (EDPT 687)

1. gevşetmek, gücünü azaltmak, zayıflatmak.

*telim yōrıp küçi **kewdim*** “Çok koşarak gücünü azalttım.” (DLT I-177)

*taŋrı **kewdeçi** ol ol kėrtgünmeglilerniŋ alını* “İnkâr edenlerin tuzağını zayıflatacak olan ancak Tanrı’dır.” (TİEM 133r/2)

*ol bütünlükin taŋrı **kewdeçi** ol kāfirlerniŋ alını* “İnkâr edenlerin tuzağını zayıflatacak olan ancak Tanrı’dır.” (R 28/73b1)

2. gevelemek.

er suzüg ***kewdi*** "Adam sözü geveledi." (DLT I-395)

kez- "gezmek, dolaşmak" (EDPT 757)

ajunuġ ***kezer*** *men maŋa yoḳ orun* "Benim sabit bir yerim yoktur; bütün dünyayı gezerim." (KB 747)

ol yērig ***kezdi*** "O, yeryüzünü gezdi." (DLT I-392)

neçe üküş helāk ḳıldımız anlarda burun bir gürūhdın anlar ḳatıġraḳ anlardın ḳatıġraḳ ***kezdiler*** *kentler içinde* "Biz onlardan önce, kendilerinden daha zorlu nice nesilleri helak ettik de ülke ülke dolaşıp kaçacak delik aradılar." (TİEM 382r/8)

kezdiler *kendler içinde* "Şehirlerde gezdiler." (R 37/78b3)

ḳıl- "yapmak, etmek" (EDPT 616)

negü iş ***ḳılur*** *sen kerekiŋ ne ol* "Sen ne iş yaparsın; ihtiyacın olan şey nedir?" (KB 525)

oş mundaġ ***ḳıl*** "İşte böyle yap!" (DLT I-89)

biligni biligsiz otun ne ***ḳılur*** "Bilgisiz odun bilgiyi ne yapar?" (AH 108)

ol iḍi ***ḳıldı*** *silerke yerni töşek* "O Tanrı yeri sizlere döşek yaptı." (TİEM 4r/2)

ḳılsa *eḍgü iş bėrür-miz aŋa yanutını* "İyi bir iş yaparsa biz ona karşılığını veririz." (R 33/1a1)

ḳın-[48] "cezalandırmak"

tileyür taŋrı ***ḳınmaḳ*** *olarnı anıŋ birle dünyā içre* "Tanrı onları bununla dünyada cezalandırmak istiyor." (TİEM 148r/2)

ol kün ***ḳınmaz*** *anıŋ ḳını teg kimerse* "Artık o gün onun cezalandırması gibi kimse cezalandıramaz." (TİEM 442r/6)

ḳır- "kazmak" (EDPT 643)

er yērig ***ḳırdı*** "Adam yeri kazdı." (DLT I-391)

ḳıs- "kısmak, kesmek, sıkıştırmak" (EDPT 665)

ölüm keldi tuttı tınım ***ḳıstı*** *uş* "İşte ölüm gelip yakaladı ve nefesimi kesti." (KB 1120)

---

[48] Özyetgin'in "*ḳın-* < **ḳın-* '(bir şey için) zorlamak, yönlendirilmek'. Tarihî Türk dili alanında bu anlam ile *ḳın-* fiili Kitâbü'l-İdrâk dışında tanıklandırılamamıştır." açıklaması bu örnek ile geçerliğini yitirmiş olmaktadır. krş. Özyetgin (2001), s. 527.

ḳapuġ anig aḍāḳın ***ḳısdı*** "Kapı onun ayağını sıkıstırdı." (DLT I-393)

ḳış- (EDPT 670)

1. sapmak.

er yōldan ***ḳīşdı*** "Adam yoldan saptı." (DLT II-244)

2. (gözü) kaymak, meyletmek.

ḳışmadı *dünyaḳa* "(Gözü) dünyaya kaymadı." (TİEM 387r/9)

3. yoldan çıkmak, bir işi, hareketi yapmaktan veya bir düşünceden vazgeçmek.

hem tileyürler kim ***ḳışsa*** *siz yoldın* "Sizin yoldan çıkmanızı da isterler." (R 26/20a2)

kik- "bilemek" (EDPT 710)

biçēk ***kikdi*** *er* "Adam bıçak biledi." (DLT II-110)

kir- "girmek" (EDPT 735)

töşekke ***kirip*** *yattı muŋluġ ulıp* "Acılar içinde inleyerek yatağa girip yattı." (KB 1056)

kişi ara ***kirdim*** "Halkın arasına girdim." (DLT I-123)

ölüp yatsa topraḳ içinе ***kirip*** "Toprağa girip ölse ve yatsa..." (AH 308)

ançada kim aydımız ***kiriŋler*** *bu kentke* "Bir vakit: 'Bu şehre girin!', dedik." (TİEM 7r/8)

kiriŋler *tamuġ ḳapuġlarıŋdın* "Cehennem kapılarından girin!" (R 30/42a1)

ḳol- (EDPT 616)

1. istemek, rica etmek.

bir ök bol tidi boldı ***ḳolmış*** *ḳamuġ* "Bir defa 'Ol!' dedi ve bütün istedikleri oldu." (KB 4)

ol mendin nēŋ ***ḳoldı*** "O, benden bir şey istedi." (DLT I-400)

ḫaber bar birilse eger ademi - iki ḳol dinar ma ol üç ḳol ***ḳolur*** "Bir söz vardı: Eğer bir kimseye iki vadi dolusu dinar verilse o muhakkak üç vadi ister." (AH 311-312)

ėrmes ādemī eḍgülük ***ḳolmaḳdın*** "İnsanoğlu iyilik istemekten usanmaz." (R 31/75b3)

2. aracılık etmek.

*yā taḳı tileyür mü siler kim ḳolmaḳ yalavaçlarıŋızdın neçük kim **ḳoldı** mūsā yalavaç munda burun* "Yoksa siz peygamberinizden Musa peygamberin bundan önce aracılık ettiği gibi aracılık etmesini mi istiyorsunuz?" (TİEM 13r/5)

ḳop- (EDPT 580)

1. ayağa kalkmak.

*er yoḳāru **ḳopdı*** "Adam ayağa kalktı." (DLT I-389)

*yarın **ḳopsa** bolsun yaranlar işi* "Yarın kalktığı zaman yarenler arkadaşı olsun." (AH 492)

*ol kün kim **ḳoparlar** tirig* "O gün diri olarak ayağa kalkarlar." (R 31/8b3)

2. yücelmek.

*kişi söz bile **ḳopdı** boldı melik* "İnsan söz ile yüceldi ve hükümdar oldu." (KB 173)

3. namaz kılmak.

***ḳopuŋlar** taŋrıḳa yarlıġ turuġlılar* "Tanrı'ya itaat edenler olarak namaz kılın!" (TİEM 30r/3)

ḳoş- (EDPT 670)

1. yazmak, şiir düzmek.

*kitablar oḳır hem bilir erse söz-uḳar erse şi'r hem **ḳoşar** erse öz* "Kitaplar okumalı ve güzel söz bilmeli; şiiri anlamalı ve kendisi de düzebilmeli." (KB 2631)

*ol yīr **ḳoşdı*** "O, şiir düzdü." (DLT I-394)

2. katmak, dâhil etmek.

*ol ḳōyḳa eçkü **ḳoşdı*** "O, koyuna keçi kattı." (DLT I-394)

ḳow- "kovalamak" (EDPT 580)

*laçın ḳuş **ḳowar** teg töker ḳanları* "Şahinin kuşları kovalaması gibi kanlar döker." (KB 2381)

*ıt keyikni **ḳowdı*** "Köpek avı kovaladı." (DLT I-395)

köç- "göçmek" (EDPT 694)

*usanma bu dünyadın öz terk **köçer*** "Gafil olma bu dünyadan çabuk göçer gidersin." (KB 1274)

tünle bile ***köçelim*** "Gece olunca göçelim." (DLT I-390)

bu ajun rıbat ol tüşüp ***köçgülüg*** "Bu dünya konup göçmek için bir kervansaraydır." (AH 177)

köm- "gömmek, saklamak" (EDPT 721)

tümen miŋ külüg çawlıġ ersiglerig-tişiler anı yirke ***kömdi*** *tirig* "Bu kadınlar binlerce namlı ve şöhretli kahramanları diri diri yere gömdüler." (KB 4525)

kömdi "(Küllerin ya da başka bir şeyin içine) gömdü." (DLT I-75)

kereksiz sözini ***kömüp*** *kizleyür* "Gereksiz sözünü gömüp gizler." (AH 118)

bu ***kömdüŋüzler*** *özüŋüzlerke* "İşte bu (nefisleriniz için derleyip) gömerek sakladıklarınız." (TİEM142r/9)

anlar kim ***kömerler*** *altunnı kümişni* "Onlar altını ve gümüşü gömerek saklarlar." (R 29/25b2)

kön- (EDPT 726)

1. düzelmek, düz olmak.

yıġāç ***köndi*** "Ağaç düzeldi." (DLT I-402)

2. doğru yola girmek, kendini düzeltmek.

isizlerke berge urup ***könmese*** "Kötülere dayak atılmasına rağmen kendilerini düzeltmezlerse..." (KB 5281)

negü tir eşitgil oḍunmış kişi - ölümüg uḳup yolḳa ***könmiş*** *kişi* "Uyanmış ve ölümü anlayarak doğru yola girmiş kişi ne der; dinle!" (KB 1536)

bolmadılar köni yolḳa ***könügliler*** "Doğru yola girenler olmadılar." (TİEM 3v/2)

uḍuŋlar aŋa bolġay kim ***köngey*** *siler* "Ona uyun; olur ki doğru yola girersiniz." (R 28/36a2)

kör- "bakmak, görmek" (EDPT 736)

tamurın teşer ***kör*** *sorup ḳan içer* "Bak! Damarını deşer ve sorarak kanını içer." (KB 4099)

ol meni ***kördi*** "O, beni gördü." (DLT I-391)

bu ***körgen*** *eşitgen saŋa külmesün* "Görenler ve işitenler sana gülmesin." (AH 172)

ḳaçan ***körseler*** *anlarnı kim kėrtgündiler ayturlar kėrtgündümiz* “Ne zaman inananları görseler: ‘Biz inandık.’, derler.” (TİEM 3r/8)

olarḳa közler ***körmezler*** *anıŋ birle* “Onların gözleri vardır; ancak onlarla görmezler.” (R 28/52b1)

köy-/küy- “yanmak” (EDPT 754: küy- < küŋ-)

seniŋ ḳaḏguŋı yip ***küyer*** *men tüte* “Senin kaygını yiyip, yanıp tüterim.” (KB 1229)

ōt tėse aġīz ***köymēs*** “Ateş demekle ağız yanmaz.” (DLT I-93)

köndürür anı ***küyer*** *ot ḳını tapa* “Onu yakıcı ateş azabına doğru yöneltir.” (TİEM 242v/3)

ḳuç- “kucaklamak” (EDPT 590)

tutup ***ḳuçtı*** *közde aḳıttı aḳın* “Tutup kucakladı ve ağladı.” (KB 1160)

ol mini ***ḳuçtı*** “O, beni kucakladı.” (DLT I-389)

yazar ḳol ***ḳuçar*** *teg yana terk ḳaçar* “Kucaklayacak gibi kollarını açar; fakat hemen kaçar.” (AH 222)

ḳun- “çalmak, hırsızlık etmek” (EDPT 632)

oġrı tawār ***ḳundı*** “Hırsız mal çaldı.” (DLT I-402)

kül- “gülmek” (EDPT 715)

ruzını anutmış yigil sen ***küle*** “Tanrı rızkını hazırlamış. Gülerek ye.” (KB B-3)

külse kişi atma aŋār örter ***küle*** “Birisi sana gülümserse yüzüne yakıcı kül atma.” (DLT I-152)

bu körgen eşitgen saŋa ***külmesün*** “Görenler ve işitenler sana gülmesin.” (AH 172)

anlar kim yazuḳ erdiler anlardın kim kėrtgündiler ***külerler*** “Şüphesiz günahkârlar (dünyada) iman edenlere gülerlerdi.” (TİEM 438v/7)

külsünler *az yıġlasunlar üküş* “Az gülsünler; çok ağlasınlar.” (TİEM 147v/5)

külmesinler *azḳına ıġlasunlar üküş* “Az gülsünler; çok ağlasınlar.” (R 29/58b3)

maŋ- “adım atmak, yürümek” (EDPT 767)

kişensiz külündi ***mayumaz*** *aḍaḳ* “Ayağım kösteksiz olduğu hâlde hâlsiz düştü; adım atamaz.” (KB 374)

min-/mün- “binmek” (EDPT 348: min- / mün- < bin-)

müsafir bolup ***mindi*** *öḍlek atı* “Misafir olup zamane atına bindi.” (KB 1388)

çaġrı alıp arḳun ***münüp*** *arḳar yėtēr* “Doğanı alıp, küheylana binip, dağ keçisine yetişir.” (DLT I-319)

yarat(t)ımız anlarḳa anıŋ meŋizligdin ***minerler*** “Onlara onun gibi başka şeyler de yarattık ki ona binerler.” (TİEM 322r/1)

taḳı törüttümiz olarḳa anıŋ meŋizlig anı kim ***(miner)ler*** “Onlara onun gibi başka şeyler de yarattık ki ona binerler.” (R 34/8a2)

ol Taŋrı ḳıldı sizke yılḳılarnı, ***münse*** *sizler andın taḳı yėse siz* “Tanrı sizin için binesiniz ve onlardan yiyesiniz diye hayvan sürüleri yarattı.” (R 35/69a1)

möŋ- “(at, eşek vb.) ayaklarını toparlayıp çifte atmak” (EDPT 767

at ***möŋdi*** “At ayaklarını toparlayıp çifte attı.” (DLT II-351)

mun- “bunamak, saçmalamak” (EDPT 348: bun-)

azu tilwe munduzmu boldum ya ***mundum*** “Yoksa deli ve ahmak mı oldum ya da bunadım mı?” (KB 6589)

ḳarı er ***mundı*** “Yaşlı adam saçmaladı.” (DLT I-402)

azu ḳutsuz ajun ḳarıp mu ***munar*** “Yoksa bu kutsuz dünya yaşlanıp bunuyor mu?” (AH 448)

aydı ataları men bulur men yūsuf yıḍını eger ***munar*** *tėmes erse siler* “Babaları: ‘Siz bana eğer bunamış demezseniz ben Yusuf’un kokusunu bulurum.’ dedi.” (TİEM 181r/8)

saç- (EDPT 794)

1. saçmak, dağıtmak.

uwut birle yalŋuḳ yağısın ***saçar*** “İnsan şeref duygusuyla düşmanını dağıtır.” (KB 2291)

tawārıŋnı ***saçmadın*** “Malını dağıtmadın.” (DLT I-117)

ḫalimlıḳ suwın ***saç*** “Yumuşaklık suyunu saç!” (AH 340)

2. dağılmak, yayılmak.

ḳaçan ötelse namāz ***saçıŋ*** *yer içinde* "Namazı kılınca yeryüzüne yayılın!" (R 38/55b1)

sal- (EDPT 824)

1. sallamak, el kol sallamak.

küwezlenme elgiŋ ***sala*** *kirmegil* "Kibirli olma; elini kolunu sallayarak girme!" (KB 4111)

2. bir şeyle işaret etmek.

ol maŋa tōnıŋ ***saldı*** "O, bana giysisiyle işaret etti." (DLT I-399)

3. göndermek.

ol maŋa kişide altun ***saldı*** "O, bana biriyle altın gönderdi." (DLT I-399)

4. atmak, bırakmak.

ol ol kim tekebbürni yirdin ***salıp*** *- tevazu'nı berk tut yapuş keḍ aŋa* "O söz şudur ki: Kibri yere çalıp (atıp), tevazuyu sıkı tut ve ona kuvvetle sarıl!" (AH 267-268)

5. serbets bırakmak.

kiḍin ***salar*** *olarnı atanmış öḍke tegi* "Sonra onları belirli bir süreye kadar serbest bırakır." (R 30/59a3)

sap- (1) "sarmak, kırılmış bir şeyi onarmak" (EDPT 784)

sınuḳuġ ***sapar*** *ol buzuḳuġ iter* "Kırığı onarır, bozuğu düzeltir." (KB 1858)

ol ḳuş ḳanatın ***sapdı*** "O, kuşun kanadını sardı." (DLT I-389)

sap- (2) "yaklaşmak" (EDPT 784)

ḳalı bildiŋ erse özüŋ begke ***sap*** "Eğer bunu öğrendiysen beye yaklaşabilirsin." (KB 4158)

sap- (3) "geçirmek" (EDPT 784)

yīçi yigne ***sapdı*** "Terzi, iğneye iplik geçirdi." (DLT I-389)

ser-/sar-[49] **(1)** "kızmak, azarlamak, çıkışmak" (EDPT 843: sar-, ser-; OTWF 670: sar-)

yarag̈sızḳa yaḳmaz bu ***sermez*** *kişi* "Bu yararı olmayan şeylere yaklaşmaz ve başkalarına kızmaz." (KB 2445)

ol anı ***sārdı*** "O, onu azarladı." (DLT II-244)

ser- (2) (EDPT 843)

1. yerinde durmak, sabit olmak.

○ayu neŋ köni bolsa tüşmez ***serer*** "Hangi şey doğru ise düşmez, yerinde durur." (KB 807)

2. sabretmek.

ol ***serdi*** "O, sabretti." (DLT I-390)

serip *sinde razıŋ siŋip turmasa* "Sırrın sende sabretmez ve saklanmazsa..." (AH 175)

kiriŋler aŋar ***seriŋler*** *azu* ***sermeŋler*** *tüz turur siler üze* "Girin oraya! İster sabredin, ister sabretmeyin. Sizin için birdir." (TİEM 386v/1)

eger ***serse*** *sizler* "Eğer sabrederseniz..." (R 25/2a1)

seş- "çözmek" (EDPT 857)

er attın kişen ***seşti*** "Adam attan kösteği çözdü." (DLT I-394)

sew- "sevmek" (EDPT 784)

bu yaŋlıg̈ melikni buḍunlar ***sewer*** "Böylesi hükümdarı halk sever." (KB B-47)

ol meni ***sewdi*** "O, beni sevdi." (DLT I-395)

anı ne ḫalayıḳ ***sewer*** *ne ḫaliḳ* "Onu ne yaratan ne de yaratılan sever." (AH 272)

sewerler *olarnı taŋrı sewüglügrek* "Onları Tanrı'nın sevdiği gibi severler." (TİEM 19r/9)

ol taŋrı ***sewmez*** *kim kim bolsa ḫıyānet ḳılg̈an yazuḳlug̈* "Tanrı hıyanet eden günahkârları sevmez." (R 26/73b2)

sıg̈- (EDPT 804)

[49] Tezcan, 'kızmak, çıkışmak' anlamındaki *ser-* fiilinin Clauson tarafından *sar-* olarak okunması yönündeki düşüncesine katılmaz ve yanlış olduğunu belirterek Türkiye Tü., Azerbaycan Tü. *sert*, Kırgız. *sert* 'çirkin, biçimsiz' kelimelerinin de bu fiille aynı kökten olduğu görüşünü ileri sürer; bk. Tezcan (1981), s. 58. Biz aynı fiil olması sebebiyle Dankoff ve Kelly tarafından *sar-* olarak okunan örneği de buraya almayı uygun gördük.

1. sığmak.

ḳılıç ḳınḳa küçün ***sıġdı*** "Kılıç kına zor sığdı." (DLT I-186)

2. yer etmek, tesir etmek.

ilig köŋliŋe ***sıġdı*** *erse tapuġ* "Hizmeti hükümdarın gönlüne tesir edince..." (KB 1607)

sıḳ- "sıkmak, ezip suyunu çıkarmak" (EDPT 804)

ol üzüm ***sıḳdı*** "O, üzüm sıktı." (DLT I-397)

aydı olarda biri men körür men ***sıḳar*** *men üzümni* "Onlardan birisi: Ben (rüyada) kendimi üzüm sıkarken gördüm, dedi." (TİEM 176r/6)

sız- (EDPT 861)

1. erimek.

yāġ ***sīzdı*** "Yağ eridi." (DLT II-244)

2. yok olmak, bitmek, tükenmek.

saḳınç birle düşman ***sızıp*** *ölsüni* "Düşman endişe ile eriyip (tükenip) ölsün." (KB 944)

siŋ- (EDPT 833)

1. sinmek, hazmedilmek.

aş ***siŋdi*** "Yemek sindi, hazmedildi." (DLT II-351)

içrür-miz sizlerke andın kim ḳarınları içinde turur tezekli ḳanlı ara ḳatıġsız süt, ***siŋgen*** *içiglilerke* "Size onların karınlarındaki dışkı ile kan arasından gelen ve içenlerce kolayca hazmedilen hâlis bir süt içiririz." (R 30/63a1)

2. saklanmak.

serip sinde razıŋ ***siŋip*** *turmasa* "Sırrın sende sabretmez ve saklanmazsa..." (AH 175)

3. içine sinmek.

eger köŋül bėrseler silerke nersedin andın özün yėŋler ***siŋen*** *tatlıġ* "Eğer ondan birazını kendileri gönüllü olarak verirlerse onu da içinize sinerek yeyin!" (TİEM 58r/7)

4. makbule geçmek.

tapuġ ***siŋse*** *boldı kiçig öz uluġ* "Hizmeti makbule geçince küçükler yücelir." (KB 611)

5. etki etmek.

suz köŋülke ***siŋdi*** "Söz, gönlüne etki etti." (DLT II-351)

soḳ- (EDPT 805)

1. gagalamak.

ḳuş meŋ ***soḳdı*** "Kuş yemi gagaladı." (DLT I-396)

2. ısırmak.

anı yılān ***soḳdı*** "Onu yılan soktu." (DLT I-396)

3. sıkıştırarak ezmek.

er tōz ***soḳdı*** "Adam tuzu sıkıştırarak ezdi." (DLT I-396)

sor- (1) "sormak, öğrenmek istemek" (EDPT 843)

bu ay toldı ***sordı*** *ḳamuġ iş küḍüg* "Ay Toldı bütün işini gücünü sordu." (KB 1038)

er suz ***sōrdı*** "Adam haberleri sordu." (DLT II-244)

sorġay *oḳ miz ıḍılmış yalavaçlarḳa* "Gönderilmiş peygamberlere de soracağız." (TİEM 113r/1)

sorġıl *olarḳa* "Onlara sor!" (R 28/39b2)

sor- (2) "emmek, içine çekmek" (EDPT 843)

tamurın teşer kör ***sorup*** *ḳan içer* "Damarını deler ve sorarak kanını içer." (KB 4099)

sordı "(Hayvan, sütü ya da kanı) emdi." (DLT I-76)

sök-/sög- (1) (EDPT 818: sög-)

1. sövmek, küfretmek.

sini kim ***söker*** *erse öggil anı* "Sana kim söverse onu öv!" (KB 3431)

anı sökü̈g ***sökti*** "Ona ağır biçimde sövdü." (DLT I-81)

sögmeŋler *anlarnı kim oḳırlar taŋrıda aḍın* "Tanrı'dan başkasına tapanlara sövmeyin!" (TİEM 105v/4)

2. inkâr etmek.

ḳaçan kim oḳısa sen oḳıġunı sıġıngıl taŋrıḳa ***sökmiş*** *sürülmiş yekdin* "Kur'an okuduğun zaman o inkâr etmiş ve lanetlenmiş şeytandan Tanrı'ya sığın!" (R 30/85a2)

sök- (2) "diz çökmek" (EDPT 819)

bu ay toldı kirdi köründi ***söküp*** "Bu Ay Toldı girip, diz çökerek ona göründü." (KB 581)

ol bėgke ***sökti*** "O, beyin önünde diz çöktü." (DLT I-398)

sök- (3) "sökmek, çözmek" (EDPT 819)

ol yamaġ ***sökti*** "O, yamayı söktü." (DLT I-398)

suḍ- "tükürmek" (EDPT 799: soḍ-)

zinadın ḳaçar ḳut yüzüŋke ***suḍar*** "Saadet zinadan kaçar ve zina yapanın yüzüne tükürür." (KB 1338)

ol kişi yūzi̇̄ne ***suttı***[50] "O, adamın yüzüne tükürdü." (DLT II-111)

suḳ-/soḳ- (EDPT 805: suḳ-)

1. sokmak.

ölüm yirke ***soḳtı*** *baḳa kör tirig* "Ölüm onu yere soktu; bakıp gör ey diri!" (KB 6071)

men anı ewke ***suḳtum*** "Ben onu eve soktum." (DLT I-396)

2. koymak, yerleştirmek.

köŋliŋe ***suḳtı*** *anlardın ḳorḳınçı* "Korkuyu onların gönlüne yerleştirdi." (TİEM 169r/3)

sür- (EDPT 844)

1. dokundurmak, değdirmek.

köni çın kişi bolsa közke ***süre*** "Doğru ve dürüst insan varsa onu sürme gibi göze sür!" (KB 1727)

sürüŋler *yüzüŋüzlerke iki elgiŋizke* "Yüzlerinize ve ellerinize sürün." (R 26/19b1)

2. sürmek, sevk etmek.

ol at ***sürdi*** "O, at sürdü." (DLT I-390)

iḍiŋizler ol kim ***süre bėrür*** *silerke kėmeni teŋiz içinde tilese siler anıŋ artuḳlıḳındın* "Rabbiniz odur ki fazlından nasip isteyesiniz diye denizde gemileri sürüverir." (TİEM 211r/3)

3. kovmak.

---

[50] Tarihî Türk lehçelerinde son ünsüzü *ḍ* olan kimi fiillerin görülen geçmiş zaman eki *-tI* aldıkları zaman, bünyelerinde bulunan sert *t* ünsüzünün gerileyici benzeşme etkisi yapması sonucu son ünsüzlerini *t*'ye çevirdikleri görülür. Bu örnekte de böyle bir değişme söz konusudur. bk. Galip Güner, Türk Dilinde Ünsüz Değişmeleri, Yüksek Lisans Tezi, Erciyes Üniv. Sosyal Bilimler Enstitüsü, Kayseri, 2003, s. 45.

irinçig ḳışıġ ***sürdi*** *yazḳı esin* “Bahar yeli eziyetli kışı kovdu.” (KB 65)

sürmegil *anlarnı* “Onları kovma!” (TİEM 99v/7)

4. lanetlemek.

anlar tururlar anlar ***sürdi*** *anlarnı taŋrı* “Onlar öyle kimselerdir ki Tanrı onları lânetledi.” (TİEM 374v/6)

süs- “toslamak, boynuzla vurmak” (EDPT 855)

ūd ***süsdi*** “Öküz tosladı.” (DLT II-109)

süz- (EDPT 861)

1. süzmek.

ol sūw ***süzdi*** “O, suyu süzdü.” (DLT I-392)

2. ayrıntılı olarak irdelemek.

öküş işni ***süzgen*** *uḳuşluġ küsüş* “Bütün işleri irdeleyerek yapan akıllı ve aziz kimsedir.” (KB 421)

taḳ- (EDPT 464)

1. takmak.

er burunduḳ butluḳa ***taḳdı*** “O, burunduruğu devenin burnundaki yumuşak yere taktı.” (DLT I-396)

2. sarkmak.

yme ḫurmā yıġaçındın yėmişindin butaḳlar ***taḳuġlı*** “Yine hurma ağacının tomurcuğundan sarkan salkımlar (çıkardık).” (TİEM 104v/9)

tan- “inkâr etmek” (EDPT 513)

tanıġlı *kişike tanuḳ ol bitig* “Bu kitap inkâr eden kimseye tanıktır.” (KB 3892)

bütünlükün anlar ***tandılar*** “Şüphesiz onlar inkâr ettiler.” (TİEM 2v/6)

bolmaŋlar anlar teg kim ***tandılar*** “İnkâr edenler gibi olmayın!” (R 25/20b2)

tap- (1) “bulmak, kavuşmak” (EDPT 435)

serinse kişi öz tilekin ***tapar*** “İnsan sabrederse dileğini bulur.” (KB 1319)

ol nēŋni ***tapdı*** “O, yiten şeyi buldu.” (DLT I-388)

*munu **tapġay** sizler öŋinlerni kim tileyürler kim ïmïn bolsalar sizde ïmïn bolsalar boḍunlarıda* “Hem sizden hem de kendi toplumlarından emin olmak isteyen başka kimseleri de bulacaksınız.” (R 26/57a1)

tap- (2) (EDPT 435)

1. hizmet etmek.

*du’a birle **tapsa** maŋa ol öḍün* “O zaman bana duasıyla hizmet etse.” (KB 3024)

*ol ḫanḳa **tapdı*** “O, hana hizmet etti.” (DLT I-388)

2. tapmak, ibadet etmek.

*ḳul teŋrike **tapdı*** “Kul, Tanrı’ya ibadet etti.” (DLT I-388)

***tapġaylar** maŋa ortaḳlıḳ ḳatmaġaylar maŋa nerse* “Bana ibadet edecekler ve hiçbir şeyi ortak koşmayacaklar.” (TİEM 260v/3)

*fermānlanmadılar meger kim **tapsalar** bir taŋrıḳa* “Bir olan Tanrı’ya ibadet etmeleri için emredildiler.” (R 29/23b1)

tar- “dağıtmak, parçalamak, darmadağınık etmek” (EDPT 529)

*elig **tarġu** malın ḳılıç tutġu yaġ* “Malı elinle dağıtmalı, kılıç ve yay tutmalısın.” (KB 4139)

*tutar erdim süsin **tārıp*** “Askerini dağıtıp onu yakalardım.” (DLT I-305)

*anlardın kim **tardılar** dïnlerini erdiler gürūh gürūh tėgme gürūh üskindekiler birle sewinürler* “Dinlerini darmadağınık edip grup grup olan kimselerden olmayın. (Ki onlardan) her bir grup kendi katındaki (dinî anlayış) ile sevinip böbürlenmektedir.” (TİEM 296v/5)

*ḳıldımız olarnı keleçüler **tardımız** olarnı* “Onları ibret kıssaları hâline getirdik ve dağıttık.” (R 33/39b2)

taş- “taşmak” (EDPT 559)

*eşiç **taşdı*** “Tencere taştı.” (DLT I-393)

*cefa toldı **taştı** teŋizdin eḍiz* “Cefa denizden daha engin bir şekilde doldu taştı.” (AH 388)

*ḳaçan keldi erse fermānımız **taşdı** yerdin suw* “Fermanımız gelince su yerden taştı.” (TİEM 166v/1)

taw- [51] **(1)** "ansızın bir hareket veya his olmak"

ḳaçan keldi erse anlar ḳıyāmet ***tawur*** *aẏgaylar* "Nihayet kıyamet ansızın geldiğinde onlar şöyle diyecekler." (TİEM 98r/2)

taw- (2) "tasarruf etmek" (EDPT 435)

tawdı "Tasarruf etti." (DLT I-381)

tay- "kaymak" (EDPT 567)

er ***taydı*** "Adam kaydı." (DLT II-227)

tayar *bir aḍaḳ anıŋ bekümişinde kiḍin* "Sonra sağlamca bastıktan sonra ayak(larınız) kayar." (R 30/82b1)

teg- (EDPT 476)

1. erişmek, ulaşmak.

ḳamuġ eḍgülükke ***tegeyin*** *tise* "Bütün iyiliklere ulaşayım dersen..." (KB 4561)

ol ewke ***tegdi*** "O, eve ulaştı." (DLT I-397)

bu kün ***tegsü*** *mindin dürud ol yarın-elig tuttaçımḳa egirse muŋa* "Yarın sıkıntıya düşersem, elimden tutacak olan o (resule) bugün benden selam erişsin." (AH 29-30)

aydı ***tegmes*** *menim 'ahdim küç ḳılıġlılarḳa* "Benim ahdim zalimlere erişmez, dedi." (TİEM 14v/9)

2. dokunmak.

eger ***tegse*** *sizke bir eḍgülük* "Eğer size bir iyilik dokunursa..." (R 25/1b2)

tel- (EDPT 490)

1. delmek.

er tām ***teldi*** "Adam duvarı deldi." (DLT I-398)

2. katmak, dâhil etmek.

---

[51] İlk kez bu metinde tanıklanmıştır. Bu *taw-* fiili, *tawraḳ* "acele, çabuk", *tawra-* "acele etmek", *tawran-* "acele etmek, davranmak", *tawışġan* "tavşan", *tawış* "hafif, gürültüsüz ses" kelimelerinin kökü olmalıdır. bk. Kök (2004), s. 92.

ol oġlāḳıġ saġlıḳḳa ***teldi*** "O, oğlağı emmesi için sağılan keçiye kattı." (DLT I-398)

3. uzunluğuna yarmak, kesmek veya yırtmak.

eger erdi erse anıŋ köŋleki ***tele*** *yırtılmış arḳarudın yalġan sözledi ẕelīḫā ol köni sözleglilerdin* "Eğer gömleği arkadan yırtılmışsa, Zeliha yalan söylemiştir. O (Yusuf) ise, doğru söyleyenlerdendir." (TİEM 175r/9)

teŋ- "gökyüzüne yükselmek, havalanmak" (EDPT 514)

anıŋda basa kökke uçtum ***teŋip*** "Ondan sonra yükselerek göğe uçtum." (KB 6036)

ḳuş ***teŋdi*** "Kuş havalandı." (DLT II-350)

tep- "tepmek, tekme atmak" (EDPT 435)

çıḳar suw ḳayuda aḍaḳ ***tepseler*** "Nereyi ayaklarıyla tepseler oradan su çıkar." (KB 974)

ol ḳulın tepig ***tepdi*** " O, kölesine sert bir tekme attı." (DLT I-81)

tepgil *aḍaḳıŋ birle bu çimülgü turur soġıḳ içgü* "Ayağınla tep! Bu su yıkanacak ve içilecek soğuk bir sudur." (TİEM 332r/1)

tepgil aḍakın ***yerke*** "Ayağınla yeri tep!" (R 34/63a2)

tėr-/tir- "dermek, toplamak" (EDPT 529: tėr-)

uzatma işiŋ sen çerig ***tir*** *toḳış* "İşini uzatma! Asker topla ve savaş!" (KB 2365)

ol tawār ***tērdi*** "O, mal topladı." (DLT II-244)

baḫıl ***tirdi*** *zer sim ḥaramdın öküş* "Hasis, haramla çok altın ve gümüş topladı." (AH 241)

oḳır anı kim ḳıra yandı yüz ewürdi ***tėrdi*** *eḍiş içiŋe suḳtı* "O, (Hakk'a) arka döneni ve (imandan) yüz çevireni; servet toplayıp yığanı kendine çağırır." (TİEM 421r/9)

teş- "delmek, deşmek" (EDPT 559)

tamurın ***teşer*** *kör sorup ḳan içer* "Damarını deşer ve sorarak kanını içer." (KB 4099)

tew- "saplamak" (EDPT 435)

tewdi *etni* "Eti (şişe) sapladı." (DLT I-306)

tez- "kaçmak" (EDPT 572)

yayıġ ol bu devlet iter hem buzar - ne irsel turur terk irikse ***tezer*** "Bu devlet dönektir. Hem yapar hem bozar. O karasızdır. Bıkarsa hemen kaçar." (KB 548)

keyik ***tezdi*** "Yabani hayvan kaçtı." (DLT I-391)

tili yalgan erdin yıraḳ tur ***teze*** "Yalan söyleyen kimseden uzak dur; ondan kaç!" (AH 153)

tezse *ḳaçsa arslandın* "Aslandan kaçsa..." (TİEM 428v/9)

tıḍ-/tıy- (EDPT 450: tıḍ-)

1. geri koymak, engellemek, alıkoymak.

kerekligni alġıl kereksizni ***tıḍ*** "Gerekli olanı al, gereksizi ise geri koy!" (KB 1445)

ol anı aşḳa ***tīḍtı*** "O, onu yemek için alıkoydu." (DLT I-375)

2. kapatmak.

sökünç kelgü yolnı aḳılıḳ ***tıyur*** "Sövgü gelecek yolu cömertlik kapatır." (AH 232)

tın- "dinmek, sakinleşmek, huzur bulmak" (EDPT 514)

ajun ***tındı*** *ornap bu ḫaḳan öze* "Bu hakan tahta çıkınca dünya huzur buldu." (KB 93)

yaġmur ***tındı*** "Yağmur dindi." (DLT I-401)

amrulsa ***tınsa*** *köŋüllerimiz* "Gönüllerimiz huzur bulsa..." (TİEM 94v/1)

tik- (EDPT 476)

1. (giysi vb.) dikmek.

er tōn ***tikdi*** "Adam giysisini dikti." (DLT I-397)

2. ağaç dikmek.

er yıġāç ***tikdi*** "Adam, ağaç dikti." (DLT I-397)

3. yılan sokmak.

isizlik yılan ol sini ***tikge*** *kör* "Kötülük yılandır; dikkat et seni sokar." (KB 1297)

atıġ yılān ***tikti*** "Atı, yılan soktu." (DLT I-397)

tiz- "dizmek, sıralamak" (EDPT 572)

ḳamuġ barçasıŋa bügüler sözi - ***tizip*** *yinçileyü ḳamuġ tüp tüzi* "Her parçasına arifler sözünü inci gibi düp düz dizmiş." (KB B-11)

ol yinçü ***tizdi*** "O, inci dizdi." (DLT I-392)

toŋ- “donmak” (EDPT 515)

isigke erir terk soġuḳḳa ***toŋar*** “Sıcakta hemen erir; soğukta ise donar.” (KB 3395)

sūw ***toŋdı*** “Su dondu.” (DLT II-351)

tök- “dökmek, saçmak” (EDPT 477)

kişi neŋi alma yime ***tökme*** *ḳan* “İnsanların malını alma ve kan dökme!” (KB 1395)

oġlān sūw ***tökdi*** “Çocuk suyu döktü.” (DLT I-396)

aydılar ḳılur mu sen yer içinde anı kim artaḳlıḳ ḳılur yer içinde ***töker*** *ḳanlarnı* “Sen yeryüzünde bozgunculuk yapacak ve kan dökecek bir mahluk mu yaratırsın, dediler.” (TİEM 5r/29)

yazuḳlarımızı ***töke bėr*** “Günahlarımızı döküver!” (R 28/38b2)

tön- “dönmek” (EDPT 515)

ol ewiŋe ***tʉndi*** “O, evine döndü.” (DLT II-245)

tuġ-/toġ- (EDPT 465: tuġ-)

1. doğmak, dünyaya gelmek.

toġa *isiz ol kör munıŋda biri* “Bunlardan biri doğuştan kötüdür.” (KB 876)

aġīlda oġlāġ ***tuġsa*** *arıḳda ōtı ʊnēr* “Ağılda oğlak doğsa, arkta otu yetişir.” (DLT I-107)

toġa *körmez erdi edibniŋ közi* “Edib’in gözü doğuştan kördü.” (AH 485)

2. (güneş, yıldız) doğmak.

namāz ḳılġıl iḍiŋke kün ***tuġmazda*** *öŋdün taḳı kün batmazda aşnu* “Güneş doğmadan ve batmadan önce Rabb’in için namaz kıl!” (TİEM 383v/3)

tesbīḥ aygıl iḍiŋe şükr aymaḳ birle aşnu kün ***tuġmazda*** *hem burun batmazda* “Güneş doğmadan ve batmadan önce şükrederek Rabbini zikret!” (R 37/80b2)

tur- (1) “kalkmak” (EDPT 529)

uḍır erdiŋ erse ***tur*** *aç emdi köz* “Eğer uyumaktaysan şimdi kalk ve gözünü aç!” (KB 83)

tuman ***tūrup*** *tolı yaġdı* “Duman kalkıp dolu yağdı.” (DLT I-160)

ḳamuġ taŋda ten ***turup*** “Vücut her sabah kalkıp...” (AH 148)

tur- (2) (EDPT 529)

1. kalmak.

*mini birle **turġıl** maŋa kıl basut* "Benimle kal ve bana yardımcılık et!" (KB 3261)

*nėme yawuz **turġu** yer ol* "O, ne kötü kalacak yerdir." (R 30/42a2-3)

2. ayakta durmak, beklemek.

*ḳaçan tünerse anlar üze **tururlar*** "Üzerlerine karanlık çöktüğünde dururlar." (TİEM 3v/8)

tuş- (EDPT 560)

1. rastlamak, karşılaşmak.

*ol maŋa **tuşdı*** "O, bana rastladı." (DLT I-394)

*kiḍin **tuşarlar***[52] *yā körgeyler ġayy atlıġ tamuġḳa* "Sonunda Gayy adlı cehennemle karşılaşacaklar ve onu görecekler." (R 31/23b1)

2. kavuşmak.

*anlar kim sėzinürler anlar kim **tuşuġlılar** iḍileriŋe anlar anıŋ tapa yanıġlılar* "Onlar, Rablerine kavuşacaklarını ve gerçekten ona döneceklerini çok iyi bilirler." (TİEM 6r/8)

3. buluşmak.

*ḳayuda **tuşar** men aŋar ay bilir* "Ey bilen! Ben onunla nerede buluşabilirim?" (KB 5017)

tut- (EDPT 451)

1. tutmak, yakalamak.

***tutar** erdim süsin tārıp* "Askerini dağıtıp onu yakalardım." (DLT I-305)

***tuttı** eçisinin saçını* "Ağabeyinin saçını tuttu." (TİEM 125v/6)

***tutuŋlar** olarnı eḍgülük birle* "Onları güzellikle yakalayın." (R 38/77b3)

*alıp sen **tutar** sen bu bend tip maŋa* "Bana ait diye alıp tutarsın." (KB 6436)

2. cezalandırmak.

*bütünlükin **tuttımız** fir'avn boḍınını tarlıḳ yılları birle* "Firavun kavmini darlık yıllarıyla cezalandırdık." (R 28/13a3)

---

[52] Ata, metinde fiili *tüş-* olarak okumuş; dizine maddebaşı olarak *tuş-* şeklinde almış ve "rastlamak, maruz kalmak" anlamlarını vermiştir, bk. Aysu Ata, Türkçe İlk Kur'an Tercümesi (Rylands Nüshası)-Karahanlı Türkçesi (Giriş-Metin-Notlar-Dizin), TDK Yay., Ankara, 2004, s. 692.

3. kabul etmek.

simaktin eḍizrek ***tutar*** *himmet ol* "O himmeti simakten daha yüksek tutar." (AH 49)

tutmaŋlar *iki taŋrı bütünlükin kim ol bir taŋrı* "İki Tanrı kabul etmeyin, şüphesiz o Tanrı birdir." (R 30/54b2)

4. elde etmek.

ḫurmā tüplerinin̆ yimişlerindin, üzümlerdin ***tutar*** *sizler andın esrütgü* "Hurma dallarının meyvelerinden ve üzümlerden içki elde edersiniz." (R 30/63b1)

5. kaydetmek.

ançada ***tutar*** *iki tutuġlı oŋdın ya'nī saġ soldın olduruġlı* "Sağda ve solda oturan iki kaydedici öylece kaydeder." (R 37/73a3)

tuy- "farkına varmak" (EDPT 567)

ud keçēr kişi ***tuymas*** "Zaman geçer; insan farkına varmaz." (DLT I-94)

mek<r> ėtmesler meger özlerinẹ ***tuymas*** "Hâlbuki bunlar hileyi başkasına değil kendilerine yaparlar; fakat farkına varmazlar." (TİEM 107r/7)

tüg- (EDPT 477)

1. düğümlemek, bağlamak.

er tügūn ***tügdi*** "Adam düğüm düğümledi." (DLT I-397)

2. söz vermek, sözleşmek.

anlar kim ***tügdi*** *oŋ eligleriŋiz bėriŋler anlarḳa ülüşlerini* "Yeminlerinizin bağladığı (sözleştiğiniz) kimselere de kendi hisselerini verin!" (TİEM 62v/3)

tür- "dürmek, kıvırarak silindir biçiminde kendi üzerine sarmak" (EDPT 530)

tüketti bitig ***türdi*** *badı tutup* "Mektubu yazdı; dürdü ve bağlayıp tuttu." (KB 1496)

ol bitig ***türdi*** "O, kitabı dürdü." (DLT I/390)

ol kün ***türer*** *miz kökni* "Biz o gün gökyüzünü düreriz." (TİEM 241v/5)

tüş-/düş-[53] (EDPT 560)

1. inmek, düşmek, dökülmek.

[53] Kelime başında *t-* > *d-* değişmesinin görülmesi ve Oğuzca özellik sergilemesi bakımından önemlidir.

yıraḳ ***tüşti*** *attın küḍezdi ḫaḳın* “Onun hakkını gözeterek attan biraz uzakta indi.” (KB 3956)

tāş ḳuḍuġḳa ***tüşti*** *buldur buldur ėtti* “Taş kuyuya düştü, güldür güldür etti.” (DLT I-343)

tüşmes *bir yapurġaḳdın meger ol* “Onun (ilmi dışında) bir yaprak dahi düşmez.” (TİEM 100v/3)

ırġaġıl seniŋ tapa ḫurmā tüpini ***tüşsün*** *üçün seniŋ üze yaş ḫurmā* “Hurma dalını kendine doğru silkele ki üzerine taze hurma dökülsün.” (R 31/10a2)

ḳaçan ***tüşti*** *erse anlar üze ḳın aydılar* “Onların üzerine azap inince şöyle dediler.” (R 28/15b2)

ḫaddin keçmeŋler anıŋ içinde ***tüşer*** *siziŋ üze meniŋ öwkem* “Haddinizi aşmayın aksi takdirde benim öfkem üzerinize iner.” (R 31/61a2)

2. (şehre) girmek.

tüşüŋler *bir kentke silerke anı kim tilediŋizler* “Bir şehre girin; (o vakit) sizin istedikleriniz olacaktır.” (TİEM 7v/9)

3. konmak.

bu ajun rıbat ol ***tüşüp*** *köçgülüg* “Bu dünya konup göçmek için bir kervansaraydır.” (AH 177)

4. yakışık almak.

kim çıḳsa ėwindin keslü taŋrı tapa taḳı yalavaçı tapa yana yetse ana ölüm ***tüşti*** *ök anıŋ yanutı taŋrı üze* “Kim Tanrı ve peygamberi için hicret eder de evinden ayrıldığında ölüm onu yakalarsa artık onun mükâfatını vermek Tanrı’ya düşer.” (TİEM 70v/1)

5. ayrılmak.

azu ***düşiŋler*** *anlardın eḍgülük* “Ya da onlardan güzellikle ayrılın.” (TİEM 412r/9)

tüz- “düzeltmek, düzene sokmak” (EDPT 572)

uruşlar öḍinde çerig ***tüzgüni*** “Savaş zamanında askeri nasıl düzene sokacağını...” (KB B-44)

bėg ēlin ***tüzdi*** “Bey ülkesini düzene soktu.” (DLT I-392)

tüzdi *anlarnı yėti ḳat kökler* “Onları yedi gök hâlinde düzenledi.” (TİEM 4v/9)

yaġ- "(yağmur, dolu vb.) yağmak" (EDPT 896)

yaġa *tursu yaġmur yazılsu çiçek* "Yağmur yağa dursun ve çiçek açılsın." (KB 118)

tuman tūrup tolı ***yaġdı*** "Duman kalkıp dolu yağdı." (DLT I-160)

yaḳ- (EDPT 896)

1. yaklaşmak.

yaraġsızoa ***yaoma*** *yorıġıl arıġ* "Faydasızlara yaklaşma, temiz bir şekilde yoluna devam et!" (KB 847)

ol aŋar ***yaḳdı*** "O, ona yaklaştı." (DLT II-181)

anig kelmēki ***yaḳdı*** "Onun gelmesi yaklaştı." (DLT II-181)

2. dokunmak.

ol aŋar elig ***yaḳdı*** "O, ona eliyle dokundu." (DLT II-181)

3. cinsel temasta bulunmak.

āzād ḳılmış kerek bir tutmış ḳarabaş bir ėkkindi ***yaḳmasda*** *burun* "Tekrar cinsel temasta bulunabilmek için bir köle azat etmek gerektir." (TİEM 400v7)

ḳarabaş āzād ḳılġu kerek ***yaḳmazda*** *aşnu* "Cinsel temasta bulunmadan önce köle azat etmek gerektir." (R 38/4b1)

yan- (1) (EDPT 941)

1. dönmek.

yaşıḳ ***yandı*** *bolġay yana ornıŋa - balıḳ ḳuḍruḳındın ḳozı burnıŋa* "Güneş balık kuyruğundan kuzu burnundaki yerine tekrar dönmüş olacak." (KB 66)

er yōldan ***yandı*** "Adam yoldan döndü." (DLT II-182)

2. suçtan dönmek, vazgeçmek.

meger anlar ***yaŋdılar****, oŋardılar, yapuştılar taŋrıḳa* "Onlar suçlarından döndüler, düzeldiler ve Tanrı'ya yapıştılar." (R 26/99a2)

anlar ***yanmaslar*** "Onlar dönmezler." (TİEM 3v/5)

3. inanç, din veya düşüncesini değiştirmek.

eger ölse azu öldürülse ***yanġay*** *erdiŋiz (mü) kiḍiŋleriŋiz üze* "Eğer o ölse ya da öldürülse eski dinlerinize geri mi dönecektiniz?" (R 25/12a1)

yan- (2) "tehdit etmek" (EDPT 942)

*beg anı **yandı*** “Bey, onu tehdit etti.” (DLT II-182)

yan- (3) “kusmak” (EDPT 942)

*ol yanıġ **yandı*** “O, çok kustu.” (DLT II-153)

yap- (1) “yapmak, inşa etmek” (EDPT 870-871)

*er tām **yapdı*** “Adam, duvar inşa etti.” (DLT II-179)

yap- (2) “örtmek, kapamak” (EDPT 870)

*oḳır sen yüz ursa **yapar** sen ḳapuġ* “Önce çağırırsın; gelince de kapını kaparsın.” (KB 719)

*er ḳapuġ **yaptı*** “Adam kapıyı kapadı.” (DLT II-179)

*keltürgey men anı saŋa **yapmazda** aşnu sėniŋ közüŋ* “Sen gözünü kapatıp açmadan onu sana getireceğim.” (TİEM 276r/4)

yar- “yarmak, ikiye bölmek” (EDPT 954)

*ewin teg **yarır** bu yiti ḳat köküg* “O, yedi kat göğü bir tahıl tanesi gibi yarar.” (KB 2787)

*er yıġāç **yardı*** “Adam ağaç yardı.” (DLT II-179)

*bütünlükün taŋrı **yarıġlı** ewinni ḫurmā uruġı* “Şüphesiz tahıl tanesini ve hurma çekirdeğini yaran Tanrı’dır.” (TİEM 104r/9)

yas- (EDPT 973)

1.dağıtıp yaymak.

*beg sūsin **yasdı*** “Bey, askerlerini dağıttı.” (DLT II-180)

2. aşırıya kaçmak.

*tapuġḳa ınanıp tapuġ **yasmaġu*** “Yalnız ibadete güvenerek ibadette aşırıya kaçmamalı. (KB 3674)

yaş- “gizlemek, gizlenmek, saklanmak” (EDPT 976)

*ḳara yir ḳatında **yaşıp** yatġu tüz* “Kara yerin altında gizlenip sırt üstü yatacaktır.” (KB 1427)

tėwė münüp ḳoy ara ***yaşmās*** "Deveye binilerek koyun arasında saklanılmaz." (DLT II-180)

yaşa *kizlenür boḍunındın yawuzluḳdın ol kim sewünç bėrildi aŋar* "Kendisine verilen kötü müjde yüzünden halktan gizlenir." (TİEM 199v/9)

yaşar *boḍundın yawuzluḳındın sewünçi bėrilmes aŋar* "Kendisine verilen kötü müjde yüzünden halktan gizlenir." (R 30/57b3)

yat- "yatmak" (EDPT 884)

töşekke kirip ***yattı*** *muŋluġ ulıp* "Acılar içinde inleyerek yatağa girip yattı." (KB 1056)

er ***yattı*** "Adam yatıp uyudu." (DLT II-121)

ḫarislıḳnı ḳoḍur ḫaris er ḳaçan - ölüp ***yatsa*** *topraḳ içiŋe kirip* "Haris adam harisliği ancak ölüp, toprak altına girip yattıktan sonra bırakır." (AH 307-308)

ḳaçan tėgse kişilerke ziyān oḳır bizni yanın ***yaturda*** *azu oltururda azu aḍaḳın tururda* "İnsana bir sıkıntı dokundu mu, gerek yan üstü yatarken, gerek otururken, gerekse ayakta iken (her hâlinde bu sıkıntıdan kurtulmak için) bize dua eder." (TİEM 154r/3)

tamug kigrürler nėme yawuz ***yatġu*** *yer* "Cehenneme girerler. Orası ne kötü yatacak yerdir." (R 34/67b3)

yaz- (1) (EDPT 983)

1. çözmek.

ol tügūn ***yazdı*** "O, düğümü çözdü." (DLT II-179)

2. açmak.

çiçek ***yazdı*** *yüz kör küler ḳatġurar* "Bak! Çiçek yüzünü açtı, katılarak güler." (KB 80)

yazar *ḳol ḳuçar teg yana terk ḳaçar* "Kucaklayacak gibi kollarını açar; fakat hemen kaçar." (AH 222)

yaz- (2) (EDPT 983)

1. yanılmak, kusur işlemek.

kereki bu erdi bilig ***yazmadıŋ*** "Bana gerekli olan buydu; bilgide yanılmadın." (KB 2175)

bilig bolsa suz ***yazmās*** "Bilgi olunca söz yanılmaz." (DLT I-125)

ne ***yazdı*** *ajunḳa bu ṣaḥib hüner* "Bu hüner sahibi insan dünyaya karşı ne kusur işledi." (AH 445)

2. günah işlemek.

apa ***yazdı*** *erse bayat ḳınadı* "Adem günah işlediyse Tanrı da onu cezalandırdı." (KB 3520)

3. karşı gelmek.

yazdılar *yalavaçlarıŋa* "Peygamberlerine karşı geldiler." (TİEM 168r/4)

yaz-[54] **(3)** "yazı yazmak" (EDPT 984)

ol bitig ***yazdı*** "O, kitap yazdı." (DLT II-179)

yėl-/ yil- (EDPT 918: yėl-)

1. gezmek, dolaşmak.

negü tir eşitgil bilig bilmiş er - başında keçürmiş öküş ***yilmiş*** *er* "Bilgiyi öğrenmiş, görmüş geçirmiş ve çok gezmiş insan ne der; dinle!" (KB 1955)

2. koşmak.

atlıġ ***yėldi*** "Atlı koştu." (DLT II-182)

aya şek yolında ***yiligli*** *oḍun* "Ey şüphe yolunda koşan! Uyan!" (AH 11)

yeŋ- "yenmek, galip gelmek" (EDPT 942)

er anı ***yeŋdi*** "Adam onu yendi." (DLT II-351)

neçe üküş ögürdin az ***yeŋdi*** *üküş ögürni taŋrı destūrı birle* "Tanrı'nın izniyle az olan nice topluluk çok olan topluluğu yendi." (TİEM 31v/5)

taŋrı yolı içinde öldrülse azu ***yeŋse*** *her-āyine aŋa bėrür-miz yanut uluġ* "Tanrı yolunda öldürülse veya yense biz ona büyük mükâfat veririz." (R 26/42b1)

yėr-/yir- "yermek" (EDPT 955: yėr-)

---

[54] Bu fiille ilgili ayrıntılı bilgi için bk. Talat Tekin, "Yazı Yazmak 'Günah İşlemek' Değildir", Türkoloji Eleştirileri, Simurg Yay., Ankara, 1997, s. 67-73; Talat Tekin, "Yazı Yazmak ve Yanılmak Üzerine", Türkoloji Eleştirileri, Simurg Yay., Ankara, 1997, s. 73-83; Şinasi Tekin, "Bilin Bakalım Yazı Yazmak Nereden Geliyor?", Tarih ve Toplum, S. 78, Haziran 1990, s. 330-333; Şinasi Tekin, "Tekin'ler Yanıtlaşıyorlar", Tarih ve Toplum, S. 88, Nisan 1991, s. 202-205.

ḳalı ögmegü bu uḳuşluġ kişig - neteg ***yirmegü*** *bu uḳuşsuz işig* “Bu akıllı kişi nasıl övülmez. Akılsız kişi ise nasıl yerilmez.” (KB 1776)

bilgēlēr anı ***yērēr*** “Bilgeler onu yerer.” (DLT I-318)

yirer *sen zamanaŋnı ḫalḳın ḳoḍup* “Halkını bırakıp zamaneyi yerersin.” (AH 407)

yėt-/yit- (1) (EDPT 884: yėt-)

1. yön vermek.

bu begke vezir ol tutup ***yitgüçi*** “Beyi tutup ona yön veren vezirdir.” (KB 5336)

2. yedeğine almak, yedeğinde götürmek.

ol at ***yētti*** “O, atı yedeğine aldı.” (DLT II-121)

yėt-/ yet- (2) (EDPT 884: yėt-)

1. yetişmek, kavuşmak, yakalamak.

ḳaçıġlıġ ***yeter*** *ol uçuġluġ tutar* “Kaçana yetişir, uçanı tutar.” (KB 1858)

ol meni ***yėtti*** “O, bana yetişti.” (DLT II-121)

kim çıḳsa ėwindin keslü taŋrı tapa taḳı yalavaçı tapa yana ***yetse*** *ana ölüm tüşti ök anıŋ yanutı taŋrı üze* “Kim Tanrı ve peygamberi için hicret eder de evinden ayrıldığında ölüm onu yakalarsa artık onun mükâfatını vermek Tanrı’ya düşer.” (TİEM 70v/1)

ḳayda kim bolsa sizler ***yeter*** *sizlerke ölüm* “Nerede olursanız olun ölüm sizi yakalar.” (R 26/46b1)

2. kâfi gelmek.

tözü neŋke ***yetti*** *bu erkliglikiŋ* “Bu gücün her şeye yeter (kâfi gelir).” (KB 9)

yıġ- (EDPT 897)

1. yığmak, biriktirmek.

toprāḳ ***yıġdı*** “Toprak yığdı.” (DLT I-76)

yıġar *yimez içmez* “Biriktirir; fakat yemez, içmez.” (AH 262)

2. engel olmak, alıkoymak, menetmek.

ay eḍgü du’a sen belanı ***yıġa*** “Ey iyi dua! Sen belaya engel ol!” (KB 1265)

resul erni otḳa yüzin atġuçı - til ol tidi ***yıġ*** *til yul ottın yüziŋ* "Peygamber: 'İnsanı yüzükoyun ateşe atan dildir; dilini sıkı tut ve yüzünü ateşten koru!', dedi." (AH 159-160)

yıġar *yawuz işdin* "Kötü işten meneder." (TİEM 202v/7)

boḍun kim sunsalar eliglerini ***yıġdı*** *eliglerini sizdin* "Bir topluluk size el uzatmaya yeltenmişti; (Tanrı) onların el uzatmalarını engelledi." (R 27/25b3)

yıḳ- "yıkmak" (EDPT 897)

birisi itigli birisi ***yıḳar*** "Birisi düzeltirken diğeri yıkar." (KB 2686)

bardı eren ḳonuḳ körüp ḳutḳa saḳār - ḳaldı yawuz oyuḳ körüp ewni ***yıḳār*** "Konuk gördüğünde uğur kabul eden kimseler gitti; bir karartı görünce evini yıkan kötüler kaldı." (DLT I-121)

yit-/ yėt- (EDPT 885: yit-)

1. yitmek, kaybolmak, yok olmak.

ḳoradı küçi künde ***yitti*** *ögi* "Gücü günden güne azaldı ve şuuru kayboldu." (KB 1062)

yitti *nēŋ* "Nesne kayboldu." (DLT II-121)

2. uzaklaşmak.

aydılar ***yėt(t)iler*** *bizdin* "Bizden uzaklaştılar, dediler." (TİEM 115v/8)

yiter *anlardın ne kim yalġan yarattılar erse* "Ne gibi yalan uydurdularsa onlardan uzaklaşıp gider." (R 30/77a2)

yon- "yontmak" (EDPT 942)

neçe yitig biçēk erse öz sāpın ***yonūmās*** "Bıçak ne kadar keskin olursa olsun kendi sapını yontamaz." (DLT I-294)

yonar *siler taġlarnı ėwler* "Dağlarında evler yontarsınız." (TİEM 119v/6)

aydı tapnur mu siz aŋar kim ***yona*** *siz* "Siz yonttuklarınıza mı tapınırsınız, dedi." (R 34/28b2)

yor-/yör-[55] (EDPT 955: yör-)

1. çözmek.

[55] *yor- / yör-* ayrımı KB için geçerlidir. Arat, bu fiili iki ayrı madde başında birbirlerine göndermeler yaparak dizine almıştır. Clauson ise Arat'ın ayrı ayrı gösterdiği biçimleri *yör-* maddesinde değerlendirmiştir.

urāġut oġlın bėşiktin ***yördi*** "Kadın çocuğunu beşikten çözdü." (DLT II-179)

2. çözüme kavuşturmak.

er at birle begler tügünler ***yörer*** "Beyler asker ile düğümleri çözer (sorunları çözüme kavuşturur)." (KB 3006)

3. izah etmek, yormak, tabir etmek.

meŋilig ḳayu ol maŋa ay ***yora*** "Rahatlık nedir? Bana izah et!" (KB 1975)

yörügke barır tüş tüşüg yaḳşı ***yör*** "Rüya tabire bakar; rüyayı iyiye yor." (KB 4373)

tüş ***yurdi*** "Rüyayı tabir etti." (DLT II-212)

ay ögürler uḳturuŋlar tüşüm içre eger erse siler tüş ***yoruġlılar*** "Ey ileri gelenler! Eğer rüya yorumluyorsanız, rüyamı bana yorun!" (TİEM 177r/4)

yow- (1) "aldatmak" (EDPT 871)

ol anı ārdı ***yowdı*** "O, onu aldattı." (DLT II-181)

yow- (2) "çok hızlı, son sürat koşmak" (EDPT 871)

eşyēk ***yowdı*** "Eşek çok hızlı koştu." (DLT II-181)

yow- (3) "yakınlaşarak, malını paylaşarak gönlünü almak" (EDPT 871)

er ḳadāşın ḳurdı ***yowdı*** "Adam, akrabasına yakınlaştı ve onlarla malını paylaşarak gönüllerini aldı." (DLT II-181)

yuḳ- "bulaşmak" (EDPT 897)

örüŋke ḳara terk ***yuḳar*** *ol körüŋ* "Dikkat et! Beyaza siyah çabuk bulaşır." (KB 4239)

eligke yāġ ***yuḳdı*** "Ele yağ bulaştı." (DLT II-181)

anig uḍuzu aŋar ***yuḳdı*** "Onun uyuzu başkasına bulaştı." (DLT II-181)

yul- (EDPT 918)

1. yolmak.

er ḳuş ***yuldı*** "Adam kuşu kaynar suya attı ve tüylerini yoldu." (DLT II-181)

2. kurtarmak, (fidye vererek) kurtarmak.

yulup *ölmegey erdi ilçi başı* "Hükümdarlar fidye verip kurtularak ölmeyecekti." (KB 1114)

er bulunuġ ***yuldı*** "Adam tutsağı fidye vererek kurtardı." (DLT II-181)

yul *ottın yüzüŋ* "Yüzünü ateşten kurtar!" (AH 160)

3. çekmek, istinsah etmek.

ol bitig ***yuldı*** "O, kitabı istinsah etti." (DLT II-181)

yum-/yüm- "yummak, kapatmak" (EDPT 934: yum-)

anı kördi ay toldı ***yumdı*** *közin* "Ay Toldı onu görünce gözünü yumdu." (KB 624)

er kuz ***yümdi*** "Adam gözünü yumdu." (DLT II-182)

yüz ewrüp keçerler ***yumup*** *közlerin* "Gözlerini yumup, yüzlerini çevirip geçerler." (AH 424)

ayġıl kėrtünüglilerke ***yumsunlar*** *közlerini küḍezsünler uwut yerlerini* "Mümin erkeklere söyle, gözlerini yumsunlar (haramdan sakınsınlar), avret yerlerini (ırzlarını) korusunlar." (TİEM 257v/2)

ḳıyāmet işi meger köz ***yumup*** *açmaḳ teg azu ol yaraḳ* "Kıyamet işi göz açıp kapamak gibidir; yani o kadar yakındır." (R 30/70b3)

yut- "yutmak" (EDPT 885)

ḳaḍaşı tapa bardı ḳaḍġu ***yutup*** "Kaygılanıp kardeşine gitti." (KB 6284)

ol yumurtġānı ***yuttı*** "O, yumurtayı yuttu." (DLT II-121)

kemişgil oŋ elgiŋdekini siŋirsün ya'nī ***yutsun*** *ne kim ḳılmışlarını* "Sağ elindekini (değneğini) at ki, onların yaptıklarını yutsun." (TİEM 231r/9)

yuttı *anı balıḳ* "Balık onu yuttu." (R 34/38b1)

yuw- "yuvarlamak" (EDPT 871)

er topıḳ ***yuwdı*** "Adam topu yuvarladı." (DLT II-180)

yüz- (1) (EDPT 984)

1. (suda) yüzmek.

er suwda ***yüzdi*** "Adam suda yüzdü." (DLT II-179)

2. yayılmak, dağılmak.

iriŋ ***yüzdü*** "İrin vücutta veya yarada yayıldı, dağıldı." (DLT II-179)

yüz- (2) "(deri) yüzmek" (EDPT 984)

toḳum ***yüzüp*** *ḳuḍruḳta biçek sıma* "Deriyi yüzüp de kuyrukta bıçağı kırma!" (DLT I-353)

I. 10. ÜNSÜZ + ÜNLÜ + ÜNSÜZ + ÜNLÜ KURULUŞUNDA OLAN BASİT FİİLLER

beḍü- (EDPT 299)

1. büyümek.

oġlān ***bedūdi*** "Bebek büyüdü." (DLT II-284)

2. yücelmek.

bilig birdi yalŋuḳ ***beḍüdi*** *bu kün* "Ona bilgi verdi ve bugün insan yüceldi." (KB 150)

bėle- "belemek, çocuğu beşiğe yatırıp sarmak" (EDPT 332)

ol kençin ***bėlēdi*** "O, çocuğunu beledi." (DLT II-289)

çüri-[56] "çürümek"

ḳaçan bolsa miz süŋükler pūde ***çürimiş*** "Hem de çürümüş kemikler olduktan sonra ha?" (TİEM 434v/4)

ḳarı- "yaşlanmak" (EDPT 645)

kiçiglikte yandım ***ḳarıdım*** *bu kün* "Bu gün gençlikten ayrıldım ve artık yaşlandım." (KB 4689)

er ***ḳarīdı*** "Adam yaşlandı." (DLT II-286)

ḥarislıḳ ḳarımaz iḍisi ***ḳarıp*** "Sahibi yaşlansa da harislik yaşlanmaz." (AH 306)

kėŋe- "danışmak" (EDPT 727)

ol maŋa ***kēŋēdi*** "O, bana danıştı." (DLT II-354)

kiçi- "kaşınmak" (EDPT 695)

---

[56] Tarihî Türk dili alanında ilk kez bu metinde tanıklanmıştır. *çüri-* fiilinin Türkçenin diğer devirlerindeki durumu için krş. Özyetgin (2001), s. 441.

etim ***kiçẍdi*** "Vücudum kaşındı." (DLT II-284)

kişe- "kösteklemek, bağlamak" (EDPT 753)

kişedi *uḳuş birle ḳılḳın tilin* "Hareketlerini ve dilini akıl ile köstekledi." (KB 1838)

ol atıġ ***kişēdi*** "O, atını köstekledi." (DLT II-288)

er ḳūlın ***kişēdi*** "Adam, kölesini bağladı." (DLT II-288)

ḳorı-/ḳoru- "korumak, özen göstermek" (EDPT 645: ḳorı-)

ilig aldı açtı oḳıdı ***ḳorup*** "Hükümdar aldı, açtı ve özen göstererek okudu." (KB 3844)

otıġ ***ḳorīdı*** "Otlağı korudu." (DLT II-286)

ḳurı-/ḳuru- "kurumak" (EDPT 646: ḳurı-)

ḳurımış *yıġaçlar tonandı yaşıl* "Kurumuş ağaçlar yeşiller giyindi." (KB 67)

ḳurīdı "Kurudu." (DLT I-75)

vefa köli suġlup ***ḳurup*** *yulları* "Vefa gölünün suyu çekilip kaynakları kuruyup..." (AH 387)

yana ***ḳurır*** *körgey sen anı sarġarmış* "Sonra kurumaya yüz tutar da sen onu sararmış olarak görürsün." (TİEM 398r/4)

soġı- "soğumak" (EDPT 806)

sūw ***soġīdı*** "Su soğudu." (DLT II-288)

subı- "uzamak" (EDPT 785)

subıdı *nēŋ* "Nesne uzadı." (DLT II-283)

taşu-[57] "taşımak" (EDPT 561)

ol ewke yarmāk ***taşūdı*** "O, eve para taşıdı." (DLT II-287)

taya- "dayak koymak, desteklemek" (EDPT 567)

[57] Erdal, bu fiilin "dışarı" anlamındaki *taş* ile bir ilgisinin olmadığını ve *taşu-* fiilinin basit bir yapı olması gerektiği kanaatinde olduğunu söylemektedir. bk. Erdal (1991), s. 478.

ol anı ***tayādı*** "O, onu destekledi." (DLT II-291)

toḳı- (EDPT 467)

1. vurmak, dokunmak.

toḳādı "Vurdu." (DLT I-75)

2. işlemek, yer ettirmek.

bu beytig oḳı sen köŋülke ***toḳa*** "Bu beyti oku ve onu gönlüne işle." (KB 2253)

3. misal vermek, söylemek.

toḳmaŋlar *taŋrı üze meŋzegler* "Tanrı'nın şanına uymayan benzetmeler yapmaya kalkmayın!" (TİEM 201r/7)

törü-/ töri- "türemek, yaratılmak" (EDPT 533)

ajunda taŋ işler bulardın ***törür*** "Dünyadaki şaşılacak işler bunlardan türer." (KB 4459)

törimiş *iki bir tanuḳı anuḳ* "Yaratılmış her çift, birin hazır tanığıdır." (KB 15)

yalŋuk ***törūdi*** "İnsan türedi." (DLT II-285)

yara- (EDPT 956)

1. yaramak, faydalı olmak, faydası dokunmak.

yine bu kitab kör ḳamuġḳa ***yarar*** "Yine bil ki bu kitap herkese yarar." (KB B-34)

ol nēn aŋar ***yarādı*** "O nesne onun işine yaradı." (DLT II-192)

ol kim bėrdiŋizler ***yaramaz*** *artuḳluḳdın artġu üçün kişiler tawarı içinde artmaz taŋrı üskinde* "İnsanların malları içinde artsın diye faizle her ne verirseniz yaramaz ve Tanrı katında artmaz." (TİEM 296r/5)

2. yakışmak, uygun düşmek.

yaramaz *seniŋdin aḍınḳa bu at* "Senden başkasına bu ad yakışmaz." (KB 6)

ata tōnı oġulḳa ***yarāsa*** *atāsın tilēmēs* "Babasının giysisi oğluna uygun gelirse bir daha babasını istemez." (DLT II-192)

yėni- /yeni- (EDPT 944: yėni-)

1. hafiflemek.

buḍun asġı arttı ***yenip*** *yükleri* "Halkın yükü hafifleyip kazancı arttı." (KB 1654)

2. doğum yapmak.

urāġut ***yėnẗdi*** "Kadın doğum yaptı." (DLT II-194)

yėze- "dolaşmak, devriye gezmek" (EDPT 985)
yėzek ḳamuġ yērig ***yėzēdi*** "Öncü asker her yeri dolaştı." (DLT II-192)

yoŋa- "şikâyet etmek" (EDPT 944)
ol anı bėgke ***yoŋādı*** "O, onu beye şikâyet etti." (DLT II-354)

yorı-/yöri-/yörü- (EDPT 957)
1. yürümek, birbiri ardınca gitmek, dolaşmak.
yorımaz *ne yatmaz uḍımaz oḍuġ* "Yürümez, yatmaz, uyumaz. Sürekli uyanıktır." (KB 17)
er ***yorīdı*** "Adam yürüdü." (DLT II-192)
uḍup biri birke ***yorır*** *öŋ soŋa* "Bunlar birbirine uyup, birbiri ardınca giderler." (AH 14)
ayġıl ***yörüŋler*** *yer içinde* "Yeryüzünde dolaşın, de!" (TİEM 96r/7)
neçe kim yarutsa anlarḳa ***yörirler*** *anıŋ içinde* "Onları aydınlatsa onun içinde (ışığında) yürürler." (TİEM 3v/8)
yorıŋlar *yer içinde baḳıŋlar neteg erdi yalġan tutġuçılarnıŋ soŋı* "Yeryüzünde dolaşın ve inkâr edenlerin sonunun nasıl olduğuna bir bakın!" (R 30/47b1)
2. hayat sürmek, yaşamak.
bu türlüg faẓayil uḳuşlar bile - araste ol ermiş ***yorımış*** *küle* "Böyle faziletler ve meziyetlerle kendini süslemiş ve gülerek yaşamıştır." (KB B-55)

yöle- "desteklemek" (EDPT 919)
süzük ol bu devlet süzükni ***yöler*** "Bu saadet saftır ve saf olanı destekler." (KB 2105)
ol tāmıġ ***yölēdi*** "O, duvarı destekledi." (DLT II-193)
tawārın ***yölēr*** *men* "Onu malla desteklerim." (DLT II-193)

I. 11. ÜNSÜZ + ÜNLÜ + ÜNSÜZ + ÜNSÜZ KURULUŞUNDA OLAN BASİT FİİLLER

bert- "yaralamak, yara bere içinde kalmak" (EDPT 358)

saw altun bile ***bertse*** *begler elig* “Beylerin eli altın vermekten yara bere içinde kalsa...” (KB 3042)

ol anig elgin ***bertti*** “O, onun elini yaraladı.” (DLT II-368)

kert- “kertmek” (EDPT 738)

ol yıġāç ***kertti*** “O, ağaç kertti.” (DLT II-369)

ḳorḳ- “korkmak” (EDPT 651)

bu til yasıŋa ***ḳorḳsa*** *emdi özüŋ* “Şimdi sen bu dilin zararından korksan…” (KB 983)

ḳul teŋrīden ***ḳorḳdı*** “Kul, Tanrı’dan korktu.” (DLT II-366)

eger ***ḳorḳsa*** *siler turup namāz ḳılıŋlar ya taḳı minişip* “Eğer bir şeyden korkarsanız namazı ayakta durarak yahut bir şeye binmiş olarak kılın!” (TİEM 30r/4)

ḳorḳuŋlar *taŋrıdın* “Tanrı’dan korkun!” (R 25/5a1)

sanç- “saplamak, (bıçak vb. bir şeyle) yaralamak” (EDPT 835)

bu saḳlıḳ bile ***sançtı*** *begler yaġı* “Beyler düşmanı bu uyanıklıkla vurdu.” (KB 2026)

ol anı biçēkin ***sançdı*** “O, onu bıçakla yaraladı.” (DLT II-365)

sarḳ- “sızmak” (EDPT 847)

sūw ***sarḳdı*** “Su sızdı.” (DLT II-366)

sürç-[58] “sürçmek, ayağı takılmak” (EDPT 845)

at ***sürçti*** “At sürçtü.” (DLT II-365)

tart- (EDPT534)

1. tartmak, bir şeyin birim cinsten ağırlığını bulmak.

ol yarmāḳ ***tarttı*** “O, para tarttı.” (DLT II-368)

2. çekmek.

yaşın yaşnadı ***tarttı*** *ḫaḳan tuġı* “Şimşek çaktı ve hakanın tuğunu çekti.” (KB 86)

3. uzatmak.

[58] Clauson, bu fiille ortaklık gösteren en yeni kelimenin Osmanlı Türkçesindeki *sürün-* olduğunu ancak aralarındaki etimolojik bağlantının çok zayıf göründüğünü belirtmektedir. bk. Clauson (1972), s. 845.

ol yip ***tarttı*** "O, ipi uzattı." (DLT II-368)

4. çıkarmak.

ol etügin ***tarttı*** "O, çizmelerini çıkardı." (DLT II-368)

tartıp *çıḳarġay miz* "Çekip çıkaracağız." (TİEM 194r/4)

tarttı *elgini ançada ol ürüŋ boldı baḳıġlılarḳa* "Elini o anda (koynundan) çıkarttı; eli bakanlara bembeyaz göründü." (R 28/5b3)

türt- "sürmek, sıvamak" (EDPT 535)

ajun ***türtti*** *yüzke kömür teg boḍuġ* "Dünya, yüzüne kömür renginde bir boya sürdü." (KB 3837)

kuŋke yāġ ***türtti*** "Deriye yağ sürdü." (DLT II-368)

arıġ tupraḳḳa ***türtüŋler*** *yüzleriŋizke eligleriŋizke* "Yüzünüzü ve ellerinizi temiz toprağa sürün!" (TİEM 64r/1)

yalḳ- "usanmak, bıkmak, üşenmek" (EDPT 924)

öküş sözke ***yalḳar*** *bu yalŋuḳ ire* "Çok sözden insan usanır." (KB 6628)

ol yāġḳa ***yalḳdı*** "O, yağ yemekten bıktı." (DLT II-373)

taḳı ***yalḳmaŋ*** *kim bitiseŋiz anı kiçigligi ḫālda yā uluġlıḳı ḫālda vaḳtıŋa tėgrü* "Büyük veya küçük, vadesine kadar herşeyi yazmaktan üşenmeyin." (TİEM 36v/9)

yenç- (EDPT 944: yanç-)

1. koparmak.

yaġı boynı ***yençse*** *kiterse çoġı* "Düşmanın boynu koparılsa ve münakaşayı ortadan kaldırsa." (KB 1926)

2. ayağıyla ezmek.

ol kāġunuġ ***yençdi*** "O, kavunu ayağıyla ezdi." (DLT II-373)

yırt- "yırtmak" (EDPT 958)

ḳalıḳ ***yırttı*** *keḍmiş ḳara köŋlekin* "Gökyüzü giydiği siyah gömleği yırttı." (KB 4966)

ol tōnın ***yırttı*** "O, giysisini yırttı." (DLT II-372)

yırt(t)ı *köŋlekni arḳadın* "Gömleğini arkadan yırttı." (TİEM 175r/5)

yind-[59] "aramak" (EDPT 946)

anig ewin ***yindi*** *(< yindti)* "Onun evini aradı." (DLT II-182)

bilig ***yind*** *usanma bil ol ḫaḳ resul - bilig çinde erse siz arḳaŋ tidi* "Bilgiyi ara, usanma. Bil ki o hak peygamber: 'Bilgi Çin'de de olsa arayınız.', dedi." (AH 103-104)

I. 12. ÜNSÜZ + ÜNLÜ + ÜNSÜZ + ÜNLÜ + ÜNSÜZ KURULUŞUNDA OLAN BASİT FİİLLER

buġar- "kertmek" (EDPT 318)

ol yıġaç ***buġardı*** "O, ağacı kertti." (DLT II-5)

buyur- "buyurmak, emretmek" (EDPT 387)

yana berk bu mülkni tutuġlı kişi - yaraġlıġ erenke ***buyurdı*** *işi* "Memleketi kuvvetle, sıkıca tutan kimse, işini ehliyetli kimselere buyurdu." (KB B-40)

ol aŋar ayla ***buyurdı*** "O, ona öyle buyurdu." (DLT II-246)

taḳı ***buyurmas*** *sizke kim tutsaŋız ferişтelerni taḳı peyġāmberlerni iḍiler* "Size, melekleri ve peygamberleri ilahlar edinin, diye emretmez." (TİEM 46r/1)

keḍir- "yüzüp parçalara ayırmak" (EDPT 705)

ol ḳōyuġ ***keḍirdi*** "O, koyunu yüzüp parçalara ayırdı." (DLT II-3)

ḳoŋur- "kökünden sökmek" (EDPT 640: ḳoŋur-, ḳoŋor-; OTWF 665: ḳoŋur-)

er yıġāç ***ḳoŋurdı*** "Adam ağacı kökünden söktü." (DLT II-352)

ol uġurda ***ḳoŋurdımız*** *taġnı anlarnıŋ üze andaġ ḳalı ol köşig teg* "Bir vakit dağı onların üzerine gölge gibi kaldırdık." (TİEM 128v/1)

bir arıġsız söz meşeli bir arıġsız yıġaç teg ***ḳoŋruldı*** *yer üstünidin* "Kötü bir sözün misali, kökünden sökülmiş kötü bir ağaç gibidir." (R 30/16a1)

---

[59] Arat, DLT'de geçen *yindi < yindti* kullanımını dikkate alarak bu fiil hakkında şu açıklamayı yapmaktadır: "Gerek eski metinlerde ve gerek şivelerde bu fiile şimdilik tesâdüf edilmemiş olduğu görülüyor. Kazan şivesindeki *yåntåk-* (Radloff'ta *yentåkle-* şekli de kayıtlıdır) ve *cåntåkla-* fiillerinin bu *yind-* ile ilgili olması mümkündür.". bk. Arat (1992), s. 147.

köşer- “ağzına kadar dolmak” (EDPT 754)

kul ***köşerdi*** “Göl ağzına kadar doldu.” (DLT II-5)

ḳutur-/ḳudur- “kudurmak, azıtmak” (EDPT 605)

ḳuturmış *böri teg ajunnı ulıttım* “Kudurmuş kurt gibi dünyayı uluttum.” (KB 6542)

neŋ ḳut bulup küwezlik ḳılnıp yana ***ḳuturma*** “Mal ve talih bulup da şımararak azıtma.” (DLT I-375)

buḍraç yėme ***ḳudurdı*** “(Yabaku beyi) Budraç yine kudurdu.” (DLT I-163)

muyav- “miyavlamak” (EDPT 772)

mūş oġlı ***muyavū*** *tuġār* “Kedinin yavrusu miyavlayarak doğar.” (DLT I-394)

suḳun- “yıkamak” (EDPT 814: soḳun-)

urāġut başın ***suḳundı*** “Kadın başını yıkadı.” (DLT II-40)

sümür- “sömürmek, iştahla içmek” (EDPT 829: simür-)

bu er ol sūtüg ***sümürgen*** “Bu adam, daima sütü sömüren bir adamdır.” (DLT I-384)

yaḳur- “sık sık solumak” (EDPT 906)

kişi ***yaḳurdı*** “Adam sık sık soludu.” (DLT II-183)

yemür- “kökünden sökmek” (EDPT 937: yėmir-)

er yıġaç ***yemürdi*** “Adam ağacı kökünden söktü.” (DLT II-184)

yügür- “koşmak” (EDPT 914)

meniŋ birle ***yügrür*** *maŋa öz ular* “Benimle birlikte koşar ve kendisini bana bağlar.” (KB 676)

er ***yügürdi*** “Adam koştu.” (DLT II-183)

bu dünya soŋında ***yügürmek*** *neçe* “Bu dünyanın arkasından koşmak niçin?” (AH 181).

yügürmeŋler *ḳaytıŋlar anıŋ tapa kim kėŋlig bėrildiŋizler anıŋ içinde ornaġıŋızlarda bolġay kim siler aytılġay siler* “Onlara: ‘Kaçmayın, o içinde şımartıldığınız bolluğa ve yurtlarınıza dönün; çünkü sorulacaksınız’ denildi.” (TİEM 235r/7)

attı anı ançada ol yılan boldı ***yügrügli*** “Onu attı ve o anda koşan bir yılan oldu.” (R 31/41a3)

I. 13. ÜNSÜZ + ÜNLÜ + ÜNSÜZ + ÜNSÜZ + ÜNLÜ KURULUŞUNDA OLAN BASİT FİİLLER

borba- “savsaklamak” (EDPT 356)

er īşıġ ***borbādı*** “Adam işi savsakladı.” (DLT II-292)

bulġa- (EDPT 337)

1. bulandırmak.

ol sūwuġ ***bulġādı*** “O, suyu bulandırdı.” (DLT II-298)

2. vesvese vermek, ortalığı karıştırmak.

çuvşadı ***bulġadı*** *ol ėkkike yek* “Şeytan o ikisine de vesvese verdi.” (TİEM 113v/8)

ḳarġa- “beddua etmek, lanetlemek” (EDPT 655)

ol anı ***ḳarġadı*** *arḳādı* “O, onu lanetledi ve kötülüğünü saydı.” (DLT I-236)

tėgme yolı kirse bu ögür ***ḳarġarlar*** *èşlerini* “Her kavim girdikçe arkadaşına lanet eder.” (TİEM 116r/1)

ḳarġadı *olarnı* “Onları lanetledi.” (R 37/30a2)

ḳarwa- “el yordamıyla aramak” (EDPT 646)

ol ḳaranḳūda ***ḳarwādı*** “O, karanlıkta el yordamıyla aradı.” (DLT II-299)

ḳawçı- “saldırmak” (EDPT 581)

ārı kişïke ***ḳawçīdı*** “Arı adama saldırdı.” (DLT II-291)

ḳırġa- “kızmak, azarlamak” (EDPT 655)

ḫān anı ***ḳırġādı*** “Han onu azarladı.” (DLT II-107)

ḳondı- “parlatmak” (EDPT 636)

ol ḳılıç ***ḳondīdı*** “O, kılıcı parlattı.” (DLT II-293)

saypa- "israf etmek" (EDPT 859)

ol tavārın ***saypādı*** "O, malını israf etti." (DLT II-309)

seḏre- "seyrekleşmek" (EDPT 802)

kişi ***seḏredi*** "Halk seyrekleşti." (DLT II-293)

sıtġa- "sıvamak" (EDPT 800)

ol ḳōlın ***sıtġādı*** "O, kolunu sıvadı." (DLT II-298)

sumlı-/ somlı- "yabancı dille konuşmak" (EDPT 829: sumlı-)

çiçeklikte sandvaç ünün ***sumlıdı*** "Çiçek bahçesinde bülbül yabancı dille bir şeyler söyledi." (KB 5972)

er ***somlīdı*** "Adam (Türkçe dışında) yabancı bir dille konuştu." (DLT II-302)

süḏre-/süḏrü-[60] "sürümek, sürüklemek"

tuttı ḳaḍaşınıŋ başını ***süḏreyür*** *anı özine* "Kardeşinin başını tuttu. Onu kendine doğru sürükler." (R 28/28a1)

tutuŋlar ***süḏrüŋler*** *anı tamuġnıŋ ortasıŋa tegi* "Onu tutun ve cehennemin ortasına doğru sürükleyin!" (R 36/86a1)

tutuŋlar ***süḏrüŋler*** *tamu ortasıŋa* "Tutun ve cehennemin ortasına sürükleyin!" (TİEM 364r/5)

tasġa- "tokatlamak" (EDPT 555)

ol anı ***tasġādı*** "O, onu tokatladı." (DLT II-297)

tenri- "başı dönmek" (EDPT 524)

---

[60] Ata, Dizin'de *süḏre-* ve *süḏrü-* şekillerini madde başı olarak göstermiştir [bk. Ata (2004), s. 633]; Ünlü ise fiili *süḏ(ü)r-* olarak Dizin'e almıştır [bk. Ünlü (2004), s. 643]. Caferoğlu fiilin *südür-* biçimini maddebaşı olarak almış; ancak açıklama bölümünde "Çekmek: USp.293= *südre-*" olarak belirtmeyi de gerekli görmüştür [bk. Ahmet Caferoğlu, Eski Uygur Türkçesi Sözlüğü, 3. bs., Enderun Yay., İstanbul, 1993, s. 140]. Berta, *sürü-* fiilinin *südre-* şeklinden kontaminasyon ile *süyre-* > *süre-* > *sürü-* olduğunu belirtmekte ve *Tuhfetü'z-Zekiyye*'de *sürü-* yanında *süyrel-* fiilinin de bulunduğunu belirtmektedir; bk. Árpád Berta, Deverbale Wortbildung im Mittelkiptschakischen Türkischen, Wiesbaden, 1996, s. 312; Özyetgin (2001), s. 641. Fiilin Rylands nüshasında *süḏre-* yanında *süḏrü-* biçiminin de olması Berta'nın görüşlerine ek olarak bir *süḏrü-* > *süyrü-* > *sürü-* gelişimini de doğrular.

anig başı ***tenrïdi*** "Onun başı döndü." (DLT II-295)

tıġra- "(katı, sert, haşin) olmak" (EDPT 472)

er ***tıġrādı*** "Adam haşin oldu." (DLT II-293)

toġra- "doğramak" (EDPT 472)

et ***toġrādı*** "O, et doğradı." (DLT II-293)

tolġa- (EDPT 497)

1. dolamak.

ol yūn ***tolġādı*** "O, yün doladı." (DLT II-298)

2. (takı) takınmak.

ḳīz yinçü ***tolġādı*** "Kız, incili küpe takındı." (DLT II-298)

3. sancılanmak.

anig ḳarnı ***tolġādı*** "Onun karnı sancılandı." (DLT II-298)

törçi-/türçi-[61] "başlamak" (EDPT 534: törçi-)

iligke kirü hem çıḳa ***türçidi*** "Hükümdarın yanına girip çıkmaya başladı." (KB 609)

er īş ***törçïdi*** "Adam işe başladı." (DLT II-292)

yapçuru ***törçidiler*** *ol ėkki üze uştmaḫ yapurġaḳındın* "İkisi de üzerlerini cennet yapraklarıyla kapatmaya başladılar." (TİEM 114r/4)

törpi- "törpülemek, yontmak" (EDPT 533)

er yıġāç ***törpïdi*** "Adam ağaç törpüledi." (DLT II-292)

yalġa-/yalwa- "yalamak" (yalġa- < Moğ. doliğa- / doliğu- / doliya-, EDPT 926)

---

[61] Güngördü, bu fiilin *+çı-/+çi* ekinden türemiş en eski veri olduğunu söylemekte ve bu fiille ilgili şöyle bir açıklama yapmaktadır: "Arat (1979) ve Atalay'ın (1992) *türçi-* biçiminde verdikleri bu fiil, Clauson (1972) tarafından *törçi-* okuyuşuyla kaydedilir. Bu üç kaynakta da anlamlandırma aynıdır: 'başlamak". A. von Gabain (1988), bu fiili *törçi-* (-ü-?) 'türemek, meydana gelmek'meydana gelmek', Caferoğlu (1968) ise *törçi-* 'türemek, doğmak, neşet etmek' ve *türçi-* 'türemek, kurulmak, teessüs etmek' olarak verir. Bu durum *türçi-* ve *törçi-* şekillerinde iki ayrı fiil varlığının delili mi sayılmalıdır? Her iki fiilin anlamlarındaki yakınlık bizi kök birliğine götürebileceği gibi *türçi* okuyuşunun köken açıklamasını güçleştireceği bellidir. Aslında *törçi-* fiili gibi aynı kökten gelişen ve aynı anlamı taşıyan *töri-~ törü-* 'yaratılmak, türemek, meydana gelmek' (Arat, 1979) fiilinin tanıklığında çözümlememizi yapabiliriz: *törçi-* <**tör+çi-*. Kelimenin kökü, Türkçedeki en eski ses olaylarından biri olan *r~z* nöbetleşmesi göz önünde tutularak ET *töz* 'asıl, nesep,soy' ile birleştirilebilir.", bk. Erol Güngördü, "İsimden Fiil Türeten +çı-/+çi- Eki ve Gelişmiş Şekilleri", Gazi Üniv. Gazi Eğitim Fakültesi Dergisi, C. 22, S. 3, 2002, s. 172.

yigü ***yalġaġu*** *ot ya içgü ḳolur* “Yenilecek veya yalanacak ilaç ya da içecek bulunur.” (KB 2888)

ayāḳ ***yalġādı*** “O, çanağı yaladı.” (DLT II-307)

er yāġ ***yalwādı*** “Adam yağı yaladı.” (DLT II-307)

yaŋşa- “gevezelik etmek” (EDPT 953, OTWF 255)

öküş sözlese ***yaŋşadı*** *tir bilig* “Çok konuşursa bilgi: ‘Gevezelik etti.’, der.” (KB 174)

öküş ***yaŋşaġan*** *til unulmaz yaġı* “Çok gevezelik eden dil karşı konulmaz bir düşmandır.” (AH 134)

yunçı- “durumu kötüleşmek” (EDPT 945)

er ***yunçīdı*** “Adamın (fakirlikten) durumu kötüleşti.” (DLT II-305)

I. 14. ÜNSÜZ + ÜNLÜ + ÜNSÜZ + ÜNSÜZ + ÜNLÜ + ÜNSÜZ KURULUŞUNDA OLAN BASİT FİİLLER

yalwar- “yalvarmak” (EDPT 920)

bayatḳa tutuzdum munı ***yalwara*** “Onu yalvararak Tanrı’ya emanet ettim.” (KB 1483)

ol maŋa ***yalwardı*** “O, yardım etmem için bana yalvardı.” (DLT II-197)

tut(t)ımız anlarnı ḳatıġlıḳ birle ziyanlıḳ birle bolġay kim anlar ***yalwarġaylar*** “Yalvarsınlar diye onları darlık ve zaruretlerle sıktık.” (TİEM 99r/3)

ḳaçan tegse sizlerke yas aŋar anıŋ birle ***yalwarur*** *sizler* “Sonra size bir zarar dokunduğu zaman yalnız ona yalvarırsınız.” (R 30/55b3)

II. TÜREMİŞ FİİLLER

II. 1. İSİMDEN FİİL TÜRETEN EKLER

İsimden fiil yapma ekleri, isim kök veya gövdelerinden fiil türetmek amacıyla kullanılan eklerdir. Bu ekler isim köklerine, isimden türetilmiş isim gövdelerine ya da fiilden türetilmiş isim gövdelerine eklenirler. Türkçede gövdelerden fiil yapmakta az kullanılırlar, ağırlıklı olarak isim köklerinden fiiller yaparlar. Gövdelerden yapılan fiillerde de çok işlek olan isimden fiil yapma ekleri kullanılır.[62]

İsimlerden fiil türeten ekler eklendikleri isimleri "olma" ya da "yapma" bildiren geçişli veya geçişsiz fiillere dönüştürürler. Yani bu fiiller bağlı oldukları isimlerle ilgili "olma" veya "yapma" ifade eden çeşitli hareketleri karşılarlar.[63]

Karahanlı Türkçesinde isimden fiil türeten ekleri, fonksiyonlarını ve bu eklerle türetilmiş olan fiillere ait Karahanlı Türkçesi metinlerinden seçilmiş örnekleri şöylece sıralayabiliriz. Bu sıralama yapılırken öncelikle eklerin fonksiyonları ele alınmıştır. Daha sonra ilgili ekle türetilmiş fiiller alfabetik olarak gösterilmiştir. Ayrıca parantez içerisine fiilin kısmi bir etimolojisi çıkarılmıştır. Daha sonra da metin içerisindeki kullanımına ait örnekler verilmiştir:

II. 1. 1. +A-

İsimlerden etken geçişli ve oluş bildiren geçişsiz fiiller türeten bir ektir.[64] Karahanlı Türkçesinde işlek olarak kullanılan bu ek, ünsüzle biten tek ve iki heceli isim kök ve gövdelerine gelir.[65]

---

[62] Muharrem Ergin, Türk Dil Bilgisi, Bayrak Yay., 21. bs., İstanbul, 1993, s. 169. Türkçede isimden fiil türeten ekler hakkında ayrıntılı bilgi için bk. Mustafa Öner, "Türkçede İsimden Fiil Yapımı Üzerine Notlar", Modern Türklük Araştırmaları Dergisi, C. 3, S. 1, Mart 2006, s. 60-76.

[63] Ergin (1993), s. 170; Korkmaz (2003), s. 110.

[64] Funda Toprak, Harezm Türkçesinde Fiil, Ankara, 2005, s. 43; Özyetgin (2001), s. 127.

[65] *+A-* ekinin eklendiği ismin gösterdiği nesne, nitelik, durum veya işin bizzat kendilerinin zaman ve mekanda varlık değeri kazanarak ortaya çıkması ve ismin gösterdiği bu varlıkların türetilen fiilin öznesi ile girdiği ilişkiler bakımından ortaya çıkan görünümü hakkında ayrıntılı bilgi için bk. Adnan R. Karabeyoğlu, "+A- Eki ve Adların Fiilleşme İstikametleri Üzerine", İlmî Araştırmalar, S. 21, Bahar 2007, s. 73-91.

İki heceli olup *n, r, z* gibi ünsüzlerle biten isimlere *+A-* eki eklendiği zaman, bu ünsüzlerden önceki dar ünlüler orta hecenin vurgusuz olmasından dolayı düşerler: *meŋze-* "benzemek" (< *meŋiz+e-*), *oġra-* "uğramak" (< *oġur+a-*), *orna-* "tahta oturmak" (< *orun+a-*) gibi.[66] *g, k, ŋ* artdamak ünsüzleriyle biten iki heceli kökler ise genellikle *+A-* yerine *+lA-* ekini alırlar.[67]

aḍna- "değişmek" (< aḍın "başka" +a-, EDPT 62)

*yēr **aḍnādı*** "Yeryüzü değişti." (DLT I-239)

aġına-/aġna- (1) "debelenmek" (< aġan "yere kapanma, yere serilme" +a-, EDPT 87)

*biligsiz sıġun sen **aġınap** yora* "Ey bilgisiz! Sen dağ keçisi gibi debelen, dolaş!" (KB 6613)

*at **aġnādı*** "At debelendi." (DLT I-239)

aġna- (2) "dili tutulmak, kekelemek" (< aġın "dilsiz" +a-, EDPT 88)

*er **aġnādı*** "Adamın dili tutuldu." (DLT I-239)

aşa- (< aş+a-, EDPT 256)

1. yemek yemek.

*er aş **aşādı*** "Adam, yemek yedi." (DLT II-281)

2. hâkim olmak.

*esenin tirilgil öküş yıl yaşa - sewinçin awınçın öküş il **aşa*** "Esenlikle ve sağlıkla çok yıllar yaşa; sevinçli ve huzurlu bir şekilde pek çok memlekete hâkim ol." (KB 1480)

ata- (< at "ad, isim" +a-, EDPT 42)

1. ad vermek.

*'adilḳa kün toġdı ilig tip **atar*** "Hükümdar adile Kün Togdı diye ad verir." (KB B-68)

*ol aŋar āt **atādı*** "O, ona ad verdi." (DLT II-280)

*taḳı ḫaḳīḳat üze men **atadım** aŋa meryem* "Ona Meryem adını verdim." (TİEM 41v/4)

2. anmak, adını söylemek.

---

[66] Ercilasun (1984), s. 16; Lan-Ya Tseng, Türkiye Türkçesinde Orta Hece Düşmesi, TDK Yay., Ankara, 2002, s. 40.
[67] Erdal (1991), s. 416.

her-āyine ḫarām ḳıldı sizlerniŋ üze murdārnı ḳannı toŋuz etini anı kim taŋrı atında aḍın(nı) anıŋ birle ***atasalar*** "O, size ölüyü, kanı, domuz etini ve bir de Tanrı'dan başkasının adı söylenerek (kesilen kurbanı) haram kıldı." (R 30/94a1)

beze- (< beḍze- < beḍiz "süs, resim, nakış" +e-, EDPT 310 ve 390)

1. süslemek.

yaşıl kök ***bezediŋ*** *tümen yulduzun* "Mavi göğü binlerce yıldızla süsledin." (KB 22)

şahım medḫı birle ***bezeyin*** *kitab* "Şahımın övgüleriyle kitabımı süsleyeyim." (AH 43)

2. boyamak.

ol ewin ***bezedi*** "O, evini boyadı." (DLT II-286)

3. güzel göstermek.

bezedi *anlarḳa yek işlerini* "Şeytan onlara yaptıklarını güzel gösterdi." (TİEM 291v/6)

ançada ***bezedi*** *olarḳa yek* "Şeytan onlara güzel gösterdi." (R 29/6b3)

boşa- (< boş+a-, EDPT 377: boş+u- ~ boş+a-)

1. boş bırakmak.

ḳayu sü bolur bolsa başsız ***boşaŋ*** *- uş ol sü buzuldı ilig kiç yaşaŋ* "Hangi ordu olursa olsun başsız bırakırsan o ordu bozulur. Hükümdarım sen çok yaşa!" (KB 2302)

2. boşamak, evliliğini sonlandırmak.

ay anlar kim kėrtgündiler ḳaçan nikāḥ ḳılsa siler kėrtgünmiş ḳunçuylarını yana ***boşasa*** *siler anlarnı yuḳamamışıŋızlarda öŋdün yoḳ silerke anlar üze kün samaḳdın kim sanar siler anı* "Ey iman edenler! Mümin kadınları nikâhlayıp da sonra onlara dokunmadan boşadığınız vakit üzerlerine sayacağınız bir iddet hakkınız yoktur." (TİEM 308r/1)

ḳaçan nikāḥ ḳılsa siz mü'mineleri yana ***boşasa*** *siz olarnı anda burun kim töşek ḳatmas siler anlarḳa* "Mümin kadınları nikâhlayıp da zifafa girmeden onları boşarsanız..." (R 33/11a3)

boyna- "kibirlenmek" (< boyın "boyun' +a-, EDPT 386)

keldi maŋa ***boynaġu*** "Kibirlenerek bana geldi." (DLT I-208)

bulna- (< bulun "esir" +a-, EDPT 344)

1. esir etmek.

et özke ***bulnasa*** *kör ḳolur din yulug̈* "Vücut seni esir ederse fidye olarak dinini ister." (KB 3640)

bulnār *mn̄i ulēs kuz* "Baygın göz beni esir eder." (DLT I-103)

2. ganimet elde etmek.

yeŋler anıŋdın kim ***bulnadıŋızlar*** *açuḳlug̈ arıg̈* "Artık elde ettiğiniz ganimetten helal ve hoş olarak yeyin!" (TİEM 137v/6)

çıwşa-/çuvşa- (< *çıvış+a-, EDPT 399)

1. ekşimek.

ḳarın ***çıwşādı*** "Mide ekşidi." (DLT II-297)

2. vesvese vermek.

çuvşadı *bulg̈adı ol ėkkike yek* "Şeytan o ikisine de vesvese verdi." (TİEM 113v/8)

çikne- "kumaş dikmek, nakış işlemek" (< çikin "nakış" +e-, EDPT 416)

ayur bu ḳadaşıŋ irig sözlemiş - aŋar torḳu ıḍtım tiken ***çiknemiş*** "Akraban çok sert söylemiş; ben ipek gönderdim; o ise diken işlemiş, dedi." (KB 3846)

çigmn ***çiknēdi*** "O, simli kumaşı işledi." (DLT I-315)

ėne- "kulağı keserek işaretlemek" (< ėn "hayvanlara vurulan damga veya hayvanların kulağındaki işaret"+e-, EDPT 171)

ol ḳōyın ***ėnēdi*** "O, koyunun kulağını keserek işaretledi." (DLT II-283)

esne- (< esin+e-, EDPT 249)

1. (rüzgâr, esinti) esmek.

esin ***esnedi*** "Esinti esti." (DLT I-239)

2. esnemek.

er ***esnēdi*** "Adam esnedi." (DLT I-239)

ḳana- "kan almak" (< ḳan+a-, EDPT 634)

ol atın ***ḳanādı*** "O, atından kan aldı." (DLT II-291)

ḳarşa- "karışlayarak ölçmek" (< ḳarış+a-, EDPT 665)

ol tonuġ ***ḳarşadı*** "O, giysiyi karışlayarak ölçtü." (DLT II-297)

ḳarta- "yaranın başını yeniden açmak" (< ḳart "yara, çıban" +a-, EDPT 649)

bütmīş başıġ ***ḳartadı*** "İyileşmiş yaranın başını yeniden açtı." (DLT I-217)

kewşe- "geviş getirmek" (< kewiş "geviş"+e-, EDPT 692)

tėwė ot ***kewşedi*** "Deve, otla geviş getirdi." (DLT II-297)

ḳına- (< ḳın "ceza" +a-, EDPT 634)

1. cezalandırmak.

apa yazdı erse bayat ***ḳınadı*** "İnsan günah işlediyse Tanrı da onu cezalandırdı." (KB 3520)

2. eziyet etmek.

bēg anı ***ḳınādı*** "Bey, ona eziyet etti." (DLT II-291)

negüke bu anı ulaşu ***ḳınar*** "Niçin bu dünya ona durmadan eziyet eder?" (AH 446)

ḳınar *erdiler silerni ḳatıġ ḳın birle* "Size şiddetli bir azapla eziyet ederlerdi." (TİEM 6v/3)

azu ***ḳınayur*** *olarnı* "Ya da onları cezalandırır." (R 25/4a1)

kişne-[68] "kişnemek" (< kişen "köstek" +e-, EDPT 754)

at ***kişnēdi*** "At kişnedi." (DLT II-304)

anlarḳa anıŋ içinde ıt ulımaḳı ***kişnemeki*** *eşek aġırmaḳı* "Onlar onun (ateşin) içinde it gibi ulur, at gibi kişner ve eşek gibi anırırlar." (TİEM 172r/1)

ḳopza- "kopuz çalmak" (< ḳopuz+a-, EDPT 589)

ḳopzādı "O, kopuz çaldı." (DLT I-78)

ḳora- "azalmak, eksilmek" (< ḳor "kayıp, zarar" +a-, EDPT 645)

---

[68] Clauson, bu fiilin morfolojik olarak 'köstek' anlamındaki *kişen* isminden türediğini söylemekte ancak semantik bağlantının zayıf olduğunu belirtmektedir. bk. Clauson (1972), s. 754. Eyuboğlu, fiili *kiş* (yansıma ses)'ten *kiş-in-e-mek* (özellikle atların birbirini görünce çıkardığı sese denir) biçiminde açıklamıştır. bk. İsmet Zeki Eyuboğlu, Türk Dilinin Etimoloji Sözlüğü, Sosyal Yay., 4. bs., İstanbul, 2004, s. 419.

ḳoradı *küçi künde yitti ögi* “Gücü günden güne azaldı ve şuuru kayboldu.” (KB 1062)

ḳurça- “sertleşmek” (< ḳurç “kuvvetli, sert” +a-, EDPT 647)

yumşāḳ nēŋ ***ḳurçādı*** “Yumuşak nesne sertleşti.” (DLT II-292)

ḳurġa- “kurumak” (< ḳuruġ “kuru” +a-, EDPT 655)

yēr ***ḳurġādı*** “Yer kurudu.” (DLT II-298)

küçe- (< küç “güç, zor, zulüm” +e-, EDPT 695)

1. zulmetmek.

ol erk birle ***küçegli*** *ḳulları üze* “O, kullarının üzerinde gücüyle zulmedendir (kâhir olandır).” (TİEM 96v/8)

2. zorla almak.

ol anig tawārın ***küçēdi*** “O, onun malını zorla aldı.” (DLT II-284)

3. zorlamak.

ḫasis neŋdin ötrü tip özüŋ ***küçe*** “Hasis maldan ötürü (dünyanın ardından koşar); sen ise kendini zorla!” (AH 182)

ermez sen anlar üze ***küçegüçi*** “Sen onları zorlayan kimse değilsin.” (R 37/82b1)

4. zorbalık etmek.

kişi neŋin alma ***küçeme*** *küçün* “İnsanların malını alma ve zorla onlara zorbalık etme!” (KB 1284)

küze- “güz mevsimini geçirmek” (< küz “güz” +e-, EDPT 757)

ol yaylaġda ***küzēdi*** “O, güzü yaylada geçirdi.” (DLT II-287)

meŋze- “benzemek” (< meŋiz+e- < beŋiz “yüz, çehre” +e-, EDPT 352)

muŋar ***meŋzeyür*** *körse öglüg sözi* “Dikkat et! Akıllı kimsenin sözü buna benzer.” (KB 1246)

bı̄r nēn bı̄rke ***meŋzēdi*** “Bir şey diğerine benzedi.” (DLT II-357)

eger kėrtgünseler aŋar ***meŋzer*** *kėrtgündiŋizler aŋar yolḳa köndürüldiler ök* “”Eğer sizin iman etmenize benzer şekilde iman ederlerse muhakkak doğru yolu buldular (demektir).” (TİEM 16r/6)

orna- (< orun “yer, mekân” +a-, EDPT 235)

1. yerine (tahta vb.) geçmek.

seniŋ ornuŋḳa bir isiz ***ornaġay*** “Senin yerine bir kötü geçecektir.” (KB 5738)

ajun tındı ***ornap*** *bu ḫaḳan öze* “Bu hakan tahta çıkınca dünya huzur buldu.” (KB 93)

2. durmak, beklemek, dikilmek.

ḳaçan kördi erse anı ***ornamış*** *anıŋ üskinde aydı bu iḍim artuḳluḳındın turur* “Onu yanında duruyor görünce: ‘Bu Rabbimin fazlındandır.’, dedi.” (TİEM 276r/4)

3. yerleşmek, mekân tutmak.

men bu yērde ***ornādım*** “Ben buraya yerleştim.” (DLT I-239)

törüttü köklerni yerlerni altı kün içinde yana erklig ***ornap turdı*** *mülki üze* “ (Rabbiniz) gökleri ve yeri altı gün içinde yarattı ve sonra kendi mülküne yerleşti.” (TİEM 153r/5)

ançada ayıldı olarḳa ***ornaŋlar*** *bu kendde* “Onlara: ‘Bu şehirde yerleşin!’ denildi.” (R 28/38a3)

ota- “tedavi ettirmek, ilaç hazırlayarak tedavi etmek” (< ot “ilaç” +a-, EDPT 42)

yorı ay biligsiz igiŋni ***ota*** “Ey bilgisiz! Git ve hastalığını tedavi ettir!” (KB 158)

emçi aŋar ot ***otādı*** “Doktor ilaç hazırlayarak onu tedavi etti.” (DLT II-281)

oyna- “oynamak, eğlenmek” (< oyun+a-, EDPT 275)

elik külmiz ***oynar*** *çiçekler öze* “Dağ keçileri ve karacalar çiçeklerin üzerinde oynuyor.” (KB 79)

oynāġu *yēr* “Oynayacak yer.” (DLT I-145)

ḳoḍġıl anlarnı keçürsünler taḳı ***oynasunlar*** *ançaḳa tėgrü anlar tuşġınça ol künleriŋe va‘de ḳılındılar* “Onları vadolundukları günü görünceye kadar bırak, lafa dalsınlar, eğlensinler.” (TİEM 362r/3)

ḳoḍġıl olarnı kirsünler ***oynasunlar*** *körgınçe olar künlerini va’de ḳılnurlar* “Onları vadolundukları günü görünceye kadar bırak, lafa dalsınlar, eğlensinler.” (R 36/71b1)

örte- “yakmak” (< ört “alev, yangın”+e-, EDPT 208)

bu çıḳmış söz ök yandru ***örter*** *özüg* "Ağızdan çıkmış söz tekrar kendisini yakar." (KB 2656)

ol otuŋ ***örtedi*** "O, odunu yaktı." (DLT I-231)

yimişsiz yıġaçnı kesip ***örtegil*** "Meyvesiz ağacı kesip yak!" (AH 324)

bu tatıŋlar anı isig ***örteyür*** *suwdın tamuluḳlarnıŋ iriŋi ḳanları* "O sıcak ve yakıcı su ile cehennemliklerin irinini ve kanını tadın!" (TİEM 333v/4)

özne- "karşı gelmek, sözünü dinlememek" (< özen "bir şeyin kalbi veya merkezi" +e-, EDPT 289)

biliglig sözin sen eşit ***özneme*** "Bilgilinin sözünü işit ve ona karşı gelme!" (KB 960)

oġul atāḳa ***öznēdi*** "Oğul, babasına karşı geldi." (DLT I-239)

sana- "saymak" (< san "sayı, hesap" +a-, EDPT 835)

ol ḳōyın ***sanādı*** "O, koyunu saydı." (DLT II-291)

aya şahım erdemlerin ***sanaġan*** *- sanarmu eḍiz ḳum uşaḳ taş sanı* "Ey şahımın faziletlerini sayan kimse! Sahradaki kum ve ufak taşlar sayılır mı?" (AH 59-60)

eger sasa siler taŋrı ni'metini ***sanayu*** *bilmegey siler anı* "Eğer Tanrı'nın nimetlerini saymaya kalkarsanız sizler onu sayamazsınız." (TİEM 191r/2)

ayġaylar nė ol bizke körmez-miz erenlerni ***sanayur*** *men sizlerdin şerlerdin* "Niye o kötülerden addettiğimiz insanları görmüyoruz, diyecekler." (R 34/69a2)

sıġta- "ağlamak" (< sıġıt "yas, ağlama" +a-, EDPT 807)

ünün ***sıġtadı*** *eştip ögdülmişe* "Ögdülmiş işitip yüksek sesle ağladı." (KB 6292)

saranlıḳın ***sıġtayu*** *altun yıġār* "Pintiliği yüzünden ağlayarak altın yığar." (DLT I-373)

sına-[69] "sınamak, tecrübe etmek" (< sın "gözlem, müşahede, tecrübe" +a-, EDPT 835)

neçe me ***sınadım*** *isiz ḳılġuçı* "Kötülük yapanı pek çok kez sınadım." (KB 247)

ol anı ***sınādı*** "O, onu sınadı." (DLT II-291)

baḳa körgil emdi uḳa ***sınayu*** "Anlayarak ve sınayarak etrafa bakıver!" (AH 99)

---

[69] Clauson, bu fiilin 'boy, endam, insanın dış yapısı' anlamına gelen *sın* isminden türemiş olabileceğini söylemekte ancak semantik bağlantının zayıf olduğunu vurgulamaktadır. *sın* kelimesinin, gözlem, müşahede, tecrübe' anlamları için bk. Talat Tekin, Türk Dillerinde Birincil Uzun Ünlüler, Simurg Yay., Ankara, 1995, s. 176.

sınadımız *oḳ anlar ne kim anlarda öŋdün belgürtür taŋrı anlar ne kim çın sözlerler yme belgürtür yalġançılarnı* "Andolsun, biz onlardan öncekileri de imtihan etmiştik. Tanrı, doğru söyleyenleri de yalancıları da mutlaka bilir." (TİEM 288v/8)

sınadımız *olarnı eḍgülükler birle hem yawuzluḳlar birle* "Onları iyilikler ve kötülüklerle sınadık." (R 28/43b1)

sögne- "tedavi etmek" (< *sögün "dolama hastalığı" +e-, EDPT 822)

er sögül ***sögnedi*** "Adam, siğili tedavi etti." (DLT II-304)

suwa- "sulamak" (< suw "su" +a-, EDPT 785)

ḳānıġ amdı yēr ***suwār*** "Kanı şimdi yeri sular." (DLT I-370)

teŋe- "denemek, tartmak" (< teŋ "eşit, denk" +e-, EDPT 516)

teŋegli ***teŋedi*** *biligniŋ teŋin* "Bilginin ağırlığını deneyici tarttı." (AH 98)

tepze-/tepse- "çekememek, kıskanmak, haset etmek" (< tepiz "çekememe, kıskanma" +e-, EDPT 448)

seniŋde uluġuŋ sini ***tepsegey*** "Senden büyükler seni çekemezler." (KB 4248)

kişig ***tepsemegil*** *yime içme soŋ* "Başkalarını kıskanma ve çok yiyip içme!" (KB 1302)

tepzēdi "Ona haset etti." (DLT I-78)

ḳutluġ yāyıġ ***tepsedi*** "Kutlu yazı kıskandı." (DLT I-347)

tuwra- "büyümek" (< tuvur + a-, EDPT 444: tovur "büyük, iri" +a-)

uşāḳ nēŋ ***tuwrādı*** "Küçük nesne büyüdü." (DLT II-293)

tuza- "tuzlamak" (< tuz+a-, EDPT 573)

ol et ***tuzādı*** "O, eti tuzladı." (DLT II-286)

tüne- "gecelemek" (< tün "gece" +e-, EDPT 516)

kiçe yattı anda ***tünedi*** *serip* "Gece orada yattı ve sabırla geceledi." (KB 489)

ol mende ***tünēdi*** "O, geceyi benimle geçirdi." (DLT II-291)

anlar kim ***tünerler*** *ya'nī yṣlwn b'llyk*[70] *iḍileriŋe yüknü aḍaḳın turu* "Onlar, Rabblerine secde ederek ve kıyamda durarak geceleyenlerdir." (TİEM 266v/1)

tüşe- "rüya görmek" (< tüş "rüya" +e-, EDPT 561)

tüşese *yoruġlı açar eḍgü yol* "Rüya görsen, yorumlayan kimse onu hayra çevirir." (KB 4366)

ol tüš ***tüşēdi*** "O, rüya gördü." (DLT II-287)

uġra-/oġra- (< uġur "yol, yön, hedef, amaç" +a-, EDPT 91: uġra-)

1. uğramak.

ḳalı itseler aş saŋa ***oġrayu*** *- ol aşḳa yime bar sewindür yiyü* "Sana uğrayarak yemeğe davet etseler o davete git ve yiyerek onları sevindir." (KB 4583)

2. (-e doğru) ilerlemek, saldırmak.

öpkem kelip ***uġradım*** "Öfkem geldi ve ona doğru saldırdım." (DLT I-149)

3. niyetlenmek.

kim ***uġrasa*** *ewke yā taḳı ziyāret ḳılsa yazuḳ yoḳ anıŋ üze kim tezginse ol ėkki tegre* "Kim hacca niyetlense ya da Kâbe'yi ziyaret etse, tavafı bunlarla yapmasında ona bir günah yoktur." (TİEM 18v/4)

oġraġatı *bir ögür olardın kim ḳaşırmaḳḳa seni* "Onlardan bir güruh seni saptırmaya niyetlenecekti." (R 26/76b3)

üle- "paylaştırmak, dağıtmak, paylaşmak" (< *ül "pay"+e-, OTWF 213)

üledi *öküş neŋ çıġaylar ḫaḳı* "Fakirlerin hakkı olarak birçok mal dağıttı." (KB 1034)

ol yarmāḳ ***ülēdi*** "O, para dağıttı." (DLT II-282)

anlar mu ***üleyürler*** *iḍiŋniŋ raḫmetini* "Rabbinin rahmetini onlar mı paylaşıyorlar?" (TİEM 359r/5)

üste- (< üst+e-, EDPT 243)

1. üstün olmak.

kişilerde ***üster*** *ḳamuġ iş önür* "Herkesten üstün olur ve her işi başarır." (KB 2451)

[70] Bu kelime, Ünlü tarafından okunamamıştır.

2. artmak, çoğalmak.

ḥalal yitti barça ḥaram ***üstedi*** "Helâl büsbütün ortadan kalktı ve haram çoğaldı." (KB 6457)

3. mücadele etmek, direnmek.

azu bu ol kim rūzī bėrür silerke eger yıġsam rūzīsini yoḳ ***üstediler*** *boyunġalıḳ içre özneklik içre* "Peki, Tanrı rızkını keserse, size rızık verecek olan kimdir? Hayır, onlar azgınlık ve nefretle direnip durdular." (TİEM 417v/7)

yana- "yanına, himayesine vermek" (< yan (EDPT 940) +a-)

taḳı ***yanadı*** *anı zekeriyyāḳa* "Onu Zekeriya'nın himayesine verdi." (TİEM 41v/6)

yaŋza- "yansılanmak, yayılmak" (< *yaŋız "yankı" +a-, EDPT 953)

negü tir eşitgil uç ordu ḫanı-tözü ilke ***yaŋzap*** *aymış köni* "Birer hakikat olan sözleri her tarafa yayılan Uç-Ordu hanı ne der, dinle!" (KB 3815)

yaşa- "yaşamak, ömür sürmek" (< yaş+a-, EDPT 976)

ḳayu sü bolur bolsa başsız boşaŋ - uş ol sü buzuldı ilig kiç ***yaşaŋ*** "Hangi ordu olursa olsun başsız bırakırsan o ordu bozulur. Hükümdarım sen çok yaşa!" (KB 2302)

er uzūn ***yaşādı*** "Adam, uzun yaşadı." (DLT II-192)

yaşna-[71] (< yaşın "şimşek" +a-, EDPT 979)

1. şimşek çakmak.

yaşın ***yaşnadı*** *tarttı ḫaḳan tuġı* "Şimşek çaktı ve hakanın tuğunu çekti." (KB 86)

2. parıldamak.

yaşın atıp ***yaşnadı*** "Şimşek çakıp parıldadı." (DLT I-212)

ne bildürgey saŋa ne turur ṭārıḳ yulduz turur ***yaşnaġlı*** "Tarık'ın ne olduğunu sen nereden bileceksin? O, parıldayan bir yıldızdır." (TİEM 440v/6)

yata- "yabancılamak, kıskanmak, haset etmek" (< yat "yabancı" (EDPT 882) +a-)

[71] Ayrıntılı bilgi için bk. Fatma Özkan, "Yıldırım, Yıldız, Alev, Alaz/Yalaz, Işın, Işık Kelimeleri Nereden Geliyor", Bilig, Güz 2003, S. 27, s. 157-178.

azu ***yatarlar*** *mu kişilerni anıŋ üze kim bėrdi anlarḳa taŋrı anıŋ artuḳluḳındın* "Yoksa onlar Tanrı'nın lütfundan verdiği şeyler için insanlara haset mi ederler?" (TİEM 65r/1)

yoza-[72] "kısırlaşmak" (< *yoz+a-, EDPT 985)

ḳōy ***yozādı*** "Koyun kısırlaştı." (DLT II-192)

yumşa-[73] "yumuşamak, yumuşak davranmak" (< *yumuş+a-, EDPT 939)

süçig sözke ***yumşar*** *uluġ hem kiçig* "Büyük küçük herkes tatlı söz karşısında yumuşar." (KB 2665)

yumşādı *nēŋ* "Nesne yumuşadı." (DLT II-307)

raḫmet birle taŋrıdın ***yumşadıŋ*** *anlarḳa* "Tanrı'dan bir rahmet ile onlara yumuşak davrandın." (TİEM 53v/2)

yumşayur *olarnıŋ terileri hem köŋülleri taŋrınıŋ yādıŋa* "Onların derileri (vücutları) de kalpleri de Tanrı'nın zikrine karşı yumuşar." (R 34/93b3)

II. 1. 2. +I-/+U-

Ünsüzle biten isim kök ve gövdelerinden geçişli ve geçişsiz fiiller türetir.[74] Gabain, + *A,* + *I*- ve + *U*- eklerini Eski Türkçe için aynı madde altında ele almıştır.[75] Eski Türkçenin XIII. yüzyıla kadar olan şekil yapısını değerlendiren Erdal, +*A*- ekine başlı başına bir bölüm ayırdığı gibi + *I*- ve + *U*- eklerini de birer gerekçeye bağlayarak iki ayrı bölümde incelemiştir. Onun gerekçesi, her iki ekin de *d, n, r* gibi ünsüzler ile biten köklere gelip geçişsiz fiiller türetmesine karşılık; + *I*-, + *U*- eklerinin köke katmış oldukları anlam özellikleri ve bu bakımdan taşıdıkları ayrılıktır. Erdal, + *I*- ile türetilen fiillerin semantik görünüşlerinin çeşitlendiğini, + *U*-'lu fiillerin ise semantik değerlerinin daha belirgin olduğunu belirterek ekin ettirgen eklerini alarak genişletilmiş biçimlerinin daha geniş bir kullanım alanına sahip olduklarını vurgulamıştır.[76]

---

[72] Clauson **yoz* ismini bir **yo*- 'var, mevcut olmamak, bulunmamak' fiilinden getirerek *yoza*- fiilinin taşıdığı 'kısırlaşmak' anlamına açıklık getirmeye çalışmıştır. bk. Clauson (1972), s. 985.

[73] Clauson **yumuş* ismini Çuvaşçada 'tartıda hafif olan, kolay' anlamlarına gelen *çămăl* kelimesiyle açıklamaya çalışmaktadır. bk. Clauson (1972), s. 939.

[74] Ercilasun (1984), s. 16.

[75] A. von Gabain, Eski Türkçenin Grameri, (çev. Mehmet Akalın), TDK. Yay., 3. bs., Ankara, 2000, s. 48.

[76] Erdal (1991), s. 474; Korkmaz (2003), s. 115; Özyetgin (2001), s. 132.

aġru- “ağırlaşmak, ağır gelmek” (< ağır “ağır” +u-, EDPT 91)

bu ay toldınıŋ kör igi ***aġrudı*** “Bak! Bu Ay Toldı’nın hastalığı ağırlaştı.” (KB 1115)

aġrūdı *nēŋ* “Nesne ağırlaştı.” (DLT I-232)

aġrudı *kökler içinde yer içinde* “O, göklere de yerlere de ağır geldi.” (TİEM 129v/9)

bayu- “zengin olmak” (< bay “zengin” +u-, EDPT 384)

ilin itmiş ötrü ***bayumış*** *ḳara* “Memleketini tanzim ettiği için halkı da zengin olmuş.” (KB 256)

er ***bayūdı*** “Adam, zengin oldu.” (DLT II-291)

bekü-/beki- “sağlamlaşmak, sıkılaşmak, muhkem olmak” (< bek “katı, sağlam” +ü-, EDPT 325)

tüzüldi törü hem itildi ili - ilig inçke tegdi ***bekip*** *il ulı* “Yasa düzenlendi ve memleketi yönetildi; hükümdar rahat etti ve memleketinin temelleri sağlamlaştı.” (KB 1772)

tügün ***bekūdi*** “Düğüm sıkılaştı.” (DLT II-289)

taḳı ḳıldı anıŋ arasında arıḳlar ḳıldı aŋar ***bekümiş*** *taġlar* “İçinde nehirler akıttı; onun için muhkem olan dağlar yaptı.” (TİEM 278v/4)

tayar bir aḍaḳ anıŋ ***bekümişinde*** *kiḍin tatar sizler ėsizlikni* “Sağlamca bastıktan sonra ayak(larınız) kayar da Tanrı yolundan sapmanız sebebiyle kötü azabı tadarsınız.” (R 30/82b1)

boḍu- (1) “boyamak” (< *boḍ “renk”+u-, EDPT 300)

ḳarışsa ***boḍulur*** *ḳızıl hem yaġız* “Düşmanla kapışsa kızıl (kana) boyanır.” (KB 2384)

ol tōnuġ ***boḍūdı*** “O, elbiseyi boyadı.” (DLT II-284)

ḳalnu- “kalınlaşmak” (< ḳalın+u-, EDPT 623)

yuwḳa nēŋ ***ḳalnūdı*** “İnce nesne kalınlaştı.” (DLT II-304)

kėŋü-/kiŋü- “genişlemek” (< kėŋ “geniş, uzak” +ü-, EDPT 727)

iliŋ arta bolġay ***kiŋügey*** *yiriŋ* “Memleketin artı verir ve toprakların genişler.” (KB 5915)

yēr ***kēŋūdi*** “Yer genişledi.” (DLT II-354)

*ḳaçan tarudı erse anlar üze yer ol kim **kėŋüdi** taḳı tarudı anlar üze etözleri sėzindiler kim yoḳ sıġunġı taŋrıdın meger aŋar* "Yeryüzü bütün genişliğine rağmen onlara dar gelmiş, vicdanları da kendilerini sıktıkça sıkmış, böylece Tanrı'(nın azabın)dan yine ona sığınmaktan başka çare olmadığını anlamışlardı." (TİEM 151v/2)

*tarudı siziŋ üze yer ol kim **kėŋüdi** erdi* "Yeryüzü genişti; ancak size dar geldi." (R 29/19a2-3)

ḳızu- "değerlenmek" (< ḳız "nadir, pahalı" +u-, EDPT 681)

*tawār **ḳızūdı*** "Mal değerlendi." (DLT II-286)

öli- "nemlenmek, ıslanmak" (< öl "ıslak, nem" +i-, EDPT 127)

*neçe içse ḳanmaz **ölimez** tili* "Ne kadar içse de kanmaz; dili bile ıslanmaz." (KB 1408)

*tōn **ölmdi*** "Giysi ıslandı." (DLT II-283)

semri- "semirmek, şişmanlamak" (< *semir "şişman, besili" +i-, EDPT 830)

*bulaḳ **semrise** kör munar hem azar* "Haşarı at semirirse kudurur ve azar." (KB 3600)

*ḳōy **semrïdi*** "Koyun şişmanladı." (DLT II-294)

suḳı- "parmakla dürtmek" (< suḳ "işaret parmağı"+ı-, EDPT 806)

*ol anı **suḳīdı*** "O, onu parmağıyla dürttü." (DLT II-288)

taru- (< tar "dar" +u-, EDPT 532)

1. daralmak, dar gelmek.

*ew **tarūdı*** "Ev daraldı." (DLT II-285)

*ḳaçan **tarudı** erse anlar üze yer ol kim kėŋüdi taḳı tarudı anlar üze etözleri sėzindiler kim yoḳ sıġunġı taŋrıdın meger aŋar* "Yeryüzü bütün genişliğine rağmen onlara dar gelmiş, vicdanları da kendilerini sıktıkça sıkmış, böylece Tanrı'(nın azabın)dan yine ona sığınmaktan başka çare olmadığını anlamışlardı." (TİEM 151v/2)

***tarudı** siziŋ üze yer ol kim keŋüdi erdi* "Yeryüzü genişti; ancak size dar geldi." (R 29/19a2-3)

2. darda kalmak.

*bu elgim **tarusa** sarıġ ḳılġa eŋ* “Elim daralırsa (sıkışırsa) yüzüm de bundan dolayı sararacak.” (KB 477)

*ceza’ ḳılma ya renc iḍisi **tarup*** “Ey mustarip kimse! Darda kalıp da şikâyet etme!” (AH 464)

ükli- “artmak, çoğalmak” (< ükil “çok” +i-, EDPT 107)

***üklmdi** neŋ* “Nesne çoğaldı.” (DLT I-238)

yaġrı- “sürtünme sonucu yaralanmak” (< yaġır “hayvanın sırtındaki yara” +ı-, EDPT 906)

*içlik bolsa at **yaġrīmās*** “Semer olsa at yaralanmaz.” (DLT I-134)

yaru- (< *yar “aydınlık, parlak” +u- < *ya-r+u-, EDPT 956)

1. aydınlanmak.

*kelip barmaz erse bu devlet yana - tünermegey erdi **yarumış** küne* “Bu baht gelip gitmeseydi bu aydınlanmış gün tekrar kararmayacaktı.” (KB 698)

*yme **yaruġay** yer iḍisi nūrı birle* “Yeryüzü, Rabbinin nuruyla aydınlanır.” (TİEM 340v/8)

***yarudı** yer iḍisi nūrı birle* “Yeryüzü, Rabbinin nuruyla aydınlandı.” (R 35/17a1)

2. aydınlatmak.

*ṣafalıġ ‘aceb yir köŋüller **yarur*** “Gönülleri aydınlatan safalı hoş bir yerdir.” (AH 494)

3. parıldamak.

*kūn **yarūdı*** “Güneş parıldadı.” (DLT II-191)

yawrı- “zayıflamak, durumu kötüleşmek” (< *yawar+ı- < *yaw-ar, EDPT 879)

*seweri beḍüdi yağı **yawrıdı*** “Onun sevenleri çoğaldı ve düşmanı zayıfladı.” (KB 3094)

*er **yawrīdı*** “Adamın (hastalıktan veya fakirlikten) durumu kötüleşti.” (DLT II-305)

yıḍı- “kokmak” (< yıḍ “koku” +ı-, EDPT 886)

*yıpardın yıpar oḳ **yıḍır** ol ıḍı - peliddin kelir ol arıġsız yıḍı* “Miskten mis kokar ve kokusu da odur; pislikten gelen ise kötü kokudur.” (KB 6514)

*et **yıḳṯdı*** “Et koktu.” (DLT II-191)

II. 1. 3. +(A)ḳ-/+(A)D-/+(A)y-

İsimlerden olma ya da yapma bildiren dönüşlü-geçişsiz fiiller türetir.[77] Hacıeminoğlu’na göre bu ek isimden fiil yapan *-a-/-e-* ekine *-d-* fiilden fiil yapma ekinin getirilerek genişletilmesiyle oluşmuş birleşik bir ektir.[78] Gabain, bu ekin *-t-* yaptırma eki ile *+a-* isimden fiil yapma ekinden meydana gelen *+at-* ile karıştırılmaması gerektiğini söylemektedir.[79] Kâşgarlı Mahmud bu ekle türetilmiş fiillerin “yaratılış gösteren isimlerle yoğrularak” fiil yaptığını belirtmektedir.[80] DLT’de ekin yazılışı normal olarak *elif* ve *zel* iledir. Ancak zaman zaman *elif* yerine *üstün* kullanılır. Bazen de özellikle görülen geçmiş zaman çekiminde *zel* yerine *te* harfi kullanılır. Kâşgarlı bu ekte *ḳ* > *t* değişmesi olduğunu belirtir ki bu durum örneklere bakıldığı zaman sadece fiilin görülen geçmiş zaman çekimi için olsa gerektir.[81] Ayrıca *ulġay-* “büyümek, yücelmek” örneğinde ekin sızıcılaşmaya bağlı bir *ḳ* > *y* değişmesine uğrayarak *–ay* olduğu tespit edilmiştir.

Korkmaz ise *+AD* ekinin Türkçenin Eski Türkçeden daha önceki bir döneminde var olduğunu farz ettiği **aḳ-* fiilinin eklendiği isim ve sıfatlar ile kaynaşarak ekleşmesiyle oluştuğu görüşünü benimsediğini; hakeza Bang’ın da *+dın/+din* uzaklaşma/çıkma ekinin kökeni ile < *aḳın* kelimesi arasındaki ilişki dolayısıyla bu konuya işaret ederek *+aḳ-/+eḳ-* ekini bir **aḳ-* fiiline bağlamak istediğini vurgulamaktadır.[82]

atıt- “(tay) at olmak” (< at+at- < at+aḳ-, EDPT 44)
*tāy **atıttı*** “Tay at oldu.” (DLT I-198)

---

[77] Gabain (2000), s. 48; Ercilasun (1984), s. 17; Hacıeminoğlu (1991), s. 173. Hacıeminoğlu, *Türk Dilinde Yapı Bakımından Fiiller* isimli kitabında bu ekin dönüşlü-geçissiz fiiller türettiğini söylemesine rağmen *Karahanlı Türkçesi Grameri*’nde bu ekin oluş bildiren geçişli-dönüşlü fiiller teşkil eden işlek bir ek olduğunu ifade ederek geçişlilik-geçişsizlik konusunda çelişkiye düşmüştür, bk. Necmettin Hacıeminoğlu, Karahanlı Türkçesi Grameri, TDK Yay., Ankara, 1996, s. 149.
[78] Hacıeminoğlu (1991), s. 173.
[79] Gabain (2000), s. 48.
[80] Ercilasun (1984), s. 17.
[81] Ercilasun (1984), s. 17.
[82] Zeynep Korkmaz, “Köktürkçede İsimden Fiil Türeten Ekler ve Köken Yapıları Üzerine”, Türk Dili Üzerine Araştırmalar, C. I, TDK Yay., Ankara, 1995, s. 189-190.

bilget- “bilgilenmek, bilgili olmak.” (< bilig+et- < bilig “bilgi” +eḍ-, EDPT 340)
oġlan ***bilgetti*** “Oğlan bilgilendi.” (DLT II-133)

ereḍ-/eret- “adam olmak, büyümek” (< er “insan” +eḍ-, EDPT 207)
oġul ***ereḍse*** *ata tınūr* “Oğul büyürse baba dinlenir.” (DLT I-198)
oġlan ***eretti*** “Oğlan büyüdü.” (DLT I-199)

erked- “gücü yetmek, muktedir olmak” (< erk “güç” (EDPT 220) +ed-)
urdı taŋrı bir meṣel bir ḳul alınmış ***erkedmes*** *umas nerse üze* “Tanrı, hiçbir şeye gücü yetmeyen ve başkası tarafından alınmış bir kulu örnek gösterdi.” (R 30/68b2-3)

köpeḍ- “çoğalmak” (< köp “çok” + eḍ-, EDPT 688)
ḫazine ***köpeḍür*** *ḳutaḍur yılı* “Hazine çoğalır, hayatta mesut olur.” (KB 2262)

körket- “güzelleşmek, güzel olmak” (< körk+et- < körk “güzellik” + eḍ-, EDPT 743)
ḳīz ***körketti*** “Kız güzelleşti.” (DLT II-133)

ḳurġat- “kuraklaşmak, kurak olmak” (< ḳuruġ+at- < ḳuruġ “kuru” + aḍ-, EDPT 655)
yēr ***ḳurġatdı*** “Yeryüzü kuraklaştı.” (DLT II-130)

ḳutaḍ- “mesut olmak, kutlu olmak” (< ḳut “saadet, baht, talih” + aḍ-, EDPT 597)
ḫazine köpeḍür ***ḳutaḍur*** *yılı* “Hazine çoğalır, hayatta mesut olur.” (KB 2262)
ḳutaḍsu *atı birsü iki ciḫan* “Adı kutlu olsun ve (Tanrı) iki cihanı ona versin.” (KB 89)

küçeḍ- “(hastalık) acı vermek, eziyet etmek” (< küç “güçlük, sıkıntı” + eḍ-, EDPT 696)
ya sevda ***küçeḍip*** *meŋim artadı ol - közümkemü körnür özüm ḫab içeyi* “Ya sevda bana acı verip beynimi bozdu; yoksa gözüme mi öyle görünüyor. Ben hap içeyim.” (KB 6590)

muŋad-/muŋaḍ- “muhtaç olmak, darda kalmak, bunalmak” (< muŋ+aḍ- < buŋ “sıkıntı” +ad-, EDPT 350)
muŋaḍmış *yirinde elig tut maŋa* “Muhtaç olduğum yerde benim elimden tut!” (KB 29)

er oġlı ***muŋāḍmās*** *ıt oġlı kölermēs* “İnsan oğlu uzun süre darda kalmaz; köpek yavrusu ise asla bir at gibi karnı şişerek yere yığılıp kalmaz.” (DLT II-7)

kim ***muŋaḍsa*** *açlıḳ içinde uġramadaçı yazuḳḳa bütünlükün taŋrı yazuḳ örtgen yarlıḳaġan* “Kim şiddetli açlık durumunda zorda kalır, günaha meyletmeksizin (haram etlerden) yerse, şüphesiz ki Tanrı çok bağışlayıcıdır, çok merhamet edicidir.” (TİEM 80r/4)

ançada ol kim yārī tiledi andın tün ***muŋadıp*** *ḳutġaru ḳolar andın* “Dün kendisinden yardım isteyen yine darda kalmış, ondan yardım istiyordu.” (R 32/12b-2)

süwrit- “sivriltmek, sivri yapmak” (süwri+t- < süwri “sivri” +ḍ-, EDPT 792)

ol yıġāçıġ ***süwritti*** “O, ağacın ucunu sivriltti.” (DLT II-129)

ulġaḍ-/ulġat-/ulġay-[83] (uluġ+at- ~ uluġ+ay- < uluġ “büyük, yüce” +aḍ-, EDPT 138)

1. büyümek.

ulġaḍı “O büyüdü.” (DLT I-374)

oġlān ***ulġattı*** “Çocuk büyüdü.” (DLT I-226)

2. yücelmek.

kişi ḳutluġı ol neçe ***ulġaḍu*** *- baru eḍgü bolsa isizlik ḳoḍu* “İnsanın kutlusu nice büyüse ve kötüyü bırakıp iyi olsa.” (KB 4708)

meger aydılar ni’met içre ***ulġaymışla*** “Nimet içinde büyümüş kimseler şöyle dediler.” (R 33/51b3)

yaġıt- “düşmanlık etmek, düşman olmak” (< yaġı+t- < yaġı “düşman” +ḍ-, EDPT 899)

ol kişi ol tutçı ***yaġıtġan*** “O kişi daima düşmanlık edendir.” (DLT II-176)

yigeḍ- “iyileşmek, üstünleşmek” (< yėg “iyi, güzel” +eḍ-, EDPT 911)

küniŋde ***yigeḍür*** *anıŋ eḍgüsi* “Onun iyiliği gündün güne üstünleşir.” (KB 4705)

yoḳaḍ-/yoḳat- (< yoḳ+aḍ-, EDPT 900)

1. yok olmak.

yoḳaḍur *ne erse sen ök sen tirig* “Her şey yok olur; diri kalan ancak sensin.” (KB 14)

---

[83] Ekin çeşitli fonetik nedenlerle değişmelere uğramış biçimlerini göstermesi bakımından önemli bir örnektir. *-tı* görülen geçmiş zaman ekinin etkisiyle *ulġattı* < *uluġ* + *aḍ-tı*; *ḍ* > *y* sızıcılaşmasına bağlı olarak *ulġay-* < *uluġ* + *aḍ-*.

yalŋuḳ oġlı ***yōḳādūr*** *eḍgü atı ḳalīr* “İnsanoğlu yok olur; iyi adı kalır.” (DLT II-347)

2. helak etmek.

tanuḳ bolmadımız ewi boḍunı ***yoḳaḍmış*** *yerde biz çın sözlegliler miz* “Biz onun ailesinin helak edilişine şahit olmadık. Biz, kesinlikle doğru söyleyenleriz.” (TİEM 277v/9)

yoḳat(t)ımız *anlarnı yazuḳları birle* “Onları günahlarıyla birlikte helak ettik.” (TİEM 96r/2)

yoḳattımız *anı kim ḳılur erdi fir’avn-ı kāfir/kibr anıŋ boḍnı* “Firavun ve kavminin yaptıklarından dolayı onları helak ettik.” (R 28/18a2)

yuwġat- “dik başlı olmak” (< yuwġa+t- < yuwġa “soysuz, anormal” +ḍ-, EDPT 874)

oġlān ***yuwġattı*** “Çocuk, dik başlı oldu.” (DLT II-140)

II. 1. 4. +Al-

+Al- eki, isim köklerine gelir ve geçişsiz fiiller türetir. Türkçenin fazla işlek olmayan eklerindendir. Korkmaz bu ekin *+A-* ekiyle edilgenlik bildiren *-l-* çatı ekinin kaynaşması sonucu oluşmuş “olma” bildiren fiiller türeten birleşik bir ek olduğunu söylemektedir.[84]

Türk, isimden fiil türeten *-al-/-el-; -l- ve -ar-/-er-; -r-* eklerinin kökenini incelediği makalesinde bu eklerin kaynağı ve işlevleri üzerinde daha önce görüş belirten araştırmacıların değerlendirmelerini ortaya koyarak yorumlamış; eklerin tarihî ve çağdaş Türk lehçelerindeki kullanımlarına ait örnekleri içeren bir liste yapmış ve şöyle bir sonuca ulaşmıştır: “Bu liste; *-ar-/-er-; -r-* ekinin bütün lehçelerde kullanıldığını, *-al-/-el-; -l-* eki ile yapılan örneklere ise ancak Oğuz grubu lehçelerde rastlandığını göstermektedir. Eğer M. Ergin’in dediği gibi, *-l-*‘li biçimler *r-l* değişmesiyle oluşmuşsa, bu durumun başka lehçelerde de olması gerekirdi. Bizce *-ar-/-er-; -r-* ekinin bütün lehçelerde kullanılmasının sebebi *er-* fiilinin ana yardımcı fiil göreviyle tarihî ve çağdaş lehçelerin tamamında kullanılması ve ünlüyle başlayan bir yardımcı unsur olmasından dolayı ekleşmesinin kolay olmasıdır. Fiilin *bol-* biçimi kullanılan lehçelerde *-al-/-el-; -l-* yerine de *-ar-/-er-; -r-* kullanılmakta, fiilin *ol-* biçimini kullanan Oğuz grubundan ise yardımcı unsur ünlüyle başladığı için kolay ekleşmiş ve *-ar-/-er-; -r-* yanında *-al-/-el-; -*

[84] Korkmaz (2003), s. 112.

l- de kullanılır olmuştur. Ünlüyle biten isimlerde eklerin *-r-, -l-* olmasını ise kelimenin ünlüsü ile *er-/ol-* fiillerinin ünlülerinin kelimenin son ünlüsüyle çarpışması ve kaynaşması ile açıklamak mümkündür. Eklerin dar ünlülü biçimlerinin kullanılmamasını da *er-* ve *ol-* fiillerinin geniş ünlülerinin, üzerlerine geldikleri kelimelerin ünlülerine baskın çıkmalarıyla açıklayabiliriz."[85]

buŋal-/muŋal- "bunalmak, darda kalmak" (muŋ < buŋ "sıkıntı" +al-, TETL 395)

kim ***muŋalsa*** *küç ḳılmazlıḳın munda keçmezlikin bütünlükün taŋrı yazuḳ örtgen yarlıḳagan ol* "Ama kim darda kalıp da istismar etmeksizin ve zaruret ölçüsünü aşmaksızın yemek zorunda kalırsa, şüphesiz ki Tanrı çok bağışlayandır, çok merhamet edendir" (TİEM 205v/8)

ḳaçan tegse aŋa yawuzluḳ ***buŋalur*** *umunçsız* "Ne zaman ona bir kötülük gelse bunalır ve ümidini kaybeder." (R 31/75b3)

ḳutal- "mesut olmak" (< ḳut "saadet, baht, talih"+al-, EDPT 601: *ḳuta-l- < ḳut+a-l-)

ḳutaldı *er* "Adam mesut oldu." (DLT II-25)

süstel- "gevşemek" (< Far. süst "gevşek" +el-)

süstelmeŋ "Gevşemeyin!" (R 25/9a1)

yoḳal- (< yoḳ+al-, EDPT 902: *yoḳa-l- < yoḳ+a-l-)

1. yok olmak.

törümiş neŋ erse ***yoḳalġu*** *turur* "Yaratılmış ne varsa yok olacaktır." (KB 692)

taḳı ol ol cihān içinde ***yoḳalġanlardın*** "O, ahirette yok olacaklardandır." (TİEM 46v/3)

2. eksilmek.

tözü ḫalḳḳa tegrür ***yoḳalmaz*** *özün* "Hepsini halka eriştirir; ancak kendisinden bir şey eksilmez." (KB 827)

3. boşa gitmek.

çın-oḳ ***yoḳaldı*** *anıŋ 'ameli* "Şüphesiz onun ameli boşa gitti." (R 27/20b1)

4. ölmek.

---

[85] Vahit Türk, "İsimden Fiil Yapan *-al-/-el-; -l- ve -ar-/-er-; -r-* Eklerinin Kökeni", İlmî Araştırmalar, S. 21, 2006, s. 190.

ḳamuġ neŋ ***yoḳalıġlı*** *ol meger anıŋ zatı* "Onun zatından başka her şey ölümlüdür." (R 32/44a1)

II. 1. 5. +(A)r-

Sıfat türünden kelimelere ve renk adlarına gelerek "olma, bulunma veya bir hâlden bir hâle dönüşme" bildiren ve çoklukla geçişsiz fiiller türeten bir ektir. Korkmaz, Kâşgarlı Mahmud'a dayanarak bu ekin, Eski Türkçedeki *er-* fiilinin bir süre sonra birleştiği kelimelerle kaynaşmasıyla oluştuğunu söylemektedir. Ek ünlü ile biten fiillere *-r* olarak gelmektedir.[86]

aḳar- "ağarmak" (< aḳ +ar-, OTWF 499)

ol kün ***aḳarur*** *yüzler taḳı ḳararur yüzler* "O gün birtakım yüzler ağarır birtakım yüzler de kararır." (TİEM 48r/8)

alar- "kızarmak" (< al "kırmızı, kızıl" + ar-, OTWF 499, TETL 142)

talḳa ***alardı*** "Koruk kızardı." (DLT I-184)

buġraġur- "erkek deve gibi olmak" (< buġraġu "erkek deve gibi" +r-, EDPT320)

özüŋ ***buġraġursa*** *beḍütse boyun* "Vücudun erkek deve gibi olursa ve enseni kalınlaştırırsa…" (KB 6369)

ėnçer-[87] "faydalanmak" (< ėnç "fayda" (EDPT 171) +er-)

silerke yer içinde ornaġu turuġluġ ***ėnçermek*** *bir vaḳtḳa tėgi* "Size bir zamana kadar yeryüzünde bir yer tutmak ve faydalanmak (mukadderdir)." (TİEM 114r/9)

eskir- "eskimek" (< eski+r-, EDPT 246)

tōn ***eskirdi*** "Giysi eskidi." (DLT I-209)

yigit ḳoca bolsa yaŋı ***eskirür*** "Yiğit ihtiyarlar; yeni ise eskir." (AH 195)

---

[86] Zeynep Korkmaz, "Köktürkçede İsimden Fiil Türeten Ekler ve Köken Yapıları Üzerine", Türk Dili Üzerine Araştırmalar, C. I, TDK Yay., Ankara, 1995, s. 190-191. Bu ekle ilgili olarak ayrıca bk. Türk (2006), s. 183-191.

[87] Tarihî Türk dili alanında ilk kez bu metinde tanıklanmıştır. Clauson, *ėnçrün-* fiilinin **ėnçer-* fiilinden türemiş olabileceğini düşünerek doğru bir tespitte bulunmuştur. bk. Clauson (1972), s. 174.

yek aydı ay ādem yolçılayın-mu sėni meŋgülüg yıġaçı üze erkliglig üze ***eskirmez*** "Şeytan ona: 'Ey Âdem! Sana ebedîlik ağacını ve eskimeyen bir saltanatı göstereyim mi?", dedi." (TİEM 234v/1)

ḳaḍġur-/ḳayġur- (< ḳaḍġu "kaygı" +r-, EDPT 599)

1. kaygılanmak, endişe etmek.

yana aydı ögdülmiş uş bu özüm - saŋa ***ḳaḍġura*** *tilde kesmez sözüm* "Ögdülmiş yine: 'İşte senin için kaygılanıyorum ve dilimden düşürmüyorum." dedi." (KB 3326)

men aŋar ***ḳaḍġurdum*** "Ben, onun için kaygılandım." (DLT II-58)

ap yme anlar ***ḳaḍġurmaslar*** "Onlar endişe de etmezler." (TİEM 5v/8)

ḳorḳmaġay sen yetmekdin ***ḳaḍġurmaġay*** *sen* "Yetişmekten korkmayacaksın ve endişe de etmeyeceksin." (R 31/59b2)

2. mahzunlaşmak.

eligleşti ḳaldı ilig ***ḳaḍġura*** "Musafaha ettiler; hükümdar mahzunlaştı." (KB 5445)

ḳaraġur- "karartmak" (< ḳaraġu "kara" +r-, EDPT 658)

ḳaraġurma *dünyaḳa suḳluḳ ḳılıp* "Dünyaya tamah edip de (ruhunu) karartma!" (KB 6092)

ḳarar- "kararmak" (< kara+r-, EDPT 663)

ḫaramḳa ***ḳararur*** *köŋül bil yaḳın* "İyi bil ki gönül haramla kararır." (KB 5347)

tün̄ ***ḳarardı*** "Gece karardı (Gece oldu)." (DLT II-3)

ol kün aḳarur yüzler taḳı ***ḳararur*** *yüzler* "O gün birtakım yüzler ağarır, birtakım yüzler de kararır." (TİEM 48r/8)

köker- "göğermek, gök rengini almak" (< kök "gök" +er-, EDPT 713)

kөkerdi *nēŋ* "Nesne göğerdi." (DLT II-7)

köler- "göl olmak" (< köl "göl"+er-, EDPT 720)

ḳaḳlar ḳamuġ ***kölerdi*** "Kuru yerler hep göl oldu." (DLT I-184)

ḳurġır- "kurumak" (< ḳuruġ "kuru" +(ı)r-, EDPT 656)

yēr ***ḳurġırdı*** “Yer kurudu.” (DLT II-59)

küzer- “(mevsim) güz olmak” (< küz “güz” +er-, OTWF 502; EDPT 759: küz+ger-)
ud ***küzerdi*** “Mevsim güz oldu.” (DLT II-4)

sarġar- “sararmak” (< sarıġ “sarı” +ar-, EDPT 849)
yūzüm menig ***sarġarur*** “Benim yüzüm sararır.” (DLT I-109)
körür sen anı ***sarġarmış*** “Onun sararmış olduğunu görürsün.” (TİEM 336v/9)
körgey sen anı ***sarġarmış*** “Onun sararmış olduğunu göreceksin.” (R 34/91b3)

tazar- “kelleşmek” (< taz “kel” +ar-, EDPT 577)
tazardı *nēŋ* “Nesne kelleşti.” (DLT II-4)

tüner- “kararmak, gece olmak, karanlık çökmek” (< tün “gece” +er-, EDPT 524)
yaruḳ can üzüldi ***tünerdi*** *küni* “Nurlu canı ayrıldı ve günü karardı.” (KB 1520)
tünermez *küni er yorısa köni* “İnsan doğru hareket ederse gündüzü gece olmaz.” (KB 2864)
tünerdi *yēr* “Yer karardı.” (DLT II-8)
ḳaçan ***tünerse*** *anlar üze tururlar* “Üzerlerine karanlık çöktüğünde (gece olduğunda) dururlar.” (TİEM 3v/8)

tüpir- “tipi esmek” (tüpi “tipi” +r-, EDPT 443)
tüpi ***tüpirdi*** “Tipi esti ve tozu savurdu.” (DLT II-1)

tüzer- “düzelmek, düz olmak” (< tüz “düz” +er-, EDPT 577)
yēr ***tüzerdi*** “Yer düzeldi.” (DLT II-4)

ürŋer-/ürger-[88] “ağarmak” (< ürüŋ / ürüg “ak, beyaz” +er-, EDPT 237)
ürŋerdi *nēŋ* “Nesne ağardı.” (DLT I-239)
ürgerdi *anıŋ iki közi ḳaḍgudın* “Kaygıdan iki gözü de ağardı.” (R 30/6a2)

[88] Fiilin *ürger-* şekli hakkında Ata, şunları söylemektedir: “Başka hiçbir metin ve sözlükte tespit edemediğimiz bu kelimenin *ürüs* ‘beyaz, ak’ (EDPT 233) ile ilgisi açıktır. Bundan dolayı kelimenin *ürüs+er-* şeklinden orta hece düşmesi ve *s* > *g* ile ortaya çıktığı söylenebilir.”, bk. Ata (2004), s. 175.

yaşar- "yeşermek" (< yaş "yeşil, taze" +ar-, EDPT 979)

kişi köŋli baġ ol ***yaşarġu*** *suwı - bu begler sözi birle eḍgü saw* "İnsanın gönlü bir bahçedir; onu yeşerten su ise beylerin sözleri ve nasihatlarıdır." (KB 1807)

ot ***yaşardı*** "Ot yeşerdi." (DLT II-183)

II. 1. 6. +DA-

Ünsüzle biten Türkçe isim soylu ve tek heceli kelimelere eklenerek "bir işi yapma veya etme" anlamında fiiller türeten bir ektir. Ekin ünsüzü tonlu ünsüzlerden sonra *d*, tonsuz ünlülerden sonda ise *t*'dir. Ayrıca bu ek pratikte türemiş köklere eklenmez.[89]

Moğolcada da pek çok örneğine rastlanan *+DA- (< +tA-)* eki taban ismini vasıta hâline getirme fonksiyonuyla kullanılmaktadır.[90]

alda- "aldatmak" (< al "hile, tuzak"+da-, EDPT 133: alta-)

ol yāġīnı ***aldādı*** "O, düşmanı aldattı." (DLT I-231)

ançada kim ***aldadı*** *sėni anlar* "O vakit onlar seni aldattı." (TİEM 134r/2)

ol taŋrı ***aldaġlı*** *olarḳa* "O Tanrı, onların aldatmalarının karşılığını aldatarak verendir." (R 26/97a2)

baġda- "çelme takmak" (< baġ "bağ" +da-, EDPT 313)

ol anig aḍāḳın ***baġdādı*** "O, güreşirken onun ayağına çelme taktı." (DLT II-293)

irte-[91] "aramak, araştırmak, peşine düşmek" (< ir "iz" +te-, EDPT 208)

tüpiŋe tegü ***irte*** *artuḳ ayıt* "Sonuna kadar araştır ve çok sor!" (KB 5872)

er īşıġ ***irtedi*** "Adam, meseleyi araştırdı." (DLT I-231)

ey oġlanlarım barıŋlar ***irteŋler*** *yūsufdın anıŋ ḳadaşındın* "Ey oğullarım! Gidin ve Yusuf ile kardeşini iyice arayın!" (R 30/7a3)

---

[89] Erdal (1991), s. 416; Ercilasun (1984), s. 19.
[90] Erdal (1991), s. 458; Gabain (2000), s. 50.
[91] Clauson, bu fiilin *iste-* ile eş anlamlı olduğunu söylemektedir, bk. Clauson (1972), s. 208. *irte- ~ izte-:* (*r ~ z*) zetasizmi için bk. Talat Tekin, "Zetacism and Sigmatism in Proto-Turkic", Makaleler 1-Altayistik, (yay. haz.) Emine Yılmaz-Nurettin Demir, Grafiker Yay., Ankara, 2003, s. 11.

iste- (< iz+te-, EDPT 243)

1. peşine düşmek.

ḳaçmīş ḳutuġ ***istedim*** "Kaçan saadetimin peşine düştüm." (DLT I-231)

2. istemek.

isteyür *siz aŋa egrilikni taḳı siz tanuḳlar* "Görüp tanık olduğunuz hâlde niçin onun çarpıklığını istersiniz?" (TİEM 47v/5)

oḳta- "okla vurmak" (< oḳ+ta-, EDPT 81)

keyik keligi bolsa ***oḳta*** "Av görünürse onu okla vur!" (DLT I-81)

soŋda- (< soŋ "son, sonra, arka" +da-, EDPT 836)

1. çekiştirmek.

kişig ***soŋdamaz*** *men tidiŋ yalŋuzun* "Yalnız olunca insanları çekiştirmem, dedin." (KB 3423)

2. kovalamak.

ol yaġīnı ***soŋdādı*** "O, düşmanı kovaladı." (DLT II-356)

tılda- "konuşmak" (< tıl "dil" +da-, EDPT 494)

tilin ***tıldama*** *emdi kesgil sözüŋ* "Gereksiz konuşma ve sus!" (KB 4030)

ünde- (< ün "ses" +de-, EDPT 180)

1. seslenmek, çağırmak.

ular ḳuş ünin tüzdi ***ünder*** *işin* "Keklik, sesine ahenk vererek eşine seslenir." (KB 75)

ündep *uluġ tapāru tawraḳ kelip yügürgil* "Seni yaşlı bir adam çağırınca hemen ona koş!" (DLT II-183)

yalavaç ***ündedi*** *sizni kiḍiniŋizde* "Peygamber arkanızdan sizi çağırdı." (R 25/16b2)

2. konuşmak.

sözin kesti ilig hiç ***ündemedi*** "Hükümdar sustu ve hiç konuşmadı." (KB 625)

3. dua etmek.

nūḥ ançada ***ündedi*** *munda öŋdün yanut bėrdimiz aŋar ḳutġardımız anı ewi boḍunı uluġ ḳaḍġudın* "(Ey Muhammed!) Nuh'u da hatırla. Hani o daha önce dua etmişti de

biz onun duasını kabul ederek, kendisini ve ailesini o büyük sıkıntıdan (tufandan) kurtarmıştık." (TİEM 239v/8)

ol taŋrıḳa körklüg atlar ***ündeŋler*** *anıŋ birle* "En güzel isimler Tanrı'nındır. O hâlde ona o güzel isimlerle dua edin!" (R 28/52b2)

II. 1. 7. +GA-/+KA-

İsimlerden fiil türeten bu ek kelimeye, kökün gösterdiği şeyi veya düşünceyi "vermek, getirmek, eklemek vb." anlamlarını kazandırır.[92]Az kullanılan bir ektir. İki örnekte tespit edilebilmiştir.

yalġanḳa- "yalanlamak, inkâr etmek" (< yalġan "yalan" (EDPT 926) +ḳa-)

yalġanḳatı *<semūd> boḍunı ṣāliḥnı* "Semud kavmi Salih'i yalanladı." (TİEM 390v/9)

yarlıḳa- "bağışlamak, merhamet etmek" (< yarlıġ "yardım, lütuf" +ḳa-, EDPT 968)

bayat ***yarlıḳasu*** *ol eḍgü ḳuluġ* "O iyi kulu Tanrı bağışlasın!" (KB B-32)

şükr ü sipās ögdi taŋrıḳa ajunluġlarnı egtülegen rūzī bėrigli ***yarlıḳaġlı*** "Hamd ve övgü âlemleri besleyen, rızık veren ve bağışlayan Tanrı'yadır." (TİEM 1v/3)

ol taŋrı örtken ***yarlıḳaġan*** *ol* "O Tanrı bağışlayan ve merhamet edendir." (R 25/4b2)

II. 1. 8. +GAr- / +KAr-

Eski Türkçede çok fazla kullanılmayan ve daha çok bir işi "yapma veya yaptırma" anlamında geçişli fiiller türeten bir ektir.[93] Erdal, *+GAr* ile türetilmiş *andġar- ~ andıḳ-, birgert- ~ birik-, çınġar- ~ çınıḳ-, içger- ~ içik-, taşġar- ~ taşıḳ-* gibi fiilleri birbiriyle ilişkilendirerek *+GAr-* ile *+(X)k-* eki arasında hem şekilce hem de semantik olarak ilgi kurmakta ve *+GAr-* ekinin *+(X)k+Ar-* dan oluştuğunu söylemektedir.[94] Brockelmann da bu eki birleşik bir ek olarak kabul etmektedir. Ona göre bu ek *ıġ-, ig-* sıfat yapım ekiyle *er-* fiilinin birleşmesinden oluşmuştur.[95]

---

[92] J. Russell Hamilton, Budacı İyi ve Kötü Kalpli Prens Masalının Uygurcası-Kalyanamkara ve Papamkara, (Türkçeye çev.) Ece Korkut, İsmet Birkan, Simurg Yay., Ankara, 1998, s. 253.
[93] Toprak (2005), s. 60.
[94] Erdal (1991), s. 746-748; Özyetgin (2001), s. 131-132.
[95] Carl Brockelmann, Osttürkische Grammatik der Islamischen Litteratursprachen Mittelasiens, Leiden, 1954, s. 217.

Hamilton ise bu ekin yapısı ile ilgili olarak yönelme eki *-ḳaru/-kerü ~ -ġaru/-gerü*'de de görülen *ḳa-* (< Çin. *jiā*, M **ka* "eklemek, yığmak, üst üste koymak") fiilinin *-r-*'li ettirgen, pekiştirilmiş biçimi olduğu şeklinde bir izahta bulunmaktadır.[96]

andġar- "yemin ettirmek" (< and+ġar-, EDPT 180)
ol anı ***andġardı*** "O, ona yemin ettirdi." (DLT II-367)

atġar- "ata bindirmek" (< at+ġar-, EDPT 48)
ol mini ***atġardı*** "O, benim ata binmeme yardımcı oldu." (DLT I-207)

çınġar-/çındġar-[97] (< çın "doğru" +ġar-, EDPT 425)
1. araştırmak.
ol īşıġ ***çınġardı*** "O, işin aslını araştırdı." (DLT II-53)
2. doğrulamak, tasdik etmek.
indürdimiz saŋa bitigni kėrtü yaraşı birle ***çındġarıġlı*** *anı kim utrısında bitigdin tutuḳ anıŋ üze* "(Ey Muhammed!) Sana da o kitabı hak, önündeki kitapları doğrulayıcı, onları gözetici olarak indirdik." (TİEM 86r/8)
çınġarıġlı *ol* "O, doğrulayandır." (R 27/52a2)

eḍger- "önemsiz bir şeyi iyi bir şeymiş gibi görmek" (< eḍ "taşınabilir mal mülk ve çiftlik hayvanı" +ger-, EDPT 52)
ol kiçig suzüg ***eḍgerdi*** "O, bayağı sözü iyi bir sözmüş gibi gördü." (DLT I-208)

içger- "içeri sokmak" (< iç+ger-, EDPT 25)
ol atın ewke ***içgerdi*** "O, atını eve soktu." (DLT I-208)

kezger- "çentik açmak" (< kez "gez, ok için kiriş üzerine açılan çentik" +ger-, EDPT 759)
er oḳ ***kezgerdi*** "Adam, okta çentik açtı." (DLT II-60)

---

[96] Hamilton (1998), s. 97-98.
[97] *çınġar-* fiilinin TİEM 86r/8 ve 182v/8'de geçen *çındġar-* şekli bir istinsah hatası olabilir. Zira Clauson *çın* isminin aynı anlama gelen Çin. *chên*'den geldiğini düşünmektedir. bk. Clauson (1972), s. 424.

közger- "göstermek" (< köz "göz" +ger-, EDPT 759)
ol atāmnı maŋa ***közgerdi*** "O, babamı bana gösterdi." (DLT II-60)

küzger- "(mevsim) güz olmaya başlamak" (< küz "güz" +ger-, EDPT 759)
öḍleg ***küzgerdi*** "Mevsim güz olmaya başladı." (DLT II-61)

muŋḳar- "can sıkmak, bunaltmak, sıkıntıya sokmak" (< muŋ "sıkıntı" +ḳar-, EDPT 769)
ayı ***muŋḳarur*** *sen bu kün sen mini* "Bugün benim canımı çok sıkıyorsun." (KB 4024)
ol anı ***muŋḳardı*** "O, onu bunalttı; sıkıntıya soktu." (DLT II-354)

otġar- "otlatmak" (< ot+ġar-, EDPT 48)
(ol) at ***otġardı*** "O, atı otlattı." (DLT I-207)
yėŋler ***otġarıŋlar*** *yılḳalarıŋızını* "Yiyiniz ve hayvanlarınızı otlatınız!" (R 31/50a2)

sütger- "süt gibi akıcı yapılmak" (< süt+ger-, EDPT 801)
yoġrut ***sūtgerdi*** "Yoğurt, süt gibi akıcı yapıldı." (DLT II-56)

tüpger- "köküne inmek, aslını araştırmak" (< tüp "dip" +ger-, EDPT 439)
ol īşıġ ***tüpgerdi*** "O, işin aslını araştırdı." (DLT II-52)

II. 1. 9. +GIr- / +KIr-

Çoklukla ses yansımalı isim köklerinden oluş bildiren geçişli ve geçişsiz fiiller türeten bir ektir.[98] Yaşayan varlıkların seslerinin dışa vurulmasını, çıkarılmasını ifade etmede kullanılmaktadır. Erdal bu ekin *+ḳı-* eki üzerine, fiil tabanlarına gelerek geçissiz fiiller yapan *-r-* ekinin eklenmesiyle oluştuğunu söylemektedir.[99] Korkmaz ise ekin yapısı için *+kIr-/+kUr-* < *+k-(I)r-* şeklinde bir açılım yapmaktadır.[100]

[98] Hacıeminoğlu (1996), s. 153.
[99] Erdal (1991), s. 465-468.
[100] Korkmaz (2003), s. 115.

baḳır-[101] "böğürmek" (< ba+ḳır-, OTWF 466, EDPT 318: baḳır-)

tewe ***bāḳırdı*** "Deve böğürdü." (DLT II-246)

bürkir-/büwkir-[102] (< bür+kir-, OTWF 466

1. püskürmek, serpmek.

'abir ***bürkirer*** *teg tünerdi ḳalıḳ* "Anber serper gibi gökyüzü karardı." (KB 4892)

ḳayusı elig sundı tütsüg tutar - ḳayu ***büwkirer*** *kin ajun yıḍ ḳopar* "Kimisi tütsü tutarak elini uzattı; kimisi ise koku saçar ve dünya misk gibi kokar." (KB 98)

yuġçı tōnḳa sūw ***bürkürdi*** "Yıkayıcı giysiyi nemlendirmek için su serpti." (DLT II-47)

2. durmaksızın yağmur yağmak.

kuk ***bürkirdi*** "Gökten durmaksızın yağmur yağdı." (DLT II-47)

3. fışkırmak.

ḳān ***bürkirdi*** "Yaradan kan fışkırdı." (DLT II-47)

çaġır-/çaḳır- "çağırmak" (< ça+ḳır-, OTWF 466, EDPT 410: çaḳır-)

tut(t)ı anlarnı kim küç ḳıldılar cabrā'il ***çaġırġanı*** *boldılar sarāyları içinde ölügler* "Zulmedenleri Cebrail'in o çağırması (korkunç uğultulu ses) yakaladı da yurtlarında diz üstü çökekaldılar." (TİEM 168v/9)

ḳıġırmaŋ ***çaḳırmaŋ*** *aŋa sözledükte örleyü sözler teg* "Konuşurken sesinizi yükselterek konuştuğunuz gibi ona da bağırıp çağırmayın!" (R 37/54a3)

ḳaḳır- "boğazını gürültü ile temizlemek" (< ḳa+ḳır-, OTWF 466, EDPT 612: *ḳaḳı+r-)

ḳaḳırma *sen anda ya suḍma ḳatıġ* "Orada gürültü ile boğazını temizleme ve tükürme!" (KB 4113)

kėgir- "geğirmek" (ke+kir-, OTWF 466; EDPT 712: kekir-)

er ***kėgirdi*** "Adam geğirdi." (DLT II-7)

---

[101] Erdal, bu fiilin ilk defa DLT'de Oğuzcanın bir unsuru olarak tespit edildiğini, Moğolca şeklinin *barkira-* olmasının fiilin kökünün Türkiye Türkçesinde yaşayan *bar bar bağır-*'taki *bar* olduğunu, sondaki *–r*'nin ise dissimilasyon yoluyla düştüğünü ifade etmektedir. bk. Erdal (1991), s. 466.

[102] Clauson ve Erdal *bürkir-* ve *büwkir-* fiillerinin aynı fiil olduğu kanaatindedirler. bk. Erdal (1991), s. 466; Clauson (1972), s. 292. Mansuroğlu ise bu fiili *+r-* ekiyle türetilmiş bir fiil olarak kabul etmekte ve "bulutlanmak, bürünmek, püskürmek, fışkırmak" anlamlarını vermektedir. bk. Mecdut Mansuroğlu, "Karahanlıca", Tarihî Türk Şiveleri, (yay. haz. Mehmet Akalın), TKAE Yay., 3. bs., Ankara, 1998, s. 145.

ḳıġır-/ḳıḳır-[103] (ḳı+ḳır-, OTWF 466; EDPT 612: ḳıḳı+r-)

1. bağırmak.

er ***ḳıḳırdı*** "Adam, bağırdı." (DLT II-7)

ḳıḳırġay bir ***ḳıḳırıġlı*** *anlar ara taŋrınıŋ ḳarġamaḳı küç ḳılıġlılar üze* "Bir müezzin onların arasında: 'Tanrı'nın lâneti zulmedenlerin üzerinedir.', diye bağıracak." (TİEM 116v/8)

ḳıġırmaŋ ***çaḳırmaŋ*** *aŋa sözledükte örleyü sözler teg* "Konuşurken sesinizi yükselterek konuştuğunuz gibi ona da bağırıp çağırmayın!" (R 37/54a3)

2. seslenmek.

ḳıḳırdı *anı ferişteler taḳı ol öre turġan namāz ḳılur miḥrābda* "O, mabette durmuş namaz kılarken melekler ona şöyle seslendi." (TİEM 42r/1)

üşkir- "kışkırtmak" (< üş+kir-, OTWF 467; EDPT 260: üşkür-)

ol ıtıġ keyikke ***üşkirdi*** "O, köpeği ava kışkırttı." (DLT I-209)

Karahanlı Türkçesinde ses yansımalı isimlerden fiil yapan *+GIr-/+KIr-* dışında örneklerine DLT'de rastlanan ve "olma" bildiren fiiller yapan ikinci bir *+GIr-/+KIr-* eki daha vardır. Erdal, bu ekin *-gI+(A)r-* yapısında olduğunu söylemektedir.[104]

sayġır- "taşlı gibi olmak" (say "yüzeyi taşlarla kaplı alan" +ġır-, EDPT 859)

yer ***saygırdı*** "Yer, taşlı gibi oldu." (DLT II-250)

tazġır- "kelleşmek" (< taz "kel" +ġır-, EDPT 574)

er bāşı ***tazġırdı*** "Adamın başı kelleşti." (DLT II-51)

tozġır- "tozlanmak" (< toz+ġır-, EDPT 574)

yēr ***tozġırdı*** "Yer tozlandı." (DLT II-51)

II. 1. 10. +(I, U)K-

[103] Clauson, *kī* yansımasıyla ilgili olarak Atalay'ın bu kelimenin bugün Batı Anadolu'nun birtakım köylerinde daha çok kadınlar çağrıldığı zaman söylenen 'kı beri gel' gibi ifadelerde geçen kelime olduğu yönündeki görüşünü zikreder. Bize göre Atalay'ın verdiği örnek yansıma bir söz değil *kız* kelimesinin Anadolu ağızlarındaki kısaltılmış şeklidir. bk. Clauson (1972), s. 578.

[104] Erdal (1991), s. 539-540.

Fiile oluş bildirme anlamı katan ve geçişsiz fiiller türeten bir ektir.[105] Bu ekle teşkil edilen fiiller tek veya iki heceli olmaktadır.[106] *k*'den önce gelen yardımcı ses, kalınlık incelik uyumuna tâbidir.

ağuḳ- "zehirlenmek" (< ağu "zehir" +ḳ-, EDPT 83)
er ***ağuḳtı*** "Adam, zehirlendi." (DLT I-190)

andıḳ- "yemin etmek" (< and "yemin" +(ı)ḳ-, EDPT 180)
andıḳ "Yemin et!" (DLT I-92)
andıḳtılar *taŋrı tapa antları umuşınça eger fermānlasa sen anlarḳa çıḳġaylar oḳ ayġıl andıḳmaŋlar yarlıġ tutmaḳ bildükmiş bütünlükün taŋrı bilgen turur anı kim ḳılur siler* "Münâfıklar, sen kendilerine emrettiğin takdirde mutlaka savaşa çıkacaklarına dair en ağır bir şekilde Tanrı'ya yemin ettiler. De ki: Yemin etmeyin. Sizden istenen güzelce itaat etmektir. Şüphesiz Tanrı, yaptıklarınızdan hakkıyla haberdardır." (TİEM 259r/6, 7)
yana kelürler saŋa ***andıḳarlar*** "Yine sana gelirler ve yemin ederler." (R 26/35b1)

atıḳ- "adı çıkmak" (< at "ad, isim" +(ı)ḳ-, EDPT 47)
atıḳmış *isiz ölse ḳargış bulur* "Adı kötüye çıkmış kimse ölse beddua alır." (KB 246)

baġrıḳ- "ciğeri göğüs kemiklerine yapışmak" (< baġır "bağır" +(ı)ḳ-, EDPT 318)
āç er ***baġrıḳtı*** "Aç adamın ciğeri göğüs kemiklerine yapıştı." (DLT II-75)

birik- (< bir+(i)k-, EDPT363)
1. bir araya gelmek, birikmek, toplanmak.
iki neŋ ***birikse*** *bir erde ḳalı* "Eğer bu iki şey bir insanda bir araya gelirse..." (AH 149)
ayġıl eger ***birikse*** *kişi perm keldürmekleri üzele bu oḳıġu meŋizlig keltürmegeyler anıŋ teg* "Eğer insanlar ve cinler bu Kur'an'ın benzerini getirmek üzere toplansa onun gibisini getiremezler, de." (TİEM 212v/4)
2. bir olmak, bir tutulmak, ortak koşulmak.

[105] Korkmaz (2003), s. 115; Ercilasun (1984), s. 18.
[106] Özyetgin (2001), s. 131.

aya bir ***birikmez*** *saŋa bir aḍın* “Ey bir olan Tanrı! Başkası sana ortak koşulamaz.” (KB 8)

çawıḳ- “meşhur olmak, tanınmak” (< çaw “ün, nam” +(ı)k-, EDPT 396)

ajunda ***çawıḳmış*** *ḳutı belgülüg* “O, dünyada meşhur olmuş ve ikbali malum olan (biridir).” (KB 406)

çawıḳsa *kim erse bu yalġan tilin* “Her kim bu yalan sözleriyle tanınırsa...” (KB 1671)

er ***çawıḳtı*** “Adam meşhur oldu.” (DLT II-23)

çınıḳ- “gerçekleşmek, gerçek olmak, doğrulanmak” (< çın “doğru, gerçek” +(ı)ḳ-, EDPT 425)

suz ***çınıḳtı*** “Söz doğrulandı.” (DLT II-23)

eḍik- “ıslah edilmek” (< eḍ “taşınabilir mal mülk ve çiftlik hayvanı” +(i)k-, EDPT 52)

isizlik ***eḍikmez*** *neçe eḍlese* “Kötü (insan) ne kadar uğraşılsa da ıslah edilmez.” (KB 347)

ènçik- “hissetmez olmak, bayılmak” (< ènç “rahat, huzur” +(i)k-, EDPT 174)

er ***ènçikti*** “Adamın (soğuk su dökmekten)hissetmez oldu; sanki bayıldı.” (DLT I-216)

etik- “etlenmek, tombullaşmak” (< et+(i)k-, EDPT 52)

oġlān ***etikti*** “Çocuk tombullaştı.” (DLT I-191)

içik- “teslim olmak, karşı tarafa geçmek, tâbi olmak” (< iç+(i)k-, EDPT 25)

er ***içikti*** “Adam, karşı tarafa geçti.” (DLT I-191)

kènik-/kinik- (< kèn “sonra, sonradan” +(i)k-, EDPT 731)

1. gecikmek, geç kalmak.

kinikmiş *bar erse yime aş yitür* “Gecikmiş kimseler varsa onlara da yemek yedir.” (KB 4652)

2. geri kalmak.

er ***kènikti*** “Adam zayıf olduğundan arkadaşlarından geride kaldı.” (DLT II-45)

3. ertelemek.

ozmas bir gürūhdın atalmış vaḳtında ap yme ***kėnkerler*** "Hiçbir ümmet ecelinin önüne geçemez ve onu erteleyemez." (TİEM 192v/4)

kirik- "kirlenmek" (< kir+(i)k-, EDPT 743)

tōn ***kirikti*** "Elbise kirlendi." (DLT II-45)

küzük- "(mevsim) güz olmak, güze dönmek" (< küz "güz" +(ü)k-, EDPT 759)

yıl ***küzükti*** "Yıl, güze döndü." (DLT II-23)

muŋuḳ- "bunalmak, sıkılmak, dara düşmek" (< muŋ+(u)ḳ- < buŋ "sıkıntı" +(u)ḳ-, EDPT 769)

muŋuḳmış *kişiler ölümüg ḳolur* "Bunalmış kimseler ölümü ister." (KB 2397)

er ***muŋuḳtı*** "Adam bunaldı." (DLT II-353)

azu kim yanut berür ***muŋuḳmışḳa*** *ḳaçan oḳısa anı* "Yahut kendisine dua ettiği zaman zorda kalmışa cevap verir." (TİEM 278v/5)

kim ***muŋuḳsa*** *açlıḳ içinde* "Kim açlık hâlinde dara düşerse..." (R 27/17b1)

taġıḳ- "dağa çıkmak, vahşileşmek" (< taġ "dağ" +(ı)ḳ-, EDPT 468)

eçkü ***taġıḳtı*** "Keçi vahşileşti ve dağa çıktı." (DLT II-22)

tarıḳ- "daralmak" (< tar "dar" +(ı)ḳ-, EDPT 540)

yēr ***tarıḳtı*** "Yer daraldı." (DLT II-21)

tatıḳ- "Farslaşmak, Farslı gibi olmak" (< tat "Farslı" +(ı)ḳ-, EDPT 453)

türk ***tatıḳtı*** "Türk Farslaştı." (DLT II-22)

tılıḳ- "konuşmak" (< tıl "dil" +(ı)ḳ-, EDPT 496)

kişi menig birle ***tılıḳtı*** "Adam, benimle konuştu." (DLT II-22)

tunçuk-[107] "tıkanmak, soluğu kesilmek" (< tonçu+ḳ-, OTWF 496, EDPT 517: *tonç+(u)ḳ-)

*er **tunçuḳtı*** "Adamın soluğu kesildi." (DLT II-75)

tuşıḳ- "rastlamak, uğramak, düşmek" (< tuş "karşılaşma" +(ı)ḳ-, EDPT 562)

*maŋa rabbım aysa nelük ḳıldıŋ andaġ - negü tıldağım bar uwutḳa **tuşıḳtım*** "Rabbim bana: 'Nasıl böyle yaptın?' diye sorarsa, ne mazaretim var; çok utanılacak hâle düştüm." (KB 6544)

tüpük-[108] "köklü olmak, kökleşmek" (< tüp "dip" +(ü)k-, OTWF 496)

*bu işlik **tüpükmez** bolur ol küçün* "Bu arkadaşlık zorakidir; hiçbir zaman köklü olmaz." (KB 4203)

uçuḳ- "sona ermek, bitmek" (< uç "son, sınır" +(u)k-, EDPT 23)

*tiriglik **uçuḳtı** tirip bu neŋiŋ* "Mal toplaya toplaya hayatın sona erdi." (KB 4698)

*īş **uçuḳtı*** "İş sona erdi." (DLT I-190)

yatıḳ- "yabancılaşmak" (< yat "yabancı" +(ı)ḳ-, EDPT 888)

*yaġuḳ kişi **yatıḳtı*** "Yakın (akraba) olan adam yabancılaştı." (DLT II-186)

yazıḳ- "(mevsim) bahar olmak" (< yaz "bahar" +(ı)ḳ-, EDPT 986)

*yīl **yazıḳtı*** "Mevsim bahar oldu." (DLT II-187)

yirik-[109] "yerleşmek" (< yėr "yer" +(i)k-, OTWF 497)

***yirikmedi** tüşte uḍu köçtiler* "Menzilde yerleşmediler ve öncekilere uyarak göçtüler." (KB 5177)

yutıḳ- "soğuktan ölmek" (< yut "çok sert hava" +(ı)ḳ-, EDPT 888)

*yılḳı **yutıḳtı*** "Hayvanlar soğuktan öldü." (DLT II-186)

---

[107] Erdal, bu fiilin gövdesi olan *tonçu*'nun Clauson'un aksine *–(X)nçU* (*tonçu* < *to-nçu*) ile yapılan isim olduğunu belirtmektedir.
[108] Bu fiil EDPT'de yer almamaktadır.
[109] Bu fiil EDPT'de yer almamaktadır.

II. 1. 11. +lA-

Bu ek, genel Türkçenin en işlek isimden fiil türetme eklerinden biridir. Hem geçişli hem de geçişsiz fiiller türetir. Semantik olarak eklendiği isme "yapmak, etmek, olmak, vurmak, kılmak, benzemek" gibi çeşitli anlamlar yükler.[110] *+lA-* ekiyle yapılan fiiller anlam, mahiyet ve yön bakımından çeşitlilik arz ederler. Fiile esas teşkil eden isim tabanının durumuna göre ekin görevinde de değişmeler olmaktadır. Bu ek ile türetilen fiillerde ek, isme her defasında farklı özellikler kazandırmaktadır. Örneğin alet isimleriyle ayrı, zaman isimleriyle ayrı, nesne, renk ya da mefhumlarla veya yansıma kelimelerle ayrı anlamda fiiller türetmektedir.[111]

Türkçede tarih boyunca isimden fiil türetmek için birçok ek kullanılmasına ve bunların çoğu işlekliğini yitirmesine rağmen, *+lA-* eki Türkçenin her devrinde isimden fiil türeten ekler arasında en işlek olanıdır.[112] Bu özelliğinden dolayı da pek çok işlevi üstlenen bir ek durumuna gelmiştir.[113]

aḍaḳla- "ayağına vurmak" (< aḍaḳ "ayak" +la-, EDPT 49)
*ol anı **aḍaḳladı*** "O, onun ayağına vurdu." (DLT I-248)

aḍırtla-"ayırt etmek, ayırmak" (< aḍırt "ayırma, fark" +la-, EDPT 70)
*uḳuş munça teŋlig **aḍırtlar** erig* "Akıl, insanları bu şekilde ayırt eder." (KB 1839)
*anlar kim kėrtgündiler taŋrıḳa yalavaçlarıŋa **aḍırtlamadılar** biri ara anlardın anlar harayna bėrgey miz anlarḳa terlerini* "Tanrı'ya ve peygamberlerine iman edenler ve onlardan hiçbirini diğerlerinden ayırmayanlara gelince; Tanrı işte onlara mükâfatlarını verecektir." (TİEM 76r/6)

aḍuḳla- "garipsemek" (< aḍuḳ "tanınmayan" +la-, EDPT 49)

---

[110] Toprak (2005), s. 65
[111] Hacıeminoğlu (1991), s. 216.
[112] Şükrü Halûk Akalın, "+lA- Ekinin Çatı Ekleriyle Kullanılışı Konusundaki Görüşler ve Ekin Yabancı Kaynaklı Kelimelere Getirilişi Üzerine", Türk Gramerinin Sorunları Toplantısı (22-23 Ekim 1993), TDK Yay., Ankara, 1995, s. 92.
[113] *+lA-* ekinin işlevleri konusunda bk. Hacıeminoğlu (1991), s. 217-223; Sinan Uygur, "+lA- Ekinin İşlevleri Üzerine Bir Deneme", Türk Dili, S. 646, Ekim 2005, s. 347-351.

ol anı ***aḍuḳladı*** “O, onu garipsedi.” (DLT I-248)

aġırla- (< ağır “değerli, pahalı” +la-, EDPT 94)

1. ağırlamak, değer vermek, saygı göstermek.

aġırlamış *artuḳ öküş hil’ati* “Çok fazla itibar göstererek iyi bir şekilde ağırlamış.” (KB B-61)

uluġla olarnı ***aġırla*** *sözin* “Onları yücelt ve sözlerine değer ver!” (KB 4176)

teŋri meni ***aġırlādı*** “Tanrı, beni ağırladı.” (DLT I-99)

anlar kim bittiler aŋar ***aġırladılar*** *anı* “Onlar ona iman ettiler ve saygı gösterdiler.” (R 28/34b3)

2. ikramda bulunmak.

ḳaçan yalŋuḳ ḳaçan sınasa anı iḍisi aġırlasa anı aḍırıḳındırsa anı ayur iḍim ***aġırladı*** *meni* “İnsan ise Rabbi onu deneyip de kendisine ikramda bulunduğunda, ona bol bol nimetler verdiğinde: ‘Rabbim bana ikramda bulundu.’, der.”(TİEM 442v/8, 9)

aḫsumla- “kendini kaybetmek” (< aḫsum “sarhoş olarak kavga eden” < Moğ. aḳsum +la-, EDPT 95)

ya esrük tütüş ḳılġa ***aḫsumlaġay*** “Sarhoş olup kendini kaybedip kavga edecekler.” (KB 4586)

aḳıla- “cömert olarak nitelendirmek” (< aḳı “cömert” +la-, EDPT 87)

ol meni ***aḳīlādı*** “O, beni cömert olarak nitelendirdi.” (DLT I-251)

amaçla- “nişan almak” (< amaç “hedef” +la-, EDPT 156)

er ḳuşuġ ***amaçladı*** “Adam, kuşa nişan aldı.” (DLT I-245)

anala- “ana diye çağırmak” (< ana+la-, EDPT 186)

ol anı ***anālādı*** “O, onu ‘Ana!’ diye çağırıdı.” (DLT I-251)

aŋıla- “anırmak” (< *aŋı+la-, EDPT 186)

eşyēk ***aŋīlādı*** “Eşek anırdı.” (DLT I-251)

aŋla- “anlamak” (< aŋ “zihin, akıl” +la-, EDPT 186)

özüm ögrenürmü anı ***aŋlayın*** “Ben öğrenebilir miyim; bunu önce bir anlayayım.” (KB 4025)

ol suzüg ***aŋlādı*** “O, sözleri anladı.” (DLT I-240)

arala- (< ara+la-, EDPT 231)

1. aralarını bulmak, barıştırmak.

ol ėkki kişi otra ***arālādı*** “O, iki kişiyi barıştırdı.” (DLT I-250)

2. arasına girmek.

ḳaçan kelse kėdinki fesādnıŋ vaḳti ıḍġay miz siler üze biziŋ ḳullarnı ḳatıġ toḳış iḍisi ***aralaġaylar*** *sarāylar arasını* “Nihayet bu iki bozgunculuktan ilkinin zamanı gelince (sizi cezalandırmak için) üzerinize, pek güçlü olan birtakım kullarımızı göndereceğiz. Onlar evlerinizin arasına kadar girecekler.” (TİEM 206r/7)

arıġla- “zikretmek” (< arıġ “temiz” (EDPT 213) +la-)

aydı bilgenrekleri aymadı <m>u silerke nelük iḍini ***arıġlamadıŋızlar*** “Onların en aklı selim sahibi olanı: ‘Rabbinizi tesbih etseydiniz dememiş miydim?’, dedi.” (TİEM 418r/6)

yime ***arıġlaŋlar*** *anı erte taḳı kėçe* “Yine onu gece gündüz tesbih edin!” (R 37/31b1)

artla- (< art “art, arka” +la-, EDPT 209)

1. başına vurmak.

aḳı beg ḳılıç birle ***artlap*** *alur* “Cömert bey kılıçla başına vurup alır.” (KB 3048)

2. ensesine tokat atmak.

ol anı ***artlādı*** “O, onun ensesine tokat attı.” (DLT II-377)

arzula-/ārzūla-[114] “arzulamak” (< Far. ārzū+la-, TETL 205)

özüm ***arzuladı*** *anıŋ tapġıŋa* “Ona hizmet etmeyi arzuladım.” (KB 528)

ārzūlaŋlar *ölümni eger erse siler çın sözlegliler* “Eğer bunda samimi iseniz haydi ölümü arzulayın!” (TİEM 409v/7)

[114] Bu fiil EDPT’de yer almamaktadır.

çın-oḳ ***ārzūlayur*** *erdiŋiz ölümni körmekiŋizde burun* "Ölümü görmeden önce onu çok arzulardınız." (R 25/11a2)

aşla- "tamir etmek" (< aş "kap kacak tamiri" +la-, EDPT 262)

ayaḳ ***aşla*** "Kabı tamir et!" (DLT I-118)

awla- "avlamak" (< aw "av" +la-, EDPT 10)

ḳara köŋlin ***awlar*** *begi yarlıġı* "Beyin fermanı halkın gönlünü avlar." (KB 3181)

awlap *meni ḳoymaŋız* "Beni avlayıp da geride bırakmayınız." (DLT I-407)

ḳaçan ḫelālḳa çıḳsa siler ötrü ***awlaŋlar*** "İhramdan çıkınca avlayınız." (TİEM 79v/3)

ḫelāl ḳılındı sizke arıġlar ol kim ögrettiŋizler ***awlaġlı*** *it ḳuşlardın üterçiler* "De ki: Size temiz ve hoş olan şeyler, bir de Tanrı'nın size verdiği yeteneklerle avlanmak için eğitip alıştırdığınız hayvanların tuttuğu (avlar) helâl kılındı." (R 27/18a2)

awurtla-[115] "avurt dolusu içmek" (< awurt+la- < aḍurt "avurt" (EDPT 65) +la-)

meger kim ***awurtlasa*** *bir awurt elgi birle* "Eliyle avurt dolusu içen müstesna..." (TİEM 31v/2)

ayıŋla-[116] "ayıplamak" (< *ayıŋ "ayıp" +la-, EDPT 275)

ayıŋlamasunlar *sini ḫalḳ ara* "Seni halkın içinde ayıplamasınlar!" (KB 4463)

āzārla- "incitmek" (< Far. āzār "incitme, kırılma" +la-)

ay meniŋ boḍnum nelük ***azarlayur*** *siler mėni* "Ey kavmim! Beni niçin incitiyorsunuz?" (TİEM 407r/4)

her-āyine anlar kim ***āzārlarlar*** *taŋrını hem yalavaçını la□net ḳıldı olarḳa taŋrı* "Tanrı'yı ve peygamberini incitenlere Tanrı lanet etti." (R 33/20a1)

azla-[117] (< az+la-)

---

[115] *aḍurt* > *awurt* > *avurt* kelimesinin etimolojisi için bk. K. Heinrich Menges, "Zur Etymologie von Türkisch avurt etc. 'mundvoll', avuč, avut / a□ut 'handvoll'", Zentral-Asiatische Studien des Seminars für Sprach-und Kulturwissenschaft Zentralasiens der Universität Bonn, Wiesbaden, 1971, s. 139-143.

[116] Clauson, *ayıŋ* sözcüğünün *ay-* fiilinden türediğini söylemektedir. bk. Clauson (1972), s. 275.

[117] Bu fiil EDPT'de yer almamaktadır. krş. *azlan-*, EDPT 287.

1. azımsamak.

öküş ta'at erse anı ***azlaġu*** "İbadet ne kadar çok olsa da onu azımsamalıdır." (KB 3231)

bir er duşman erse anı ***azlama*** "Bir tek düşmanın da olsa onu azımsama!" (AH 360)

2. değer vermemek, önemsememek.

yme ayġıl ne ḳılur ne ***azlar*** *silerni menim iḍim eger oḳımaḳınıŋız bolmasa* "(Ey Muhammed!) De ki: Duanız olmasa, Rabbim size ne diye değer versin!" (TİEM 266r/5)

bağışla- (< bağış+la-, EDPT 321)

1. bağışlamak.

bağışlasu *teŋri anıŋ canını* "Tanrı onun canını bağışlasın." (KB 6239)

2. hediye etmek, ihsan etmek.

maŋa at ***bağışla*** "Bana bir at hediye et!" (DLT II-325)

taḳı ***bağışlaġıl*** *bizke ḳatıŋdın raḥmet* "Bize katından rahmet ihsan et." (TİEM 38v/5)

balala- "yavrulamak" (< bala "yavru, çocuk" +la-, EDPT 342)

ḳuş ***balālādı*** "Kuş yavruladı." (DLT II-194)

başla- (< baş+la-, EDPT 381)

1. başlamak.

bayat atı birle sözüg ***başladım*** "Söze Tanrı'nın adıyla başladım." (KB 1)

er ïş ***başlādı*** "Adam, işe başladı." (DLT II-299)

başladım *taŋrı atı birle rūzī bėrigli yarlıḳaġlı* "Rızık veren ve bağışlayan Tanrı'nın adıyla başladım." (TİEM 248v/9)

başladım *taŋrı atı birle üküş raḥmetlig ulaşu yarlıḳaġan* "Çok bağışlayan ve çok rahmet eden Tanrı'nın adıyla başladım." (R 25/29b1)

2. idare etmek, yönetmek.

bu saḳlıḳ bile kör ilin ***başladı*** "Bak! Böyle tedbirlerle memleketini idare etti." (KB 438)

bekle- (< bek "muhafaza, emniyet" +le-, EDPT 326)

1. korumak, muhafaza etmek.

bilig birle ***bekle*** *bu bulmış öḍüg* "Eline geçen bu zamanı bilgi ile koru!" (KB 161)

ol neŋin ***beklēdi*** "O, malını korudu." (DLT II-300)

tilin ***beklegende*** *ökünmiş ḳanı* "Dilini muhafaza edenlerden pişman olan kim var?" (AH 144)

2. kapamak.

ol ḳapuġın ***beklēdi*** "O, onun kapısını kapattı." (DLT II-300)

3. gözetlemek.

bekleŋler *olarnı* "Onları gözetleyin!" (TİEM 139r/3)

bele- "melemek" (< be "koyun sesi" +le-, EDPT 332)

ḳōy ***belēdi*** "Koyun meledi." (DLT II-289)

belgüle- "belirlemek, tespit etmek" (< belgü+le-, EDPT 342)

ilig aydı uḳtum sözüŋ ***belgülep*** "Hükümdar: 'Sözünü belirleyip anladım.' dedi." (KB 792)

beliŋle- "silkinmek, korkup sıçramak" (< beliŋ "korku" +le-, EDPT 344)

beliŋlep *oḍundı kötürdi başın* "Korkup sıçrayarak uyandı ve başını kaldırdı." (KB 3286)

er ***beliŋlēdi*** "Adam, uykusundan korkup sıçrayarak uyandı." (DLT II-360)

bezerle-/peẕīrle-[118] "kabul etmek" (< Far. bezer < peẕīr "kabul" +le-)

alıp ***bezerledi*** *ādem iḍisindin sözler* "Âdem Rabbinden kimi kelimeleri alıp kabul etti." (TİEM 5v/5)

aydı bütünlükin ***peẕīrleyür*** *taŋrı saḳnuḳlardın* "Şüphesiz Tanrı takva sahiplerinden kabul eder, dedi." (R 27/38a3)

bışıġla- "pişirmek" (< bışıġ "olgun, pişmiş" +la-, EDPT 380)

ol et ***bışıġlādı*** "O, et pişirdi." (DLT II-321)

birle- "bir kabul etmek, Tanrı'yı tevhit etmek" (< bir+le-)

sėni ***birlep*** *saŋa tapınur miz* "Seni tevhit edip sana tapınırız." (TİEM 1v/3)

---

[118] Aynı fiilin isim olan kökünün orijinal (peẕīr) ve Türkçeleşmiş (bezer) biçimlerinin aynı dönem eserlerinde kullanılmış olması dikkat çekicidir. Bu ve buna benzer durumların Kur'an tercümelerinin dili üzerinde yapılacak çalışmalar bakımından önemli olduğunu düşünüyoruz.

bitle- "bit aramak" (< bit+le-, EDPT 305)
er bit ***bitlēdi*** "Adam bit aradı." (DLT II-299)

boġuzla- "boğazlamak" (< boġuz "boğaz" +la-, EDPT 322)
boġuzlar *erdiler oġlanlarıŋızı* "Oğullarınızı boğazlardılar." (TİEM 6v/4)
boġuzlayur *erdi erke oġlanlarını* "Oğullarını boğazlardılar." (R 32/4b1)

bozla-[119] "(yavru deve) bağırmak" (< *boz+la-, EDPT 392)
ingēn ıŋrasa botu ***bozlār*** "Dişi deve inlese yavru deve ses verir." (DLT I-145)

bögdele- "hançerlemek" (< bögde "hançer" +le-, EDPT 326: bügde+le-)
ol anı ***bögdeledi*** "O, onu hançerledi." (DLT II-328)

bögürle- "böğrüne vurmak" (< bögür "böğür" +le-, EDPT 329)
ol anı ***bögürledi*** "O, onun böğrüne vurdu." (DLT II-319)

bula- "pişirmek" (< bu "buhar, buğu" +la-, EDPT 333)
ḳozı ***bulādı*** "Kuzuyu pişirdi." (DLT II-289)

burunla- "burnuna vurmak" (< burun+la-, EDPT 368)
ol anı ***burunlādı*** "O, onun burnuna vurdu." (DLT II-323)

butıḳla- "budamak" (< butıḳ "budak" +la-, EDPT 302)
ol yıġāçıġ ***butıḳladı*** "O, ağacı budadı." (DLT II-321)

bügüle- "bilgece davranmak" (< bügü "büyücü, bilge" +le-, EDPT 327: bögü+le-)
negü tir eşitgil ay ilçi bügü - ***bügülep*** *ḳılur ilçi künde ögü* "Bak! Bilgece davranıp her gün yeni bir tedbir arayan bilge devlet adamı ne der, dinle!" (KB 3142)

çarla- "hıçkıra hıçkıra ağlamak" (< çar "yansıma ses" +la-, EDPT 429)

[119] Tietze, *boz* isminin yansıma ses olduğunu belirtmektedir. bk. Tietze (2002), s. 378.

oġlān ***çarlādı*** "Çocuk hıçkıra hıçkıra ağladı." (DLT II-301)

çatıla- "şaklamak, şak diye ses çıkarmak" (< çatı+la- < çat "yansıma ses" +la-, EDPT 403)

berge ***çatılādı*** "Kamçı şakladı." (DLT II-314)

çergüle-[120] "koparmak, kurtarmak" (< çert-gü+le-, EDPT 429: *çergü+le-)

aya çergüçi kel mini ***çergüle*** *- yıl ay tutġunı boldum emgek bile* "Ey ecel (hayatı bitiren, hayatın ucunu koparan)! Zahmet ve sıkıntı ile günlerin ve ayların esiri oldum. Gel beni götür (hayat bağımı kopar), kurtar!" (KB 373)

çoġla-/çoġıla- "gürlemek, bağırmak" (< çoġı "gürültü" +la-, EDPT 407)

kelir ***çoġlayur*** *az öçer terk üni* "Gelir, gürler; fakat sesi çabuk kesilir." (KB 5314)

er ***çoġılādı*** "Adam bağırdı." (DLT II-314)

eḍerle- "eyerlemek" (< eḍer "eyer" +le-, EDPT 71)

eḍerledi *terkin atını tutup* "Atını tutup hemen eyerledi." (KB 3289)

er at ***eḍerledi*** "Adam, atı eyerledi." (DLT I-246)

eḍle- "hürmet etmek" (< eḍ "taşınabilir mal mülk ve çiftlik hayvanı" +le-, EDPT 57)

bu kün ***eḍlep*** *ilig mini ündedi* "Hükümdar bu gün hürmet edip beni çağırdı." (KB 1588)

tawar üçün teŋrini ***eḍlemeḍip*** "Verdiği nimetleri görüp de Tanrı'ya hürmet etmeyip…" (DLT I-121)

ekele- "abla diye çağırmak" (< eke "abla" +le-, EDPT 108)

ol anı ***ekēlēdi*** "O, onu 'abla' diye çağırdı." (DLT I-251)

ėligle-/ėlükle- "alay etmek" (< ėlüg "alay" +le-, EDPT 145)

ol anı ***elüklēdi*** "O, onunla alay etti." (DLT I-249)

---

[120] Abik, bu fiilin kökeninin başta DLT olmak üzere çeşitli kaynaklardan hareket ederek delillendirdiği ve 'yok etmek, ortadan kaldırmak, kaybolmak, uzaklaşmak, elden çıkmak' anlamlarına gelen' *çert-* olduğunu, Türkçede sonunda çift ünsüz bulunduran hecelerden sonra ünsüzle başlayan bir hece geldiğinde birinci hecenin hece sonu ünsüzü olan *t*'nin düşebileceğini söylemektedir. Ayrıntılı bilgi için bk. A. Deniz Abik, "Kutadgu Bilig'deki *çergüçi* ve *çergüle-* Üzerine", Çukurova Üniv. Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi, C. 14, S. 2, 2005, s. 1-12.

ėliglendi kök yalavaçlar sėnde öŋdün tüşdi anlarķa kim ***ėligleдiler*** *anlardın ol kim erdiler anıŋ birle* ***ėligleдiler*** "Ant olsun, senden önce de birçok peygamberle alay edildi de içlerinden alay edenleri, o alaya aldıkları şey kuşatıverdi." (TİEM 237r/2)

tüşti olarķa ne kim anıŋ birle ***ėlükler*** *erdiler* "Alay ettikleri şey onları kuşattı." (R 30/45b1)

emle- "tedavi etmek, şifa vermek" (< em "ilaç" +le-, EDPT 161)

uķuş birle ***emle*** *ay ķılķı silig* "Ey yumuşak huylu! Onu akılla tedavi et!" (KB 1970)

men anı ***emlēdim*** "Ben onu ilaçla tedavi ettim." (DLT I-238)

ķaçan iglese men ol ***emler*** *mėni* "Ne zaman hastalansam o bana şifa verir." (TİEM 269r/5)

enükle- "yavrulamak" (< enük "yavru, hayvan yavrusu" +le-, EDPT 184)

ıt ***enükledi*** "Köpek yavruladı." (DLT I-250)

ėrindekle- "yular takmak, kontrol altına almak" (< *ėrindek "ağızlık" +le-, *krş.* EDPT 232: ėrin "dudak")

ėrindeklegey *men ök anıŋ oğlını ķızını meger az* "Ben onun oğlunu ve kızını (zürriyetini), pek azı müstesna, kontrol altına alacağım." (TİEM 210v/7)

erükle- "(deri) sepilemek" (< erük "tabaklanmış deri" +le-, EDPT 228)

teri ***erüklēdi*** "Deriyi sepiledi." (DLT I-110)

esenle- "selamlamak" (< esen+le-, EDPT 249)

ol maŋa ***esenledi*** "O, beni selamladı." (DLT I-250)

etle- "et hazırlamak" (< et+le-, EDPT 57)

ol ķōyıġ ***etlēdi*** "O, koyunu (kesip) et hazırladı." (DLT I-237)

fermānla- (< Far. fermān "ferman" +la-)

1. emretmek.

*keserler anı kim **fermānladı** taŋrı anıŋ birle kim ulasa* “Tanrı’nın birleştirmek için emrettiğini onlar keserler (ayırırlar).” (TİEM 4v/5)

2. tavsiye etmek.

***fermānlayurlar** boḍunḳa baḫīllıḳın* “İnsanlara cimriliği tavsiye ederler.” (R 26/14b2)

gümārla- “musallat etmek” (< Far. gümār “ısmarlama, havale etme” +la-)

***gümārladımız** olarḳa işler* “Onlara bazı işler musallat ettik.” (R 35/86b2)

ḫarāmla- “kendinden emin yürümek, çalım satarak yürümek” (< Ar. ḫarām “haram” +la-)

*yana yorıdı öz kişiler yana **ḫarāmlayu*** “Sonra çalım satarak kendi taraftarlarına doğru yürüdü.” (TİEM 429r/1)

ḫorla- “hor görmek” (< Far. ḫor+la-)

*sürgey miz yazuḳlugларnı tamuġḳa **ḫorlayu*** “Günahkârları horlayarak cehenneme süreceğiz.” (TİEM 228r/1)

ıġla-/yıġla-[121] “ağlamak” (< ıġ/yıġ “ağlama” +la-, EDPT 85: *ıġ+la-)

*bu ay toldı öknüp öküş **yıġladı*** “Bu Ay Toldı pişman olup çok ağladı.” (KB 1149)

*oġlān **ıġlādı*** “Bebek ağladı.” (DLT I-238)

*oġlān **yıġlādı*** “Bebek ağladı.” (DLT II-308)

*tüşerler saḳaḳları birle **yıġlarlar*** “Çeneleri üstü düşerler ve ağlarlar.” (TİEM 214r/7)

***yıġlasunlar** üküş* “Çok ağlasınlar!” (TİEM 147v/5)

***ıġlasunlar** öküş* “Çok ağlasınlar!” (R 29/59a1)

ınçıḳla- “şikâyette bulunmak” (< ınçıḳ “ağlayıp inleme, sızlanma” +la-, EDPT 175)

*negü kelse yüḍgil sen **ınçıḳlama*** “Ne gelirse yüklen ve şikâyet etme!” (KB 6447)

*sėziksiz ėşit(t)i taŋrı ol uraġut sözi çıġlaşurlar öz begi içinde yme **ınçıḳlar** erdi teŋrike* “Kocası hakkında seninle tartışan ve Tanrı’ya şikâyette bulunan kadının sözünü Tanrı işitti.” (TİEM 400v/2)

---

[121] bk. Vecihe Hatiboğlu, “Ağaç ve Ig”, Bilimsel Bildiriler-1972, TDK Yay., Ankara, 1975, s. 165-171.

ısparla- (ıspar+la- < ōspar < Far. avīspār "verme, ödeme", EDPT 241: osparla-)

1. ödemek, vermek.

eger tilese siler süt emüzmek tileseŋiz oġlanlarıŋızḳa yazuḳ yoḳ siler üze ḳaçan ***ısparlasa*** *siler anı kim bėrdiŋizler eḍgülük birle* "Eğer çocuklarınızı (bir sütanneye) emzirtmek isterseniz, örfe uygun olarak vereceğiniz ücreti güzelce ödediğiniz takdirde size bir günah yoktur." (TİEM 29r/5)

2. havale etmek.

ısparlayur *men işimni taŋrıḳa* "Ben, işimi Tanrı'ya havale ediyorum." (R 35/50a1)

ıtla- "köpek yerine koymak, aşağılamak" (< ıt "it, köpek" +la-, EDPT 57)

ol anı ***ıtlādı*** "O, onu köpek yerine koydu." (DLT I-237)

içle- "elbiseye astar dikmek" (< iç+le-, EDPT 27)

ol tōnuġ ***içlēdi*** "O, elbiseye astar dikti." (DLT I-237)

igle- "hastalanmak" (< ig "hastalık" +le-, EDPT 107)

anıŋ begliki ***igler*** *itgü otı* "Onun beyliği hastalanmış demektir; tedavi etmek gerektir." (KB 1969)

er ***iglēdi*** "Adam hastalandı." (DLT I-238)

ḳaçan ***iglese*** *men ol emler mėni* "Ne zaman hastalansam o bana şifa verir." (TİEM 269r/5)

imle- (< im "işaret, iz" +le-, EDPT 161)

1. işaret etmek, göstermek.

ilig ***imledi*** *kelgil oldur berü* "Hükümdar, beri gel ve otur, diye işaret etti." (KB 621)

āy tolūn bolsa elgin ***imlēmēs*** "Ay, dolunay olursa elle gösterilmez." (DLT I-119)

imledi *aŋar* "Ona işaret etti." (R 31/12a1)

2. telkin etmek, telkinde bulunmak.

çün dmvler ***imlerler*** *dostlarıŋa üsterişse* "Şeytanlar sizinle mücadele etsinler diye dostlarına telkinde bulunurlar." (TİEM 107r/2)

irkle-/ikle-[122] (< irk "koç"+le-, EDPT 226, 107)

1. tepmek, çiğnemek.

ol yērig ***irklēdi*** "O, yeri çiğnedi." (DLT I-238)

2. ayak basmak.

ap yme açlıḳ taŋrı yolı içinde ***iklemesler*** *bir iklegü yerni ḳaḳıtur kāfirlerni* "Ve yine Tanrı yolunda açlığa maruz kalmaları, kafirleri öfkelendiren bir yere ayak basmaları..." (TİEM 151v/8)

işle- "iş görmek, çalışmak, yapmak" (< iş+le-, EDPT 262)

uḳuş birle il kün işin ***işledi*** "Akıl ile memleketin ve halkın işlerini gördü." (KB 1952)

er ***işlēdi*** "Adam çalıştı." (DLT I-238)

aygıl anlarḳa kim kėrtgünmezler işleŋler orunlarıŋız üze biz ***işlegliler*** *miz* "İman etmeyenlere: 'Elinizden geleni yapın, biz de yapacağız.' de." (TİEM 173r/4)

bütünlükin ṣadaḳalar çıġaylarḳa yoḳsuzlarḳa ***işlegenlerke*** *anıŋ üze köŋüllerini islāmḳa amıtı ḳılġularḳa boyun içindekilerke borçluġlar(ḳa) taŋrı yolı içinde yol oġlıḳa buyruḳ taŋrıdın* "Sadakalar, Tanrı'dan bir farz olarak ancak fakirler, düşkünler, zekât toplamak için çalışan memurlar, kalpleri İslam'a ısındırılacak olanlarla (özgürlüğüne kavuşturulacak) köleler, borçlular, Tanrı yolunda cihat edenler ve yolda kalmış yolcular içindir." (R 29/42b3)

izle-[123] "izlemek, takip etmek" (< iz+le-)

yaşıḳ yirke indi yüzin kizledi - ḳalıḳ ḳarşu keldi izin ***izledi*** "Güneş yere indi ve yüzünü gizledi; gökyüzü karşısından yükselerek onun izini takip etti." (KB 6211)

aya dost biliglig izin ***izlegil*** "Ey dost! Bilgilinin izini takip et!" (AH 225)

ḳalŋula- "suyun yüzüne çıkmak" (< ḳalŋu "suyun yüzünde durma, suyun yüzüne çıkma" +la-, EDPT 624)

suwda ***ḳalŋulādı*** "O, suyun yüzüne çıktı." (DLT II-344)

ḳarıla- "karışla ölçmek" (< ḳarı "karış" +la-, EDPT 659)

---

[122] Clauson bu fiilin 'koç' anlamına gelen *irk* isminden türediğini ancak bu türemenin sadece morfolojik olarak açık olduğunu, semantik bağlantının kurulamadığını söylemektedir. bk. Clauson (1972), s. 226. Biz, *irkle-* fiilini '(koç) yeri tepmek, çiğnemek' anlamında düşünmek semantik bulanıklığa kısmi bir açıklık getirebilir diye düşünüyoruz.

[123] Bu fiil EDPT'de yer almamaktadır.

ol yērig ***ḳarīlādı*** “O, yeri karışla ölçtü.” (DLT II-314)

ḳarla- “kar yağmak” (< ḳar+la-, EDPT 659)

ḳarlap *ajun yapsadı* “Kar yağıp dünyayı örttü.” (DLT I-347)

ḳaşuḳla- “kaşıklamak” (< ḳaşuḳ+la-, EDPT 672)

ol bālıġ ***ḳaşuḳlādı*** “O, balı kaşıkladı.” (DLT II-322)

kerekle- “ihtiyaç duymak” (< kerek+le- < kergek “gerek” +le-, EDPT 744)

özinŋe ***kereklep*** *kör ıḍtı mini* “Sana ihtiyaç duyup beni gönderdi.” (KB 3455)

ol anı ***kerekledi*** “O, yokluğundan dolayı ona ihtiyaç duydu; onu aradı.” (DLT II-323)

ḳıçıla-[124] “gıdıklamak” (< ḳıçı+la- , EDPT 591)

ol meni ***ḳaçīlādı*** “O, beni gıdıkladı.” (DLT II-314)

ḳışla- “kışı geçirmek, kışlamak” (< ḳış+la-, EDPT 673)

bėg kende ***ḳīşlādı*** “Bey kentte kışladı.” (DLT I-79)

kiritle- “kilitlemek” (kirit “kilit” +le-, kirit < Gre. kleis, EDPT 738-741)

ol ḳapuġ ***kiritlēdi*** “O, kapıyı kilitledi.” (DLT II-318)

kizle- “gizlemek” (< kiz “giz, sır” +le-, EDPT 760)

ḫazine içinde urup ***kizlemiş*** “Hazineye koyup gizlemiş.” (KB B-13)

ol ***kizlēdi*** *nēŋni* “O, nesneyi gizledi.” (DLT II-303)

kereksiz sözini kömüp ***kizleyür*** “Gereksiz sözünü gömüp gizler.” (AH 118)

aydı bir er kėrtgünmiş fir’avn boḍunındın ***kizler*** *erdi īmānını* “Firavun ailesinden, imanını gizlemekte olan mümin bir adam şöyle dedi.” (TİEM 343r/1)

kizledi *özi içinde ḳorḳunç yalawaç* “Peygamber korkusunu içinde gizledi.” (R 31/54b3)

ḳonuḳla- “konuk etmek” (< ḳonuḳ+la-, EDPT 638)

---

[124] Clauson bu fiilin gövdesi olan *ḳıçı* isminin ‘gıdıklamak’ anlamına gelen **ḳıç-* fiilinden türediğini söylemektedir. bk. Clauson (1972), s. 591.

ölüm anı ***ḳonuḳlādı*** "Ölüm onu konuk etti." (DLT II-322)

kömerle-[125] "yöneltmek, yardımcı vermek, dost etmek" (< kömer+le-)

mundaġoḳ ***kömerler*** *miz amarı yazuḳluḳ küç ḳalığlılarnı amarı üze anın kim ḳazġanurlar erdi* "Böylece zalimlerin bazısını bazısına kazandıkları günahlar sebebiyle dost ederiz." (TİEM 108r/2)

körükle- "körüklemek" (< körük+le-, EDPT 744)

ol ōtuġ ***körükledi*** "O, ateşi körükledi." (DLT II-323)

ḳulaçla- "kulaçla ölçmek" (< ḳulaç+la-, EDPT 618)

ol uruḳnı ***ḳulaçlādı*** "O, ipi kulaçla ölçtü." (DLT II-318)

ḳuşla- "kuş avlamak" (< ḳuş+la-, EDPT 673)

bēg ***ḳūşlādı*** "Bey, kuş avladı." (DLT I-79)

küçsüzle- "zayıf görmek" (< küçsüz "güçsüz, zayıf" (EDPT 699) + le-)

bütünlükün boḍun ***küçsüzlediler*** *mėni* "Şüphesiz bu kavim beni zayıf gördü." (TİEM 125v/6)

bütünlükin bu boḍun ***küçsüzlediler*** *mėni* "Şüphesiz bu kavim beni zayıf gördü." (R 28/28a3)

münle- "çorba içmek" (< mün "çorba" +le-, EDPT 769)

er ***münlēdi*** "Adam, çorba içti." (DLT II-304)

oġrıla-/oġurla- "çalmak" (< oğrı/oğur "hırsız" +la-, EDPT 94)

ol nēŋ ***oġrīlādı*** "O, bir şey çaldı." (DLT I-255)

aydılar eger ***oġurlasa oġurladı*** *oḳ anıŋ ḳarındaşı munda öŋdün* "Eğer o çalmışsa, daha önce onun bir kardeşi de çalmıştı, dediler." (TİEM 179v/7, 8)

---

[125] Kök, bu fiille ilgili olarak şunları söylemektedir: "Azerbaycan Tü. *kömek*, Kırgız Tü. *kömök*, Özbek Tü. *kömek*, Türkmen Tü. *kömek* sözcüğüyle köktaş olmalıdır. Tarihsel Türk dilinde ilk kez metnimizde tanıklanmıştır.". bk. Kök (2004), s. 102.

orıla-/orla- “bağırmak” (< orı “bağırma”+la-, EDPT 230)
*er **orīlādı*** “Adam bağırdı.” (DLT I-250)
*yana **orladı** orlaġuçılar* “Tellallar yine bağırdı.” (TİEM 179r/8)

öpkele- “ciğerine vurmak” (< öpke “akciğer”+le-, EDPT 9)
*ol aŋar **öpkeledi*** “O, onun ciğerine vurdu.” (DLT I-255)

örle- (< ör “yükseklik” +le-, EDPT 230)
1. yükselmek.
*ḳopa keldi **örlep** sıta ḳalḳanı* “Mızrak ve kalkanı yükselip kalktı.” (KB 3840)
2. (ses) yükseltmek.
*ḳaġırmaŋ çaḳırmaŋ aŋa sözledükte örleyü **sözler** teg* “Konuşurken sesinizi yükselterek konuştuğunuz gibi ona da bağırıp çağırmayın.” (R 37/54b1)

örüle- “ayakta kesmek” (< örü “dik, yüksek, yukarı” +le-, EDPT 231)
*ol ḳōnuġ **örülēdi*** “O, koyunu ayakta kesti.” (DLT I-250)

ötle- “öğüt vermek” (< öt “öğüt” +le-, EDPT 57)
*ay eḍgü kişi **ötle** emdi maŋa* “Ey iyi insan! Şimdi bana öğüt ver!” (KB 5131)

özle- “benimsemek” (< öz “kendi” +le-, EDPT 287)
*ḳamuġ bu kitabnı alıp **özlemiş*** “Hepsi bu kitabı alıp benimsemiş” (KB B-13)

rāstla- “doğrulamak, tasdik etmek” (< Far. rāst “doğru” +la-)
*taŋrı müjde bėrür saŋa yaḫyā birle **rāstlaġan** kelimeni taŋrıdın taḳı uluġ taḳı tişilerke yawumaġan taḳı peygāmber eḍgülerdin* “Tanrı sana, Tanrı’dan gelen bir kelimeyi tasdik eden, efendi, iffetli ve salihlerden bir peygamber olan Yahya’yı müjdeler.” (TİEM 42r/2)

ribāmla- “harcamak, sarf etmek” (< ribām < Ar. ribā “artma, çoğalma” +la-)
*ne boldı silerke **ribāmlamas** siler taŋrı yolı içinde* “Size ne oldu da Tanrı yolunda harcamıyorsunuz?” (TİEM 397v/7)

sabanla- “sabanla sürmek” (< saban+la-, EDPT 791)

ol yērig ***sabanlādı*** “O, yeri sabanla sürdü.” (DLT II-323)

saḳla- (< saḳ “uyanıklık, dikkat”+la-, EDPT 810)

1. hesaplamak.

saḳış birle ***saḳlar*** *kişi iş küḍüg* “İnsan işini gücünü sayarak hesaplar.” (KB 2220)

2. korumak.

şireni çıḳarda körüp ***saḳlasa*** “Şıra çıkarken onu iyi korumalı.” (KB 2550)

kimni kim ***saḳlasa*** *sen yawuzlardın ol kün bütünlükin raḥmet ḳıldıŋ aŋa* “Sen o gün kimi kötülüklerden korursan, ona rahmet etmiş olursun.” (R 35/27b2)

3. sakınmak.

eger bėrilse siler munı tutuŋlar eger bėrilmese siler anı ***saḳlaŋlar*** “Eğer size böyle (fetva) verilirse tutun; verilmezse sakının!” (TİEM 85r/6)

saŋla- “pislemek” (< saŋ “kuş pisliği” +la-, EDPT 839)

ḳuş ***saŋlādı*** “Kuş pisledi.” (DLT II-357)

sawla- “anlatmak, nakletmek” (< saw “söz” +la-, EDPT 789)

ol telim ***sawlādı*** “O, çok şey anlattı.” (DLT II-302)

andaġoḳ ***sawlalıŋ*** *seniŋ üze ol ḫaberlerdin kim çınoḳ ozdı* “Sana, böyle geçmişin önemli haberlerinden anlatalım.” (TİEM 233r/9)

senle- “sen diye hitap etmek” (< sen+le-, EDPT 839)

sini sen tiseler anı ***senlegil*** “Sana ‘sen’ deseler, sen de onlara ‘sen’ diye hitap et!” (KB 4311)

ol anı ***senlēdi*** “O, ona ‘sen’ diye hitap etti.” (DLT II-302)

sıġırla- “sığıra benzetmek” (< sıġır+la-, EDPT 816)

ol anı ***sıġırlādı*** “O, onu sığıra benzetti.” (DLT II-318)

sızla- “sızlamak” (< sız “acı” +la-, EDPT 863)

anig tmşi būzdın ***sızlādı*** "Onun dişi buzdan (soğuk su içtiğinden) sızladı." (DLT II-302)

soŋla- "geri dönmek" (< soŋ "son" (EDPT 832) +la-)

ḳaçan kördi erse anı ırġanur ançaḳlı yılan teg ewrüldi ḳaḍra yanıġlı ***soŋlamadı*** "(Musa) asasının yılan olup hareket ettiğini görünce geri dönüp arkasına bakmadan kaçtı." (R 32/21b2)

sözle- "söylemek, konuşmak, anlatmak" (< söz+le-, EDPT 863)

sözüm oġluma ***sözledim*** *men toŋa* "Ey yiğit! Ben bu sözü oğluma söyledim." (KB 186)

çın ***sʉzlēr*** "O, doğru konuşur." (DLT I-268)

biliglig kereklig sözüg ***sözleyür*** "Bilgili ancak gerekli sözü söyler." (AH 117)

ḳaçan keldi erse aŋar ***sözledi*** *aŋar keçmiş sawlarını aydı ḳorḳmaġıl ḳutulduŋ küç ḳılıġlı boḍunlardın* "(Musa), onun (Şuayb'ın) yanına gelip başından geçenleri ona anlatınca Şuayb: 'Korkma, o zalim kavimden kurtuldun.' dedi" (TİEM 282r/1)

nė ol sizke ***sözlemez*** *sizler* "Sizlere ne oldu da konuşmuyorsunuz?" (R 34/28a2)

talula- "seçmek, tercihte bulunmak" (< talu "seçenek, tercih" +la-, EDPT 491)

kişide ***talula*** *bu iki kişig* "İnsanlar arasında şu iki kişiyi seç!" (KB 2732)

ol ***talūlādı*** *nēŋni* "O, nesneyi seçti." (DLT II-316)

talulap *ketürdüm kemiştim çözük* "(Sözleri) seçerek getirdim ve çözülmüşleri attım." (AH 478)

yıramas kėrtgünmiş erke ap yme kėrtgünmiş tişike ḳaçan ḫükm buyursa taŋrı anıŋ yalavaçı bir yarlıġ kim bolmaḳ anlarḳa ***talulamaḳ*** *işlerindin* "Tanrı ve peygamberi bir iş hakkında hüküm verdikleri zaman, hiçbir mümin erkek ve kadın için kendi işleri konusunda tercihte bulunma hakları yoktur." (TİEM 307v/9)

tamġala- "mühürlemek" (< tamġa "damga, mühür"+la-, EDPT 506)

bitig türdi badı öze ***tamġalap*** *- sunup birdi ögdülmiş aldı ulap* "Mektubu katladı, bağladı ve üzerini mühürleyip Ögdülmiş'e verdi. O da gelip aldı." (KB 3275)

ol bitig ***tamġālādı*** "O, sultanın mühürüyle mektubu mühürledi." (DLT II-329)

tamġaladı *taŋrı köŋüller üze* "Tanrı, onların kalplerini mühürledi." (TİEM 148v/6)

tançula- "çiğnemek" (< tançu "(et, ekmek, kaya vb.) bir şeyin bir parçası" +la-, EDPT 517)

yigü alsa tişle uşaḳ ***tançula*** "Yemeği ağzına alınca ısır ve ufak ufak çiğne!" (KB 4601)

er etmēk ***tançūlādı*** "Adam, ekmeği çiğnedi." (DLT II-328)

tapla- "beğenmek, razı olmak" (< tap "memnuniyet, hoşnutluk" +la-, EDPT 440)

begi ***taplasa*** *tapġıl açtı ḳapuġ* "Beyi razı olursa bu hizmet (ikbâl) kapısını açar." (KB 843)

ol tōnuġ ***taplādı*** "O, elbiseyi beğendi." (DLT II-300)

ol anıŋ üçün kim anlar ***taplamadılar*** *anı kim ḳuḍı ıḍtı taŋrı* "Öyle; çünkü onlar Tanrı'nın indirdiğini beğenmediler." (TİEM 372v/7)

tapladım *sizke islāmnı dinḳa* "Sizin için din olarak İslam'ı beğendim." (R 27/17a3)

taşla- (< taş+la-, EDPT 564)

1. taşlamak, taş atmak.

ol ıtıġ ***taşlādı*** "O, köpeği taşladı." (DLT II-300)

2. taşlayarak öldürmek, recmetmek.

anlar eger elig bolsalar siler üze ***taşlayu*** *öldürgeyler silerni* "Eğer onlar sizi ele geçirirlerse taşlayarak öldüreceklerdir." (TİEM 216r/2)

men sıġnur men meniŋ iḍimke hem siziŋ iḍiŋizke kim ***taşla(dı)ŋız*** *mėni* "Ben, sizin beni taşlayarak öldürmenizden kendi Rabbime ve sizin Rabbinize sığınırım." (R 36/79b3)

teŋle- (< teŋ "eşit, denk" +le-, EDPT 521)

1. tartmak, dengelemek.

bı̄r nēŋ bı̄rke ***teŋlēdi*** "O, iki şeyi dengeledi." (DLT II-357)

2. kıyaslamak.

sınamış yaġıçı kişi ***teŋlemiş*** *- on iki miŋ er sü öküş sü timiş* "Tecrübeli harp adamı kıyaslamış ve on iki bin askerden oluşan bir ordunun büyük bir ordu olduğunu söylemiş." (KB 2334)

3. tayin etmek.

*yarat(t)ı ḳamuġ nerseni **teŋledi** anı teŋlemek* “O, her şeyi yaratmış ve yarattığı o şeyleri bir ölçüye göre takdir etmiştir.” (TİEM 262v/1)

*yime ayḳa **teŋledimiz** tüşgü yerler* “Ay’a da birtakım menziller tayin ettik.” (R 34/6b3)

tıŋla-[126] “dinlemek” (< tıŋ “işitme, duyma” +la-, OTWF 448; EDPT 522: *tıŋ+la-)

*mini kördi ḫacib sözüm **tıŋladı*** “Hacip beni gördü ve sözümü dinledi.” (KB 559)

***tıŋla** sʊzüm külgūsüz* “Sözümü gülmeden dinle!” (DLT I-128)

*biz bilgenrek miz neteg **tıŋlar** anı ançada ḳulaḳ tutarlar saŋa* “Biz, seni onların nasıl dinlediklerini iyi biliriz.” (TİEM 209v/2)

*siziŋ içiŋizde **tıŋlaġlılar** ol olarḳa* “İçinizde onları dinleyecekler de vardır.” (R 29/36a2)

tiküle-/tigüle- “az az, lokma lokma vermek” (< tikü “parça, lokma” +le-, EDPT 482)

*nasiḫat **tigüle** tilese yisü* “Nasihatı az az ver, isterse yesin!” (KB 5395)

*ol maŋa et **tikūlēdi*** “O, bana bir lokma et verdi.” (DLT II-315)

tizle- “diziyle ezmek” (< tiz “diz” +le-, EDPT 576)

*buġra erig **tizledi*** “Erkek deve, adamı diziyle ezdi.” (DLT II-300)

tolula- “doldurmak” (< tolu “dolu, çok, bütün “+la-, EDPT 499)

*ḫazine **tolulap** aḳıtġu kerek* “Hazineyi doldurup (tekrar) akıtmak gerek.” (KB B-51)

***tolulaġay** oḳ mėn tamuġnı sėndin anıŋdın kim uḍu bardı anlardın yumḳılar* “Andolsun, cehennemi seninle ve onlardan sana uyanların hepsiyle dolduracağım.” (TİEM 334v/4)

uçuzla- (< uçuz+la-, EDPT 32)

1. kıymetten düşmek.

*kişig til **uçuzlar** barır er başı* “İnsan, dil yüzünden kıymetten düşer ve başı dil yüzünden gider.” (KB 163)

2. hor görmek, zelil etmek, önemsememek.

*bėg anı **uçuzlādı*** “Bey, onu hor gördü.” (DLT I-101)

---

[126] Kelimenin kökeni hakkında yapılan tartışmalar için bk. Osman Fikri Sertkaya, “Dinlemek-İşitmek Üzerine Yazışmalar”, Türk Dili, S. 656, Ağustos 2006, s. 162-172.

tanıġlılarḳa ḳın turur ***uçuzlaġlı*** "İnkâr edenlere zelil eden bir azap vardır." (TİEM 11r/5)

ḳaçan sınasa anı tarutsa anıŋ üze rūzmsini ayur iḍim ***uçuzladı*** "Onu sınayıp rızkını daralttığında 'Rabbim beni önemsemedi', der." (TİEM 442r/1)

3. kahretmek.

biz olar üstüninde ***uçuzlap*** *keçrügliler-miz* "Biz, onların üzerinde mutlaka kahredici gücümüzü yürütürüz." (R 28/11b3)

uluġla- "yüceltmek, ululamak" (< uluġ "büyük, yüce, ulu" +la-, EDPT 140)

uluġla *olarnı aġırla sözin* "Onları yücelt ve sözlerine değer ver!" (KB 4176)

bėg meni ***uluġlādı*** "Bey, beni yüceltti." (DLT I-248)

uluġlaŋlar *taŋrını anın üze kim köndürdi silerni* "Sizleri yönelttiği (doğru yol) üzere Tanrı'yı yüceltin!" (TİEM 21v/9)

uluġlamadılar *taŋrını sezāsınça uluġlamaḳ anı* "Tanrı'yı gerektiği gibi yüceltmediler." (R 35/15a3)

uruġla- "tohumunu çıkarmak" (< uruġ "tohum" +la-, EDPT 220)

ol kebēz ***uruġlādı*** "O, pamuğun tohumunu çıkardı." (DLT I-247)

üjükle-[127] "hecelemek" (< üjük "yazı, hece" +le-, EDPT 26)

bitig ***üjüklēdi*** "Kitabı heceledi." (DLT I-111)

ükekle- "(kaleye) burç yapmak" (< ükek "kale burcu" +le-, EDPT 106)

ol tāmıġ ***ükekledi*** "O, kaleye burçlar yaptı." (DLT I-249)

üküşle- "çok olduğunu sanmak, artırmak" (< üküş "çok" +le-, EDPT 119)

er tavārın ***üküşledi*** "Adam, malının çok olduğunu sandı." (DLT I-247)

eger bilse erdim örtüglügni ***üküşlegey*** *erdim eḍgülükdin* "Eğer gaybı bilseydim iyilik etmeyi artırırdım." (TİEM 130r/3)

üşikle- "üşümüşken yakalamak" (< üşik "soğuk" +le-, EDPT 261)

---

[127] Clauson, *üjük* < *üjek* isminin Soğ. gibi göründüğünü ve bu dilden alınmış olabileceğini; fakat aslen aynı anlama gelen Çin. *tzŭ* 'harf' ismine bağlanabileceğini söylemektedir, bk. Clauson (1972), s. 24.

ol keyikni ***üşiklēdi*** "O, geyiği üşümüşken yakaladı." (DLT I-249)

yaġıla- (< yaġı "düşman"+la-, EDPT 903)

1. düşmanlık etmek.

ol anı ***yaġīlādı*** "O, ona düşmanlık etti." (DLT II-317)

2. düşmanla çarpışmak.

yaġılaġu *kafir yaġısın ḳatıġ* "Kâfir düşmanla amansızca çarpışmalıdır." (KB 4227)

er yaġı ***yaġīlādı*** "Adam, düşmanla çarpıştı." (DLT II-317)

yamla- "süpürmek" (< yam "çer çöp, pislik" +la-, EDPT 936)

ol ewin ***yamlādı*** "O, evini süpürdü." (DLT II-308)

yaŋḳula- (< yaŋḳu "yankı" +la-, EDPT 949)

1. yankılamak, yankılanmasını sağlamak.

kökiş turna kökte ünün ***yaŋḳular*** "Gri turna gökte sesini yankılar." (KB 74)

2. yankılanmak, ses gelmek.

tağ ***yaŋḳūlādı*** "Dağ, yankılandı." (DLT II-360)

er kulāḳı ***yaŋḳūlādı*** "Adamın kulağına ses geldi ve adam etrafına bakındı." (DLT II-361)

yarımla- "yarı etmek, yarılamak" (< yarım+la-, EDPT 969)

ol yōluġ ***yarımlādı*** "O, yolu yarıladı." (DLT II-324)

yėgle-/yigle-[128] "yeğlemek, tercih etmek" (< yėg "daha iyi, üstün" +le-, OTWF 451)

özüm ***yigledüki*** *bu ḳulluḳ atı* "Benim yeğlediğim kulluktur." (KB 1918)

meger anıŋ uraġutı ***yėgler*** *miz ol ḳalıġlılardın* "Onun karısı müstesna. Biz, onun geride kalanlardan olmasını yeğledik." (TİEM 194v/3)

yırla- (< yır "nağme, şarkı"+la-, EDPT 230: ır+la-)

1. söylemek, zikretmek.

köŋül bütti ***yırlar*** *tilim ülgülüg* "Gönlüm inandı; dilim şimdi onu zikreder." (KB 4779)

[128] Bu fiil EDPT'de yer almamaktadır.

2. şarkı söylemek.

er ***yırlādı*** "Adam şarkı söyledi." (DLT II-308)

yoġla- "ölü için yemek vermek" (< yoġ "yas, matem yemeği" +la-, EDPT 902)

ol ölügke ***yoġlādı*** "O, ölü için yemek verdi." (DLT II-308)

yoḳla- (< yoḳ "üst, yukarı" +la-, EDPT 902)

1. tırmanmak.

tāġḳa ***yoḳla*** "Dağa tırman!" (DLT II-259)

2. yükselmek.

yoḳlar *ferişteler yme cabra'ıl anıŋ tapa bir kün içre erür anıŋ teŋi elig miŋ yıl* "Melekler ve Cebrail oraya miktarı (dünya yılıyla) elli bin yıl olan bir günde yükselirler." (TİEM 421r/3)

3. yücelmek.

bilig birle 'alim yoḳar ***yoḳladı*** "Âlim, bilgi ile yükseldi." (AH 101)

4. çoğalmak.

ḳıtı künde arttı örü ***yoḳladı*** "Saadeti günden güne arttı ve çoğaldı." (KB 438)

yolçıla- (< yolçı "rehber" (EDPT 921) +la-)

1. iletmek.

yolçılaġıl *bizni köni yolḳa* "Bizi doğru yola ilet." (TİEM 2r/1)

2. yol göstermek.

yolçıladı *olarnı armaḳ birle* "Onları hileyle kandırarak onlara yol gösterdi." (TİEM 114r/3)

3. göstermek.

hīç ***yolçılayın*** *mu sizni ol kimerse üze kim peẕīrleyür anı* "Ona bakacak birini size göstereyim mi?" (R31/45a2)

yopıla-/yopla- "aldatmak" (< yop "cinsel ilişki, aldatma" +la-, EDPT 878: yobıla- < yob+la-)

ol anı ***yopīlādı*** "O, onu aldattı." (DLT II-316)

ol anı ***yōplādı*** "O, onu aldattı." (DLT II-220)

yuḍruḳla- “yumruklamak, yumrukla vurmak” (< yuḍruḳ “yumruk” (EDPT 892: yıḍruḳ) +la-)

yuḍruḳladı *anı mūsā öldürdi* “Musa, onu yumrukladı ve öldürdü.” (R 32/11a2)

yuluġla- “feda etmek” (< yuluġ “fidye, fidye verip kurtarma” +la-, EDPT 927)

ḳayu can ***yuluġlar*** *teŋizke kirür* “Kimisi canını feda eder ve denize dalar.” (KB 1733)

yumşaḳla- “yumuşak davranmak” (< yumşaḳ “yumuşak” (EDPT 938) +la-)

sewerler eger ***yumşaḳlasa*** *sen* ***yumşaḳlayur*** “Seni yumuşak davranırsan severler ve onlar da sana yumuşak davranırlar.” (TİEM 418v/6)

yükle- “yüklemek” (< yük+le-, EDPT 912)

ol tėwėke yūk ***yüklēdi*** “O, deveye yük yükledi.” (DLT II-308)

iḍimiz yüklemegil biziŋ üze aġır yükni neteg kim ***yüklediŋ*** *anlar üze kim bizdin aşnu* “Rabbimiz! Bizden öncekilere yüklediğin ağır yükü üzerimize yükleme!” (TİEM 37v/7, 8)

ziyānla- “zarar vermek” (< Ar. ziyān “zarar” +la-)

ziyānlamaġay *silerke kim yolsuz bolsa ḳaçan köni yolḳa könseler* “Siz, doğru yolda oldukça yoldan sapan kimse size zarar vermeyecektir.” (TİEM 93r/4)

Türkçenin diğer tarihî ve çağdaş devirlerinde olduğu gibi Karahanlı Türkçesinde de *+lA-* ekiyle kurulmuş fiillerin bazıları *-n-* edilgenlik-dönüşlülük ve *-ş-* işteşlik ekleriyle kaynaşarak “kendine dönme, kendiliğinden olma, bir şeyi elde etme, bir şeyin sahibi olma, gibi görme; birlikte veya karşılıklı yapma” anlamlarında kelimeler türeten birleşik bir ek görünümü kazanarak *+lAn- / +lAş-* şekillerinde kullanılmaktadır.

+lAn- (< +lA-n-)

ağruḳlan- (< ağruḳ “zahmetli” +lan-, EDPT 94)

1. (bir işi) ağır bulmak, zorsunmak.

ol bu īşıġ ***aġruḳlandı*** "O, bu işi ağır buldu." (DLT I-253)

2. çakılıp kalmak, yere yığılmak.

ḳaçan aytılsa silerke çıḳıŋlar tėp taŋrı yolı içinde ***aġruḳlandıŋızlar*** *yerke* "Tanrı yolunda (savaşa) çıkın denildiğinde yere çakılıp kaldınız." (TİEM 142v/8)

arḳuḳlan- "dikbaşlılık etmek" (< arḳuḳ "aykırı, inatçı" +lan-, EDPT 219)

er ***arḳuḳlandı*** "Adam, dikbaşlılık etti." (DLT I-254)

'arlan- "utanmak" (< Ar.'ar "utanma" +lan-)

kim kim ***'arlansa*** *anıŋ ḳulluḳından* "Her kim onun kulluğundan utansa…" (R 27/12b1)

azuḳlan- "azık sahibi olmak" (< azuḳ "azık" +lan-, EDPT 284)

er ***azuḳlandı*** "Adam, azık sahibi oldu." (DLT I-242)

balıḳlan- "balıkla dolmak" (< balıḳ+lan-, EDPT 338)

kul ***balıḳlandı*** "Göl, balıkla doldu." (DLT II-94)

bilezüklen- "bilezik takınmak" (< bilezük "bilezik" +len-, EDPT 345)

ėşlēr ***bilēzüklendi*** "Kadın, bilezik takındı." (DLT II-256)

boġnaḳlan- "dağılmak" (< boġnaḳ < boġun-aḳ "boğucu, sıkıcı" +lan-, EDPT 316, 317)

bulıt ***boġnaḳlandı*** "Bulut dağıldı." (DLT II-99)

boŋsuḳlan- "boynuna dolanmak" (< boŋsuḳ "kelepçe" +lan-, EDPT 320)

boşlaġlansa ***boŋsuḳlanūr*** "Bir işte aceleci davranıp da öğüt verenlere kızan adamın eli boynuna dolanır." (DLT II-98)

harayna ***boŋsuḳlanġay*** *ol kim baŋml(l)ıḳ ḳıldılar anıŋ birle ḳıyāmet kün* "Cimrilik ettikleri şey kıyamet gününde elbette boyunlarına dolanacaktır." (TİEM 55v/5)

boşlaġlan- "kızmak, öğüt tutmamak" (< boşlaġ "avare, geveze" +lan-, EDPT 382)

boşlaġlansa *boŋsuḳlanūr* "Bir işte aceleci davranıp da öğüt verenlere kızan adamın eli boynuna dolanır." (DLT II-98)

çėçeklen- “çiçeklenmek” (< çėçek “çiçek” +len-, EDPT 401)
yıgāç ***çėçeklendi*** “Ağaç çiçeklendi.” (DLT II-95)

çelpeklen- “çapaklanmak” (< çelpek “göz çapağı” +len-, EDPT 418)
kuz ***çelpeklendi*** “Göz çapaklandı” (DLT II-101)

çoġlan-/çovlan-[129] “(alev alev) yanmak” (< çov+lan- < çoġ+lan-, EDPT 408)
ōt ***çoġlandı*** “Ateş, alev alev yandı.” (DLT II-84)
kigrür-miz olarnı otḳa tegme yolı kim ***çovlansa*** *terileri tegşürgey miz olarḳa teriler anda aḍın* “Onları ateşe girdireceğiz, derileri yandıkça başka derilerle değiştireceğiz.” (R 26/27b2)

ėrkeklen- “dalgalanmak” (< ėrkek “erkek” +len-, EDPT 228)
suw ***erkeklendi*** “Su dalgalandı.” (DLT I-254)

erlen- “(kadın) evlenmek” (< er “erkek” +len-, EDPT 230)
uraġut ***erlendi*** “Kadın evlendi.” (DLT I-223)

etmeklen- “ekmek sahibi olmak” (< etmek “ekmek” +len-, EDPT 60)
er ***etmeklendi*** “Adam, ekmek sahibi oldu.” (DLT I-253)

etüklen- “çizme sahibi olmak” (< etük “çizme” +len-, EDPT 54)
er ***etüklendi*** “Adam, çizme sahibi oldu.” (DLT I-242)

irinçlen- “faydalanmak” (< irinç “nimet, bolluk” +len-)
irinçlendiŋizler *oŋları birle* “Paylarına düşenden faydalandınız.” (R 29/48b3)

kerekülen- “çadır edinip içine girmek” (< kerekü “çadır” +len-, EDPT 744)
er ***kerēkülendi*** “Adam, çadır edinip içine girdi.” (DLT II-256)

[129] Ata, R’de geçen *çovlan-* fiili ile ilgili olarak şu değerlendirmeleri yapmaktadır: “Eckmann’ın *çolan-* okuduğu kelimeyle ilgili EDPT 408’de *çoġlan-* yer almaktadır. Clauson bu kelime için DLT’den tanık vermiştir: DLT II 245 *ot çoġlandı* ‘ateş yalınladı’. Bu fiilin *çoġ* isim kökünden geldiği açıktır (< *çoġ+la-n-*). ‘ateş alevi, ateş yalını’ anlamındaki *çoġ*, özellikle *çoġ yalın* ikilemesiyle Eski Uygur Türkçesi metinleri başta olmak üzere pek çok eserde geçtiği hâlde *çoġlan-* şekli sadece DLT’te tespit edilmiştir”. bk. Ata (2004), s. 165.

ḳışlaġlan- “kışlak olarak edinmek” (< ḳışlaġ “kışlak” +lan-, EDPT 673)
ol bu yērig ***ḳışlaġlandı*** “O, bu yeri kışlak olarak edindi.” (DLT II-98)

ḳoldaşlan- “arkadaş olmak” (< ḳoldaş “arkadaş” +lan-, EDPT 620)
ol menig birle ***ḳoldaşlandı*** “O, benimle arkadaş oldu.” (DLT II-98)

köŋleklen- “gömlek giymek” (< köŋlek “gömlek” +len-, EDPT 733)
er ***köŋleklendi*** “Adam, gömlek giydi.” (DLT II-361)

küvezlen- “kibirlenmek, şımarmak” (< küvez “gurur, kibir” +len-, EDPT 692)
küwezlenme *artuḳ kötürme köŋül* “Fazla kibirlenme ve gurura kapılma!” (KB 1377)
neçe yoḳattımız uluşdın (kim) ***küvezlendi*** *anıŋ tiriglikleri* “Biz, refahından şımarmış nice memleketi yok ettik.” (R 32/37b1)

mandarlan-[130] “sarmaşıkla kaplanmak” (< mandar “sarmaşık” +lan-, EDPT 768)
yıġāç ***mandarlandı*** “Ağaç, sarmaşıkla kaplandı.” (DLT II-98)

menfa’atlan- “faydalanmak” (< Ar.menfa’at “menfaat, fayda” +lan-)
ḳaçan ḳorḳunçsuz bolsa siler kim ***menfa’atlansa*** *ziyāret birle ḥac tapa nėgü kim āsān kelse ḳurbāndın* “Hac yolculuğu için emin olduğunuz vakit kim hacca kadar umre ile faydalanmak isterse kolayına gelen bir kurban kesmelidir.” (TİEM 23v/2)

meŋizlen- “güzelleşmek” (< meŋiz “yüz, çehre” +len-, EDPT 771)
kişi ***meŋizlendi*** “Adam, güzelleşti.” (DLT II-359)

mezelen- “hoşlanmak, zevk almak” (< Far. meze “tat, lezzet” +len-)
mezelenür *közler* “Gözler zevk alır.” (R 36/67b1)

müŋüzlen- “boynuzu çıkmak” (< müŋüz “boynuz” +len-, EDPT 771)
ḳozı ***müŋüzlendi*** “Kuzunun boynuzu çıktı.” (DLT II-359)

---

[130] Clauson, bu fiilin kökü olan *mandar* isminin muhtemelen “bağ, ip” anlamına gelen Far. *band* olduğunu söylemektedir. bk. Clauson (1972), s. 767.

nişānlan- “işaretlenmek” (< Far. nişān “işaret” +lan-)
nişānlanmış *iḍiŋ üskinde* “(O taşlar) Rabbinin katında işaretlenmiştir.” (TİEM 170r/3)

oġuşlan- “aile ve akraba sahibi olmak” (< uġuş “soy, akraba” +lan-, EDPT 98)
er ***oġuşlandı*** “Adam, aile ve akraba sahibi oldu.” (DLT I-241)

otlan- “öfkeden ateş gibi olmak, çok kızmak” (< ot “ateş” +lan-, EDPT 58)
er ***ōtlandı*** “Adam, öfkeden ateş gibi oldu.” (DLT I-244)

öküzlen- “öküz sahibi olmak” (< öküz+len-, EDPT 120)
er ***öküzlendi*** “Adam, öküz sahibi oldu.” (DLT I-241)

öŋlen- “kızarmak, renklenmek” (< öŋ “renk” +len-, EDPT 186)
üzüm ***öŋlendi*** “Üzüm kızardı.” (DLT I-240)

pe̲ẕmrlen- “kabul edilmek, kabul olunmak” (< Far. pe̲ẕmr “kabul” +len-)
pe̲ẕmrlendiler *ikide birindin yme* ***pe̲ẕmrlenmedi*** *taḵı birindin* “İkisinden biri kabul edildi; diğeri kabul edilmedi.” (R 27/38a1)

saġlıḵlan- “dişi koyun sahibi olmak” (< saġlıḵ “sağılan hayvan, dişi koyun” +lan-, EDPT 811)
er ***saġlıḵlandı*** “Adam, dişi koyun sahibi oldu.” (DLT II-99)

sawdıçlan- “sepet sahibi olmak” (< sawdıç “sepet” +lan-, EDPT 786)
er ***sawdıçlandı*** “Adam, sepet sahibi oldu.” (DLT II-97)

siŋillen- “kız kardeş edinmek” (< siŋil “kız kardeş” +len-, EDPT 840)
ol ḵīzıġ ***siŋillendi*** “O kızı kardeş edindi.” (DLT II-359)

soġuḵlan- “soğuk kabul etmek” (< soġuḵ < soġıḵ “soğuk” +lan-, EDPT 808)
bu yērig ***soġuḵlandı*** “O, bu yeri soğuk kabul etti.” (DLT II-95)

sökmenlen- "savaş giysisi giymek ve kendini asker gibi görmek" (< sökmen "yiğitlere verilen unvan" +len-, EDPT 821)

*er **sökmenlendi*** "Adam, savaş giysisi giydi ve kendini asker gibi gördü." (DLT II-101)

suḳlan- "çok istemek, arzu etmek" (< suḳ "hırs, kıskançlık" +lan-, EDPT 810)

*özüŋ suḳlanur sen ajun tirgeli - ölüm **suḳlanur** kör sini tutġalı* "Sen, dünya malını toplamayı çok istiyorsun; ölüm ise seni yakalamayı çok istiyor." (KB 3619)

*ermes üküşrekleri kişilerde eger **suḳlansa** sen kėrtgünügliler* "İnsanların ekserisi sen ne kadar arzu etsen de mümin değildirler." (TİEM 182r/5)

şevḳlen- "çok arzu etmek" (< Ar.şevḳ "şevk, heves, arzu" +len-)

*eger **şevḳlense** sen köni yol körkitmek üze* "Sen onları doğru yola eriştirmeyi çok arzu etsen de..." (R 30/47b3)

tarmutlan- "kollara ayrılmak" (< tarmut "dağların dereleri, tepeleri" +lan-, EDPT 550)

*sūw **tarmutlandı*** "Su, kollara ayrıldı." (DLT II-97)

tıġraḳlan- "yiğitlik göstermek" (< tıġraḳ "yiğit" +lan-, EDPT 473)

*er **tıġraḳlandı*** "Adam, yiğitlik gösterdi." (DLT II-99)

tilkülen- "tilki gibi kurnazca davranmak" (< tilkü "tilki" +len-, EDPT 499)

*er **tilkūlendi*** "Adam, tilki gibi kurnazca davrandı." (DLT II-254)

tişilen-[131] "(erkek) evlenmek" (< tişi "dişi, kadın" +len-)

*tişi almaŋlar anı kim **tişilendi** ataŋız tişilerdin* "Bir de babalarınızın evlendiği kadınları almayın!" (TİEM 60v/8)

[131] Kadın için evlenmek anlamında *erlen-* fiilinin bulunduğu Karahanlı Türkçesinde (bk. Clauson (1972), s. 230) erkek için evlenmek anlamına gelen *tişilen-* fiili de tarihî Türk dili alanında ilk kez bu örnekle tanıklanmış olmaktadır.

tulumlan- “asker giysisi giymek ve silahlanmak” (< tulum “askerî teçhizat” +lan-, EDPT 500)

er ***tulumlandı*** “Adam, asker giysisi giydi ve silahlandı.” (DLT II-94)

tumluġlan- “soğuk kabul etmek” (< tumluġ “soğuk” +lan-, EDPT 507)

ol bu uġurnı ***tumluġlandı*** “O, bu yeri soğuk kabul etti.” (DLT II-98)

turılan-[132] “sert davranmak” (< turı “huyu sert olan adam” +lan-)

turılanġıl *olar üze* “Onlara sert davran!” (R 38/95b3)

utrulan- “yüzyüze gelmek, karşılaşmak” (< utru “karşı” +lan-, EDPT 71)

ol aŋar ***utrūlandı*** “O, onunla karşılaştı.” (DLT I-242)

yawaşlan- “yumuşak huylu olmak” (< yawaş “yavaş, sakin” +lan-, EDPT 881)

er ***yawaşlandı*** “Adam, yumuşak huylu oldu.” (DLT II-204)

yawġanlan- “yavan bulmak” (< yawġan “yavan” +lan-, EDPT 875)

er aşıġ ***yawġanlandı*** “Adam, yemeği yavan buldu.” (DLT II-206)

yemişlen- “(ağaç) meyve vermek” (yemiş “meyve” +len-, EDPT 939)

yıġaç ***yemişlendi*** “Ağaç, meyve verdi.” (DLT II-96)

baḳıŋlar anıŋ yėmişiŋe ḳaçan ***yėmişlense*** *anıŋ bışmaḳı* “Meyve verirken olgunlaştığında onun meyvesine bir bakın!” (TİEM 105r/1)

yüreklen- “cesaretlenmek” (< yürek “cesaret” +len-, EDPT 966)

er ***yüreklendi*** “Adam cesaretlendi.” (DLT II-205)

yüzlen- (< yüz+len-, EDPT 987)

1. yüzünü dönmek, yönelmek.

ol maŋa ***yüzlendi*** “O, bana yüzünü döndü.” (DLT II-202)

---

[132] Kelime bu şekliyle kaynaklarda bulunmamaktadır. Kelimenin isim kökü olan *turı* DLT’de ‘huyu sert olan adam’ (bk. DLT III-201), KB’de ise ‘tatsız, tadı kekre olan ve haşin” anlamlarıyla yer almaktadır. Atalay kelimeyi *türi* olarak okumuş; ancak bu okuyuş Clauson ve Dankoff-Kelly tarafından *turı* şeklinde düzeltilmiştir. Ayrıntılı bilgi için bk. Ata (2004), s. 193.

*men **yüzlendim** meniŋ yüzümni ol iḍike* “Yüzümü Rabbime döndüm.” (TİEM 102v/3)

*ḳaçan kim **yüzlendi** erse medyen tuşıŋa aydı bolġay-kim iḍim köndürgey mėni tüz yolḳa* “Medyen’e doğru yöneldiğinde: ‘Umarım Rabbim beni doğru yola iletir.’, dedi.” (R 32/15a2)

2. saygı görmek istemek.

*er **yüzlendi*** “Adam, insanlardan saygı görmek istedi.” (DLT II-202)

+lAş- (< +lA-ş-)

altunlaş- “ortaya altın koyarak kumar oynamak” (< altun “altın” +laş-, EDPT 135)

*oynādım **altunlaşu*** “Ortaya altın koyarak kumar oynadım.” (DLT II-21)

atlaş- “ortaya atını koyarak kumar oynamak” (< at+laş-, EDPT 58)

*oynādım **atlaşu*** “Ortaya atımı koyarak kumar oynadım.” (DLT II-21)

çekleş- “kura çekmek” (< çek “kura” +leş-, EDPT 415)

*ol menig birle **çekleşdi*** “O, benimle kura çekti.” (DLT II-67)

dōstlaş- “dost edinmek” (< Far. dōst+laş-)

*bütünlükin kim anıŋ erkligliki anlar üze kim **dōstlaşurlar** anıŋ birle* “Onun hakimiyeti ancak onu dost edinenleredir.” (R 30/85b3)

düşmānlaş- “düşman olmak” (< Far. düşmān+laş-)

*bolġay kim taŋrı ḳılmaḳı silerli ara taḳı anlarlı ara kim **düşmānlaştıŋızlar** anlardın sėwük* “Olur ki Tanrı sizinle düşman olduklarınız arasında yakında bir sevgi meydana getirir.” (TİEM 406v/6)

düşvārlaş- “zorluk çıkarmak” (< Far. düşvār “güç, zor” +laş-)

*eger **düşvārlaşsa** siler emüzsün aŋar aḍın uraġut* “Eğer birbirinize zorluk çıkarırsanız çocuğu başka bir kadın emzirsin!” (TİEM 413r/4)

ḫaşmlaş- “çekişmek” (< Ar. ḫaşm “düşman, muhalif” +laş-)

baḳmazlar mu meger bir Cebre'ıl ünike tutar olarnı olar ***ḫaşmlaşurlar*** *erken* "Onlar birbirleriyle çekişirken kendilerini yakalayacak olan Cebrail'in korkutucu sesini görmezler mi?" (R 34/11a1)

ortaḳlaş- "ortak olmak" (< ortaḳ (EDPT 205: ortuḳ) +laş-)

ortaḳlaşġıl *anlar birle māl tawarlar içinde oġul ḳızlar içinde* "Onların mallarına ve evlatlarına ortak ol!" (TİEM 211r/1)

rāzlaş- "fısıldaşmak, gizlice konuşmak" (< Far. rāz "sır" +laş-)

rāzlaşıŋlar *eḍgülük birle saḳnuḳluḳ birle* "İyilik ve takva hakkında gizlice konuşun!" (TİEM 401v/4)

II. 1. 12. +(I)msIn-

Türkçede hem isim hem de fiil tabanlarına gelerek simulatif fiiller türeten bir ektir. *+(I)m* isimden isim yapma ekinin üzerine *+sI-* ve *-n-* dönüşlülük ekinin gelmesiyle oluşmuş birleşik bir ektir.[133] Bir örnekte tespit edilebilmiştir.

işimsin- "eş tutmak" (< ėş+i-msin-, EDPT 263)

işimsinmegil *sen ḳıya baḳnu tur* "(Beyleri) kendine eş tutma; daima etrafını kolla!" (KB 4095)

II. 1. 13. +rA-

Genellikle ses yansımalı tek heceli köklerden, o sesi çıkarmaya dönüşen fiiller türeten bir ektir.[134] Bu ekle türetilmiş olan fiillerde ek, genellikle *k, ŋ* ünsüzlerinden sonra gelmektedir.

---

[133] Erdal (1991), s. 532; F. Sema Barutçu Özönder, 'Alî Şîr Nevâyî, Muḥākemetü'l-Luġateyn, İki Dilin Muhakemesi, TDK Yay., Ankara, 1996, s. 157.
[134] Korkmaz (2003), s. 121.

çıḳra- "gıcırdamak" (< çıḳ+ra-, OTWF 470, EDPT 410: çıḳra-)
tīş ***çıḳrādı*** "Diş gıcırdadı." (DLT II-294)

çıŋra- "çınlamak" (< çıŋ+ra-, OTWF 469; EDPT 426: çıŋır+a-)
ol ḳonrāġu ***çıŋradı*** "O çan çınladı." (DLT II-356)

çikre- "gıcırdamak" (< çik+re-, OTWF 470, EDPT 416: çigir+e-)
etmēkte tāş ***çikrēdi*** "Ekmeğin içindeki taş gıcırdadı." (DLT II-294)

çoḳra- "kaynamak" (< çoḳ+ra-, OTWF 470, EDPT 410: çoḳra-)
eşiç ***çoḳrādı*** "Tencere kaynadı." (DLT II-294)

ıŋra- "inlemek" (< ıŋ+ra-, OTWF 469; EDPT 189: *ıŋır+a-)
ingēn ***ıŋrasa*** *botu bozlār* "Dişi deve inlese yavru deve ses verir." (DLT I-145)

kökre-[135] (< kök+re-, EDPT 713, OTWF 470: kük+re-)
1. gürlemek.
bulıt ***kökredi*** *urdı nevbet tuġı* "Bulut gürledi ve nevbet davulunu vurdu." (KB 86)
2. kükremek.
arslanlayu *kökredim* "Aslan gibi kükredim." (DLT I-149)
3. inlemek, feryat etmek.
ol kün anlar ot üze ***kökreyürler*** "O gün onlar ateş üzerinde feryat ederler." (R 37/84b2)

oḳra- "kişnemek" (< oḳ+ra-, OTWF 470)
at ***oḳrādı*** "At, kişnedi." (DLT I-232)

II. 1. 14. +(I)rGA- / +(I)rKA-

+(I)rGA- / +(I)rKA-, duyguların oluşumu ya da gelişimiyle ilgili fiiller yapan bir ektir. Banguoğlu bu ekin bir tür benzerlik anlamı (gibi saymak, gibi davranmak) taşıyan fiiller

[135] Erdal bu fiilin, kökeninin *kök* "gök" kelimesine dayandırılarak *kökre-* şeklinde okunduğunu, *kök* "gök" isminin *ö*'sünün uzun olduğunu, *ü*'nün ise kısa bir ünlü olduğunu belirterek fiilin *kükre-* okunması gerektiğini söylemektedir, bk. Erdal (1991), s. 470.

yaptığını söylemektedir.[136] Korkmaz ise birleşik bir ek görünümünde olduğunu belirmektedir.[137] Ercilasun'un *+(I)rGA- / +(I)rKA-* eki ile *+GA- / +KA-* ekinin fonksiyon bakımından benzerliğinin dikkat çekici olduğunu söylemesi bu ekin birleşik bir ek olduğu yönündeki görüşü kuvvetlendirmektedir.[138] Ek, ünlü uyumuna bağlı yardımcı bir ünlü ile kullanılmaktadır.

esirge-/esirke-[139] (< *es+(i)rge-, EDPT 252)

1. esirgemek, korumak.

öziŋe ***esirker*** *saran öz neŋin* "Hasis kendi malını kendisinden esirger." (KB 950)

2. pişman olmak, pişmanlık duymak.

ol ***esirgēdi*** *nēŋni* "O, malını kaybettiğine pişman oldu." (DLT I-249)

soyurḳa-/suyurḳa-[140] "acımak, esirgemek, merhamet etmek" (< Moğ. soyurḳa- < tsoyurḳa- < Çin. ts'ü, EDPT 556)

suyurḳap *keçürgil yazuḳın ḳamuġ* "Bu kuluna acıyıp bağışla ve bütün günahlarını affet!" (KB 28)

başladım ol iḍi atı birle kim ***soyurḳaġan*** *yarlıḳaġan turur* "Esirgeyen ve bağışlayan Tanrı'nın adıyla başladım." (TİEM 254r/2)

meger ol kim ***soyurḳasa*** *taŋrı bütünlükin ol 'azīz ulaşu yarlıḳaġan* "Yalnız, Tanrı'nın esirgediği kimseler bunların dışındadır. Şüphesiz o, mutlak güç sahibidir, çok merhamet edendir." (R 36/85a3)

taŋırḳa- "hayret etmek, bir şeyi hayretle karşılamak, şaşırmak" (< taŋ "hayret, şaşırma" +(ı)-rḳa-, EDPT 525)

negüni ***taŋırḳadı*** *emdi özüŋ* "Şimdi sen neye hayret ettin?" (KB 785)

taŋırḳadılar *kim keldi erse anlar ḳorḳuttaçı anlardın* "Aralarından bir uyarıcının gelmesine hayret ettiler." (TİEM 381v/2)

---

[136] Tahsin Banguoğlu, Türkçenin Grameri, TDK Yay., 2. bs., Ankara, 1986, s. 213.
[137] Korkmaz (2003), s. 121.
[138] Ercilasun (1984), s. 20.
[139] Ercilasun bu fiilin DLT'de bulunan ve 'fenalık, kötülük' anlamını taşıyan *es*'ten geldiğini söylerken (bk. Ercilasun (1984), s. 19); Erdal ise *esiz* 'yazık, eyvah' (< *esiz+ke-*) ile ilgili olduğunu düşünmektedir (bk. Erdal (1991), s. 459).
[140] Clauson, bu fiilin Moğ. *soyurka-* biçiminden Türkçeye geçtiğini, kökeninin ise Gabain'in işaret ettiği gibi Çin. olduğunu söylemektedir (bk. EDPT 556). Çin. *ts'ü* 'merhametli', bk. Gabain (2000), s. 50.

II. 1. 15. +sA-

İsimlere gelerek onlardan "arzu, istek ve ihtiyaç" bildiren fiiller türeten bir ektir.[141] Karahanlı sahasında fiilden fiil yapan bir ek olarak da kullanılmaktadır. Hacıeminoğlu bu durumun Türk dilinin genel kurallarına aykırı olduğunu, aynı ekin isimden fiil ve fiilden fiil türetemeyeceğini; fakat *+sA-* ekinin bu kuralın dışında kaldığını belirtir.[142]

Ercilasun bu ekin *Divanü Lûgat-it Türk*'teki kullanılış biçimlerini ele aldığı makalesinde fiilden fiil yapma görevinde kullanılan *-sA-* ekine eserdeki kırmızı mürekkepli harekelerden yola çıkarak itiraz eder. Divan'da bulunan *barısā-* "gitmek istemek", *körüsē-* "görmek istemek", *alısā-* "almak istemek" örneklerinden hareket eden Ercilasun, bu fiillerin asıl şekillerinin *barıġ+sā-*, *körüg+sē-*, *alıġ+sā-* şeklinde olduğunu; Kilisli Rifat, Atalay, Clauson ve Dankoff'un kırmızı mürekkeple harekelenmiş oldukları için dikkate almayarak *atsā-*, *ötsē-*, *itsē-* şeklinde okudukları fiillerin ise aslında hareke dikkate alındığında *atısā-*, *ötüsē-* ve *itisē-* okunmaları gerektiğini belirterek Divan'da fiilden fiil yapma eki *-sā-*, *-sē-*'den bahsedilemeyeceğini; ancak fiilden isim yapma eki *-g*'den veya *-g* düşünce onun yerini alan *-ı, -i, -u, -ü*'den sonra *-sā-, sē*'nin geldiğini ve bu ekin *ew-sē-*, *et-sē-* kelimelerinde olduğu gibi isimden fiil yapma eki kabul edilmesi gerektiğini söylemektedir.[143]

açıġsa- "canı acı istemek" (< açıġ "acı" +sa-, EDPT 24)
er ***açıġsādı*** "Adamın canı acı istedi." (DLT I-234)

bağırsa- "canı ciğer istemek" (< bağır "ciğer" +sa-, EDPT 320)
er ***bağırsādı*** "Adamın canı ciğer istedi." (DLT II-319)

balıḳsa- "canı balık istemek" (< balıḳ+sa-, EDPT 338)
er ***balıḳsādı*** "Adamın canı balık istedi." (DLT II-320)

barıġsa- "gitmek istemek" (< barıġ "gitme işi" +sa-, EDPT 361)
ol ewke ***barıġsādı*** "O, eve gitmek istedi." (DLT II-319)

---

[141] Ahmet Bican Ercilasun, "Kâşgarlı Mahmut'ta -sā-/sē- Eki", Türk Dili, S. 521, Mayıs 1995, s. 450.
[142] Hacıeminoğlu (1996), s. 159.
[143] Ercilasun (1995), s. 452-455.

bėrigse- “vermek istemek” (< *bėrig “verme işi” +se-, EDPT 364)
ol maŋa tavār ***bėrigsēdi*** “O, bana mal vermek istedi.” (DLT II-320)

erükse- “canı erik istemek” (< erük “erik” +se-, EDPT 228)
er ***erüksedi*** “Adamın canı erik istedi.” (DLT I-247)

etse- “canı et istemek” (< et+se-, EDPT 71)
er ***etsēdi*** “Adamın canı et istedi.” (DLT I-232)

ewse- “evini özlemek, evini görmek istemek” (< ew+se-, EDPT 15)
er ***ewsēdi*** “Adam, evini özledi.” (DLT I-233)

ķaġunsa- “canı kavun istemek” (< ķaġun “kavun” +sa-, EDPT 612)
er ***ķāġūnsādı*** “Adamın canı kavun istedi.” (DLT I-234)

keligse- “gelmek istemek” (< kelig “gelme işi” +se-, EDPT 718)
ol maŋa ***keligsēdi*** “O, bana gelmek istedi.” (DLT II-320)

kirigse- “girmek istemek” (< *kirig “girme işi” +se-, EDPT 744)
ol ewke ***kirigsēdi*** “O, eve girmek istedi.” (DLT II-320)

kökse-[144] “göğe çıkmak istemek” (< kök “gök” +se-, OTWF 528)
menin ***köksegüçi*** *mini ķalmadı* “Ben diyerek göğe çıkmak isteyenin benliği kalmadı.” (KB 4830)

körügse- “görmek istemek” (< körüg “görme işi” +se-, EDPT 744)
men seni ***körügsēdim*** “Ben, seni görmek istedim.” (DLT I-235)

küse-[145] “arzulamak, istemek, özlemek”

[144] Bu fiil EDPT’de yer almamaktadır.
[145] Tezcan, *küse-* fiilinin *+sA-* ile türetilmiş bir fiil olduğunu kabul eder ve fiilin isim kökü olan *kü*’yü çağdaş Türk lehçelerinden Türkmencedeki *küy* “ideal, ülkü, düşünce, fikir”, Kırgızcadaki *küülö-* “azmak, kızmak, kızışmak” ile karşılaştırmaktadır. Erdal ise *küse-* ve *(X)gSA-* ile türetilmiş fiillerin bir arada eski metinlerde bulunduğunu ve *küse-*

küser *men yigitlikke öknür özüm* "Gençliğimi özler ve pişman olurum." (KB 363)

ol anı körmēkin ***küsēdi*** "O, onu görmeyi istedi." (DLT II-287)

eren ḫayrı şerri ***küsep*** *keçmez ol* "İnsanların iyilik ve kötülükleri arzulamakla geçmez." (AH 373)

küseŋler *ölümni eger erse siler çaḳ sözlegliler* "Eğer doğru sözlülerseniz hadi ölümü arzulayın!" (TİEM 11v/5)

ayurlar teŋrike ḳızlar anıŋ ārıġlıḳı olarḳa ol ne kim ***küser*** *erse sizler* "Kızların Tanrı'ya (ait olduğunu) söylerler. Tanrı bundan münezzehtir. Onlar ne arzularlarsa oluyor." (R 30/57a3)

satıġsa- "satmak istemek" (< satıġ "satma işi" +sa-, EDPT 801)

er atın ***satıġsādı*** "Adam, atını satmak istedi." (DLT II-319)

suwsa- "susamak" (< suw "su" +sa-, EDPT 793)

ḳarın açmış erke yüzi körse aş - usup ***suwsamışḳa*** *körüp ḳanġusuz* "Karnı acıkmış insana onun yüzünü görmek bir yemektir; susamış insan için o bakıp kanılmaz bir içkidir." (KB 2924)

er ***suwsādı*** "Adam susadı." (DLT II-296)

saḳınur anı ***suwsamış*** *kişi suw tėp* "Susamış kişi onu su zanneder." (TİEM 258r/3)

her-āyine sen ***suwsamaġay*** *sen anıŋ içinde hem isinmegey sen* "Şüphesiz sen orada susamayacaksın ve sıcaklamayacaksın." (R 31/89a3)

tatıġsa- "canı tatlı istemek" (< tatıġ "tat, lezzet"+sa-, EDPT 455)

er ***tatıġsādı*** "Adamın canı tatlı istedi." (DLT II-319)

turuġsa- "durmak istemek" (< turuġ "durma işi" +sa-, EDPT 542)

ol munda ***turuġsādı*** "O, burada durmak istedi." (DLT II-319)

yükse- "yükselmek, uzamak" (< *yük "yukarı, üst, yüksek" +se-, EDPT 916)

---

fiilinin kökünün Eski Türkçede tanıklanmamış olduğunu dile getirmektedir. Özyetgin, Tezcan'ın görüşlerine katıldığını belirterek bu fiilin yapısını **kū + se-* 'istemek' şeklinde açıklamaktadır. Ayrıntılı bilgi için bk. Erdal (1991), s. 528; Özyetgin (2001), s. 575. Clauson ise *küse-*'in basit fiil olduğu kanaatindedir. bk. Clauson (1972), s. 749.

ḳulı köŋli ***yükser*** *yazar ḳaş köze* "Kulunun gönlü yükselir (açılır) ve yüzü güler." (KB 1809)

yüksēdi *nēŋ* "Nesne yükseldi ya da uzadı." (DLT II-307)

yana kimni tilese kim azıtmaḳ anı ḳılur köksin köŋlin tar terslikin andaġ kim aġar teg ***yükser*** *teg kök içinde* "Kimi de saptırmak isterse, onun da göğsünü yükseliyormuşçasına daraltır, sıkar." (TİEM 107v/4)

II. 1. 16. +sI-

Eski ve Orta Türkçede seyrek olarak kullanılan eklerden biridir. Karahanlı Türkçesinde çoklukla isimlerden "olma" anlamı bildiren fiiller türettiği görülmektedir.

Ramstedt, *+sI-* ekinin varlığını *+sıḳ / +sik-* ekinin içerisinde aramaya çalışmış ve *+sık- / +sik* < *-s* "fiil yapma eki" + *-ıḳ/-ik* "fiilden isim yapma eki" şeklinde bir açıklamada bulunmuştur.[146] Bang, bu ekin varlığını kabul etmekle birlikte bunu fiilden isim yapma eki olarak almış ve ekin daha sonra *+ġ / +g* ekiyle genişleyerek *+sıġ/+sig* şeklini aldığını ileri sürmüştür.[147] Deny ise *+sı- / +si-* ekini *+sa- / +se-* isimden fiil yapma ekinin bir varyantı olarak değerlendirmiş ve ekin az kullanılıp "arzu, istek, meyil, takdir, tahmin" gibi anlamlar taşıyan fiiller türettiğini ileri sürmüştür.[148]

açıġsı- "ekşimek" (< açıġ "ekşi, acımtrak" +sı-, EDPT 24)

üzüm ***açıġsīdı*** "Üzüm ekşidi." (DLT I-235)

keŋirsi-[149] "dibi yanmak" (*keŋir+si-, EDPT 734)

eşiç ***keŋirsḳdi*** "Tencerenin dibi yandı." (DLT II-360)

ḳuruġsı- "kurumaya başlamak" (< ḳuruġ "kuru" +sı-, EDPT 658)

ḳuruġsīdı *(nēŋ)* "Nesne, kurumaya başladı." (DLT II-320)

---

[146] G. J. Ramstedt, Einführung in die altaische Sprachwissenschaft, II Farmenlehre, Helsinki, 1952, s. 104.

[147] bk. Martti Räsänen, Materialien zur Morphologie der türkischen Sprachen, Helsinki, 1957, s. 141.

[148] Jean Deny, Türk Dili Grameri (Osmanlı Lehçesi), (tercüme eden: Ali Ulvi Elöve), Maarif Vekâleti Yay., İstanbul, 1941, § 844; Ek hakkında ayrıntılı bilgi için bk. Kemal Eraslan, "*+sı-/+si- (~+su-/+sü-)* isimden fiil yapma eki ile *-sı-/-si- (~-su-/-sü-)* fiilden fiil yapma eki ve genişlemiş şekilleri hakkında", Türk Kültürü Araştırmaları, Zeynep Korkmaz'a Armağan, Yıl 32/1-2, Ankara, 1996, s. 47-62.

[149] Clauson ve Erdal bu fiilin türediği *keŋir* isminin anlamı için yeterli delilin bulunmadığını belirtmektedirler, bk. Clauson (1972), s .734; Erdal (1991), s. 175.

suwsı- "sulanmak" (< suw "su" +sı-, EDPT 793)
süçig ***suwsīdı*** "Şarap sulandı." (DLT I-235)

yarsı- "tiksinmek, iğrenmek " (< yar "tükürük" +sı-, EDPT 971)
ol ***yarsīdı*** *nēŋni* "O, ondan iğrendi." (DLT II-306)

II. 1. 17. +sIn- (< +sI-n-)

İsimden fiil yapan *+sI-* ekinin üzerine *-n-* dönüşlülük ekinin gelmesiyle kurulan birleşik bir ektir.[150] Birleşik yapıyı sağlayan dönüşlülük eki, kişinin kendi değerlendirmesinden kaynaklanan "gibi görme, gibi sayma" işlevini pekiştirmektedir.[151] Brockelmann, *susun-* "kesik süt gibi olmak", *baksun-* "güzel olmak" örneklerinden hareket ederek ekin "aynilik" anlamı taşıdığını belirtmektedir.[152]

ewsin-[153] "kendi evi gibi görmek" (< ew+sin-)
ol bu ewni ***ewsindi*** "O, bu evi kendi evi gibi gördü." (DLT I-221)

neŋsin-[154] "mal sayılmak" (neŋ "mal" +sin-)
aḍın kişi nēŋi ***neŋsinmēs*** "Başkasının malı mal sayılmaz." (DLT I-130)

oḫsın- "pişman olmak" (*oḫ[155] + sın-, EDPT 95)
ükūş sewinç bulsa ḳatıġ ***oḫsınūr*** "Bir şeye çok sevinen sonra çok pişman olur." (DLT II-340)

yazuḳsın- "isyan etmek" (< yazuḳ "günah, hata" +sın-)
ol anın birle ***yazuḳsındılar*** *teŋdin keçer erdiler* "Çünkü onunla birlikte isyan ettiler ve aşırı gittiler." (TİEM 8r/2)

---

[150] Hacıeminoğlu (1996), s. 160; Eraslan (1996), s. 52.
[151] Korkmaz (2003), s. 122).
[152] Brockelmann (1954), s. 111; Toprak (2005), s. 74.
[153] Bu fiil EDPT'de yer almamaktadır.
[154] Bu fiil EDPT'de yer almamaktadır.
[155] Clauson **oḫ* kelimesinin ünlem olduğu kanaatindedir, bk. Clauson (1972), s. 95.

yėrsin- “yer, yurt edinmek” (< yer+sin-, EDPT 971)
*er yērig **yėrsindi*** “Adam, bir yeri yurt edindi.” (DLT II-202)

II. 1. 18. +sIrA-

İsim cinsinden kelimelerden “-siz olmak, -den yoksun olmak” anlamına gelen fiiller türeten bir yapım ekidir.[156] Bu ekin paraleli olarak Moğolcada “kendisinden önce gelen kelimenin işaret ettiği şeyin elde edildiğini veya gerçekleştiğini” ifade eden *-cira / -cire* eki bulunmaktadır: *sayicira-* “iyileşmek”, *aŋgicira-* “ayırmak”, *maġucira-* “kötüleşmek, bozulmak” vb.[157]

Gabain, ekin yapısını iki şekilde açıklamaya çalışmıştır. Ona göre *+sır-a- / +sir-e-* yahut *+sız+ra-* şeklinde bir açıklama düşünülebilir. Ayrıca o, *+sır / +sir* ekinin “yokluk” bildirdiğini ve *+sız / +siz* ekiyle de karşılaştırılması gerektiğini vurgulamıştır.[158]

Tekin ise bu eki *+sır-a / +sir-e* şeklinde açıklamayı uygun görmüştür.[159] Hamilton’un görüşleri de ekin yapısı konusunda Gabain ve Tekin’le aynı doğrultudadır.[160] Karahanlı Türkçesinde bu ek ile türetilmiş bir örnek tespit edilebilmiştir.

başsıra-[161] “kontrolden çıkmak” (< baş+sıra-, OTWF 507)
*ḳara ḳarnı toḍsa tili **başsırar*** “Halkın karnı doyarsa dili kontrolden çıkar.” (KB 4329)

---

[156] Ekin kökeni ve fonksiyonları hakkında ortaya konulan görüşler için bk. Eraslan (1996), s. 47-62; Hamilton (1998), s. 257.
[157] Nicholas Poppe, Moğol Yazı Dilinin Grameri, (çev. Günay Karaağaç), Ege Üniv. Edebiyat Fakültesi Yay., İzmir, 1992, s. 83-84.
[158] Gabain (2000), s. 48-50.
[159] Talât Tekin, Orhon Türkçesi Grameri, Türk Dilleri Araştırmaları Dizisi: 9, Ankara, 2000, s. 89.
[160] Hamilton (1998), s. 258.
[161] Bu fiil EDPT’de yer almamaktadır.

II. 2. FİİLDEN FİİL TÜRETEN EKLER

Fiilden fiil türeten ekler, fiil kök ve gövdelerinden fiil türetmek için kullanılırlar. Bu ekler Türkçede fiil köklerine, fiilden türetilmiş fiil gövdelerine veya isimden türetilmiş fiil gövdelerine gelirler. İşleklik dereceleri son derece geniş ve fonksiyonları diğer yapım eklerine göre daha açık ve belirgindir.[162]

Fiilden fiil türeten eklerin bir kısmı fiilin çatısını etkilemezler ve eklendiği fiilde belirgin bir anlam değişmesine yol açarak farklı anlamda yeni fiiller türetirler. Bir kısım fiilden fiil türetme ekleri ise eklendikleri fiillerin anlamlarında köklü değil de kısmi bir

[162] Ercilasun (1984), s. 21; Ergin (1993), s. 190.

anlam değişikliği yaparak daha çok fiilin özne ve nesne ile olan ilişkisinde biçim ve durum bakımlarından esaslı bir değişikliği gerçekleştirirler.[163] Bu bakımdan Korkmaz, fiilden fiil türeten yapım eklerini esas olarak, sözlüksel işlev yüklenen ekler, çatı eklerini ise fiilden fiil yapma ekleri olmasına karşın yalnızca gramer işlevi yüklenmiş olan ekler olarak değerlendirmektedir.[164]

Biz, Karahanlı Türkçesinin başlıca fiilden fiil türetme eklerini değerlendirirken çatı eklerini ayrı bir başlık altında ele almadık. Bu ekleri bir bütün olarak ve fonksiyonlarını göz önünde bulundurarak Karahanlı Türkçesi metinlerinden seçtiğimiz örneklerden hareketle açıklamaya çalıştık.

II. 2. 1. -A-

Eklendiği fiile pekiştirme anlamı katarak tabandaki anlamı kuvvetlendiren bir ektir. Karahanlı Türkçesinde çoklukla tek heceli fiil köklerine eklenerek fiile süreklilik ve mükerrerlik anlamı kazandırmaktadır. Eski Türkçeden beri Türkçenin bütün kollarında seyrek örnekler vermiş bir ektir.[165]

andıḳa- "yemin etmek" (< andıḳ- "yemin etmek" (EDPT 180) + a-)
andıḳadılar *yalġan üze anlar bilirler* "Bilerek yalan yere yemin ettiler." (TİEM 401r/7)

ḳama- "(göz) kamaşmak" (< ḳam- "kamaşmak" + a-, EDPT 625)
yüzi körklüg erdi körüp köz ***ḳamar*** "Yüzü, baktığında göz kamaştıracak kadar güzeldi." (KB 464)
kuz ***ḳamādı*** "Göz kamaştı." (DLT II-290)

ḳayna- (< ḳayın- "kaynamak" + a-, EDPT 678)
1. kaynamak.

[163] Korkmaz (2003), s. 123.
[164] Zeynep Korkmaz, "Türkiye Türkçesinde Fiil Çatısı Üzerine Görüşler (Alm. Diathasis, Fr. Voix, İng. Voice, Osm. Binâ, Fiil Binası)", TDAY-Belleten, 1996, s. 160; Türkçede çatı ekleri hakkında ayrıntılı bilgi için bk. Mevlüt Erdem, Historical development of reflexive, reciprocal, causative and passives in Turkish, Doktora Tezi, The University of Manchester, Department of Middle Eastern Studies, 2000.
[165] Korkmaz (2003), s. 124; Hacıeminoğlu (1996), s. 131.

köŋlüm aŋar ***ḳaynayu*** “Gönlüm ona kaynıyor.” (DLT I-208)

bu turur tatsunlar anı ***ḳaynar*** *suw* “Artık kaynar suyu tatsınlar.“ (R 34/68a1)

2. kaynaşmak.

ḳaz ördek ḳuġu ḳıl ḳalıḳıġ tudı - ḳaḳılayu ***ḳaynar*** *yoḳaru ḳoḍı* “Kaz, ördek, kuğu ve kıl kuyruk göğü doldurdu; bağrışarak bir aşağı bir yukarı kaynaşıyorlar.” (KB 72)

öçe- “sükûn bulmak” (< öç- “sönmek” + e-, EDPT 21)

tüpi yil turur dünya yaġmur sanı – kelir çoġlayur az ***öçer*** *terk üni* “Dünyayı fırtına ve yağmur bil; gelir ve gürler, fakat çabuk sükûn bulur.” (KB 5314)

tara- “dağıtmak, darmadağın etmek” (< tar- “dağıtmak” + a-, EDPT 532)

ayu bir maŋa sen ḳayusı yarar – çerigin söküp ol yaġısın ***tarar*** “Bana söyle, bu işe kim yarar ve düşmanın ordusunu bozup darmadağın eder.” (KB 2268)

anig sūsin ***taradı*** “Onun askerlerini dağıttı.” (DLT II-285)

tartna- “faydalanmak istemek” (< tartın- “özlemek, arzulamak” (EDPT 536) + a-)

tartnadı *anı ol kişi kim ol Yūsuf anıŋ ewinde özindin* “Derken evinde bulunduğu hanım Yusuf’un nefsinden faydalanmak istedi.” (TİEM 175r/2)

üşe- (< üş- “delmek” + e-, EDPT 256)

1. eşelemek.

ol yērig ***üşēdi*** “O, birşeyler aramak için yeri eşeledi.” (DLT II-281)

ıḍtı taŋrı bir ḳarġanı ***üşeyür*** *yer içinde* “Tanrı toprağı eşeleyen bir karga gönderdi.” (R 27/39b3)

2. dalmak, dalıp gitmek.

üşeyür *siler anıŋ içinde* “Siz ona dalıp gidersiniz.” (TİEM 159r/2)

yıra- (< yır- “uzaklaşmak” + a- < ır-a-, EDPT 198)

1. uzaklaşmak, uzak durmak.

ḳamuġ eḍgülük ḳıl isizdin ***yıra*** “Daima iyilik yap kötülükten uzak dur!” (KB 1296)

yırādı *nēŋ* “Nesne uzaklaştı.” (DLT II-192)

2. uzaklaştırmak.

*uḍu barmaŋlar yollarḳa aḍırġay **yıraġay** silerni yolındın* “Onun yolundan ayırıp uzaklaştıran yolları takip etmeyin.” (TİEM 111r/5)

3. kovulmak, aşağılanmak.

*boluŋlar biçinler **yıralmışlar*** “Aşağılanmış maymunlar olun!” (R 28/42a3)

yuḳa- “dokunmak” (< yuḳ- “bulaşmak, sirayet etmek” (EDPT 897) + a-)

*aydılar **yuḳamaġay** bizni ot meger sanlıġ künler* “Bize sayılı günler hariç ateş asla dokunmayacak, dediler.” (TİEM 9v/6)

II. 2. 2. -I-/-U-

-A- eki gibi fazla işlek olmayan eklerdendir. Köklere getirilerek kökün anlamında güçlendirme, yineleme, devamlılık ve tekrar anlamları taşıyan fiiller türetir.[166]

ḳazı- “kazımak” (< ḳaz-ı-, EDPT 681)

*ol yērig **ḳazīdı*** “O, yeri kazıdı.” (DLT II-286)

*‘adavet kökini **ḳazıp** sen köçür* “Düşmanlığın kökünü kazıtıp ortadan kaldır.” (AH 338)

seri- “katlanmak, sabretmek” (< ser- “sabretmek” (EDPT 843) + i-)

*ançada aydıŋızlar ay mūsā **seriyümez** miz bir yėgü üze* “Bir vakit ‘Ey Musa! Biz bir çeşit yemeğe katlanamayız.’, dediniz.” (TİEM 7v/6)

tatı- “tat vermek” (< tat-ı-, EDPT 452)

***tatıdı** tiriglik il asġı bile* “Memleketin refahı sayesinde hayat tat vermeye başladı.” (KB 5627)

*aş **ağızda** tatīdı* “Yemek ağza tat verdi.” (DLT II-283)

yaġu-/yawu- (yaḳ- “yaklaşmak” + u-, EDPT 898)

1. yaklaşmak.

*kimi tutsa begler özine yaḳın - **yaġudı** tileki kereki baḳın* “Beyler kimi kendilerine yakın tutarlarsa onun dilek ve arzusu kendine yaklaşır.” (KB 1631)

---

[166] Vecihe Hatiboğlu, Türkçenin Ekleri, TDK Yay., Ankara, 1974, s. 74.

beg kelmēki ***yaġūdı*** "Beyin gelmesi yaklaştı." (DLT II-193)

yawudı *kişilerke saḳışları* "İnsanlara hesapları yaklaştı." (TİEM 235v/4)

yaġumaŋlar *namāzḳa sizler esrükler* "Sarhoşken namaza yaklaşmayın." (R 26/18a1)

2. sarkmak.

anıŋ yėmişi ***yaġuġlı*** "Onun meyveleri sarkmış (hâldedir)." (TİEM 420r/4)

yıġu- "savmak, uzaklaştırmak" (< yıġ- "engel olmak, mâni olmak" (EDPT 897) + u-)

aydı atasıŋa ay atam nelük tapnur sen aŋar kim eşitmez taḳı körmez taḳı ***yıġumaz*** *sėndin nerseni* "Babasına: 'Ey baba! Sen niçin ona tapıyorsun? O seni işitmez, görmez ve senden hiçbir şeyi uzaklaştıramaz.', dedi." (TİEM 225r/9)

nek sizler bar mu siz kim ***yıġusa*** *sizler bizdin ülüşni otdın* "Şimdi siz bizden bir parça ateşi (bile olsun) savabiliyor musunuz?" (R 35/52a1)

II. 2. 3. -AlA-

Nadir olarak kullanılan eklerdendir. Türkçenin tarihî metinlerinde fiilin bildirdiği hareketin bir süreklilik içinde art arda yapıldığını ifade etmek için kullanılmıştır.[167] Karahanlı Türkçesinde bir fiilde tespit edilebilmiştir.

ölçele- "ölçmek" (< ölç- (TİEM 437r/1) + ele-)

yana ḳaçan ***ölçeleseler*** *anlarḳa azu tutsalar anlarḳa egsütürler* "Onlara vermek için ölçüp tarttıklarında ise eksik tartarlar." (TİEM 437r/2)

II. 2. 4. -Ar-

Ünsüzle biten fiillere eklenerek onlardan geçişli ve ettirgen çatılı fiiller teşkil eden bir ektir. Fazla işlek değildir. Ergin, ekin eski *-ġar, -ger*'den geldiğininin anlaşıldığını söylemekte; ancak daha sonra "Hiç değilse onunla ilgili görünmektedir. Fakat daha, Eski Türkçe devresinde eki *-ar, -er* şeklinde gördüğümüz de unutulmamalıdır." diyerek muğlak bir izah yapmaktadır.[168]

---

[167] Toprak (2005), s. 86.
[168] Ergin (1993), s. 203.

aġtar-[169] (< aġ- "değişmek" + (ı)t-ar-, OTWF 734)

1. çevirmek.

er tāşıġ ***aġtardı*** "Adam taşı çevirdi." (DLT I-205)

2. devirmek.

tüpi yıġāçıġ ***aġtardı*** "Rüzgar ağacı devirdi." (DLT I-205)

3. döndürmek, yöneltmek.

çın-oḳ tilediler ök fitneni anda burun ***aġtardılar*** *saŋa işlerni* "And olsun onlar önceden de fitne çıkarmak istediler ve (gerçekleşen) bütün işleri sana yönelttiler." (R 28/36b1)

burtar- "yüzünü ekşitmek, surat asmak" (< burt- "surat asmak" + ar- < bur-t-ar-, TETL 399)

burtardı *taḳı yüz ewürdi* "Yüzünü ekşitti ve geri döndü." (TİEM 435v/4)

çıḳar- (< çıḳ-ar-, EDPT 410)

1. çıkarmak.

aş içgü ***çıḳardı*** *yitürdi körü* "(Ögdülmiş) yiyecek ve içecek çıkardı; onu itinayla ağırladı." (KB 5033)

çıḳardı *yigü içgü türlüg aşı* "Her türlü yiyecek ve içecek çıkardı." (KB 5440)

men anı ewdin ***çıḳardım*** "Ben onu evden çıkardım." (DLT II-7)

köŋüldin ***çıḳargıl*** *tawar suḳluḳın* "Mal hırsını gönülden çıkar." (AH 185)

neçe üküş kentdin ol ḳatıġraḳ küçlüg seniŋ ėliŋdin ya'nī mekke ol kim ***çıḳardılar*** *sėni yoḳ yoḍun ḳıldımız anlarnı* "Senin şehrinden, yani Mekke'den ki ora halkı seni çıkardı idi, daha nice kuvvetli şehirleri yok ettik." (TİEM 373v/5)

çıḳargıl *bizni bu uluşdın* "Bizi bu şehirden çıkar." (R 26/43a3)

2. (bitki için) yetiştirmek.

indürdi kökdin suwnı ***çıḳardı*** *anıŋ birle yėmişlerdin rūzī silerke* "Gökten suyu indirdi de onunla size türlü yemişlerden bir rızık yetiştirdi." (TİEM 4r/3)

---

[169] Clauson, bu fiilin yapısı hakkında tereddütlü davranmakta ve *–tar* ile kurulmuş ettirgen bir yapı olabileceğini belirtmektedir; bk. Clauson (1972), s. 81. Tietze ise Klaus Röhborn'a dayanarak fiilin yapısını *aġ-* 'değişmek' *tar-* (ettirgenlik) biçiminde açıklamaktadır. *-tar* ekinin kökeni hakkında ise *-ıt-* ve *-ar-* eklerinin birleşmesinden ortaya çıkmış olmalı demektedir. bk. Tietze (2002), s. 132 ve 506.

kėter-/kiter- (< kėt-“gitmek, ayrılmak” +er-, EDPT 705)

1. gidermek, uzaklaştırmak.

*usayuḳ bu yalŋuḳ bilir ölgüsin - özindin **kitermez** usallıḳ usın* “Bu insan gafildir; öleceğini bildiği hâlde bu gaflet uykusunu kendisinden uzaklaştırmaz.” (KB 6075)

*ol tāşıġ yōldan **kēterdi*** “O, taşı yoldan uzaklaştırdı.” (DLT II-247)

*tünetür tünüŋni künüŋ **kiterip*** “Gününü giderip geceni getirir.“ (AH 15)

***kitergil** ot ḳınındın* “(Bizi) ateşinin azabından uzaklaştır.” (TİEM 24r/8)

2. yok etmek, ortadan kaldırmak.

*eger tilese taŋrı **kitergeti** sizni ey boḍun* “Ey kavim! Eğer Tanrı isteseydi sizi ortadan kaldırırdı.” (R 26/90a3)

ḳopar- (< ḳop-ar-, EDPT 586: ḳop-ur- ~ ḳop-ar-)

1. kaldırmak, diriltmek.

*ol kün **ḳoparur** anlarnı taŋrı* “O gün Tanrı onları yeniden diriltir.” (TİEM 402v/2)

*sėznür anlar kim tandılar kim **ḳoparmaġaylar** anlarnı* “İnkâr edenler Tanrı’nın onları diriltmeyeceğini sandılar.” (R 38/69a1)

2. sürüklemek.

*aydı kim tansa erinçlendürgey men anı az yana **ḳoparġa-men** anı ot ḳınıŋa* “Dedi ki: Ben inkâr edeni de nasiplendireceğim ve sonra ateş azabına sürükleyeceğim.” (TİEM 15r/5)

3. getirmek, yaratmak.

***ḳopardımız** anlarda kėdin aḍın gürūhlarnı* “Onlardan sonra başka nesilleri yarattık.” (TİEM 96r/2)

4. inşa etmek.

*yime kökni **ḳopardı*** “(Sizin için) göğü de inşa etti.” (R 35/60b3)

5. plan yaparak geceyi geçirmek.

*ol olar birle ançada kim **ḳoparurlar** anı kim taplamaz aymaḳdın* “Hâlbuki geceleyin Tanrı’nın söylenmesinden razı olmadığı sözlerin planını yaparken, o onlarla beraberdi.” (R 26/74a2)

oŋar- “düzeltmek” (< oŋ- “doğru, düzgün olmak”+ar-, OTWF 736; EDPT 189: *oŋa-r-)

kiŋeşse oŋarur kişi öz işi "Kişi işini ancak danışmak suretiyle düzeltir." (KB 5653)

meger anlar kim tevbe ḳıldılar andın soŋra taḳı oŋardılar "Onlar tövbe ettiler ve daha sonra kendilerini düzelttiler." (TİEM 46v/8)

eger tileseler oŋarmaḳ tevfīḳ bėrür taŋrı ol ikki ara "Eğer (eşlerin arasını) düzeltmek isterlerse Tanrı da onların aralarını bulur." (R 26/13a1)

töŋder- "ters çevirmek" (< töŋit- "dönmek" + er-, EDPT 518)

*ol ayāḳ **töŋderdi*** "O, kabı ters çevirdi." (DLT II-354)

ürper- "ürpermek, (tüyleri) diken diken olmak" (< *ürp-er-, EDPT 199)

*anig yēni **ürperdi*** "Onun tüyleri ürperdi (diken diken oldu)." (DLT I-204)

yomdar-/yumdar- (< yomıt- "toplanmak" + ar-, EDPT 935)

1. birikmek.

*yıl ay kün tükese asıġ **yomdarır*** "Yıl, ay ve günler geçince kâr birikir." (KB 2996)

2. toplamak, bir araya getirmek.

*ol kişini **yomdardı*** "O, insanları bir araya getirdi." (DLT II-197)

*bütünlükin seniŋ iḍiŋ ol kim **yumdarur** olarnı* "Şüphesiz Rabbin onları bir araya getirecektir." (R 30/20b1)

II. 2. 5. -çIr-, -çUr- / -sIr-

Fazla işlek olmayan ve pekiştirme göreviyle kullanılan bir ektir. DLT'de ek KB ve AH'den farklı olarak *-sir* biçiminde de kullanılmıştır. Hacıeminoğlu bu durumun aynı ekin farklı şivelerdeki şekilleri olabileceğini söylemektedir.[170] Üç örnekte tespit edilebilmiştir.

kikçür- (< kik- "bilemek, bir şey başka bir şey üzerine sürtmek" + çür-, EDPT 710)

1. bilemek.

*er biçek **kikçürdi*** "Adam bıçak biledi." (DLT II-60)

2. iki kişiyi kışkırtmak.

*ol ėkki er **kikçürdi*** "O, iki kişiyi birbirine kışkırttı." (DLT II-60)

[170] Hacıeminoğlu (1996), s. 142.

külçir-/külsir- "gülümsemek, gülümser gibi yapmak, tebessüm etmek" (< kül- "gülmek" + çir-/sir-, EDPT 720)

yüzi ḳızdı oŋdı yana ***külçirip*** "Yüzünde kâh sevinç belirdi kâh keder; sonra tekrar gülümsedi." (KB 3845)

er ***külsirdi*** "Adam gülümser gibi yaptı." (DLT II-60)

ajun ***külçirer*** *baz alın ḳaş çatar* "Dünya gülümser; fakat yine de kaş çatar." (AH 205)

külçirer *küler anıŋ sözindin* "(O da) bunun sözüne gülercesine tebessüm etti." (TİEM 275v/6)

tamçur- "(yağmur) çiselemek" (< tam- "damlamak" + çur-, EDPT 503)

yaġmur ***tamçurdı*** "Yağmur çiseledi." (DLT II-50)

II. 2. 6. -ḍ-/-y-

Eski Türkçede bir pekiştirme eki olan *-d-*, Türkçenin sonraki devirlerinde sızıcılaşarak *-ḍ-* ve *-y-* şeklinde bir değişime uğramıştır. Ek, zaman içerisinde pekiştirme görevinden uzaklaşarak kökteki anlam aşınmasını gidermek üzere de kullanılmıştır.[171]

ḳıḍ-/ḳıy- "eğrilemesine kesmek, kıymak, kesmek" (< *ḳı-ḍ-, EDPT 595: ḳıḍ-)

ol yıġāç ***ḳıydı*** "O, ağacı eğrilemesine kesti." (DLT II-278)

siŋirin ***ḳıydılar*** *ingenni teŋdin keçtiler iḍileri fermānındın* "Derken o dişi deveyi sinirlerini keserek öldürdüler ve Rablerinin emrinden dışarı çıktılar." (TİEM 120r/1)

ḳoḍ- (< *ḳo-ḍ-, EDPT 595)

1. koymak, bırakmak.

ḳoḍı *anlarnı ḳaraŋḳuluḳlar içinde körmesler* "Onları karanlıklar içinde bıraktı; (artık bunlar) görmezler." (TİEM 3v/4)

2. terk etmek.

[171] Hacıeminoğlu (1996), s. 132; Bu ekle türetilmiş fiiller için bk. Saadet Çağatay, "Pekiştirilen Fiiller", TDAY-Belleten, 1966, 2. bs., Ankara, 1989, s. 48.

ḳaç iş ḳıl ḳaç iş ***ḳoḍ*** *ḳılur erse sen* “Şu birkaç işi yap, şu birkaç işi de terket.” (KB 1450)

könilik tonın keḍ ***ḳoḍıp*** *ergilik* “Eğriliği terkedip doğruluk giysisini giy.” (AH 167)

ḳoḍġıl *āzārlarını* “Eziyeti terket!” (R 33/10b2)

3. hafifletmek.

ḳoḍar olardın ağır yükleri “Onların ağır yüklerini hafifletir.” (R 28/34a3)

4. emanet etmek.

oğlum saŋa ***ḳoḍur*** *men* “Oğlumu sana bırakıyorum, emanet ediyorum.” (DLT II-375)

ḳuy-[172] “dökmek” (< *ḳu-ḍ-, EDPT 596: ḳuḍ-)

ḳuydı *bulıt yaġmurın* “Bulut yağmurunu döktü.” (DLT II-168)

azu ***ḳuyuġlı*** *yaġmur teg kökdin* “Yahut (onların hâli) gökten dökülen yağmur gibidir.” (TİEM 3v/5)

anda kiḍin ***ḳuyuŋlar*** *baş üze ol ḳaynar suw ḳanındın* “Daha sonra başının üzerine o kaynar su azabından dökün.” (R 36/86a2)

toḍ- “doymak” (< to “dolmak” + -ḍ-, EDPT 451)

saŋa ***toḍmaz*** *erken sen ir aşnu toḍ* “O sana doymadan önce var ve ona ondan önce sen doy.” (KB 4737)

ḳarın ***toḍdı*** “Karın doydu.” (DLT I-85)

tirip köŋli ***toḍmaz*** *közi suḳ baḫıl* “Aç gözlü hasisin gönlü toplamakla doymaz.” (AH 255)

yoḍ-/yoy- (< *yo-ḍ-/y-, EDPT 885)

1. yok etmek.

ḳöŋülsüz kişi bilge atın ***yoḍar*** “Gönülsüz kişi bilge adını yok eder, kaybeder.” (KB 2798)

küḍüp tur feraḫḳa bela renc ***yoḍup*** “Bela ve zahmeti yok etmeye çalışarak ferahı bekle!” (AH 350)

yoydımız *tün nişānını* “Gece ayetini yok ettik (giderdik).” (TİEM 206v/8)

---

[172] Clauson’un basit fiil olarak (EDPT 596) ele aldığı bu fiilin kökeni ve türevleri hakkında ayrıntılı bilgi için bk. Gürer Gülsevin, “Türk Dilinde *koy- (< kod-)* ve *kuy- (< kud-)* Üzerine”, Afyon Kocatepe Üniv. Sosyal Bilimler Dergisi, S. 1, 1998, s. 51-57.

eger tilesemiz ***yoḍġaytımız*** *közleri üze* "Eğer istesek gözlerini yok edecektik." (R 34/16a3)

2. silmek.

ol bitig ***yōḍtı*** "O, kitabı sildi." (DLT II-372)

yüḍ- (< *yü-ḍ-, EDPT 885)

1. yüklemek.

ol yük ***yüḍti*** "O, yük yükledi." (DLT II-372)

2. yüklenmek.

sen ök bir maŋa küç ḳamuġ eḍgüke – elig asraḳılar yükin ***yüḍgüke*** "Ey Tanrım! Sen bana bütün iyilikleri elde etmem ve tebamın yükünü yüklenmem için güç ver." (KB 1785)

keten kördi kerēkü ***yüḍti*** "Sıkıntıyı gördü, çadırı yüklendi." (DLT I-307)

öçer mihnet otı keçer nevbeti - ḳalur ṣabr iḍisi ṣevabın ***yüḍüp*** "Mihnet ateşi söner, nevbeti geçer; sabır sahibi ise sevabı yüklenmekle (kazanmakla) kalır." (AH 351-352)

anlar kötrürler ***yüḍerler*** *yazuḳlarını arḳaları üze* "Onlar günahlarını sırtlarına yüklenirler ve götürürler." (TİEM 98r/3)

3. taşımak.

yüḍer *anı ferişteler* "Melekler onu taşırlar." (TİEM 31r/8)

II. 2. 7. -DUr-

Karahanlı Türkçesinde çoklukla "oldurma, yaptırma veya fiilin gerçekleşmesine sebep olma" anlamı taşıyan ettirgen fiiller türeten işlek eklerden biridir. Karahanlı Türkçesinde ünlü ile biten tek heceli ve ünsüzle biten fiillere eklenmektedir.

Hacıeminoğlu *-DUr-* ekinin iki ekin birleşmesiyle oluştuğu kanaatindedir. Ona göre bu ek, muhtemelen ya geçişli ve ettirgen fiiller türeten *-t-* ekinin heceleme esnasındaki yanlış bölünmesi sebebiyle (*art-ur-* "artırmak" fiilinin *ar-tur-* şeklinde hecelenmesi

gibi) yahut da ettirgenlik görevi aşınan ekin üzerine yeniden aynı anlamdaki *-ur- / -ür-* ekinin gelmesiyle teşekkül etmiş olabilir.[173]

Korkmaz ise bu ekin iki ayrı ettirgenlik ekinin (< *-t-Ur-*) kaynaşmasıyla oluştuğu görüşündedir.[174]

açtur- "açtırmak" (< aç-tur-, EDPT 21)
ol ḳapuġ ***açturdı*** "O, kapıyı açtırdı." (DLT I-204)

aḳtur- (< aḳ-tur-, EDPT 82)
1. akıtmak.
aḳturur *kuzüm yulaḳ* "Gözyaşımı pınar gibi akıtır." (DLT II-154)
2. fışkırtmak.
aḳturdımız *yerke aḳar yullar* "Yeryüzünde kaynaklar hâlinde pınarlar fışkırttık." (TİEM 390v/2)

altur- "aldırmak" (< al-tur-, EDPT 133)
men andan yarmāḳ ***alturdum*** "Ben ondan para aldırdım." (DLT I-207)

arsıḳtur- "yanıltmak, aldatmak" (< arsıḳ- "aldanmak" (EDPT 238) + tur-)
taḳı ***arsıḳturdı*** *anlarnı dīnleri içinde ol nerse kim çatarlar erdiler* "Onların vaktiyle uydurdukları şeyler de dinleri hakkında onları yanılttı." (TİEM 40r/9)

astur- "astırmak" (< as-tur-, EDPT 244)
ol er ***asturdı*** "O, adamı astırdı." (DLT I-205)

aşundur-/aşındur- (< aşun- "öne geçmek" + dur-, EDPT 264)
1. selama cevap vermek.
uluġlar kerek kim kiçigke selam – ***aşundursa*** *ötrü bolur iş temam* "Büyüklerin küçüklerin selamına cevap vermesi gerekir ve böylece işler tamam olur." (KB 5060)

[173] Hacıeminoğlu (1996), s. 145-146.
[174] Korkmaz (2003), s. 126.

2. geçirmek.

seniŋ malıŋ ol mala ***aşındurduḳıŋ*** "Senin malın öbür tarafa geçirdiğin maldır." (AH 433)

3. (bir işi) önceden yapmak.

ötünç bėriŋler taŋrı ötünç bermek kör<k>lüg ol kim öŋdün ***aşundurur*** *siler öziŋizlerke eḍgülügdin* "Önceden topladığınız mallarınızdan Tanrı için ödünç verin zira ödünç vermek çok güzeldir." (TİEM 427v/1)

eger kim tegmese olarḳa bir teggüçi ol kim ***aşundurdı*** *eligleri* "Bizzat kendilerinin önceden yaptıklarından dolayı başlarına bir musibet gelse…" (R 32/31a2)

attur- "attırmak" (< at-tur-, EDPT 67)

ol oḳ ***atturdı*** "O, ok attırdı." (DLT I-204)

aztur- "azdırmak, saptırmak, yoldan çıkarmak" (< az- "yolunu kaybetmek" (EDPT 279) + tur-)

eger boyun bėrse sen üküşrek kişike yer içinde ***azturur*** *sėni taŋrı yolındın* "Yeryüzündeki insanların ekserisine uyarsan seni Tanrı yolundan saptırırlar." (TİEM 106v/2)

iḍimiz körkitgil bizke anlarnı kim ***azturdı*** *bizni perīlerdin ādemīlerdin* "Ey Rabbimiz! İnsanlardan ve cinlerden bizi yoldan çıkaranları bize göster." (R 35/89a3)

bartur- "göndermek" (< bar- "varmak, gitmek" + tur-, EDPT 359)

ol meni ewke ***barturdı*** "O, beni eve gönderdi." (DLT II-47)

bastur- "bastırmak, kaçmaması için sıkıca tutmak" (< bas-tur-, EDPT 372)

bėg oġrīnı ***basturdı*** "Bey hırsızı bastırdı, sıkıca tutturdu." (DLT II-47)

biltür-/bildür- (< bil-tür-/dür-, EDPT 334)

1. bildirmek.

uḳuş ötgünür kör bilig ***bildürür*** "Bak, akıl arz eder ve bilgi bildirir." (KB 398)

ol maŋa īş biltürdi "O, bana iş bildirdi." (DLT II-50)

bilig ***bildürür*** *bil bilig ḳadrini* "Bilginin kadrini yine bilgi bildirir." (AH 107)

baḳalım ***biltürelim*** *neteg işler siler* “Bakalım ve nasıl işler yaptığınızı bildirelim.” (TİEM 154r/8)

kigürgey olarnı uştmaḫḳa ***bildürdi*** *olarḳa* “Onları cennete girdirecek. Onlara bildirdi.” (R 37/8a1)

2. anlatmak, tanıtmak.

bildürgey *anı anlarḳa* “Onu (cenneti) onlara tanıtacak.” (TİEM 372v/5)

boġtur- “boğdurmak” (< boġ-tur-, EDPT 313)

ol anı ***boġturdı*** “O, onu boğdurdu.” (DLT II-48)

büktür- “büktürmek, eğip bükmek” (< bük- (EDPT 324) + tür-)

taḳı ḫaḳīḳat üze anlardın ögür bar kim ***büktürür*** *tillerini kitāb birle saḳınmaḳınız üçün kitābdın* “Ehli kitaptan bir grup (okuduklarını) kitaptan sanmanız için okurken dillerini eğip bükerler.” (TİEM 45v/4)

çantur- “caydırmak” (< *çand-tur-, EDPT 425)

ol anı bu īşḳa ***çanturdı*** “O, onu bu işten caydırdı.” (DLT II-53)

çoḳtur- “saldırtmak” (< çoḳ- “üşüşmek” + tur-, EDPT 406)

ol ḳuşuġ ḳāzḳa ***çoḳturdı*** “O, şahini kaza saldırttı.” (DLT II-52)

çöktür- “çöktürmek” (< çök-tür-, EDPT 414)

ol anig tewesīn ***çöktürdi*** “O, onun devesini çöktürdü.” (DLT II-53)

ektür- “ektirmek” (< ek-tür-, EDPT 104)

ol tarıġ ***ektürdi*** “O, tohum ektirdi.” (DLT I-206)

ėndür-/indür- “indirmek” (< ėn- “inmek” + dür-, EDPT 180)

yaşıl kökte erse kör ***indrür*** *özüg* “Mavi gökte olsa bile onu yere indirir.” (KB 1003)

ėndürdi “İndirdi.” (DLT I-207)

indürdi *kökdin suwnı* “Gökten suyu indirdi.” (TİEM 4r/3)

ṣābit turuŋlar bitüp taŋrıḳa yalavaçlarıŋa ol bitig kim ıḍtı ***indürdi*** *yalavaçı üze ol*
"Tanrı'ya, peygamberlerine ve peygamberine indirdiği kitaba inanmakta sebat ediniz." (R 26/92b3)

estür- (1) (< es-tür-, EDPT 244)
1. savurmak.
ol ḳawıḳ ***estürdi*** "O, tahılın kepeğini savurdu." (DLT I-205)
2. (rüzgâr vb.) estirmek.
ol ol iḍi ıḍur yellerni ***estürü*** *sewünç anıŋ soyurḳamaḳında öŋdün* "O, o Rabdır ki rahmetinin önünde rüzgârları estirerek müjdeci olarak gönderir." (TİEM 118r/4)

estür- (2) "uzatmak" (< es- "uzatmak, germek" + tür-, EDPT 244)
uruḳ ***estürdi*** "O, ipi uzattı." (DLT I-205)

eşittür-/eştür- (< eşid- "işitmek" + tür-, EDPT 258)
1. işittirmek.
ol maŋa eḍgü söz ***eştürdi*** "O, bana güzel sözler işittirdi." (DLT I-206)
sėn ***ėşit(t)ürmes*** *sėn ölüglerke* "Sen ölülere işittiremezsin." (TİEM 279v/8)
sen mü ***eşittür(ür)*** *sen sağırlarḳa* "Sağırlara sen mi işittireceksin?" (R 36/54a1)
2. haber vermek.
sen ewde küḍez kelse ***eştür*** *maŋa* "Sen evinde bekle ve gelince hemen bana haber ver." (KB 5022)

eştür- "eştirmek" (< eş-tür-, EDPT 258)
ol ḳum ***eştürdi*** "O, kum eştirdi." (DLT I-206)

ėwdür- "acele ettirmek" (< ėw- "acele etmek" (EDPT 4) + dür-)
ėwdürseler *sėni ėsizlik birle ėḍgülükde öŋdün* "Seni iyilikten önce kötülükte acele ettirirler." (TİEM 183v/6)
nė ***ėwdürdi*** *sėni boḍunḍın ey mūsā* "Ey Musa! Seni kavminden (ayrılmaya) ne acele ettirdi." (R 31/61b3)

ıldur-/ildür- "(aşağı) indirmek" (< ıl- "düşmek, inmek" + dur-, EDPT 133)

yağız yirke ***ildrür*** *kötürmiş başın* "Yükselttiği başı tekrar kara toprağa indirir." (KB 3081)

ol anı tāġdın ***ıldurdı*** "O, onu dağdan indirdi." (DLT I-207)

kehllendür-[175] "üşendirmek, tembellik ettirmek" (< kehl < Ar. kâhil "tembel" + lendür-)

kehllendürdi *anlarnı* "Onları üşendirdi." (TİEM 143v/7)

keltür-/keldür-/ketür-[176] (< kel- "gelmek" + dür-, EDPT 716)

1. getirmek.

eşitti ilig aydı ***keldür*** *ḳanı – ḳayuda turur bir köreyin anı* "Hükümdar bunu duydu ve dedi ki: Getir, hani; neredadir, onu bir göreyim." (KB 570)

ol erni ök ***keldür*** "O adamın kendisini getir." (DLT I-111)

talulap ***ketürdüm*** *kemiştim çözük* "(Sözleri) seçerek getirdim ve çözülmüşleri attım." (AH 478)

keldürüŋler *bir sūre anıŋ meŋizligdin* "(Hadi) onun benzeri bir sure getirin." (TİEM 4r/5)

ketürdi *anı fir'avn boḍnı* "Firavun ailesi onu (nehirden) getirdi ." (R 32/6b1)

köz tutuŋlar ançaḳa tegi ***keldürginçe*** *taŋrı öz buyruḳını* "Tanrı emrini yerine getirinceye kadar bekleyin." (R 29/18a3)

2. getirtmek.

keltürdi "Getirtti." (DLT I-78)

ḳıştur- (< ḳış- "meyletmek, sapmak" (EDPT 670) + tur-)

1. saptırmak, eğriltmek, azdırmak.

---

[175] *kehl* < Ar. *kâhil* 'tembel' kelimesinin günümüzde Anadolu ağızlarında da *kehil* biçimiminde yaşıyor olması dikkate değerdir. bk. Yaşar Çağbayır, Ötüken Türkçe Sözlük-Orhun Yazıtlarından Günümüze Türkiye Türkçesinin Söz Varlığı, 3. C., Ötüken Yay., İstanbul, 2007, s. 2524.

[176] Fiilin *keltür-* ve *ketür-* biçimlerinin aynı metinde (R) kullanılmış olması dikkate değerdir. Zira *keltür-* fiili zaman içerisinde *keltür-* > *ketür-* > *getür-* > *getir-* biçiminde bir değişikliğe uğrayarak günümüz Türkiye Türkçesine ulaşmıştır.

ay iḍimiz ***ḳaşturmaġıl*** *köŋüllerimizni andın soŋ kim köndürdüŋ bizni* "Ey Rabbimiz! Bizi doğru yola ilettikten sonra kalplerimizi saptırma." (TİEM 38v/4)

ḳaşturdı *taŋrı köŋüllerini* "Tanrı onların gönüllerini saptırdı." (R 38/41b3)

2. değiştirmek.

ḳaştururlar *sözini orunlarındın* "Onlar sözlerin yerlerini değiştirirler." (TİEM 81v/9)

'adl ḳılsa siz eger ***ḳaştursa*** *siz azu yüz ewürse siz ol taŋrı erür anı bilgen* "Adaletli olsanız da değiştirseniz yahut yüz çevirseniz de şüphesiz Tanrı bunların hepsini bilendir." (R 26/92a2)

ḳoltur- "istetmek" (< ḳol- "istemek"+ tur-, EDPT 620)

ol mindin nēŋ ***ḳolturdı*** "O, benden bir şeyler istetti." (DLT II-58)

köndür- (< kön- "düzelmek, doğrulmak" + dür-, EDPT 730)

1. doğrultmak.

havaḳa bulun bolma ***köndür*** *köŋül* "Nefsine kul olma; gönlünü doğrult." (KB 3994)

2. (doğru yola) iletmek.

taŋrı ***köndürmes*** *küç ḳılıġlı boḍunlarnı* "Tanrı, zulmeden kavimleri doğru yola iletmez." (TİEM 409v/5)

tileyür taŋrı belgürtmek sizke hem ***köndrür*** *sizni anlarnıŋ yolıŋa kim sizde öndin* "Tanrı size bilmediklerinizi açıklamak, sizi sizden öncekilerin (doğru yoluna) iletmek ister." (R 26/6a2)

köytür-/küydür- "yaktırmak" (< köy- "yanmak" + tür-, EDPT 755: küytür-< *küñtür- < küñ-tür-)

ol anig tōnın ***köytürdi*** "O, onun giysisini yaktırdı." (DLT II-250)

ayur miz tatıŋlar ***küydürgen*** *ḳınnı* "Yakıcı azabı tadın, diyeceğiz." (TİEM 55v/8)

kustur- "kusturmak, kusmasına sebep olmak" (< ḳus-tur-, EDPT 666)

süçig erig ***ḳusturdı*** "Şarap adamı kusturdu." (DLT II-57)

ḳuytur-/ḳutur- (< *ḳuḍtur- < ḳuḍ-"dökmek" + tur-, EDPT 605)

1. döktürmek.

ol menig eligke sūw ***ḳuyturdı*** "O, benim elime su döktürdü." (DLT II-250)

2. (bir şeyi) bir kaptan diğerine aktarmak.

ol unuġ ***ḳuturdı*** "O, unu bir kaptan diğerine aktardı." (DLT II-1)

küḍdür-/kütür- (< küḍ- "beklemek" + dür-, EDPT 706)

1. güttürmek.

ol aŋar ḳōy ***kütürdi*** "O, ona koyun güttürdü." (DLT II-247)

2. bekletmek.

oḳıyur silerni yarlıḳasa silerni yazuḳlarıŋızdın ***küḍdürse*** *atalmış vaḳtḳa tėgi* "(Hâlbuki) o, günahlarınızı bağışlamak ve sizi belli bir zamana kadar bekletmek için sizi (imana) çağırıyor." (TİEM 188v/6)

kültür-/küldür- "güldürmek" (< kül- "gülmek" + dür-, EDPT 717)

ara ***küldürür*** *kör ara yıġlatur* "Bazen güldürür bazen de ağlatır." (KB 3595)

ol meni ***kültürdi*** "O, beni güldürdü." (DLT II-60)

ol kim ***küldürdi*** *yıġlat(t)ı* "Doğrusu güldüren de ağlatan da odur." (TİEM 389v/3)

muŋaḍtur- "kederlendirmek" (< muŋaḍ-tur- < buŋaḍ- "bunaltmak" + tur-, EDPT 768)

muŋaḍturduŋ *emdi aġu ḳıldıŋ aş* "Şimdi beni kederlendirdin ve aşımı zehir ettin." (KB 3995)

mündür- "bindirmek" (< mün- "binmek" + dür- < bin-tür-, EDPT 350)

ol maŋa at ***mündürdi*** "O, beni ata bindirdi." (DLT II-61)

oytur- "oydurmak" (< oy-tur-, EDPT 269)

ol maŋa ḳāġūn ***oyturdı*** "O, bana kavun oydurdu." (DLT I-229)

ögtür- "övdürmek" (< ög- "övmek" + tür-, EDPT 104)

ol mini ***ögtürdi*** "O, beni bir başkasına övdürdü." (DLT I-206)

öldür-/öltür- "öldürmek" (< öl-dür-/öl-tür-, EDPT 133)

uwutḳa bolup ḳorḳlıḳ alplıḳ ḳılur - ögünçke bolup er özin ***öldürür*** "Korkak bile haysiyetini korumak için kahramanlık gösterir; insan övülmek isteyince kendini öldürür." (KB 2292)

ol oġrını ***öldürdi*** "O, hırsızı öldürdü." (DLT I-207)

yana ol ***öldürür*** *tirgürür ol* "Yine o öldürür ve diriltir." (TİEM 389v/3)

ançada ***öltürür*** *erdiŋiz olarnı anıŋ yarlıġı bile* "Siz Tanrı'nın izni ile onları öldürürdünüz." (R 25/15a2)

öptür- "öptürmek" (< öp-tür-, EDPT 7)

anı ***öptürdi*** "O, onu öptürdü." (DLT I-204)

ötür- "hatırlatmak" (< ö- "düşünmek" + tür-, EDPT 68)

ol maŋa sɯz ***ɯtürdi*** "O, bana sözü hatırlattı." (DLT I-228)

öttür- "öttürmek, çalmak" (< öt-tür-, EDPT 68)

sıbızġu ***öttürdi*** "Düdüğü öttürdü." (DLT I-204)

satur- "saydırmak" (< sa- "saymak" + tur-, EDPT 802)

ol aŋar ḳōy ***sāturdı*** "O, ona koyun saydırdı." (DLT II-247)

sındur- (< sın- "kırılmak" (EDPT 833) + dur-)

1. yenmek, galip gelmek.

sındurdılar *olarnı taŋrı destūrı birle* "Onları Tanrı'nın izniyle yendiler." (TİEM 31v/8)

2. (yeminini) bozmak, (sözünden) dönmek.

sındurdılar *bıçıġlarını* "Sözlerinden döndüler." (R 27/27b2)

sıtur- "kırdırmak" (< sı- "kırmak" + tur-, EDPT 802)

ol otuŋ ***sīturdı*** "O, odun kırdırdı." (DLT II-247)

soḳtur- "dövdürmek, ezdirmek" (< soḳ- "vurmak, dövmek, ezmek" + tur-, EDPT 807)

ol murç ***soḳturdı*** "O, biber dövdürdü." (DLT II-55)

söndür- "söndürmek" (< sön-dür-, EDPT 837)

tilerler *kim söndürmek taŋrı yaruḳlıḳını aġızları birle* "Tanrı'nın nurunu ağızlarıyla söndürmek istiyorlar." (TİEM 142r/2)

taḳtur- "dizdirmek, taktırmak" (< taḳ-tur-, EDPT 468)
et şīşḳa ***taḳturdı*** "Eti şişe dizdirdi." (DLT II-49)

tamtur- "damlattırmak" (< tam- "damlamak" + tur-, EDPT 504)
ol anig aġzıŋa sūw ***tamturdı*** "O, onun ağzına su damlattırdı." (DLT II-49)

teltür- "deldirmek" (< tel- "delmek" + tür-, EDPT 494)
ol tām ***teltürdi*** "O, duvarı deldirdi." (DLT II-49)

tėtür- "dedirtmek, söyletmek" (< tė- "demek, söylemek" + tür-, EDPT 459)
ol andaġ ***tētürdi*** "O, öyle dedirtti." (DLT II-246)

tındur- "dinlendirmek, rahat ettirmek" (< tın- "sakinleşmek, huzur bulmak" + dur-, EDPT 518)
mini ***tındurur*** *sen saŋa yük tegir* "Beni rahat ettirirsen sana zahmet olur." (KB 1876)
ol meni ***tındurdı*** "O, beni dinlendirdi." (DLT II-50)

tiktür- "diktirmek" (< tik- "dikmek" + tür-, EDPT 479)
ol tōn ***tiktürdi*** "O, giysi diktirdi." (DLT I-49)

tildür- "dildirmek, dilimletmek" (til- "dilmek" + tür-, EDPT 494)
anı biçēk bile ***tildürdi*** "Onu bıçakla dildirdi." (DLT II-50)

toltur-/toldur- "doldurmak" (< tol- "dolmak" + dur-, EDPT 495)
ol ayaḳ ***tolturdı*** "O, kâseyi doldurdu." (DLT II-49)
toldurġay *oḳ men tamuġḳa silerdin yumḳıdın* "Şüphesiz cehennemi sizin hepinizle dolduracağım." (TİEM 113v/6)

her-āyine ***toldurġay*** *men tamuġnı sėndin hem anlardın kim uḍsalar saŋa olardın (ḳamuġları)* "Şüphesiz cehennemi seninle ve sana uyanların tamamıyla dolduracağım." (R 34/75b2)

tuġtur- "doğurtmak" (< tuġ- "doğmak" + tur-, EDPT 468)
teŋri oġul ***tuġturdı*** "Tanrı çocuk doğurttu." (DLT II-48)

tuntur- "kapatmak" (tun- "kapamak" + tur-, EDPT 518: ton-dur-)
ot anig kuzin ***tunturdı*** "İlaç onun gözünü kapattı." (DLT II-50)

turuḳtur- "yakalamak, durdurmak" (< turuḳ- "durmak" (EDPT 540) + tur-)
turuḳturuŋlar *olarnı olar sorulmış tururlar* "Onları yakalayın. Onlar sorguya çekilecek kimselerdir." (R 34/22a2)

uḍtur-/uḍdur- (< uḍ- "uymak" (EDPT 38) + tur-/dur-)
1. uymak, izlemek, yolundan gitmek.
bütünlükün bėrdimiz mūsāḳa bitigni ***uḍdurdımız*** *anda keḍin yalavaçlarnı* "Musa'ya kitabı verdik ve arkasından peygamberlerle de takip ettirdik." (TİEM 10v/5)
2. peşine takmak, musallat etmek.
uḍturdımız *olarḳa bu dünyā içinde la'net* "Onların peşine bu dünyada lanet taktık." (R 32/27b3)

uḳtur- (< uḳ- "anlamak" + tur-, EDPT 82)
1. anlatmak.
yana ***uḳturayın*** *iligke bu söz* "Sonra bu meseleyi hükümdara anlatayım." (KB 510)
ol maŋa anig suzin ***uḳturdı*** "O, bana onun sözlerini anlattı." (DLT I-206)
2. öğretmek.
aydı ***uḳturuŋlar*** *bular atlarını eger erseŋiz çın sözlügliler* "Eğer doğru sözlülerseniz bana bunların isimlerini öğretin, dedi." (TİEM 5r/5)
3. bildirmek, haber vermek.
harayna ***uḳturġay*** *anlarḳa taŋrı anı kim ḳılur erdiler* "Şüphesiz Tanrı onlara yaptıklarını bildirecektir." (TİEM 82r/4)

ançada ***uḳturdı*** *seniŋ iḍiŋ ıḍġay oḳ olar üze ḳopmaḳ künike tegi fermānlar olarḳa yawuz ḳınnı* "Rabbin elbette kıyamet gününe kadar onlara en kötü eziyeti yapacak kimseler göndereceğini haber verdi." (R 28/42b1)

umdur- "umutlandırmak" (< um-dur-, EDPT 157)

ḳoḍtı erig ***umduru*** "Erleri umutlandırarak terk etti." (DLT I-410)

ol ol iḍi kim körgitür silerke yaşınnı ḳorḳatmaḳ ***umdurmaḳ*** "Sizi korkutmak ve umutlandırmak için şimşeği size gösteren o Rabdır." (TİEM 184r/7)

usandur- "usandırmak, bıktırmak" (< osan- "usanmak" + dur-, EDPT 249)

yaġıġ sen ***usandur*** *anı torḳa yit* "Düşmanı sen usandır ve onu tuzağa düşür." (KB 4262)

ündür-/öndür- "bitirmek, yetiştirmek" (< ön- "bitmek, yetişmek" + dür-, EDPT 181: ün-tür-)

teŋri ōt ***undürdi*** "Tanrı ot bitirdi." (DLT I-207)

taḳı ***ündürdimiz*** *anıŋ içinde tėgme türlüg cüftlerdin körklüg* "Orada gönül açan her türden çiftler yetiştirdik." (TİEM 381r/2)

ündrür *sizlerke anıŋ birle tarıġ zeyt yıġaçı ḫurmā tüpleri üzümler tegme yimişlerdin* "Onunla sizlere ekinler, zeytin ağacı, hurmalar, üzümler ve diğer meyvelerden yetiştirir." (R 30/34a3)

yaġtur-/yaġdur- "yağdırmak" (< yaġ-tur-, EDPT 900)

teŋri yaġmur ***yaġturdı*** "Tanrı yağmur yağdırdı." (DLT II-195)

yaġdurdımız *anlar üze taştın yaġmur* "Onların üzerine taştan yağmur yağdırdık." (TİEM 120r/9)

aydılar ***yaġturġıl*** *biziŋ üze taşlar kökdin azu keldürgil bizke açıtġan ḫınnı* "Üzerimize gökter taşlar yağdır; yahut bize elem verici bir azap getir, dediler." (R 28/81b1)

yaraştur- (< yaraş- "iyi geçinmek" + tur-, EDPT 973)

1. uyuşturmak.

isig tumlıġıġ hem ḳuruġ ya ölüg – ***yaraştırdı*** *ḫalḳḳa tegirdi ülüg* "Sıcak ile soğuğu, kuru ile yaşı birbirine uyuşturdu ve halka kısmetini verdi." (KB 3726)

2. barıştırmak.

yaraşturuŋlar *olar ėkki ara* "Onların arasını bulun (barıştırın)." (TİEM 379r/8)

yazuḳ yoḳ ol iki üze kim ***yaraştursalar*** "Eğer barıştırırlarsa onların ikisine de günah yoktur." (R 26/87a2)

yėtür-/yitür- "yedirmek" (< yė-"(bir şey) yemek" + tür-, EDPT 892)

üle neŋ kişike ***yitür*** *hem içür* "İnsanlara malını dağıt, onları yedir ve içir." (KB 1192)

yaraġlıġ aşıŋnı kişike ***yitür*** "Yemeye değecek yemeğin varsa insanlara yedir." (AH 329)

ey anlar kim kėrtgündiler ***yėtürüŋler*** *anıŋdın kim rūzī ḳıldımız silerke* "Ey iman edenler! Size rızık olarak verdiklerimizden yedirin." (TİEM 32r/8)

yoḳaltur- "helak etmek" (< yoḳal- "yok olmak" (EDPT 902) + tur-)

yoḳaltur *mu sen bizni anıŋ birle kim ḳıldı biligsizler bizdin* "Bizden kimi cahillerin yaptıkları yüzünden bizi helak mi edersin?" (TİEM 126r/7)

yoḳattur- "yok ettirmek" (< yoḳat- "yok etmek" + tur- < yoḳad-tur-, EDPT 900)

yoḳatturdımız *anı kim ḳılur erdi fir'avn yme anıŋ boḍunı* "Firavun'un ve onun kavminin yaptırdıklarını da yok ettirdik." (TİEM 124r/6)

yuwtur- "yuvarlatmak" (< yuw- "yuvarlatmak" + tur-, EDPT 873)

ol topıḳ ***yuwturdı*** "O, topu yuvarlattı." (DLT II-196)

yümtür- "yumdurmak" (< yüm- "yummak" + tur-, EDPT 935: yum-tur-)

ol anig kuzin ***yümtürdi*** "O, onun gözünü yumdurdu." (DLT II-196)

II. 2. 8. -dUz-

Geçişli ettirgen fiiller türeten bir ektir. Örneklerine sadece DLT'de rastladığımız bu eki Kâşgarlı *-DUr-* ekiyle birlikte zikretmekte ve *-dUz-* ekinin Oğuzca olduğunu belirtmektedir. Hacıeminoğlu, Kâşgarlı'nın ifadelerinden hareketle *alduz-, bildüz-* ve

bulduz- fiillerindeki ekin *-z* olmadığını, aynı iki ekin iki şive arasında birbirinden farklı telaffuz veya farklı tespit edilmesinin neticesi olduğunu söylemektedir.[177]

alduz- "aldırmak" (< al-duz-, EDPT 134)
ol tawār ***alduzdı*** "O, malı aldırdı." (DLT II-9)

bildüz- "bildirmek, haberdar etmek" (< bil-düz-, EDPT 335)
ol maŋa īş ***bildüzdi*** "O, beni işten haberdar etti." (DLT II-63)

bulduz- "buldurmak" (< bul-duz-, EDPT 335)
bulduzdı *nēŋni* "Nesneyi buldurdu." (DLT II-63)

II. 2. 9. -GUr-/-KUr-

Türkçenin yaygın ettirgenlik eklerinden biridir. Oldukça geniş ve yaygın bir kullanılışı vardır. Ettirgenlik işlevinin yanısıra fiile yapma, olma, yaklaşma anlamı kattığı (*kelgir-* "geleyazmak", *mangır-* "bandırayazmak" vb.) veya fiilin anlamında bazen herhangi bir değişiklik yapmadığı durumlar da mevcuttur (*ḳatġur-* "katılarak gülmek", *tamġır-* "damlamak" vb.).

Gabain, ekin yapı itibarıyla fiilden isim yapan *-g* eki üzerine önce *-ı-, -i-, -u-, -ü-* isimden fiil; sonra da *-r-* fiil yapma eklerinin getirilmesiyle kurulduğunu söylemektedir.[178] Bu ek, eklendiği fiil tabanlarının anlamına bir istikamet vermekte yahut bir temayülü ifade etmektedir.[179]

arġur- "yordurmak, zayıflatmak" (< ar- "yormak" + ġur-, EDPT 218)
bu kün ***arġurayın*** *yetildi öḍi* "Zamanı geldi; onu bugün zayıflatayım." (KB 5705)
bėgler atın ***arġurup*** *– ḳaḍġu üni turġurup* "Beyler atlarını yordurur; kaygı onları durdurdu." (DLT I-316)

ergür- (1) "eritmek" (< erü- "erimek" + gür- EDPT 227)

[177] Hacıeminoğlu (1996), s. 147.
[178] Gabain (2000), s. 128.
[179] Hacıeminoğlu (1994), s. 134.

ol yāġ ***ergürdi*** "O, yağ eritti." (DLT I-209)

ergür- (2) "yetişmek" (< ėr- "varmak" + gür-, EDPT 227)
ol aşḳa ***ergürdi*** "O, yemeğe yetişti." (DLT I-209)

ḳatġur-[180] "katılarak gülmek" (< ḳat- "katı olmak" + ġur-, EDPT 599)
ünün ***ḳatġura*** *sen ḳatıġ külmegil* "Sesini yükselterek katıla katıla gülme." (KB 4114)
er külüp ***ḳatġurdı*** "Adam katılarak güldü." (DLT II-58)

kelgir- "geleyazmak" (< kel- "gelmek" + gir-, EDPT 718)
ol maŋa ***kelgirdi*** "O, bana geleyazdı." (DLT II-61)

ḳızġur- "kızdırmak" (< ḳız-ġur-, EDPT 683)
ol anı bu īşta ***ḳızġurdı*** "O, onu bu işte kızdırdı." (DLT II-59)

kigür-/kikür-/kivür- (< kir- "girmek" + gür-/kür-, EDPT 712)
1. girmek.
körgey sen kişilerni ***kikrürler*** *taŋrı dmniŋe gürūh gürūh* "İnsanların Tanrı'nın dinine güruh güruh girdiklerini göreceksin." (TİEM 449r/9)
2. girdirmek.
çerigde bir ança busuġḳa ***kigür*** "Askeri bir an önce pusuya girdir." (KB 2370)
ġūrḳa ***kigürdi*** *anı* "Onu mezara girdirdi (soktu)." (TİEM 435r/2)
her-āyine munu ***kigrür-miz*** *anı otḳa* "Şüphesiz onu ateşe girdireceğiz." (R 26/8b1)
3. kullanmak.
ne türlüg bu sözler öŋin tildeki – ***kigürmiş*** *muŋar kör ḳamuġ ildeki* "Bak, değişik memleketlerin çeşitli dillerinde bunun için ne türlü adlar kullanmışlar." (KB 31)
4. sokmak, dahil etmek.
kivürür *tünni kündüz üze* "Geceyi gündüze dahil eder." (R 34/79b1)

ḳopġur- "kaldırmak" (< ḳop- "ayağa kalkmak" (EDPT 580) + ġur-)

[180] Clauson bu fiilin 'karıştırmak' ve 'katı olmak' anlamlarına gelen iki ayrı *ḳat-* fiiliyle olan semantik bağlantısının bulunmadığını düşündüğünü söylemektedir. Bize göre bu fiil 'katı olmak' anlamındaki *ḳat-* fiilinden türemiştir.

*ayġaylar ey ḳatıġlıḳ bizke kim **ḳopġurdı** bizni yatġu yerimizdin* “Eyvah bize! Kim kaldırdı bizi mezarımızdan, diyecekler.” (R 34/12a1)

ḳuzġır-[181] “(kar) savurarak ve dönerek gelmek” (< ḳuz- “dökmek” + ġır-, EDPT 683)
*ḳār **ḳuzġırdı*** “Kar savurarak ve dönerek geldi.” (DLT II-59)

manġır- “bandırayazmak” (< man- “banmak” + ġır-, EDPT 769)
*ol etmekig yāġḳa **manġırdı*** “O, ekmeği yağa bandırayazdı.” (DLT II-61)

oḍġur- “uyandırmak” (< *oḍ-ġur-, EDPT 48)
*açа birsü köŋlüm bayat **oḍġurup*** “Tanrı beni uyandırıp gönlümü açıversin.” (KB 4880)
*amdı ūdīn **oḍġurūr*** “Şimdi uykudan uyanır.” (DLT I-95)

sızġur- (< sız- “erimek” + ġur-, EDPT 861)
1. erimek.
*ol kün bolur kök **sızġurmış** tuç teg* “O gün gökyüzü erimiş maden gibi olur.” (TİEM 421r/5)
***sızġurmış** tuç teg ḳaynayur ḳarınlar içinde* “Erimiş maden gibi karınlarında kaynar.” (R 36/85b3)
2. eritmek.
*özüŋ **sızġurur** sen oġul ḳız tiyü* “Sen oğlan veya kız diye niçin kendini eritip durursun?” (KB 3384)
*er yāġ **sızġurdı*** “Adam yağ eritti.” (DLT II-56)

tamġır- “damlamak” (< tam- “damlamak” + ġır-, EDPT 505)
*sūw **tamġırdı*** “Su damladı.” (DLT II-51)

tirgür- “diriltmek” (< *tir-gür-, EDPT 545)
*ḳanı ol ölüg **tirgürügli** kişi* “Ölüyü dirilten insan nerede?” (KB 4717)
*teŋri ölüg **tirgürdi*** “Tanrı ölüyü diriltti.” (DLT II-52)
*yana ol öldürür **tirgürür** ol* “Yine o öldürür ve diriltir.” (TİEM 389v/3)

[181] Clauson, Kâşgarlı tarafından Kıpçakça olarak kaydedilen fiilin orjinal biçiminin *ḳuḍ-ġır-* olduğunu söylemektedir. bk. Clauson (1972), s. 683.

küçlüg uġan ***tirgürmek*** *üze ölüglerni* "Ölüleri diriltmeye muktedir olan odur." (R 37/3a1)

toşġur- "doldurmak" (< toş- "dolmak" + ġur-, EDPT 562)
ol ewin tawār ***toşġurdı*** "O, evini malla doldurdu." (DLT II-51)

turġur- (< tur- "durmak" + ġur-, EDPT 541)
1. durdurmak.
ol atıġ ***turġurdı*** "O, atı durdurdu." (DLT II-51)
2. yapmak, inşa etmek.
aydılar ***turġuruŋlar*** *aŋar bir ėw* "Ona bir ev inşa edin, dediler." (TİEM 327v/9)
ançası bar anlar kim saḳındılar iḍilerindin olarḳa kötrümler üstünlerinde kötrümler ***turġurmış*** *aḳar astında arıḳlar* "Fakat o Rablerinden sakınanlara ise Rablerinin üst üste inşa ettiği ve altlarından ırmaklar akan köşkler vardır." (R 34/90b2)
3. mahrum etmek, esirgemek.
ya rab yarlıḳaġıl ḳamuġ mü'minıġ - telim raḥmetiŋdin tükel ***turġura*** "Ey Rabbim! bütün müminleri affet. Bol rahmetini onlardan esirgeme." (KB 6644)

tuşġur- "kavuşturmak" (< tuş- "kavuşmak" + ġur-, EDPT 562)
men oġulnı atāsıŋa ***tuşġurdum*** "Ben oğlu babasına kavuşturdum." (DLT II-51)

yatġur- "yatırmak" (< yat-ġur-, EDPT 888)
bu ḳaḍġu mini ewde ***yatġurmadı*** "Bu kaygı beni evde yatırmadı." (KB 3331)
ol anı ***yatġurdı*** "O, onu yatırdı." (DLT II-197)

yirgür- nefret ettirmek" (< yėr- "beğenmemek" + gür-, EDPT 966)
kişig ***yirgürür*** *köndrü bilmez yorıḳ* "Herkesi kendisinden nefret ettirir ve işini yoluna koyamaz." (KB 2077)

II. 2. 10. -GUz-

Türkçede ettirgen fiiller türeten bir ektir. Bu ekin yapı ve fonksiyon itibarıyla *-GUr-* ekiyle ilgisi olduğu açıktır. Tekin bu eki *-GUr-* ile olan ilgisi bakımından zetasizm ile

ilişkilendirmiştir.[182] İki örnekte tespit edilebilmiştir. *turġuz-* "durdurmak" örneğinde fiil şekil itibariyle ettirgen yapılı olmasına rağmen *-ġuz* ekinin fiile kattığı ettirgenlik anlamı kaybolarak "bina etmek" anlamı kazanmıştır.

tirgüz- "diriltmek" (< *tir-güz-, EDPT 545)
*ölüglerni **tirgüzmek** asan aŋa* "Ölüleri diriltmek onun için kolaydır." (AH 20)
*ol öldürür mėni yana **tirgüzür** mėni* "Beni o öldürür ve takrar o diriltir." (TİEM 269r/6)
*taŋrı **tirgüzür** hem öldürür* "Tanrı hem diriltir hem de öldürür." (R 25/21b1)

turġuz- "bina etmek" (< tur- "durmak" (EDPT 529) + ġuz-)
*siler mü ḳatıġraḳ siler yaratmaḳın azu kök mü **turġuzdı** anı* "Sizi mi yaratmak güç yoksa gökyüzünü mü ki onu Tanrı bina etti." (TİEM 434r/3)
*kökni **turġuzdımız** anı ḳudret eli birle biz* "Biz göğü kudretimizle bina ettik." (TİEM 385v/1)

II. 2. 11. -GIt-/-GUt-/-KIt-/-KUt-

Türkçede ettirgen fiiller türeten bir ektir. Ercilasun, bu ekin *-k-* ve *-t-* fiilden fiil yapma eklerinin birleşmesiyle oluştuğunu sandığını söylemektedir.[183] Gabain ise *kör-güt-* örneğinden hareketle *-güt- < g + ü - t-*'ten meydana gelmiştir demektedir.[184]

ḳızġut- "cezalandırmak" (< ḳız- "kızarmak" (EDPT 681) + ġut-)
*tut(t)ı anı taŋrı kėḍinki ajun **ḳızġut(t)ı** bu ajun ḳızġuttı* "Sonra Tanrı onu tuttu ve dünya ve ahiret (azabıyla) cezalandırdı." (TİEM 434r/1, 2)

körgit-/körkit-/körgüt- "göstermek" (< kör- "görmek" + kit-, EDPT 743)
*uluġ künde **körkit** olarnıŋ yüzin* "Büyük günde onların yüzünü göster." (KB 32)
*ol maŋa nēŋ **körgitti*** "O, bana bir şey gösterdi." (DLT II-133)
*mundaġok tirgürür taŋrı ölüglerini **körgitür** silerke belgülerini* "İşte Tanrı ölüleri böyle diriltir ve ayetlerini sizlere gösterir." (TİEM 9r/3)

---

[182] Talat Tekin, "Zetacism and Sigmatism in Proto-Turkic", Makaleler 1-Altayistik, (yay. haz.) Emine Yılmaz-Nurettin Demir, Grafiker Yay., Ankara, 2003, s. 27.
[183] Ercilasun (1984), s. 38.
[184] Gabain (2000), s. 128.

köni yol ***körgüt(t)i*** *ök maŋa* "Bana doğru yolu gösterdi." (TİEM 102v/5)

ıḍtı taŋrı bir ḳarġanı üşeyür yer içinde ***körkitmek*** *üçün aŋar neteg örter ḳadaşınıŋ ʻavretini* "Tanrı kardeşinin cesedini nasıl örteceğini göstermek için ona toprağı eşeleyen bir karga gönderdi." (R 27/39b3)

yilkit-/yilküt- heyecanlandırmak (< yil-küt-, EDPT 928)

bezenip bu dünya özin körkitür - itinmiş kelin teg köŋül ***yilkitür*** "Bu dünya süslenerek insanın karşısına çıkar; süslü bir gelin gibi insanı heyecanlandırır." (KB 3540)

bayudı buḍun inçke tegdi yatur - uluş kend bezendi köŋül ***yilkütür*** "Halk zenginleşti ve huzura kavuştu; memleket ve şehirler süslendi, gönülleri heyecanlandırdı." (KB 3104)

II. 2. 12. -(I, U)K-

Eski Türkçeden beri fiil köklerinden "pekiştirilmiş olma" anlamı taşıyan fiiller türeten bir ektir. Bazı türetmelerde Karahanlı Türkçesinde fiile dönüşlülük anlamı da katmaktadır.[185]

açıḳ- "acıkmak" (< aç- "acıkmak" + (ı)ḳ-, EDPT 23)

er ***āçıḳtı*** "Adam acıktı." (DLT I-78)

bölük- "bölüklere ayrılmak" (< böl-(ü)k-, EDPT 340)

ḳōy ***bölükti*** "Koyunlar bölüklere ayrıldı." (DLT II-23)

busuḳ- "pusuya yatmak" (< bus- "pusmak" + (u)ḳ-, EDPT 373)

er ***busuḳtı*** "Adam pusuya yattı." (DLT II-22)

irik- "bıkmak, canı sıkılmak" (< ir- "üşenmek" + (i)k-, EDPT 226)

yayıġ ol devlet iter hem buzar – ne irsel turur terk ***irikse*** *tezer* "Bu devlet dönektir, hem yapar hem bozar; o kararsızdır, bıkarsa hemen kaçar." (KB 548)

[185] Hacıeminoğlu (1996), s. 135.

ilig bir kün oldrup özi yalŋuzun – ewin ḳıldı ḫali ***irikti*** *özin* “Hükümdar bir gün yalnız otururken canı sıkıldı ve (bunun üzerine) evinde kimsenin kalmamasını istedi.” (KB 765)

oŋuḳ- “solmak, hastalıktan dolayı yüz buruşmak” (< oŋ- “solmak” + (u)ḳ-, EDPT 183)

er yūzi ***oŋuḳtı*** “Adamın yüzü soldu.” (DLT I-203)

anig yūzi ***oŋuḳtı*** “Onun yüzü soldu, hastalıktan dolayı buruştu.” (DLT II-353)

sançıḳ- “yenilmek” (< sanç- “saplamak, (bıçak vb. bir şeyle) yaralamak” + (ı)ḳ-, EDPT 836)

yaġı ***sançıḳtı*** “Düşman yenildi ve kaçtı.” (DLT II-75)

sawruḳ- “fışkırmak, savrulmak” (< sawur- “savurmak” + (u)ḳ-, EDPT 792)

yāşı anig ***sawruḳar*** “Onun gözyaşı fışkırır.” (DLT II-48)

sėzik- “sezmek, tahmin etmek” (< sėz-(i)k-, EDPT 862)

bu īşıġ aŋār ***sėziktim*** “Bu işi ondan sezdim.” (DLT II-23)

soyuḳ- “(malı) soyulmak” (< soy-(u)ḳ-, EDPT 859)

er ***soyuḳtı*** “Adamın malı soyuldu.” (DLT II-248)

turuḳ- (< tur- “durmak” + (u)ḳ-, EDPT 540)

1. durmak.

ḳān ***turuḳtı*** “Kan durdu.” (DLT II-22)

2. durdurulmak.

eger körse sen ançada küç ḳılıġlılar ***turukmış*** *bolurlar iḍileri üskinde* “Sen o zalimlerin Rableri katında durdurulduklarını gördüğün zaman…” (R 33/48a3)

3. tepesine dikilmek.

taḳı anlardın kim erseni bar kim eger emn̄ tutsaŋ anı bir altın birle ötemegey anı saŋa meger ulamtılıḳ ḳılsaŋ anıŋ üze ***turuḳup*** *ol* “Yine onlardan öylesi vardır ki ona bir dinar emanet etsen tepesine dikilmedikçe onu sana iade etmez.” (TİEM 45r/8)

tusuḳ- “iyi gelmek, faydası dokunmak” (< tus- “faydalı olmak” + (u)ḳ-, EDPT 555)
bu ot maŋa ***tusuḳtı*** “Bu ilaç bana iyi geldi.” (DLT II-22)

üşik- “üzerine düşmek” (< üş- “üşüşmek, başına toplanmak” (EDPT 256) + (i)k-)
umaġay siler kim dād ḳılmaḳınıŋızlarḳa ḳunçuylar ara neçe ***üşikseler*** “Üzerine ne kadar düşerseniz düşün kadınlarınız arasında âdil olmayı başaramayacaksınız.” (TİEM 73v/7)

üyük-[186] “gömülmek, batmak” (OTWF 647)
anig aḍāḳı ḳumḳa ***üyükti*** “Onun ayağı kuma gömüldü.” (DLT I-229)

II. 2. 13. -(I, U)l-

Türkçenin en işlek fiilden fiil yapma eklerinden biridir. Karahanlı Türkçesinde ünlü ile biten fiillere doğrudan doğruya eklenir. Ünsüzle biten fiillerden sonra, fiille ek arasına yardımcı ünlülerden biri girer. Yardımcı ünlüler ünlü uyumlarına tâbidirler. Fiilin geniş zaman ekini aldığı durumlarda yardımcı ünlü düşmektedir.

-l- eki Karahanlı Türkçesinde geçişli fiillere eklenerek onlardan edilgen fiiller yapar. Asıl görevi “kendi kendine olma” veya “başkası tarafından yapılma” ifade etmektir. Geçişsiz fiillere gelen *-l-* ekinde sadece kendinde olma anlamı vardır.[187]

açıl- (< aç-(ı)l-, EDPT 26)
1. açılmak.
begin keḍ sewindürse tapnur ḳulı – ***açıldı*** *bu ḳulḳa aġırlıḳ yolı* “Hizmet eden kul beyini çok sevindirirse ona ihsan yolu açıldı demektir.” (KB 845)
kuk ***açıldı*** “Gökyüzü açıldı.” (DLT I-192)
‘adn būstānı kėŋrü ***açılmış*** *turur anlarka ḳapuġlar* “Adn cennetinin kapıları onlara açılmıştır.” (TİEM 332r/9)

[186] Clauson’un (EDPT 272: *öyük-*) basit fiil olarak gösterdiği bu fiili Erdal *-(X)k-* ile türetilmiş fiiller listesine almış (*öyük ~ üyük*) ve delil olarak da Kutadgu Bilig’de geçen ve aynı anlama gelen *üyül-* ‘batmak’ (KB 3090) fiilini göstererek kökün tek ya da iki heceli olması gerektiğini belirtmiştir. bk. Erdal (1991), s. 647.
[187] Ercilasun (1984), s. 33-34.

ançaḳa tegi ḳaçan kelseler aŋar ***açlur*** *anıŋ ḳapuġları* “Ona ne zaman gelseler, onun kapıları onlara açılır.” (R 35/18b2)

2. yarılmak.

ḳaçan kök ***açılsa*** “Gökyüzü yarıldığı zaman…” (TİEM 431r/3)

aḍıl- “ayılmak” (< *aḍ-(ı)l-, EDPT 56)

bu devlet esürtse aḍın ***aḍılumaz*** “Saadet bir kimseyi şarhoş etse o bir daha ayılamaz.” (KB 6143)

esrük ***aḍıldı*** “Sarhoş ayıldı.” (DLT I-192)

ḳaçan ***aḍıldı*** *erse aydı arıġ iḍi sen sen* “Ayılınca: ‘Sen, noksan sıfatlardan münezzeh olan Rabsin.’, dedi.” (TİEM 124v/9)

aḍnal- (< aḍna- “değişmek” (EDPT 62) + l-)

1. ihtilafa düşmek.

bėrdimiz mūsāḳa bitigni ***aḍnaldı*** *anıŋ içinde* “Musa’ya kitabı verdik; fakat o onda ihtilafa düştü.” (TİEM 172r/7)

2. değiştirilmek.

aḍnalmaz *aytıġ meniŋ üskümde* “Benim katımda söz değiştirilmez.” (R 37/76b2)

aḍrıl- (< aḍır- “ayırmak” + (ı)l-, EDPT 68)

1. ayrılmak.

ḳalır ***aḍrılurda*** *bu ḳaḍġu bile* “(Sevdiklerinden) ayrıldığında yine bu kederiyle başbaşa kalır.” (KB 6201)

yōl ***aḍrıldı*** “Yollar ayrıldı.” (DLT I-218)

eger kėrtgünmesler maŋa ***aḍrılıŋlar*** *mėndin* “Eğer bana iman etmezseniz benden ayrılın!” (TİEM 363r/7)

ḳaçan ***aḍrıldı*** *erse arḳış aydı ataları* “Kafile ayrılınca babaları şöyle dedi.” (R 30/10b3)

2. (eşler) boşanmak.

eger ***aḍrılsalar*** *muŋsuz ḳılġay taŋrı tėgme birni öz muŋsuzluḳından* “Eğer (eşler) boşanırsa Tanrı kendi nimetiyle (ikisini de) sıkıntıdan kurtaracaktır.” (TİEM 73v/9)

*eger **aḍırılsa** muŋsuz ḳılur taŋrı ḳamuġnı keŋlikdin* “Eğer (eşler) boşanırsa Tanrı kendi nimetiyle (ikisini de) sıkıntıdan kurtarır.” (R 26/88b3)

amrul- (< *amur-(u)l-, EDPT 163)

1. huzura kavuşmak, huzur içinde yaşamak.

*eḍiz ordu il ḳol sen **amrul** amul* “Sen yüksek saray ve ülke iste; huzur ve sükûna kavuş.” (KB 3084)

*aydımız ay ādem **amrulġıl** sen cüftüŋ birle uştmaḫda* “Ey Âdem! Sen eşinle cennette huzur içinde yaşa, dedik.” (TİEM 5v/2)

*ḳaçan **amrulsa** siz aḍaḳın ḳılıŋlar namāznı* “Huzura kavuşursanız namazı dosdoğru kılın!” (R 26/71b1)

2. dinmek, sakinleşmek.

*ḳaynār eşiç **amruldı*** “Kaynayan tencere sakinleşti.” (DLT I-219)

asıl- “asılmak” (< as-(ı)l-, EDPT 247)

*uḳuş birle **aslur** kişi artaḳı* “İnsanların kötüsü anlayış yoluyla asılır.” (KB 221)

*bīr nēŋ bīrke **asıldı*** “Bir şey başka bir şeye asıldı.” (DLT I-193)

*bütünlükin öldürülgeler azu **asılġalar** azu kesilgeler* “Şüphesiz öldürülecekler veya asılacaklar yahut kesilecekler.” (R 27/42b1)

atıl- “atılmak” (< at-(ı)l-, EDPT 56)

*ōḳ **atıldı*** “Ok atıldı.” (DLT I-79)

***atılġay** erdi tüz yābānḳa* “Issız bir yere atılacaktı.” (TİEM 419r/3)

awlal-[188] “avlanmak” (< awla- “avlamak” (EDPT 10) + l-)

*keyik **awlaldı*** “Yaban hayvanı avlandı.” (DLT I-243)

ayıl- (< ay- “söylemek” + (ı)l-, EDPT 272)

1.denilmek, söylenmek.

*aŋar suz **ayıldı*** “Ona söz söylendi.” (DLT I-229)

[188] Bu fiil EDPT’de yer almamaktadır.

ançada ***ayıldı*** *olarḳa ornaŋlar bu kendde* "Onlara: 'Bu şehirde yerleşin.' denildi." (R 28/38a3)

2. çağrılmak.

aydılar ėşit(t)imiz bir yigit ġayb ḳılur butlarnı ***aylur*** *aŋar ibrāhm̄m tėp* "Putları ortadan kaldıran ve İbrahim diye çağrılan bir yiğidi işittik, dediler." (TİEM 238r/3)

aytıl- (< ayıt- "sormak" + (ı)l-, EDPT 269)

1. sorulmak.

*s*ū*z* ***aytıldı*** "Ona, söz hakkında soruldu." (DLT I-229)

ḳaçan kim ***aytılsa*** *olarḳa negü indürdi iḍiŋiz* "Onlara Rabbiniz ne indirdi, diye sorulsa." (R 30/38b1)

2. hesaba çekilmek.

yana ***aytılġay*** *oḳ siler ol kün ni'metlerdin* "Nihayet o gün nimetlerden hesaba çekileceksiniz." (TİEM 448v/5)

azıl- (< az- "şaşırmak" + (ı)l-, EDPT 287)

1. şaşırılmak.

yōl ***azıldı*** "Yol şaşırıldı." (DLT I-193)

2. yanılmak.

yıraḳ turġu yumşaḳ tip ***azılmagu*** "(Ondan) uzak durmalı ve yumuşak diye yanılmamalı." (AH 216)

basıl-[189] (< bas- "basmak, bakı uygulamak" (EDPT 370) + (ı)l-)

1. basılmak.

ol kün kim ıstılur anıŋ üze tamuġ otı içre ***baslur*** *anıŋ birle alınları* "O gün (bu paralar) cehennem ateşinde ısıtılır ve alınlarına basılır." (R 29/26a3)

2. hükmetmek.

ḳalem birle ***basılur*** *ḳalı bassa il* "Eğer memlekete hükmetmek gerekirse kalem ile edilir." (KB 2711)

bėril-/biril- "verilmek" (< bėr- "vermek" + (i)l-, EDPT 365)

[189] Bu fiil EDPT'de yer almamaktadır.

ḳalı tilwe ursa kör ölse kişi - ölüm yoḳ aŋar hem ***birilmez*** *şişi* “Eğer bir deli birini, vurup öldürse o deliye ölüm cezası yoktur, ona kısas cezası da verilmez.” (KB 295)

aŋār yarmāḳ ***bėrildi*** “Ona dirhem verildi.” (DLT II-29)

ḫaber bar ***birilse*** *eger ademi - iki ḳol dinar ma ol üç ḳol ḳolur* “Bir söz vardır: Eğer bir kimseye iki vadi dolusu dinar verilse o üç vadi ister.” (AH 311-312)

ol uştmaḫḳa kim ***bėrildiŋizler*** *anıŋ birle kim ḳılur erdiŋizler* “Yaptıklarınızdan dolayı size cennet verildi.” (TİEM 362v/4)

aydı bütünlükin ***bėrildiŋ*** *sen tilekiŋni ey mūsā* “Ey Musa! Dileğin verildi, dedi.” (R 31/43b3)

bezel- (< beze- “süslemek” + l-, EDPT 391)

1. süslenmek.

ew ***bezeldi*** “Ev süslendi.” (DLT II-29)

2. güzel gösterilmek.

bezeldi *anlarḳa işleriniŋ yawuzı* “İşlerinin kötüsü onlara güzel gösterildi.” (TİEM 142v/6)

bitil- (< biti- “yazmak” + l-, EDPT 305)

1. yazılmak.

bitig ***bitildi*** “Kitap yazıldı.” (DLT II-25)

bitilmiş *bitig ḫaḳḳı bile ant* “Yazılmış kitap hakkı için andolsun.” (TİEM 385r/2)

2. farz kılınmak, takdir edilmek.

ḳaçan ***bitildi*** *erse olar üze toḳuşmak ançada bu ögür olardın ḳorḳarlar* “Onlara savaşmak farz kılındığında bu topluluk onlardan korktular.” (R 26/45a2)

boḍul- “boyanmak” (< boḍu- “boyamak” + l-, EDPT 305)

ḳarışsa ***boḍulur*** *ḳızıl hem yaġız* “Düşmanla kapışsa kızıl kana boyanır.” (KB 2384)

boġul- “boğulmak” (< boġ-(u)l-, EDPT 314)

er ***boġuldı*** “Adam boğuldu.” (DLT II-29)

ḫarām ḳılındı siler üze özi ölmiş ḳan toŋuz eti ol kim uḳıldı taŋrıda aḍınḳıḳa anıŋ birle süsüşüp ***boġulmış*** "Leş, kan, domuz eti ve Tanrı'dan başkası adına vurularak boğulmuş (hayvanlar) size haram kılındı." (TİEM 79v/7)

hem ***boġulmış*** *hem tögülmiş hem uşanmış hem süsülmiş* "Boğulmuş, öldüresiye dövülmüş, parçalanmış ve boynuzla vurulmuş (hayvanlar)…" (R 27/16a1, 2)

bulul- "bulunmak" (< bul-(u)l-, EDPT 342)

eşitti bu söz kör sewindi ilig – tilek teg ***bululdı*** *sınadı erig* "Bu sözü duyunca hükümdar sevindi; onu sınadı ve dilediği gibi buldu." (KB 593)

buzul-/bozul- (< buz- "bozmak" + (u)l-, EDPT 391)

1. bozulmak.

ew ***bozuldı*** "Ev yıkıldı." (DLT II-29)

2. yıkılmak.

buzuldı *bu tapġuŋ yıḳıldı ulı* "Bu ibadetin bozuldu ve temeli yıkıldı." (KB 3918)

çertil- "yok edilmek" (< çert- "yok etmek" + (i)l-, EDPT 428)

erdem bėgi ***çertilūr*** "Erdem beyi yok edilir." (DLT I-133)

çewrül-/çewril- (< çewür- "çevirmek" + (ü)l-, EDPT 398)

1. çevrilmek, döndürülmek.

bu ay burcı sertan bu ew ewrilür - ewi ewrilür hem özi ***çewrilür*** "Ayın burcu Seretan'dır (yengeç), bu eve döner; evi dönünce kendisi de döner." (KB 744)

çıġrı ***çewrüldi*** "Makara çevrildi." (DLT II-77)

2. yüz çevirmek.

eger ***çewrülseler*** *ol taŋrı bilgen yawuzlarnı* "Eğer yüz çevirirlerse (şüphesiz) Tanrı kötüleri hakkıyla bilendir." (TİEM 44r/7)

egil- "eğilmek" (< eg-(i)l-, EDPT 106)

1. eğilmek.

ḳaġıl teg köni boḍ ***egildi*** *ḳoḍı* "Düzgün boyu söğüt gibi aşağı eğildi." (KB 1055)

yıġāç ***egildi*** "Ağaç eğildi." (DLT I-194)

ançaḳa tegi yandı ol ***egilmiş*** *ḫurmā butaḳı teg* “O zaman o tekrar eğilmiş hurma dalı gibi geri döndü.” (R 34/7a1)

2. meyletmek.

egilmez *köŋülni aḳı er eger* “Eğilmez (meyletmeyen) gönlü cömert adam eğer.” (AH 233)

elgel- “elenmek” (< elge- “elemek” + l-, EDPT 143)

ūn ***elgeldi*** “Un elendi.” (DLT I-219)

emlel- “tedavi edilmek” (< emle- “tedavi etmek” + l-, EDPT 161)

emlelür *kuzüm anig tōzıŋa* “Gözüm onun (ayağının) tozuyla tedavi edilir.” (DLT I-243)

eşil- “eşilmek” (< eş-(i)l-, EDPT 262)

bu ḳayır ol ***eşilgēn*** “Bu kum daima eşilen kumdur.” (DLT I-172)

eşül- “örtülmek” (< eşü- “örtmek” + (ü)l-, EDPT 262)

anig üze yoġurġan ***eşüldi*** “Onun üzerine yorgan örtüldü.” (DLT I-193)

ewrül-/ewril- (< ewir- “çevirmek, dönmek” + (ü)l-, EDPT 14)

1. dönmek.

bu ay burcı sertan bu ew ***ewrilür*** *- ewi* ***ewrilür*** *hem özi çewrilür* “Ayın burcu Seretan’dır (yengeç), bu eve döner; evi dönünce kendisi de döner.” (KB 744)

2. geriye dönmek, dönüp kaçmak.

er ***ewrüldi*** “Adam geriye döndü.” (DLT I-219)

ewrülmeŋ *olarḳa kirü* “Onlardan (korkup) geriye dönüp kaçmayın!” (R 28/72a1)

3. dolaşmak.

armasun oḳ sėni anlarnıŋ ***ewrüldüki*** *tewrüldüki tandılar kentler içinde* “O inkârcıların şehirler içinde dönüp durmaları seni aldatmasın.” (TİEM 57r/8)

4. yüz çevirmek.

yana ***ewrüldiŋizler*** *anda kėdin* “Sonra onun arkasından yüz çevirdiniz.” (TİEM 8r/7)

eysil- “eksilmek” (< eysi-l- < egsü- “eksilmek” + l-, EDPT 117)

eysildi *nēŋ* “Nesne eksildi.” (DLT I-230)

ıḍıl- (< ıḍ- “göndermek” + (ı)l-, EDPT 56)

1. serbest bırakılmak.

tutġūn ***ıḍıldı*** “Tutsak serbest bırakıldı.” (DLT I-192)

2. gönderilmek.

sen ***ıḍılmış*** *yalavaçlardın* “Sen, gönderilmiş peygamberlerdensin.” (TİEM 32r/3)

aydılar biz ol kim ***ıḍıldıŋız*** *anıŋ birle tanıġlılar-miz* “Biz, sizin (birlikte) gönderildiğiniz (şeylere) inanmayanlarız, dediler.” (R 36/47a1)

ırġal- “hafifçe sallanmak” (< ırġa- “silkelemek, sallamak” + l-, EDPT 217)

yıġāç ***ırġaldı*** “Ağaç hafifçe sallandı.” (DLT I-219)

ısrıl- “ısırılmak” (< ısır-(ı)l-, EDPT 251)

etmēk ***ısrıldı*** “Ekmek ısırıldı.” (DLT I-218)

ısıtıl-/ıstıl- (< ısıt-(ı)l- < isit- “ısıtmak” (EDPT 243) + (i)l-)

1. ısıtılmak, kızdırılmak.

ol kün kim ***ıstılur*** *anıŋ üze tamuġ otı içre* “O gün (bu paralar) cehennem ateşinde ısıtılır.” (R 29/26a3)

2. kaynatılmak.

ḳaçan teŋizler ***ısıtılsa*** “Denizler kaynatıldığında…” (TİEM 436v/5)

igḍil- (< igiḍ- “beslemek, büyütmek” (i)l-, EDPT 104)

1. büyütülmek.

oġul ***igdildi*** “Çocuk büyütüldü.” (DLT I-218)

2. yetiştirilmek, eğitilmek.

ilel tip turup çıḳtı ögdülmişe – ol eḍgü ḳılınç birle ***igḍilmişe*** “İyi eğitilmiş ve iyi tavır sahibi Ögdülmiş: ‘Baş üstüne!’ diyerek kalkıp çıktı.” (KB 3281)

iglel- “hastalanmak” (igle- “hasta olmak” + l-, EDPT 107)

tegme türlüg ǰg ***igleldi*** “Her türlü hastalıkla hastalandı.” (DLT I-243)

irpel- "biçilmek" (< irpe- "biçmek" + l-, EDPT 199)

yıġaç ***irpeldi*** "Ağaç biçildi." (DLT I-217)

ḳapsal- "kuşatılmak" (< ḳapsa- "kuşatmak, kapsamak" (EDPT 587) + l-)

sėznürler anlar ***ḳapsaldılar*** "Kuşatıldıklarını sanırlar." (TİEM 155r/8)

keldürge sizler maŋa anı meger kim tegre ***ḳapsalsa*** *sizler ya'ni erk bolmasa* "Kuşatıldığınızda yani çaresiz kaldığınızda onu bana getireceksiniz." (R 30/2a2)

ḳarıl- (< ḳar- "katmak" + (ı)l-, EDPT 658)

1. karışmak.

sini bilmesü ḫalḳ ḳatılġıl ***ḳarıl*** "Halk seni bilmesin; onlara katıl ve karış." (KB 3922)

2. karıştırılmak.

bır nēŋ bırke ***ḳarıldı*** "Bir şey diğerine karıştırıldı." (DLT II-31)

azu ne kim ḳatıldı ***ḳarıldı*** *sünük birle* "Kemikle birlikte ne varsa katılıp karıştırıldı." (TİEM 110r/6)

ḳatıl- (< ḳat-(ı)l-, EDPT 601)

1. katılmak.

sini bilmesü ḫalḳ ***ḳatılġıl*** *ḳarıl* "Halk seni bilmesin; onlara katıl ve karış." (KB 3922)

2. karıştırılmak.

arpa ügür birle ***ḳatıldı*** "Arpa darı ile karıştırıldı." (DLT II-25)

3. birbirine karışmak.

ḳaçan teŋizler ***ḳatılsa*** "Denizler birbirine karıştığında…" (TİEM 436r/9)

ḳazġal- "kazanmak" (< *ḳazġa- (EDPT 883) + l-)

taḳı bilür ne ***ḳazġalsa*** *siler kündüz* "Gece gündüz ne kazandığınızı da bilir." (TİEM 100v/5)

keril- (< ker- "germek" + (i)l-, EDPT 745)

1. yayılmak, serilmek.

barçın yaḍım ***kerildi*** "İpek halı serildi." (DLT I-144)

2. gerinmek.

bu er ol telim ***kerilgēn*** "Bu, sürekli gerinen bir adamdır." (DLT I-384)

kertil- "kertilmek" (< kert- "gedik açmak, çentik atmak" + (i)l-, EDPT 740)

atsa ajun uġrap oḳ – taġlar başı ***kertilür*** "Felek ok atsa dağların başı kertilir." (DLT I-173)

kesil- (< kes-(i)l-, EDPT 750)

1. kesilmek.

kesildi *nēŋ* "Nesne kesildi." (DLT II-32)

2. bitmek.

sini senmet öggil ***kesildi*** *sözüm* "Seni sen öv; benim sözüm bitti." (KB 33)

3. yalnız bırakmak, terk etmek.

kesiliŋ *olardın töşekler içinde* "Onları yataklarında yalnız bırakın!" (R 26/12a1)

4. hicret etmek.

tutmaŋlar olardın dostlar ançaḳa tegi ***kesilmegińçe*** *taŋrı yolı içinde* "Tanrı yolunda hicret edinceye kadar onları dost edinmeyin!" (R 26/54b3)

ḳınal- "işkence edilmek" (< ḳına- "cezalandırmak" (EDPT 634) + l-)

eger ḳınasa siler ḳınaŋlar aŋar meŋzer kim ***ḳınaldıŋızlar*** *anıŋ birle* "Eğer ceza verecekseniz size edilen işkencenin benzeri bir ceza verin." (TİEM 205v/5)

eger ***ḳınalsalar*** *ḳınaŋlar anıŋ meŋizlig kim ḳınaldıŋız anıŋ birle* "Eğer ceza verecekseniz size edilen işkencenin benzeri bir ceza verin." (R 30/100a1)

ḳırçal- "(taş değip) yaralamak" (< ḳırça- "(hedefi) sıyırıp geçmek" + l-, EDPT 647)

anig başıŋa tāş ***ḳırçaldı*** "Onun başına taş değip yaraladı." (DLT II-79)

ḳırḳıl- "(yün vb.) kırkılmak" (< ḳırḳ-(ı)l-, EDPT 655)

yūŋ ***ḳırḳıldı*** "Yün kırkıldı." (DLT II-80)

kişel- "kösteklenmek" (< kişe- "kösteklemek" + l-, EDPT 754)

biliglig ***kişeldi*** *turup yügrümez* "Bilgilinin (ayakları) kösteklendi kalkıp yürüyemez." (KB 6114)

ḳoŋrul- "sökülmek" (< ḳoŋur- "sökmek" + (u)l-, EDPT 640)

yana bir arıġsız söz meṯeli ya'nm kāfirlıḳ aṣlı arıġlıḳ yıġaç teg ya'nm ḥanẓala yıġaçı ***ḳoŋrulur*** *yer üstünindin* "Kötü bir sözün misali yani kâfirliğin aslı (kökü) yerden sökülmüş ağaca benzer." (TİEM 190r/9)

bir arıġsız söz meṯeli bir arıġsız yıġaç teg ***ḳoŋruldı*** *yer üstünindin* "Kötü bir sözün misali (kökü) yerden sökülmüş ağaca benzer." (R 30/16a1)

ḳoşul- (< ḳoş- "eklemek; şiir yazmak" + (u)l-, EDPT 673)

1. eklenmek, bağlanmak.

bmr nēŋ bmrke ***ḳoşuldı*** "Bir şey diğerine eklendi." (DLT II-31)

aḍınlarnı ***ḳoşulmışlar*** *kişenler içinde* "Diğerleri de köstekler içinde bağlanmışlardır." (TİEM 332v/7)

ḳoşulmışlar *buḳaġular içinde* "Bağlarla birirlerine bağlanmışlardır." (R 34/62a1)

2. yazılmak.

bu kaşġar ilinde ***ḳoşulmuş*** *temam* "(Bu manzume) Kâşgar'da yazılarak tamamlanmıştır." (KB B-59)

yīr ***ḳoşuldı*** "Aşk şarkısı yazıldı." (DLT II-31)

3. uydurulmak.

ermez bu meger yalġan ***ḳoşulmış*** "Bu yalan ve uydurulmuş değildir." (R 33/57b3)

kömül- "gömülmek, batmak" (< köm- "gömmek" + (ü)l-, EDPT 722)

ḳamuġ öz yazuḳḳā ***kömüldi*** *bütün* "Bütün varlığım günaha battı." (KB 5710)

ḳaçan tirigle ***kömülmiş*** *ḳız 'ayāllar sorulsa* "Diri diri gömülmüş kız çocukları hakkında sorulduğunda…" (TİEM 436v/5)

könül-[190] (< kön- "yönelmek" +(ü)l-)

1. ardından gitmek, uymak.

[190] Bu fiil EDPT'de yer almamaktadır. Arat, bu fiile 'doğrulmak' anlamını vermiştir. Fiilin kökü olan *kön-* 'yönelmek' düşünüldüğünde *könül-* fiilinin KB'deki kullanımı için 'ardından gitmek, uymak' anlamlarının daha doğru olacağını düşünüyoruz.

melikke negü teg itingü kerek - özü teg buḍunlar ***könülgü*** *kerek* "Hükümdar nasıl hareket etmesi gerekiyorsa öyle yapmalıdır; halk da onun gibi davranarak ona uymalıdır." (KB B-46)

biz anlar izleri üze ***könülmiş*** *miz* "Biz onların izlerinin ardından gideriz." (TİEM 359v/4)

2. doğru yola girmek.

sėznürler olar ***könülmişler*** "Onları doğru yola girenlerden sanırlar." (R 36/53a1)

körül- (< kör- "görmek" + (ü)l-, EDPT 745)

1. görülmek.

körülmege *eḍgüŋ tünergey künüŋ* "Yaptığın iyilikler görülmez ve günün geceye döner." (KB 4249)

yüŋül ḳılınmas anlardın ap yme anlar ***körlürler*** "(Onların cezası) hafifletilmez ve onlar görülürler de." (TİEM 202r/8)

2. görünmek.

uçmaḳ yėri ***körüldi*** "Cennet yeri göründü." (DLT I-144)

ḳurtul-/ḳutul- (< *ḳurt-(u)l-, EDPT 650)

1. kurtulmak, kurtuluşa ermek.

ḳutulmaḳ *tiler erdi raḥat üçün* "Rahat etmek için (ümmetinin azaptan) kurtulmasını dilerdi." (KB 40)

er emgēktin ***ḳurtuldı*** "Adam sıkıntıdan kurtuldu." (DLT II-78)

maŋa bolsa faẓlıŋ ***ḳutuldı*** *özüm* "Faziletin olursa nefsim kurtulur." (AH 39)

anlar tururlar anlar ***ḳurtuluġlılar*** "Kurtuluşa erenler onlardır." (TİEM 2v/5)

bolġay kim ***ḳurtulġay*** *sizler* "Umulur ki kurtulursunuz." (R 27/44a1)

2. doğum yapmak.

urāġut ***ḳurtuldı*** "Kadın doğum yaptı." (DLT II-78)

3. muradına ermek.

aytur oḳ ḳāşki men bolsam olar birle ***ḳurtulġatım*** "Keşke ben onlarla beraber olsaydım; muradıma erecektim, der." (R 26/41b3)

ḳurul- (< ḳur-(u)l-, EDPT 659)

1. kurulmak, yapılmak**.**

ya ***ḳuruldı*** "Yay kuruldu." (DLT II-31)

ḥaḳīḳat üze ḫalḳ üçün ***ḳurulġan*** *ewnüŋ ilki ol kim mekkede turur bereketlig taḳı köni yol 'ālemlarḳa* "Şüphesiz âlemlere bereket ve hidayet kaynağı olarak insanlar için kurulan ilk ev Mekke'dedir." (TİEM 47r/9)

2. şiddetle sarsılmak veya kramp girmek.

er elgi ***ḳuruldı*** "Adamın eli (veya ayağı) şiddetle sarsıldı veya (eline ya da ayağına kramp girdi." (DLT II-31)

3. ürkmek, irkilmek.

ḳaçan yād ḳılınsa taŋrı yaŋluz ***ḳurlur*** *sizler* "Tanrı'nın adı anıldığında sadece sizler ürperirsiniz." (R 35/3a3)

küçel- "zorla elinden alınmak" (< küçe- "zorlamak" + l-, EDPT 697)

er tawārı ***küçeldi*** "Adamın malı zorla elinden alındı." (DLT II-31)

küḏül-/küyül- "mühlet verilmek" (< küy-(ü)l- < küḏ- "beklemek" + (ü)l-)

yüŋül ḳılınmaz anlardın ḳın taḳı ***küyülmez*** "Onların azabı hafifletilmez ve onlara mühlet de verilmez." (TİEM 46v/7)

aydı sen ***küḏülmişlerdin*** *sen saḳış künke* "Sen kıyamet gününe kadar mühlet verilmiş olanlardansın, dedi." (R 30/24a3)

küpil- "dikilmek" (< küpi- "(sık dikişli) dikmek" + l-, EDPT 689: kübi-l-)

anig tōnı ***küpildi*** "Onun giysisi dikildi." (DLT II-24)

oḏul- "uyanmak" (< *oḏ-(u)l-, EDPT 56)

ölüm tutsa ***oḏlur*** *yetilmez küçi* "Ölüm yakalayınca uyanır; fakat elinden bir şey gelmez (gücü yetmez)." (KB 1142)

oḳıl-/oḳul- "okunmak" (< oḳı-/oḳu-l-, EDPT 85)

bitig ***oḳıldı*** "Kitap okundu." (DLT -194)

ḳaçan ***oḳılsa*** *oḳıġu ya'nī ḳur'ān tiŋleŋler anı* "Kur'an okunduğu zaman onu dinleyin!" (TİEM 131r/6)

oŋul-[191] "iyileşmek, düzelmek" (< *oŋa-l-, EDPT 185)

yime ök kereklig saŋa bu kişi - anıŋsız ***oŋulmaz*** *tiriglik işi* "Bu kişiler de senin için gereklidir; onlar olmadan sağlık işleri düzelmez." (KB 4357)

sökel ***oŋultı*** "Hasta iyileşti." (DLT I-203)

baḫıllıḳ otalap ***oŋulmaz*** *ig ol* "Hasislik ilaç ile iyileşmeyen bir hastalıktır." (AH 253)

ornal- "konulmak" (< orna- "konmak, yerleşmek" (EDPT 235) + l-)

*or(****na****)lur bitig* "Kitap konulur." (R 35/17a2)

ögdil-/ögdül- "övülmek" (< ögüt- "övdürmek" + (i)l-, EDPT 104)

ara ***ögdilür*** *til ara miŋ söküş* "Dil bazen övülür, bazen de binlerce sövülür." (KB 177)

taŋrı ol turur muŋsuz ***ögdülmiş*** "Tanrı hiçbir şeye muhtaç olmayan ve övülmeye (layık olandır)." (TİEM 317r/6)

taŋrı muŋsuz ***ögdülmiş*** "Tanrı hiçbir şeye muhtaç olmayan ve övülmeye (layık olandır)." (R 26/90a1)

öpül- "içilmek" (< öp- "içmek" + (ü)l-, EDPT 10)

sūt ***öpüldi*** "Süç içildi." (DLT I-191)

örtel- "yakılmak" (< örte- "yakmak" + l-, EDPT 209)

bük ***örteldi*** "Ağaçlık yandı." (DLT I-217)

örtül- (< ört-(ü)l-, EDPT 209)

1. örtülmek, kapanmak.

bulıt ur̤üp k̤uk ***örtüldi*** "Bulut yükselip gök kapandı." (DLT I-160)

2. gizlenmek, saklanmak, farkına varamamak.

maŋa ***örtlür*** *erse anı sen yarut* "Bazı şeylerin farkına varamazsam sen beni aydınlat." (KB 5935)

ol bilir āşkārā ne yme anı ***örtülür*** "O, aşikâr olanı ve gizleneni bilir." (TİEM 440r/8)

---

[191] Erdal, bu fiilin yapısı hakkında Clauson'un etimoloji denemesini ortaya koyduktan sonra "Bizim görüşümüz daha doğru olmayabilir; ancak *oŋul-* ve *oŋar-* fiilleri herhâlde 'iyi bir düzende olmak, iyiye gitmek, başarılı olmak' anlamlarını taşıyan *oŋ-* fiilinden gelmektedir." şeklinde görüş belirtmektedir. bk. Erdal (1991), s. 668-669.

ötel- (< öte- “ödemek, yerine getirmek” + l-, EDPT 57)

1. ödenmek.

seniŋdin ***ötelsün*** *maŋa söz taḳı - miniŋdin* ***ötelsün*** *saŋa söz ḫaḳı* “Sen bana fikrini söyle ben de senin sözünün hakkını ödeyeyim.” (KB 2670)

2. hüküm verilmek.

ötelür *erdi anlar ara könilikde* “Onlar arasında doğrulukla hüküm verilirdi.” (TİEM 157v/9)

3. eda edilmek, yerine getirilmek.

ḳaçan ***ötelse*** *namāz saçılıŋ yėr içinde* “Namaz eda edilince yeryüzüne dağılın!” (R 38/55a3)

sawıl-/sawul- (< saw- “savmak” + (u)l-, EDPT 788)

1. kaymak, aşağı inmek.

töpüdin ***sawılmış*** *baḳırsuḳına* “Merih yıldızı tepeden kenara kaymıştı.” (KB 4888)

kör ülker ***sawulmış*** *uçuḳmış tüne* “Ülker yıldızı aşağıya inmiş gece sonuna yaklaşmıştı.” (KB 6216)

2. terk etmek.

ḳaḍġu yėme ***sawulsūn*** “Kaygı da (bizi) terk etsin.” (DLT I-135)

seçil- “seçilmek, ayrılmak” (< seç-(i)l-, EDPT 797)

biligin ***seçildi*** *kişi yılḳadın* “İnsan bilgiyle hayvandan ayrıldı.” (KB 1843)

ol ol iḍi kim indürdi silerke bitigni aḍrılmış ***seçilmiş*** “Size seçilmiş kitabı gönderen o Rabdır.” (TİEM 106r/8)

seril- “sabretmek, tahammül etmek” (< ser- “sabretmek” + (i)l-, EDPT 851)

serildim *saŋa men tügüldi yüzüŋ* “Sana tahammül ettim; fakat tekrar yüzünü buruşturdun.” (KB 795)

sewil-/sewül- “sevilmek” (< sew- “sevmek” + (i)l-, EDPT 789)

ay ilig bu ḳaç neŋ kerek begke kör – buḍunḳa ***sewülse*** *orun bolsa tör* “Ey hükümdar! Halk tarafından sevilmek ve itibar görmek için bir beye şu şeyler gerekir.” (KB 2071)

sewilmek *tileseŋ kişiler ara - aḳı bol aḳılıḳ sini sewdürür* "İnsanlar arasında sevilmek istersen cömert ol; cömertlik seni sevdirir." (AH 259-260)

çın menim iḍim yarlıḳaġan ol ***sewülmiş*** *ol* "Şüphesiz benim Rabbim bağışlayan ve sevilendir." (TİEM 170v/7)

sınal- "sınanmak, imtihan edilmek" (< sına- "sınamak, denemek"+ l-, EDPT 839)

īş ***sınaldı*** "İş sınandı." (DLT II-27)

sınalur *oḳ siler tawarlarıŋız içinde taḳı özleriŋiz içinde* "Mallarınız ve canlarınız hakkında imtihan edilirsiniz." (TİEM 56r/6)

sışıl- "şişmek" (< sış- "şişmek" + (ı)l-, EDPT 858)

bışıġ tarıġ ***sışıldı*** "Pişmiş buğday şişti." (DLT II-26)

sorul- (< sor-(u)l-, EDPT 851)

1. sorumlu tutulmak.

sorulmas *sen tamu işlerindin* "Sen cehennem işlerinden sorumlu tutulmazsın." (TİEM 14r/8)

2. sorguya çekilmek.

taŋrı tuta and ***sorlur*** *sizler andın kim yalġan yaratur sizler* "Tanrı'ya andolsun ki uydurmakta olduğunuz yalanlardan sorguya çekileceksiniz." (R 30/56b3)

soyul- (< soy-(u)l-, EDPT 859)

1. soyulmak, (deri vb.) yüzülmek.

ḳōy terīsi ***soyuldı*** "Koyunun derisi yüzüldü." (DLT II-248)

2. sıyrılmak.

soylup *çıḳtı andın* "Onlardan sıyrılıp çıktı." (TİEM 128v/8)

soylup *çıḳtı anlardın* "Onlardan sıyrılıp çıktı." (R 28/49b2)

sökül- "sökülmek" (< sök-(ü)l-, EDPT 821)

tōn ***sökü̈ldi*** "Giysi söküldü." (DLT II-27)

suçul- "(giysi, ayakkabı) çıkarmak" (< *suç-(u)l-, EDPT 797)

bu tul tonı ***suçlup*** *örüŋ keḍtim as* “Bu dulluk giysisini çıkarıp beyaz kakımdan gelinlik giydim.” (KB 84)

suçulġıl *ėkki na‘lıŋnı* “İki pabucunu da çıkar.” (TİEM 229r/1)

suçulġıl *iki na‘leynniŋni* “İki pabucunu da çıkar.” (R 31/39a2)

suġul- “çekilmek” (< suġ- “akmak, boşalmak” + (u)l-, EDPT 809)

sūw ***suġuldı*** “Su çekildi.” (DLT II-26)

suġuldı *suw* “Su çekildi.” (TİEM 166v/8)

suwal- “sıvanmak” (< suwa- “sıvamak” + l-, EDPT 789)

ew ***suwaldı*** “Ev sıvandı.” (DLT II-26)

sürül- (< sür- “kovmak” + (ü)l-, EDPT 852)

1. yönetip yürütmek, sevk etmek.

at ***sürüldi*** “At sürüldü.” (DLT II-26)

2. önüne katıp götürmek.

sürlürler *anlar kim tandılar anlar tamuġḳa ögür ögür* “Onlar bölük bölük cehenneme sürülürler.” (R 35/18a2)

3. kovulmak.

er ***sürüldi*** “Adam kovuldu.” (DLT II-26)

azu ***sürülgeyler*** *yerdin* “(Bulundukları) yerden kovulacaklar.” (TİEM 84r/9)

4. ovarak sürtmek, zımparalanmak.

monçuḳ ***sürüldi*** “Boncuk zımparalandı.” (DLT II-26)

5. lanetlenmek.

sürüldiler *aymaḳları birle* “Söyledikleri yüzünden lânetlendiler.” (TİEM 88r/8)

süsül- “boynuzla vurulmak” (< süs- “toslamak, boynuzla vurmak” (EDPT 855) + (ü)l-)

hem boġulmış hem tögülmiş hem uşanmış hem ***süsülmiş*** “Boğulmuş, öldüresiye dövülmüş, parçalanmış ve boynuzla vurulmuş (hayvanlar)…” (R 27/16a1, 2)

süzül- (< süz-(ü)l-, EDPT 863)

1. süzülmek.

sūw ***süzüldi*** “Su süzüldü.” (DLT II-26)

2. durulmak, temizlenmek.

*özüg **süzgü** buḍnuŋ süzülgey basa* "Sen kendi (ruhunu) süzersen, halk ister istemez durulur." (KB 5201)

tanıl- "inkâr edilmek" (< tan- "inkâr etmek" (EDPT 513) + (ı)l-)

*ḳaçan ėşitse taŋrı belgülerini **tanılur** anıŋ birle* "Tanrı'nın ayetlerinin inkâr edildiğini işitirseniz…" (TİEM 75r/1)

*ḳaçan kim eşitse siz taŋrınıŋ āyetlerini **tanlur** aŋa* "Tanrı'nın ayetlerinin inkâr edildiğini işitirseniz…" (R 26/95a3)

taŋıl- (1) "şaşırmak" (< taŋ- "şaşırmak" + (ı)l-, EDPT 520)

*törülüg kişi körse **taŋlur** başı* "Usulünce davranan kimseleri görünce şaşırırlar." (KB 4595)

taŋıl- (2) "sarmalamak" (< taŋ- "sarmak, bağlamak" + (ı)l-, EDPT 520)

***taŋıldı** bāş* "Adam kafa bandıyla başını sarmaladı." (DLT II-353)

tapıl- "bulunmak" (< tap- "bulmak" + (ı)l-, EDPT 439)

***tapıldı** nēŋ* "(Kayıp) nesne bulundu." (DLT II-24)

taral- "taranmak" (< tara-l-, EDPT547)

*saç **taraldı*** "Saç tarandı." (DLT II-27)

tarıl- (< tar- "dağıtmak" + (ı)l-, EDPT 547)

1. parçalanarak yayılmak, ufalanmak.

tarīldı "Dağıldı." (DLT I-76)

2. toplu durumdayken ayrılıp birbirinden uzaklaşmak.

*taḳı yapışuŋ taŋrı urġanıŋa ḳamuġ taḳı **tarılmaŋ*** "Hep birlikte Tanrı'nın ipine sımsıkı yapışın ve dağılmayın!" (TİEM 48r/2)

*yime ḳaçan yėse siz **tarı(lı)ŋlar*** "Yemeği yedikten sonra hemen dağılın!" (R 33/16b1)

tarmal- "tırmalanmak, çizilmek" (< tarma- "tırmalamak" + l-, EDPT 550)

*anig yūzi **tarmaldı*** "Onun yüzü tırmalandı." (DLT II-77)

tėril-/tiril- "toplanmak, bir araya gelmek" (< tėr- "dermek, toplamak" + (i)l-, EDPT 547)

yime bu çerig sü er at ma ḳamuġ – negü teg ***tirilgü*** *yir bulġu yoluġ* "Yine bu ordu ve askerin nasıl toplanacağı, konak yerinin ve sefer yolunun nasıl bulunacağı (bu kitapta açıklanmıştır)." (KB B-38)

boḍun ***tėrildi*** "Halk toplandı." (DLT II-27)

biliŋler kim siler aŋar ***tirlür*** *siler* "Bilin ki (hepiniz) onun huzurunda toplanacaksınız." (TİEM 24v/3)

eger ölse siz azu öldrülse siz taŋrıḳa ***tėrlür*** *sizler* "Eğer ölseniz ya da öldürülseniz Tanrı'nın (huzurunda) toplanacaksınız." (R 25/22a2)

teşil- (< teş- "deşmek" + (i)l-, EDPT 564)

1. deşilmek.

azıġlıġ erenlerde ***teşlür*** *tamur* "Azılı muhariplerin damarı deşilir." (KB 3041)

2. delinmek.

ḳāp ***teşildi*** "Kap delindi." (DLT II-28)

tėtil- "akıllanmak" (< *tėti-l-, EDPT 456)

endik kişi ***tētilsün*** "Saf kişi akıllansın." (DLT I-135)

tewrül- "dönmek" (< tewür- "çevirmek" + (ü)l-, EDPT 444)

armasun oḳ sėni anlarnıŋ ewrüldüki ***tewrüldüki*** *tandılar kentler içinde* "O inkârcıların şehirler içinde dönüp durmaları seni aldatmasın." (TİEM 57r/8)

tınıl- "dinlenilmek" (< tın- "dinmek, sakinleşmek, huzur bulmak" + (ı)l-, EDPT 521)

emgektin ***tınıldı*** "Sıkıntıdan dinlenildi." (DLT II-29)

toġral- "doğranmak" (< toġra- "doğramak" + l-, EDPT 472)

et ***toġraldı*** "Et doğrandı." (DLT II-77)

toḳıl-/toḳul- (< toḳı- "**1.** (kumaş v.) dokumak **2.** vurmak" + l-, EDPT 469)

1. (kumaş vb.) dokunmak.

buz ***toḳıldı*** “Kumaş dokundu.” (DLT I-79)

2. işlenmek.

taḫtlar üze yinçü güherdin ***toḳulmış*** “Cevherlerle işlenmiş tahtlar üzerindedirler.” (TİEM 394r/1)

tol- “dolmak” (< to- “dolmak, kapanmak” + l-, EDPT 491)

şükür ḳılsa ni'met biri on bolur - biri on bolup kör ewi neŋ ***tolur*** “İnsan şükrederse nimetinin biri on olur; biri on olup evi mal ile dolar.” (KB 759)

ol aŋar ança aş bėrdi bēl ***toldı*** “O, ona o kadar çok yemek verdi ki karnı doldu (şişti).” (DLT II-216)

ajun ***toldı*** *‘advan cefa cevr bile* “Dünya düşmanlık, cefa ve eziyetle doldu.” (AH 393)

ol kün ayur <miz> tamuġḳa nek ***toldıŋ-mu*** “O gün cehenneme: ‘Doldun mu?’, diye sorarız.” (TİEM 382r/3)

tögül- “dövülmek” (< tög- “dövmek” (EDPT 477) + (ü)l-)

hem boġulmış hem ***tögülmiş*** *hem uşanmış hem süsülmiş* “Boğulmuş, öldüresiye dövülmüş, parçalanmış ve boynuzla vurulmuş (hayvanlar)…” (R 27/16a1, 2)

tökül- “dökülmek” (< tök- “dökmek” + (ü)l-, EDPT 481)

kişi iglese barça ***töklür*** *yazuḳ* “İnsan hastalandığında pek çok günahı dökülür.” (KB 5892)

sūw ***töküldi*** “Su döküldü.” (DLT II-28)

tilindin ***töküldi*** *telim er ḳanı* “Pek çok yiğidin kanı dili yüzünden döküldü.” (AH 142)

ḳaçan yulduzlar ***tökülse*** “Yıldızlar döküldüğünde…” (TİEM 436r/8)

töşel- “döşenmek” (< töşe- “döşemek, yaymak” + l-, EDPT 564)

töşek ***töşeldi*** “Döşek döşendi.” (DLT II-28)

tusul- “faydalı olmak” (< tus- “faydalı olmak” + (u)l-, EDPT 555)

tusulur *adaş tut asıġ birle toḍ* “Faydalı olan arkadaş edin de iyiliğe doy.” (KB 2575)

bu ot aŋar ***tusuldı*** “Bu ilacın ona faydası oldu.” (DLT II-28)

tutul- (< tut-(u)l-, EDPT 456)

1. yakalanmak.

keyik ***tutuldı*** "Geyik yakalandı." (DLT II-24)

tutulġay *bürçeklerindin yme aḍaḳlarındın* "Perçemlerinden ve ayaklarından yakalanacaklar." (TİEM 393v/1)

mel'ūnlar ḳayda ma bulnurlar ***tutlurlar*** *öldrülürler* "Melunlar nerede bulunurlarsa yakalanırlar ve öldürülürler." (R 33/22b1)

2. elinde tutmak, hükmetmek.

ḳılıç birle ***tutlur*** *ḳalı tutsa il* "Eğer memleketi tutmak istersen kılıçla hükmedilir." (KB 2711)

tüŋül- / töŋül- "ümidini kesmek, vazgeçmek" (< *tüŋ-(ü)l-, EDPT 521)

kişidin ***töŋüldüm töŋül*** *sen yime* "Ben insanlardan ümidimi kestim, sen de vazgeç." (KB 3793)

attın amdı sen ***tüŋül*** "Sen şimdi attan vazgeç." (DLT I-113)

türül- "dürülmek" (< tür- "dürmek" + (ü)l-, EDPT 548)

bitig ***türüldi*** "Kitap dürüldü." (DLT II-27)

kökler ***türülmiş*** *bolur anıŋ ḳudret(i) birle* "Gökler onun kudretiyle dürülmüş olur." (R 35/16a1)

tüzül- (< tüz- "düzeltmek" + (ü)l-, EDPT 575)

1. düzelmek, düz olmak.

yēr ***tüzüldi*** "Yer düz oldu." (DLT II-27)

2. yoluna girmek,

tüzüldi *süzüldi ḳamuġ bulġanuḳ* "Her türlü bulanık işler süzüldü ve yoluna girdi." (KB 5951)

īş ***tüzüldi*** "İş yoluna girdi." (DLT II-27)

uġral- "uğranmak" (< uġra-l-, EDPT 92)

ol yērke ***uġraldı*** "O yere uğrandı." (DLT I-218)

uḳul- "anlaşılmak" (< uḳ- "anlamak" + (u)l-, EDPT 85)

yana aydı ilig ***uḳuldı*** *bu söz* “Hükümdar: ‘Bu söz de anlaşıldı.’ dedi.” (KB 1017)
bu sʊz ***uḳuldı*** “Bu söz anlaşıldı.” (DLT I-194)

utul- “yenilmek, kaybetmek” (< ut- “yenmek” (EDPT 38) + (u)l-)
utuldılar *anda* “Orada yenildiler.” (TİEM 122v/9)

ügril- “sallanmak” (< ügri- “sallamak” + l-, EDPT 114)
bėşik ***ügrildi*** “Beşik sallandı.” (DLT I-219)

ükül- “bir araya toplanmak, yığılmak” (< ük- “toplamak, yığmak” + (ü)l-, EDPT 106)
toprāḳ ***üküldi*** “Toprak yığıldı.” (DLT I-194)
ündürdümiz anıŋ birle ḫurma yıġaçını uzunlar aŋar mīve ***ükülmiş*** “Onunla meyveleri bir araya toplanmış uzun hurma ağacını gönderdik.” (R 37/71a3)

ürkül- “ürkülmek” (< ürk-(ü)l-, EDPT 226)
ürkünç bolup ***ürküldi*** “Kargaşalık olup ürküldü.” (DLT I-219)

ürül- (< ür- “üflemek” + (ü)l-, EDPT 230)
1. üflenmek.
ürülgey *borġu içre* “Boruya üflenecek.” (TİEM 340v/6)
ol kün kim ***ürlür*** *borġu içiŋe* “O gün boruya üflenir.” (R 31/69b3)
2. şişmek, kabarmak.
bu er ol öpkēn ***ürülgēn*** “Bu adam (sıkça) öfkeden kabaran bir adamdır.” (DLT I-172)

üşel- “aranmak” (< üşe- “(aramak için) eşmek” + l-, EDPT 262)
anig ewi ***üşeldi*** “Onun evi arandı.” (DLT I-194)

üzül- (< üz- “kesmek” + (ü)l-, EDPT 287)
1. kopmak.
bu yışıġ ol ***üzülgen*** “Bu ip (sıkça) kopan bir iptir.” (DLT I-172)
2. irtibatı kesmek.

ḳamuġdın ***üzüldüm*** *ḳaçar men saŋa* “Her şeyden irtibatımı kestim; sana sığınırım.” (KB 4797)

yaḍıl-/yaḍul-/yayıl- (< yaḍ- “yaymak” + (ı, u)l-, EDPT 890)

1. yayılmak, dağılmak, parçalanmak.

ḳalın sü ***yayılsa*** *için bulġaşur* “Kalabalık ordu yayılırsa içinden karışır.” (KB 2336)

sü ***yaḍıldı*** “Asker yayıldı.” (DLT II-187)

yayıldı *sü* “Asker yayıldı.” (DLT II-249)

anlar tururlar ayturlar nafaḳa ḳılmaŋlar ol kişi üze taŋrı yalavaçı üskinde ançaḳa tėgi ***yaḍılsunlar*** “Onlar: ‘Tanrı’nın peygamberinin yanında bulunanlar için hiçbir şey harcamayın ki dağılsınlar.’ diyenlerdir.” (TİEM 410r/2)

ḳaçan ötese namāz ***yaḍılıŋlar*** *yer içinde* “Namazı kılınca yeryüzüne dağılın!” (TİEM 409v/4)

2. serilmek.

tōn kūnke ***yaḍıldı*** “Giysi güneşe yayıldı.” (DLT II-187)

3. birçok kimseye duyurmak.

atıŋ eḍgü birle ***yaḍıldı*** *sözün* “Adın iyilikle dünyaya yayıldı.” (KB 6418)

4. sınırı genişletmek.

yāġ tōnda ***yaḍıldı*** “Yağ elbiseye yayıldı.” (DLT II-187)

yapul-/ yapıl- (< yap- “kapamak” + (u)l-, EDPT 877)

1. kapanmak.

yapılmış *turur kör maŋa bu ḳapuġ* “Bu kapı artık benim için kapanmıştır.” (KB 4003)

ḳapuġ ***yapuldı*** “Kapı kapandı.” (DLT II-187)

2. kapatılmak.

yapulġay *maŋa bu sıŋardın ḳapuġ* “Bu kapı benim için artık kapatılmış olacaktır.” (KB 4688)

yarıl- “yarılmak, parçalanmak” (< yar-(ı)l-, EDPT 967)

ḳāp ***yarıldı*** “Kap parçalandı.” (DLT II-187)

yawudı ḳıyāmet ***yarıldı*** *ay* “Kıyamet yaklaştı ve ay yarıldı.” (TİEM 389r/4)

ol kün ***yarlur*** *yer* “O gün yer yarılır.” (R 37/81b3)

yarlıḳal- "bağışlanmak" (< yarlıḳa- "bağışlamak" (EDPT 968) + l-)

ayġıl anlarḳa kim tandılar eger yıġılsa siler ***yarlıḳalur*** *anlarnıŋ ol kim öŋdün keçti* "İnkâr edenlere: 'Eğer vazgeçerseniz geçmiş günahlarınız bağışlanır.', de." (TİEM 134v/7)

yazıl- "açılmak, çözülmek" (< yaz- "çözmek" + (ı)l-, EDPT 987)

tümen tü çiçekler ***yazıldı*** *küle* "Binlerce çiçek gülerek açıldı." (KB 70)

türlüg çėçek ***yazıldı*** "Türlü türlü çiçek açıldı." (DLT I-144)

ḳaçan bitigler ***yazılsa*** "Amel defterleri açıldığında…" (TİEM 436v/6)

yėl-/yil- "(yemek) yenmek" (< yė- "(herhangi bir şeyi) yemek" + l-, EDPT 918)

arıġ bolsa aş suw sewe keḏ ***yilür*** "Yemek temiz olursa severek yenir." (KB 2846)

aş ***yėldi*** "Yemek yendi." (DLT II-182)

yėmrül- "kökünden sökmek, yerinden oynatmak" (< yėmir- "sökmek" + (ü)l-, EDPT 937)

neçe yme bolsa alları ***yėmrülgü*** *anlardın taġlar* "İsterse onların hileleri dağları yerinden oynatacak (kadar etkili) olsun." (TİEM 192r/2)

yıġıl- (< yıġ- "alıkoymak, menetmek" + (ı)l-, EDPT 901)

1. sakınmak, uzak durmak.

er īštın ***yıġıldı*** "Adam işten sakındı (imtina etti)." (DLT II-188)

eger ***yıġılsa*** *siz ol yaḫşıraḳ sizke* "Eğer uzak durursanız bu sizin için daha hayırlıdır." (R 28/73b3)

2. vazgeçmek.

ayġıl anlarḳa kim tandılar eger ***yıġılsa*** *siler yarlıḳalur anlarnıŋ ol kim öŋdün keçti* "İnkâr edenlere: 'Eğer vazgeçerseniz geçmiş günahlarınız bağışlanır.' de." (TİEM 134v/7)

yıḳıl- "yıkılmak" (< yıḳ-(ı)l-, EDPT 902)

buzuldı bu tapġuŋ ***yıḳıldı*** *ulı* "Bu ibadetin bozuldu ve temeli yıkıldı." (KB 3918)

tām ***yıḳıldı*** "Duvar yıkıldı." (DLT II-189)

yırtıl- "yırtılmak" (< yırt-(ı)l-, EDPT 961)
amdı yürek ***yırtılūr*** "Şimdi yürek yırtılır." (DLT I-92)
eger anıŋ köŋleki ***yırtıldı*** *erse öŋdündin köni sözlüg ẕelīḫā* "Eğer onun gömleği önden yırtılmışsa Zeliha doğru söylüyor (demektir)." (TİEM 175r/8)

yoġrul- "yoğrulmak" (< yoġur-(u)l-, EDPT 906: yuġur-(u)l-)
balçıḳ balıḳ ***yoġrulur*** "Balçık, çamur yoğrulur." (DLT I-219)

yumul-/yümül- "yumulmak" (< yum-(u)l-, EDPT 936)
yumulmadı *yandru ikile közi* "Gözleri bir daha yumulmadı." (KB 5674)
bu er ol kuzi ***yümülgen*** "Bu adam daima uyuklamak içi gözünü yuman bir adamdır." (DLT II-177)

yuşul- "fışkırmak" (< yuş- "akmak, yağmak" + (u)l-, EDPT 978)
ḳanı aḳıp ***yuşuldı*** "Kanı akıp fışkırdı." (DLT II-28)

yuwul- (< yuw- "yuvarlamak" + (u)l-, EDPT 877)
1. yuvarlanmak.
topıḳ ***yuwuldı*** "Top yuvarlandı." (DLT II-188)
2. akıp gitmek.
ilig turdı ança saḳındı özün – köŋül bertti yaşı ***yuwuldı*** *közün* "Hükümdar biraz durdu ve kendi kendine düşündü; gönlü yaralandı ve gözlerinden yaş akıp gitti." (KB 4902)

II. 2. 14. –(I, U)msIn-

-m+sı-n- / -m+si-n- yapısında olan bu ek,[192] "yapıyormuş gibi davranmak, gibi yapmak" anlamında olan fiiller türetir. Karahanlı Türçesinde şu örneklerde tespit edilmiştir.

[192] Eraslan (1996), s. 55.

bilemsin- "(bıçak vb.) biliyormuş gibi yapmak" (< bile-msin-, EDPT 343)
*biçēk **bilemsindi*** "(O), bıçağı biliyormuş gibi yaptı." (DLT II-93)

ḳaçrumsın- "kaçırıyormuş gibi yapmak" (< ḳaçur- "kaçırmak" + (u)msın-, EDPT 593)
*ol anı **ḳaçrumsındı*** "(O), onu kaçırıyormuş gibi yaptı." (DLT II-92)

külümsin- "gülüyormuş gibi yapmak" (< kül- "gülmek" + (ü)msin-, EDPT 719)
*er **külümsindi*** "Adam gülüyormuş gibi yaptı." (DLT II-91)

suwġarımsın- "suluyormuş gibi yapmak" (< suwġar- "sulamak" + (ı)msın-, EDPT 787)
*er at **suwġarımsındı*** "Adam, atı suluyormuş gibi yaptı." (DLT II-92)

tarımsın- "tohum ekiyormuş gibi yapmak" (< tarı- "ekin ekmek" + msın-, EDPT 551)
*ol tarıġ **tarımsındı*** "O, tohum ekiyormuş gibi yaptı." (DLT II-91)

tilemsin- "istiyormuş gibi yapmak" (< tile- "istemek" + msin-, EDPT 500)
*ol andın nēŋ **tilemsindi*** "O, ondan bir şey istiyormuş gibi yaptı." (DLT II-92)

II. 2. 15. -(I, U)n-

Türkçede eskiden beri kullanılan fiilden fiil türetme eklerinden biridir. Türkiye Türkçesinde olduğu gibi Karahanlı Türkçesinde de ünlü ile biten fiillere doğrudan doğruya eklenir.

-n- eki ile türetilmiş fiil Karahanlı Türkçesinde, geniş zaman kipiyle çekimlendiğinde, emir kipinin birinci şahsında, iktidar şeklinde ve ünlü zarf-fiil eki aldığı durumlarda çoklukla yardımcı ünlüsünü düşürmektedir.[193]

-n- eki:
a. Türkiye Türkçesinde olduğu gibi dönüşlülük ifade eden fiiller türetir. Yani yapılan işin, işi yapana da etki ettiğini gösterir. Yapılan işin yapana dönmüş olması, fiile hem

[193] Ercilasun (1984), s. 22.

"olma, yapma" bildirme özelliği hem de bu eke "dönüşlülük" bildirme fonksiyonu kazandırmaktadır.

Bu ekin bilhassa DLT'de kimi örneklerde *öz* kelimesiyle birlikte kullanıldığı görülmektedir. Bu durum, ekin başlangıçta bu kelimeyle birlikte dönüşlülük ifade ettiğini, *öz* kelimesinin kullanılmamasıyla birlikte ekin tek başına bu fonksiyonu üstlendiğini göstermektedir. Ercilasun, *-n-* ekinin dönüşlülük görevinin aşınması sebebiyle kuvvetlendirme için *öz* kelimesine başvurulmuş olmasının da muhtemel olduğunu belirtmektedir.[194]

b. Bir işi kendi kendine, yalnız başına yapmayı ifade eder. Ekin bu fonksiyonuyla kullanıldığı durumlarda hareketin işi yapan tarafından bizzat yapılıyor olması önemlidir.

c. Ünlü ve *l* ünsüzü ile biten fiillerden sonra (nadiren diğer fiillerden de sonra) pasif ve meçhul fiiller yapan *-l-* ekinin fonksiyonunu yerine getirir.

ç. Bilhassa Kutadgu Bilig'de herhangi bir fonksiyona bağlı kalmadan doğrudan doğruya fiilden fiil türetir ve bir nevi pekiştirme görevi üstlenir. Ercilasun, bu durumu "bir hareketi kendi kendine yapma" fonksiyonunun zamanla aşınmış olmasına bağlamaktadır.[195]

d. Kâşgarlı Mahmut, *-n-* ekinin fonksiyonlarından bahsettiği bölümde bu ekin bir özelliğinin de "fâilin bir işi yapmadığı hâlde yapar gibi görünmesi" olduğundan bahsetmekte ve *ol ewke barındı* "O, eve gidiyormuş gibi yaptı ama gerçekte gitmedi.", *ol aş tatındı* "O, yemeği tadıyormuş gibi yaptı ama gerçekte tatmadı." örneklerini vermektedir.[196] Bu yönüyle ek Karahanlı Türkçesinin diğer eserlerinden farklı bir kullanımıyla DLT'de örneklendirilmektedir. Erdem, bu örnekleri dönüşlülük yapma fonksiyonu içerisinde değerlendirmiştir.[197]

açın- "ihsanda bulunmak" (< aç-(ı)n-, EDPT 29)

---

[194] Ercilasun (1984), s. 24.
[195] Ercilasun (1984), s. 23-26.
[196] Dankoff, Kelly (1984), II. C., s. 42.
[197] Erdem (2000), s. 66.

açınsun *meniŋ kitsü emgeklerim* “Bana ihsanda bulunsun ve sıkıntılarım sona ersin.” (KB 468)

bėg erin ***açındı*** “Bey askerlerine ihsanda bulundu.” (DLT I-195)

ağrıḳan- “ağrıdan şikâyet etmek” (< *ağrıḳa-n- < ağrıġ “ağrı” + ḳa-n-, EDPT 94)

er ***ağrıḳandı*** “Adam ağrıdan şikâyet etti.” (DLT I-252)

ağrın- “ağrımak, acı duymak” (< ağrı- “ağrımak” + n-, EDPT 92)

bālıġ ***ağrındı*** “Yaralı adam acı duydu.” (DLT I-220)

hergiz başları ***ağrınmaġay*** *andın* “Ondan asla başları ağrımayacak.” (TİEM 394r/3)

alın- (< al-(ı)n-, EDPT 148)

1. (kendisi) almak.

ölümdin ḳutulġu yarı yoḳ bilin - ölümke itingil kerekiŋ ***alın*** “Ölümden kurtulmak için çare yoktur, bunu bil; ölüme hazırlan ve lazım olanları al!” (KB 1474)

ol yarmāḳın ***alındı*** “O, (başkasının yardımı olmadan) kendi parasını aldı.” (DLT I-79)

bükün ***alınmaz*** *silerdin fidā yuluġ ap anlardın kim tandılar* “Bugün sizlerden ve inkâr edenlerden fidye alınmaz.” (TİEM 398v/1)

2. üstüne alınmak.

uluġluḳ meniŋ siz ***alınmaŋ*** *tidi* “Ululuk benimdir; siz üstünüze alınmayın, dedi.” (AH 284)

alḳın- (< alḳ- “azalmak, sona ermek” + (ı)n-, EDPT 138)

1. bitmek, tükenmek.

neçe tirse dünya tüker ***alḳanur*** “Dünla malı ne kadar toplanırsa toplansın tükenir, biter.” (KB 114)

tün kün keçe ***alḳanur*** *öḍleg bile āy* “Gece gündüz geçerek ay ile zaman tükenir.” (DLT I-119)

ap yme içgüleri ***alḳanmaġay*** “Yine onların içkileri de hiç tükenmeyecek.” (TİEM 394r/3)

ey ādem nek yolçılayın mu sėni cāvidānelıḳ yıġaçı üze hem mülk üze ***alḳınġusuz*** "(Şeytan): 'Ey Adem seni ebedilik ağacına ve tükenmeyen mülke götürmek için sana kılavuzluk edeyim mi?', dedi." (R 31/89b3)

2. ölmek, mahvolmak.

er ***alḳındı*** "Adam öldü." (DLT I-221)

anun- "hazırlanmak" (< anu- "hazırlamak" + n-, EDPT 188)

ölümke ***anun*** *tutma ḳılḳıŋ irig* "Ölüme hazırlan, haşin olma!" (KB 5143)

ol yāġıḳa ***anundı*** "O, düşmana hazırlandı." (DLT I-198)

süçüg tattıŋ erse açıġḳa ***anun*** "Eğer tatlıyı tattınsa acıya da hazırlan!" (AH 209)

arıġlan- "(Tanrı katında) temizlenmek" (< arıġla- "temizlemek" (EDPT 219) + n-)

arıġlanurlar *anı aŋar secde ḳılurlar* "(Tanrı katında) temizlenirler ve ona secde ederler." (TİEM 131r/9)

arın- "temizlenmek" (< arı- "temiz olmak" + n-, EDPT 235)

arınġu *ḳılındı bu dünya ewin* "Bu dünya evi ona bir temizlenme yeri olarak yaratıldı." (KB 3522)

er ***arındı*** "Adam temizlendi." (DLT I-195)

taŋrı sewer yazuḳdın yıġanlarnı yme sewer ***arınġanlarnı*** "Tanrı günahtan sakınanları ve temizlenenleri sever." (TİEM 27r/6)

eger bolsa sizler günüb ***arınıŋlar*** "Eğer günüp olursanız temizlenin!" (R 27/21b2)

artın- "yüklenmek, sırtlanmak" (< art- "yüklemek" + (ı)n-, EDPT 209)

er arçışın ***artındı*** "Adam heybesini sırtlandı." (DLT I-220)

artuḳlan- "aşırıya kaçmak" (< artuḳla- "aşırı gitmek" + n-, EDPT 212)

er ***artuḳlandı*** "Adam aşırıya kaçtı." (DLT I-253)

aşġın- "aşınmak" (< *aşġı- "ovulmak" + n-, EDPT 259)

tāş ***aşġındı*** "Taş aşındı." (DLT I-221)

aşun- (< aş-(u)n-, EDPT 264)

1. geride bırakmak, geçmek.

ol mendin ***aşundı*** "O, beni geçti." (DLT I-196)

tapındıŋ açıġda ***aşundı*** *tapuġ* "Hizmet ettin, senin hizmetin benimkini geçti." (KB 3064)

2. öne geçmek, öne çıkmak.

ḳayu işte aşnu ***aşunsa*** *uḳuş – ol iş başḳa bardı sınadım üküş* "Akıl, hangi işte öne çıksa, o iş başarı ile neticelendi; bunu çok sınadım." (KB 2604)

3. bir şeye itiraz etmek.

ay anlar kim kėrtgündiler ***aşunmaŋlar*** *taŋrı yarlıġındın yme yalavaçı yarlıġındın* "Ey iman edenler! Tanrı'nın ve peygamberinin emirlerinin önüne geçmeyin!" (TİEM 379v/3)

4. öne, erkene almak.

ḳaçan kim kelse öḍleri kiterü ḳalmaslar bir öḍ ap yime ***aşnurlar*** "Ecelleri geldiği zaman onlar ne bir saat erteleyebilir ne de öne alabilirler." (R 30/59b3)

awın- (< *awı-n-, EDPT 12)

1. övmek.

küwenç birle ***awnır*** *sewinçke tuşup* "Sevinç ve huzura kavuşup onu överler." (KB 95)

2. dost olmak, alışmak.

maŋa ***awındı*** "Benimle dost oldu." (DLT I-154)

baḳın- "bakmak" (< baḳ-(ı)n-, EDPT 316)

yaḳınlıḳ vefasın köŋülke ***baḳın*** "Yakınlık vefakârlığı için daima gönüle bak!" (KB 3705)

īş ḳēdine ***baḳınġıl*** "İşin sonuna bak ve düşün." (DLT II-34)

ne iş utru kelse aŋa keḍ ***baḳın*** "Hangi işle karşılaşırsa ona iyice bak!" (AH 369)

ban-/man- (< ba- "bağlamak" + n-, EDPT 347)

1. bağlanmak.

ḳōy ***bandı*** "Koyun bağlandı." (DLT I-401)

2. kuşanmak.

er tulum ***mandı*** "Adam silah kuşandı." (DLT I-402)

basın- (< bas- "basmak, baskı uygulamak" + (ı)n-, EDPT 374)

1. hükmetmeye çalışmak, karşı gelmek.

orun birdim erse ***basındıŋ*** *mini* "Sana mevki verdiysem; sen (buna karşılık) bana hükmetmeye çalıştın." (KB 646)

basınma *begiŋni beḍük tut aġır* "Beyine karşı gelme, onu büyük tut ve ona hürmet et!" (KB 4085)

2. sıkıştırıp bunaltmak.

ol erig ***basındı*** "O, adamı zayıf gördü ve basıp bunalttı." (DLT II-34)

bėglen- "kadın evlenmek" (< bėgle- "bey saymak" + n-, EDPT 327)

urāġut ***bėglendi*** "Kadın evlendi." (DLT II-81)

beklen- "(eve) kapanmak" (< bekle- "kapamak" + n-, EDPT 327)

er ewinde ***beklendi*** "Adam evine kapandı." (DLT II-81)

bezen- (< beze- "süslemek" + n-, EDPT 392)

1. süslenmek.

urāġut ***bezendi*** "Kadın süslendi." (DLT II-34)

2. bezenmek, donanmak.

bezenmiş *aġırlıġ biligler bile* "Değerli bilgilerle bezenmiş…" (KB B-10)

3. gözüne güzel görünmek, hoş gelmek.

bezendi *kişilerke ārzūlarnıŋ sewügi tişilerdin taḳı oġullardın taḳı cem' ḳılınmış köp mallardın altundın taḳı kümüşdin taḳı nişānlıġ ḳılınmış atlardın taḳı tėwe ve sıġır ve ḳoy ve keçigdin taḳı ėkindin* "İnsanlara kadınlar, oğullar, yüklerle altın ve gümüş yığınları, salma atlar, davarlar, ekinler kabilinden şehavet sevgisi hoş geldi." (TİEM 39r/5)

bezendi *ol köŋülleriŋiz içre* "O, gönüllerinize güzel göründü…" (R 37/34a3)

bıçın- "doğramak" (< bıç- "biçmek, kesmek" + (ı)n-, EDPT 296)

er öziŋe et ***bıçındı*** "Adam, kendisine et doğradı." (DLT II-33)

bilin- (< bil-(i)n-, EDPT 343)

1. (kendisi) bilmek, öğrenmek.

ölümdin ḳutulġu yarı yoḳ ***bilin*** *- ölümke itingil kerekiŋ alın* "Ölümden kurtulmak için çare yoktur, bunu bil; ölüme hazırlan ve lazım olanları al!" (KB 1474)

er īşın ***bilindi*** "Adam işini bildi." (DLT II-35)

bilig birle ***bilnür*** *törütgen iḍi* "Yaratan Tanrı ancak bilgi ile bilinir." (AH 121)

2. bilinmek, tanınmak.

bilnür *yazuḳluġlar yüzleri nişānları birle* "Günahkârlar yüzlerindeki nişanlardan tanınırlar." (TİEM 392r/9)

ol yaḳınraḳ kim ***bilinseler*** *emgetilmeseler* "Bu, onların tanınmaları, tanınıp da eziyete uğratılmamaları için en elverişli olandır." (R 33/21b1)

bitin- (< biti- "yazmak" + n-, EDPT 307)

1. (kendisi) yazmak.

er bitig ***bitindi*** "Adam kitap yazdı." (DLT II-33)

2. yazılmak.

bitinmiş *üçün söz unıtmaz ḳalur* "Yazıldığı için söz unutulmaz; kalır." (KB 2697)

terk ***bitinür*** *olarnıŋ tanuḳ(luḳ)ları sorlurlar* "Onların tanıklıkları çabucak yazılır ve sorguya çekilirler." (R 36/44a2)

boġun- "boğulmak" (< boġ-(u)n-, EDPT 316)

at ***boġundı*** "At boğuldu." (DLT II-34)

boġuzlan- "boğazlanmak, (hayvan) kesilmek" (< boġuzla- "boğazlamak" + n-, EDPT 322)

taŋrıda aḍınḳı at ol ***boġuzlanmış*** *birle* "(Yahut) Tanrı'dan başkasının adı anılarak kesilmiş…" (TİEM 110r/3)

boġuzlansa *taŋrı atıda* "(Herhangi bir hayvan) Tanrı adına kesilse…" (R 27/16a1)

boşan- (< boşa-n-, EDPT 383)

1. çözülmek.

tügn̄ ***boşandı*** "Düğüm çözüldü." (DLT II- 34)

2. (eşler) boşanmak.

uraġut ***boşandı*** "Kadın boşandı." (DLT II- 34)

boşanmış *tişiler küḍgeyler özleri birle üç namāzsızlıḳ ḳatıġ arıġınça* "Boşanmış kadınlar kendi başlarına üç hayız ve temizlik müddetince beklerler." (TİEM 27v/5)

böglün- "birikmek" (< bögül- "toplanmak" + (ü)n-, EDPT 327)

sūw ***böglündi*** "Su birikti." (DLT II-82)

bulġan- (< bulġa- "katıp karıştırmak, (bir kimseyi) rahatsız etmek" + n-, EDPT 337)

1. bulanmak, bulanık olmak.

sūw ***bulġandı*** "Su bulandı." (DLT II-81)

2. (gönül, mide) bulanmak.

köŋül ***bulġandı*** "Gönül bulandı." (DLT II-81)

3. kızmak.

bėg aŋar ***bulġandı*** "Bey ona kızdı." (DLT II-81)

4. düzen bozulmak, karışmak.

ēl ***bulġandı*** "Memleket karıştı." (DLT II-81)

5. arasını bozmak.

kim yekler ***bulġanur*** *anlar ara* "Çünkü şeytan onların arasını bozar." (TİEM 210r/1)

6. yanlış yola saptırılmak.

ḳaydın ***bulġanur*** *sizler* "Nasıl da yanlış yola (haktan batıla) saptırılıyorsunuz." (R 29/23a2)

bulun- (< bul-(u)n-, EDPT 344)

1. (kendisi) bulmak.

köŋül köz yaruttı ***bulundı*** *tatıġ* "(Sevinçle) gönül gözü parladı ve (hayattan) tat buldu." (KB 5609)

2. bulunmak.

yitük ***bulundı*** "Kayıp bulundu." (DLT II-35)

bilig birle ***bulnur*** *sa'adet yolı* "Saadet yolu bilgi ile bulunur." (AH 83)

sürsükmişler ḳayda kim ***bulunsalar*** *tutlurlar öldürülürler öldürmek* "Melunlar nerede bulunurlarsa yakalanırlar ve öldürülürler." (TİEM 310v/8)

mel'ūnlar ḳayda ma ***bulnurlar*** *tutlurlar öldrülürler* "Melunlar nerede bulunurlarsa yakalanırlar ve öldürülürler." (R 33/22b1)

butan- "budanmak" (< buta- "budamak" + n-, EDPT 307)
yıġāç ***butandı*** "Ağaç budandı." (DLT II-33)

butıḳlan-/butaḳlan- (< butıḳla- / butaḳla- "ağaç budak vermek" + n-, EDPT 362)
1. budaklanmak, dallanmak.
toġardın ***butıḳlandı*** *ot teg yalın* "Doğudan ateş gibi bir alev dallandı." (KB 3839)
yıġāç ***butaḳlandı/butıḳlandı*** "Ağaç dallandı." (DLT II-94)
2. kollara ayrılmak.
sūw ***butaḳlandı/butıḳlandı*** "Su kollara ayrıldı." (DLT II-94)

çürlen- "fayda sağlamak" (< çürle- "fayda elde etmek" + n-, EDPT 430)
ol andın nēŋ ***çürlendi*** "O, ondan fayda sağladı." (DLT II-84)

dāġlan- "dağlanmak" (< dāġla- "insan veya hayvan vücuduna kızgın demirle damga vurmak" + n- < Far. dāġ+la-n-)
dāġlanġay *anıŋ birle alınları yanları arḳaları* "Onunla alınları, yanları ve sırtları dağlanacak." (TİEM 142r/8)

emgen- "yorulmak" (< emge- "(acı, eziyet, zahmet) çekmek" + n-, EDPT 160)
ol bu īşta telim ***emgendi*** "O, bu işte çok yoruldu." (DLT I-222)
ḳaçan fārīġ bolsa sėn ***emgengil*** "O hâlde boşta kaldın mı yine kalk ve yorul!" (TİEM 445v/3)

eşün- "örtülmek" (< eşü- "örtmek" + n-, EDPT 264)
ölüglig körür sen ölüg sen tirig – sizik tutma bir kün ***eşüngey*** *yirig* "Ölümlüleri görüyorsun, sen de öleceksin; her diri olan şüphesiz bir gün toprakla örtülecektir." (KB 3785)

ewdin- "(kendisi için) toplamak" (< ewdi- "toplamak" + n-, EDPT 7)

uziŋe yémiş ***ewdindi*** "Kendine meyve topladı." (DLT I-220)

ewlen- "ev edinmek" (< ewle- "aynı evde yaşamak, evlenmek" + n-, EDPT 11)
ol bu ewni ***ewlendi*** "O, bu evi ev edindi." (DLT I-223)

ınan- "inanmak, güvenmek" (< *ına- "güvenmek" + n-, EDPT 188)
bu ḳutḳa ***ınanma*** *use eḍgü ḳıl* "Bu saadete inanma, elinden gelirse iyilik et!" (KB 549)
men aŋār ***ınandım*** "Ben ona inandım." (DLT I-198)
işim tip ***ınanıp*** *sır ayma saḳın* "Arkadaşım diyerek sakın inanma ve sırrını söyleme." (AH 173)
taḳı eger bolsaŋız sefer üze taḳı bulmasaŋız bitigçi alınmış tutuġlar taḳı eger ***ınansaŋız*** *pāreŋiz pāreke ötesün ol kim emīn tutuldı emānetni taḳı ḳorḳsun taŋrıdın iḍisindin* "Eğer yolculukta iseniz ve yazıcı da bulamadıysanız o vakit kabzedilmiş rehinler, yok birbirinizden emin olmuşsanız, kendisine inanılan adam, rabbi olan Tanrı'dan korksun da üzerindeki emaneti versin." (TİEM 37r/6)

ınçıḳlan- "Kimseye belli etmeden bir şeyi kendine dert etmek, duygulanmak" (< ınçıḳla- "inlemek, şikâyette bulunmak" (EDPT 175) + n-)
bütünlükün ibrāhīm yalavaç yazuḳınıa ***ınçıḳlanġan*** *tevbe ḳılġan* "Şüphesiz İbrahim peygamber günahlarından dolayı duygulanan ve tövbe eden biriydi." (TİEM 151r/4)

ıŋran- "inlemek" (< ıŋra- "inlemek" + n-, EDPT 189)
ingēn ***ıŋrandı*** "Dişi deve inledi." (DLT I-240)

ırġan- (< ırġa- "sallamak" + n-, EDPT 217)
1.sallanmak.
yıġaç ***ırġandı*** "Ağaç sallandı." (DLT I-221)
2. hareket etmek.
ḳaçan kördi erse anı ***ırġanur*** *ançaḳlı yılan teg ewrüldi ḳaḍra yanıġlı soŋlamadı* "(Musa) asasının yılan olup hareket ettiğini görünce geri dönüp arkasına bakmadan kaçtı." (R 32/21b1)

ısparlan- “teslim edilmek” (< ısparla- “teslim etmek, ısmarlamak” (EDPT 241) + n-)

ḳan ***ısparlanmış*** *kişileriŋe meger muyanlıḳ bağışlasa siler* “(Bir kimseyi yanlışlıkla öldürenin), ölenin vârislerine teslim edilecek bir diyet vermesi gerekir.” (TİEM 69r/9)

kim kim öldürse mü‘minni ḫaṭān (…) mü‘min ḳul āzād ḳılmaḳ hem diyet ***ısparlanmış*** *boḍnıḳa* “Kim yanlışlıkla bir mümini öldürürse bir mümin kul azat etmesi ve (ölenin ailesine) teslim edilecek bir diyet vermesi (gerekir).” (R 26/59a1)

içlen- “iç tutmak, içlenmek” (< içle- “iç geçirmek, astarlamak” + n-, EDPT 27)

tarıġ ***içlendi*** “Ekin iç tuttu.” (DLT I-222)

igen- “direnmek, muhalefet etmek” (< ige- “inat etmek” + n-, EDPT 110)

ēl bolġālı ***igendi*** “Barış olacağı zaman muhalefet etti.” (DLT I-195)

iglen- “hastalanmak” (< igle- “hasta olmak” + n-, EDPT 107)

urāġut ***iglendi*** “Kadın hastalandı.” (DLT I-224)

ilin- (< il- “yapışmak, bağlanmak” + (i)n-, EDPT 148)

1 yapışmak.

tikēn tōnḳa ***ilindi*** “Diken giysiye yapıştı.” (DLT I-197)

2. bağlanmak, tutkun olmak.

kümüşke ***ilinmegli*** *yalŋuḳ bütün - tegir çın tükel bu ajunḳa ḳutun* “Gümüşe bağlanmayan doğru insan saadet içinde tam ve gerçek dünyaya erişir.” (KB 1726)

3. yakalanmak.

ḳaża birle ***ilnür*** *tuzaḳḳa elik* “Geyik, kaza ile tuzağa yakalanır.” (AH 456)

irken- “sıkıntıya düşmek” (<*irke-n- < irik- “sıkılmak” (EDPT 226) + e-n-)

sewdiler munı kim ***irkendiŋiz*** *siz* “Siz sıkıntıya düştüğünüzde onlar buna sevindiler.” (TİEM 49v/3)

irkin- “(kendisine) toplamak, biriktirmek” (< irk- “biriktirmek” + (i)n-, EDPT 227)

ol uziŋe nēŋ ***irkindi*** "O, kendisine bir şeyler biriktirdi." (DLT I-221)

isin- (< isi- "ısınmak" + n-, EDPT 248)

1. ısınmak, sıcaklamak.

bolġay kim keltürgey men silerke andın bir saw yā bir kes otdın bolġay kim siler ***isingey*** *siler* "Size ondan (o ateşten) bir haber veya bir kor parçası getiririm de belki sizler ısınırsınız." (TİEM 283v/1)

her-āyine sen suwsamaġay sen anıŋ içinde hem ***isinmegey*** *sen* "Şüphesiz sen orada susamayacak ve sıcaklamayacaksın." (R 31/89b1)

2. (içi) ısınmak, alışmak.

isinür *er at terk bağırsaḳ bolur* "Hizmetindekiler ona çabuk ısınırlar ve bağlanırlar." (KB 2123)

men aŋār ***isindim*** "Ona içim ısındı." (DLT I-196)

itin- (1) (< it- "düzenlemek" + (i)n-, EDPT 61)

1. hazırlanmak, düzene koymak.

usanma *yarınlıḳ işiŋni itin* "Gafil olma ve yarınki işini şimdiden düzene koy." (KB 1278)

2. çare bulmak.

ayur kör negü teg ***itingü*** *ḫile* "Bak! Hangi hilelere çare bulunacağını söylüyor." (KB B-45)

itin- (2) "itilmek" (< it-(i)n-, EDPT 61)

itindi *nēŋ* "Bir şeyler itildi." (DLT I-160)

iwin- "acele etmek" (< ėw- "acele etmek" + (i)n-, EDPT 12)

meger ta'at erse ***iwingil*** *yügür* "İbadette acele et; çabuk davran!" (KB 1999)

ḳaçın- "kaçıyormuş gibi yapmak" (< ḳaç-(ı)n-, EDPT 592)

ol mindin ***ḳaçındı*** "O, benden kaçıyormuş gibi yaptı." (DLT II-40)

ḳaşuḳlan- "kaşık sahibi olmak" (< ḳaşuḳla- "kaşıklamak" + n-, EDPT 672)

er ***ḳaşuḳlandı*** "Adam, kaşık sahibi oldu." (DLT II-96)

ḳatıġlan-/ḳatlan- (< ḳatıġla- "yormak, zorlamak" + n-, EDPT 600)

1. gayret etmek, çabalamak.

bu ḳaç işni ḳoḍma ***ḳatıġlan*** *usa* "Şu birkaç işi bırakma, muktedirsen bunları gerçekleştirmek için gayret et!" (KB 2157)

er ***ḳatıġlandı*** "Adam gayret etti." (DLT II-96)

tarıġlıḳta ***ḳatlan*** *tarı eḍgülük* "Tarlada çabala ve iyilik ek." (AH 192)

2. savaşmak, mücadele etmek.

anlar kim ***ḳatıġlandılar*** *biziŋ içre* "Onlar bizim için mücadele ettiler." (TİEM 293r/6)

ey yalavaç ***ḳatlanġıl*** *kāfirler birle* "Ey peygamber! Kâfirlerle mücadele et!" (R 29/52b3)

ḳatın- "sertleşmek, sert tabiatlı olmak" (< ḳat- "sert, katı olmak" + (ı)n-, EDPT 603)

tuluġluġ bolup ***ḳatındın*** "Silahlanınca sertleştin." (DLT I-370)

ḳawdın-[198] "şefkat göstermek" (< ḳawıḍ- "korumak" + (ı)n-, EDPT 582)

er oğlıŋa ***ḳawdındı*** "Adam oğluna şefkat gösterdi." (DLT II-86)

ḳazġan-[199] "kazanmak" (*ḳazıġ+a-n- < ḳaz-(ı)ġ+a-n-, EDPT 683)

ḳılıç it tutar hem buḍun ***ḳazġanur*** "Kılıçla hem memleketi tutar hem de halkı kazanır." (KB 2714)

er tavār ***ḳazġandı*** "Adam mal kazandı." (DLT II-87)

ḳamuġ ***ḳazġanıġlı*** *ajun malını - yiyümedi bardı körüŋ ḫalini* "Dünya malını kazananlar onu yiyemeden gitti; onların hâlini görün." (AH 273-274)

ḳatıġlıḳ anlarḳa anıŋdın kim ***ḳazġanurlar*** "Vay o kazandıkları yüzünden onlara…" (TİEM 9v/6)

uraġutlarḳa ülüş andın kim ***ḳazġandılar*** "Kadınların da kazandıklarından payları vardır." (R 26/9b2)

---

[198] Fiilin *-d-* ünsüzünü koruyor olması bakımından önemlidir.

[199] Clauson bu fiilin semantik bağlantısının zayıf olduğunu söylemektedir, bk. Clauson (1972), s. 683. Erdal ise fiilin bilinen bir kökünün olmadığını; fakat anlamının çok açık bir şekilde ortada olduğunu belirtmektedir, bk. Erdal (1991), s. 604.

kemlen- “hastalanmak” (< kemle- “hasta olmak, kötülemek” + n-, EDPT 722)
at ***kemlendi*** “At hastalandı.” (DLT I-267)

kesin- “(kendisi için) kesmek” (< kes-(i)n-, EDPT 751)
ol uzine et ***kesindi*** “O, kendisine et kesti.” (DLT II-41)

ḳırlan- “kıraçlaşmak” (< ḳırla- “kır olmak” + n-, EDPT 659)
yēr ***ḳırlandı*** “Yer kıraçlaştı.” (DLT II-88)

ḳısın- “cimrilik etmek” (< ḳıs-(ı)n-, EDPT 668)
er tawārın ***ḳısındı*** “Adam malını kıstı (cimrilik etti).” (DLT II-40)

ḳıwan- “kendini beğenmek” (< *ḳıwa-n-, EDPT 579)
biliŋler kim bu ajun tirigliki oyun turur teşriş ėtigi taḳı ögrünüşmek ***ḳıwanmaḳ*** *siler üze üküşleşmek taġarlar içinde oġul ḳızlar içinde* “Biliniz ki bu dünya hayatı bir oyun, bir eğlence, bir süs ve aranızda bir kendini beğenme ve mal ve evlatta bir çokluk yarışından ibarettir.” (TİEM 398r/2)
ol taŋrı sewmez kim bolsa ***ḳıwanġan*** *küwengen* “Tanrı kendini beğenen ve övüneni sevmez.” (R 26/14b1)

kirin- “girmek” (< kir- “girmek” + (i)n-, EDPT 746)
er suwda ***kirindi*** “Adam suya girdi.” (DLT II-41)

kizlen- (< kizle- “gizlemek” + n-, EDPT 761)
1. gizlemek.
ol tawārın ***kizlendi*** “O, malını gizledi.” (DLT II-89)
2. gizlenmek.
anlar ṣadef içindeki ***kizlenmiş*** *yinçü teg* “Onlar sedefin içine gizlenmiş inci gibidirler.” (TİEM 386v/9)

ḳolun- “istemek” (< ḳol- “istemek, rica etmek” + (u)n-, EDPT 623)

ol mendin tawārīn ***ḳolundı*** "O, benden malını istedi." (DLT I-79)

kon- (< *ḳo-n-, EDPT 632)

1. konmak.

ḳuġu ***ḳondı*** *başḳa yetildi yaşım* "(Şimdi) başıma kuğu kondu ve yaşım da çok ilerledi." (KB 5643)

ḳuş ***kōndı*** "Kuş kondu." (DLT II-246)

ḳarıḳa ***ḳonar*** *hem ḳafesḳa kirür* "Hem kola konar hem de kafese girerler." (AH 460)

2. yerleşmek, mesken tutmak.

boḍūn ***ḳondı*** "Boy (göçten sonra) kondu (yerleşti)." (DLT II-246)

ḳorḳın- "korkmak" (< ḳorḳ-(ı)n-, EDPT 655)

er īşdın ***ḳorḳındı*** "Adam işten korktu." (DLT II-87)

kömün- "gömüyormuş gibi yapmak" (< köm- "gömmek" + (ü)n-, EDPT 723)

er tawārın ***kömündi*** "Adam, malını gömüyormuş gibi yaptı." (DLT II-42)

körün- (< kör- "görmek" + (ü)n-, EDPT 746)

1. görünmek.

bu barça uluġ kün nişanı turur - nişanı ***körünse*** *keligli kelür* "Bunlar hep kıyamet gününün alametleridir; alameti görünürse gelecek olan gelir." (KB 6493)

atan yūki aş bolsa açḳa az ***körnūr*** "İğdiş edilmiş devenin yükü yemek olsa aç kimseye az görünür." (DLT I-114)

ḥalal yigli ḳanı ***körünmez*** *boḍı* "Helal yiyen hani! Boyu bile görünmez." (AH 419)

helāk ḳılur tėgme nerseni iḍisi yarlıġı birle taŋda ḳoptılar ***körünmez*** *meger ewleri* "Rabbinin emriyle her şeyi yerle bir eder. Derken öyle oluverdi ki evlerinden başka şeyler görünmez oldu." (TİEM 370r/8)

helāḳ ḳılur ḳamuġ neŋni iḍi buyruḳı birle erte ḳoptılar ***körünmez*** *meger ėwleri* "Rabbinin emriyle herşeyi yerle bir eder. Derken öyle oluverdi ki evlerinden başka şeyler görünmez oldu." (R 31/80a1)

2. huzura çıkmak.

ḥacib çıḳtı aydı ay ay toldı tur - tapuġḳa ***körüngil*** *ḳutuŋ badı ḳur* “Hacip çıktı ve: Ey Aytoldı, dedi, buyur hükümdarın huzuruna çık; artık talihin yaver.” (KB 580)

közün- “görünmek” (< *köz- “görmek” + (ü)n-, EDPT 762)

közündi *nēŋ* “Nesne göründü.” (DLT II-41)

ḳurun- “kurulanmak” (< ḳuru-n- < ḳurı-n-, EDPT 662)

er ***ḳurundı*** “Adam kurulandı.” (DLT II-40)

küçen- (< küçe- “kuvvetlenmek, zorlamak” + n-, EDPT 698)

1. güçlenmek.

küçendi *biri tuttı bastı üçin* “Biri güçlendi ve tutup diğer üçünü bastırdı.” (KB 1053)

2. gücü kuvveti kalmamak.

at ***küçendi*** “Atın gücü kuvveti kalmadı.” (DLT II-41)

3. zorla almak, zor kullanmak.

ol anig tawārın ***küçendi*** “O, onun malını zorla aldı.” (DLT II-41)

ay anlar kim kėrtgündiler yaramaz silerke mīrāṣ yėse siler ḳunçuylar ***küçeni*** “Ey iman edenler: Kadınların mirasını zor kullanarak yemeniz size helal kılınmamıştır.” (TİEM 60v/2)

küwen- “övünmek” (< *küwe- “övünmek” + n-, EDPT 690)

küwenip *sewinip eḍiŋe baḳıp* “Sevinip övünerek hazinesine baktı.” (KB 81)

ol menig birle ***küwendi*** “O, benimle övündü.” (DLT II-42)

küweniŋler *satıġıŋızlar birle ol kim satıġlaştıŋızlar anıŋ birle* “Onunla yaptığınız bu alışverişe sevinin.” (TİEM 150v/6)

ol taŋrı sewmez kim bolsa ḳıwanġan ***küwengen*** “Tanrı kendini beğenen ve övüneni sevmez.” (R 26/14b1)

oḍun- “uyanmak” (< *oḍ-(u)n-, EDPT 62)

aya usrıḳ öz sen ***oḍun*** *yıġla tınma* “Ey uyuklayan vücut, uyan; durma ağla.” (KB 6560)

emdi ūḍın ***oḍundı*** “Uykudan şimdi uyandı.” (DLT I-195)

aya şek yolında yiligli ***oḍun*** “Ey şüphe yolunda koşan, uyan!” (AH 11)

oḳın-/oḳun- (< oḳı-n-, EDPT 87)

1. okumak.

bitip ḳoḍtum öt saw ḳumaru ***oḳın*** "Vasiyetim olan öğütlerimi yazıp bıraktım; oku." (KB 1356)

2. okunmak.

bitig ***oḳındı*** "Kitap okundu." (DLT I-196)

taḳı neteg kāfir bolur siz taḳı sizler ***oḳınur*** *siziŋ üze taŋrınıŋ āyātı taḳı içiŋizde yalawaçı* "Size Tanrı'nın ayetleri okunurken, üstelik Tanrı'nın peygamberi de aranızdayken nasıl inkâr edersiniz?" (TİEM 47v/8)

bütünlükin mü'minler anlar kim (…) ḳaçan ***oḳınsa*** *olar üze (āyātları) arturur olarḳa bitmek* "Müminler ancak Tanrı'nın ayetleri okunduğunda imanlarını artıran kimselerdir." (R 28/65a2)

3. okuyormuş gibi görünmek.

ol bitig ***oḳındı*** "O, kitap okuyormuş gibi göründü." (DLT I-196)

osan-/usan- (< *osa- n-, EDPT 248)

1. usanmak.

bilig yind ***usanma*** *bil ol ḫaḳ resul - bilig çinde erse siz arḳaŋ tidi* "Bilgiyi ara, usanma. Bil ki o hak peygamber: 'Bilgi Çin'de de olsa arayınız.' dedi." (AH 103-104)

2. gafil olmak, kayıtsız kalmak.

bayat tapġı ḳaldı ***usandım*** *uḍıp* "Gafil olup uyudum ve Tanrı'nın ibadeti geri kaldı." (KB 5693)

ermes iḍiŋ ***osanıġlı*** *anıŋdın kim ḳılurlar* "Rabbin onların yaptıklarına kayıtsız kalmaz." (TİEM 108r/8)

eger ***osansa*** *sizler sāzlarıŋızdın* "Eğer silahlarınız konusunda gafil olursanız…" (R 26/70a1)

öfkelen-/öwkelen- (öfkelen- < öwkele-n- < öpke+le-"öfkelenmek" (EDPT 9) + n-)

1. öfkelenmek.

eger bėrilmesler andın ançada anlar ***öfkelenürler*** "Eğer onlara ondan (sadakadan) verilmezse hemen öfkelenirler." (TİEM 144v/8)

2. gazap etmek.

öwkelendi *taŋrı anıŋ üze* "Tanrı ona gazap etti." (R 26/61a2)

öglen- (< ögle- "aklını başına almak, düşünmeye çalışmak" + n-, EDPT 107)

1. akıllanmak, aklı başına gelmek.

küniŋde teŋedür turu ***öglenür*** "O, günden güne gelişir ve aklı başına gelir." (KB 1819)

2. dinlenmek.

aruḳ er ***öglendi*** "Yorgun adam dinlendi." (DLT I-223)

ögren-[200] "öğrenmek" (< *ögür+e-n-, OTWF 609; *ögre-n-, EDPT 114)

ḳamuġ türlüg erdem tükel ***ögrenip*** *– yorır erdi erdem eligke alıp* "Her türlü erdemi tam olarak öğrenip ve onu elinde tutup yaşardı." (KB 465)

ol bilig ***ögrendi*** "O, bilgi öğrendi." (DLT I-220)

aydı ay kişiler ***ögrendimiz*** *ḳuşlar tilini* "(Süleyman): 'Ey insanlar! Ben kuş dilini öğrendim.' dedi." (TİEM 275v/3)

ögün- "övünmek" (< ög- "övmek" + (ü)n-, EDPT 110)

ol uzin ***ögündi*** "O, kendini övdü." (DLT I-196)

öpün- "içiyormuş gibi görünmek" (< öp- "içmek" + (ü)n-, EDPT 13)

ol mūn ***öpündi*** "O, çorbayı içiyormuş gibi göründü." (DLT I-194)

örlen- "yükselmek" (< örle- "yükselmek" + n-, EDPT 230)

aḳ bulıt ***örlenip*** "Ak bulut yükselip…" (DLT I-223)

örtün- (< ört-(ü)n-, EDPT 209)

1. (kendisi) örtmek.

uraġut yūzin ***örtündi*** "Kadın, yüzünü örttü." (DLT I-220)

2. örtünmek.

---

[200] Clauson, bu fiilin etimolojisini **ögre-n-* şeklinde yaparken, Erdal DLT'de geçen ve 'yabani hayvan sürüsü' anlamına gelen *ögür* ismiyle alakalı olduğunu; zira bu kelimenin bugün bazı modern Türk dillerinde hayvanlar için 'evcil', insanlar için ise 'arkadaş, dost' anlamında kullanıldığını belirtmektedir. bk. Erdal (1991), s. 609.

ḳara yir kep ***örtnür*** *ay ḳılḳı ağı* "Ey gönlünde hazineler taşıyan kişi, kara toprak bunlarla örtünür." (KB 5422)

ḳıldılar erneklerini ḳulaḳları içine ***örtündiler*** *tonlarını* "Onlar kulaklarını parmaklarıyla tıkadılar ve giysileriyle örtündüler…" (TİEM 423v/7)

sağın- "(koyun vb.) sağıyormuş gibi yapmak" (< sağ- "sağmak" + (ı)n-, EDPT 812)

er ḳōyın ***sağındı*** "Adam, koyunu sağıyormuş gibi yaptı." (DLT II-39)

saḳlan- (< saḳla-n-, EDPT 810)

1. saklanmak, gizlenmek.

ol mindin ***saḳlandı*** "O, benden saklandı." (DLT II-86)

2. tedbirli olmak.

usal bolma ***saḳlan*** *ḳamuġ işte sen* "Sen her işte gafil olma, (daima) tedbirli ol!" (KB 443)

3. korunmak, kendisini korumak, uzak durmak.

ḳılurlar barmaḳlarını ḳulaḳları içinde kök otlarındın ölümdin ***saḳlanur*** "Yıldırımlardan, ölümden korunmak için parmaklarıyla kulaklarını tıkarlar." (TİEM 3v/6)

eger kėrtgünse silek ***saḳlansa*** *siler silerke bir muyan uluġ* "Eğer iman ederseniz ve (günahlardan) uzak durursanız size büyük mükâfat vardır." (TİEM 55v/3)

salın- (< sal- "bırakmak" + (ı)n-, EDPT 827)

1. dolaşmak.

bu yawlaḳ yaġıġ bekle inçin ***salın*** "Bu kötü düşmanı sıkı tut ve (ondan sonra) rahatça dolaş." (KB 2692)

2. sallanmak, asılmak, asılı durmak.

yinçü ḳulāḳtın ***salındı*** "İnci kulaktan sallandı." (DLT II-40)

sawlan- (< sawla- "söylemek, anlatmak" + n-, EDPT 789)

1. söylenmek, konuşulmak.

müni bu isizler ara ***sawlanur*** "Onun kusuru kötüler arasında konuşulur." (KB 909)

2. atalar sözü söylemek.

er ****sāwlandı*** “Adam atalar sözü söyledi.” (DLT II-253)

serin- “sabretmek” (< ser- “sabretmek” + (i)n-, EDPT 854)

ayur ***serneyin*** *men tutayın özüg* “(O hâlde) ben sabredeyim ve kendimi tutayım, der.” (KB 558)

kelse kalı ḳatıġlıḳ erter tėyü ***seringil*** “Sana şiddetli bir felaket gelirse geçer diye sabret.” (DLT II-271)

serindiler *yalġanḳa tutulmışları üze* “Yalanlanmalarına karşılık sabrettiler.” (TİEM 98r/7)

tükel boldı iḍiŋniŋ körklüg sözi ya‘ḳūb oġlanları üze anıŋ birle kim ***serindiler*** “Sabretmelerine karşılık Rabbinin İsrail oğullarına verdiği güzel söz gerçekleşti.” (R 28/18a1)

sewin-/sewün- “sevinmek” (< sew- “sevmek” +(i, ü)n-, EDPT 790)

neçe ḳuşḳa awḳa awındım ***sewindim*** “Nice kuş ve geyik avıyla avundum, sevindim.” (KB 6536)

tün kün bile ***sewnelim*** “Gece gündüz sevinelim.” (DLT I-131)

oḳıġlı kişiniŋ ***sewinsün*** *canı* “Okuyan kişinin içi açılsın (sevinsin).” (AH 44)

ḳaçan keldi erse anlarḳa yalavaçları belgüler birle ***sewündiler*** “Peygamberleri onlara ayetlerle geldiğinde sevindiler.” (TİEM 348v/2)

sėzinmegil ök anlarḳa kim ***sewündiler*** *anıŋ birle kim* “Sanma ki onlar yaptıklarına sevindiler.” (R 25/28b3)

sėzin- (< sėz- “sezmek, hissetmek, anlamak” + (i)n-)

1. sezmek, farkına varmak.

men ***sėzindim*** *men tuşġalı turur men saḳışımḳa* “Doğrusu ben, kendi hesabımla karşılaşacağımı sezdim.” (TİEM 420r/3)

2. sanmak, düşünmek, zannetmek.

anlar meger ***sėznürler*** “Onlar sadece zannederler.” (TİEM 9v/3)

azu ***sėzindiŋiz*** *mü kim kirse siz uştmaḫḳa* “Yoksa cennete gireceğinizi mi sandınız?” (R 25/10b2)

sığın- “sığınmak” (< sığ-(ı)n-, EDPT 813)

*saŋar oḳ **sığındım** umınçım saŋa* “Asıl sana sığındım; ümidim sendedir.” (KB 29)

*men teŋrm̄ke **sığınur** men* “Ben Tanrı’ya sığınırım.” (DLT II-39)

*aydı **sığınur-men** taŋrıḳa kim bolsa men biligsizlerdin* “Cahillerden olmaktansa Tanrı’ya sığınırım, dedi.” (TİEM 8v/3)

***sığıngıl** taŋrıḳa eşitgen bilgen* “İşiten ve bilen Tanrı’ya sığın.” (R 28/61a2)

sın- (< sı- “kırmak” + n-, EDPT 833)

1. kırılmak.

*ḳarġa ḳazġa ötgünse butı **sınūr*** “Karga kazı taklit etse ayağı kırılır.” (DLT I-221)

*tiliŋ bekte tutġıl tişiŋ **sınmasun*** “Dilini muhafaza altında tut ki dişin kırılmasın.” (AH 131)

*yarılu yazar yėrler tüşe yazar taġlar **sınıp*** “Yerler yarılıverir ve dağlar kırılıp (yıkılıp) düşüverir.” (TİEM 228r/3)

*yarlur yer tüşer taġlar **sınıp*** “Yer yarılır ve dağlar kırılıp (yıkılıp) düşer.” (R 31/34a1)

2. dağılmak.

*sü **sındı*** “Asker dağıldı.” (DLT I-401)

silkin- “silkinmek” (< silk- “silkelemek” + (i)n-, EDPT 827)

*tėwė **silkinse** eşekke yūk çıḳār* “Deve silkinse eşeğe yük çıkar.” (DLT II-85)

soġun- “üşümek” (< soġı- “soğumak”+ n-, EDPT 813)

*er **soġundı*** “Adam üşüdü.” (DLT II-39)

süçin- (< süçi- “tatlanmak” + n-, EDPT 798)

1. tadına alışmak.

*süçigke **süçinse** ajun begleri* “Dünya beyleri şarabın tadına alışırlarsa…” (KB 2092)

2. haz almak.

*er suzke **süçindi*** “Adam sözden haz aldı.” (DLT II-38)

sürün- “sürtünmek, kaşımak” (< sür-(ü)n-, EDPT 854)

*kişi uz yēnin **süründi*** “Adam vücudunu kaşıdı.” (DLT II-38)

tapın-/tapun- (< tap- “hizmet etmek; tapmak, ibadet etmek” + (ı, u)n-, EDPT 441)

1. hizmet etmek.

tapındıŋ *açıġda aşundı tapuġ* “Hizmet ettin, senin hizmetin benimkini geçti.” (KB 3064)

umāyḳa ***tapınsa*** *oġul bulūr* “Her kim Umay’a hizmet ederse bir evlat sahibi olur.” (DLT I-148)

2. kulluk etmek, tapınmak, ibadet etmek.

ḳayusı yıḍı birle ***tapnur*** *tapuġ* “Kimisi kokusuyla kulluk eder.” (KB 97)

tün kün ***tapun*** *teŋrḯke boynamaġıl* “Tanrı’ya gece gündüz tapın ve kibirlenme!” (DLT II-343)

aydılar ay mūsā ḳılġıl biziŋke ***tapunġu*** *taŋrı* “Ey Musa! Bize tapınacak bir tanrı yap, dediler.” (TİEM 124r/8)

tapınġıl *maŋa* “Bana tapın!” (R 31/39b2)

yoḳ ***tapunġuluḳ*** *iḍi meger ol* “Ondan başka tapınacak ilah yoktur.” (R 28/35b1)

taran- (< tara-n-, EDPT 552)

1. (saçını) taramak.

ol saçın ***tarandı*** “O, saçını taradı.” (DLT II-35)

2. taranmak, süslenmek.

yana ḳopdı yundı ***tarandı*** *arıġ – namaz ḳıldı virdin oḳıdı arıġ* “(Ögdülmiş) tekrar kalktı, abdest aldı, temizlendi, tarandı; namaz kıldı, evradını okudu.” (KB 6222)

āhestalıḳ ḳılıŋlar ėwleriŋiz içinde ***taranıp*** *çıḳmaŋlar* “Evlerinizin içinde ağırbaşlı olun ve süslenerek dışarı çıkmayın.” (R 33/2a3)

tarun- “sıkılmak” (< taru- “daralmak” + n-, EDPT 552)

er īşta buştı ***tarundı*** “Adam işten usandı ve sıkıldı.” (DLT II-36)

tayan- (< taya- “dayamak” + n-, EDPT 569)

1. dayanmak, yaslanmak.

ol maŋa ***tayandı*** “O, bana dayandı.” (DLT II-248)

tayanıp *olturuġlılar anıŋ üze* “Onun üzerine dayanıp oturacaklar.” (TİEM 394r/1)

taḫtlar anıŋ üze ***tayanurlar*** “Yaslanacakları tahtlar vardır.” (R 36/51b1)

2. güvenmek.

tapuġḳa ***tayanma*** *kötürme köŋül* “Hizmete güvenip gururlanma!” (KB 4091)

tėn- “denmek” (< tė- “demek” (EDPT 433) + n-)

bu sūreḳa meryem sūresi ***tėner*** “Bu sureye Meryem Suresi denir.” (TİEM 223r/1)

tėrgen-[201] “(savaşa çıkmak için) toplanmak” (< *tėrge- “derlemek, toplamak” + n- < tėrig+e-n-)

ay anlar kim kėrtgündiler ḳaçan ***tėrgense*** *siler taŋrı yolı içinde belgülüg tileŋler* “Ey iman edenler! Tanrı yolunda savaşa çıkmak için toplandığınızda iyice anlayıp dinleyin!” (TİEM 69v/5)

tersin- “terslemek” (< *ters-(i)n-, EDPT 553)

bėg aŋar ***tersindi*** “Bey onu tersledi.” (DLT II-82)

tewşin- “çok çalışmak” (< tewşe- “karışmak, ip dolaşmak” + n-, EDPT 447)

er īşta telim ***tewşindi*** “Adam, işte çok çalıştı.” (DLT II-82)

tıḍın- (< tıḍ- “engellemek” + (ı)n-, EDPT 458)

1. kendine hâkim olmak.

tilim ***tıḍınmadı*** *telim sözledi* “Dilim kendine hâkim olamadı ve çok konuştu.” (KB 5436)

2. kaçınmak.

er īştın ***tıḍındı*** “Adam işten kaçındı.” (DLT II-35)

tėrin/tirin- (< tėr- “dermek, toplamak” + (i)n-, EDPT 552)

1. (kendine) toplamak.

uziŋe yėmiş ***tėrindi*** “Kendine meyve topladı.” (DLT II-36)

2. derlenmek, toplanmak.

---

[201] Bu fiil EDPT’de zikredilen *tėrgeş-*‘bir araya toplanmak’ (< *tėrge-ş-* < *tėrig+e-ş-*) fiiliyle aynı köktendir. Fiilin kökeni için bk. Clauson (1972), s. 545.

yağı at kemişse ***tiringü*** *kerek* “Düşman, at salarsa hemen toplanmak gerek.” (KB 2285)

tiren- (< tire- “destek olmak” + n-, EDPT 552)

1. dayanmak, yaslanmak.

ol tāmḳa ***tirendi*** “O, duvara dayandı.” (DLT II-36)

2. direnmek.

tilekinçe ıḍma ḳatıġlan ***tiren*** “Onu arzusuna bırakma; gayret et ve diren!” (KB 3638)

3. çekinmek, sakınmak.

er īştın ***tirendi*** “Adam işten sakındı, çekindi.” (DLT II-36)

tişlen- “diş çıkarmak” (< tişle- “ısırmak” + n-, EDPT 565)

oğlān ***tişlendi*** “Çocuk diş çıkardı.” (DLT II-84)

todun-[202] **/ toḍun-** (< toḍ- “doymak” < tod- + (u)n-, EDPT 458)

1. doymak.

boġuz bir ***toḍunsa*** *iki kün barır* “Boğaz bir kere doyarsa bu (tokluk hâli) iki gün devam eder.” (KB 4774)

2. doymuş gibi görünmek.

er ***todundı*** “Adam doymuş gibi göründü.” (DLT II-35)

toḳın- (< toḳı- “vurmak” + n-, EDPT 471)

1. dokunmak, etki etmek.

usal bolsa begler toḳınur yoḍuġ “Beyler ihmalkâr olursa cezası başkalarına dokunur.” (KB 2014)

2. çarpmak.

er tāmḳa ***toḳındı*** “Adam duvara çarptı.” (DLT II-37)

3. dövülmek.

er ***toḳındı*** “Adam dövüldü.” (DLT II-37)

4. dövülerek sertleştirilmek.

ḳılīç ***toḳındı*** “Kılıç dövülerek sertleştirildi.” (DLT II-37)

[202] Fiil, *-d-*‘yi koruyor olması bakımından önemlidir.

tolulan- “doldurulmak” (< tolula- “doldurmak” (EDPT 499) + n-)

*buldımız anı **tolulanmış** küḍezçilerdin ḳatıġ ḳoy yme yaruḳ otlar* “Onu sert bekçiler ve alev huzmeleriyle doldurulmuş bulduk.” (TİEM 424r/7)

tolun- “dolmak” (< tol- “dolmak” (EDPT 491) + (u)n-)

***tolunġay** erdiŋ anlardın ḳorḳınç birle* “Herhâlde onlardan (dolayı) korkuyla dolacaktın.” (TİEM 215v/7)

tölen- “yerleşmek, sabit olmak” (< töle- “yerleştirmek, sabitlemek” (EDPT 499) + n-)

***tölengenler** ‘ilm içinde ayturlar iḍimiz bittük aŋa ḳamuġ iḍimiz ḳatındın* “İlimde sağlam bir (yer edinmiş) olanlarsa: ‘Ey Rabbimiz! Ona inandık, onların hepsi Rabbimizin katındandır.’, derler.” (TİEM 38v/3)

tun- (tu- “kapamak” + n-, EDPT 514: to-n-)

1. kapanmak, bulutlanmak.

*kuk **tundı*** “Gökyüzü kapandı, bulutlandı.” (DLT I-401)

2. sönmek”

*inigli aġar ol aġıġlı iner – yaruġlı **tunar** ol yorıġlı tınar* “İnen yükselir, yükselen iner; parlayan söner ve yürüyen durur.” (KB 1049)

turḳın- “çekinmek” (< turuḳ- “duraklamak” + (ı)n-, EDPT 540)

*ol mindin **turḳındı*** “O, benden çekindi.” (DLT II-83)

tutun- (< tut-(u)n-, EDPT 458)

1. tutunmak, kalıcı olmak.

*ḳılınç eḍgü erdem kerek miŋ tümen - atı eḍgü bolsa **tutunsa** boḍuġ* “Adının iyiye çıkması ve boyanın tutunması için iyi tavır ve hareket ile binlerce erdem gerek.” (KB 1957)

2. (güneş, ay) tutulmak.

*kün **tutundı*** “Güneş tutuldu.” (DLT II-35)

3. yalnız başına tutmak.

*er keyik **tutundı*** “Adam yalnız başına geyik tuttu.” (DLT II-35)

4. edinmek.

tutundılar *taŋrıda aḍın taŋrılar* “Tanrı’dan başka ilahlar edindiler.” (TİEM 324v/3)

ulan- (< ula- “bağlamak, birleştirmek” + n-, EDPT 148)

1. bağlanmak.

ulandı *nēŋ* “Bir şey diğerine bağlandı.” (DLT I-197)

2. erişmek, ulaşmak.

bularda ḳayuḳa ***ulansa*** *bu öz* “İnsan bunlardan hangisine erişirse erişsin…” (KB 4049)

ne kim bolsa taŋrınıŋ ol ***ulanır*** *ortaḳlarıŋa ya‘nī butlarıŋa* “Tanrı için olan ne varsa o, onun ortaklarına ulaşır.” (TİEM 108v/6)

3. kavuşmak.

tileŋler anıŋ birle ***ulanmaḳnı*** “Ona kavuşmayı isteyin!” (R 27/43.3)

umın-/umun “umut etmek, ummak, umut bağlamak” (< um-(ı, u)n-, EDPT 162)

kiçig erse ***umnur*** *saḳal öngüke* “Küçükse sakalının çıkmasını umut eder.” (KB 3622)

men taŋrıdın ***umundum*** “Ben, umudumu Tanrı’ya bağladım.” (DLT I-197)

umnur *siler taŋrıdın anı kim um(m)as siler* “Siz, Tanrı’dan (onların) umut etmedikleri şeyleri umarsınız.” (TİEM 70r/8)

un- “gücü yetmek” (< u- “gücü yetmek” + n-, OTWF 622; EDPT 168: on-)

unarça *ayayın yarı bir maŋa* “Gücüm yettiğince söyleyeyim, bana yardım et!” (AH 4)

fermānlanmas bir etöz meger ***unmışınça*** “Bir insan ancak gücü yettiği şeyle emredilir.” (TİEM 29r/2)

uruġlan- “(ekin) tane tutmak” (< uruġla- “tohum ekmek” + n-, EDPT 220)

tarıġ ***uruġlandı*** “Ekin tane tuttu.” (DLT I-242

uşan- “parçalanmak” (< *uvşa-”parçalamak” (EDPT 16) +n- < uvuş+a-n-)

hem boġulmış hem tögülmiş hem ***uşanmış*** *hem süsülmiş* “Boğulmuş, öldüresiye dövülmüş, parçalanmış, boynuzla vurulmuş (hayvanlar)…” (R 27/16a2)

uwun- (< uw- “parçalamak” + (u)n-, EDPT 12)

1. ufalamak.

ol uziŋe etmēk ***uwundı*** “O, kendisine ekmek ufaladı.” (DLT I-196)

2. ovuşturmak.

uwnur *ėkki ayasını* "Ellerini ovuşturur." (TİEM 218r/1)

üḍrün-[203] "seçilmek" (< üḍür- "seçmek" (EDPT 67) + (ü)n-)

üḍründi *nēŋ* "Bazı şeyler seçildi." (DLT I-164)

üküşlen- "çok görmek" (< üküşle- "çok olduğunu sanmak" (EDPT 119) + n-)

minnet urmaġıl ***üküşlengey*** *sen* "(Yaptığın iyiliği) çok görerek başa kakma!" (TİEM 427v/6)

ünden- "çağrılmak, davet edilmek" (< ünde- "çağırmak" (EDPT 180) + n-)

ündenürler *taŋrının kitābı tapa ḫükm ḳalsun anlarnıŋ arasında* "Aralarında hüküm vermesi için Tanrı'nın kitabına çağrılırlar." (TİEM 40r/7)

ḳaçan ***ündense*** *(taŋrı) yaŋluz tėp tandıŋız* "Tanrı'ya çağrıldığınızda inkâr ettiniz." (R 35/29a3)

ançası bar ḳaçan ***ündense*** *siz kiriŋler* "Ancak davet edildiğinizde girin!" (R 33/16b1)

yapın- "gizlenmek, korunmak" (< yap- "kapamak" + (ı)n-, EDPT 878)

er ḳalḳan ***yapındı*** "Adam kalkanla korundu." (DLT II-190)

yarlıḳan- "bağışlanmak" (< yarlıḳa- "bağışlamak" (EDPT 968) n-)

bolġay siler ***yarlıḳanġay*** *siler* "Umulur ki bağışlanırsınız." (TİEM 111r/9)

bolġa kim ***yarlıḳanġa*** *siler* "Umulur ki bağışlanırsınız." (R 28/63a1)

yarun-[204] "aydınlanmak" (< yaru- "parlamak" (EDPT 956) + n-)

negü tir eşitgil ay bilgi ögüz – bilig birle köŋli ***yarunmış*** *kögüz* "Bilgisi deniz gibi olan ve bilgiyle gönlü aydınlanmış kişi ne der, dinle!" (KB 2243)

yumşan-[205] "kolaylaştırılmak" (< yumşa- "yumuşamak" (EDPT 939) + n-)

[203] Bu fiil EDPT'de yer almamaktadır.
[204] Bu fiil EDPT'de yer almamaktadır.

yana yėgil tegme yemişlerdin yana kirgil iḍiŋ yollarıŋa ***yumşanmış*** "Sonra meyvelerin hepsinden ye ve Rabbinin senin için kolaylaştırılmış olan yollarına gir." (R30/64b2)

yumurlan- "toplanmak" (< yumurla- "yumru yapmak, toplamak" + n-, EDPT 938)
sü ***yumurlandı*** "Asker toplandı." (DLT II-204)

yun- "yıkanmak" (< yu- "yıkamak" + n-, EDPT 942)
ḳopup ***yundı*** *ḳıldı yana taŋ namaz* "Kalkıp yıkandı (abdest aldı) ve sabah namazını kıldı." (KB 3954)
er suwda ***yundı*** "Adam suda yıkandı." (DLT II-182)

II. 2. 16. -(I, U)r-

İşlev bakımından geçissiz fiil tabanlarından geçişli, geçişli tabanlardan da ettirgen fiiller türetir. Eski Türkçeden beri yoğun olarak kullanılan işlek bir ektir.

açur- "acıktırmak, aç bırakmak" (< aç- "acıkmak" + ur-, EDPT 30)
açurġu *bularıġ yalın tutsa keḍ* "İyice yola gelmeleri için bunları aç bırakmalı." (KB 6365)
bu aş ol kişini ***açurġān*** "Bu yemek insanı acıktıran bir yemektir." (DLT I-171)

aḍır- (< *aḍ-ır-, EDPT 66)
1. ayırmak.
negü ḳılmışıŋnı sen ***aḍra*** *seçe – yora birdiŋ uḳtum ḳamuġnı aça* "Niçin yaptığını sen ayırarak ve seçerek izah ettin, ben de herşeyi açıkça anladım." (KB 797)
ol eḍgīni yawlāḳtan ***aḍırdı*** "O, iyiyi kötüden ayırdı." (DLT I-183)
ançada ***aḍırdımız*** *silerke teŋizni* "Bir vakit sizin için denizi ikiye ayırdık." (TİEM 6v/5)
aḍırġıl *biziŋ ara fāsıḳ boḍunlar ara* "Bizi fâsık kavimlerden ayır." (R 27/36b3)
2. açıklamak.

---

[205] Ata, bu fiil için 'boyun eğmek, itaat etmek' anlamlarını vermiştir, bk. Ata (2004), s. 791. Bizce bu anlamlandırma doğru değildir. Fiil, Nahl Suresi'nin 69. ayetinde yer almaktadır. Aynı ayet TİEM 200v/6'da şöyle geçmektedir: *yana yėŋler tėgme yėmişlerdin. kiriŋler iḍiŋ yollarıŋa yumşaḳ.* Fiilin 'kolaylaştırılmak' anlamı için bk. Elmalılı Hamdi Yazır, Hak Dini Kur'an Dili-Kur'an-ı Kerîm Meali, (haz.) Dücane Cündioğlu, Misyon Yay., İstanbul, 2001, s. 222.

aḍrar-mız *belgülerni bilür boḍunḳa* “Bilecek bir kavim için biz ayetlerimizi açıklarız.” (R 29/9a1)

artur- “arttırmak” (< art-ur-, EDPT 210)

şükür ḳılsa ni‘met bayat ***arturur*** “Şükredersen Tanrı nimetini arttırır.” (KB 756)

ōn yarmāḳ üze bīr ***arturdı*** “On parayı bir para arttırdı.” (DLT I-204)

aḳılık şeref cah cemal ***arturur*** “Cömertlik şeref, ikbal ve cemali arttırır.” (AH 258)

arturdı *anlarḳa taŋrı igni* “Tanrı onların hastalığını arttırdı.” (TİEM 3r/3)

arturdı *olarḳa īmānnı* “Onların imanını arttırdı.” (R 25/26b1)

batur- (< bat-ur-, EDPT 308)

1. batırmak, suya batırmak.

ol anı suwḳa ***baturdı*** “O, onu suya batırdı.” (DLT II-1)

suwḳa ***baturdımız*** *fir‘avn boḍunını* “Firavun’un kavmini suya batırdık.” (TİEM 6v/6)

eger tilese-miz ***baturġaytımız*** *olarnı* “Eğer istesek onları suya batırırdık.” (R 34/8a3)

2. (güneş, yıldız vb.) batmak, sönmek.

ḳapuġda yarutsa ḳaraŋḳu tünüg – ḳapuġda ***batursa*** *yarumış künüg* “O karanlık geceyi hizmet kapısında karşılamalı, parlak güneşi de aynı kapıda batırmalı.” (KB 2530)

3. saklamak.

ol sꞷzmn mendmn ***baturdı*** “O, sözünü benden sakladı.” (DLT II-1)

bışur- (< bış- “pişmek” + ur-, EDPT 383)

1. pişirmek.

ol et ***bışurdı*** “O, et pişirdi.” (DLT II-4)

2. işe alışıp beceri ve ustalık kazanmasını sağlamak, olgunlaştırmak.

bışurġu *tapuġda sınaġu körü* “(Kulu) önce hizmette pişirmeli ve iyice sınamalı.” (KB 636)

boḳur- “indirmek, düşürmek” (< boḳ- “ayakları bükmek” + ur-, EDPT 318)

ol at tegīrinde ***boḳurdı*** “O, atın değerini düşürdü.” (DLT II-6)

buşur- “kızdırmak, hiddetlendirmek” (< buş- “kızmak” + ur-, EDPT 384)

buşursa *keser baş ay bilgi yaruḳ* “Ey parlak bilgili! Eğer hiddetlenirsen başını keser.” (KB 784)

ol meni ***buşurdı*** “O, beni kızdırdı.” (DLT II-4)

uluġlarnı ***buşrup*** *saŋa bu mizah – kiçiglerni küstaḫ ḳılur bil yaḳın* “Bu alay büyükleri sana karşı hiddetlendirip küçükleri ise küstah yapar; bunu iyice bil.” (AH 347)

çökür- “çökertmek” (< çök-ür-, EDPT 416)

köŋülüŋ ***çökürme*** *sen inç yat köni* “Gönlünü çökertme, için rahat yat.” (KB 1109)

ol tewe ***çökürdi*** “O, deveyi çökertti.” (DLT II-7)

içür- “içirmek” (< iç-ür-, EDPT 30)

üle neŋ kişike yitür hem ***içür*** “İnsanlara malını dağıt; onları yedir ve içir.” (KB 1192)

ol aŋar sūw ***içürdi*** “O, ona su içirdi.” (DLT I-183)

ḳaçur- “kaçırmak” (< ḳaç-ur-, EDPT 592)

sözümni eşitgil ***ḳaçurmaġıl*** *öz* “Sözümü işit ve kendini kaçırma (gizleme).” (KB 3912)

bu er ol ḳonuḳnı ḳaçurġan “Bu adam konuğunu kaçıran adamdır.” (DLT I-381)

ḳaḍır-/ḳadır- (< *ḳaḍ-ır-, EDPT 604)

1. geri döndürmek.

sūsin yana ***ḳadırdı*** “Askerlerini de geri döndürdü.” (DLT I-163)

2. reddetmek, karşı koymak.

sözin ***ḳaḍra*** *kördüm küçüm yetmedi* “Sözüne karşı koymayı denedim ama gücüm yetmedi.” (KB 6244)

eştip ata anāŋnıġ sawlarını ***ḳadırma*** “Babanın ve ananın sözlerini işitip de reddetme.” (DLT I-375)

ḳaġur- “kavurmak” (< *ḳag-ur-, EDPT 612)

ol tarıġ ***ḳaġurdı*** “O, tahıl kavurdu.” (DLT II-6)

ḳatur- “katılaştırmak” (< ḳat- “sert olmak” + ur-, EDPT 604)

ol yumşāḳ nēŋni ***ḳaturdı*** “O, yumuşak şeyi katılaştırdı.” (DLT II-2)

keçür- (< keç- “geçmek” + ür-, EDPT 698)

1. geçirmek.

ol meni suwdan ***keçürdi*** “O, beni sudan geçirdi.” (DLT II-3)

yana ***keçürdimiz*** *taŋrı ḳulı oġlanını teŋizdin* “İsrailoğullarını denizden geçirdik.” (TİEM 124r/7)

2. bitirmek.

anıŋ īşīn ***keçürdüm*** “Onun işini bitirdim.” (DLT I-95)

3. bağışlamak.

tüzün sen yazuḳum ***keçür*** *ay bilir* “Sen merhametlisin; ey herşeyi bilen Tanrı, beni bağışla.” (KB 6513)

bu bēg ol yazuḳ ***keçürgēn*** “Bu bey suçları bağışlayan beydir.” (DLT I-383)

ilahi ***keçürgen*** *iḍim sen* ***keçür*** “Ey bağışlayan Rabbim! Sen bizi bağışla.” (AH 37)

yana ***keçürdimiz*** *silerdin anda kėdin* “Sizleri daha sonra tekrar bağışladık.” (TİEM 6v/7)

dürüst ***keçürdi*** *taŋrı olardın* “Şüphesiz Tanrı onları bağışladı.” (R 25/20a2)

4. devam ettirmek, sürdürmek.

keçür *sen me ‘umrüŋ könilik üze* “Sen de ömrünü doğrulukla geçir.” (AH 154)

keḍür- “giydirmek” (< keḍ- “giymek” + ür-, EDPT 705)

yitürse içürse ***ḳeḍürse*** *keḍim* “(Silah arkadaşlarını) yedirip içirmeli, giydirip kuşatmalı.” (KB 2280)

ol maŋa tōn ***keḍürdi*** “O, bana giysi giydirdi.” (DLT II-3)

yana ***keḍrüŋler*** *anlarḳa* “Onları giydirin de.” (TİEM 58r/8)

kėŋür- “genişletmek” (< kėŋü- “genişlemek” + r-, EDPT 733)

er ewin ***kēŋürdi*** “Adam evini genişletti.” (DLT II-352)

bütünlükün taŋrı ***kėnrür*** *işlig bilgen ol* “Şüphesiz Tanrı işleri genişleten (vasî) ve bilendir (âlim).” (TİEM 14r/3)

ḳısur- (< ḳıs-ur-, EDPT 669)

1. kısmak, kısa tutmak, uzatmamak.

köŋül til köni tut ***ḳısurġıl*** *sözüŋ* "Gönlünü ve dilini doğru tut, sözünü kısa tut." (KB 4052)

2. kısaltmak.

ol uzun nēŋni ***ḳısurdı*** "O, uzun nesneyi kısalttı." (DLT II-4)

ḳışur- "yoldan çıkarmak" (< ḳış- "sapmak, yoldan çıkmak" (EDPT 670) + ur)

tileyür yek kim ***ḳışursa*** *olarnı* "Şeytan onları yoldan çıkarmak istiyor." (R 26/32a1)

ḳopur- (< ḳop- "yükselmek" + ur-, EDPT 586)

1. ayağa kaldırmak.

ol meni ornumdın ***ḳopurdı*** "O, beni yerimden kaldırdı." (DLT II-1)

2. ayrılmak.

bu tüşün ***ḳopursa*** *tüşün ol ajun* "Bu konaktan ayrılırsan diğer konak yerin öbür dünyadır." (KB 1390)

3. diriltmek, kaldırmak, haşretmek.

sewüg sawçı birle ***ḳopurġıl*** *mini* "Beni (mahşerde) sevgili peygamber ile birlikte haşret." (KB 30)

andıḳtılar taŋrı tuta andlar ḳatıġlanmaḳlarça ***ḳopurmas*** *taŋrı anı kim ölse* "Tanrı ölen kimseyi diriltmez, diye olanca yeminleriyle Tanrı'ya ant da içtiler." (R 30/48b1)

küyür-/köyür- (< küy- "yanmak" + ür- < küñ-ür-, EDPT 733)

1. yakmak.

körürde ***küyürme*** *özüŋni küçün* "Kendini görerek zorla yakma." (KB 3624)

er otun ***köyürdi*** "Adam odun yaktı." (DLT II-247)

biz anut(t)ımız tanıġlılarḳa ***küyürgen*** *otnı* "Biz inkâr edenler için yakıcı bir ateş hazırlattık." (TİEM 376r/7)

anuttı olarḳa ***köyürgen*** *ot* "Onlara yakıcı bir ateş hazırlattı." (R 33/23b2)

2. işkence etmek.

bütünlükün anlar kim ***küyürdiler*** *mü'mīn erenlerni mü'mīn ḫatunlarnı* "Şüphesiz onlar mümin erkeklere ve kadınlara işkence ettiler." (TİEM 439r/4)

ozur- "önüne geçmek" (oz- "öne geçmek" (EDPT 279) + ur-)

ermez kün kerek bolsa aŋar yetmek aynı ap yime tün kündüzni ***ozruġlı*** "Ne güneş aya yetişebilir ne de gece gündüzün önüne geçebilir." (R 34/7b1)

öçür- "söndürmek" (< öç "sönmek" + ür-, EDPT 30)

bu otuġ negü teg ***öçürse*** *öter* "İnsan bu ateşi nasıl söndürse olur." (KB 3609)

ol otuġ ***öçürdi*** "O, ateşi söndürdü." (DLT I-183)

ḫalimlıḳ suwın saç ol otnı ***öçür*** "Yumuşaklık suyunu saç ve bu ateşi söndür." (AH 340)

tilerler kim ***öçürseler*** *taŋrı nūrını aġızları birle* "Tanrı'nın nurunu ağızlarıyla söndürmek istiyorlar." (TİEM 408v/1)

tilerler kim ***öçürseler*** *taŋrı nūrını aġızları birle* "Tanrı'nın nurunu ağızlarıyla söndürmek istiyorlar." (R 38/44a2)

öpür- "yudumlatmak, içirmek" (< öp- "içmek" + ür-, EDPT 14)

bu er ol sūt ***öpürgēn*** "Bu adam insanlara süt içiren bir adamdır." (DLT I-171)

ötür- (1) "öttürmek, çalmak" (< öt-ür-, EDPT 68)

ol sıbızġu ***ötürdi*** "O, düdük çaldı." (DLT I-182)

ötür- (2) "delmek, yırtmak" (öt- "geçmek, delip geçmek" + ür-, EDPT 68)

ol tām ***ötürdi*** "O, duvarı deldi." (DLT I-183)

ḳaçan mindiler erse kemi içiŋe ***ötürdi*** *ya'nī yırt(t)ı anı* "Gemiye bindikten sonra (tuttu) gemiyi deldi." (TİEM 220r/5)

sawur- "savurmak" (< saw- "savmak" + ur-, EDPT 791)

er tarıġ ***sawurdı*** "Adam buğdayı savurdu." (DLT II-6)

küyrelim anı yana ***sawralım*** *anı teŋiz içinde sawurmaḳ* "Onu yakalım ve denize savuralım." (TİEM 233r/8)

her-āyine köyreliŋ anı yana ***sawuralıŋ*** *anı teŋiz içinde sawurmaḳ* "Onu yakacalım ve denize savuralım." (R 31/68a3)

sıġur- sığdırmak" (< sıġ- "sığmak" + ur-, EDPT 815)

eşittim köŋülke ***sıġurdum*** *anı* “İşittim ve onu gönlüme sığdırdım.” (KB 3860)

ol ūnuġ ḳāpḳa ***sıġurdı*** “O, unu kaba sığdırdı.” (DLT II-6)

siŋür- (< siŋ- “sinmek” + ür-, EDPT 841)

1. sindirmek, içine işletmek.

yāġnı terïke ***siŋürdi*** “Yağı deriye sindirdi.” (DLT II-352)

2. yutmak.

kemişti mūsā tayaḳını ançada ol ***siŋürdi*** *ne kim yalġan yaratmış ėtmiş erdiler* “Musa asasını attı ve birdenbire o, onların yalandan uydurduklarını yuttu.” (TİEM 268r/3)

yarlıġ ıḍtımız mūsā tapa kemişgil tayaḳıŋını ançada ol ***siŋürdi*** *nė kim yalġan ayttılar erdi* “Musa’ya: ‘Asanı at!’ diye vahyettik. Birdenbire o, onların yalandan uydurduklarını yuttu.” (R 38/8b1)

talpır- “(kanat) çırpmak” (< talpı- “çırpınmak” + r-, EDPT 493)

ḳuş ***talpırdı*** “Kuş kanat çırptı.” (DLT I-48)

tatur- “tattırmak” (< tat-ur-, EDPT 459)

bu er ol aş ***taturġan*** “Bu adam (konuklarına) yemek tattıran adamdır.” (DLT I-380)

‘asel ***tatrup*** *ilkin tamaḳ tatıtıp* “Önce baldan tattırarak ağzı tatlandırır.” (AH 207)

taturġay *miz ḳıyāmet kün küyürgen ḳını* “Kıyamet günü yakıcı azabı tattıracağız.” (TİEM 242r/4)

taturdı *aŋar taŋrı açlıḳ örtügi ḳorḳunç* “Tanrı onlara açlığı ve korkuyu tattırdı.” (R 30/92a3)

tegür-/tėgür- (< teg- “değmek, dokunmak” + ür-, EDPT 485)

1. dokunmak.

yıraḳ turġıl anda ***tegürgey*** *yası* “Ondan uzak dur yoksa sana zararı dokunur.” (KB 781)

2. tevcih etmek, vermek.

bu ḫaṣ ḥacib atın ***tegürmiş*** *muŋa* “(Ona) bu Has Hacib adını tevcih etmiş (vermiş).” (KB 1)

3. tebliğ etmek.

ol maŋa bėgdin suz ***tegürdi*** "O, bana beyden söz getirdi (Beyin sözünü bana tebliğ etti.)." (DLT II-7)

belgü üçün ***tėgürdiler*** *iḍileri yarlıġlarını bildi taŋrı anlar üskinde sadı ḳamuġ nerseni saḳaş* "Peygamberlerin Rablerinden aldıkları emirleri tamamıyle tebliğ ettiklerini meydana çıkarsın. O, peygamberlerin yanındaki ilmi kuşatmış ve her şeyi sayısıyla sıralamıştır." (TİEM 425r/8)

tegrürler *taŋrınıŋ yumuşlarını* "Tanrı'nın haberlerini tebliğ ederler." (R 33/8b1)

toġur- "doğrulmak" (< toġ- "aşmak, geçmek, yükselmek" + ur-, EDPT 472)

ol maŋa ***toġurdı*** "O, benden tarafa doğruldu." (DLT II-5)

tolġar- "bulanmak" (< tolġa- "iç bulanmak" + r- < *tolıġ+a-r-, EDPT 497)

köŋlüm ***tolġardı*** "(Kötü yemek yemekten) gönlüm bulandı." (DLT II-51)

tuġur-/toġur- "doğurmak" (< tuġ- "doğmak" + ur-, EDPT 472)

olarda birisi küḍenke aş ol – ya sünnet aşı ya ***toġursa*** *oġul* "Bunlardan biri düğün ziyafetidir; biri de bir oğulun doğumu ya da sünneti dolayısıyla verilen ziyafettir." (KB 4575)

uraġut oġul ***tuġurdı*** "Kadın, çocuk doğurdu." (DLT II-5)

tuġmış yoḳ andın erdi yme ol kimersedin ***tuġrulmadı*** "O, doğmamış ve doğurulmamıştır." (TİEM 450v/7)

bilgil olar yalġanlıḳlarından ayurlar ***tuġurdı*** *taŋrı* "Bil ki onlar yalandan 'Tanrı doğurdu.' derler." (R 34/40b2)

tuşur- "kavuşturmak" (< tuş- "kavuşmak" + ur-, EDPT 566)

çerigde bir ança busuġḳa kigür – yaḍaġ oḳçı ***tuşrup*** *sen öŋdün yügür* "Askerin bir kısmını pusuya yatır; yaya okçuları harekete geçirip sen de önden koş!" (KB 2370)

ol meni saŋa ***tuşurdı*** "O, beni sana kavuşturdu." (DLT II-4)

uçur- "uçurmak" (< uç-ur-, EDPT 30)

uçarıġ ***uçurmaz*** *seniŋ ḳuşlarıŋ* “Senin av kuşların uçanı uçurmaz.” (KB 5379)

bu er ol ḳuşıġ ***uçurġāŋ*** “Bu adam daima kuş uçuran bir adamdır.” (DLT I-171)

yaḳur-/yaġur- “yaklaştırmak” (< yaḳ- “yaklaşmak” + ur-, EDPT 906)

özüŋke ***yaḳurma*** *ay ilig anı* “Ey hükümdar! Onu kendine yaklaştırma.” (KB 2509)

ol atıġ maŋa ***yaḳurdı*** “O, atı bana yaklaştırdı.” (DLT II-183)

yapçur- “yapıştırmak, kapatmak” (< yapış-ur-, EDPT 881)

ol ōḳḳa yüg ***yapçurdı*** “O, oka tüy yapıştırdı.“ (DLT II-196)

yapçuru *törçidiler ol ėkki üze uştmaḫ yapurġaḳındın* “O ikisi de üzerlerini cennet yapraklarıyla kapatmaya başladılar.” (TİEM 114r/4)

yaşur- “gizlemek” (< yaş- “gizlemek” + ur-, EDPT 979)

ol nēŋ ***yaşurdı*** “O, nesneyi sakladı.” (DLT II-473)

eger ***yaşursa*** *siler bėrse siler anı çıġaylarḳa ol yėgrek silerke* “Eğer onu (sadakayı) gizleseniz ve fakirlere öyle verseniz sizin için daha hayırlıdır.” (TİEM 35r/5)

eger belgürtse siz nerseni azu ***yaşursa*** *siz anı her-āyine taŋrı ḳamuġ neŋni bilgen* “Bir şeyi açığa vursanız da gizleseniz de şüphesiz Tanrı herşeyi gayet iyi bilendir.” (R 33/18a3)

yılır- “ılımak, ısınmak“ (< yılı- “ılımak” + r-, EDPT 932)

ajun tını ***yılırdı*** “Dünyanın soluğu ısındı.” (DLT II-104)

yüḍür- “yüklemek” (< yüḍ- “yüklemek” + ür-, EDPT 893)

uluġ yük boyunḳa ***yüḍürdi*** *ilig* “Hükümdarın omzuna ağır yük yükledi.” (KB 1437)

ol tėwėke yük ***yüḍürdi*** “O, deveye yük yükledi.“ (DLT II-183)

II. 2. 17. -sA-

Hem fiilden hem de isimden yeni fiiller türeten *-sA-* eki Karahanlı Türkçesinde çok kullanılmıştır. Ekin bu ikili kullanımı asıl işlevi konusunda da zaman zaman tartışmaların yaşanmasına sebep olmuştur.[206]

Fiil kök ve gövdelerine eklenerek "bir işi, hareketi yapmak istemek" anlamında fiiller türetir. *bütse-* "(yara) iyileşmek" örneğinde ise fiile "kendi kendine olma" anlamını katmıştır. Örneklerin biri dışında tamamı DLT'de tespit edilmiştir. *ḳapsa-* örneğine ise DLT dışında TİEM ve R'de rastlanmıştır.

Hacıeminoğlu'na göre ek aslında isimlerden fiiller türeten bir ektir. Fiilden fiil türetme fonksiyonu ise ona göre bir hece düşmesi sonucu ortaya çıkmış ve ek böylece fiil tabanına eklenmiş gibi bir görünüm kazanmıştır (*alsa-* < *al-ı-sa-, aşsa-* < *aş-ı-sa-* vb.).

Hamilton DLT'deki örnekleri dikkate alarak bu ekin isimden fiil yapan ekten farklı gibi göründüğünü söylemektedir.[207] Ergin ise *+sA-* isimden fiil yapma ekinin etkisiyle ortaya çıkmış olabileceği görüşünü taşımaktadır.[208]

açsa- "açmak istemek" (< aç-sa-, EDPT 31)
er ḳapuġ ***açsadı*** "Adam, kapıyı açmak istedi." (DLT I-233)

aġsa- "çıkmak istemek" (< aġ- "çıkmak, yükselmek" + sa-, EDPT 95)
ol tāġ ḳa ***aġsadı*** "O, dağa çıkmak istedi." (DLT I-233)

alsa- "almak istemek" (< al-sa-, EDPT 152)
ol at ***alsādı*** "O, at almak istedi." (DLT I-234)

aşsa- "aşmak istemek" (< aş-sa-, EDPT 265)
ol art ***aşsadı*** "O, dağın ardına aşmak istedi." (DLT I-233)

atsa- "atmak istemek" (< at-sa-, EDPT 71)

[206] Ayrıntılı bilgi için bk. *+sA-* ve Ercilasun (1995).
[207] Hamilton (1998), s. 257.
[208] Ergin (1993), s. 204.

*ol oḳ **atsādı*** “O, ok atmak istedi.” (DLT I-233)

bütse- “(yara) iyileşmek” (< büt- “iyileşmek”+ se-, EDPT 309)
*bāş **bütsēdi*** “Yara iyileşti.” (DLT II-295)

egse- “eğmek istemek” (< eg- “eğmek” + se-, EDPT 117)
*men butaḳ **egsēdim*** “Ben dalı eğmek istedim.” (DLT I-233)

emse- “emmek istemek” (< em-se-, EDPT 164)
*kenç anāsın **emsedi*** “Bebek, annesini emmek istedi.” (DLT I-234)

ėnse- “inmek istemek” (< ėn- “inmek” + se-, EDPT 191)
*er kütūdin **ėnsēdi*** “Adam damdan inmek istedi.” (DLT I-234)

ıḍsa- “göndermek istemek” (< ıḍ- “göndermek” + sa-, EDPT 71)
*ol ḳulın maŋa **ıḍsādı*** “O, kulunu bana göndermek istedi.” (DLT I-233)

içse- “içmek istemek” (< iç-se-, EDPT 31)
*sūw **içsedi*** “Su içmek istedi.” (DLT I-78)

itse- “itmek istemek” (< it-se-, EDPT 71)
*ol tāşıġ **itsēdi*** “O, taşı itmek istedi.” (DLT I-233)

ḳapsa- (< ḳap- “kapamak, örtmek”+ sa-, EDPT 587)
1. kuşatmak, etrafını sarmak.
*anig tegre kişi **ḳapsādı*** “Halk onun etrafını sardı.” (DLT II-296)
2. kapsamak, sınırları içine almak, şamil olmak.
*taŋrı **ḳapsayu** biligli turur tanıġlılarnı* “Tanrı inkâr edenleri kapsayandır.” (TİEM 3v/7)
*ol taŋrı ol kim ḳılurlar **ḳapsayu** bilgen* “Şühesiz Tanrı onların yaptıklarını çepeçevre kapsayandır (onların yaptıklarına şamil olandır).” (R 25/2a3)
3. kapmak istemek, almak istemek.
*ol anig tawārın **ḳapsādı*** “O, onun malını kapmak istedi.” (DLT II-296)

keçse- “geçmesini istemek” (< keç- “geçmek” + se-, EDPT 699)
ertiş suwın ***keçsedi*** “Ertiş ırmağını geçmek istedi.” (DLT I-170)

keçürse- “geçmesini istemek” (< keçür- “geçirmek” + se-, EDPT 699)
ḳara tūnüg ***keçürsēdim*** “Karanlık gecenin geçmesini istedim.” (DLT II-279)

keḍürse- “giydirmek istemek” (< keḍür- “giydirmek” + se-, EDPT 707)
ol maŋa tōn ***keḍürsēdi*** “O, bana giysi giydirmek istedi.” (DLT II-319)

kötürse- “götürmek istemek” (< kötür- “götürmek” + se-, EDPT 707)
er yük ***kötürsedi*** “Adam, yükü götürmek istedi.” (DLT I-235)

oḳıtsa- “okutmak istemek” (< oḳıt- “okutmak” + sa-, EDPT 82)
ol bitig ***oḳıtsādı*** “O, kitap okutmak istedi.” (DLT I-247)

ögitse- “öğütmek istemek” (< ögit- “öğütmek”+ se-, EDPT 105)
ol tarıġ ***ögitsēdi*** “O, buğday öğütmek istedi.” (DLT I-247)

ögse- “övmek istemek” (< ög- “övmek” + se-, EDPT 117)
ol meni ***ögsēdi*** “O, beni övmek istedi.” (DLT I-233)

ölse- “ölmek istemek” (< öl-se-, EDPT 152)
er ***ölsēdi*** “Adam ölmek istedi.” (DLT I-234)

öpse- “öpmek istemek” (< öp-se-, EDPT 15)
men anı ***öpsēdim*** “Ben, onu öpmek istedim.” (DLT I-232)

ötse- “geçmek istemek” (< öt- “geçmek” + se-, EDPT 71)
ol ūttin ***ötsēdi*** “O, delikten geçmek istedi.” (DLT I-233)

satsa- “satmak istemek” (< sat-sa-, EDPT 803)

ol atın ***satsadı*** "O, atını satmak istedi." (DLT II-296)

uķsa- "anlamak istemek" (< uķ- "anlamak" + sa-, EDPT 95)
er suzüg ***uķsādı*** "Adam, sözü anlamak istedi." (DLT I-233)

ursa- "vurmak, dövmek istemek" (< ur- "vurmak" + sa-, EDPT 238)
ol anı ***ursadı*** "O, onu dövmek istedi." (DLT I-233)

yapsa- (< yap- "kapatmak" + sa-, EDPT 880)
1. kapatmak.
başlıġ közüg ***yapsama*** "Yaralı gözü kapatma." (DLT II-48)
2. örtmek.
ķarlap ajun ***yapsadı*** "Kar yağıp dünyayı örttü." (DLT I-347)

yatsa- "yatmak istemek" (< yat-sa-, EDPT 894)
er ***yatsādı*** "Adam yatmak istedi." (DLT II-306)

yėse- "yemek yemek istemek" (< yė- "(herhangi bir şeyi) yemek" + se-, EDPT 974)
aş ***yēsedi*** "Yemek yemek istedi." (DLT I-78)

yıķsa- "yıkmak istemek" (< yıķ-sa-, EDPT 908)
ol tām ***yıķsādı*** "O, duvarı yıkmak istedi." (DLT II-307)

II. 2. 18. -sIK-/-sUK-

Karahanlı Türkçesinde eklendiği fiil tabanlarına edilgenlik anlamı katan bu ekin yapısını Eraslan, "*-sı- -si-* (~ *-su-/-sü-*) fiilden fiil yapma eki ile *-ķ-/-k-* kuvetlendirme fonksiyonu olan fiilden fiil yapma ekinin birleşmesiyle oluşmuştur." şeklinde açıklamaktadır.[209] Gabain, ekin edilgenlik ifadesi taşıdığını ve Türkçede seyrek kullanıldığını söylemektedir.[210]

[209] Eraslan (1996), s. 59.
[210] Gabain (2000), s. 60.

Deny ise ek hakkında "Div. L. T. *-sık* suretinde pek acayip bir lâhikanın da varlığını haber veriyor ki, bu fiil tabanlarına katılarak (mechûl bir mânaya yakın) zorlanış ve yeniliş mânası veren fiiller teşkil ediyordu. Öyle görünüyor ik bunlar, örneksemli bir teşekkülle vücud bulan küçük bir kelime takımından ibarettir." demektedir.[211]

alsıḳ- (< al-sıḳ-, EDPT 152)

1. kaybetmek.

bilir bolsa ḳaymet ol arsıḳmasa – satıġda tawıġda neŋ ***alsıḳmasa*** "Her şeyin kıymetini bilmeli, alışverişte aldanıp da malını kaybetmemeli." (KB 2803)

kümüş körse altun aŋar arsıḳar – iḍisi başın yir ya baş ***alsıḳar*** "Altını ve gümüşü görünce ona aldanır; efendisinin başını yer ya da kendi başını kaybeder." (KB 2726)

2. çaldırmak.

ol tawārın ***alsıḳdı*** "O, malını çaldırdı." (DLT I-216)

arsıḳ- (< ar- "aldatmak" + sıḳ-, EDPT 238)

1. aldanmak, yanılmak.

közi toḳ kişi bile neŋke suḳlanmaz ol – kişi neŋ bile bolsa ***arsıḳmaz*** *ol* "Gözü tok insanın mala karşı hırsı olmaz; böyle kimse mal ile de olsa aldanmaz." (KB 2722)

er ***arsıḳtı*** "Adam aldandı." (DLT I-216)

2. aldatılmak.

közi toḳ kişi bile neŋke suḳlanmaz ol - kişi neŋ bile bolsa ***arsıḳmaz*** *ol* "Gözü tok insanın mala karşı hırsı olmaz; böyle kimse mal ile de aldatılamaz." (KB 2722)

er ***arsıḳtı*** "Adam aldatıldı." (DLT I-78)

bassıḳ- (< bas-sıḳ-, EDPT 373)

1. ezilmek.

basayın tigüçi özi ***bassıḳar*** "Beni ezmek isteyenin kendisi ezilir." (KB 679)

2. basılmak, baskına uğramak

er yaġıḳa ***bassıḳtı*** "Adam düşmanın baskınına uğradı." (DLT II-75)

---

[211] Eraslan (1996), s. 59.

bilsik- (< bil-sik-, EDPT 344)

1. bilinmek, anlaşılmak.

anig yaşut īşı ***bilsikti*** "Onun gizli işi bilindi, anlaşıldı." (DLT II-76)

2. tanınmak.

ol er ***bilsikti*** "O adam tanındı." (DLT I-78)

soysuḳ- "soyguna uğramak, zenginliği elden gitmek" (soy-suḳ-, EDPT 860)

er ***soysuḳdı*** "Adamın zenginliği elinden gitti." (DLT I-78)

sürsük- "sürülmek, kovulmak" (sür- (EDPT 844) + sük-)

aydı çıḳġıl andın ḫorlanmış ***sürsükmiş*** "Oradan horlanmış ve sürülmüş olarak çık, dedi." (TİEM 113v/5)

tutsuḳ- "yakalanmak" (< tut-suḳ-, EDPT 461)

er yağıḳa ***tutsuḳdı*** "Adam düşmana yakalandı." (DLT II-75)

tuysuḳ- "duyar gibi olmak" (< tuy- "duymak" + suḳ-, EDPT 570)

er ***tuysuḳdı*** "Adam duyar gibi oldu." (DLT II-251)

ursuḳ- "dövülmek" (< ur- "vurmak" + suḳ-, EDPT 238)

urayın tigüçi özi ***ursuḳar*** "Beni dövmek isteyenin kendisi dövülür." (KB 679)

er ***ursıḳtı*** "Adam dövüldü." (DLT I-216)

utsuḳ- "kaybetmek" (< ut- "kazanmak" + suḳ-, EDPT 71)

ol yarmāḳ ***utsuḳdı*** "O, (oyunda) para kaybetti." (DLT I-216)

yėtsik- "yetişilmek" (< yėt- "yetişmek" + sik-, EDPT 894)

ḳaçġın er ***yėtsikdi*** "Kaçan adama yetişildi." (DLT I-78)

II. 2. 19. -(I, U)ş-

-(I, U)ş- eki, Karahanlı Türkçesinde fiil kök ve gövdeleriyle isimden türemiş fiillere gelerek birbirinden farklı fonksiyonları üstlenmiş fiiller türeten bir ektir. Ünsüzle biten fiillerden sonra geldiği durumlarda araya ünlü uyumlarına tâbi olan yardımcı ünlüleri aldığı görülür.

Karahanlı Türkçesinde işlek olarak kullanıldığını tespit ettiğimiz bu ekin asıl fonksiyonu fiilin özneyle olan bağlantısı bakımından işteşlik esasına dayalı ortaklaşa yapılan bir işi gösteren fiiller türetmesidir. Ortaklaşmanın türüne göre ekin fonksiyonlarındaki çeşitlilik şöylece ortaya konulabilir:

a. Fiilin gösterdiği, belirttiği işi iki öznenin "karşılıklı" olarak yaptığını ortaya koyan fiiller türetir.

b. Fiilin gösterdiği, belirttiği işi birden çok kişinin "ortaklaşa" yaptığını ortaya koyan fiiller türetir.

c. Eklendiği fiil kök veya gövdelerinden bir "kendiliğinden olma, kendi kendine gerçekleşme" bildiren fiiller türetir.

Ekin "kendiliğinden olma, kendi kendine gerçekleşme" fonksiyonunda ve anlamında fiiller türetmesi ekteki ortaklaşma işlevinin değişmesi ve gelişmesiyle ortya çıkmıştır.[212]

aḍırtlaş- "ihtilafa düşmek" (< aḍırtla- "ayırt etmek" (EDPT 70) + ş-)

*kim belgürtse olarḳa ol kim **aḍırtlaşurlar** anıŋ içinde nėme bilseler anlar kim tandılar kim olar erdiler yalġançılar* "Hakkında ihtilafa düştükleri şeyi onlara açıklamak ve kâfir olanların da kendilerinin yalancılar olduklarını bilmeleri için (Tanrı onları diriltecek)." (R 30/49a2)

aḍnaş- "ihtilafa düşmek" (< aḍna- "değişmek, farklılaşmak" (EDPT 62) + ş- < aḍın + a-ş-)

***aḍnaşmadılar** ançaḳ keldi erse anlarḳa bitig* "İhtilafa düşmeleri de kendilerine kitap geldikten sonra oldu." (TİEM 161v/4)

[212] Korkmaz (2003), s. 132.

indürmedimiz seniŋ üze bitigni meger belgürtse olarḳa ol kim ***aḍhaştılar*** *anıŋ içinde*
"Sana bu kitabı indirmemizin sebebi onlara hakkında ihtilafa düştükleri şeyi beyan etmen içindir." (R 30/61b1)

aġrış- "sızlaşmak, birlikte üzülmek" (< aġrı- "ağrımak" + ş-, EDPT 92)
olār bu īşḳa ***aġrıştılār*** "Onlar bu işe birlikte üzüldüler." (DLT I-212)

aldaş- "oyun etmek, aldatmaya çalışmak" (< alda-ş-< alta- "aldatmak" (EDPT 133) +ş-)
çın ėkki yüzlügler ***aldaşurlar*** *taŋrı dostları birle* "Şüphesiz iki yüzlüler (münafıklar) dostlarıyla Tanrı'yı aldatmaya çalışırlar." (TİEM 75r/8)

alış- "karşılıklı almak" (< al-(ı)ş-, EDPT 153)
olarḳa ḳatılġıl keliş hem barış – negü ḳolsa birgil ***alış*** *hem biriş* "Onlara katıl, git ve onlar da sana gelsin; ne isterlerse ver, karşılıklı al ve ver." (KB 4421)
olār ėkki tawār satışġān alışġānlār ol "Onlar karşılıklı mal alıp satanlardır." (DLT II-381)

alḳaş- "birlikte alkışlamak" (< alḳa- "alkışlamak, övmek" + ş-, EDPT 139)
ol menig birle alḳış ***alḳaşdı*** "O, benimle birlikte alkışladı." (DLT I-213)

alḳış- "birbirini yok etmek" (< alḳ- "mahvetmek, bozmak" + (ı)ş-, EDPT 139)
bōy (bī̆r) ėkki bile ***alḳaştı*** "İki boy birbirini yok etti." (DLT I-213)

arış- "birbirini aldatmak, kandırmak" (< ar- "kandırmak" + (ı)ş-, EDPT 239)
olār ėkki ***arışdı*** "Onları birbirlerini aldattı." (DLT I-186)

arwaş- "birlikte anlaşılmayan sözler söylemek" (< arwa- "büyü yapmak" + ş-, EDPT 199)
ḳāmlār ḳamuġ ***arwaşdı*** "Büyücüler birlikte anlaşılmayan sözler söylediler." (DLT I-213)

atış- (< at-(ı)ş-, EDPT 72)

1. atışmak, atmada yarışmak.

*ol menig birle oḳ **atışdı*** "O, benimle ok atmada yarıştı." (DLT I-185)

2. tartışmak.

*ançada öldürdüŋüzler bir tenni **atıştıŋızlar** anın içinde* "Bir vakit bir insanı öldürdünüz ve onun hakkında birbirinizle tartıştınız." (TİEM 9r/2)

ayrış- "birbirinden ayrılmak" (< ayır-(ı)ş- < aḍır-"ayırmak" + (ı)ş-, EDPT 69)

*olār ėkki **ayrışdı*** "Onlar birbirinden ayrıldı." (DLT I-229)

aytış- "birbirine sormak" (< ayıt- "sormak" (EDPT 269) + (ı)ş-)

*sözlengey bir ançaları bin arçası üze **aytışġaylar*** "Bazısı bazısına dönüp soracaklar ve şöyle diyecekler." (TİEM 386r/1)

baḳış- "bakışmak, birbirine bakmak" (< bak-(ı)ş-, EDPT 321)

*yaḳışsa yarutur **baḳışsa** özün* "Yaklaştıklarını ve bakıştıklarını aydınlatır." (KB 134)

*olār bīr bīrke **baḳışdı*** "Onlar birbirine baktı." (DLT II-16)

barış-[213] "karşılıklı gitmek, birbirine gitmek" (< bar- "gitmek" + (ı)ş-, EDPT 369)

*ḳatılġu kelişgü **barışġu** kerek* "Onlar ile karışmalı ve karşılıklı gelip gitmelidir." (KB 4168)

*olār bīr bīrke **barışdı*** "Onlar birbirine gittiler." (DLT II-12)

beküş- "sağlamlaşmak" (< bekü- "sağlam, muhkem olmak" + ş-, EDPT 329)

***beküşdi** nēŋ* "Nesne sağlamlaştı." (DLT II-17)

bėriş-/biriş- "verişmek, karşılıklı vermek" (< bėr- "vermek" + (i)ş-, EDPT 370)

*olarḳa ḳatılġıl keliş hem barış – negü ḳolsa birgil alış hem **biriş*** "Onlara katıl, git ve onlar da sana gelsin; ne isterlerse ver, karşılıklı al ve ver." (KB 4421)

*olār bīr bīrke ḳīz **bėrişdi*** "Onlar birbirlerine kız verdi." (DLT II-12)

---

[213] Fiil hakkında ayrıntılı bilgi ve tarihî ve çağdaş Türk lehçelerindeki kullanımları için bk. Mustafa Öner, "Barış-/Barış Sözü Hakkında", Türk Dili ve Edebiyatı Araştırmaları Dergisi, VIII, İzmir, 1994, s. 57-65.

biliş- "tanışmak" (< bil-(i)ş-, EDPT 345)

bilişmez *kişig sen bileyin tise* "Tanışmadığın insanı tanıyayım dersen…" (KB 2251)

ol menig birle ***bilişdi*** "O, benimle tanıştı." (DLT II-18)

ḳaldımız silerni gürūh gürūh uġuşlar ***bilişse*** *siler* "Tanışasınız diye sizleri kavimlere ayırdık." (TİEM 380r/3)

ḳaldımız silerni ögürler uġuşlar ***bilişiŋler*** *tėp* "Tanışasınız diye sizleri kavimlere ayırdık." (R 37/64a1)

boymaş- "karışmak, karmaşıklaşmak" (< *boyma-ş-, EDPT 386)

īş ḳamuġ ***boymaşdı*** "İş büsbütün karmaşıklaştı." (DLT II-250)

böḏüş- "birlikte oynamada ve dans etmede yarışmak" (< bödü- "dans etmek" + ş-, EDPT 309)

oġlan ***böḏüşdi*** "Oğlanlar oyunda ve dans etmede yarıştılar." (DLT II-11)

bulġaş-[214] "karışmak" (< bulġa- "bulanmak" (EDPT 337) + ş-)

ḳalın sü yayılsa için ***bulġaşur*** "Kalabalık ordu yayılırsa içinden karışır." (KB 2336)

çandış- "birbirine düşmanca davranmak ve birbirinden çekinmek" (< *çand-(ı)ş-, EDPT 425)

olār ėkki ***çandışdı*** "Onlar birbirine düşmanca davrandı ve birbirinden çekindiler." (DLT II-66)

çarlaş- "ağlaşmak" (< çarla- "bağırmak" + ş-, EDPT 430)

oġlān ***çarlaşdı*** "Çocuklar ağlaştı." (DLT II-67)

çıḳraş- "gıcırdamak" (< çıḳra- "gıcırdamak" + ş-, EDPT 411)

tīş ***çıḳraşdı*** "Diş gıcırdadı." (DLT II-67)

çuwşaş-/şuwşaş- "fısıldaşmak" (< çuwşa-/şuwşa- "fısıldamak" + ş-, EDPT 866)

ol anig birle ***şuwşaşdı*** "O, onunla fısıldaştı." (DLT II-138)

[214] Bu fiil EDPT'de yer almamaktadır.

yoḳ eḍgülük üküş içinde ola(r) ***çuwşaşmaḳlarındın*** “Onların fısıldaşmalarının birçoğunda hayır yoktur.” (TİEM 72r/5)

eḍleş- “birbirine hürmek etmek, değer vermek, ağırlamak” (< eḍle- “hürmek etmek, değer vermek” + ş-, EDPT 58)

olār bīr ekindīni ***eḍleşdi*** “Onlar birbirini ağırladı.” (DLT I-214)

ekiş- “birlikte tohum ekmek” (< ek-(i)ş-, EDPT 119)

ol maŋa tarıġ ***ekişdi*** “O, benimle birlikte tohum ekti.” (DLT I-188)

elgeş- “birlikte elemek” (< elge- “elemek” + ş-, EDPT 143)

ol aŋar ūn ***elgeşdi*** “O, onunla birlikte un eledi.” (DLT I-213)

eligleş- “el sıkışmak” (< eligle- “elle tutmak” + ş-, EDPT 145)

eligleşti *ilig bu zahid bile* “Hükümdar bu zahitle el sıkıştı.” (KB 5037)

ėlleş-/illeş- “anlaşmak, barış yapmak” (< ėlle- “el sıkışmak” + ş-, EDPT 153)

yalawaç ıḍıp sen bar ***illeş*** *yorı* “Elçi gönderip barış yapmaya git.” (KB 2362)

eger emitseler ***ėlleşmekke*** *emitgil aŋar* “Eğer barış yapmaya yanaşırlarsa sen de onlara yanaş.” (TİEM 137r/2)

kim keçürse ***ėlleşse*** *anıŋ yanutı taŋrı üze* “Kim affedip barışı sağlarsa onun mükâfatı Tanrı katındadır.” (R 36/27a2)

ėwiş- “koşuşmak, yarışmak” (< ėw- “acele etmek” + (i)ş-, EDPT 16)

kişilēr īşḳa ***ėwişdi*** “İnsanlar işe koşuştu.” (DLT I-187)

ey yalavaç ḳaḍġurtmasun sėni anlar kim ***ėwişürler*** *küfr içinde* “Ey peygamber! Küfürde yarışanlar seni kaygılandırmasın.” (R 27/46b3)

ıḍış- “karşılıklı alıp vermek, armağanlaşmak” (< ıḍ- “göndermek, vermek” + (ı)ş-, EDPT 73)

ol maŋa ertüt ***ıḍıştı*** “O, benimle armağanlaştı.” (DLT I-186)

ıġlaş- “ağlaşmak” (< ıġla- “ağlamak” + ş-, EDPT 86)
oġlān ***ıġlaştı*** “Bebekler ağlaştı.” (DLT I-215)

ısrış- “birbirini ısırmak” (< ısır-(ı)ş-, EDPT 252)
ėkki aḍġır birle ***ısrıştı*** “İki aygır birbirini ısırdı.” (DLT I-212)

içiş- “içmede yarışmak” (< iç-(i)ş-, EDPT 31)
ol menig birle süt ***içişdi*** “O, benimle süt içmede yarıştı.” (DLT I-185)

iliş- “ilişmek, yapışmak” (< il- “bağlı olmak” + (i)ş-, EDPT 153)
tişin tırŋaḳın teg yaḳa tut ***iliş*** “Dişinle tırnağınla yakasından tutup yapış.” (KB 2377)
ėkke nēŋ birle ***ilişdi*** “İke şey birbirine ilişti.” (DLT I-189)

imleş- “işaretleşmek” (< imle- “işaret etmek” + ş-, EDPT 161)
ol anig birle elgin ***imleşdi*** “O, onunla elle işaretleşti.” (DLT I-215)

irkiş- (< irk- “toplanmak” + (i)ş-, EDPT 227)
1. birlikte toplamak, toplamada yardım etmek.
ol maŋa tawār ***irkişti*** “O, mal toplamada bana yardım etti.” (DLT I-213)
2. toplaşmak, bir araya gelmek.
kelgēlimet ***irkişür*** “Gelmek için toplaşır.” (DLT I-163)

irteş- “birlikte irdelemek, araştırmak” (< irte- “aramak, araştırmak” + ş-, EDPT 211)
olār bu sözüg ***irteştilēr*** “Onlar, bu sözü araştırdılar.” (DLT I-210)

ḳapış- “kapışmak, yakalamaya çalışmak” (< ḳap- “kapmak, yakalamak” + (ı)ş-, EDPT 587)
ol menig birle topıḳ ***ḳapışdı*** “O, benimle topu yakalamaya çalıştı.” (DLT II-9)

ḳarġaş- “birbirine beddua etmek” (< ḳarġa- “beddua etmek” + ş-, EDPT 656)
olār ėkki ***ḳarġaşdı*** “Onlar birbirine beddua etti.” (DLT II-72)

ḳavuş- “kavuşmak” (< *ḳav-(ı)ş-, EDPT 588)

tirigle firaḳ bolsa ***ḳawşur*** *yana* “Sağken ayrılsalar bile insanlar yine kavuşurlar.” (KB 6204)

tāġ tāġ̇ḳa ***ḳawuşmās*** *kişi kişṁke* ***ḳawuşūr*** “Dağ dağa kavuşmaz, insan insana kavuşur.” (DLT II-16)

anlar ***ḳavuşdaçılar*** *iḍileriŋe* “Onlar Rablerine kavuşacaklar.” (TİEM 165v/4)

kekteş- “birbirinden nefret etmek” (< kekte- “nefret etmek, kin duymak” + ş-, EDPT 710)

ol ėkki ***kekteşdi*** “Onlar birbirinden nefret etti.” (DLT II-73)

keliş- “karşılıklı gelmek” (< kel- “gelmek” + (i)ş-, EDPT 720)

ḳatılġu ***kelişgü*** *barışġu kerek* “Onlar ile karışmalı ve karşılıklı gelip gitmelidir.” (KB 4168)

ol maŋa ***kelişdi*** *barışdı* “O bana gelip gitti; ben de ona gelip gittim.” (DLT II-19)

kėŋeş-/kineş- “danışmak” (< kėŋe- “görüşmek, danışmak” + ş-, EDPT 734)

ḳayu işni ḳılmaḳ tilese özüŋ – köŋül birle aşnu ***kiŋeşgil*** *sözüŋ* “Hangi şi yapmak istersen önce bunu gönlüne danış.” (KB 3688)

ol maŋa ***kėŋeşdi*** “O, bana danıştı.” (DLT II-353)

eger tileseler ėkkegü sütdin aḍırmaḳ tileşmekdin olar ėkkidin ***kėneşmek*** *yazuḳ yoḳ ol ėkki üze* “Eğer anne ve baba birlikte isteyerek ve danışarak çocuğu sütten kesmek isterlerse onlara günah yoktur.” (TİEM 29r/3)

kėŋeşgil *olar birle* “Onlarla (işlerin hakkında) danış.” (R 25/22b3)

keziş- “gezmede yarışmak” (< kez- “gezmek” + (i)ş-, EDPT 762)

ol maŋa yēr ***kezişdi*** “O, benimle birlikte yeryüzünü gezmekte yarıştı.” (DLT II-15)

ḳopuş- “birlikte kalkmak” (< ḳop- “ayağa kalkmak” + (u)ş-, EDPT 588)

ol menig birle ***ḳopuşdı*** “O, benimle birlikte kalktı.” (DLT II-9)

ḳopzaş- "kopuz çalmada yarışmak" (< ḳopza- "kopuz çalmak" + ş- < ḳopuz+a-ş-, EDPT 589)

ḳızlar ***ḳopzaşdı*** "Kızlar kopuz çalmada yarıştı." (DLT II-72)

ḳorḳuş- "birbirinden korkmak" (< ḳorḳ-(u)ş-, EDPT 656)

olār ėkki ***ḳorkuşdı*** "Onlar birbirinden korktu." (DLT II-72)

körüş-/köriş- (< kör- "görmek" + (ü)ş-, EDPT 748)

1. karşılıklı görmek.

ḳaçan ***körüştiler*** *erse ėkki gürūh aydı mūsā nökerleri biz yėtmişlerdin* "Ne zaman ki iki topluluk birbirini gördü, Musa'nın ashabı: 'Yakaladık!' dediler." (TİEM 269v/3)

2. görüşmek.

iki öz ***körüşmek*** *tilese küsep* "Birbirimizi arzulayıp görüşmek istersek…" (KB 3698)

3. bakışmak.

ol menig birle ***körişdi*** "O benimle bakıştı." (DLT II-14)

4. görünmek.

körüşmez *yağınıŋ küsi keḍ yıraḳ* "Görünmez düşmanın şöhreti uzaktan büyük görünür." (KB 2368)

ḳuçuş- "kucaklaşmak" (< ḳuç- "kucaklamak" + (u)ş-, EDPT 593)

ḳuçuştı *esenleşti yüz köz öpüp* "Öpüşüp kucaklaştı ve hâl hatır sordular." (KB 3292)

ol menig birle ***ḳuçuşdı*** "O, benimle kucaklaştı." (DLT II-11)

ḳurış- "kurumak" (< ḳurı- "kurumak" + ş-, EDPT 665)

etmēk ḳamuġ ***kurışdı*** "Ekmek tamamen kurudu." (DLT II-14)

mayış- "yere yapışmak" (< may- "bayılmak" + (ı)ş-, EDPT 773)

er yērke ***mayışdı*** "Adam yere yapıştı." (DLT II-248)

meŋzeş- "birbirine benzemek, benzeşmek" (< meŋze- "benzemek" (EDPT 352) + ş-)

meŋzeşdi *mü yaratıġ anlar üze* "Bu yaratma onlara göre birbirine benzedi mi?" (TİEM 184v/7)

oŋşaş- “birbirine benzemek” (< oŋşa- “benzemek” (EDPT 97) + ş-)

oŋşaştı *köŋülleri* “Kalpleri birbirine benzedi.” (TİEM 14r/7)

oḳış- “çağrışmak” (< oḳı- “çağırmak” + ş-, EDPT 96)

üle neŋ erig ög toḳış at ***oḳış*** “Askere mal dağıt, kahramanlıkları öv ve adlarını çağır.” (KB 2365)

eren alpı ***oḳıştılar*** “Yiğitler çağrıştılar.” (DLT I-186)

oḳtaş- “ok atışmak, ok atmada yarışmak” (< oḳta- “ok atmak” + ş-, EDPT 82)

ol anig birle oḳtaştı “O, onunla ok atmada yarıştı.” (DLT I-210)

orlaş- “bağrışmak” (< orla- “bağırmak” + ş- < orıla-ş-, EDPT 230)

bōdun ḳamuġ ***orlaşdı*** “Halk hep birlikte bağrıştı.” (DLT I-214)

ozuş- (< oz- “öne geçmek, uzaklaşmak” + (u)ş-, EDPT 290)

1. koşuşmak.

ozuşuŋlar *yarlıḳamaḳ tapa iḍiŋizlerdin ol būstānḳa kim anıŋ kėŋliki kök yėr teg anutuldı anlarḳa kim kėrtgündiler teŋrike yalavaçıŋa* “Rabbinizden bir mağfirete, Tanrı’ya ve peygamberine inananlar için hazırlanmış olup genişliği gökle yerin genişliği kadar olan cennete koşuşun.” (TİEM 398r/6)

2. yarışmak.

ol menig birle at ***ozuşdı*** “O, benimle at koşturmada yarıştı.” (DLT I-187)

ozuşuŋlar *eḍgülüklerke* “İyilikte birbirinizle yarışın.” (TİEM 17v/5)

ozuşuŋ *ḫayrātlar içinde* “İyilikte birbirinizle yarışın.” (R 27/54a3)

öçeş- “rekabet etmek, yarışmak” (< *öçe-ş-, EDPT 32)

öçeşme *bu begler bile sen bolup* “Sen hiçbir vakit bu beylerle rekabet etme.” (KB 4086)

öliş- “nemlenmek” (< öli- “nemlenmek” + ş-, EDPT 154)

ölişdi *nēŋ* “Nesne nemlendi.” (DLT I-189)

öpüş- "öpüşmek" (< öp-(ü)ş-, EDPT 16)
ol menig birle ***öpüşdi*** "O, benimle öpüştü." (DLT I-185)

örteş- "(karşılıklı olarak) yakmak" (< örte- "yakmak" + ş-, EDPT 211)
bōḍun bir ėkindiṉig ewlērin ***örteşdi*** "Halk birbirinin evlerini yaktı." (DLT I-210)

örtüş- "birlikte bir şeyi örtmek, gizlemek" (ört-(ü)ş-, EDPT 211)
olār bu iṣig ***örtüşdi*** "Onlar bu işi gizlediler." (DLT I-210)

sançış- "birbirine (hançer vb.) saplamak" (< sanç- "batırmak, saplamak" + (ı)ş-, EDPT 836)
olār ėkki ***sançışdı*** "Onlar birbirine hançer sapladı." (DLT II-70)

sanrış- "(karşılıklı) saçmalamak" (< sanrı- "saçmalamak" + ş- < sandrı-ş-, EDPT 837)
esrükler ḳamuġ ***sanrışdı*** "Sarhoşlar saçmaladı." (DLT II-69)

satığlaş- "(karşılıklı) alışveriş yapmak" (< satığla- "alışveriş yapmak" + ş-, EDPT 801)
satığlaşdı "Alışveriş yaptı." (DLT II-321)
küweniŋler satığıŋızlar birle ol kim ***satığlaştıŋızlar*** *anıŋ birle* "Onunla yaptığınız bu alışverişe güvenin." (TİEM 150v/6)

satış- "birlikte satmak, satmasına yardım etmek" (< sat-(ı)ş-, EDPT 803)
ol maŋa tawār ***satışdı*** "O, benimle birlikte mal sattı." (DLT II-10)

sawaş- "savaşmak" (< *sawa-ş-, EDPT 793)
olār ėkki ***sawaşdı*** "Onların ikisi savaştı." (DLT II-15)

sawlaş- (< sawla- "söylemek" + ş-, EDPT 789)
1. karşılıklı atasözü söylemek.
ol menig birle ***sawlaşdı*** "O, bana atasözü söyledi; ben de ona söyledim." (DLT II-70)
2. tartışmak, tartışmaya girmek"

körmes mü sen olarnı kim nelüklüg ***sawlaşdı*** *ibrāhīm birle iḍisi içinde kim bėrdi aŋar taŋrı erkligligni* "Tanrı kendisine hükümranlık verdiği hâlde İbrahim'le Rabbi hakkında tartışmaya gireni görmez misin?" (TİEM 33r/3)

seḍreş- "seyrekleşmek" (< seḍre- "seyrelmek" + ş-, EDPT 803)
tōn ***seḍreşdi*** "Giysi seyrekleşti." (DLT II-67)

soġış- "soğumak" (< soġı- "soğumak" + ş-, EDPT 817)
ud ***soġışdı*** "Mevsim soğudu." (DLT II-15)

soluş- "solmak" (< sol-(u)ş-, EDPT 828)
yāş ***soluşdı*** "Yeşil (olan şeyler) soldu." (DLT II-19)

soruş- (1) "birbirine sormak, danışmak" (< sor- "soru sormak" + (u)ş-)
olar ***soruşmaġalar*** "Onlar birbirlerine de soramayacaklar." (R 32/42a2)

soruş- (2) "emmek, çekmek" (< sor- "emmek" + (u)ş-, EDPT 855)
tōn tērig ***soruşdı*** "Giysi teri emdi." (DLT II-13)

sözleş-
1. konuşmak.
ol menig birle ***sözleşdi*** "O, benimle konuştu." (DLT II-69)
ol taŋrı eşitür siziŋ ***sözleşmekleriŋizni*** "O Tanrı sizin konuşmalarınızı işitir." (R 38/2a1)
2. fısıldaşmak" (< sözle- "söylemek" + ş-, EDPT 864)
bardılar anlar aḳru ***sözleşürler*** "Derken yürüdüler, fısıldaşıyorlardı." (TİEM 418r/4)

suwış-[215] "cıvıklaşmak" (< *suwı- "cıvımak"+ ş- < suw+ı-ş-, OTWF 177)
yoġurmış ūn ***suwışdı*** "Yoğrulmuş un (suyun çokluğundan) dolayı cıvıklaştı." (DLT II-16)

[215] Clauson, bu fiilin *suw* 'su' isminden türetildiğini; ancak *-ış-* ekiyle bu şekilde türetilmiş başka bir örneğe rastlanılmadığını belirtmektedir, Clauson (1972), s. 793. Kanaatimizce bu fiil için Erdal'ın yaklaşımı doğrudur.

süsüş- “boynuzla vurulmak, delinmek, vurulmak” (< süs- “toslamak, boynuzla vurmak” (EDPT 855) + (ü)ş-)

ḫarām ḳılındı siler üze özi ölmiş ḳan toŋuz eti ol kim uḳıldı taŋrıda aḍınḳıḳa anıŋ birle ***süsüşüp*** *boġulmış* “Leş, kan, domuz eti ve Tanrı’dan başkası adına vurularak boğulmuş (hayvanlar) size haram kılındı.” (TİEM 79v/7)

tamış- “damlamak” (< tam- “damlamak” + (ı)ş-, EDPT 510)

sūw ***tamışdı*** “Su damladı.” (DLT II-20)

taplaş- “uzlaşmak, anlaşmak” (< tapla- “razı olmak” + ş-, EDPT 440)

olār bu īşıġ ḳamuġ ***taplaşdılār*** “Onların hepsi bu iş üzerinde uzlaştılar.” (DLT II-65)

yazuḳ yoḳ siziŋ üze anıŋ içinde kim ***taplaşsa*** *sizler anıŋ birle kesilmişde kiḍin* “Mihir kesildikten sonra (bir miktar indirim için) karşılıklı anlaşırsanız bunda sizin için günah yoktur.” (R 26/3b1)

tarmaş- “birbirini kaşımak” (< tarma- “tırmalamak” + ş-, EDPT 550)

olār ėkki ***tarmaşdı*** “Onlar birbirini kaşıdı.” (DLT II-66)

teŋeş- “denkleşmek, birleşmek” (< *teŋe-ş- < teŋ “eşit, denk” + e-ş-, EDPT 526)

belaġat bile ḫaṭ ***teŋeşse*** *ḳalı – iḍi eḍgü til bu bitig söz tili* “Hattın güzelliği eğer belagat ile birleşirse, yazılı söz mükemmel bir ifade bulmuş olur.” (KB 2695)

tepiş- “tepişmek” (< tep-(i)ş-, EDPT 446)

ol menig birle ***tepişdi*** “O, benimle tepişti.” (DLT II-9)

tėrgeş- “toplaşmak” (< *terge-ş-, EDPT 545)

ḳalın eren ***tėrgeşür*** “Pek çok insan toplaşır.” (DLT I-166)

tıḍış- “birbirini engellemek” (< tıḍ- “engel olmak” + (ı)ş-, EDPT 462)

olār bīr bīrig ***tıḍışdı*** “Onlar birbirlerini engelledi.” (DLT II-11)

tileş- (< tile- “istemek, dilemek” + ş-, EDPT 502)

1. dilemekte yarış etmek.

ol menig birle nēŋ ***tilēşdi*** “O, benimle bir şeyler dilemekte yarış etti.” (DLT II-18)

2. birlikte istemek.

eger tileseler ėkkegü sütdin aḍırmaḳ ***tileşmekdin*** *olar ėkkidin ḳėneşmek yazuḳ yoḳ ol ėkki üze* “Eğer anne ve baba birlikte isteyerek ve danışarak çocuğu sütten kesmek isterlerse onlara günah yoktur.” (TİEM 29r/3)

toġraş- “birlikte doğramak” (< toġra- “doğramak” + ş-, EDPT 473)

ol maŋa et ***toġraşdı*** “O, benimle birlikte et doğradı.” (DLT II-68)

toḳış-/toḳuş- “savaşmak, dövüşmek” (< toḳı- “vurmak” + ş-, EDPT 474)

taḳı bolmaz erse yaġı oġrasa – ***toḳışmaḳ*** *tilese köŋül birmese* “Böyle olmazsa ve düşman anlaşmak istemeyip savaşmakta ısrar ederse…” (KB 2364)

beglēr ***toḳışdı*** “Beyler dövüştü.” (DLT II-16)

toḳuşuŋlar *taŋrı yolı içinde* “Tanrı yolunda savaşın.” (TİEM 22v/6)

ṅėme üküş yalavaçdın ***toḳuşdı*** *anıŋ birle üküş ögürler* “Nice peygamber beraberinde birçok Tanrı eriyle birlikte savaştı.” (R 35/13b1)

topraş- “tozlanmak” (< topra- “kurumak” + ş-, EDPT 445)

yēr ḳurup ***topraşdı*** “Yer kuruyup tozlandı.” (DLT II-65)

törpiş- “birlikte törpülemek” (< törpi- “törpülemek” + ş-, EDPT 533)

ol menig birle yıġāç ***törpişdi*** “O, benimle birlikte ağaç törpüledi.” (DLT II-64)

turuş- “karşı koymak, direnmek” (< tur- “ayakta durmak” + (u)ş-, EDPT 554)

turuşdı “Karşı koydu.” (DLT I-78)

türtüş- “yarışmak, (bir şeyi) sürmede yarış etmek” (< türt- “sürmek” + (ü)ş-, EDPT 537)

öger atın ündep ünin ***türtüşip*** “Ötüşleri ile yarışarak onun adını överler.” (KB 95)

ol menig birle ḳoġuşḳa yāġ ***türtüşdi*** "O, benimle birlikte deriye yağ sürmede yarıştı." (DLT II-65)

uḳuş- "beraber anlamak" (< uḳ- "anlamak" (u)ş-, EDPT 97)

olār bu īşıġ ***uḳuştılar*** "Onlar bu işi anladılar." (DLT I-188)

ulaş- (< ula- "bağlamak, yaklaştırmak, ulaştırmak" + ş-, EDPT 154)

1. birleşmek, bir araya gelmek.

neçe miŋ yaşasa öz ölgü turur – ***ulaşmış*** *et özler üzülgü turur* "Binlerce yıl yaşasa da insan ölecektir; vücutta birleşmiş olan azalar birbirinden ayrılacaktır." (KB 6146)

bmr nēŋ bmrke ***ulaşdı*** "Bir şey diğerine ulaştı (onunla birleşti)." (DLT I-189)

2. ulaşmak, yerine varmak, kıymeti olmak.

ne kim bolsa ortaḳlarıŋa ya'nī̄ butlarıŋa ***ulaşmaz*** *taŋrıḳa* "Ortakları yani putları için olan ne varsa Tanrı'ya ulaşmaz." (TİEM 108v/5)

3. yaklaşmak.

negüke bu anı ***ulaşu*** *ḳınar* "Bu (dünya) neden ona yaklaşarak durmadan eziyet eder." (AH 446)

4. katılmak, sığınmak.

meger anlar kim ***ulaşurlar*** *boḍunḳa siziŋ ara hem olar ara üstüvārlıḳ* "Ancak şöylelerine dokunmayın ki onlar sizinle aralarında bir anlaşma olan kavme sığınmış bulunurlar." (R 26/55b1)

ulış- "birlikte ulumak" (< ulı- "ulumak" + ş-, EDPT 154)

böri barça ***ulışdı*** "Kurtlar topluca uludu." (DLT I-189)

uruş- (< ur- "vurmak" + (u)ş-, EDPT 239)

1. vuruşmak, savaşmak.

yaġıḳa yalıŋ teg eren teg ***uruş*** "Düşmana yalnız saldır ve erkek gibi savaş." (KB 2289)

taḳı aytıldı anlarḳa keliŋ ***uruşuŋ*** *taŋrı yolı içinde* "Onlara: 'Gelin ve Tanrı'nın yolunda savaşın!' denildi." (TİEM 54r/8)

2. tartışıp kavga etmek.

uruşdı "O tartışıp kavga etti." (DLT I-78)

utruş- "karşı koymak" (< *utur-(u)ş-, EDPT 69)
oḳtaġalı ***utruşur*** "Oklaşarak (birbirlerine) karşı koyarlar." (DLT II-13)

uwuş- "birlikte ufalamak, ufalamada yardım etmek" (< uw- "ufalamak" + (u)ş-, EDPT 16)
ol maŋa etmēk ***uwuşdı*** "O, ekmek ufalamada bana yardım etti." (DLT I-187)

üḍleş-[216] "sözleşmek" (< öḍle- "vakti gelmek" + ş-)
eger ***üḍleşdiŋizler*** *erse yıġ(ġ)ay erdiŋizler vaḳt urmaḳ içinde* "Eğer (savaş için) sözleştiyseniz, sözleştiğiniz vakit hususunda ihtilafa düşecektiniz." (TİEM 135r/6)

ügriş- "birlikte sallamak, sallamada yardım etmek" (< ügri- "sallamak" + ş-, EDPT 115)
ol aŋar bēşik ***ügrişti*** "O, ona beşik sallamada yardım etti." (DLT I-213)

üleş- "paylaşmak" (< üle- "paylaştırmak, bölmek" + ş-, EDPT 154)
olār ėkki tawārın ***üleşdi*** "Onların ikisi mallarını paylaştı." (DLT I-189)
ol kim boġuzlansa burhanlar üze kim ***üleşse*** *sizler* "Putlar için kesilmiş hayvanları paylaşsanız…" (R 27/16b2)

ündeş- "karşılıklı seslenmek" (< ünde- "seslenmek" + ş-, EDPT 181)
ol anig birle ***ündeşti*** "O, onunla karşılıklı seslendi." (DLT I 210)
ündeştiler *ėrte birle* "Sabah olurken karşılıklı seslendiler." (TİEM 418r/3)

üpleş- "(karşılıklı) yağma etmek" (< üple- "yağma etmek" + ş-, EDPT 11)
boḍun (bir) ėkindini tawārīn ***üplēşdi*** "Halk birbirinin malını yağma etti." (DLT I-214)

ürküş- "paniğe kapılmak, ürkmek" (< ürk-(ü)ş-, EDPT 227)
bōdun anın ***ürküşür*** "Halk (onun korkusundan) paniğe kapılır." (DLT I-170)

yağılaş- "düşman olmak" (< yağıla- "düşmanla savaşmak" (EDPT 903) + ş-)

[216] Bu fiilin, KB 1504'te geçen ve 'vakti gelmek' anlamına gelen *öḍle-* (< *öḍ+le-*) fiilinden türediğini düşünüyoruz.

*bilmesler mü kim **yaġılaşsa** taŋrı birle yalavaçı birle çın aŋar tamuġ otı* “Bilmezler mi ki kim Tanrı’ya ve peygamberine düşman olsa ona cehennem ateşi vardır.” (TİEM 145r/9)

yanış- “yüz çevirmek” (< yan- “dönmek” (EDPT 941) + (ı)ş-)

*eger **yanışsa** siler tėgişürüp keldürgey bir gürūhnı silerde öŋin* “Eğer ondan yüz çevirirseniz başka bir kavmi yerinize getirir.” (TİEM 375v/9)

yapuş- (< yap- “kapamak, örtmek” + (ı)ş-, EDPT 880)

1. yapışmak.

***yapşur** yüzleriŋe ot* “Ateş yüzlerine yapışır.” (TİEM 253r/6)

2. sımsıkı sarılmak, sıkıca tutmak.

*sen emdi **yapuştuŋ** bu dünyaḳa berk* “Sen şimdi bu dünyaya sımsıkı yapıştın.” (KB 6630)

*ıt keyikka **yapuşdı*** “İt ava yapıştı.” (DLT II-184)

*tevażu’nı berk tut **yapuş** keḍ aŋa* “Tevazuyu sıkıca tut ve ona sımsıkı sarıl.” (AH 268)

*meger anlar kim yandılar oŋardılar **yapıştılar** taŋrıḳa ḳatıḳsız ḳıldılar dīnlerini taŋrıḳa* “Ancak tövbe edip hâllerini düzeltenler, Tanrı’ya sımsıkı sarılıp dinlerinin emirlerini yalnız onun için yerine getirenler başkadır.” (R 26/99a3)

yiş-[217] “yeyişmek” (< yė- “(herhangi bir şey) yemek” + ş-)

*müsülman ḳarıştı için et **yişür*** “Müslümanlar karıştı; birbirlerinin etlerini yiyorlar.” (KB 6481)

II. 2. 20. -(I, U)t-

Eski Türkçeden beri kullanılan yaygın bir ektir. Asıl fonksiyonu geçişli fiilleri ettirgen, geçişsiz fiilleri de geçişli duruma getirmektir. Bu ek de Karahanlı Türkçesinde tek ünsüzden ibaret olan diğer ekler gibi ünsüzle biten fiil tabanlarına yardımcı ünlülerle birlikte; ünlü ile biten fiillere ise bir yardımcı ünlü almadan doğrudan doğruya *-t-* olarak bağlanır. Ayrıca Türkçenin ses kurallarına bağlı olarak *l-, r-* gibi akıcı ünsüzlerden

[217] Bu fiil EDPT’de yer almamaktadır.

biriyle sonuçlanan fiil kök ve gövdelerine de araya bir bağlantı ünlüsü almadan eklenmiştir.[218]

açıt- (1) "ortadan kaldırmak" (< aç- "açmak" (EDPT 18) + (ı)t-)

ḳaçan ***açıttımız*** *erse olardın ḳınnı ançada olar sıdılar* "Onlardan azabı kaldırdığımız zaman da hemen caydılar." (R 36/58a2)

açıt- (2) (< açı- "acımak" + t-, EDPT 21)

1. ekşitmek.

ol sirke ***açıttı*** "O, sirkeyi ekşitti." (DLT I-199)

2. acı tat vermek.

baṣal yip ***açıtma*** *aġız yi 'asel* "Soğan yeyip de ağzını acıtma; bal ye." (AH 162)

2. acı vermek, acıtmak.

sözün sökse yalŋuḳ ***açıtsa*** *tilin* "İnsan söz ile sövse ve dili ile acıtsa." (KB 2579)

ol anig kuŋlin ***açıttı*** "O, acıklı bir şeyle onun gönlünü acıttı." (DLT I-199)

müjde bėrgil iki yüzlüglerke anlarḳa ḳın ***açıtıġlı*** "İki yüzlülere (münafıklara) kendileri için acı veren bir azap olduğunu müjdele." (R 26/94a3)

aḍnat- (< aḍna- "değişmek" + t-, EDPT 62)

1. değişmek, bulunduğu hâlden başka bir hâle geçmek.

er ***aḍnattı*** "Adam değişti." (DLT II-228)

2. tahrif etmek, değiştirmek.

yana ***aḍnaturlar*** *anı uḳmışlarında kėḍin anlar bilirler* "Onlar akılları aldıktan sonra, bile bile onu tahrif ederler." (TİEM 9r/8)

anlardın kim cuhūd boldılar ***aḍnaturlar*** *sözlerni orunlarındın* "Yahudilerden bir kısmı kelimelerin yerlerini değiştirirler." (R 26/20b3)

aġrıt-/aġrut-(< aġrı-/aġru- "ağrımak" + t-, EDPT 92)

1. ağrıtmak, acı vermek.

tüpi yil turur söz köŋül ***aġrıtur*** "Söz her şeyi alt üst eden bir rüzgârdır, gönlü acıtır." (KB 4302)

[218] Hacıeminoğlu (1996), s. 144; Korkmaz (2003), s. 134.

ol anı ***aġrıttı*** "O, onun (canını) acıttı." (DLT I-225)

anlarḳa ḳın turur ***aġrıtıġlı*** "Onlara acı veren bir azap vardır." (TİEM 56v/4)

2. vurup sindirmek.

ḳaçan körse siz anlarnı kim tandılar uruŋ boyunlarını ançaḳa tegi ḳaçan ***aġrutsa*** *siz olarnı* "Küfredenleri gördüğünüz zaman onları sindirinceye kadar boyunlarını vurun." (R 37/6b2)

aḳıt- (< aḳ-(ı)t-, EDPT 81)

1. akıtmak.

teŋri aḳın ***aḳıttı*** "Tanrı sel akıttı." (DLT I-201)

aḳıt(t)ımız *aŋar ḳızıl sızġurmış tuç bulaḳını* "Ona (Süleyman'a) erimiş bakır pınarını da (sel gibi) akıttık." (TİEM 312v/8)

aḳıttımız *anıŋ içre yullardın* "Onun içinde pınarlar akıttık." (R 24/5a1)

2. dökmek, saçmak, dağıtmak.

ḫazine tolulap ***aḳıtġu*** *kerek* "Hazineyi doldurup tekrar dağıtmak gereklidir." (KB B-51)

alḳıt- "alkışlamak" (< alḳı-t- < alḳa- "övmek" + t-, EDPT 138)

öküş ***alḳıtu*** *ögdi ögdülmişig* "Ögdülmiş'i candan alkışlayarak övdü." (KB 5610)

anut- "hazırlatmak" (< anu- "hazırlamak" + t-, EDPT 179)

ruzini ***anutmış*** *yigil sen küle* "Herkesin rızkını hazırlatmış; sen güle güle ye." (KB B-3)

ol yaġıḳa tulum ***anuttı*** "O, düşman için silah hazırlattı." (DLT I-202)

anut(t)ımız *aŋar kim yalġanḳa tut(t)ı ḳıyāmetni çerāġluġ ot* "Kıyameti yalanlayanlara o yakıcı ateşi hazırlattık." (TİEM 262r/4)

anuttumız *kāfirlerḳa ḳın ḫ^{y}ārlaġlı* "Biz kâfirler için alçaltıcı bir azap hazırlattık." (R 26/15a1)

arıt- (< arı- "temiz olmak" + t-, EDPT 207)

1. arıtmak, temizlemek.

tarıġ ***arıttı*** "Buğdayı temizledi." (DLT I-78)

arıtsun *olarnı* "Onları arıtsın." (TİEM 15v/1)

2. temize çıkarmak.

süre ıḍmaġıl men köŋülni ***arıttım*** "(Ey Rabbim) beni kovma, ben gönlümü temizledim." (KB 6563)

körmez mü sen anlarnı kim ***arıturlar*** *özlerini* "Kendilerini (nefislerini) temize çıkaranları görmez misin?" (R 26/24a1)

aşat- "(yemek) yedirmek" (< aşa- "yemek yemek" + t-, EDPT 257)

ol maŋa aş ***aşattı*** "O, bana yemek yedirdi." (DLT I-200)

atıt- "bırakmak, atmak" (< at- (EDPT 36) + (ı)t-)

atıtsun *uluġ teŋiz ḳırıġıŋa* "Onu büyük denizin kenarına bıraksın." (TİEM 229v/6)

awıt- "avutmak" (< *awı-t-, EDPT 7)

sewe baḳtı ilig ***awıttı*** *özin* "Hükümdar ona sevgi ile baktı ve kendini avuttu." (KB 628)

azıt- (< az- "azmak, yoldan çıkmak" + (ı)t-, EDPT 281)

1. yoldan çıkarmak.

ol anār yōl ***azıttı*** "O, onu yolundan saptırdı." (DLT I-199)

2. azıtmak, azdırmak,.

küwezlik ***azıtur*** *könilik yoluġ* "Gurur insanı doğru yoldan saptırır, azdırır." (KB 2115)

sen eger ḳoḍsa sen anlarnı ***azıturlar*** *ḳullarıŋnı* "Zira sen onları (yeryüzünde) bırakırsan kullarını yoldan çıkarırlar." (TİEM 424v/5)

bütünlükin ***azıttı*** *sizdin üküş ḫalḳnı* "Şüphesiz sizden pek çok halkı azdırdı." (R 34/15a1)

bayut- "zengin etmek" (< bayu- "zengin olmak" + t-, EDPT 385)

kötürme ***bayutma*** *isiz öktemig* "Kötü ve zalim olanı yükseltme ve zengin etme." (KB 5522)

teŋri meni ***bayuttı*** "Tanrı beni zengin etti." (DLT II-126)

buldu sėni çıġay ***bayut(t)ı*** "Seni fakir bulup zengin etti." (TİEM 444r/7)

bayuttı *olarnı taŋrı* "Tanrı onları zengin etti." (R 29/53b3)

beḍüt-

1. büyütmek, yetiştirmek.

ol ***ōġlānıġ*** *beḍütti* “O, oğlanı büyüttü, yetiştirdi.” (DLT II-114)

2. yüceltmek” (beḍü- “büyümek” t-, EDPT 300)

bu iki ***beḍütür*** *öḍürmiş ḳuluġ* “Seçkin kulu bu iki şey yüceltir.” (KB 152)

belgürt- (< belgür- “belirmek” + t-, EDPT 341)

1. bildirmek, açıklamak.

bayat tüşte ***belgürtti*** *emdi maŋa* “Tanrı, bana şimdi bunu düşte bildirdi.” (KB 6066)

belgürtür *sizke sustluk* “Size gerçekleri açıklar.” (R 27/32b3)

2. belli etmek, açığa vurmak.

anı kim ***belgürtür*** *siler anı kim kizlediŋizler* “Neyi gizlediniz de neyi açığa vurursunuz?” (TİEM 5r/8)

kizleyürler özleri içinde anı kim ***belgürtmezler*** *saŋa* “Onlar içlerindekini gizlerler ve sana belli etmezler.” (R 25/18b1)

boşut- (< boşu- “boşamak” + t-, EDPT 378)

1. boşaltmak.

ḳayu aydı ötrüm içirgü kerek - özi ḳatmış emdi ***boşutġu*** *kerek* “Biri dedi ki: Müshil içirmeli. Kabız olmuş şimdi onu boşaltmak gerek.” (KB 1059)

bu ot ol ḳarın ***boşutġān*** “Bu ilaç karını boşaltan (yumuşaklık veren, ishal eden) bir ilaçtır.” (DLT I-379)

2. serbest bırakmak.

ıḍu bėrip ***boşuttum*** “Onu serbest bıraktım.” (DLT I-200)

çalrat- “şıngırdatmak” (< çalra- “ses vermek” + t-, EDPT 421)

ol oḳın kēşte ***çalrattı*** “O, okunu sadakta şıngırdattı.” (DLT II-129)

çığrut- “çiğnetip sertleştirmek” (< çığru- “sertleşmek” + t- < çığur+ı-t-, EDPT 411)

oy yērig ***çığruttı*** “O, yeri çiğnetip sertleştirdi.” (DLT II-130)

egsüt-/eksüt- “eksiltmek, azaltmak” (< egsü- “azalmak” + t-, EDPT 117)

egsütmez *silerke işleriŋizni* “O amellerinizi asla eksiltmez.” (TİEM 375v/4)

bütünlükin tuttumız fir'avn boḍnını tarlıḳ yılları birle ***eksütmek*** *birle mīvelerdin* "And olsun ki biz Firavun'a uyanları yıllarca kuraklıkla yaşamakla ve mahsullerini azaltmakla cezalandırdık." (R 28/13b1)

ekit- "ektirmek" (< ek-(i)t-, EDPT 103)

ol tarıġ ***ekitti*** "O, tohum ektirdi." (DLT I-201)

elget- "eletmek" (< ėlge- "elemek" + t-, EDPT 143)

ol ūn ***elgetti*** "O, un eletti." (DLT I-226)

emget- (< emge- "(acı, eziyet, zahmet) çekmek" + t-, EDPT 159)

1. eziyet, işkence etmek.

mini ***emgetür*** *til iḍi ök telim* "Bana dilim çok eziyet eder." (KB 166)

aydılar ***emgettiler*** *kelmezde aşnu bizke hem kelmişde kiḍin bizke* "Sen bize (peygamber olarak) gelmeden önce ve geldikten sonra da bize işkence ettiler, dediler." (R 28/12b2)

2. üzmek.

ol ḳılmaḳınıızlar ***emgetür*** *yalavaçnı* "Şüphesiz yaptıklarınız peygamberi üzer." (TİEM 309v/9)

bütünlükün ol ***emgetür*** *erdi yalavaçnı* "Şüphesiz o (durum) peygamberi üzerdi." (R 33/16b3)

erüt-/erit- "eritmek" (< erü-/eri-t-, EDPT 207)

ol yāġ ***erütti*** "O, yağ eritti." (DLT I-199)

eger feryādıŋa ḳolsa feryād tėgrülgeyler bir suw birle baḳır ***eritmiş*** *teg söglür yüzlerini* "Ve eğer yardım isterlerse onlara erimiş bakır gibi bir su ile yardım edilir ve yüzleri kızarıverir." (TİEM 217r/2)

ėwit-/iwit- (< ėw- "acele etmek" (EDPT 4) + (i)t-)

1. acele etmek, koşuşturmak.

açıġ birgü erse ***iwit*** *terk tegir* "İhsanda bulunacaksan acele et, çabuk ver." (KB 5218)

ėwitgeyler *erdi sizler ara tileyürler sizke bulġaḳlıḳnı* "Aranızda fitne, karışıklık çıkarmak isteyerek koşuşturacaklardı." (R 29/35b3)

2. acele ettirmek.

ėwitürler *sėni ḳın birle* "Seni azap konusunda acele ettirirler." (TİEM 292r/5)

ıŋrat- "inletmek" (< ıŋra- "inlemek" + t-, EDPT 189)

ol anı ***ıŋrattı*** "O, onu inletti." (DLT II-143)

irtet- "aratmak" (< irte- "aramak, araştırmak" + t-, EDPT 208)

ol anı ***irtetti*** "O, onu arattı." (DLT I-224)

isit- (< isi- "ısınmak" + t-, EDPT 243)

1. ısıtmak.

yigit erse yaşıŋ yaz erse yılıŋ - soġıḳ işke tutġıl ***isitür*** *ḳanıŋ* "Yaşın genç ve ömrün bahar yıllarındaysa soğuk şeyler kullan, kanın bunları ısıtır." (KB 4623)

ol mūn ***isitti*** "O, çorba ısıttı." (DLT I-200)

2. ısındırmak, (kendisini) sevdirmek.

buḍunuġ ***isitti*** *taşıġ hem içig* "İçten ve dıştan halkı kendisine ısındırdı." (KB 1696)

istet- "aratmak" (< iste- "aramak" + t-, EDPT 243)

men anı ***istettim*** "Ben onu arattım." (DLT I-224)

işlet- (< işle- "işlemek, görmek, yapmak" + t-, EDPT 263)

1. iş yaptırmak, çalıştırmak.

ol aŋār mş ***işletti*** "O, ona iş yaptırdı." (DLT I-227)

2. işletmek, kullanmak.

bilig bildiŋ erse tükel ögrenip – anı ***işlet*** *emdi kör emgek ıḍıp* "Zahmetle öğrenerek bilgiyi elde ettinse şimdi bunları zahmet çekmeden kullan." (KB 3220)

ḳaḍġurt-/ḳayġurt "kaygılandırmak" (< ḳaḍġur- "kaygılanmak" + t-)

taḳı ***ḳayġurtmasun*** *sėni anlar kim ėwerler küfr içinde* "Küfürde yarışanlar seni kaygılandırmasın." (TİEM 55r/4)

ḳaḍġurtmasun *sėni anlar kim ėwişürler küfr içinde* "Küfürde yarışanlar seni kaygılandırmasın." (R 27/46b2)

ḳaḍıt-/ḳayt- (< *ḳaḍ-(ı)t-, EDPT 597)

1. geri dönmek.

er barīr erkēn ***ḳaḍıttı*** "Adam giderken geri döndü." (DLT II-114)

2. hâlini düzeltmek.

meger anlar ökünüp ***ḳaytsalar*** *ėḍgülük ḳılsalar belgürt(t)iler anlarḳa tevbe bėrür men* "Ancak tevbe edip hâlini düzeltenler, iyilik yapanlar ve doğruyu söyleyenler (başka). Ben onları bağışlarım." (TİEM 18v/8)

ḳaḳıt- "kızdırmak" (< ḳaḳı- "kızmak" + t-, EDPT 610)

bu er ol meni tūtçı ***ḳaḳıtġāŋ*** "Bu adam beni daima kızdıran bir adamdır." (DLT I-379)

ap yme açlıḳ taŋrı yolı içinde iklemesler bir iklegü yerni ***ḳaḳıtur*** *kāfirlerni* "Ve yine Tanrı yolunda açlığa düçar olmaları kâfirleri kızdıran bir yere ayak basmaları…" (TİEM 151v/8)

ḳalat- "katlatmak" (< ḳala- "yığmak, toplamak" + t-, EDPT 619)

ol tōnuġ ***ḳalattı*** "O, giysiyi katlattı." (DLT II-119)

ḳalıt- "kaldırmak" (< ḳalı- "kalkmak, yükselmek" + t-, EDPT 619)

bu er ol atın ***ḳalıtġāŋ*** "Bu adam daima atını kaldıran bir adamdır." (DLT I-379)

ḳamıt- "kaymak" (< ḳam- "devirmek" + (ı)t-, EDPT 626)

ḳalı üç aḍaḳḳa emitse biri – ikisi ***ḳamıtar*** *uçar ol eri* "Eğer üç ayaktan biri eğilirse diğer ikisi de kayar ve üzerindeki kimse düşer." (KB 803)

ḳarıt- "yaşlandırmak" (< ḳarı- "yaşlanmak" + t-, EDPT 649)

neçe beg ***ḳarıttı*** *ḳarımaz özün* "Nice beyi yaşlandırdı; ancak kendisi yaşlanmadı." (KB 4133)

öḍlek anı ***ḳarıttı*** "Felek onu yaşlandırdı." (DLT II-115)

ḳarlat- "(kar) yağdırmak" (< ḳarla- "kar yağmak" + t-, EDPT 659)

teŋri ḳār ***ḳarlattı*** "Tanrı kar yağdırdı." (DLT II-137)

kėçit- “geciktirmek” (< kėç- “geç olmak” + (i)t-, EDPT 695)

ol īşıġ ***kėçitti*** “O, işi geciktirdi.” (DLT II-114)

kėŋüt-/keŋit-/kiŋüt- (< kėŋü- “genişlemek, geniş olmak” + t-, EDPT 730)

1. genişletmek.

er ewin ***kėŋitti*** “Adam evini genişletti.” (DLT II-354)

2. arttırmak, bollaştırmak.

tuç etmek ***kiŋüt*** *ay kişi ḳutluġı* “Ey insanların kutlusu! Tuzunu ve ekmeğini bollaştır (bol tut)!” (KB 2319)

ayġıl meniŋ iḍim ***kėŋütür*** *rūzīni kimke tilese hem tarutur* “De ki: Benim Rabbim kimi isterse onun rızkını arttırır, kimininkini de kısar, azaltır.” (R 33/52b1, 2)

3. zengin etmek, refaha erdirmek.

taŋrı ḳavrar tarutur yaḍar ***kėnütür*** “Tanrı sıkar ve daraltır (sıkıntıya sokar); yayar ve genişletir (refaha erdirir).” (TİEM 30v/5)

eger ḳorḳsa çıġaylıḳdın munu ***kėŋütür*** *sizni taŋrı öz faẓlındın* “Eğer yoksulluktan korkarsanız Tanrı sizi kendi lütfuyla zengin edecektir.” (R 29/21a1)

ḳınat- “cezalandırmak, eziyet etmek” (< ḳına- “ceza vermek” + t-, EDPT 636)

bėg anı ***ḳınattı*** “Bey onu cezalandırdı.” (DLT II-120)

eger bitimiş erse taŋrı olar üze āvārelıḳnı ***ḳınattı*** *olarnı dünyā içre* “Eğer Tanrı onlara sürgünü yazmışsa dünyada da mutlaka eziyet edecek (demektir).” (R 38/19a1)

ḳomıt- “coşturmak” (< ḳomı- “heyecanlanmak, coşmak” + t-, EDPT 626)

yitilik kerek keḍ ***ḳomıtsa*** *erig* “Askeri coşturmak için kararlı olmak gerek.” (KB 2328)

ūḍīg mīni ***ḳomıttı*** “Sevgi beni coşturdu.” (DLT I-109)

ḳorḳıt-/ḳorḳut- “korkutmak” (< ḳorḳ-(ı)t-, EDPT 655)

ḳalı ḳorḳmasa sen küçün ***ḳorḳıtur*** “Eğer korkmazsan o seni zorla korkutur.” (KB 656)

ol anı ***ḳorḳıttı*** “O, onu korkuttu.” (DLT II-133)

ḥaḳīḳat üze ol iblīs ***ḳorḳutur*** *dostlarını* “İşte o şeytan ancak kendi dostlarını korkutur.” (TİEM 55r/3)

ḳorḳattılar *olarnı* “Onları korkuttular.” (R 28/8a1)

körit- “göstermek” (< kör- “görmek” (EDPT 736) + (i)t-)

aydılar ***köritgil*** *biziŋe taŋrını açuġluġ* “Tanrı’nı bize apaçık göster, dediler.” (TİEM 76r/8)

körset-[219] “göstermek” (< *kör-se-t-)

yime taŋrı ***körsetmez*** *köni yolnı bu küç ḳalıġlı boḍunlarḳa* “Tanrı zulmeden kavimlere doğru yolu göstermez.” (R 38/44a1)

köşit- (< köşi- “örtmek, kapatmak” + t-, EDPT 753)

1. örtmek.

bulıt kuküg ***köşitti*** “Bulut göğü örttü.” (DLT II-117)

2. siper edinmek.

özüŋ eḍgü birle tamudın ***köşit*** “Cehenneme karşı iyiliği kendine siper edin.” (KB 1295)

ḳurıt-/ḳurut- “kurutmak” (< ḳurı- “kurumak” + t-, EDPT 649)

ḳalıḳ tanı esti ***ḳurıttı*** *ḳatıġ* “Serin bir esinti esti ve yazıyı kuruttu.” (KB 3941)

bu er ol telim üzüm ***ḳurıtġān*** “Bu adam çok üzüm kurutan bir adamdır.” (DLT I-379)

tōn ***ḳuruttı*** “Giysiyi kuruttu.” (DLT I-78)

küret- “kaçırtmak” (< küre- “kaçmak” + t-, EDPT 739)

ol anig ḳulın ***küretti*** “O, onun kölesini kaçırttı.” (DLT II-116)

küset- “heveslendirmek” (< küse- “arzu etmek” (EDPT 749) + t-)

azıtġay oḳ men anlarnı ***küsetgey*** *ök men anlarḳa* “Onları saptıracağım ve heveslendireceğim.” (TİEM 72v/5)

küsetgey *men olarnı* “Onları heveslendireceğim.” (R 26/80b3)

---

[219] Tarihî Türkçe metinlerinde ilk kez bu örnekle tanıklanan fiilin yapısı ve tarihî gelişimi hakkında bk. Özyetgin (2001), s. 561. Bu fiil hakkında müstakil bir çalışma yapmış olan Günşen, *körset- < körzet- < kö-r-ü-z+e-t-* şeklinde bir etimolojik tahlil yapmaktadır. Ona göre önce bu yapıdaki orta hece ünlüsü vurgusuzluğa bağlı olarak düşmüş, sonra da tıpkı *doksan < dokuz on, seksen < sekiz on* örneklerindeki gibi *–s- < -z-* sedasızlaşması ve ön seste *g- < k-* değişmesi sonucu fiil bugünkü *görset-* biçimine ulaşmıştır; bk. Ahmet Günşen, “Göster-Görset- / Körset- Fiillerinin Yapısı Üzerine”, Erciyes Üniv. Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi, Prof. Dr. Tuncer Gülensoy Armağanı, 2006/1, S. 20, s. 45-46.

maŋıt- “adım attırmak” (< maŋ- “adım atmak” + t-, EDPT 768)
yetilse öḍi kör ***maŋıtmaz*** *butuġ* “Vakti gelince bak, bir adım bile atamaz.” (KB 1211)

meŋzet- “benzetmek” (< meŋze- “benzemek” + t-, EDPT 352)
muŋar ***meŋzetü*** *aydı ṣa‘ir bu söz* “Şair buna benzeyen bir söz söylemiştir.” (KB 1104)
ol bmr nēŋni bmrke ***meŋzetti*** “O, bir şeyi başka bir şeye benzetti.” (DLT II-143)
ol olarnıŋ aytıḳını aġızları birle ***meŋzetürler*** *anlarnıŋ aytıḳınġa* “Sözlerini onların (daha önce kâfir olmuşların) söylediklerine benzetirler.” (R 29/23a1)

oḫşat- “benzetmek” (< oḫşa- “benzemek” + t-, EDPT 97)
ol meni atāma ***oḫşattı*** “O, beni babama benzetti.” (DLT I-226)

oḳtat- “okla vurdurmak” (< oḳta- “oklamak” + t-, EDPT 81)
beg anı ***oḳtattı*** “Bey, onu okla vurdurdu.” (DLT I-224)

oŋalt- “iyileştirmek” (< oŋal- “düzelmek, iyileşmek” t-)
taḳı ***oŋaltur*** *men tuġa közsüzni* “Doğuştan kör olanı da iyileştiririm.” (TİEM 43r/2)

ornat- “yerine koymak, yerleştirmek” (< orna- “yerleşmek” + t-, EDPT 235)
men nēŋ ***ornattım*** “Ben nesneyi yerine koydum.” (DLT I-228)
ornat(t)ımız *anı yer içinde* “Onu yerin içine yerleştirdik.” (TİEM 249v/6)
ornatur *sen mü‘minlerni oldurġu yerlerde toḳuşḳa* “Sen, müminleri savaş için mevzilerine yerleştirirsin.” (R 25/2b2)

otlat- “otlatmak” (< otla- (EDPT 57) + t-)
otlatıŋlar *yılḳalarıŋızı* “Hayvanlarınızı otlatın!” (TİEM 230v/4)
ol ol erdi kim indürdi kökdin sizke andın içgü andın nė yıġaç ***otlatur*** *sizler anıŋ içinde* “Gökten suyu indiren odur. Ondan hem size içecek vardır hem de (hayvanlarınızı) otlatacağınız (bitkiler).” (R 30/34a3)

ozıt- “ileri sürmek” (< oz- “öne geçmek” + (ı)t-, EDPT 282)
bu er ol atın ***ozıtġān*** “Bu adam atını ileri süren bir adamdır.” (DLT I-170)

ögret- “öğretmek” (< *ögür+e-t-, OTWF 609)
ḳamuġ erdem ***ögret*** *oġulḳa tükel* “Oğluna bütün erdemleri tam olarak öğret.” (KB 4508)
ol maŋa bilig ***ögretti*** “O, bana bilgiyi öğretti.” (DLT I-225)
ögü bilmez erke ögüt ***ögretür*** “Övmeyi bilmeyen kişiye övmeyi öğretir.” (AH 45)
ögret(t)i *ādemḳa atlarnı ḳamuġını* “Âdem’e bütün isimleri öğretti.” (TİEM 5r/4)
ögretti *saŋa anı kim bilmez erdiŋ* “Sana bilmediğini öğretti.” (R 26/77b1)

saçıt- “saçmak, dağıtmak” (< saç-(ı)t-, EDPT 795)
yaġıġ bir ***saçıtsa*** *yana tirlümez* “Düşmanı bir defa dağıtsan tekrar toparlanamaz.” (KB 2396)
ol anig meŋīsin ***saçıttı*** “O, onun beynini dağıttı.” (DLT II-113)

saçrat- “sıçratmak” (< saçra- “sıçramak” + t-, EDPT 798)
ol maŋa sūw ***saçrattı*** “O, bana su sıçrattı.” (DLT II-129)

sarsıt- (< sarsı- “sövmek” + t-, EDPT 855)
1. sert ve kaba davranmak.
ol anı ***sarsıttı*** “O, ona sert ve kaba davrandı.” (DLT II-131)
2. azarlamak.
yme ḳolġuçını ***sarsıtmaġıl*** “El açıp isteyeni de sakın azarlama!” (TİEM 444r/8)

sasıt- “berbat etmek” (< sası- “kötü kokmak, kokuşmak” + t-, EDPT 855)
sewindi tidükte ***sasıtur*** *söker* “Sevindi derken söver ve herşeyi berbat eder.” (KB 4756)

sewit- “sevdirmek” (< sew-(i)t-, EDPT 786)
sewitmiş *negü tir bu beytig oḳı* “Bu beyti oku ve kendisini sevdirmiş kimse ne der (anla).” (KB 3479)

sıt- “darmadağınık etmek, kırıp geçirmek” (< sı- “kırmak” (EDPT 782) + t-)

kelse aŋar siġansız ***sıtġan*** *ḳatıġ yėl* “Ona darmadağın eden bir rüzgar gelse…” (TİEM 155r/7)

sızlat- “sızlatmak” (< sızla-t-, EDPT 863)
būz tīşıġ ***sızlattı*** “Buz dişi sızlattı.” (DLT II-136)

sorıt- “emdirmek” (< sor- “emmek” + (ı)t-, EDPT 847)
urāġut kençke sūt ***sorıttı*** “Kadın çocuğa süt emdirdi.” (DLT II-115)

sözlet- “söyletmek, konuşturmak” (< sözle- “söylemek” + t-, EDPT 863)
ol meni ***sözletti*** “O, beni söyletti.” (DLT II-136)
ayġaylar ***sözlet(t)i*** *bizni taŋrı ol iḍi kim sözlet(t)i tėgme nerseni* “Bizi herşeyi konuşturan Tanrı konuşturdu, diyecekler.” (TİEM 349r/7)
ayġalar ***sözletti*** *bizni taŋrı ol kim sözletti ḳamuġ neŋni* “Bizi herşeyi konuşturan Tanrı konuşturdu, diyecekler.” (R 35/84b2)

suçıt- (< suçı- “sıçramak” + t-, EDPT 795)
1. zıplatmak, sıçratmak.
ısırsa yaŋanıġ ***suçıtur*** *keḍ ök* “Fili ısırırsa onu iyice zıplatır.” (KB 3399)
2. (atı) şaha kaldırmak.
ol atıġ ***suçıttı*** “O, atı şaha kaldırdı.” (DLT II-113)

suwsat- “susatmak” (< suwsa- “susamak” + t-, EDPT 793)
açıp ***suwsatayım*** *munı men iwe* “Bunu (vücudumu) vakit geçirmeden acıktırıp susatayım.” (KB 5704)
ol anı ***suwsattı*** “O, onu susattı.” (DLT II-131)

süçit- “tatlandırmak” (< süçi- “tatlanmak” + t-, EDPT 795)
süçitti *sözi hem sewitti özin* “Sözünü tatlandırdı ve kendini sevdirdi.” (KB 582)
ol açıġ nēŋni ***süçitti*** “O, ekşi şeyi tatlandırdı.” (DLT II-113)

taġlat- “dağlatmak, damgalatmak” (< taġla- “dağlamak” + t-, EDPT 470)
ol atın ***taġlattı*** “O, atını damgalattı.” (DLT II-135)

taŋlat- “şaşırtmak” (< taŋla- “şaşırmak” + t-, EDPT 522)

*ol meni **taŋlattı*** “O, beni şaşırttı.” (DLT II-143)

*kişilerdin kim **taŋlatur** sėni anıŋ sözi yaḳın tiriglik içinde* “İnsanlardan öyleleri vardır ki dünya hayatı hakkındaki sözleri seni şaşırtır.” (TİEM 24v/3)

tarut- (< taru- “daralmak” + t-, EDPT 536)

1. darlaştırmak.

*ol anār ewiŋ **taruttı*** “O, ona evini darlaştırdı.” (DLT II-115)

2. daraltmak, sıkıntıya sokmak, azaltmak.

*taŋrı ḳavrar **tarutur** yaḍar kėnütür* “Tanrı sıkar ve daraltır (sıkıntıya sokar); yayar ve genişletir (refaha erdirir).” (TİEM 30v/5)

*ayġıl meniŋ iḍim kėŋütür rūzīmi kimke tilese hem **tarutur*** “De ki: Benim Rabbim kimi isterse onun rızkını arttırır, kimininkini de kısar, azaltır.” (R 33/52b1, 2)

taşıt- (1) “taşırmak” (< taş-(ı)t-, EDPT 561)

*bu ōt ol eşīç **taşıtġāŋ*** “Bu ateş tencereyi taşıran bir ateştir.” (DLT I-379)

taşıt- (2) “taşıtmak, naklettirmek” (< taşu- “taşımak, bir yerden başka bir yere nakletmek” + t-, EDPT 561)

*tarıġ **taşıttı*** “(O), buğdayı bir yerden başka bir yere taşıttı.” (DLT II-117)

tatıt- “tatlandırmak” (< tatı- “tatmak, tat vermek” + t-, EDPT 452)

*tūz aşıġ **tatıttı*** “Tuz yemeği tatlandırdı.” (DLT I-113)

tawrat- “acele etmek, koşuşmak” (< tawra- “acele etmek” + t-, EDPT 444)

*anı emlemese ölüm **tawratur*** “Onu tedavi etmezsen ölüm (gelmekte) acele eder.” (KB 4616)

*er **tawrattı*** “Adam acele etti.” (DLT II-128)

***tawraturlar** yer içinde artaḳlıḳın* “Yeryüzünde bozgunculuk etmek için koşuştururlar.” (TİEM 88v/2)

törüt- “yaratmak, türetmek” (< törü- “türemek” + t-, EDPT 536)

yaratġan ***törütgen*** *me ḳadir kemal* “Yaratan, türeten ve kudretin kemaline sahip olan Tanrı’dır.” (KB B-2)

bilig birle bilnür ***törütgen*** *iḍi* “Yaratan Tanrı bilgi ile bilinir.” (AH 121)

teŋri yalŋuḳ ***törütti*** “Tanrı Âdem’i (ve diğer yaratıkları) yarattı.” (DLT II-115)

iḍimize ***törütmediŋ*** *munı teg yoḳun* “Ey Rabbimiz! Sen bunu yok yere yaratmadın.” (TİEM 56v/8)

fermānlaġay men olarḳa aḍnatġalar taŋrı ***törütmişini*** “Onlara emredeceğim de Tanrı’nın yarattığını değiştirecekler.” (R 26/81a2)

tumlıt- “soğutmak” (< tumlı- “soğumak” + t-, EDPT 506)

tügük yüz açıġ söz kişig ***tumlutır*** “Çatık yüz, acı söz insanı soğutur.” (KB 2577)

tüket- “tüketmek, bitirmek, tamamlamak” (< tüke- “bitmek” + t-, EDPT 479)

ötündüm men itnü ***tükettim*** *tura* “Düzene koyup tamamladım, herkesin yaralanmasına sundum.” (KB 6625)

ol īşın ***tüketti*** “O, işini bitirdi.” (DLT II-118)

tüketür *‘umürni bu yazım küzüm* “Bu baharla güzüm ömrümü tüketir.” (AH 472)

tünet- “geceletmek” (< tüne- “gecelemek” + t-, EDPT 517)

ol ḳonuḳuġ ewde ***tünetti*** “O, konuğu evde geceletti.” (DLT II-120)

uḍıt- (< uḍı- “uyumak” + t-, EDPT 45)

1. uyutmak.

bu ot ol kişini ***uḍıtġan*** “Bu ilaç insanı uyutan bir ilaçtır.” (DLT I-170)

2. Çevresindeki olayları fark etmemek, görmemek.

bu ġaflet turur kör ***uḍıtur*** *kişig* “İnsanı uyutan bu gaflettir.” (KB 5267)

3. söndürmek.

tėgme yolı yandursalar otnı toḳuşḳa ***uḍıtur*** *anı taŋrı* “Savaş için her ateş yaktıklarında (fitne çıkardıklarında) Tanrı onu söndürür.” (TİEM 88v/2)

ulıt- “ulutmak, inletmek” (< ulı- “ulumak” + t-, EDPT 132)

ḳalı bolsa isiz ***ulıtġay*** *sini* “Eğer hayırsız olursa seni hayatta inletir.” (KB 3378)

ol anı urup ***ūlıttı*** “O, onu dövüp (kurt gibi) uluttu.” (DLT I-202)

usıt- “susatmak” (< us- “susamak” + (ı)t-, EDPT 243)

tūzluġ et mini ***usıttı*** “Tuzlu et beni susattı.” (DLT I-200)

uzat- (< uza-t-, EDPT 282)

1. uzatmak.

ol yışıġ ***uzattı*** “O, ipi uzattı.” (DLT I-200)

2. süreyi artırmak.

ḳalı ḳançasız bil ***uzatma*** *sözüŋ* “(Onu) nicesiz ve nasılsız bil, sözünü uzatma.” (KB 27)

3. fazlalaştırmak.

yime pendim al kel ***uzatma*** *emel* “Gel ve öğüdümü dinle; arzularını fazlalaştırma.” (AH 293)

ügrit- “sallatmak” (< ügri- “sallamak” + t-, EDPT 114)

ol aŋār beşik ***ügritti*** “O, ona beşik sallattı.” (DLT I-225)

üklit- “çoğaltmak” (< ükli- “çoğalmak” + t-, EDPT 107)

yime yılḳıçı igdiş ***üklitsüni*** “Hayvan besleyenler de hayvanlarını çoğaltsın.” (KB 5590)

ol nēŋni ***üklitti*** “O, malını (servetini) çoğalttı.” (DLT I-227)

ület- “dağıtmak” (< üle- “paylaştırmak, bölmek” + t-, EDPT 132)

ḳapuġda çıḳarsa liw aş tirkini – körü tüz ***ületse*** *begi körkini* “Kapıdan yemek çıkarken tepsilere nezaret edip beyin şanına layık şekilde herkese dağıtılmasına dikkat etmeli.” (KB 2551)

ol çıġāyḳa yarmāḳ ***ületti*** “O, fakirlere para dağıttı.” (DLT I-202)

ürküt- “ ürkütmek, ürkmesine yol açmak” (< ürk-(ü)t-, EDPT 226)

ol ḳōy ***ürkütti*** “O, koyunu ürküttü.” (DLT I-226)

yana eger bulsa sen olarnı toḳuş içinde ***ürkütgil*** *anlarnı kim arḳalarındın* "Onları ne zaman savaşta yakalarsan onlarla arkalarındakini ürküt." (TİEM 136v/5)

üşit- "üşütmek, üşümesine sebep olmak" (< üşi- "üşümek" + t-, EDPT 258)
ol mini tumlıġḳa ***üşitti*** "O, beni soğukta üşüttü." (DLT I-200)

yağıt- "yağdırmak" (< yağ-(ı)t-, EDPT 899)
teŋri yaġmur ***yağıttı*** "Tanrı yağmur yağdırdı." (DLT II-122)

yarut- (< yaru- "parlamak" + t-, EDPT 960)
1. aydınlatmak.
ḳara tün ***yaruttuŋ*** *yaruḳ kündüzin* "Kara geceyi ışıklı gündüz ile aydınlattın." (KB 22)
kün ol ajunuġ ***yarutġan*** "Dünyayı aydınlatan güneştir." (DLT II-175)
tünüŋ kiterip baz ***yarutur*** *taŋa* "Geceni giderip tekrar tanı aydınlatır." (AH 16)
2. bir sorun üzerine bilgi vermek, aydınlatmak.
ilig aydı uḳtum ***yaruttuŋ*** *mini* "Hükümdar: Anladım; beni aydınlattın, dedi." (KB 2823)
ḳaçan ***yaruttı*** *erse anıŋ tėgresi ėleti kėterdi taŋrı yaruḳluḳlarını* "Vakta ki çevresindekileri aydınlattı, tam o sırada Tanrı aydınlıklarını yok etti." (TİEM 3v/4)

yaşnat- "parlatmak" (< yaşna- "parlamak" + t-, EDPT 979)
yaşnat *ḳılıç başı üze ḳaḳḳıl yara* "Kılıcını düşmanının başının üzerinde parlat ve onu kakıp başını parçala." (DLT II-142)

yawrıt- "kötületmek, zayıflatmak" (< yawrı- "kötülemek" + t-, EDPT 879)
sözüg sözlegüçi bu can ***yawrıtur*** *– eşitgüçi awnur et öz semritür* "Sözü söyleyen bu canını kötületir; dinleyen ise rahat eder, vücudunu semirtir." (KB 1912)
alp erig ***yawrıtma*** "Yiğit kişiyi zayıflatma." (DLT I-160)

yırat- (< yıra- "uzaklaşmak" + t-, EDPT 960)
1. uzaklaştırmak.

ḳatıġlan özüŋni tamudın ***yırat*** "Gayret et ve kendini cehennemden uzaklaştır." (KB 5306)

ol anı ***yırattı*** "O, onu uzaklaştırdı." (DLT II-122)

yıratur *andın ḳınnı* "Ondan azabı uzaklaştırır." (TİEM 255v/5)

yıratıŋlar *özleriŋdin ölümni eger köni erse siz* "Eğer doğru sözlü iseniz ölümü canlarınızdan uzaklaştırın." (R 25/23b3)

2. lanetlemek.

yırattı *olarnı taŋrı küfrleri birle* "Küfürlerinden dolayı Tanrı onları lanetledi." (R 26/21b3)

yoḳlat- (< yoḳla- "yükselmek" + t-, EDPT 903)

1. yükseltmek, yüceltmek.

küwezlik asıġsız köŋül tumlıtur – köŋül ḳoḍḳı bolsa kişig ***yoḳlatur*** "Gurur faydasızdır; o, gönülleri kendisinden soğutur; kişiyi ancak alçakgönüllülük yükseltir." (KB 2120)

2. dağa çıkarmak.

ol anı tāġḳa ***yoḳlattı*** "O, onu dağa çıkarttı." (DLT II-141)

2. bina etmek, inşa etmek.

ol kim ***yoḳlatur*** *erdiler ya'nī bāġ būstān ḳarşılar* "Bağ, bostan ve saraylar inşa ederlerdi." (R 28/18a3)

yunçıt- "incitmek" (< yunçı- "durumu kötüleşmek" + t-, EDPT 945)

ol anı ***yunçıttı*** "O, onu incitti." (DLT II-139)

yügürt- "koşturtmak" (< yügür- "koşmak" + t-, EDPT 914)

bir oġlan ***yügürtti*** *tilin söz ıḍıp* "Bir iç oğlanı koşturtarak haber saldı." (KB 574)

ol anı ***yügürtti*** "O, onu koşturttu." (DLT II-372)

yülit-/yülüt- "tıraş ettirmek" (< yüli/yülü- "tıraş etmek" + t-, EDPT 923)

er saçın ***yülitti*** "Adam saçını tıraş ettirdi." (DLT II-122)

könilik birle kirür sizler mescid-i ḥarāmḳa ***yülütügliler*** *başlarıŋızını saçnı ḳısḳa ḳılıġlılar* "Eğer Tanrı istese Mescidi Haram'a emniyetli bir şekilde başlarınızı tıraş edenler ve kısaltanlar olarak girersiniz." (R 37/46b3)

II. 2. 21. -(U)z-

Eski Türkçede olduğu gibi Karahanlı Türkçesinde de sayılı örnekler veren bir ettirgenlik ekidir.[220] Karahanlı Türkçesinde şu örneklerde tespit edilebilmiştir:

emüz- "emzirmek" (< em-(ü)z-, EDPT 165)
urāġut oġlıŋa sūt ***emüzdi*** "Kadın oğlunu emzirdi." (DLT I-185)
analar ***emüzsünler*** *oġlanlarını ėkki yıl tükel* "Anneler çocukları tam iki yıl emzirsinler." (TİEM 28v/8)
uḳturdımız mūsā anasınḳa kim ***emüzgil*** *tėp anı* "Musa'nın annesine: 'Onu emzir!' diye bildirdik." (R 32/5b3)

tamuz- "damlatmak" (< tam- "damlamak" + (u)z-, EDPT 510)
ḳılıç ḳan ***tamuzsa*** *begi il alır* "Kılıç kan damlatsa, beyi memleketler alır." (KB 2715)
ol sūw ***tamuzdı*** "O, su damlattı." (DLT II-8)

tapuz- "(bilmece) sormak" (< tap- "bulmak" + (u)z-, EDPT 448)
ol maŋa sꭒz ***tapuzdı*** "O, bana bilmece sordu." (DLT II-8)

tutuz- (< tut-(u)z-, EDPT 462)
1. emanet etmek.
ḳadaşıŋ tegürgey ***tutuzdı*** *özüm* "Kardeşine emanet ettim; o sana ulaştıracak." (KB 3940)
2. nasihat etmek.
tutuzmadımu *kör saŋa ḫil başıŋ* "Takım başın sana hiç nasihat etmedi mi?" (KB 652)
men aŋār sꭒz ***tutuzdum*** "Ben ona tutulması, uyulması gereken bir söz söyledim." (DLT II-8)
3. tavsiye etmek.
belgürt(t)i silerke dīndin ol tutuzdı anı nūḫḳa anlar kim yarlıġ ıḍtımız saŋa ol kim ***tutuzdımız*** *anı ibrāhīmḳa mūsāḳa 'īsāḳa* "Sizin için dinden Nuh'a tavsiye ettiğini;

[220] Gabain (2000), s. 61.

sana vahyettiğimizi; İbrahim'e, Musa'ya ve İsa'ya tavsiye ettiğimizi size de belirttik." (TİEM 353v/7)

III. BİRLEŞİK FİİLLER

Birleşik fiiller bir isim ile bir yardımcı fiilin veya iki farklı fiil şeklinin yahut isim soylu bir veya birden fazla kelime ile bir esas fiilin birleşmesinden oluşan ve tek bir kavrama karşılık olan fiil türleridir.[221]

Birleşik fiil bir kelime grubudur. Kelime gruplarında esas amaç anlamca bir bütünlük oluşturmak ve cümle içinde tek kelime muamelesi görmektir. Kelime grubunu oluşturan ögeler, asıl anlamlarından az veya çok farklı, yeni ve tek bir anlamı ifade etmek üzere bir araya gelirler. Birleşik fiil yapısında da durum böyledir. İster bir tarafı isim bir tarafı fiil, ister iki tarafı da fiil olsun her birleşik fiil tek bir kavramı karşılamaktadır. İş, oluş veya hareket ifadesi taşıyan bir kavramı karşılamak için nasıl basit ve türemiş fiillerden faydalanıyorsak birleşik fiillerden de aynı şekilde faydalanırız. Şöyle ki bir kavramı anlatma ve işlev bakımından basit ve türemiş fiillerle birleşik fiiller arasında hiçbir fark yoktur. Bu fiiller arsındaki farklılık sadece teşkil edilişleri bakımındandır. Basit ve türemiş fiiller tek kelimeden, birleşik fiiller ise iki, bazen de daha fazla kelimeden meydana gelirler. Basit fiilin yapısında sadece kök, türemiş fiilin yapısında kök ve ek, birleşik fiilin yapısında ise esas ve yardımcı unsur olan iki veya daha fazla kelime vardır. Yapım ekleri aracılığıyla türetilmiş bir fiil nasıl tek bir oluşu, kılışı, işi veya hareketi karşılıyorsa, kelimelerin bir araya getirilmesiyle oluşturulan birleşik fiiller de tek bir oluşu, kılışı, işi veya hareketi karşılarlar.[222]

[221] Korkmaz (2003), s. 791.
[222] Ercilasun (1984), s. 48.

III. 1. İSİM UNSURU İLE BİR YARDIMCI FİİLDEN OLUŞAN BİRLEŞİK FİİLLER

Bu tür birleşik fiillerde isim unsuru genellikle tek kelimeden ibarettir; ancak birden çok kelimeden oluştuğu durumlar da vardır. İsim unsuru normal isim olabileceği gibi sıfat veya zarf da olabilir. Bu görevde sıfat-fiiller de yoğun olarak kullanılır. Hem Türkçe kelimeler hem de alıntı kelimeler isim unsurunu oluşturabilir. İsim unsuru çoğunlukla yalın ve çekimsiz hâldedir. Fakat kimi zaman çekimli hâle girdiği ve iyelik ve isim hâl eklerini aldığı da görülür.[223]

İsim unsuru ile bir yardımcı fiilden oluşan birleşik fiillerde yardımcı fiilin görevi bir ismi fiil durumuna getirmektir. Dolayısıyla esas anlam isim üzerindedir. Yardımcı fiil yalnızca ismi "etmek, yapmak, kılmak, olmak" anlamları katarak fiilleştiren ve çekim eklerini alan bir işlev yüklenmiştir.[224]

İsim unsuru ile bir yardımcı fiilden oluşan ve pek çoğu mecazlı bir anlam taşıyan birleşik fiiller Karahanlı Türkçesinde önemli bir yer tutmaktadırlar. Biz, bu fiilleri, *bol-*, *ėt- / it-* ve *-ḳıl-*[225] fiillerini esas yardımcı fiiller olarak ele alıp sıfat, isim, zarf ve ünlemlerle birlikte kullanıldığı durumlara göre tasnif ederek ortaya koymaya çalıştık. Bunu yaparken yardımcı fiilden önce gelen kelimeleri müstakil iken mensup oldukları kelime türüne göre ele alarak işledik. Böylece yardımcı fiillerin hangi tür kelimelerle daha çok kullanıldığını gösterme yolunu gözettik.

İsim unsuru ile bir yardımcı fiilden oluşan birleşik fiiller bakımından Karahanlı Türkçesinin sergilediği bir diğer durum da yardımcı fiillerin yabancı asıllı kelimelerle kullanımıdır. İsim unsuru yabancı asıllı olan birleşik fiillerin diğer metinlere nazaran Kur'an tercümelerinde artış gösterdiği görülmektedir. Bu durumun doğrudan kutsal bir metnin hatasız çevirisini yapma gayretinden kaynaklandığını düşünüyoruz.

---

[223] Ercilasun (1984), s. 51-52.
[224] Korkmaz (2003), s. 792.
[225] *ḳıl-* fiilinin esas yardımcı fiil olarak Türkçenin tarihî dönemlerinde kullanılışı için bk., Hendrik Boeschoten, "*Yapmak* Neden *Etmek* Yerine Kullanılıyor-Tarihsel Bir Bakış", (çev. Muna Yüceol Özezen), Türkbilig, 2003/5, s. 149-156.

III. 1. 1. isim + bol-

-Sıfatlarla kullanım:

abadan bol- "mamurlaşmak"

ḫarabat oramı ***bolup abadan*** "Harabat muhiti mamurlaşıp…" (AH 399)

ʻāciz bol- "âciz olmak, gücü yetmemek"

ayttı ey ḳatıġlıḳ maŋa ***ʻāciz boldum*** *kim bolsa men bu ḳarġa meŋizlig örtse men ḳadaşımnıŋ ʻavretini* "Yazıklar olsun bana. Şu karga kadar olamadım. Kardeşimin cesedini örtmeye gücüm yetmedi, dedi." (R 27/40a2)

aġır bol-

1. ağır gelmek, ağırlaşmak.

meger ***aġır boldı*** *kökler hem yerler içinde* "O (kıyamet) göklere de yerlere de ağır gelmiştir." (R 28/56b1)

2. değer, hürmet kazanmak.

negü tir eşitgil bilig bulmış er – bilig birle ilde ***aġır bolmış*** *er* "Bilgiyi bulan ve bu bilgi ile memlekette hürmet kazanmış olan insan ne der, dinle." (KB 5238)

aḳı bol- "cömert olmak"

saran bolma ilig ***aḳa bol*** *aḳı* "Ey hükümdar! Hasis olma; cömert ol." (KB 1402)

amul bol- "sakinleşmek"

uḳuş hem bilig birle ***bolduŋ amul*** "Sen akıl ve bilgi ile sakinleştin." (KB 1940)

anuḳ bol- "hazır olmak"

keldür ***anuḳ bolmīş*** *aşıġ tutma uma* "Hazır olan aşı getir ve (onu) umutlandırarak bekletme." (DLT I-126)

ʻāsım bol- "asi olmak"

ʻāsım boldılar *iḍileri yalavaçıŋa* "Rablerinin peygamberine asi oldular." (TİEM 420v/5)

bālıġ bol- "yaralanmak"

bālıġ bolup *tağıḳtı* "Yaralanıp dağa çıktı." (DLT I-191)

bed-baḫt bol- "bedbaht olmak"

bolmadım *sėni oḳımaḳda ey iḍim* ***bed-baḫt*** "Ey Rabbim! Sana dua etmem sayesinde bedbaht olmadım." (R 31/5a1, 2)

bm-hūş bol- "kendinden geçmek"

mūsā ***bm-hūş bolup*** "Musa kendinden geçip…" (R 28/22b1)

bmzār bol- "uzaklaşmak, alakasını kesmek"

ançada ***bmzār boldı*** *anlar uḍu barıldılar anlardın kim uḍu bardılar kördiler ḳın* "O vakit tâbi olunanlar azabı görünce tâbi olanlarla alakalarını kestiler." (TİEM 19v/2)

boynaġu bol- "azmak"

barġıl fir'avn tapa ol ***boynuġu boldı*** "Firavun'a git; çünkü o çok azdı." (TİEM 434v/7)

bütün bol- "inanmak"

barıŋa ***bütün bolġıl*** *amrul amul* "Varlığına inan, sükûna ve huzura kavuş." (KB 26)

egri bol- "bükülmek"

kimiŋ ***egri bolsa*** *köni tal boḍı* "Kimin düz dal gibi boyu bükülse…" (KB 1102)

emmn bol-/imin bol- "emin olmak"

imin bolsa *il buḍnı andın arıġ* "Halk ondan her bakımdan emin olsa…" (KB 2190)

emmn *mü* ***boldıŋızlar*** *öŋdün kim kök içinde turur ḳuḍı ıḍmaḳdın silerni yėrde* "Gökte olanın sizi yere batırmayacağından emin misiniz?" (TİEM 416r/9)

erklig bol- "vekil olmak"

azu kim ***bolur*** *olar üze* ***erklig*** "Ya da onlara kim vekil olur?" (R 26/75a2)

esen bol- "esenlik içinde olmak, rahatta olmak"

erej eḍgü birle ***esen bolsu*** *baş* "Başın huzur ve iyilik ile esenlik içinde olsun." (KB 940)

tmrmg ***esen bolsa*** *tāŋ ükūş körūr* "Yaşayan (kimse) esenlik içinde de olsa şaşacak çok şey görür." (DLT I-104)

ḫālm bol- "yalnız kalmak"

taḳı ol vaḳtın kim ***ḫālm boldılar*** *ısırdılar siziŋ üze barmaḳ uçların öfkedin* "Yalnız kaldıkları vakit ise size olan öfkelerinden parmak uçlarını ısırdılar." (TİEM 49v/6)

ḳaçan ***ḫālm bolsalar*** "Ne zaman yalnız kalsalar…" (R 25/1a1)

ḫarab bol- "harap olmak"

ḫarab boldı *mescid budun bi-nemaz* "Mescip harap oldu; halk ise binamaz durumda." (AH 400)

ḫāẓır bol- "hazır olmak, şahit olmak"

ḫāẓır bolur *aŋar yaḳın bolġaylar* "O kitaba, Tanrı'ya yakın olanlar şahit olurlar." (TİEM 438v/2)

ḫmre bol- "şaşkın şaşkın dolaşmak"

ḫmre bolurlar *yer içinde* "Yeryüzünde şaşkın şaşkın dolaşırlar." (R 27/37a3)

ḫōr bol- "zelil olmak, küçük düşmek"

yüzler bolġay ol kün ***ḫōr bolmış*** "Kimi yüzler o gün zelil olmuş olacaktır." (TİEM 441v/7)

yandılar ***ḫor bolup*** *anlar* "Onlar küçük düşüp geri döndüler." (R 28/9a1)

ḫoşnūd bol- "hoşnut olmak"

ḫoşnūd boldı *oḳ taŋrı mü'mnlerdin ḳaçan bm'at ḳıldılar erse meniŋ yığaç altınında* "And olsun ki o ağacın altında sana biat ederlerken Tanrı o müminlerden hoşnut oldu." (TİEM 377v/8)

ıraḳ bol- “uzak olmak”

bilgil kim ***ıraḳ bolsun*** *medyen boḍunıŋa neteg kim yandı Şemūdluġ* “Semud kavmi (Tanrı’nın rahmetinden) uzak olduğu gibi Medyen kavmi de uzak olsun.” (TİEM 171r/7)

iglig bol- “hasta olmak, hastalanmak”

kim ***bolsa iglig*** *yā taḳı yörimek üze sanlıġ aḍın künlerde* “Kim hasta olursa veya seferde ise (tutamadığı günler) sayısında diğer günlerde (tutsun).” (TİEM 21v/7)

irig bol- “gayretli olmak”

tapuġḳa ***irig bol*** *yazuḳta tıḍın* “İbadette gayretli ol ve günah işlemekten sakın.” (KB 1380)

ḳaraġu bol-

1. kör olmak.

ḳaraġu boldılar *suḳaḳ boldılar* “Kör ve dilsiz oldular.” (TİEM 89r/7, 8)

2. körleşmek, belirsizleşmek.

ḳaraġu bolur *olar üze ḫaberler ol kün* “İşte o gün onlara bütün haberler körleşmiştir.” (R 32/42a1)

ḳaraŋḳuluḳ bol- “kararmak”

ḳaçan körseler anı yawuḳluḳ ***ḳaraŋḳuluḳ bolur*** *anlarnıŋ yüzi kim tandılar* “Ama onu (azabı) yakından gördükleri zaman inkâr edenlerin yüzü kararır.” (TİEM 417r/4)

ḳatıġ bol- “katılaşmak, katı olmak, duyarsızlaşmak”

yana ***ḳatıġ boldı*** *köŋlüŋizler anda kėḍin* “Sonra bunun arkasından kalpleriniz katılaştı.” (TİEM 9r/4)

kėŋrü bol- “kuşatmak”

yarlıḳamaḳım ***kėŋrü boldı*** *tėgme nerse* “Rahmetim her şeyi kuşattı.” (TİEM 126v/1)

ḳız bol- “azalmak, az bulunur olmak”

ınanġu tayanġu kişi ***boldı ḳız*** “İnanacak ve güvenilecek insan az bulunur oldu.” (KB 6467)

ḳoca bol- “yaşlanmak”

yigit ***ḳoca bolur*** *yaŋı eskirür* “Yiğit yaşlanır; yeni ise eskir.” (AH 195)

ḳorḳunçsuz bol- “emin olmak”

ḳaçan ***ḳorḳunçsuz bolsa*** *siler kim menfa‘atlansa ziyāret birle hac tapa nėgü kim āsān kelse ıḍġu ḳurbāndın* “(Hac yolculuğu) için emin olduğunuz vakit, kim hacca kadar umre ile menfaatlenmek isterse, kolayına gelen bir kurban kesmelidir.” (TİEM 23v/2)

kutluġ bol- “mutlu olmak”

yana anlar kim ***ḳutluġ boldılar*** *uştmaḫ içinde* “Onlar ki cennette mutlu oldular.” (TİEM 172r/3)

ḳutsuz bol- “talihsiz olmak”

yana anlar kim ***ḳutsuz boldılar*** *ot içinde* “O, talihsiz olanlar (şimdi) ateştedirler.” (TİEM 172r/1)

külüg bol- “meşhur olmak”

yaḍıldı atıŋ ilde ***bolduŋ külüg*** “Adın memlekette yayıldı ve meşhur oldun.” (KB 5782)

küwez bol- “gururlanmak”

erdem tile ögreniben ***bolma küwez*** “Erdem iste, öğrenirken de gururlanma.” (DLT I-220)

munḳa bol- “serkeşlik etmek”

buḍun ***munḳa bolsa*** *yıraḳ tur saça* “Halk serkeşlik ederse ondan uzak dur.” (KB 1313)

muŋluġ bol- “darda kalmak”

kim ***bolsa muŋlug̈*** *yėsün tegi yaraşınça* “Kim darda kalırsa ihtiyacı olduğu kadarını yesin.” (TİEM 58v/3)

muṭi‘ bol- “muti olmak, itaat etmek”

buḍun ma ***muṭi‘ bolsa*** *ḳılḳı köni* “Halk da itaat etse ve dürüst olsa.” (KB 5946)

nā-ḫoşnūd bol- “razı olmamak, hoşnut olmamak”

nā-ḫoşnūd bolur *taŋrı anıŋ üze* “Tanrı ondan hoşnut olmaz.” (TİEM 69v/4)

nevmıd bol- “ümidini kesmek”

nevmıd boldılar *ol ajundan taŋrı kim nevmıd boldı kāfirler g̈ūr boḍnı ölügler* “Zira onlar kâfirlerin kabirdekilerden (onların dirilmesinden) ümit kestikleri gibi ahiretten ümit kestiler.” (TİEM 407v/6)

bu kün ***nevmıd boldı*** *umunçsız boldı anlar kim tandılar diniŋizdin* “Bugün dininizi inkâr eden kâfirler ümitlerini kesmişlerdir.” (R 27/16b3)

oḍug̈ bol- “uyanık olmak”

ölüm tutmaz erken ***oḍug̈ bol*** *saḳın* “Ölüm yakalamadan uyanık ve dikkatli ol.” (KB 5718)

oğurlug̈ bol- “yerinde, uygun olmak”

bu īş ***oğurlug̈ boldı*** “Bu iş yerinde oldu.” (DLT I-100)

peşmmān bol- “pişman olmak”

ḳaçan ***peşmmān bolup*** “Ne zaman pişman olup…” (R 28/26b1)

saran bol- “hasis olmak”

saran bolma *ilig aḳa bol aḳa* “Ey hükümdar! Hasis olma; cömert ol.” (KB 1402)

sarp bol- “güç olmak”

iḍi ***sarp bolur*** *begke içse yise* “Beyin yemesi ve içmesi pek güç olur.” (KB 2891)

sewinçlig bol- "sevinmek, mutlu olmak"

ewiŋe yüz urdı ***sewinçlig bolup*** "Sevinerek evine yöneldi." (KB 951)

sėziklig bol- "şüpheye düşmek"

iḍiŋ ḳayu ni'metiŋe ***sėziklig bolur*** *siler* "Şimdi Rabbinin nimetlerinin hangisinde şüpheye düşersiniz?" (TİEM 389v/7)

suḳaḳ bol- "dilsiz olmak"

ḳarag̈u boldılar ***suḳaḳ boldılar*** "Kör ve dilsiz oldular." (TİEM 89r/7, 8)

süst bol-/sust bol- "gevşemek"

sust bolmaŋlar "Gevşemeyin!" (TİEM 375v/3)

taḳı ***süst bolmadılar*** "Fakat gevşemediler." (R 25/13b3)

şād bol- "şad olmak, sevinmek"

eger tegse sizke bir yawuzluḳ ***şād bolurlar*** *anıŋ birle* "Eğer size bir kötülük gelse onlar buna sevinirler." (R 25/2a1)

tirig bol- "diri olmak, yaşamak"

tirig bolsa *yalŋuḳ tileki anuḳ* "İnsan yaşadıkça dileğini elde edebilir." (KB 1194)

tükel bol- "tamam olmak, yerine gelmek, gerçekleşmek"

tükel boldı *iḍiŋniŋ kelāmı töleyür men ök tamug̈ nı permlerdin kişilerdin yumḳılar* "Rabbinin: 'Cehennemi cinlerle ve insanlarla tamamen dolduracağım.' sözü tamam oldu." (TİEM 172v/9)

tükel boldı *iḍiŋniŋ körklüg sözi ya'ḳūb oġlanları üze anıŋ birle kim serindiler* "Sabretmelerine karşılık Rabbinin İsrailoğulları'na verdiği güzel söz gerçekleşti." (R 28/17b3)

tüz bol- "bir, denk olmak"

tüz bolmas *olduruġlular kėrtgüniglilerdin yas iḍilerinde aḍın ḳatıġlanıġlılar taŋrı yolı içinde öz mālları birle öz tenleri birle* "İnananlardan, özür sahibi olanlar dışında,

oturanlarla malları ve canlarıyla Tanrı yolunda mücadele edenler bir olmaz." (TİEM 69v/9)

uluġ bol- "büyümek"

uluġ bolsa *sewnür oġul ḳız yetü* "Oğlu veya kızı yetişip büyürse sevinir." (KB 1226)

umunçsız bol- "umutsuz olmak, ümidini kesmek"

bu kün nevmmd boldı ***umunçsız boldı*** *anlar kim tandılar diniŋizdin* "Bugün dininizi inkâr eden kâfirler ümitlerini kesmişlerdir." (R 27/16b3)

üsteŋ bol- "üstün olmak, galip gelmek"

ḳayusı saḳ erse ol ***üsteŋ bolur*** "Kim ihtiyatlıysa o galip gelir." (KB 2357)

üstüvār bol-

1. gerçekleşmek, gelip çatmak.

ayturlar saŋa ḳıyāmetdin ḳaçan ol anıŋ ***üstüvār bolġusı*** "Sana kıyameti sorarlar. 'Onun gelip çatması ne zaman?', derler." (TİEM 435v/1)

2. yüksek dereceye erişmek.

ançası bar ***üstüvār bolġanlar*** *'ilm içinde olardın* "Lakin onlardan ilimde yüksek dereceye erişmiş olanlar…" (R 27/5a3)

yaruḳ bol- "parlamak"

sini kördi erse ***yaruḳ boldı*** *köz* "Seni görünce gözüm parladı." (KB 3321)

yaslıġ bol- "kurumak"

yaslıġ bolsun *ebū lehebnüŋ ėkki eli* "Ebu Leheb'in iki eli de kurusun." (TİEM 450v/3)

yerindi bol- "iğrenilecek bir duruma gelmek"

atılġay erdi tüz yābānḳa ***yerindi bolup*** "O, iğrenilecek bir duruma gelip ıssız bir yere atılacaktı." (TİEM 419r/4)

yoḳsuz bol- "heba olmak, boşa gitmek"

kim ewrülse silerdin dınndin ölse ol tanıġlı erken anlar turur ***yoḳsuz boldı*** *işleri dünyā içre āḫiret içre* "Sizlerden kim dininden dönse ve kâfirken ölse yaptıkları işler dünyada da ahirette de heba olur." (TİEM 26r/8)

yüreksiz bol- "korkmak, korkuya kapılmak"

tartışmaŋ ***yüreksiz bolur*** *sizler kitse yeliŋiz* "Tartışmayın. Sonra korkuya kapılırsınız da gücünüz gider." (R 29/5b3)

ziyānlıġ bol- "ziyana uğramak"

ayġıl bütünlükin ziyān ḳılıġlılar anlar kim ***ziyānlıġ boldılar*** *özleriŋe boḍunlarıŋa ḳıyāmet künde* "De ki: Asıl ziyana uğrayanlar kıyamet günü kendilerine ve kavimlerine ziyan edenlerdir." (R 34/87b2)

-İsimlerle kullanım:

açıġ bol- "acı vermek"

açıġ bolġa *yarın ḳoḍıp barduḳuŋ* "(Fakat) yarın bırakıp gitmen acı verecek." (AH 436)

aġruḳ bol- "zor gelmek"

aġruḳ bolmas *aŋar ėkkini küḍezmek* "Onları kollayıp gözetmek ona zor gelmez." (TİEM 32v/5)

asıġlıġ bol- "fayda etmek"

asıġlıġ bolmadı *satıġçılıḳları* "Ticaretleri fayda etmedi." (TİEM 3v/2)

ala bol- "sözünü dinlememek"

bėg ḫānḳa ***ala boldı*** "Bey, hanın sözünü dinlemedi." (DLT I-119)

bars bol- "kabarmak"

anig eti ***bars boldı*** "Onun eti kabardı." (DLT I-272)

bulun bol- "tutsak olmak"

bulun bolmış *erse yulup ol kirü* "Tutsak olmuşsa kurtar ve geri al." (KB 2402)

tulum unutsa ***bulun bolūr*** "Silahı unutursa tutsak olur." (DLT I-203)

bus bol- "puslanmak"

kuk ***būs boldı*** "Gökyüzü puslandı." (DLT II-211)

buşı bol- "hiddetlenmek"

buşı bolsa *yalŋuḳ biligsiz bolur* "İnsan hiddetlenirse bilgisiz olur." (KB 334)

bürkek bol- "bulutlanmak"

kuk ***bürkek boldı*** "Gökyüzü bulutlandı." (DLT II-107)

düşmen bol- "düşman olmak"

kim ***bolsa düşmen*** *taŋrıḳa taḳı ferişteleriŋe taḳı yalavaçlarıŋa taḳı cabrā'mlḳa taḳı mmkā'mlḳa bütünlükün taŋrı düşmen turur tanıġlılarḳa* "Kim Tanrı'ya, meleklerine, peygamberlerine, Cebrail'e ve Mikâil'e düşman olsa, bilsin ki Tanrı inkâr edenlerin düşmanıdır." (TİEM 12r/2)

ėl bol- "barışmak, barış yapmak"

ėki bėg bmrle ***ėl boldı*** "İki bey barıştı." (DLT I-97)

ėl bolġalı *igendi* "Barış olacağı zaman pişman oldu." (DLT I-195)

ġarḳa bol- "gark olmak, boğulmak"

ḳoḍġıl deryānı tölek olar bi sü turur ***ġarḳa bolmışlar*** "Denizi açık bırak; çünkü onlar gark olmuş bir ordudurlar." (R 36/80b2)

ġāyib bol- "gizli kalmak"

ġāyib bolmaz *andın ẕerre ağırınça kökler içinde hem yer içinde* "Göklerde ve yerde zerre miktarı bir şey bile ondan gizli kalmaz." (R 33/29b2)

ḫalmfe bol- “halife olmak, birinin yerine geçmek”

aydı mūsā ḳadaşı hārūnḳa ***ḫalmfe bolġıl*** *maŋa boḍnum içinde oŋarġıl uḍmaġıl ortaḳ işligler yolıŋa* “Musa kardeşi Harun’a: ‘Kavmimin içinde benim yerime geç; onları ıslah et; bozguncuların yoluna uyma.’ dedi.” (R 28/21a2)

‘ibret bol- “ibret olmak”

munuḳı körür sen meniŋ ḫalimi – saŋa ***bolsu ‘ibret*** *otı ḳıl emi* “Benim hâlimi işte görüyorsun; bu sana ibret olsun. Buna göre çaresine bak.” (KB 6174)

ig bol- “hasta olmak, hastalanmak”

iwe bışmış aşnı yise ***ig bolur*** “Acele pişirilmiş yemeği yerse hasta olur.” (KB 632)

iḫtilāf bol- “ihtilafa düşmek”

ol kim anlar anıŋ içinde ***iḫtilāf bolurlar*** “Onlar (ona) inanıp inanmamakta ihtilafa düşerler.” (TİEM 432r/7)

ir bol- “utanmak”

er ***ir boldı*** “Adam utandı.” (DLT I-88)

kāfir bol- “ kâfir olmak, inkâr etmek”

ḫaḳmḳat üze anlar kim ***kāfir boldılar*** *bitmişlerindin soŋra andın soŋ boldılar küfr yanındın ḳabūl ḳılınmaġay tevbeleri* “İnandıktan sonra (inkâr edip) kâfir olup küfrün yanında olanların tövbeleri kabul olunmayacaktır.” (TİEM 46v/8)

ayġıl ay kitāb iyeleri ni üçün ***kāfir bolur*** *siz taŋrınıŋ nişānlarıŋa* “De ki: Ey ehli kitap! Niçin Tanrı’nın ayetlerini inkâr edersiniz?” (TİEM 47v/3)

ḳarma bol- “yağma edilmek”

ḫaram ***ḳarma boldı*** *toḍuġlısı yoḳ* “Haram yağma edildi; ama ona doyan yok.” (KB 6458)

ḳāġūn ***ḳarma bolsa*** *iḍisi ėkki elgin tegmr* “Kavun yağma edilse sahibi iki eliyle yakalar.” (DLT I-312)

kefaret bol- "kefaret olmak"

yazuḳḳa ***kefaret bolur*** *ig toġa* "Ağrı ve hastalık günahlara kefaret olur." (KB 5979)

kerek bol- "gerek olmak, gerekmek"

siziksiz ***kerek bolġa*** *altun kümüş – özüm işleteyin tise men öküş* "Geçineyim desem şüphesiz bana çok altın ve gümüş gerekecek." (KB 479)

ḳoŋşı bol- "komşu olmak"

sekirtgem sėni olar üze yana ***ḳoŋşı bolmaġaylar*** *seniŋ birle* "Seni onlara musallat edeceğim ve sana komşu da olmayacaklar." (R 33/22a2)

ḳonuḳ bol- "konuk olmak"

yaşıl suw ḳızıl otḳa ***bolmaz ḳonuḳ*** "Yeşil su kızıl ateşe konuk olmaz." (KB 2250)

ḳul bol- "kul olmak"

bu dünya begi sen aŋa ***bolma ḳul*** "Sen bu dünyanın beyisin; ona kul olma." (KB 1376)

müsafir bol- "misafir olmak"

müsafir bolup *mindi öḍlek atı* "Misafir olup zamane atına bindi." (KB 1388)

nikāḥ bol- "nikâhlanmak, evlenmek"

yana eger boşasa anı helāl bolmas aŋar anda kėḍin ***nikāḥ bolmaġınça*** *anda aḍınḳı erke* "Eğer erkek kadını (üçüncü defa) boşasa ondan sonra kadın başka bir erkekle nikâhlanmadıkça ona helal olmaz." (TİEM 28r/6)

om bol- "midesi bozulmak"

er ***ōm boldı*** "Adamın midesi bozuldu." (DLT I-97)

ortaḳ bol- "ortak olmak"

ortaḳ bolup *bilişdi* "Ortak olup tanıştı." (DLT II-184)

örüg bol- "bir yerde bir süre kalmak"

sü ōn kūn ***örüg boldı*** “Asker (hareket etmeden) on gün kaldı.” (DLT I-110)

sebeb bol- “sebep olmak”

sebeb bol *munı eḍgü yolḳa oḳı* “Sebep ol ve bunu iyi yola sevk et.” (KB 1488)

şek bol- “şüphe etmek, şüpheye düşmek”

şek boldı *köŋülleri ol şekleri içinde tezginürler* “Kalpleri şüpheye düşüp, şüpheleri içinde bocalarlar.” (R 29/34b3)

tapı bol- “razı olmak”

negü kelse rabdın ***tapı bol*** *tapı* “Tanrı’dan ne gelirse razı ol razı.” (KB 2159)

taraşuḳ bol- “ihtilafa düşmek”

bütünlükün seniŋ iḍiŋ aḍrar seçer anlar ara ḳıyāmet kün anıŋ içinde erdiler anıŋ içinde ***taraşuḳ bolurlar*** “Şüphesiz Rabbin onların o ihtilafa düştükleri şeyler hakkında kıyamet gününde aralarında hükmünü verir.” (TİEM 205v/2)

tartışıḳ bol- “ihtilafa düşmek”

yoḳ kim ***tartışıḳ boldılar*** “Fakat (onlar) ihtilafa düştüler.” (TİEM 32r/7)

bütünlükün anlar kim ***tartışıḳ boldılar*** *anıŋ içinde* “Şüphesiz onlar onun hakkında ihtilafa düştüler.” (R 27/31a1)

teŋ bol- “denk olmak”

biliglig biligsiz ḳaçan ***teŋ bolur*** “Bilgili ile bilgisiz nasıl denk olur?” (AH 87)

ter bol- “utanmak”

er ***ter boldı*** “Adam utandı.” (DLT I-258)

titim bol- “karşı koymak”

yürek birle ***boldı*** *yaġıḳa* ***titim*** “(Bey), düşmana yüreğiyle karşı koydu.” (KB 2043)

tutġun bol- “tutsak olmak”

tutġun bolup *ol ḳatār* “Tutsak olup sıkıntıya düşer.” (DLT I-197)

us bol- “akıllı olmak, akıllanmak”
ol ***us boldı*** “O, akıllandı.” (DLT I-88)

uwut bol- “utanmak”
uwut bōlup *töpü aġdı* “Utanıp tepeyi aştı.” (DLT I-250)

yaġı bol- “düşman olmak”
ayġıl kim ***bolsa yaġı*** *cabrā‘ilḳa bütünlükün ol indürdi anı köŋlüŋ üze taŋrı yarlıġı birle*
“De ki: Kim Cebrail’e düşman olsa, bilsin ki, onu senin gönlüne Tanrı’nın izniyle o indirdi.” (TİEM 11v/9)

yaġu bol- “yaklaşmak”
ḳaçan uştmaḫ ***yaġu bolsa*** “Ve cennet yaklaştığı zaman…” (TİEM 436v/7)

yaḳın bol- “yakın olmak”
isizler ***yaḳın bolsa*** *begler tapa* “Kötüler beylere yakın olsa…” (KB 889)

yanġu bol- “rücu etmek”
özüm ***yanġu boldı*** *bayatḳa bu kün* “Bugün artık bedenim Tanrı’ya rücu etti.” (KB 5644)

yaraġ bol- “gücü yetmek”
hergiz ***yaraġlarıŋız bolmaz*** *kim dād berseŋiz uraġutlar arasında* “Kadınlar arasında adil davranmaya çalışsanız da buna gücünüz yetmez.” (R 26/87b3)

yas bol- “ölmek”
anig oġlı ***yās boldı*** “Onun oğlu öldü.” (DLT II-231)

yışıġ bol- “siper olmak”
iligke ***yışıġ boldı*** *köŋli bütüp* “Hükümdara gönlüyle inanıp bağlanarak siper oldu.” (KB 1719)

yir bol- "toprak olmak, ölmek"

telim kördüm emdi ağır bolmış er – tıḍumadı boġzı üçün ***boldı yir*** "Şimdiye kadar itibarlı birçok kimse gördüm; boğazlarına hâkim olamadıkları için toprak oldular." (KB 4590)

yoḳ bol- "yok olmak"

yaruḳlıḳı eksür yana ***yoḳ bolur*** "Parlaklığı azalarak tekrar yok olur." (KB 734)

yoḳ yoḍun bol- "heba olmak, boşa gitmek"

yoḳ yoḍun boldı *anı kim ḳılur erdiler* "Onların yaptıklarıheba oldu." (R 28/8b2)

yolsuz bol- "şaşırmak"

azmadı ėşiŋizler ***yolsuz bolmadı*** "Arkadaşınız (Muhammet) azıtmadı ve şaşırmadı." (TİEM 387r/3)

yorıġlı bol- "yayılmak"

ḳız kişi sāwı ***yōrıġlı bolmās*** "Pinti kişinin sözü yayılmaz." (DLT I-260)

yük bol- "yük olmak"

saŋa ḳaldı malım maŋa ***boldı yük*** "Malım sana kaldı; ancak bana yük oldu." (KB 1286)

ermegüke bulıt ***yük bolūr*** "Tembele bulut yük olur." (DLT I-159)

yüklük bol- "hamile kalmak"

yüklük boldı "Hamile kaldı." (R 31/9a2)

zır ü zeber bol- "alt üst olmak"

kelmez mü olarḳa anlarnıŋ ḫaberi olarda burun ***zır ü zeber bolmışlar*** "Onlara kendilerinden önce alt üst olanların haberi gelmez mi?" (R 29/50a3)

-Zarflarla kullanım:

berāber bol- "aynı olmak, bir olmak"

berāber bolmaz *ḳaraġu közlüg* “Kör ile gören (kimse) bir olmaz.” (R 35/57a3)

pāre pāre bol- “parça parça olmak”

eger ḳuḍı ıḍsa erdimiz bu oḳuġunı bir taġ üzele körgey erdiŋ anı ḳorḳuġlı ***pāre pāre boluġlı*** *taŋrı ḳorḳunçındın* “Eğer biz bu Kur‘an’ı bir dağa indirseydik onun Tanrı korkusundan parça parça olduğunu görecektin.” (TİEM 404r/8)

-Ünlemlerle kullanım:

tap bol- “yetmek”

tap boldı “Yetti.” (DLT I-255)

toḳ toḳ bol- “geçimsizlik olmak”

er kişi birle ***toḳ toḳ boldı*** “Koca ile karısı arasında geçimsizlik oldu.” (DLT I-264)

III. 1. 2. isim + ėt-/it-

-Sıfatlarla kullanım:

asıġ ėt- “fayda etmek”

ol kün ***asıġ ėtmez*** *şefā'at meger ol kim destūr bėrdi aŋar üküş raḥmetlig taplasa aŋar sözni* “O gün Rahman’ın izin verdiği ve sözünden hoşlandığından başkasının şefaati fayda etmez.” (R 31/85b2)

-İsimlerle kullanım:

al ėt- “hile yapmak, tuzak kurmak”

azu tilerler mü ***al ėtmek*** “Yoksa tuzak mı kurmak istiyorlar?” (TİEM 387v/3)

iş it- “arkadaş etmek”

bu söz işke tutġıl özinę ***iş it*** “Bu söze göre hareket et ve onu kendine arkadaş et.” (KB 165)

itig it- “hazırlık yapmak”

yarın bolġu işke bu kün ***it itig*** “Yarın olacak iş için bugünden hazırlık yap.” (KB 5702)

raḫmet it- “rahmet etmek”

uġan ***raḫmet itsün*** *bu sa'at anġa* “Tanrı bu saatte ona rahmet etsin.” (AH 491)

ṣabr it- “sabretmek”

bela kelse ***ṣabr it*** *feraḥḳa küḍüp* “Bela gelirse ferahı bekleyerek sabret.” (AH 349)

ün it- “gürültü etmek”

ḳapuġda ***ün itti*** *beḍük ündedi* “Kapıda gürültü etti ve bağırdı.” (KB 5954)

-Ünlemlerle kullanım:

çıŋ ėt- “çınlamak, çın diye ses çıkarmak”

ḳulāḳım ***çıŋ etti*** “Kulağım çınladı.” (DLT II-331)

ḳaŋ ėt- “ses çıkarmak”

ḳāz ***ḳaŋ ėtti*** “Kaz ses çıkardı.” (DLT II-232)

ḳar ḳur ėt- “guruldamak”

ḳar ḳur ėtti *ḳarın* “Karın guruldadı.” (DLT I-259)

siŋ ėt- “çınlamak”

ḳulāḳım ***siŋ ėtti*** “Kulağım çınladı.” (DLT II-332)

III. 1. 3. isim + ḳıl-

-Sıfatlarla kullanım:

ābdān ḳıl-/ābādan ḳıl- "imar etmek"

*yaramas kerekmez ortaḳ ḳatıġlılarḳa kim **ābdān ḳılsalar** taŋrı mezgitlerini* "Tanrı'ya ortak koşanların Tanrı'nın mescitlerini imar etmeleri kabil değildir." (TİEM 146r/7)

*ḳıldıŋız mu ḥācmlarḳa suw içirmekni mezgit-i ḥarāmnı **ābādan ḳılmaḳnı*** "Siz hacılara su dağıtmayı, Mescid-i Haram'ı imar etmeyi mümkün kıldınız mı?" (R 29/14a2)

açıġ ḳıl- "zehir etmek"

*negüke **ḳılur sen** tiriglik **açıġ*** "Bu hayatı niçin kendine zehir edersin?" (KB 5477)

açuḳ āşkārā ḳıl- "açıkça yapmak"

*sėzigsiz her-āyine taŋrı bilür anı kim yaşrurlar yime anı kim **açuḳ āşkārā ḳılurlar*** "Hiç şüphesiz Tanrı onların gizlediklerini de açıkça yaptıklarını da bilir." (R 30/38a3)

ağır ḳıl-

1. muteber kılmak.

***ağır ḳılġa** teŋri bu kün hem yarın* "Tanrı bugün de yarın da seni muteber kılacaktır." (KB 1281)

2. ağırlık çökmek, yığılıp kalmak.

*nė ol sizke ḳaçan ayılsa sizke çıḳıŋlar taŋrı yolı içinde **ağır ḳılsaŋız** yerke* "Size Tanrı yolunda (savaşa) çıkın denildiğinde ne oluyor da yere yığılıp kalıyorsunuz?" (R 29/29b1)

arıġ ḳıl- "arındırmak"

*aydı taŋrı ay 'msā men tükel alġanıŋ men taḳı kötürgeniŋ men meniŋ tapa taḳı **arıġ ḳılġanıŋ** men anlardın kim küfr ketürdiler* "Tanrı buyurdu ki: Ey İsa! Seni vefat ettireceğim, seni nezdime yükselteceğim ve seni inkâr edenlerden arındıracağım." (TİEM 43v/3)

artaḳlıḳ ḳıl- “bozgunculuk yapmak”

artaḳlıḳ ḳılurlar *yer içinde* “Yeryüzünde bozgunculuk yaparlar.” (TİEM 4v/6)

ḳoḍar mu sen mūsānı hem boḍnını ***artaḳlıḳ ḳılsunlar*** *teyü yer içinde* “Sen Musa’yı ve kavmini yeryüzünde bozgunculuk yapsınlar diye bırakacak mısın?” (R 28/11a3)

artuḳ ḳıl- “üstün kılmak”

men ***artuḳ ḳıldım*** *silerni ajunluġlar üze* “Ben sizleri âlemler içinde üstün kıldım.” (TİEM 6v/1)

artuḳ ḳıldı *taŋrı toḳuşġanlarḳa mālları birle et-özleri birle oldruġlılar üze* “Tanrı malları ve canlarıyla savaşanları oturanlardan üstün kıldı.” (R 26/63b1)

artuḳluḳ ḳıl- “aşırılık etmek, aşırıya kaçmak”

eger saḳınsa sizler ***artuḳluḳ ḳılmaŋ*** *aymaḳ birle* “Eğer Tanrı’dan korkuyorsanız (yabancı erkeklerle) konuşmakta aşırıya kaçmayın!” (R 33/2a1)

āsān ḳıl- “kolaylaştırmak”

yana yolını ***āsān ḳıldı*** *aŋar* “Sonra ona yolunu kolaylaştırdı.” (TİEM 435r/2)

āzād ḳıl- “azat etmek”

ḳarabaş ***āzād ḳılġu*** *kerek yaḳmazda aşnu* “Kadına yaklaşmadan (cinsel ilişkiye girmeden) önce bir köle azat etmelidir.” (R 38/4a3)

‘azmz ḳıl- “yüceltmek”

takı ***‘azmz ḳılur*** *sen kimni isteseŋ taḳı ḫor ḳılur sen kimni tileseŋ* “İstediğini yüceltir, istediğini de alçaltırsın.” (TİEM 40v/3)

bālıġ ḳıl- “yaralamak”

ḳılmış *anı* ***bālıġ*** “Onu yaralamış.” (DLT I-310)

bāṭıl ḳıl- “ziyan etmek”

ey anlar kim kėrtgündiler ***bāṭıl ḳılmaŋlar*** *ṣadaḳa bėrmişiŋizleri minnet birle taḳı eẕā birle* “Ey iman edenler! Verdiğiniz sadakaları minnet ve eza ile ziyan etmeyin.” (TİEM 34r/4)

belgüsüz ḳıl- “silmek, yok etmek”

belgüsüz ḳıldımız *közlerini tatıŋlar meniŋ ḳınımnı meniŋ ḳorḳutmaḳımnı* “Biz de onların gözlerini yok ettik ve ‘Benim azabımı ve uyarılarımı tadın!’, dedik.” (TİEM 391v/1)

bımzār ḳıl- “temize çıkarmak”

bımzār ḳıldı *anı taŋrı* “Tanrı onu temize çıkardı.” (R 33/25a3)

boş ḳıl-

1. azat etmek.

ol ḳul ***boş ḳıldı*** “O, kölesini azat etti.” (DLT I-262)

2. boşamak.

boş ḳılmaḳ *ėkki yolı ol* “Boşamak iki defadır.” (TİEM 27v/9)

cüft ḳıl- “birleştirmek”

ḳaçan et’özleri ***cüft ḳılınsa*** “Ruhlar bedenlerle birleştirildiğinde…” (TİEM 436v/5)

eḍgü ḳıl-

1. iyi etmek, iyileştirmek, hastalıktan kurtulmak.

bayat ***eḍgü ḳılġay*** *bu söz sözleme* “Tanrı seni iyi edecektir yeter ki sen böyle konuşma.” (KB 1084)

2. iyi yetiştirmek.

aygıl ***eḍgü ḳılmaḳ*** *anlarḳa yėgrek* “Onları iyi yetiştirmek daha hayırlıdır, de.” (TİEM 26v/6)

eḍgülük ḳıl- “iyilik etmek”

yorı ***eḍgülük ḳıl*** *ay eḍgü kişi* “Ey iyi insan! Yürü ve iyilik et.” (KB 345)

kim kėrtgündi erse taŋrıḳa kedinki künke ***ḳılsa eḍgülük*** *anlarḳa ol terleri iḍileri üskinde*
"Kim Tanrı'ya ve ahiret gününe inandıysa ve iyilik ettiyse onların mükâfatı Tanrı katındadır." (TİEM 8r/4)

esen ḳıl- "kolaylaştırmak"
esen ḳıldımız *oḳ yāḍ ḳılmaḳḳa* "Kur'an'ı düşünmek için kolaşlaştırdık." (TİEM 390v/5)

ėweklik ḳıl- "acele etmek"
tatıŋlar ḳanıŋızını bu ol kim erdiŋiz aŋa ***ėweklik ḳılġanlar*** "Azabınızı tadın! Zira siz ona kavuşmada acele edenlerdiniz." (R 37/85a1)

ḫarām ḳıl- "haram kılmak, yasaklamak"
çınoḳ ***ḫarām ḳıldı*** *siler üze özi ölmişni aḳar ḳannı toŋuz ėtini* "(Tanrı) size leşi, akan kanı ve domuz etini haram kıldı." (TİEM 20r/3)

ḫarms ḳıl- "teşvik etmek"
ḫarms ḳılġıl *mü'minlerni* "Müminleri teşvik et." (R 26/51a3)

ḫarmz ḳıl- "koşuşturmak, yorulmak"

ḫarmz ḳılmaz erdi *çıġaylarḳa aş yėtürmek üze* "Fakirleri doyurmak için kendisini yormazdı." (TİEM 420r/9)

ḫāṣ ḳıl-
1. mahsus hâle getirmek.
ḫāṣ ḳılur *raḥmeti birle kimke tilese* "Rahmetini dilediğine mahsus hâle getirir." (TİEM 45r/6)
2. özel, seçkin kılmak.
aydı ol melik keldürüŋ maŋa anı ***ḫāṣ ḳılayın*** *anı özümke* "Hükümdar: Onu bana getirin ki onu kendime seçkin (özel danışman) kılayım, dedi." (R 30/1b3)

ḥāžır ḳıl- "hazır kılmak, hazır bulundurmak"

tėrgey-miz olarnı yeklerni me yana ***ḥāžır ḳılur-miz*** *olarnı tamuġ yöresiŋe çöküp* "Muhakkak onları şeytanlarla birlikte mahşerde toplayacağız ve (diz üstü) çökmüş bir hâlde cehennem çevresinde hazır bulunduracağız." (R 31/27a1)

ḫor ḳıl- "alçaltmak"

takı 'azmz ḳılur sen kimni isteseŋ taḳı ***ḫor ḳılur*** *sen kimni tileseŋ* "İstediğini yüceltir, istediğini de alçartırsın." (TİEM 40v/3)

ḳatıġ ḳıl- "zorlamak"

eger ḳolsa silerde anı ***ḳatıġ ḳılur*** *silerke baḫmllıḳ ḳılur silerke taḳı çıḳarur öçiŋizleri* "Eğer onları isteseydi ve sizi zorlasaydı cimrilik ederdiniz ve bu da kinlerinizi ortaya çıkarırdı." (TİEM 373v/6)

ḳawi ḳıl- "desteklemek"

ḳawi ḳıldı *süler birle körmez sizler anı* "Onu sizin görmediğiniz bir ordu ile destekledi." (R 29/31b1)

kėŋ ḳıl- "geniş kılmak, bol bol vermek"

bilmezler mü ol taŋrı ***kėŋ ḳılur*** *rūzmni kimke kim tilese hem tarutur* "Bilmezler mi ki Tanrı rızkını dilediğine bol bol verir, kimine de kısar." (R 35/8a3)

kėŋrü ḳıl- "geniş kılmak, genişletmek"

ayılsa sizke kėŋrü olturuŋ olturġu yerlerde ***kėŋrü ḳılıŋ*** *orunnı* "Size meclislerde rahat oturun denildiğinde yerinizi genişletin." (R 38/7a1)

körklüg ḳıl- "güzel kılmak, güzel yaratmak"

bezedi silerni ***körklüg ḳıldı*** *ṣūretleriŋizni* "Sizleri süsledi ve suretlerinizi güzel yarattı." (R 35/61a1)

körksüz ḳıl- "utandırmak"

aydı kim bular ḳonuḳlarım ol ***körksüz ḳılmaŋlar*** *mėni* “Bunlar benim konuklarımdır; beni utandırmayın, dedi.” (R 30/28b2)

küç ḳıl-

1. zulmetmek.

törü ḳıl ḳatıġlan bolup ***ḳılma küç*** “Adaleti yerine getir, buna gayret et ve asla zulmetme.” (KB 1451)

azu ***küç ḳılsalar*** *özleriŋe* “Ya da kendilerine zulmetseler…” (R 25/6b3)

2. haksızlık etmek.

ol taŋrı ***küç ḳılmaz*** *ẕerre aġırınça* “Tanrı zerre kadar da olsa haksızlık etmez.” (R 26/16a3)

meşġūl ḳıl- “meşgul etmek, alıkoymak”

meşġul ḳıldı *bizni biziŋ tawarlarımız boḍunımız* “Mallarımız ve ailelerimiz bizi meşgul etti.” (TİEM 376r/1)

meşġūl ḳıldı *bizni māllarımız hem boḍnumız* “Mallarımız ve ailelerimiz bizi meşgul etti.” (R 37/32b3)

muŋluġ ḳıl- “muhtaç etmek”

sini teg et özlüg bayat kulların – saŋa ***ḳıldı muŋluġ*** *körür sen barın* “Tanrı’nın senin gibi olan kullarını sana muhtaç etti; işte bunların hepsini görüyorsun.” (KB 5193)

muŋsuz ḳıl- “sıkıntıdan kurtarmak, muhtaç etmemek”

eger aḍrılsalar ***muŋsuz kılġay*** *taŋrı tėgme birni öz muŋsuzluḳından* “Eğer ayrılırlarsa Tanrı kudretiyle her birini sıkıntıdan kurtaracaktır.” (TİEM 73v/9)

eger aḍrılsa ***muŋsuz ḳılur*** *taŋrı ḳamuġnı keŋlikdin* “Eğer ayrılırlarsa Tanrı kudretiyle herbirini sıkıntıdan kurtaracaktır.” (R 26/88b3)

musallaṭ ḳıl- “musallat etmek”

eger tilese taŋrı ***musallaṭ ḳılġatı*** *olarḳa siziŋ (üze)* “Eğer Tanrı isteseydi onları size musallat ederdi.” (R 26/56a2)

müstecāb ḳıl- "kabul etmek"

müstecāb ḳıldı *du'ānı* "Duanızı kabul etti." (TİEM 132r/6)

müstecāb ḳıldı *du'ānı sizke* "Duanızı kabul etti." (R 28/68a3)

rāst ḳıl- "yerine getirmek"

çın-oḳ ***rāst ḳıldı*** *taŋrı va'desini* "Tanrı size olan vaadini yerine getirdi." (R 25/15a1)

rūzı ḳıl-

1. nasip etmek.

ruzi ḳıl *ḳamuġ mü'minlarḳa liḳa* "Bütün müminlere didarını nasip et." (KB B-77)

2. rızık vermek.

rūzı ḳılur *aŋar kim neme ḳanmaduḳ umınç ḳanmaduḳ* "Ve ona ummadığı, beklemediği yerden rızık verir." (TİEM 413v/3)

rüsvā ḳıl- "rezil etmek, rüsva etmek"

iḍimize kim sen kimni kigürse sen otḳa ***rüsvā ḳılıp*** *yawuzlar teg anı* "Ey Rabbimiz! Sen kimi cehenneme koyarsan artık onu rüsva ve perişan etmişsindir." (TİEM 56v/9)

yana ḳopmaḳ küninde ***rüsvā ḳılur*** *olarnı* "Onları kıyamet gününde rüsva eder." (R 30/40a3)

saḳnuḳ ḳıl- "sakınmak"

meniŋ üçün ***saḳnuḳ ḳılıŋlar*** *ḳorḳuŋlar* "Benden sakının ve korkun!" (TİEM 6r/4)

ṭa'ān ḳıl- "kötülemek"

ṭa'ān ḳılġan *ġammazlıḳ ḳılu yörigen* "(Herkesi) kötüleyen ve sürekli gammazlık edip dolaşan…" (TİEM 418v/6)

tar ḳıl- "sıkıştırmak, zorlamak"

ḳor yas tėgürmeŋler anlarḳa ***tar ḳılmaḳıŋız*** *anlar üze* "Onları (gitmeleri için) sıkıştırıp kendilerine zarar vermeyin." (TİEM 413r/1)

tüz ḳıl- "yerle bir olmak"

ol kün sewer anlar kim tandılar boyun kerdi yalavaçḳa eger ***tüz ḳılsa*** *anlar birle kizlemes taŋrıdın bir söz* "İşte o gün, o küfredip de peygambere asi olanlar öyle sever ki keşke yerle bir olsalardı da Tanrı'dan o bir sözü gizlemeselerdi." (TİEM 63v/5)

unmas ḳıl- "aciz bırakmak"

biliŋler kim siler ***unmas ḳılıġlılar*** *ermes siler* "Bilin ki sizler (Tanrı'yı) aciz bırakacaklar değilsiniz." (TİEM 138v/4)

üstüvār ḳıl- "sabit kılmak"

üstüvār ḳılġıl *aḍaḳlarımızını* "Ayaklarımızı sabit kıl." (R 25/14b3)

yoḳsuz ḳıl- "zayi etmek"

bütünlükün taŋrı żāyi' ḳılmas ya'nm ***yoḳsuz ḳılmas*** *eḍgülük ḳılıġlılarnıŋ yanutı* "Şüphesiz Tanrı iyilik edenlerin mükâfatını zayi etmez." (TİEM 151v/9)

biz ***yoḳsuz ḳılmaz-mız*** *eḍgülük ḳılıġlılarnıŋ yanutın* "Biz iyilik edenlerin mükâfatını zayi etmeyiz." (R 28/45b2)

ẓāhmr ḳıl- "üstün ve belirgin kılmak"

ol taŋrı kim ıḍtı yalavaçını könilik birle ḥaḳ dmn birle ***ẓāhmr ḳılsa*** *anı dmn üze ḳamuġı üze* "Tanrı, dinini bütün dinlerden üstün ve belirgin kılmak için peygamberini doğrulukla ve hak dinle gönderdi." (R 37/47b3)

-İsimlerle kullanım:

açıġ ḳıl- "ihsan etmek"

kereklig uḳuşluġ birisi oŋay – yulaḳa negü teg ***açıġ ḳıldı*** *ay* "Ay, nasıl kandil olarak ihsan edildiyse (ona da) akıllı ve yumuşak (huylu) birisi gerekli." (KB B-41)

aḍırt ḳıl- "ihtilaf etmek"

tutaşı ***aḍırt ḳılıġlılar*** "(Fakat) onlar ihtilaf edip duracaklar." (TİEM 172v/9)

‘afv ḳıl- “affetmek”

çın-oḳ ***‘afv ḳıldı*** “Sizi kesinkes affetti.” (R 25/16a1)

aġu ḳıl- “zehir etmek”

aġu ḳıldı *emdi maŋa yir aşım* “Şimdi yediğim yemeği bana zehir etti.” (KB 370)

‘ahd ḳıl- “ikaz etmek”

‘ahd ḳılmadım *mu sizke ey ādem oġlanları tapunmaŋlar yekke* “Ey Âdem oğulları sizi şeytana tapınmayın diye ikaz etmedim mi?” (R 34/14a3)

āhestelıḳ ḳıl- “oturmak”

āhestelıḳ ḳılıŋlar *ėwleriŋiz içinde* “Evlerinizde oturun!” (R 33/2a3)

al ḳıl- “tuzak kurmak”

bu al erür ***al ḳıldıŋızlar*** *anı kend içinde çıḳarsa sizler andın anıŋ boḍnını* “Bu, şehirde halkı oradan çıkarmak için kurduğunuz bir tuzaktır.” (R 28/9b2)

‘amel ḳıl- “amel etmek, dinin gereklerini yapmak”

ayġıl ey boḍnum ***‘amel ḳılıŋ*** *orunlarıŋızda* “De ki: Ey kavmim durumunuza göre dinin gereklerini yerine getirin!” (R 31/74b2)

amulluḳ ḳıl- “temkinli olmak”

eger kelse silerke fāsıḳ ḫaber birle ***amulluḳ ḳılıŋlar*** “Ey iman edenler! Eğer size biri fasık bir haberle gelirse temkinli olun!” (TİEM 379r/2)

ey anlar kim kirtgündiler apaŋ kelse silerke bulġanuḳ söz/saw birle ***amulluḳ ḳılıŋlar*** “Ey iman edenler! Eğer size biri fasık bir haberle gelirse temkinli olun!” (R 37/57a2)

ant yāḍ ḳıl- “yemin etmek”

ant yāḍ ḳılur *men uluġ kün tapa* “Kıyamet gününe yemin ederim.” (TİEM 428r/6)

artut ḳıl- “armağan etmek”

men ***artut ḳılayın*** *şahımḳa anı* “Ben onu şahıma armağan edeyim.” (AH 42)

ārzū ḳıl- “arzu etmek, arzulamak”

ārzū ḳılıŋlar *ölümni eger çın erse siler* “Eğer doğruysanız hadi ölümü arzu edin!” (R 38/53a1)

asıġ ḳıl- “fayda etmek”

aydım ***asıġ ḳılġu*** *emes sen taḳı yalwār* “Yalvarman şimdi sana fayda etmeyecek, dedim.” (DLT I-367)

asıġ ḳılmaz *anlarḳa ḳaçan kelse anlarḳa anlarnıŋ pendi* “(Kıyamet) gelip çatınca ibret almaları onlara fayda etmez.” (TİEM 373r/6)

aştı ḳıl- “sulh yapmak, barışmak”

aştı ḳılmaḳ *yėgrek* “Sulh yapmak daha hayırlıdır.” (TİEM 73v/5)

ʿaṭaʿ ḳıl- “ihsan etmek”

ʿaṭaʿ ḳıldı *şahımḳa bu cümleni* “Bunların hepsini şahıma ihsan etti.” (AH 64)

baḍram ḳıl- “bayram etmek”

baḍram ḳılıp *awnalım* “Bayram edip sevinelim.” (DLT I-226)

baḫmıllıḳ ḳıl- “cimrilik etmek”

eger ḳolsa silerde anı ḳatıġ ḳılur silerke ***baḫmıllıḳ ḳılur*** *silerke taḳı çıḳarur öçiŋizleri* “Eğer onları isteseydi ve sizi zorlasaydı cimrilik ederdiniz ve bu da kinlerinizi ortaya çıkarırdı.” (TİEM 373v/6)

anlar kim ***baḫmıllıḳ ḳılurlar*** “Onlar cimrilik ederler.” (R 26/14b1)

baḫşmış ḳıl- “lütfetmek”

sen ḫaḳmḳat üze sen ***baḫşmış ḳılġan*** “Bilinir ki sen lütfedensin.” (TİEM 38v/6)

bar ḳıl- “var etmek”

yoḳ erdim yarattıŋ yana yoḳ kılıp - ikinç ***bar ḳılur*** *sen muḳir men muŋa* “Yok idim yarattın; yine yok edip tekrar var edersin, bunu ikrar ederim.” (AH 9-10)

basut ḳıl- “yardım etmek”

öziŋe ***basut ḳılsa*** *iş başlasa* “Kendisine yardım etseler ve işe başlasalar.” (KB 419)

beyān ḳıl- “beyan etmek, açıklamak”

beyān ḳılur *taŋrı sizke āyetlerini* “Tanrı ayetlerini size açıklar.” (TİEM 48r/4)

bıçıġ ḳıl- “anlaşmak, sözleşmek”

ol menig birle ***bıçıġ ḳıldı*** “O, benimle sözleşti.” (DLT I-286)

binā ḳıl- “bina etmek”

baḳmazlar mu kökke tepelerinde neteg ***binā ḳıldımız*** *anı* “Üstlerindeki göğe bakmazlar mı ki onu nasıl bina ettik.” (TİEM 381r/1)

bm‘at ḳıl-/bey‘et ḳıl- “biat etmek”

bütünlükün kim anlar bm‘at ḳılurlar seniŋ birle bütünlükün ***bm‘at ḳılurlar*** *taŋrı birle* “Onlar ki sana biat ederler; (aslında) sadece Tanrı’ya biat ederler.” (TİEM 376v/7)

anlar kim ***bey‘et ḳılurlar*** *seniŋ birle her-āyine ol bey‘et ḳılur taŋrı birle* “Onlar ki sana biat ederler; (aslında) sadece Tanrı’ya biat ederler.” (R 37/31b2)

boynaġuluḳ ḳıl- “büyüklük taslamak, büyüklenmek”

kim kim ‘ārlansa anıŋ ḳulluḳından hem ***boynaġuluḳ ḳılsa*** *her-āyine tėrer olarnı aŋa ḳamuġ* “Ona kulluktan geri durup büyüklenen kimselerin hepsini (Tanrı) yakında huzurunda toplayacaktır.” (R 27/12b2)

boyunġalıḳ ḳıl- “azgınlık etmek”

anlar kim ***boyunġalıḳ ḳıldılar*** *kendler içinde* “Onlar ki ülkelerinde azgınlık ettiler.” (TİEM 442v/6)

bulġaḳ ḳıl- "başını derde sokmak"

olardın ol kim aytur destūr bėrgil maŋa ***bulġaḳ ḳılmaġıl*** *maŋa* "Onlardan öylesi de vardır ki: 'Bana izin ver, başımı derde sokma.', der." (R 29/37a1)

bulun ḳıl- "tutsak, esir etmek"

bulun ḳılıp *bāşı yārıp* "Tutsak edip, başını yarıp…" (DLT I-305)

buraçıġ ḳıl- "kaş çatmak"

yana ***buraçıġ ḳıldı*** "Sonra kaşlarını çattı." (TİEM 427r/2)

cādūluḳ ḳıl- "büyülemek"

ḳaçan kim attılar erse ***cādūluḳ ḳıldılar*** *boḍun közleriŋe* "Onlar attıklarında halkın gözlerini büyülediler." (R 28/7b3)

cefa ḳıl- "cefa etmek"

cefa ḳılsalar *bu vefa ḳılsa şük* "Cefa etseler de ses çıkarmadan vefa göstermelidir." (KB 3427)

cefa ḳıldaçıŋḳa *yanut ḳıl vefa* "Sana cefa edene vefa ile mukabele et." (AH 327)

cem' ḳıl- "toplamak"

neteg ol vaḳtın kim ***cem' ḳılduḳ*** *anlarnı ol künke kim yoḳ şek anıŋ içinde* "(Gelmesinde) şüphe olmayan günde onları topladığımız zaman (hâlleri) nasıl olur?" (TİEM 40v/1)

çoġı çamı ḳıl- "gürültü patırtı etmek"

çoġı çamı ḳıldı "O, gürültü patırtı etti." (DLT II-271)

dād ḳıl- "âdil olmak, âdil davranmak"

eger ḳorḳsa siler ***dād ḳılumamaḳınızlarḳa*** "Eğer âdil olamamaktan korkarsanız…" (TİEM 58r/5)

da'vi ḳıl- "iddia etmek"

sewer men tiyü barça ***da‘vi ḳılur*** “Hep ben seviyorum, diye iddia eder.” (KB 1895)

dereng ḳıl-/direng ḳıl-

1. beklemek.

direng ḳılmadı *küḍmedi keldürmekdin bir buzaġu sögülmiş* “Kızartılmış bir buzağı getirmek için durup beklemedi (hemen getirdi).” (TİEM 169r/2)

aydı boḍunḳa ***dereng ḳılıŋlar*** “Kavmine: ‘Bekleyin!’, dedi.” (R 31/38b1)

2. engel olmak, alıkoymak.

ançası bar taplamaz taŋrı olarnıŋ ḳopup çıḳmaḳlarını ***dereng ḳıldı*** *olarḳa* “Tanrı onların hareketlerine razı olmadı ve onlara engel oldu.” (R 29/35b1)

destān ḳıl- “tuzak kurmak”

destān ḳıldıŋızlar *anı kent içre çıḳar siler andın boḍunını* “Halkı şehirden çıkarmak için sizler tuzak kurdunuz.” (TİEM 123r/2)

du‘ā ḳıl- “dua etmek”

yazuḳ biz ḳılurmız ***du‘a*** *ol* ***ḳılur*** “Günahı biz işleriz, o ise bize dua eder.” (KB 5837)

anda ***du‘ā ḳıldı*** *zekeriyyā iḍisiŋe* “Orada Zekeriya Rabbine dua etti.” (TİEM 41v/9)

endāze ḳıl-

1. ölçü koymak.

ḳıldı *oḳ taŋrı tegme nekke* ***endāze*** “Tanrı her şey için bir ölçü koydu.” (TİEM 413v/4)

2. bir şeyi bir ölçü gözeterek yapmak.

yumşattımız aŋar temirni ėtgil tėp yarıḳlar ***endāze ḳılġıl*** *ḫalḳa içinde* “Zırhlar imal etsin diye ona demiri yumuşattık. Zırhın halkasını bir ölçü gözeterek yap.” (R 33/34a1)

endmşe ḳıl- “düşünmek”

bütünlükin anıŋ içinde belgüler ***endmşe ḳılıġlı*** *boḍunḳa* “Düşünen bir kavim için bunda apaçık deliller vardır.” (R 35/2a1)

farmża ḳıl- “meşru kılmak”

yoḳ peyġāmber üze emgek azu tarlıḳ anıŋ içre ***farmża ḳıldı*** *taŋrı aŋar* "Tanrı'nın ona meşru kıldığı şeyde peygamber için herhangi bir vebal yoktur." (R 33/8a1)

feryād ḳıl- "feryat etmek"

olar ***feryād ḳılġalar*** *anıŋ içinde* "Onlar onun (cehennemin) içinde feryat edecekler." (R 33/77b3)

fida ḳıl- "feda etmek"

fida ḳıldı *barın neŋin hem özin* "O, bütün malını ve kendisini feda etti." (KB 56)

ġalaba ḳıl-/ġalebe ḳıl-

1. üstün gelmek.

bolġay kim ***ġalebe ḳılġa*** *sizler* "Belki üstün geleceksiniz." (R 35/88a1)

2. etkisi altına almak.

ġalaba ḳıldı *anlar üze yek* "Şeytan onlara üstün geldi (onları etkisi altına aldı)." (TİEM 402v/4)

ġammāzlıḳ ḳıl- "gammazlık etmek"

ṭa'ān ḳılġan ***ġammazlıḳ ḳılu*** *yörigen* "(Herkesi) kötüleyen ve sürekli gammazlık edip dolaşan…" (TİEM 418v/7)

ġıybet ḳıl- "gıybet etmek"

ġıybet ḳılmasun *bir ançaŋız bir aŋçanı* "Birbiriniz hakkında gıybet etmeyin." (TİEM 380v/8)

ġıybet ḳılmasun *amarıŋız amarını* "Birbiriniz hakkında gıybet etmeyin." (R 37/62b3)

ḫabs ḳıl- "kapanmak"

ol dervmşlerke kim ***ḫabs ḳıldılar*** *taŋrı yolında* "(Verin) o fakirlere ki Tanrı yolunda kapandılar." (TİEM 35v/1)

ḥac ḳıl- "haccetmek"

taŋrıḳa kişiler üze ewnüŋ ***ḥac ḳılmaḳı*** *ol kimerse kim yaraġı yėtse anıŋ tapa yolġa*
"Yoluna gücü yetenlerin o evi haccetmesi Tanrı'nın insanlar üzerindeki (hakkıdır)." (TİEM 47v/2)

ḫarc ḳıl- "harcamak"
taḳı ne kim ***ḫarc ḳılsaŋız*** *māldın ḥaḳmḳat üze taŋrı anı key bilgen* "Malınızdan (Tanrı yolunda) ne harcarsanız şüphesiz Tanrı onu bilendir." (TİEM 35v/3)

ḥarmẓlıḳ ḳıl- "teşvik etmek"
ḥarmẓlıḳ ḳılġıl *kėrtgüniglilerni* "İnananları teşvik et." (TİEM 68r/7)

ḫased ḳıl- "haset etmek, kıskanmak"
kend(ü) ***ḫased ḳılur*** *siz bizke* "Hayır! Siz bize haset edersiniz." (R 37/36b2)

ḫedye ḳıl- "hediye etmek"
saŋa ***ḫedye ḳıldım*** *bu taŋsuḳ sözüm* "Bu nadide sözlerimi sana hediye ettim." (AH 483)

helāk ḳıl- "helak etmek"
helāk ḳılmaḳ *üçün kāfirlerni* "Kâfirleri helak etmek için…" (R 25/10b1)

ḫesāb ḳıl-/ḫisāb ḳıl- "hesaba çekmek"
ḫesāb ḳılġay *miz siler birle ay ādemmler permler* "Ey insanlar ve cinler! Sizleri hesaba çekeceğiz." (TİEM 392r/2)
ol taŋrı terk ***ḫisāb ḳılġan*** "Tanrı çabuk hesaba çekendir." (R 27/19a1)

hezmne ḳıl- "harcamak"
anlar kim ***hezmne ḳılurlar*** "Onlar (Tanrı yolunda) harcarlar." (R 25/6a2)

ḫıyānet ḳıl- "ihanet etmek"
taḳı bolmadı peyġāmberḳa kim ***ḫıyānet ḳılsa*** "Bir peygambere ihanet etmek olmaz." (TİEM 53v/7)

ey anlar kim bittiler ***ḫıyānet ḳılmaŋ*** *taŋrıḳa hem yalavaçḳa* “Ey iman edenler! Tanrı’ya ve peygamberine ihanet etmeyin.” (R 28/78b1)

ḫilāf ḳıl- “muhalefet etmek”

sewündi kėrü ḳalığlılar olturu ḳalduḳları birle taŋrı yalavaçıŋa ***ḫilāf ḳılu*** “Tanrı’nın peygamberine muhalefet ederek arkada kalanlar oturup kaldıkları için sevindiler.” (TİEM 147v/3)

ḫmle ḳıl- “hile yapmak, tuzak kurmak”

taḳı ***ḫmle ḳıldılar*** *taḳı ḫmle yanutı bėrdi taŋrı* “Onlar tuzak kurdular; Tanrı da tuzaklarının cevabını verdi.” (TİEM 43v/2)

ḫuşūmet ḳıl- “çekişmek”

ermediŋ anlarnıŋ ḳatında ol vaḳtın kim ***ḫuşūmet ḳılurlar*** “Onlar çekişirken sen onların yanında değildin.” (TİEM 42v/2)

ayġay ***ḫuşūmet ḳılmaŋ*** *meniŋ üskümde* “Benim katımda çekişmeyin, der.” (R 37/76a3)

ḫüccet ḳıl- “yetki vermek”

bu ögür ḳamuġ ***ḳıldımız*** *sizke olar üze* ***ḫüccet*** *belgülüg* “Onların üzerine sizin için apaçık bir yetki verdik.” (R 26/58a2, 3)s

ınanç ḳıl- “inanmak”

ınanç ḳılmaġa *dünya ḳoḍġa sini* “Dünyaya da güvenmemeli; çünkü o da seni bırakacaktır.” (KB 1091)

‘ibādet ḳıl- “ibadet etmek”

çıḳtı öz boḍnı üze ***‘ibādet ḳılġu*** *yerdin* “İbadet edilen yerden kavminin karşısına çıktı.” (R 31/7a3)

icābet ḳıl- “cevap vermek, icabet etmek”

kerek ***ḳıl icabet*** *kerek ḳıl ʾitab* “İster icabet et istersen azarla.”

ündeŋ olarnı icābet ḳılsunlar sizke “Onları çağırın da size cevap versinler.” (R 28/60a4)

iftirɯ ḳıl- “iftira etmek”

*kim ol küç ḳılıġıraḳ anıŋdın kim **iftirɯ ḳıldı** taŋrı üze* “Tanrı’ya iftira edenden daha zalim kim vardır.” (TİEM 97r/5)

iḳrār ḳıl- “kabul etmek”

*aydı **iḳrār ḳıldıŋız** mu taḳı aldıŋız mu anıŋ üze ‘ahdimni* “Kabul ettiniz mi ve ahdimi aldınız mı, dedi.” (TİEM 46r/4)

‘inayet ḳıl- “inayet etmek”

*bayat kimke **ḳılsa ‘inayet** basut* “Tanrı kime inayet ve yardım ederse…” (KB 1267)

inkār ḳıl- “inkâr etmek”

*taŋrıdın yoḳ sizke sıġunçı ol kün yoḳ sizke **inkār ḳılıġlı*** “(O gün) Tanrı’dan size sığınacak yer, inkâr edenlere de (çare) yoktur.” (R 36/32a1)

iriglik ḳıl- “sert davranmak”

***iriglik ḳılġıl** anlar üze* “Onlara sert davran.” (TİEM 146v/6)

iş ḳıl- “çalışmak”

*men żāyi‘ ḳılmaz men **iş ḳılıġlınıŋ** işini* “Ben çalışanın işini zayi etmem.” (TİEM 57r/4)

işāret ḳıl- “işaret etmek”

***işāret ḳıldı** olarḳa kim tesbmḥ ḳılıŋlar tėp erte hem kėçe* “Sabah akşam zikredin diye onlara işaret etti.” (R 31/7b1)

ḳabul ḳıl- “kabul etmek”

***ḳabul ḳılsa** taŋ yoḳ bu az hedyeni* “Bu küçük hediyeyi kabul ederse şaşırmamak gerekir.” (AH 68)

ḳalġuçılıḳ ḳıl- “halef olmak”

aydı nėme yawuz kėḍin ***ḳalġuçılıḳ ḳıldıŋızlar*** *maŋa mėnde kėdin* "Bana benden sonra ne kötü halef oldunuz, dedi." (TİEM 125v/5)

ḳalḳan ḳıl- "kalkan etmek"

ḳıldılar *andlarını* ***ḳalḳan*** "Yeminlerini kendilerine kalkan ettiler." (R 38/58a2)

ḳarār ḳıl- "sabit kalmak, yerinde durmak"

eger ***ḳarar ḳılsa*** *munu körgey sen mėni* "Eğer o (dağ) yerinde durursa sen de beni görürsün." (R 28/22a1)

keleçü ḳıl- "beyan etmek, anlatmak, nakletmek"

ay ādem oġlanları ḳaçan kelse silerke yalawaçlar silerdin keçmişni ***keleçü ḳılurlar*** *siler üze belgülerimni* "Ey Âdemoğulları! Size her zaman içinizden benim ayetlerimi nakleden peygamberler gelir." (TİEM 115v/2)

kėnki ḳıl- "halife yapmak"

ḳıldı *silerni* ***kėnki*** *'ād boḍunında kėdin* "Ad kavminden sonra sizi halife yaptı." (TİEM 119v/5)

keyd ḳıl- "tuzak kurmak"

keyd ḳılġaylar *saŋa* "(Sonra) sana tuzak kurarlar." (TİEM 173v/4)

ḳısmet ḳıl- "paylaşmak"

olar mu ***ḳısmet ḳılurlar*** *seniŋ iḍiŋniŋ raḥmeti(ni)* "Rabbinin rahmetini onlar mı paylaşıyorlar?" (R 36/49b2)

ḳıṣṣa ḳıl- "anlatmak, nakletmek"

yalavaçlarnı çın-oḳ ***ḳıṣṣa ḳıldımız*** *olarnı seniŋ üze* "Bir kısım peygamberleri daha önce sana anlattık." (R 27/7b1)

ḳıyam ḳıl- "kıyam etmek, ayağa kalkmak"

ilig me yanut birdi ***ḳaldı ḳayam*** “Hükümdarda ayağa kalktı ve mukabelede bulundu.” (KB 5443)

ḳızġut ḳıl- “cezalandırmak”

bütünlükün taŋrı ***ḳızġut ḳılıġlı*** *turur tanıġlılarnı* “Tanrı inkâr edenleri elbette cezalandıracaktır.” (TİEM 138v/5)

kiçiglik ḳıl- “tevazu göstermek”

köŋül ḳoḍḳı tutġu ***kiçiglik ḳılıp*** “Tevazu gösterip alçak gönüllü olmalı.” (KB 1702)

kifāyet ḳıl- “fayda etmek”

ḥaḳmḳat üze anlar kim tandılar ***kifāyet ḳılmaġay*** *anlardın mālları taḳı oġlanları* “Bilinmelidir ki inkâr edenlerin ne malları ne de evlatları onlara fayda edecektir.” (TİEM 38v/7)

kişilik ḳıl- “insanlık etmek”

yorı uḍ atanma ***kişilik ḳıla*** “Yürü adın öküze çıkmasın; insanlık et!” (KB 1599)

ḳor ḳıl- “zararı dokunmak, zarar vermek”

isiz işke yaḳma saŋa ***ḳılġa ḳor*** “Kötü arkadaşa yaklaşma, sana zararı dokunur.” (KB 1297)

ḳotḳılıḳ ḳıl- “secde etmek”

kiriŋler ḳapuġ ḳa yüknü ya‘ŋm ***ḳotḳılıḳ ḳılu*** “O kapıya secde ederek girin.” (TİEM 7r/9)

ḳul ḳıl- “köle etmek”

tözü ***ḳul ḳılurlar*** *azad özlerin* “Hepsi hür olan nefislerini (ona) köle ederler.” (AH 422)

ḳulluḳ ḳıl- “kulluk etmek”

ḳulluḳ ḳılsunlar *bu ew iḍisiŋe* “Bu evin sahibine kulluk etsinler.” (TİEM 449v/2)

ḳurbān ḳıl-

1. kurban kesmek.

namāz ḳılġıl iḍiŋke ***ḳurbān ḳılġıl*** "Rabbin için namaz kıl ve kurban kes!" (TİEM 449r/2)

2. kurban etmek.

ançada ***ḳurbān ḳıldılar*** "Hani (onu) kurban ettilerdi." (R 27/37b3)

küwenç ḳıl- "güvenmek, güveni gelmek"

küwenç ḳıldı *özke bu bulmış öḍüg* "Elde ettiği yetkilerle kendine güveni geldi." (KB 1038)

küwezlik ḳıl- "kibirlenmek"

taŋrı sewmez ḳamuġ salnu bilnü yorıġanı ***küwezlig ḳılıġlını*** "Tanrı böbürlenenleri ve kibirlenenleri sevmez." (TİEM 388v/3)

la'net ḳıl- "lanet etmek, lanetlemek"

la'net ḳılur *anlarnı taŋrı* "Tanrı onları lanetler." (TİEM 18v/8)

bu ögür anlarnı kim ***la'net ḳılmış*** *turur taŋrı* "Bu topluluk ki Tanrı onlara lanet etmiştir." (R 37/18a2)

laġv ḳıl- "gereksiz konuşmak, yaygara çıkarmak"

aydılar anlar kim tandılar eşitmeŋ bu ḳur'ānnı ***laġv ḳılıŋ*** *anıŋ içinde* "İnkâr edenler şöyle dediler: Bu Kur'an'ı dinlemeyin ve onun hakkında yaygara çıkarın." (R 35/87b3)

mā'ni ḳıl- "engel olmak"

yme ***mā'ni ḳılurlar*** *tilek ḳoluġ iḍilerni* "Hayır sahiplerine de engel olurlar." (TİEM 449v/9)

meded ḳıl- "takviye etmek"

tap kelmegey mü sizke kim ***meded ḳılsa*** *sizke iḍiŋiz üç miŋ ferişte lerdin indürülmişler*
"İndirilen üç bin melekle Rabbinizin sizi takviye etmesi sizin için yeterli olmaz mı?" (TİEM 50r/4)

mekr ḳıl- "tuzak kurmak"
taŋrı ***mekr ḳılġanlarnıŋ*** *yaḫşıraḳı* "Tanrı tuzak kuranların en iyisidir." (TİEM 43v/2)

mesāḥat ḳıl- "meshetmek"
çınoḳ ***mesāḥat ḳılıġlı*** *'msā meryem oğlı taŋrı yalavaçı* "Şüphesiz mesheden, mesih olan Meryem oğlu İsa Tanrı'nın peygamberidir." (TİEM 78r/6)

minnet ḳıl- "lütfetmek"
minnet ḳıldı *taŋrı siziŋ üze* "Tanrı size lütfetti." (R 26/62b2)

muyançılıḳ ḳıl- "aracılık etmek"
sen ***muyançılıḳ ḳıl*** "Sen aracılık et." (DLT II-243)

nafaḳa ḳıl- "nafaka vermek"
nafaḳı ḳılıŋlar *taŋrı yolı içinde* "Tanrı yolunda nafaka verin." (TİEM 23r/6)

namaz ḳıl- "namaz kılmak"
namaz ḳıldı *yattı töşekke kirip* "Namaz kıldı ve yatağa girip yattı." (KB 5671)
namāz ḳılġıl iḍiŋke ḳurbān ḳılġıl "Rabbin için namaz kıl ve kurban kes!" (TİEM 449r/2)

neẕr ḳıl- "adak adamak"
nėgü yėtürse siler yėtürmekdin azu ***neẕr ḳılsa*** *siler bir neẕrdin bütünlükün taŋrı bilir*
"Her ne harcadınızsa ve her ne adak adadınızsa elbette Tanrı bilir." (TİEM 35r/4)

nikāḥ ḳıl- "nikâh kılmak, evlenmek"

tarlıḳ yoḳ silerniŋ üze ***nikāḥ ḳılmaḳıŋız*** *anlarnı ḳaçan bėrse siler anlarḳa barlarını* "Mihirlerini kendilerine verdiğiniz zaman onlarla evlenmenizde sizin için bir sakınca yoktur." (TİEM 406r/5)

kimniŋ kim yaraġı bolmasa sizdin artuḳluḳḳa ***nikāḥ ḳılmaḳḳa*** "İçinizden kimin evlenmeye gücü yetmezse…" (R 26/4a1)

niyyet ḳıl- "niyet etmek"

iḍi eḍgü ***niyyetni ḳılmış*** *özüŋ* "Sen çok iyi niyet etmişsin." (KB 5722)

nū-sipāslıḳ ḳıl- "nankörlük etmek"

nū-sipāslıḳ ḳılmaŋlar *maŋa* "Bana nankörlük etmeyin." (TİEM 18r/6)

oġrılıḳ ḳıl- "hırsızlık yapmak"

aytıŋlar ay atamız seniŋ oġluŋ ***oġrılıḳ ḳıldı*** "Ey babamız! Senin oğlun hırsızlık yaptı, deyin." (TİEM 180r/7)

ortaḳ kıl-

1. ortak etmek.

ortaḳ ḳılġıl *anı işim içinde* "Onu, benim işimde bana ortak et!" (R 31/43a3)

2. ortak koşmak, şirk koşmak.

ḳaçan bėrdi erse anlar ėkkegüke eḍgülük ***ḳıldılar*** *aŋar* ***ortaḳ*** *anıŋ içinde* "Onlara iyi (kusursuz) bir (çocuk) verince bu çocuk hakkında ona (Tanrı'ya) şirk koştular." (TİEM 130r/8)

otunluḳ ḳıl- "kabalık etmek"

bor içse ***otunluḳ ḳılur*** *barça öz* "İnsanlar içki içse kabalık ederler." (KB 2653)

öfke ḳıl- "gazap etmek"

öfke ḳıldı *taŋrı anlar üze* "Tanrı onlara gazap etti." (TİEM 376v/3)

'özr ḳıl- "mazaret uydurmak"

keldi ***‘özr ḳılġuçılar*** *‘arablardın destūr bėrilse olarḳa* “Araplardan mazaret uyduranlar kendilerine izin verilsin, diye geldiler.” (R 29/63b1)

peyvestelik ḳıl- “ısrar etmek”

taḳı ***peyvestelik ḳılmadılar*** *anıŋ üze kim ḳıldılar taḳı anlar bilürler* “Bir de yaptıkları (kötülüklerde) bile bile ısrar etmediler.” (TİEM 51r/1)

raḥm ḳıl- “merhamet etmek”

ḳorḳuŋlar taŋrıda bolġay kim ***raḥm ḳılġay*** “Tanrı’dan korkun! Umulur ki size merhamet eder.” (R 37/60b3)

rükū‘ ḳıl- “eğilmek, rükû etmek”

ḳaçan aytılsa anlarḳa rükū‘ ḳılıŋlar ***rükū‘ ḳılmazlar*** “Onlara: ‘Tanrı’nın huzurunda eğilin!’ denildiğinde eğilmezler.” (TİEM 432r/4)

yarlıḳatu tiledi iḍisindin tüşti ***rükū‘ ḳılu*** *yandı taŋrıḳa* “Rabbinden bağışlanma diledi. Rükû ederek yere kapandı ve Tanrı’ya yöneldi.” (R 34/5a1)

sarıġ ḳıl- “sarartmak, soldurmak”

oġul ḳız ***sarıġ ḳıldı*** *ḳızġu meŋiz* “Oğul kız al yanağı sararttı, soldurdu.” (KB 1164)

sa‘y ḳıl- “gayret etmek”

kim ol küç ḳılġanraḳ anıŋdın kim yıġdı taŋrı mezgitlerini kim yāḍ ḳılmaḳ anıŋ içinde anıŋ atı ***sa‘y ḳılur*** *anlarnıŋ virānlıḳı içinde* “Tanrı’nın mescitlerini içlerinde Tanrı’nın ismi anılmaktan meneden ve harap olmaları için gayret eden kimselerden daha zalim kim olabilir?” (TİEM 13v/9)

secde ḳıl- “secde etmek”

secde ḳılıŋlar *teŋrike tapuġ ḳılıŋlar* “Tanrı’ya secde edip ona kulluk edin.” (TİEM 389r/1)

ḳaçan ***secde ḳılsalar*** *bolsunlar siziŋ kiḍinleriŋizdin* “Secde ettiğinizde diğerleri sizin arkanızda olsun.” (R 26/69a2)

selām ḳıl- “selam vermek”

mini kördüŋ erse ***selam ḳılmadıŋ*** “Sen beni görünce selam vermedin.” (KB 5053)

selām ḳılıŋ “Selam verin!” (R 33/19b3)

sewüg ḳıl- “sevdirmek”

velmkin taŋrı ***sewüg ḳıldı*** *silerke kėrtgünmekni* “Lakin Tanrı imanı size sevdirdi.” (TİEM 379r/4)

sıġıt ḳıl- “ağlamak”

bu keçmiş künüŋke ***sıġıt ḳıl*** *ünün* “Bu geçmiş günlerin için ağla ve sızla.” (KB 376)

ṣūret ḳıl- “şekil vermek, şekillendirmek”

ol kim ***ṣūret ḳılur*** *sizni raḥmler içinde neteg kim tilese* “O, rahimlerde sizi dilediği gibi şekillendirir.” (TİEM 38r/7)

şefā‘at ḳıl- “şefaat etmek”

kim ol kim ***şefā‘at ḳılur*** *anıŋ üskinde meger anıŋ destūrı birle* “Onun katında, onun izni olmadan kim şefaat eder?” (TİEM 32v/3)

ṭā‘at ḳıl- “ibadet etmek”

ḳança kim yüz ewürse siler ***ṭā‘at ḳılu*** *anda taŋrınıŋ ḫoşnūdluḳı* “İbadet etmek için nerede yönelirseniz orada Tanrı’nın hoşnutluğu vardır.” (TİEM 14r/2)

taḳṣır ḳıl- “eksik kalmak, geri durmamak”

taḳṣır ḳılmazlar *sizke fesād yanındın* “Size fenalık etmekten geri durmazlar.” (TİEM 49v/2)

uzatu tutarlar olarnı yolsuzluḳ içre yana ***taḳṣır ḳılmazlar*** “Onları azgınlığa sürüklerler ve (bunda da) geri durmazlar.” (R 28/61b3)

ṭalāḳ ḳıl- “boşamak”

ey yalawaç ḳaçan ṭalāḳ ḳılsa siz uraġutlarnı ***ṭalāḳ ḳılıŋ*** *olarnı ‘iddetleriŋe* “Ey peygamber! Kadınları boşadığınız zaman iddetlerine (tekrar evlenebilmesi için bekleyeceği süreye) doğru boşayın.” (R 38/76a1)

ṭa‘n ḳıl- “ayıplamak, kusur bulmak”

olar ***ṭa‘n ḳılsalar*** *dmniŋiz içinde ṭoḳuşuŋlar küfr başlarını* “Onlar dininize kusur bulurlarsa küfrün önderleriyle savaşın.” (R 29/9a3)

tapuġ ḳıl- “kulluk etmek, ibadet etmek”

secde ḳılıŋlar teŋrike ***tapuġ ḳılıŋlar*** “Tanrı’ya secde edip ona kulluk edin.” (TİEM 389r/1)

tapuġ ḳılġıl *aŋar köŋül urġıl anıŋ üze* “Ona ibadet et ve yalnız ona dayan.” (TİEM 173r/5)

tażarru‘ ḳıl- “yalvarmak”

turup tilke yüknüp ***tażarru‘ ḳılur*** “Kalkıp eğilerek dile yalvarır.” (AH 148)

ta‘ziyet ḳıl- “başsağlığı dilemek”

aŋar ***ta‘ziyet ḳıldı*** *köŋli urup* “Ona başsağlığı diledi ve onu teselli etti.” (KB 6304)

tekebbürlük ḳıl- “büyüklük taslamak”

meger raḥmetdin mevmıd bolmış unamadı ***tekebbürlük ḳıldı*** “Fakat şeytan razı olmadı ve büyüklük tasladı.” (TİEM 5v/1)

meger iblıs tekebbürlük ḳıldı “Fakat şeytan büyüklük tasladı.” (R 34/73a1)

teklıf ḳıl- “teklif etmek”

teklıf ḳılmaz *taŋrı tenke meger yaraġını* “Tanrı insana gücünün ötesinde bir şeyi (yapmasını) teklif etmez.” (TİEM 37v/5)

teŋ tuş ḳıl- “eş, ortak koşmak”

ḳılmaŋlar *taŋrıḳa* ***teŋ tuşlar*** “Tanrı’ye eşler, ortaklar koşmayın.” (TİEM 4r/3, 4)

tesbmḫ ḳıl- "tesbih etmek, zikretmek"

işāret ḳıldı olarḳa kim ***tesbmḫ ḳalıŋlar*** *tėp erte hem kėçe* "Sabah akşam zikredin diye onlara işaret etti." (R 31/7b1)

tevekkül ḳıl- "tevekkül etmek"

taḳa taŋrı üze ***tevekkül ḳılsun*** *mü'minler* "Müminler Tanrı'ya tevekkül etsin." (TİEM 50r/2)

teyemmüm ḳıl- "teyemmüm etmek"

teyemmüm ḳılıŋlar *arıġ topraḳḳa* "Temiz toprakla teyemmüm edin." (R 26/19a3)

tıltaġ ḳıl- "engel kılmak"

ḳılmaŋlar *taŋrını* ***tıltaġ*** *andıŋızlarḳa eḍgülük ḳılmaḳıŋızlarḳa ḳorḳmaḳıŋızlarḳa aşıtı ḳılmaḳıŋızlar kişiler ara* "Tanrı'yı, yeminlerinizden dolayı iyilik etmenize, sakınmanıza ve insanların arasını bulmanıza engel kılmayın." (TİEM 28r/8)

toḳış ḳıl- "savaşmak"

ḳayu ol melik kim ***toḳış ḳılġunı*** "Bir de o hükümdarın (nasıl) savaşacağını…" (KB B-44)

toḳış ḳılmadılar *silerniŋ birle barça meger bekütülmiş sala içinde azu tamları kentindin* "Onlar müstahkem şehirlerde ve siperler arkasında olmaksızın sizinle toplu hâlde savaşmadılar." (TİEM 404v/7)

sewügrek sizke taŋrıdın hem yalavaçıdın ***toḳış ḳılmaḳ*** *anıŋ yolı içinde* "… (gibi şeyler) size Tanrı'dan, peygamberinden ve onun yolunda savaşmaktan daha sevgilidir." (R 29/18a2)

törü ḳıl- "kanun koymak, hükmetmek"

törü ḳıl *uluġḳa kiçigke tüze* "Büyüğe ve küçüğe doğrulukla hükmet!" (KB 5197)

tusu ḳıl- "fayda etmek"

nasiḫat kişike ***ḳılur*** *ol* ***tusu*** "Nasihat insana fayda eder." (KB 5395)

ol ot maŋa ***tusu ḳıldı*** “O ilaç bana fayda etti.” (DLT II-266)

tusuş ḳıl- “tedavi etmek”

aylur kim ol ***tusuş ḳılıġlı*** “Tedavi edecek kimdir, denir.” (TİEM 429v/8)

tütüş ḳıl- “kavga etmek”

ya esrük ***tütüş ḳılġa*** *aḫsumlaġay* “Ya sarhoş olup kavga ederler…” (KB 4586)

uġḳa ḳıl- “tanık tutmak”

ḳıldıŋızlar *oḳ siler taŋrını siler üze* ***uġḳa*** “Tanrı’yı kendinize tanık tuttunuz.” (TİEM 202v/9)

uluġsıġlıḳ ḳıl- “büyüklük taslamak”

anlar ***uluġsıḳlıḳ ḳılmaslar*** “Onlar büyüklük taslamazlar.” (TİEM 90v/3)

uluġsıġlıḳ ḳıldılar “Büyüklük tasladılar.” (R 28/15b1)

umınç ḳıl- “kararlaştırmak”

umınç ḳılmış *öḍte yetürgil özüŋ* “Kararlaştırılan vakitte orada bulun.” (KB 5009)

uşaḳlıḳ ḳıl- “çocukluk etmek, çocuk gibi davranmak”

uşaḳlıḳ ḳılma “Çocuk gibi davranma.” (DLT I-167)

uwut ḳıl- “utandırmak”

uwut ḳılmaġıl *sen mini ay toŋa* “Ey kahraman! Sen beni artık utandırma.” (KB 4981)

vācib ḳıl- “gerekli kılmak, vacip kılmak”

vācib ḳıldı *anlarḳa şehādet kelimesini* “Onlara takva kelimesini vacip kıldı.” (TİEM 378v/7)

vācib ḳıldı *anlarḳa saḳnuḳluḳ kelimesi* “Takva kelimesini onlara vacip kıldı.” (R 37/45b3)

va‘de ḳıl- “vadetmek, söz vermek”

va‘de ḳıldı *taŋrı anlarḳa kim bittiler ḳıldılar eḍgülüklerni* “Tanrı, iman edenlere ve iyilik yapanlara söz vermiştir.” (R 27/24b2)

vaḥy ḳıl- “vahiy göndermek”

ol ġaybnıŋ ḫaberlerindin ***vaḥy ḳılur biz*** *anı seniŋ tapa* “O, bizim sana vahiyle gönderdiğimiz gayb haberlerindendir.” (TİEM 42v/1)

vefa ḳıl- “vefa göstermek”

vefa ḳılmadı *kör meniŋdin irip* “O, benden usanıp bana vefa göstermedi.” (KB 1171)

vesvese ḳıl- “vesvese etmek, vesvese vermek, aklını karıştırmak”

ol kim ***vesvese ḳılur*** *kişiler köŋülleri içinde* “O, insanların gönüllerine vesvese verir.” (TİEM 450r/7)

vesvese ḳıldı *aŋar yek* “Şeytan vesvese etti ve onun aklını karıştırdı.” (R 31/89b1)

yād ḳıl-/yāḍ ḳıl- “zikretmek, anmak”

şahımnı du'a birle ***yad ḳılsu*** *tip* “Şahımı dua ile ansın diye.” (AH 72)

biz arıġlıḳın ***yāḍ ḳılur miz*** *saŋa* “Biz, saf bir şekilde seni zikrederiz.” (TİEM 5r/2)

ḳaçan ḳılsa siz namāznı ***yad ḳılıŋlar*** *taŋrını azu tururda hem oltururda hem yanıŋız üze* “Namazı kılınca, ayakta, otururken ve yanınız üzerinde yatarken Tanrı’yı zikredin.” (R 26/71a3)

yaltġa ḳıl- “alay etmek”

ol anı ***yaltġa ḳıldı*** “O, onunla alay etti.” (DLT II-371)

yanut ḳıl-

1. mukabele etmek, karşılık vermek.

cefa ḳıldaçıŋḳa ***yanut ḳıl*** *vefa* “Sana cefa edene vefa ile mukabele et.” (AH 327)

2. cevap vermek.

anlarḳa keçrüŋler ***yanut ḳılmaḳdın*** *keltürgençeke tėgi taŋrı öz yarlıġını* "Onları affedin ve Tanrı'nın emrini yerine getirinceye kadar (dediklerine) cevap vermekten (kaçının)." (TİEM 13r/8)

yas ḳıl- "iftira etmek"

bu ay toldı aydı maŋa ***yas ḳılur*** "Bu Ay Toldı: 'Bana iftira ederler.', dedi." (KB 684)

yawa ḳıl- "heder etmek, yabana atmak"

sözümni ***yawa ḳılma*** *köŋlün eşit* "Sözümü heder etme, gönülden dinle." (KB 359)

yawuzluḳ ḳıl- "kötülük etmek"

kim kim ***ḳılsa yawuzluḳ*** "Kim bir kötülük yaparsa…" (R 26/75a3)

yazım ḳıl- "yanlış yapmak"

törüsin toḳusın ***yazım ḳılmaġu*** "Örf ve âdetin yanlış yapılmamasına dikkate etmeli." (KB 2497)

yazuḳ ḳıl- "günah işlemek"

yazuḳ *biz* ***ḳılurmız*** *du'a ol ḳılur* "Günahı biz işleriz, o ise bize dua eder." (KB 5837)

hmç ten (yüḍmes) az hmç ***yazuḳ ḳılıġlı*** *kişi yazuḳını* "Hiçbir günahkâr başkasının günahını çekmez." (TİEM 388r/9)

yıraḳ ḳıl- "uzaklaştırmak"

kim ***yıraḳ ḳılsa*** *otdın kigrülse uçmaḳḳa ḳurtuldı oḳ* "Kim cehennemden uzaklaştırılırsa ve cennete girdirilirse kurtuldu (demektir)." (TİEM 56r/5)

yoḳ ḳıl- "yok etmek"

yoḳ erdim yarattıŋ yana ***yoḳ kılıp*** *- ikinç bar ḳılur sen muḳir men muŋa* "Yok idim yarattın; yine yok edip tekrar var edersin, bunu ikrar ederim." (AH 9-10)

yā bolġay kim iḍiŋiz ***yoḳ ḳılġay*** *yağıŋızını* "Umulur ki Tanrı düşmanınızı yok edecektir." (R 28/13a1)

yoḳ yoḍun ḳıl- "boşa çıkarmak"

yoḳ yoḍun ḳıldı *işlerini* "(Tanrı) onların yaptıklarını boşa çıkardı." (TİEM 372r/7)

yol ḳıl- "yol göstermek"

ḳılmaduḳ *turur taŋrı tanıġlılarḳa kėrtgünügliler üze* ***yol*** "Tanrı inkâr edenlere müminler (aleyhine) bir yol gösterecek değildir." (TİEM 75r/7)

yuluġ ḳıl- "feda etmek"

atasın anasın ***yuluġ ḳıldı*** *ol* "Atasını anasını feda etti." (KB 37)

yuluş ḳıl- "fidye vermek"

ölümke ***yuluş ḳıldı*** *erse kişi* "Eğer insan ölüme fidye verdiyse…" (KB 1114)

yumuş ḳıl- "hizmet etmek"

uluġlar sözin tut ***yumuş ḳıl*** *yügür* "Büyüklerin sözünü tut; onlara hizmet et." (KB 4179)

yüŋül ḳıl- "hafifletmek"

tileyür taŋrı kim ***yüŋül ḳılmaḳ*** *silerdin* "Tanrı sizleri (üzerinizdeki yükleri) hafifletmek istiyor." (TİEM 62r/2)

tileyür taŋrı kim ***yüŋül ḳılsa*** *sizdin* "Tanrı sizleri (üzerinizdeki yükleri) hafifletmek istiyor." (R 26/7a2)

yüreksizlik ḳıl- "korkmak"

eger körgit(t)i erse olarḳa köp ***yüreksizlik ḳılġay*** *erdiŋizler* "Eğer onları size çok gösterseydi korkacaktınız." (TİEM 135r/8)

eger körkitse olarnı üküş ***yüreksizlik ḳılur*** *erdiŋiz* "Eğer onları size çok gösterseydi korkacaktınız." (R 29/3b3)

żayi' ḳıl- "zayi etmek"

ermes taŋrı ***żayi' ḳılsa*** *mmānıŋızı* "Tanrı imanınızı zayi edecek değildir." (TİEM 17r/3)

ziyān ḳıl-

1. ziyana uğramak.

anlar ***ziyān ḳılıġlılar*** "Onlar ziyana uğrayanlardır." (TİEM 4v/7)

2. zarar vermek.

ziyān ḳılumazlar *saŋa nersedin* "Sana hiçbir şekilde zarar veremezler." (R 26/77a2)

ziyāret ḳıl- "ziyaret etmek"

müsülman ḳadaşḳa müsülman ḳadaş – ***ziyaret ḳılur*** *oḳ ay köŋli tudaş* "Ey gönlü gönlüme uyan insan! Müslüman müslümana kardeştir ve onlar birbirlerini ziyaret ederler." (KB 4991)

ançaḳa tėgi ***ziyāret ḳıldıŋızlar*** *ġūrlarḳa* "Nihayet mezarları ziyaret ettiniz." (TİEM 448v/3)

-Zarflarla kullanım:

kes kes ḳıl- "ayırmak, bölmek, parça parça etmek"

kes kes ḳıldımız *olarnı on iki ögür* "Biz onları on iki kabileye ayırdık." (R 28/36b1)

töpen ḳıl- "baş aşağı etmek"

taŋrı ***töpen ḳıldı*** *olarnı anı kim ḳazġandılar* "Tanrı yaptıklarından dolayı onları baş aşağı etti." (R 26/53b3)

tükel ḳıl-

1. tamamlamak.

bu toġmış ilinden çıḳıp barġanı – kitabnı ḳoşupan ***tükel ḳılġanı*** "Kitabı yazıp tamamladıktan sonra bu doğduğu memleketten ayrılmış." (KB B-58)

taŋrı ***tükel ḳılġalı*** *turur öz nūrını neçeme tilemese tanıġlılar* "Kâfirler istemeseler de Tanrı nurunu tamamlayacaktır." (TİEM 408v/1)

2. tam olarak yapmak.

tükel ḳılıŋlar *ḥacnı ziyāretni taŋrıḳa* "Haccı ve umreyi Tanrı için tam yapın." (TİEM 23r/8)

3. yerine getirmek.

tükel ḳılıŋlar menim ‘ahdimni ***tükel ḳılayın*** *sizin ‘ahdiŋizni* “Bana verdiğiniz ahdi yerine getirin ki ben de sizin ahdinizi yerine getireyim.” (TİEM 6r/1)

ülüş ülüş ḳıl- “parça parça etmek, bölüp ayırmak”
anlar kim ***ḳıldılar*** *oḳıġunı* ***ülüş ülüş*** “Onlar Kur‘an’ı bölüp ayırdılar.” (TİEM 195v/3, 4)

-Ünlemlerle kullanım:

ā ḳıl- “şaşırtmak”
ol meni ***ā ḳıldı*** “O, beni şaşırttı.” (DLT I-91)

üf tüf ḳıl- “üflemek”
yme yalġançı ***üf tüf ḳılıġlı*** *kişiler şerrindin tügünler içinde* “Yine o düğüme üfleyen yalancı kişilerin şerrinden (sana sığınırım).” (TİEM 450r/4)

III. 2. BİR YANI SIFAT-FİİL BİR YANI YARDIMCI FİİL OLAN BİRLEŞİK FİİLLER

Bu gruptaki birleşik fiiller, fiil kök ve gövdelerinden kurulan farklı zaman kalıbı içindeki sıfat-fiillerin *bol-* yardımcı fiili ile birleşmesinden oluşurlar. Karmaşık fiil olarak da adlandırılan bu türlü birleşik fiillerde esas anlam yine birleşik fiildedir. Fakat birleşik fiildeki oluşun zaman ve tarzı ile ilgili ayırıcı bir özellik göze çarpar. Kuruluşlarındaki bu zaman ve tarz özelliğinden dolayı bu tür birleşik fiiller aynı zamanda fiilin kılınış kategorisi içinde de yer alırlar.[226]

III. 2. 1. –mIş bol-

Geçmiş zaman anlamı taşıyan *-mIş* sıfat-fiili ile *bol-* fiilinin bir araya gelmeleriyle oluşan birleşik fiil yapısıdır. Bu birleşik yapı içerisindeki *bol-* fiili eger bir geniş zaman çekimine girmişse, o zaman *-mIş bol-* birleşik fiilinin gösterdiği oluş gelecek zamanda tamamlanmış olur:

[226] Korkmaz (2003), s. 801.

ötemiş bolur sen *özüŋ ḫaḳların – olar ma* ***ötemiş bolur*** *öz ḫaḳın* "Böylece sen onların hakkını ödemiş olursun, onlar da senin hakkının ödemiş olurlar." (KB 5583)

taḳı eger ölseŋiz yā öldürülseŋiz ***yıġılmış bolur siz*** "Eğer ölseniz de öldürülseniz de (sonunda) Tanrı'nın huzurunda toplanmış olacaksınız." (TİEM 53v/2)

turuḳınış bolurlar *iḍileri üskinde* "Rableri katında durdurulmuş olurlar." (R 33/48a3)

kökler ***türülmiş bolur*** *anıŋ ḳudreti birle* "Gökler onun kudretiyle dürülmüş olur." (R 35/16a1)

Eğer *bol-* fiili bir gelecek zaman çekimine girmişse, birleşik fiilin gösterdiği oluş bu kez yakın bir gelecek zamanda tamamlanacak anlamı ortaya çıkmaktadır:

azu ***bolġay*** *anıŋ suwı* ***suġulmış*** "Yahut onun suyu çekilmiş olacaktır." (TİEM 217v/9)

baḳmazlar mu ***yaġumış*** *oḳ* ***bolġay*** *atanmış öḍleri* "Ecellerinin yaklaşmış olduğunu görmezler mi?" (R 28/55a3)

azu körmesler mü kökler yerler erkligligi içinde ol kim yarat(t)ı taŋrı nersedin meger ***yawumış bolġay*** *urulmış vaḳtları* "Bunlar, göklerin ve yerin hükümranlığını, Tanrı'nın yarattığı her şeyi ve ecellerinin yaklaşmış olduğunu görmezler mi?" (TİEM 129v/6)

bol- fiilinin emir-istek kipinde çekime girdiği şu örnekte ise birleşik fiilin "bir oluşun gerçekleşmesini isteme" anlamı taşıdığı görülmektedir:

ötemiş bolayın *atası ḫaḳın* "Babasının hakkını ödemiş olayım." (KB 1634)

III. 2. 2. –r, -Ar, -(I, U)r bol- / -mAz bol-

Fiil kök ve gövdelerine geniş zaman sıfat-fiili ve bol- fiilinin getirilmesiyle kurulan birleşik fiil yapısıdır. Bu yapıdaki birleşikler çoklukla işin, oluşun veya hareketin bir alışkanlık hâlinde sürdüğünü bildirmektedirler.

kim eḍgü tiler erse eḍgü ḳılur – basınçaḳ ya satġaġḳa ***baḳmaz bolur*** “Kim iyilik dilerse iyilik eder; çatışmaya veya zayıflığa bakmaz olur.” (KB 912)

eger ***bilür bolsa men*** *örtüglügni üküş ḫayrnı ḳılġatım* “Eğer gaybı biliyor olsam daha çok hayır yapardım.” (R 28/57b2)

ḳayu sü ***bolur bolsa başsız*** *boşaŋ* “Hangi ordu başsız olursa (kalırsa) onu bırak.” (KB 2302)

yalawaç ***bilir bolsa*** *erdem ḳamuġ* “Elçi her türlü erdemi bilirse…” (KB 2643)

ḳamuġ üç aḍaḳlıġ ***emitmez bolur*** “Üç ayaklı olan hiçbir şey bir tarafa meyletmez.” (KB 802)

üçegü turur tüz ***ḳamıtmaz bolur*** “Her üçü de düz durur ve asla kaymaz.” (KB 802)

ḳapuġ tutsu devlet ***ḳarımaz bolup*** “Saadet ihtiyarlamayıp daima kapında dursun.” (KB 943)

kelir bolsa *dünya köŋül bamasa* “Dünya nimetleri gelse de ona gönül bağlamaz.” (KB 3446)

köni egri birle ***küreşmez bolur*** “Doğru eğri ile hiçbir zaman baş edemez.” (KB 2249)

anı men ***tiler boldum*** *emdi iwip* “Ben de şimdi çırpınarak onu ister oldum.” (KB 4786)

kim kim ***tileyür bolsa*** *'izzet* “Her kim izzeti ister olursa…” (R 33/69b3)

köŋülsüz sözüg keḍ ***tutumaz bolur*** “Gönül sahibi olmayan ise sözünü tutamaz.” (KB 2470)

kişi aṣlı eḍgüg ***unutmaz bolur*** “İnsanın asili iyiliği unutmaz.” (KB 1637)

isiz eḍgü birle ***yaraşmaz bolur*** “Kötü iyi ile hiçbir zaman anlaşamaz.” (KB 2249)

ḳarın toḍsa awḳa ***yügürmez bolur*** “Karnı doyarsa ava koşmaz olur.” (KB 3602)

III. 2. 3. –GU bol-

bol- fiilinin *-GU* sıfat-fiili ile oluşturduğu birleşik fiil yapısıdır ve daha çok “niyet” anlamı taşımaktadır.

kişi ildin ilke söz ***ıḍġu bolur*** *– bitig bolmasa söz neçe sözleyür* “İnsan bir yerden bir yere haber gönderecek olur; yazı olmasaydı fikrini nasıl ifade edebilirdi?” (KB 2701)

et özni negü teg ***kitergü bolur*** “Fakat vücudu nasıl bırakacaksın?” (KB 3593)

neçe yme ***bolsa*** *alları* ***yėmrülgü*** *anlardın taġlar* "İsterse onların hileleri dağları yerinden oynatacak olsun." (TİEM 192r/2)

III. 3. İSİM UNSURU İLE BİR ASIL FİİLDEN OLUŞAN BİRLEŞİK FİİLLER[227]

Türkçe gramer kitaplarınının pek çoğunda deyimleşmiş birleşik fiiller olarak ele alınan bu fiiller, şekilce bir isim ve bir yardımcı fiille kurulan birleşik fiillere benzerler. Fakat onlardan ayrılan tarafları fiilden önceki isim unsurunun sabit kalmaması, yalın olarak kullanılabildiği gibi bir isim grubu hâlinde de bulunabilmesi ve işletme ekleri ile genişletilebilmesidir.[228]

Bu kuruluştaki birleşik fiillerin bir başka özelliği de yardımcı fiillerin yerine asıl fiillerin kullanılıyor olmasıdır; ancak bu yapıda yer alan kelimelerden biri veya hepsi ya sözlük anlamlarını kaybetmiş ya da deyimleşmiş durumdadır.[229]

Türkçenin her döneminde oldukça yoğun bir biçimde karşımıza çıkan ve dilimizin zenginliklerinden olan bu fiiller, aslında Türk toplumunun dünya görüşünü, yaşam biçimini, çevre koşullarını, geleneklerini ve göreneklerini, inançlarını, değer verdiği varlıkları ve kavramları yansıtan, düşünme biçimini ortaya koyan, dil bilimi açısından olduğu kadar edebiyat ve halk bilimi açısından da son derece önemli olan dil varlıklarıdır. Bunun dışında aynı zamanda Türkçenin iç dinamiklerini ve anlam özelliklerini de gözler önüne seren kıymetli ögelerdir.[230]

açıġlıġ tut- "kendine bakmak, iyi gıdalarla beslenmek"
uzūŋni ***açıġlıġ tut*** "Kendini iyi gıdalarla besle." (DLT I-105)

---

[227] Kutadgu Bilig'de yer alan deyimleşmiş birleşik fiiller için bk. Zafer Önler, "Kutadgu Bilig'de Yer Alan Deyimler", Türk Dilleri Araştırmaları, S. 9, 1999, s. 119-186; Zafer Önler, "Kutadgu Bilig'de Organ Adlarıyla Kurulan Deyimler", 3. Uluslararası Türk Dili Kurultayı-1996, TDK Yay., Ankara, 1999, s. 841-862.
[228] Korkmaz (2003), s. 838.
[229] Leyla Karahan, Türkçede Söz dizimi, 7. bs., Akçağ Yay., Ankara, 2004, s. 75.
[230] Doğan Aksan, Türkçenin Gücü, 6. bs., Bilgi Yayınevi, Ankara, 1999, s. 91.

aḍaḳ bekit-/aḍaḳ berkit-

1. ayak diretmek.

bezenür kişike özin körkitür – köŋül birdiŋ erse ***aḍaḳ berkitür*** "Süslenir ve insana kendisini gösterir; ona meyl edince de ayak diretir." (KB 6128)

2. direnmek, sebat göstermek.

ḳayu işke tegse ***bekitür aḍaḳ*** "Hangi işe koyulursa sebat gösterir." (KB 1855)

aḍaḳ tik-

1. davranışında istikrarlı olmak, tutumunda değişiklik olmamak.

adaşıġ asıġ yas içinde sına – bu yirde ***aḍaḳ tikse*** *bek tut sene* "Dostunu iyi ve kötü zamanda sına; eğer (senin iyi ve kötü günlerinde) aynı davranıyorsa onu sıkı tut." (KB 2408)

2. ayak diremek, inat etmek.

eşitür taŋrınıŋ nişānlarını oḳınur anıŋ üze yana ***aḍaḳ tiker*** *boynaġu ançaḳlı eşitmez anı* "Karşısında Tanrı'nın ayetleri okunurken işitir de sonra kibrinden işitmemiş gibi inat eder." (R 36/91b2)

aḍaḳ yiti ḳıl- "ayağını çabuk tutmak, acele etmek"

uzatsa basıttıŋ ***yiti ḳıl aḍak*** "İşi uzatırsan yenildin demektir; o zaman ayağını çabut tut." (KB 2369)

aḍaḳın örü tik- "kalıcılaşmak, iz bırakmak"

kim erse urup ḳoḍsa egdü törü – anın ***tikti*** *atın* ***aḍaḳın örü*** "Bir kimse iyi yasalar yapıp bıraktıysa, onunla adını kalıcılaştırdı demektir." (KB 1461)

aġırlıġ tut- "ağırlamak, değer vermek"

tūtġīl *ḳonūḳ* ***aġīrlıġ*** "Misafiri ağırla." (DLT I-94)

aġız köni tut- "ağzını bozmamak, küfür ya da kötü söz söylememek"

negü kelse tapla kör eḍgü isiz – boyun bir ḳażaḳa ***köni tut aġız*** "(Tanrı'dan) iyi ya da kötü ne gelirse kabul et; kazaya razı ol, ağzını bozma." (KB 1431)

ʿahdine ḫilāf ḳıy- “sözünden caymak”

ḳaymas ḫilāf *taŋrı* ***ʿahdine*** “Tanrı sözünden caymaz.” (TİEM 9v/7)

ajun taru- “dünyası başına dar gelmek, çaresiz duruma düşmek”

kirip kend içinde tiledi tüşün – tüşün bulmadı kör ***tarudı ajun*** “Girip kent içinde konaklayacak yer aradı, kalacak yer bulamayınca da dünya başına dar geldi.” (KB 487)

alḳış bėr-/alḳış bir- “övmek”

ilig ***birdi alḳaş*** *kör ay toldıḳa* “Hükümdar Ay Toldı’yı övdü.” (KB 760)

ol bėgke ***alḳış bėrdi*** “O, beyi övdü.” (DLT I-129)

alıḳ bir- “taviz vermek”

et özke ***alıḳ birme*** *egme boyun* “Vücuda taviz verme ve ona boyun eğme.” (KB 3629)

ant iç- “yemin etmek”

anlarḳa kim ***ant içerler*** *tişileridin ürük turmaḳ ol tört ay* “Kadınlarından uzak durmaya yemin edenler (için süre) dört aydır.” (TİEM 27v/3)

ʿār tut- “utanmak, çekinmek”

hīç ***ʿār tutmaz*** *ʿīsā kim bolsa ḳul taŋrıḳa hem ferīştеler yaḳınlar* “Ne İsa ne de Tanrı’ya yakın melekler Tanrı’nın kulu olmaktan utanmazlar.” (R 27/12a2)

arḳa bėriş- “arka çıkmak, destek olmak, yardımlaşmak”

arḳa bėrişür *siler anlar üze yazuḳ birle teŋde keçmek birle* “Siz onlara kötülük etmelerinde ve azgınlıkta arka çıkarsınız.” (TİEM 10r/8)

arḳa bir- “sırtını dönmek, kaçmak”

yağı at kemişse saŋa oġrasa – serin ***arḳa birme*** *saçılsa basa* “Düşman senin üzerine at sürerse, dayan, kaçma, dağılırlar.” (KB 2386)

arḳada oltur- "halef olmak"

yer içinde ***arḳaŋızda olturġaylar*** *ėrdi* "Yeryüzünde size halef olurlardı." (R 36/62b2)

artuḳ boḍ bėr- "üstün kılmak"

arturdı silerde törütüg içinde ***artuḳ boḍ bėrmek*** "Yaratılışta sizi onlardan üstün kıldı." (TİEM 119r/4)

artuḳluk ur- "üstün kılmak"

ol yalavaçlar ***artuḳluḳ urdumız*** *emerilerini emeri üze* "O peygamberlerden kimini kimine üstün kıldık." (TİEM 32r/3)

arwış arwa- "büyü yapmak"

ḳām ***arwış arwādı*** "Şaman büyü yaptı." (DLT I-236)

arzu yi- "sefa sürmek"

sen ınçıḳ yiyü bar ol ***arzu yiyü*** "Sen inleyerek git; o sefasını sürsün." (KB 3385)

āsānlıḳ ur- "kurtarmak"

ançası bar taŋrı ***āsānlıḳ urdı*** "Fakat Tanrı sizi kurtardı." (R 29/4a2)

aşru kör- "ileri görüşlü olmak"

yumışḳa irig bolsa yügrü turu – ḳulaḳ köz yiti ḳılsa ***aşru körü*** "Her işi beceriyle kısa sürede yapmalı; uzak görüşlü, gözü ve kulağı tetikte olmalı." (KB 4040)

at kötür- "adı yücelmek, saygın bir ada sahip olmak"

kişilik bile ***at kötürdi*** *kişi* "İnsan kişiliğiyle adını yüceltir." (KB 1600)

at ur- "ad vermek"

at urmış *ol ilniŋ törüçe körüp* "O ilin töresine bakıp ad vermiş." (KB B-27)

atı arta- "adı lekelenmek"

kimiŋ ***atı*** *isiz bolup* ***artasa*** "Kimin adı lekelenir ve değersizleşirse…" (KB 4467)

awķa çıķ- "avlanmak için gitmek"
bėg ***awka çıķtı*** "Bey ava gitti." (DLT I-118)

ayada tut- "el üstünde tutmak, hürmet etmek"
ayada tutar *sen küler yüz urup* "Güler yüz göstererek insanı el üstünde tutarsın." (KB 717)

bağır bir- "yakınlık göstermek, bağrına basmak, kucak açmak"
buḍunķa tusulġıl muŋıŋa yara – ķaḍaşķa ***bağır bir*** *yaķınlıķ ula* "Halka yararlı ol, sıkıntısına yara; akrabalarını bağrına bas, onlarla yakınlık kur." (KB 3237)

bağır süçi- "şefkat göstermek"
bağırsaķ kerek er ne ***bağrı süçip*** *– törü birse eḍgü isizke açıp* "İnsan merhametli olmalı; kötülere acıyıp, şefkat gösterip onlara karşı adil olmalı." (KB 3246)

bağırķa urun- "bağrına basmak, biriyle ilgilenerek onu koruyup kayırmak, yetiştirmek"
bağırsaķnı bulsa ***bağırķa urun*** "Merhametli birini bulursan bağrına bas." (KB 1947)

basut bėr- "yardım etmek"
ol maŋa ***basut bėrdi*** "O, bana yardım etti." (DLT I-275)

baş bürün- "gizlenmek, kimseye görünmemek"
yana öz ewiŋe oķımaz kişi – ***başı bürnü*** *yir ewde yalŋuz aşı* "Ve evine kimseyi davet etmez; yemeğini evine gizlenerek yer." (KB 4665)

baş çal- "pişmanlık duymak, yerinmek"
saķışta usansa ķayu işçiler – saķış beḍükinde ulır ***baş çalar*** "Hesap işinde ihmalkâr davranan işçiler, hesabın büyüğünde inler, pişmanlık çekerler." (KB 2781)

baş eg- "itaat etmek"

bayusa ***baş egmez*** *buḍun yuwġası* “En zayıf insan bile zenginleşirse itaat etmez.” (KB 5523)

baş kötür- “yükselmek, etkin duruma gelmek”

isiz ***baş kötürse*** *kör eḍgü yiter – bu eḍgü elig bulsa isiz yiter* “Kötü etkin duruma gelirse iyi yok olur; iyi egemen duruma gelirse kötü yok olur.” (KB 890)

baş teg- “yaralanmak”

anda kiḍin kim ol kim ***tegdi*** *olarḳa* ***baş*** “Daha sonra onlar yaralandılar.” (R 25/25b2)

baş yi- “başını yemek, hayatına mal olmak”

uluġluḳḳa tegse uḳuşsuz kişi – iḍisi ***başın yir*** *ay ilçi başı* “Kavrama yetisi olmayan (kimse) önemli bir konuma gelirse, ey hükümdar, o, efendisinin başını yer.” (KB 4078)

başı kökke teg- “başı göğe ermek, yücelmek”

başım kökke tegsün *tise sen turup – bilig birle işle ḳamuġ iş körüp* “Eğer yücelmek istiyorsan, her işi dikkat ederek bilgiyle işle.” (KB 4557)

başı tezgin- “başı boş, avare olmak, ne yaptığını bilmez olmak”

bolu birmez ewren ***başı tezginür*** “Felek ona yâr olmaz, avare olur.” (KB 344)

başın alsıḳ- “başını yemek, hayatına mal olmak”

bu üç neŋ turur er küḍezmese öz – ***başın alsıḳar*** *terk eşit uş bu söz* “İnsan kendini şu üç şey karşısında kollamazsa, hayatına mal olur, bu sözü dinle.” (KB 4119)

başın kökke tegür- “yüceltmek, başını göğe erdirmek”

kimiŋ birle devlet yaraşsa kelip – ***başın kökke tegrür*** *yoḳaru ḳılıp* “Talih kiminle uyum içinde olursa, onu yükseltip başını göğe erdirir.” (KB 3072)

başın ḳurıt- “hayatını yitirmek”

ḳara ilke yazsa ***ḳurıtur başın*** *– tili sözde yazsa uşatur tişin* "Avam topluma karşı suç işlerse, hayatını yitirir; konuşurken hata işlerse, dişini kırdırır." (KB 2515)

başın yirke çal- "pişmanlık duymak, hayıflanmak"

bu kün öknüp asġı negü ay ata ***– başın yirke çalsa*** *ulıp miŋ ḳata* "Ey baba! Pişmanlık duyup binlerce inlesen de bugün pişmanlığın ne yararı var?" (KB 1207)

beḍük ünde- "bağırmak"

ḳapuġda ün itti ***beḍük ündedi*** "Kapıda gürültü etti ve bağırdı." (KB 5954)

belgülüg söz ay- "meramını açıkça söylemek"

yana ***belgülüg söz ayumas*** "Hem de meramını açıkça söyleyemez." (R 36/59a3)

berekāt bėr- "mübarek eylemek"

berekāt bėrdimiz *anıŋ üze hem isḥaḳ üze* "Biz onu ve İshak'ı mübarek eyledik." (R 34/32b3)

berge yi- "darbe yemek, bir işte bozguna uğramak"

beḍük tutsa köŋlin bu sü başlar er – siziksiz yaġıdın bu er ***berge yir*** "Askere komuta eden kişi mağrur olursa, düşmandan darbe yiyeceğine şüphe yoktur." (KB 2296)

berk soḳuş- "kenetlenmek"

ol taŋrı sewer anlarnı toḳşurlar anıŋ yolı içinde ṣaf tutup ançaḳlı olar tam teg ***berk soḳuşmış*** "Tanrı kendi yolunda kenetlenmiş bir bina gibi saf bağlayarak savaşanları sever." (R 38/41a2)

bıçıġ sındur- "sözünü tutmamak, yeminini bozmak"

yime ***sındurdılar bıçıġlarını*** "Yine yeminlerini de bozdular." (R 27/27b2)

bıçıġ uçḳa ėlet- "sözünde durmak, ahdini yerine getirmek"

kim vefā ḳılsa ya'nī ***uçḳa ėletse bıçıġını*** *taŋrıdın* "Tanrı'dan başka sözünde duracak kim vardır?" (TİEM 150v/6)

bilig yetür- "anlamak, kavramak"

*yanut birdi ögdülmiş aydı ilig – bu işke iḍi keḍ **yetürse bilig*** "Ögdülmiş cevap verdi ve 'Ey hükümdar! Bu işi çok iyi kavramak gerekir.' dedi." (KB 2596)

bitig ötrüş- "mektuplaşmak"

*olār bīr bīrke **bitig ötrüşdi*** "Onlar mektuplaştı." (DLT I-211)

boḍuġ tutun- "bir işte olumlu sonuç almak"

*oḍuġluġ bile işte **tutnur boḍuġ*** "Bir işte uyanık olmakla başarılı olunur." (KB 2453)

boġuz arıġ bol- "haram yememek, haksız kazanç elde etmemek"

*bularnıŋ bile me ḳatıl ay ḳadaş – **arıġ bolġa boġzun** helal bolġa aş* "Ey kardeş! Bunlarla da bir arada ol ki boğazın temiz kalsın ve yiyeceğin helal olsun." (KB 4405)

boġuz arıt- "haram yememek, başkasının hakkını yememek"

*köni yol tutayın tise yinçkelig – **boġuzuġ arıtġu** ay ḳılḳı silig* "Çok ince olan doğruluk yolunu tutayım dersen, ey temiz yaratılışlı insan, ilkin boğazını arıtmalısın (başkasının hakkını yememelisin)." (KB 4407)

boyun bėr-/boyun bir- "boyun eğmek, itaat etmek"

*tilin sözlese söz şekerde süçig – **boyun birdi** beg ḳul uluġ ya kiçig* "Eğer dilinle şekerden tatlı sözler söylersen bey kul, büyük küçük herkes sana boyun eğer." (KB 2070)

*ḳamuġ aŋar **boyun bėrigliler** ol* "Herşey ona itaat etmektedir." (TİEM 14r/4)

boyun eg- "boyun eğmek, kabullenmek"

*nigü tir eşit amdı bilge öge – biligsiz uḳup amdı **boynuŋ ege*** "Bilge yol göstericinin ne dediğini dinle; bilgisiz bunu anlayıp kabullenmeli." (KB 1754)

boyun ker- "asi olmak"

ol kün sewer anlar kim tandılar ***boyun kerdi*** *yalavaçḳa eger tüz ḳılsa anlar birle kizlemes taŋrıdın bir söz* "İşte o gün o küfredip de peygambere asi olanlar öyle sever ki keşke yerle bir olsalardı da Tanrı'ya bir sözü gizlemeselerdi." (TİEM 63v/5)

boyun su-/boyun sü- "itaat etmek"

ol aŋar ***boyūn sūdı*** "O, ona itaat etti." (DLT II-279)

ançada kim aydı aŋar iḍisi ***boyun sügil*** "Rabbi bir vakit ona: 'İtaat et!', dedi." (TİEM 15v/4)

aydımız keldimiz ***boyun sügenler*** "Biz itaat ederek geldik, dediler." (R 35/78a1)

boyun sür- "itaat etmek"

boyun sürmek *yme eḍgü söz* "(Onların vazifesi) itaat etmek ve güzel söz söylemektir." (TİEM 374v/3)

böri ḳoy bile suwla- "kurt ve koyun bir arada yaşamak, barış içinde bulunmak"

ilin itti tüzdi bayudı buḍun – ***böri ḳoy bile suwladı*** *ol üḍün* "Memleketine düzen verdi, halk zenginleşti; o zaman koyunla kurt bir arada su içti (herkes barış içinde yaşadı)." (KB 449)

busuġ ur- "pusu kurmak"

urmış *ajun* ***busūġın*** "Dünya pususunu kurmuş." (DLT I-310)

buştu bėr- "müjde vermek, müjdelemek"

aydılar ḳorḳmaġıl biz ***buştu bėrür miz*** *saŋa bir oġul birle bilgen birle* "Dediler ki: Korkma, biz sana bilgin bir oğul müjdeliyoruz." (TİEM 194r/8)

butuġ maŋıtma- "adım attırmamak, yaşamasına izin vermemek"

ölügli kişi barça öḍke tutuġ – yetilse öḍi kör ***maŋıtmaz butuġ*** "Ölümlü kişilerin tümü zamana tutsaktır; bak, zamanı gelince adım attırmaz." (KB 1211)

can çıḳ- "canı çıkmak, ölmek"

çıḳar can *öḏinde yitürdi yolın* "Ölecekleri sırada yollarını kaybettiler (dalalete düştüler)." (KB 3987)

can semirt- "ruhunu zenginleştirmek"

bilig birle awnur ***canın semritür*** "Bilgi ile avunur ve ruhunu zenginleştirir." (KB 990)

can yimlen- "ruhu zevk almak"

köŋül açlur anda bu ***can yimlenür*** "İnsanın içi açılır ve ruhu zevk alır." (KB 2465)

cānın kötür- "canını almak"

kelginçeke tėgi silerde biriŋizke ölüm ***cānın kötrür*** *anıŋ ıḏılmış yalavaçlarımız* "Sizden birine ölüm gelince gönderdiğimiz elçiler (melekler) onun canını alırlar." (TİEM 100v/7)

çalpaḳ iş keldür- "zina yapmak"

ol ḳunçuylar ***keldürür çalpaḳ işni*** *ḳunçuylarıŋızdın tanuḳ ḳolun anlar üze tört tanuḳ* silerdin "Kadınlarınızdan zina yapanların (aleyhlerine) sizden dört tanık getirin." (TİEM 60r/2)

çav kemiş- "dedikodu yapmak"

eger yıġılmasa iki yüzlügler (…) ***çav kemişgen(ler)*** *kend içre sekirtgem sėni olar üze* "Eğer iki yüzlüler, şehirde dedikodu yapanlar vazgeçmezlerse seni onlara musallat edeceğim." (R 33722a1)

çın tut- "doğrulamak, tasdik etmek"

anlar kim ***çın tutarlar*** *ḳıyāmet künini* "Onlar kıyamet gününü doğrularlar." (TİEM 422v/4)

ol kim yarlıġ ıḏtımız saŋa bitigdin ol köni ol ***çın tutuġlı*** *anı kim anıŋ utrusında turur* "Sana vahyettiğimiz kitap, kendinden öncekini doğrulayıcı olarak gelen bir gerçektir." (R 33/76a3)

dād bėr- "adaletli davranmak"

köni ***dād bėriŋler*** "(Her işte) adaletli davranın." (TİEM 380v/1)

devlet atın min- "mutluluğa kavuşmak"

negü tir eşit bu tapuġ ḳılġuçı – tapuġ birle ***devlet atın mingüçi*** "Hizmet eden ve bu hizmetle mutluluğa kavuşan kişi ne der, dinle." (KB 1608)

dīn tut- "herhangi bir dine inanmak"

dīn tutmazlar *ḥaḳ dīnni* "Hak dine (İslam'a) inanmazlar." (R 29/21b3)

durūd ıḍ- "salavat getirmek"

ol taŋrı hem ferişteleri ***durūd ıḍarlar*** *yalavaç üze* "Tanrı ve melekleri peygambere çok salavat getirirler." (R 33/19b1)

düşman tut- "düşman olmak"

ḳuḍı bėrmedi sėni iḍiŋ yme ***düşman tutmadı*** "Rabbin seni terk etmedi ve sana düşman olmadı." (TİEM 444r/4)

eḍersiz yıġaç min- "tabuta binmek, ölmek"

yayılmaz yorıġa keweldin tüşüp – ***eḍersiz yıġaç mingü*** *muŋluġ bolup* "Sarsmayan rahvan attan (rahat hayattan) inip, eziyete düşüp tabuta bineceksin (öleceksin)." (KB 1428)

efsūs tön- "alay etmek"

efsūs tönerler *anlarnı kim kėrtgündiler* "İman edenlerle alay ederler." (TİEM 25r/6)

egin büt- "rahata ermek, işleri yoluna girmek"

egin bütti *boġzum yime boldı toḳ* "Boğazım tok; işlerim de yoluna girdi." (KB 3797)

egin kötür-

1. belini doğrultmak.

tapuġçı bile beg ***kötürdi egin*** "Bey, kendine hizmet edenle belini doğrulttu." (KB 1882)

2. göğsü kabarmak, gururlanmak.

ḫaşem sü telim tip ***kötürme egin*** "Hizmet edenim ve askerim çok diye gururlanma." (KB 5214)

ėl aç- "fethetmek"

taḳı bir aḍın sewer siler anı yārī bėrmek turur taŋrıdın ***ėl açmaḳ*** "Seveceğiniz başka bir şey daha vardır: Tanrı'dan yardım ve bir fetih." (TİEM 408v/9)

elig bert- "cömert davranmak"

saw altun bile ***bertse*** *begler* ***elig*** *– ḳılıçsız tili ewrer elig* "Beyler cömert davranıp çok altın verirlerse memleketi kılıca ihtiyacı olmadan sözle yönetirler." (KB 3042)

elig bir- "yardım etmek"

kişi suḳıŋa ***birme*** *ilde* ***elig*** "Aç gözlü kimseye memleketinde yardım etme." (KB 5305)

elig bir ḳıl- "el birliği etmek, birlikte çalışmak"

sini me tiler amdı ilig bu kün – ***elig bir ḳılıp*** *yazsa beglik tügün* "El birliği ederek yönetim sorunlarını çözmek için, hükümdar bugün seni de istiyor." (KB 2469)

elig boyunḳa baġlıġ ḳıl- "cimrilik etmek"

ḳılmaġıl elgiŋni baġlıġ boynuŋḳa "Elini bağlayıp boynuna asma (Cimrilik etme)." (TİEM 208r/4, 5)

elig bul-

1. üstün duruma gelmek, egemen olmak.

isiz baş kötürse kör eḍgü yiter - bu eḍgü ***elig bulsa*** *isiz kiter* "Kötü etkin duruma gelirse iyi yok olur; iyi egemen duruma gelirse kötü yok olur." (KB 890)

2. etkisi altına almak.

elig buldı *anlar üze yek* "Şeytan, onları etkisi altına aldı." (R 38/13a1)

elig ḳıs- "cimrilik etmek"

hem ***ḳısarlar eliglerini*** "Cimrilik de ederler." (R 29/47b1)

elig ḳısḳa bol- "ulaşamamak, yetersiz kalmak"

neŋi bolmasa il alıp birgüke – ***elig ḳısḳa boldı*** *ḳamuġ eḍgüke* "İnsanın verecek malı yoksa hiçbir iyilik yapmaya imkânı olmaz." (KB 3983)

elig ḳısḳa tut- "ihtiraslı olmamak, kanaatkâr olmak"

elig ḳısḳa tuttum *tawar tirmedim* "Kanaatkâr davrandım ve mal toplamadım." (KB 6079)

elig kötür-

1. başarmak, başarılı olmak.

kiçigde bilig bilse ***kötrür elig*** "Küçükken bilgi edinirse başarılı olur." (KB 1493)

2. el çekmek, vazgeçmek.

ḳoḍı birsü mindin ***kötürsü elig*** "Beni bırakıversin ve benden vazgeçsin." (KB 3813)

elig öŋdin yorıt- "önceden görüp önlemini almak"

ḳamuġ işke ***öŋdin yorıtsun elig*** "Her şeyi önceden görüp önlem almalıdır." (KB 5467)

elig sun- "elini vermek, yardımcı olmak"

yanut birdi ögdülmiş aydı ilig – vezir boldı beglerke ***sunġu elig*** "Ögdülmiş: Ey hükümdar! Vezir beylere yardımcı olmak için vardır, diye cevap verdi." (KB 2118)

elig tegür- "dokunmak, cinsel ilişkiye girmek"

elig tegürmeŋler *ḳunçuylarḳa siler ürük turuġlılar erkin mezgitler içinde* "Siz mescitlerde itikaf hâlindeyken eşlerinizle cinsel ilişkiye girmeyin." (TİEM 22r/8)

elig tut-

1. elinden tutmak, yardım etmek.

seniŋ rahmetin ***tutsu*** *amdı* ***elig*** "Şimdi senin rahmetin bana yardım etsin." (KB 1154)

2. kefil olmak.

ol maŋa ***elig tuttı*** "O bana kefil oldu." (DLT II-109)

elig ur- “el atmak, bir işi yapmaya niyetlenmek”

ḳayuḳa ***elig ursa*** *itlür barur* “Hangi işe el atarsa o iş yapılır gider.” (KB 1853)

elig uzat- “el uzatmak, yardım etmek”

iki neŋ kişide bulunsa ilig – aŋa birmegil iş ***uzatma elig*** “Ey hükümdar! Bir kişide şu iki nitelik varsa ona bir iş verme ve yardım da etme.” (KB 2507)

elig üsteŋ bol- “üstün durumda olmak”

yanut birdi ögdülmiş aydı ilig – yaġıḳa tuçı ***bolsun üsteŋ elig*** “Ögdülmiş: ‘Ey hükümdar! Her zaman düşmandan daha üstün olasın.’, diye cevap verdi.” (KB 2269)

elig yaḍ- “yönetmek, egemen olmak”

vefa birle ḫalḳḳa ***yaḍılġlı elig*** “Onlar halka vefa ile egemen olurlar.” (KB 2197)

elig yaz- “eli açık davranmak, cömert davranmak”

üçinçi ***elig yazsa*** *bolsa aḳı* “Üçüncüsü eli açık davranıp cömert olmalı.” (KB 5904)

elig yetür- “üstesinden gelmek, yapabilmek”

yanut birdi ögdülmiş aydı ilig – esen bolsu işke ***yetürgey elig*** “Ögdülmiş: ‘Ey hükümdar! Esenlik olursa her işin üstesinden gelinir.’, diye cevap verdi.” (KB 3137)

elig yu- “umudunu kesmek, bir şeyden elini eteğini çekmek”

umunçsız bolup candın ***elgin yudı*** “Umutsuzlaşıp canından umudunu kesti.” (KB 1115)

elig yüz ow- “saygı göstermek, saygılı davranmak”

saŋa tapnayın ***elig yüz owa*** “Sana saygı göstererek hizmet edeyim.” (KB 3755)

elgi bağlan- “eli sıkı olmak”

aydılar cuhūdlar taŋrınıŋ ***elgi bağlanmış*** *turur* “Yahudiler: ‘Tanrı’nın eli sıkıdır.’ dediler.” (TİEM 88r/7, 8)

elgi taru- “eli daralmak, (maddi) sıkıntıya girmek”

*bu **elgim tarusa** sarıġ ḳılġa eŋ* “Elim daralınca benzim de sararır.” (KB 477)

elgi uza- “egemen olmak, nüfuz sahibi olmak”

*tapuġçı bile begler **elgi uzar*** “Beyler, hizmet edenler sayesinde egemen olurlar.” (KB 2968)

elgi uzun bol- “egemen duruma gelmek”

***uzun boldı elgin** buḍunḳa yaḳın* “Egemen duruma gelerek halka yakın oldun.” (KB 1464)

elgi uzun ḳıl- “egemen duruma getirmek, nüfuz sahibi yapmak”

*ḳamuġ ilke **ḳıldı** kör **elgi uzun*** “Bütün memlekette onu nüfuz sahibi yaptı.” (KB 1037)

emgeki kir- “emeği geçmek”

*ata **emgeki kirmedi** bir saŋa* “Sana babanın hiçbir emeği geçmedi.” (KB 1792)

emïn tut- “emanet etmek”

*taḳı kitāb iyelerindin kimerseni bar eger **emïn tutsaŋ** anı köp mālḳa ötegey anı seniŋ tapa* “Ehli kitaptan öylesi vardır ki ona birçok mal emanet etsen sana noksansız teslim eder.” (TİEM 45r/7)

eŋ ḳızart- “mutluluk içinde olmak, işleri yolunda olmak”

*tuta bilse tap bu tirilmiş neŋiŋ – ikigün ajunda **ḳızartġay eŋiŋ*** “Topladığın malını tutmasını bilirsen, bu her iki dünyada da seni mutlu eder.” (KB 1287)

eŋ ḳızġu bol- “mutluluğa erişmek”

*kilü birse devlet yomıtsa bu neŋ – kişi köŋli **bolur ḳızġu eŋ*** “Talih yüzüne güler ve servet birikirse, insanın gönlü huzura kavuşur ve mutlu olur.” (KB 3073)

eŋ ḳızıl ḳıl- “mutlu etmek”

bu ay toldı tapġu ***ḳızıl ḳıldı eŋ*** "Ay Toldı'nın hizmeti (insanları) mutlu etti." (KB 954)

eŋ ḳurıt- "benzini soldurmak"
iletür ölümke ***ḳurıtur eŋim*** "Ölüme götürür ve benzimi soldurur." (KB 1389)

eŋ sarıġ ḳıl- "sıkıntıya sokmak, zor duruma düşürmek, benzini sarartmak"
bu elgim tarusa ***sarıġ ḳılġa eŋ*** "Elim daralırsa bu benzim de sararır." (KB 477)

erej yi- "refah ve mutluluk içinde olmak"
bu yaŋlıġ turur barça beglik işi – ḳayusı ***erej yir*** *ḳayu öz başı* "Bu devlet işleri böyledir; kimi refaha kavuşur, kimiyse kendi başını yer." (KB 2156)

erke teg- "koca bulmak"
ersek ***erke tegmēs*** "Fahişe koca bulamaz." (DLT I-134)

erünçüke tüşür- "zahmete, sıkıntıya sokmak"
eger tilese taŋrı ***erünçüke tüşürge*** *erdi silerni* "Eğer Tanrı isteseydi sizi zahmete sokardı." (TİEM 26v/7)

esenlik ay- "selam vermek"
ançada kirdiler anıŋ üze ***aydılar esenlik*** "Onun yanına girdiler ve selam verdiler." (TİEM 384v/4)

ėsiz fāl toḳı- "uğursuz saymak, uğursuzluğuna inanmak"
eger tegse olarḳa bir yawuzluḳ ***ėsiz fāl toḳır*** *erdiler mūsā birle yime anıŋ birlekiler* "Eğer onlara bir kötülük gelse, Musa ve onunla beraber olanları uğursuz sayarlardı." (R 28/14a2)

etin yi- "bir şey için kaygı duymak, kendini yiyip bitirmek"
oġul ḳızda ötrü ata ***yir etin*** "Baba, oğlu ve kızı için kenidini yeyip bitirir." (KB 1166)

fermān sı- "isyan etmek"

yalġanḳa tut(t)ı ***fermān sıdı*** "Yalanladı ve isyan etti." (TİEM 434v/9)

fermān tut-

1. emrine vermek, ram etmek.

ol ol iḍi ḳıldı siler yėrni ***fermān tutar*** "Yeryüzünü sizin emrinize veren o Rabdır." (TİEM 416r/8)

2. boyun eğmek.

körmesler mü ḳuşlarnı ***fermān tutuġlılar*** *köknüŋ ḳalıḳıda* "Göğün boşluğunda (emre) boyun eğen kuşları görmezler mi?" (R 30/72a1)

feryād teg- "kurtarmak, imdadına koşmak"

feryād teggen *yoḳ olarḳa* "Onları kurtaracak olan da yoktur." (R 34/8a3-8b1)

füsūs tut-

1. alay etmek.

aydılar ***tutar*** *mu sen bizni* ***füsūs*** "Bizimle alay mı edersin, dediler" (TİEM 8v/2, 3)

2. ayıplamak.

olardın ol kim ***füsūs tutar*** *sėni ṣadaḳalar içinde* "Onlardan sadakaların taksimi hususunda seni ayıplayanlar da vardır." (R 29/41a3)

ḫaddin keç- "haddini aşmak"

ey bitig boḍnı ***ḫaddin keçmeŋ*** *dīniŋiz içinde* "Ey ehli kitap! Dininiz içinde haddinizi aşmayın." (R 27/10a3)

ḫayrāt bėril- "ödüllendirilmek"

ündenilgeyler munu silerke uştmaḫ tėp ***ḫayrāt bėrildiŋizler*** *anı anı kim ḳılur erdiŋizler* "Şöyle seslenilirler: İşte bu, yaptıklarınız sebebiyle ödüllendirildiğiniz cennettir." (TİEM 116v/5)

helāklik kemiş- "yok etmek"

helāklik kemişdi *taŋrı olar üze* "Tanrı onları yok etti." (R 37/9b1)

ḫelālḳa çıḳ- “ihramdan çıkmak”

*ḳaçan **ḫelālḳa çıḳsa** siler ötrü awlaŋlar* “İhramdan çıkınca avlayabilirsiniz.” (TİEM 79v/3)

ḫoş kel- “hoşuna gitmek”

*ḳaçan körse sen anlarnı **ḫoş kelür** saŋa et'özleri* “Sen onları gördüğün zaman cisimleri hoşuna gider.” (TİEM 410v/4)

ḫüccet ayış- “tartışmak, çekişmek”

*anlar kim **ḫüccet ayşurlar** taŋrı dīni içre icābet ḳılınmışda kiḍin* “Onlar, (bu) kabul olunduktan sonra Tanrı’nın dini hakkında tartışırlar.” (R 36/11b2)

ınçıḳ yi- “inlemek”

*sen **ınçıḳ yiyü** bar ol arzu yiyü* “Sen inleyerek git; o sefasını sürsün.” (KB 3385)

ış keçür- “elinden iş gelmek”

*bu er ol telim **īş keçürgēn*** “Bu adam elinden iş gelen bir adamdır.” (DLT I-383)

ışıġ aḍaḳḳa tegür- “bir işi sonuçlandırmak, sonuca ulaştırmak”

*bu er ol **īşıġ aḍāḳḳa tegürgēn*** “Bu adam işi sonuca ulaştıran bir adamdır.” (DLT I-383)

ışḳa egir- “işe sürmek”

*ol meni **ışḳa egirdi*** “O, beni işe sürdü.” (DLT I-184)

ışḳa sür- “uygulamak”

*erdemini ögreniben **ışḳa sür-e*** “Erdemini öğrenerek uygula.” (DLT I-324)

ʿibret al- “ibret almak, ders çıkarmak”

***ʿibret alınlar** ey közlügler iḍisi* “Ey gören göz sahipleri! İbret alın.” (R 38/18b1)

iç dost tutun- “sırdaş edinmek”

ay anlar kim bittiler ***tutunmaŋ iç dost*** *sizdin bisre* “Ey iman edenler! Kendi dışınızdakileri sırdaş edinmeyin.” (TİEM 49v/2)

içiŋe ḳorḳınç soḳ- “İçine korku düşmek”

içiŋe soḳtı *anlardın* ***ḳorḳınç*** “Onlardan dolayı içine korku düştü.” (TİEM 384v/6)

ilgerü ıḍ- “takdim etmek”

körsüne et-özni nė kim ***ilgerü ıḍtı*** *yarınḳa* “Nefis, yarın için ne takdim edeceğine bir baksın.” (R 38/30a1)

ilgerü kel- “takdim etmek”

ayġaylar ey biziŋ iḍimiz kim kim ***ilgerü keldi*** *erse bizke munı artur aŋar ḳın* “Ey Rabbimiz! Bunu bize kim takdim ettiyse onun azabını arttır, derler.” (R 34/68b2)

ilke yaz- “halka karşı suç işlemek”

başın ḳolsa begler sözin sözleme – yana ***ilke yazma*** *başıŋnı yime* “Başını korumak istiyorsan, beylerin söyleyeceği sözleri söyleme ve halka karşı suç işleyip başını yeme.” (KB 2514)

İmān ketür- “iman etmek”

ay anlar kim ***İmān ketürdiler*** “Ey iman edenler!” (TİEM 380v/3)

inç ıḍ- “huzur vermek”

buḍunuġ ulıtġay bir ***inç ıḍmaġay*** “Halkı inletecek ve onlara huzur vermeyecektir.” (KB 5738)

irig tur- “sert davranmak”

irig turġıl *olar üze* “Onlara karşı sert davran.” (R 29/53a1)

iş oŋar- “işleri yoluna koymak”

oŋarsun *sizke* ***işleriŋizni*** *hem örtsün yazuḳlarıŋızını* “İşlerinizi yoluna koysun ve günahlarınızı bağışlasın.” (R 33/26a1)

işi tüş- "işi düşmek"

işiŋ tüşse *iwme ṣabır birle ayt* "(Birine) işin düşerse acele etme sabırla söyle." (KB 586)

iz köpürt- "kaçmak, tozu dumana katmak"

yağı körse alp er ***köpirtür izig*** "Yiğit kişi düşmanı görünce tozu dumana katar." (KB 2382)

iz tüz- "bir yol tutturmak"

taḳı bir sebeb kör bu eḍgü isiz – yaḳınlıḳ yolındın tüzer ***tüzse iz*** "İyi ya da kötü yol tutturmanın bir sebebi de (insanların) dostluk kurduğu kimselerle ilgilidir." (KB 886)

ḳaḍġu yi- "gam yemek, kaygılanmak"

meniŋ ***ḳaḍġumu*** *sen* ***yime*** *ay ḳadaş* "Ey kardeş! Sen benim için kaygılanma." (KB 4823)

ḳaḍġu yut- "kaygı duymak, kaygılanmak"

ḳaḍaşı tapa bardı ***ḳaḍġu yutup*** "Kaygılanıp kardeşine gitmek üzere yola koyuldu." (KB 6284)

ḳan sor- "kan emmek, öldürmek"

basınsa üzer baş ***sorar*** *öz* ***ḳanı*** "Kendilerine baskı gelince kafa koparır, kan emerler." (KB 655)

ḳan tök- "kan dökmek, öldürmek"

kişi neŋni alma yime ***tökme ḳan*** "Başkasının malını alma ve kan dökme." (KB 1395)

ḳanat ḳoḍı tut- / ḳanat ḳuḍı tut- "alçak gönüllü olmak, şefkat göstermek"

ḳoḍı tutġıl ḳanatıŋnı *kirtgünüglilerke* "İman edenlere karşı alçak gönüllü ol." (R 30/31a2, 3)

ḳıd tutġıl ḳanatıŋnı *kėrtgünüglilerke* “İman edenlere karşı alçak gönüllü ol.” (TİEM 195v/2)

ḳaş çat- “kaş çatmak, kızmak, öfkelenmek”

ajun külçirer baz alın ***ḳaş çatar*** “Dünya gülümser; fakat yine alın buruşturur ve kaş çatar.” (AH 205)

ḳaş köz yaz- “yüzü gülmek”

ḳulı köŋli yükser ***yazar ḳaş köze*** “Kulunun gönlü açılır ve yüzü güler.” (KB 1809)

ḳaş yazuḳ tut- “gülmek”

sewinç ḳılma artuḳ ***yazuḳ tutma ḳaş*** “Çok sevinme ve çok gülme.” (KB 6114)

ḳaşı yazıl- “yüzü gülmek, kaygıdan kurtulmak”

sewinçlig bolur anda ***yazlur ḳaşı*** “Orada sevince kavuşur ve yüzü güler.” (KB 813)

ḳaşın tüg- “suratını asmak, kaş çatmak”

ḳaşın tügmese *ol bu iki yirig* “Eğer bu iki durumda da kızmaz ve suratını asmazsa…” (KB 4211)

ḳaşın yaz- “yüzü gülmek”

sewinçin turup çıḳtı ***ḳaşın yaza*** “Sevinç içinde yüzü gülerek kalkıp çıktı.” (KB 5010)

ḳaşın közin yaz- “yüzü gülmek, kaygıdan kurtulmak”

sewindi ilig ***yazdı ḳaşın közin*** “Hükümdar sevindi ve yüzü güldü.” (KB 5015)

keç ḳal- “ağırdan almak”

bütünlükin sizdin ol kim ***keç ḳalur*** “Şüphesiz sizden bazıları vardır ki (cihat konusunda) pek ağırdan alırlar.” (R 26/40b3)

kek kör- “sıkıntı çekmek”

kek kördi *er* “Adam sıkıntı çekti.” (DLT II-104)

ḳınḳa tüş- “cezalandırılmak”

uḍğay erdimiz belgüleriŋke ẖor bolmasda aşnu ***ḳınḳa tüşmezde*** *aşnu* “Biz, horlanmadan ve cezalandırılmadan önce onun ayetlerine uyacaktık.” (TİEM 235r/9)

ḳızıl eŋ ur- “sorunlarından kurtulmak, iyi duruma gelmek, mutlu olmak”

bu iki birle er ***ḳızıl eŋ urur*** “İnsan bu iki şeyle mutlu olur.” (KB 992)

kiḍin sal- “ertelemek”

kiḍin salar *olarnı atanmış öḍke tegi* “Fakat onları takdir edilmiş bir vakte kadar erteliyor.” (R 30/59a3)

kişi al- “evlenmek”

ol ***kişi aldı*** *mu* “O, evlendi mi?” (DLT II-266)

kişilig al- “evlenmek”

kişilig almaŋlar *ortaḳ ḳatıġlı tişilerni kėrtgüngінçe tėgi* “Tanrı’ya ortak koşan kadınlarla inanıncaya kadar evlenmeyin.” (TİEM 26v/8)

kişiligke bėr- “evlendirmek”

yana ***kişiligke bėrmeŋ*** *ortaḳ ḳatıġlı erenlerke anlar kėrtgüngінçe* “Yine (kızlarınızı) Tanrı’ya ortak koşan erkeklerle inanıncaya kadar evlendirmeyin.” (TİEM 26v/9)

ḳoḍı ıḍ- “göndermek”

ḳoḍı ıḍmış *turur ʿazīz ü raḥīmnüŋ ulaşu yarlıḳaġan* “Aziz, çok merhametli ve rahman olan (Tanrı) tarafından gönderilmiştir.” (R 33/86a2)

ḳor teg- “ziyana uğramak”

biz ***ḳor tegmişlerdin*** *mü miz* “Herhâlde biz ziyana uğrayanlardanız.” (TİEM 395r/5)

kök kes- “kökünü kazımak, öldürmek”

ḳamuġ ig ölüm birle ***kesmez*** *bu* ***kök*** "Bütün hastalıklar ölümle sonuçlanmaz." (KB 5991)

kök üz- "kökünü kazımak, öldürmek"

ecel can tirer kör ***üzer*** *bu* ***köküŋ*** "Bak! Ecel can topluyor; senin de kökünü kazır." (KB 5383)

kökini ḳazı- "kökünü kazımak, yok etmek"

'adavet ***kökini ḳazıp*** *sen köçür* "Düşmanlığın kökünü kazıyıp ortadan kaldır." (AH 338)

köküz ker- "böbürlenmek"

iki künlük erter ajunuġ bulup – negülük ***kerdi köksin*** *ḳaya teg bolup* "İki günlük geçici dünyayı bulunca neden kaya kesilip böbürlendin?" (KB 1535)

köküz ük- "kalbinden geçeni gizlemek"

biliŋler anlar ***ükerler köküzlerini*** *yaşınsalar andın* "Bilin ki onlar, ondan saklanmak için kalplerinden geçeni gözlerler." (TİEM 163r/8)

köni ḳurı- "derisi kurumak, ölmek"

anig ***kuni ḳurīdı*** "Onun derisi kurudu yani öldü." (DLT II-219)

könike tut- "doğrulamak, tasdik etmek"

kėrtgünüŋler aŋar kim indürdümiz ***könike tutuġlı*** *anı kim silerniŋ birle* "O, beraberinizdekini doğrulamak üzere gönderdiğimize iman edin." (TİEM 64r/9)

köŋül açıl- "ferahlık duymak, içi açılmak"

köŋül açlur *anda bu can yimlenür* "İnsanın içi açılır ve ruhu zevk alır." (KB 2465)

köŋül açıldı "İçi açıldı, ferahladı." (DLT I-192)

köŋül açıt- "incitmek, kalbini kırmak"

ol anig ***kuŋliŋ açıttı*** "O, onun kalbini kırdı." (DLT I-199)

köŋül aġır ḳıl- “gücenmek, gönüllenmek”

aġır ḳılma köŋlün *maŋa ay ḳadaş* “Ey kardeş bana gücenme.” (KB 4873)

ḳöŋül aġrı-

1. kalbi kırılmak.

irig sözke ***aġrır köŋül*** *kiç yılın* “Kaba sözün gönül kırgınlığı uzun yıllar sürer.” (KB 3430)

2. canı sıkılmak.

aşıŋ sinmegey tek ***köŋül aġrıġay*** “Yediğin içine sinmez; sadece canın sıkılır.” (KB 4586)

köŋül al-

1. cezb etmek, kendine meyl ettirmek.

bezenip kör itnip ***köŋülüg alır*** “Süslenip insanı cezb eder.” (KB 5232)

2. gönül almak, kırılan bir kimseyi güzel bir davranışla hoşnut etmek.

tiril eḍgü fi'lin ***köŋüller alıp*** “Güzel davranışlarınla gönüller alarak yaşa.” (AH 365)

köŋül alçaḳ tut- “alçak gönüllü olmak”

köŋül tutsa alçaḳ *yaruḳ tutsa yüz* “Alçak gönüllü ve güler yüzlü olmalı.” (KB 2576)

köŋül ba-

1. gönül bağlamak, severek bağlanmak, içten bağlanmak.

kelür bolsa dünya ***köŋül bamasa*** “Gelen dünyaya (dünya nimetlerine) gönül bağlamasa…” (KB 3446)

2. inanmak.

taŋrı üze ***köŋül badımız*** “Biz Tanrı’ya inandık.” (TİEM 121r/4)

köŋül bas- “duygularına hâkim olmak”

öz igdiş kerek keḍ sınamış yılın – ***köŋül basmış*** *erse könitmiş yolın* “Özel saki, yıllarca denenmiş, duygularına hâkim, doğru yolu bulmuş biri olmalıdır.” (KB 2884)

köŋül baş bol- "gönlünü yaralamak, üzmek"

bu söz sözlemegil ***köŋül bolġa baş*** "Bu sözü söyleme, gönlüm yaralanır." (KB 3826)

köŋül baş ḳıl- "gönlünü yaralamak, üzmek"

maŋa buşmaġıl sen ***köŋül ḳılma baş*** "Bana gücenme ve kendini üzme." (KB 3965)

köŋül beḍük tut- "mağrur olmak"

beḍük tutsa köŋlün *bu sü başlar er* "Askere komuta eden kişi kendine aşırı güven duyarsa…" (KB 2296)

köŋül bėr-/köŋül bir-

1. gönül vermek, sevmek.

awındım bu dünyaḳa ***köŋlüm birip*** "Bu dünyaya gönül verip avundum." (KB 1171)

2. isteyerek vermek, gönüllü olarak vermek.

eger ***köŋül bėrseler*** *silerke nersedin andın özün yėŋler siŋgen tatlıġ* "Eğer ondan birazını kendileri gönüllü olarak verirlerse onu da içinize sinerek yeyin." (TİEM 58r/6)

köŋül bert- "yüreği kabarmak, üzüntüye kapılmak"

köŋül bertti *yaşı yuwuldı közün* "Üzüntüye kapıldı ve gözünden yaş aktı." (KB 4902)

köŋül bertiş- "gönlünü kırmak"

olār bīr ėkinding ***köŋlin bertişdilēr*** "Onlar birbirlerinin gönlünü kırdılar." (DLT II-63)

köŋül bulna- "duygularının esiri olmak"

köŋül bulnasa *boldı erksiz kişi* "İnsan, duygularının esiri olursa iradesizleşir." (KB 3855)

köŋül büt- "güven duymak, emin olmak"

köŋül bütmese *erke artuḳ mun ol* "Kişi güven duymazsa büyük sıkıntıdır." (KB 2151)

köŋül çökür- "karamsarlığa kapılmak, kötümserleşmek"

köŋül çökürme *özüŋni awıt* “Karamsarlığa kapılma, kendini avut.” (KB 1551)

köŋül isit- “gönlünü hoş etmek, birinin sevgisini kazanmak”

çıḳıp eḍgü yarlıġ tegürse tilin – er at ***köŋli*** *mundaġ* ***isitse*** *alın* “Çıkıp iyi buyrukları bizzat vermeli, hizmette bulunanların sevgisini böylece kazanmalıdır.” (KB 2546)

köŋül ḳal-

1. hatırı kalmak.

keliglisi kelgey ḳalı kelmese – ***köŋül ḳalmaġay*** *kör anıŋda basa* “Gelen gelecektir; eğer gelmezse de ondan sonra hatırı kalmaz.” (KB 4650)

2. geçimsiz olmak.

eger bir tişi kişi ḳorḳsa begindin ***köŋül ḳalmaḳ*** *azu yüz ewürmek tarlıḳ yoḳ anlar ėkki üze yaraşturmaḳları* “Eğer bir kadın kocasının kendisiyle geçimsiz olmasından veya ona yüz çevirmesinden korkarsa aralarında bir sulh yapmaları (durumunda) onlara bir günah yoktur.” (TİEM 73v/4)

köŋül ḳarar- “duyarsızlaşmak, yüreği kararmak”

ḫaram birle artuḳ ***ḳarardı köŋül*** “Haramla yürek fazlaca karardı.” (KB 6461)

köŋül kiçig tut- “alçak gönüllü, mütevazı olmak”

uluġ bolduŋ erse ***kiçig tut köŋül*** “Ne kadar yücelirsen yücel yine de alçak gönüllü ol!” (KB 4532)

köŋül kötür-

1. vazgeçmek.

cafalıġ ajundın ***kötürdüm köŋül*** “Bu cefalı dünyadan vazgeçtim.” (KB 3790)

2. böbürlenmek, gururlanmak.

tapuġḳa tayanma ***kötürme köŋül*** “Yaptığın hizmete bakarak böbürlenme.” (KB 4091)

köŋül ḳoḍḳı tut- “alçak gönüllü olmak”

köŋül ḳoḍḳa tuttı *tilin söz süçig* “Alçak gönüllü davrandı ve tatlı dille konuştu.” (KB 1696)

köŋül sı- “kalp kırmak”

*bu iş tuş yükin yüḍ **sıma köŋlini*** “Eşinin dostunun yüküne katlan, kalplerini kırma.” (KB 4264)

köŋül sın- “kalbi kırılmak”

***köŋül sınsa** ḳaşmı bayat ‘adli tap* “Kalp kırılırsa karşılığı doğrudan Tanrı adaletidir.” (KB 3351)

köŋül tar ḳıl- “yüreğini karartmak, karamsarlaşmak”

*saḳınç ḳaḍgu birle **köŋül ḳılma tar*** “Bu kaygı ve üzüntüyle yüreğini karartma.” (KB 6183)

köŋül til biriktür- “özü sözü bir olmak, olduğu gibi görünmek”

***köŋül til biriktür** süçig tut sözüŋ* “Tatlı sözlü ve özü sözü bir ol.” (KB 4280)

köŋül til kiçig tut- “mütevazı olmak, büyüklenmemek”

***köŋül til kiçig tut** beḍütme özüŋ* “Söz ve davranışlarınla alçak gönüllü ol, büyüklenme.” (KB 1282)

köŋül tumlıt- “sevimsiz gelmek, bir şeyden soğutmak”

*küwezlig asıġsız **köŋül tumlıtur*** “Büyüklenmek faydasızdır; insanları insandan soğutur.” (KB 2120)

köŋül tut-

1. can kulağıyla dinlemek.

*söz aytur özüm sen maŋa **tut köŋül*** “Sana sorum var; beni can kulağınla dinle.” (KB 1656)

*sözümni unıtma maŋa **tut köŋül*** “Sözümü can kulağıyla dinle ve unutma.” (KB 1167)

2. gönül vermek.

*sewinç erse kiḍin **köŋül tut** aŋa* “Sonunda mutluluk olacaksa ona gönül ver.” (AH 371)

ḳöŋül tüz-

1. gönül bağlamak.

köŋül tüzdi *rabḳa ḳamuġdın sıŋar* "Her hususta Tanrı'ya gönül bağladı." (KB 1786)

2. yapacağı şeylerin doğruluğundan emin olmak, bir kuşkusu kalmamak.

köŋül tüzdi *ilig kör anda naru – buḍunḳa birü turdı eḍgü törü* "Ondan sonra hükümdar gönül rahatlığı içinde halka iyi kanunlar yapmaya devam etti." (KB 3093)

köŋül ula- "gönülden bağlanmak"

bayatḳa tapuġ ḳılsa ***köŋlin ulap*** "Gönülden bağlanarak Tanrı'ya ibadet etse." (KB 3445)

köŋül ur-

1. teselli etmek.

aŋar ta'ziyet ḳıldı ***köŋli urup*** "Ona başsağlığı diledi ve onu teselli etti." (KB 6304)

2. gönül vermek.

köŋül urdumız *taḳı saŋa* "Sana gönül verdik." (TİEM 406v/1)

3. tevekkül etmek, güvenmek.

taŋrı üze ***köŋül ursun*** *mü'minler* "Müminler yalnızca Tanrı'ya tevekkül etsinler." (R 27/26a1)

köŋül üz- "gönlünden çıkarmak, el çekmek"

ḳatıġlan ***köŋül*** *mundın* ***üzgil*** *bura* "Gayret et ve bunu gönlünden çıkar." (KB 6630)

köŋül yalŋu- "yüreği tutuşmak, aşırı heyecanlanmak"

çiçeklikte sandwaç ünin sumlıdı – üḍiklig eşitti ***köŋül yalŋudı*** "Bahçede bülbül bilinmeyen bir dilden seslendi; bunu duyan sevdalının yüreği tutuştu." (KB 5972)

köŋül yarut- "müsterih olmak"

közin yirke tikti ***yaruttı köŋül*** "Müsterih bir şekilde gözünü yere dikti." (KB 769)

köŋül yay- "güven duymamak, kuşkuda kalmak"

iḍi çın bütün keḍ kerek er köni – ***köŋül yaymasa*** *ötrü tutsa munı* “Çok dürüst, güvenilir ve oldukça doğru kişi olmalı; böylece ona güvenmeli, kuşkuda kalınmamalı.” (KB 2744)

köŋül yilküt- “sevinçten coşkuya kapılmak, sevinç ve heyecandan içi içine sığmamak, yürek hoplatmak”

uluş kend bezendi ***köŋül yilkütür*** “Şehir ve memleket çoşkun bir sevince kapılır.” (KB 3104)

köŋül yükse- “gönlü açılmak”

ḳulı ***köŋli yükser*** *yazar ḳaş köze* “Kulunun gönlü açılır ve yüzü güler.” (KB 1809)

köŋli bış- “olgunlaşmak”

negü tir eşit ***köŋli bışmış*** *kişi* “Olgunluğa erişmiş kişi ne der, dinle.” (KB 6165)

köŋli isin- “birine içi ısınmak, sevgi duymak”

isinse *er at* ***köŋli*** *eḍgü bolup* “Hizmetindekilerin sevgisini kazanıp iyi olmalı.” (KB 2179)

köŋli kiŋ bol- “cömert olmak”

tarıġçı kişiler ***bolur köŋli kiŋ*** *– bayat birmişindin tutar köŋli kiŋ* “Çiftçiler cömert olurlar; Tanrı’nın verdiğinden gönüllerini geniş tutarlar.” (KB 4416)

köŋli kiŋ tut- “cimri olmamak, geniş gönüllü olmak”

tarıġçı kişiler bolur köŋli kiŋ – bayat birmişindin ***tutar köŋli kiŋ*** “Çiftçiler cömert olurlar; Tanrı’nın verdiğinden gönüllerini geniş tutarlar.” (KB 4416)

köŋli tiril- “huzur bulmak”

kelü birse devlet yomıtsa bu neŋ – kişi ***köŋli tirlür*** *bolur ḳızġu eŋ* “Talih kendine güler ve servet edinirse; insanın gönlü huzura kavuşur ve mutlu olur.” (KB 3073)

köŋli toḍ- “gözü doymak, olanla yetinmek”

negü tir eşit dünya ḳoḍmış kişi – yayıġ dünyaḳa ***köŋli toḍmış*** *kişi* “Dünyayı bırakmış, vefasız dünyaya gönlü doymuş kişi ne der, dinle.” (KB 4730)

köŋli tüş- “üzülmek, hüzünlenmek”

kelip ḳarşıḳa kirdi ***köŋli tüşük*** “Üzgün bir şekilde gelip sarayına girdi.” (KB 1111)

köŋline sıġ- “içine sinmek”

ilig ***köŋline sıġdı*** *erse tapuġ – elig birdi devlet açıldı ḳapuġ* “Yaptığı hizmet hükümdarın içine sinince talihi yaver gitti ve önünde kapalı kapılar açıldı.” (KB 1607)

köŋülke sıġur- “sevmek, gönlünde yer vermek”

eşittim ***köŋülke sıġurdım*** *anı* “Onu dinledim ve sevdim.” (KB 3860)

köŋülke toḳı- “iyice aklında tutmak, aklına yerleştirmek”

bu beytig oḳa sen ***köŋülke toḳa*** “Bu beyti oku ve iyice aklına yerleştir.” (KB 2253)

körüş al- “ibret almak”

körüş alıŋlar *ay ḫıred iḍileri* “Ey akıl sahipleri! İbret alın.” (TİEM 403v/2)

köz kemiş- “bakmak”

ḳılġıl maŋa ap meniŋ üçün köşk bolġay kim ***köz kemişgey*** *men mūsā taŋrısıŋa* “Bana bir kule yap ki ona (çıkıp) Musa’nın Tanrısına bakayım.” (R 32/26a3)

köz köŋül açıl- “gözü gönlü açılmak”

yete baḳsa ***köŋlüŋ açılġa közüŋ*** “İyice bakarsan gözün gönlün açılacaktır.” (KB 5392)

köz ḳulaḳ tut- “göz kulak olmak, bir şeyi bir kimseyi gözetmek, dikkat etmek”

ilig ***köz ḳulaḳ tuttı*** *ilde ḳamuġ* “Hükümdar memlekette her şeye göz kulak oldu.” (KB 436)

köz tik- “göz koymak, göz dikmek”

biregü bay ewlik tiler östikip – taḳı biri körklüg tiler ***köz tikip*** "Kimisi zengin kadınla evlenmek için çabalar; bir diğeri de güzele göz diker." (KB 4487)

köz tut-

1. görmek.

hemīşe ***köz tutar*** *sen ḫıyānetleri üze* "Onların hıyanetlerini daima görürsün." (R 27/28a3)

2. gözetmek, beklemek.

azu mu ayurlar ḳoşuġçı turur ***köz tutar*** *mu aŋar ölüm aġırlıġlarıŋa* "Yoksa onlar: 'O, bir şairdir; onun ölüm felaketine uğramasını bekliyoruz mu?' diyorlar." (TİEM 386/4)

köz tutuŋlar *ançaḳa tegi keldürgünçe taŋrı öz buyruḳını* "Tanrı, emrini getirinceye kadar bekleyin." (R 29/18a3)

3. gözetlemek.

anlar kim ***köz tutup*** *tururlar siziŋ birle* "Onlar sizi gözetleyip dururlar." (R 26/96a1)

4. ummak.

köz tutar *arturmaḳımnı ḫaḳḳa* "Üstelik (nimetlerimi) daha da artırmamı umar." (TİEM 427v/9)

köz yarut- "sevinmek, sevinçten gözleri parlamak"

munı ma ayu bir ***yarut*** *bu* ***közüg*** "Bunu da açıklayıver ve beni sevindir." (KB 2434)

köz yiti ḳıl- "dikkat etmek"

anıŋ ma'nisi bil ***yiti ḳıl*** *bu* ***köz*** "Dikkat et ve bunun anlamını bil." (KB 1252)

közde aḳın aḳıt- "gözden sel gibi yaş akıtmak, gözlerinden yaş boşanmak"

oḳıdı bu oġlın özine yaḳın – tutup ḳuçtı ***közde aḳıttı aḳın*** "Oğlunu yakınına çağırdı, tutup kucakladı ve gözlerinden sel gibi yaş akıttı." (KB 1160)

közde ilger- "gözüne ilişmek"

ḳaçan tėgse olarḳa ***közde ilgerip*** *tezginigli yekdin yāḍ ḳılurlar* "Gözlerine şeytandan bir vesvese iliştiği zaman hemen Tanrı'yı hatırlarlar." (TİEM 131r/3)

közi açıl- "gözü açılmak, gerçeği görmek"

munuŋ ma'nisi uḳsa ***açlur közi*** "İnsan bunun anlamını kavrarsa gerçeği görür." (KB 1138)

közi toḍ- "gözü doymak, ihtiraslarından arınmak"

közüŋ toḍdı *köŋlüŋ yime amrulup* "İhtiraslarından arındın, yüreğin sükûnete kavuştu." (KB 5760)

közi yolḳa bol- "gözü yolda olmak"

ewlig toḍgursa ***kuzi yolḳu bolūr*** "Ev sahibi misafiri doyurunca (misafirin) gözü yolda olur." (DLT II-50)

közüg yarut- "sevinmek, sevinçten gözleri parlamak"

saḳınç ḳaḍgu bolsa yuluġlar özüg - sewinç bolsa sewnür ***yarutur közüg*** "Kara günde kendini feda eder, iyi günde de sevinir, gözleri sevinçle parlar." (KB 3411)

ḳuḍı ıḍ-

1. yere batırmak.

emīn mü boldıŋızlar öŋdün kim kök içinde turur ***ḳuḍı ıḍmaḳadın*** *silerni yėrde* "Gökte olanın sizi yere batırmayacağından emin misiniz?" (TİEM 417v/1)

2. alçaltmak.

ḳuḍı ıḍġan *kötürgen* "O, alçaltan ve yükseltendir." (TİEM 394v/5)

ḳulaḳ tut- "dinlemek"

ayayın men anı ***ḳulaḳ tut*** *maŋa* "Beni dinle; sana onu anlatayım." (AH 266)

ḳulaḳ tutsa *iḍi yarlıḳaŋa sezā turur* "Rabbinin emirlerini dinlese onun için uygun olur." (TİEM 438r/5)

ḳur ba- "bir şeyi kararlaştırmak, kesinleştirmek"

üküş eḍgü sözler tilin sözledi – işiŋ itke men tip ḳatıġ ***ḳur badı*** "Diliyle çok güzel sözler söyledi; 'İşini yapacağım.' diye kesin söz verdi." (KB 542)

ḳurʿa kemiş- “kura çekmek”

ḳurʿa kemişdi *boldı basıḳmışlardın* “Kura çekti ve mağlup edilenlerden oldu.” (R 34/38a3)

ḳuyruḳı kesil- “ardı kesilmek”

bularnıŋ ***ḳuyruḳları kesilmiş*** *turur taŋ başındalar* “Sabaha çıkarlarken bunların ardı kesilmiş olacaktır.” (TİEM 194v/7, 8)

küçin tut- “zorla bir iş yaptırmak”

biz kirtgündümiz yarlıḳamaḳ üçün bizni ḫatālarımıznı ol kim ***küçin tuttuŋ*** *bizni anıŋ üze siḫrdin* “Biz, hatalarımızı ve bize zorla yaptırdığın sihri bağışlaması için Rabbimize iman ettik.” (R 31/57b2)

küçsüz tut- “güçsüz bulmak, zayıf görmek”

küçsüz tutar *erdi bir ögürni olardın* “Onlardan bir zümreyi zayıf görürdü.” (R 32/4a3)

küfr ketür- “inkâr etmek”

anlar kim ḳarardı yüzleri ***küfr ketürdüŋüz*** *mü bitmişiŋizdin soŋ* “(O gün) yüzleri kararanlara şöyle denilir: İnandıktan sonra inkâr mı ettiniz?” (TİEM 48r/9)

küler yüz ur- “güler yüz göstermek”

ayada tutar sen ***küler yüz urup*** “Güler yüz göstererek insanı el üstünde tutarsın.” (KB 717)

küni toġ- “yıldızı parlamak, işleri yoluna girmek”

buḍunḳa asıġ ḳılsa ***toġsa küni*** “Halka yararlı olup böylece yıldızı parlamalı.” (KB 2010)

küni tüner- “günü kararmak, ölmek”

yaruḳ can üzüldi ***tünerdi küni*** “Nurlu can (bedenden) koptu ve güneşi karardı (öldü).” (KB 1520)

küni yaru- “yıldızı parlamak, şansı yaver gitmek”
köni ḳayda bolsa ***yarıyur küni*** “Dürüst insanın her yerde şansı yaver gider.” (KB 2789)

meded bėr- “yardım etmek”
men ***meded bėrür*** *men sizke miŋ ferişte lerdin biri soŋınça biri kelgenler* “Ben peşpeşe gelen binlerce melekle size yardım ederim.” (R 28/68b1)

meŋiz al ḳıl- “mahcup etmek, yüzünü kızartmak, utanç içinde bırakmak”
bu ḥile bile ***ḳıl*** *yağı* ***meŋzi al*** “Bu hile ile düşmanı utanç içinde bırak.” (KB 2356)

meŋiz ḳarart- “surat asmak, öfkelenmek”
ilig buştı artuḳ ***ḳararttı meŋiz*** “Hükümdar öfkelendi ve suratı fazlaca asıldı.” (KB 629)

meŋiz ḳızart- “yüzü gülmek, işleri yolunda olmak”
bu begler isiz bolmağınça isiz – ol ilde sewinçin ***ḳızartmaz meŋiz*** “Beyler kötü olmadıkça o memlekette kötülerin sevinç içinde yüzleri gülmez.” (KB 892)

meŋiz ḳızıl ḳol- “sürekli mutlulukta olmak, işlerinin her zaman yolunda gitmesini istemek”
ḳalı ***ḳolsa*** *sen tutçı* ***meŋziŋ ḳızıl*** *– köni bol ḳutulduŋ sen inçin tiril* “Eğer mutluluğunun sürekli olmasını istiyorsan, dürüst ol, huzur içinde yaşarsın.” (KB 4295)

meŋzi aġ- “beti benzi atmak”
anig ***meŋzi aġdı*** “Onun beti benzi attı.” (DLT I-107)

meşel toḳı- “misal göstermek”
toḳadımız *silerke* ***meşeller*** “Sizlere misaller de gösterdik.” (TİEM 192r/1)
toḳadı *taŋrı bir* ***meşel*** *iki er birle* “Tanrı şu iki kişiyi de misal gösterdi.” (R 30/69b1, 2)

meşel ur- “misal göstermek”

urdı *taŋrı bir* ***meŋsel*** *bir ḳul alınmış erkedmes umas nerse üze* “Tanrı hiçbir şeye gücü yetmeyen ve başkası tarafından alınmış bir kulu misal gösterdi.” (R 30/68b2)

minnet ur-

1. başa kakmak, yaptığı iyiliği yüzüne vurmak.

tüzü ḫalḳḳa barça ḳılur eḍgülük – yana ***minnet urmaz*** *kişike külük* “Bütün halka her türlü iyiliği yapar ve yaptığı iyiliği insanların yüzüne vurmaz.” (KB 857)

2. lütfetmek.

minnet urdı *taŋrı biziŋ üze küḍezdi tamu ḳınıdın* “Tanrı bize lütfetti ve cehennem azabından korudu.” (TİEM 386r/2)

muḳir kel- “itiraf etmek”

muḳir keldimiz *yazuḳlarımızḳa nek bar mu çıḳmaḳḳa yoldın* “Günahlarımızı itiraf ettik; fakat çıkacak bir yol var mı?” (R 35/29a1)

mün ur- “iftira etmek”

maŋa ***mün ururlar*** *bu atım üçün* “Bana bu adımdan (namımdan) dolayı iftira ederler.” (KB 690)

oġul ḳız tut- “evlat edinmek”

aydılar ***tut(t)ı*** *taŋrı* ***oġul ḳız*** “Tanrı evlat edindi, dediler.” (TİEM 14r/3)

oḳ teg- “mirastan pay düşmek”

aŋār bīr ***ōḳ tegdi*** “Ona mirastan bir pay düştü.” (DLT I-96)

oruḳdın keç- “israf etmek”

ol sewmes ***oruḳdın keçiglilerni*** “O, israf edenleri sevmez.” (TİEM 109v/1)

or(u)nı ḳuruġ ḳal- “yeri boş kalmak”

ḳuruġ ḳaldı ornı *irildi işim* “Arkadaşım ortadan kayboldu, yeri boş kaldı.” (KB 1576)

orunḳa ḳal- “halef olmak”

orunḳa ḳaldı *anlarda kėdin yawuz ʿayāllar* “Ondan sonra arkalarından kötü evlatları halef oldular.” (TİEM 226v/1)

otḳa at- “(kendini) ateşe atmak, birisini zor duruma düşürmek”

özüŋ ***otḳa atma*** *bu dünya üçün* “Bu dünya için kendini ateşe atma.” (KB 1375)

öç al- “öç, intikam almak”

öḍleg ***uçin aldı*** *mu* “Felek öcünü aldı mı?” (DLT I-92)

öç sür- “öç, intikam almak”

kim ***öç sürse*** *ẓulm tegmişinde kiḍin bu ögür yoḳ olar üze hīç yol* “Kim zulme uğradıktan sonra öç alırsa artık onların üzerine (ceza için) hiçbir yol yoktur.” (R 36/27b1)

öḍ ur-/üḍ ur-

1. mühlet vermek.

ḳaçan keldi erse mūsā ***öḍ urmışımızḳa*** “Musa kendisine mühlet verdiğimiz zamanda geldiğinde…” (R 28/21b1)

2. söz vermek, takdir etmek.

üḍ urur *taŋrı anlarḳa kėrtgündiler taḳı ḳıldılar eḍgülükler* “Tanrı iman eden ve iyilik yapanlara söz verir.” (TİEM 81r/7)

öḍlek atın min- “feleğin atına binmek, ölüm yolculuğuna başlamak”

anasında toġsa atansa atı – müsafir bolup ***mindi öḍlek atı*** “Anasından doğup adı konulduğundan itibaren bu dünyaya konuk olup ölüm yolculuğuna başladı demektir.” (KB 1388)

öfke siŋir-/öwke siŋür- “öfkesini içine atmak”

ol ***öfke siŋirigli*** *ol* “O, öfkesini içine atandır.” (TİEM 180v/3)

ol ***öwke siŋürgen*** *ol* “O, öfkesini içine atandır.” (R 30/6a3)

ög bilig yetür- “kavramak, iyice anlamak, akıl erdirmek”

*yanut birdi ögdülmiş aydı ilig – **yetürdi** bu işke tükel **ög bilig*** "Ögdülmiş cevap vererek: 'Hükümdar bu işi iyice kavradı.' dedi." (KB 3025)

ög yetür- "aklını toparlamak, durumu kavramak, mantıklı davranmak"
*sıġıt ḳoḍtı ay toldı **yetrüp ögin*** "Ay Toldı ağlamayı bıraktı ve aklını toparladı." (KB 1517)

ögi işke yaḳ- "bir işin üstesinden gelmek, bir işi yapabilmek"
*bilig bolmasa **işke yaḳmaz ögi*** "Bilgi olmasa bu işin üstesinden gelemez." (KB 1968)

ögi tiril- "akıllanmak, kavrama, anlama yeteneği artmak"
***tirildi ögi** hem ḳoyuldı bilig* "Anlama yeteneği arttı ve bilgisi derinleşti." (KB 3070)

ögi tügül- "akıl erdirememek, aklı takılmak"
***tügüldi ögi** köŋli yetlümedi* "Bir yerde aklı takıldı ve işin içinden çıkamadı." (KB 1573)

ögi yet- "aklı ermek, bir şeyi anlayıp kavramak"
*negü tir eşitgil **ögi yetmiş** er – ölümüg ölümde oza uḳmış er* "Aklı eren ve ölümü ölümden önce kavramış insan ne der, dinle." (KB 1475)

ögi yit- "bilincini yitirmek, kendinden geçmek"
*ḳoradı küçi künde **yitti ögi*** "Gücü günden güne azaldı ve bilincini yitirdi."(KB 1062)

ögüt uḳ- "öğüt almak"
*belgürt(t)ümiz ök silerke bolġay kim siler **ögüt uḳġay** siler* "Umulur ki öğüt alırsınız diye size ayetleri açıkladık." (TİEM 398v/7)

ökünç yi- "pişmanlık duymak"
*sözin kesti oġlın ḳuçup yıġladı – ulındı yana ol **ökünçler yidi*** "Sustu. Oğlunu kucaklayıp ağladı; pişmanlık duyup inledi." (KB 1510)

ölümke yüz ur- "ölümü göze almak"

muŋuḳsa yaġı ***yüz ölümke urur*** "Düşman bunalırsa ölümü göze alır." (KB 2391)

öŋdi ur- "yasa koymak"

ilin itse bassa tüz ***öŋdi urup*** "Memleketi düzenleyerek iyi yasalar koymalı." (KB 2179)

örtüglüg kel- "gizli olmak, gizlenmek"

örtüglüg kelmez *taŋrı üze olardın nerse* "Onlardan hiçbir şey Tanrı'ya karşı gizlenemez." (R 35/31a3)

örü kötür- "yüceltmek, değer vermek"

ağırladı ança ***kötürdi örü*** "Bazen ona değer verdi ve yüceltti." (KB 1717)

özin bas- "kendine hâkim olmak"

negü tir eşitgil özin ḳısġan er – esen tirlür inçin ***özin basġan*** *er* "Kendini sürekli öz kontrolünde bulunduran kişi ne der, dinle; kendine hâkim kişi sürekli esenlik içinde yaşar." (KB 965)

özin bir sıŋardın tart- "itaatsizlik etmek, yan çizmek"

ḳaçan eḍgülük ḳılsa-miz ādemī üze yüz ewrer ***özin bir sıŋardın tartar*** "İnsana bir iyilik yaptığımız vakit yüz çevirir ve itaatsizlik eder." (R 31/77b2)

özin ḳıs- "kendini sürekli kontrol altında bulundurmak, nefsine hâkim olmak"

negü tir eşitgil ***özin ḳısġan*** *er – esen tirlür inçin özin basġan er* "Kendini sürekli öz kontrolünde bulunduran kişi neder, dinle; kendine hâkim kişi sürekli esenlik içinde yaşar." (KB 965)

özindin at- "uydurmak"

azu ayurlar mu ***özindin at(t)ı*** *tėp* "Yoksa onu uydurdu mu diyorlar?" (TİEM 164r/4)

özüg tut- "kendine hâkim olmak"

ayur serneyin men ***tutayın özüg*** "(O hâlde) ben sabredeyim ve kendime hâkim olayım, der." (KB 558)

pend bėr-/pend bir- "öğüt vermek, nasihat etmek"

ataŋ öldi bardı saŋa ***birdi pend*** "Baban öldü gitti ve bu ölümüyle sana öğüt verdi." (KB 5154)

pend bėrgil *eger asıġ ḳılsa pend* "Eğer fayda edecekse öğüt ver." (TİEM 440r/9)

pend bėriŋ *olarḳa* "Onlara öğüt verin." (R 26/11b3)

pend tap- "öğüt tutmak, öğüt almak"

belgürtür belgülerni kişilerke bolġay kim anlar ***pend tapġaylar*** "Ayetlerini insanlara açıklar; umulur ki öğüt alırlar." (TİEM 27r/3)

rāst tur- "doğru olmak"

bütünlükin taŋrıŋız bir taŋrı turur ***rāst turuŋlar*** *anıŋ birle* "Şüphesiz tanrınız tek bir Tanrı'dır; onun için doğru olun." (R 35/75a1)

rūzgār bėr- "mühlet vermek, bir iş veya borç için belirli bir süre tanımak"

rūzgār bėrdim *anlarḳa* "Onlara mühlet verdim." (TİEM 186v/1)

ṣaf tut- "sıra sıra dizilmek, saf tutmak"

biz ***ṣaf tutuġlılar-mız*** "Biz saf tutanlarız." (R 34/43a2)

saḳal tut- "kendine borçlu duruma düşürmek, minnet altında bırakmak"

yaġıġ ḳul ḳılayın tise sen tükel – töküp ıḍ saw altun sunup ***tut saḳal*** "Düşmanı tümüyle kendine kul etmek istiyorsan, som altın dökerek minnet altında bırak." (KB 4277)

saḳınç yi- "gam yemek, kaygı duymak, kaygı çekmek"

kimerse bu künlük tilese sewinç – isizlik ḳılur ol yarın ***yir saḳınç*** "Kim ki yalnızca bu günü düşünürse, o kötülük eder, gelecekte kaygı çeker." (KB 913)

saw pend bul- "düşünmek, öğüt almak"

bolġal kim anlar ***saw pend bulġaylar*** "Umulur ki onlar öğüt alırlar." (TİEM 129r/3)

sawı bar- "anılmak"

*çawıḳsa kim erse bu yalġan tilin – **sawı bardı** yalŋuḳ ara sen bilin* "Her kim bu yalan sözleriyle tanınırsa bil ki insanlar arasında daima öyle anılır." (KB 1671)

selām bėr- "selam vermek"

*ḳaçan selām bėrilse siler selām birle **selām bėriŋler** andın körklügrek birle* "Size selam verilince ondan daha güzel bir selamla selam verin." (TİEM 68v/1)

sewüglügke tut- "çok sevmek, tutulmak, vurulmak"

*yana **tut(t)uŋızlar** buzaġunı **sewüglügke** anda keḍin* "Sonra onun arkasından sizler buzağıya tutuldunuz." (TİEM 6v/7)

sewünç bėr-/sewünçi bėr- "müjdelemek"

*biz ıḍtımız sėni tanuḳ **sewünç bėrigli** ḳorḳutuġlı* "Biz seni tanık, müjdeleyici ve uyarıcı olarak gönderdik." (TİEM 376v/4)

*aydılar ḳorḳmaġıl biz **sewünçi bėrür-miz** saŋa bir biliglig oġul birle* "Dediler ki: Korkma, biz sana bilgin bir oğul müjdeliyoruz." (R 30/26b1)

sewünç eşittür- "müjde vermek"

*ermes men meger ḳorḳut(t)açı **sewünç eşit(t)ürügli** ol boḍunḳa kim kėrtgünürler* "Ben inanan bir kavim için uyarıcı ve müjde vericiyim." (TİEM 130r/4)

sewünç eşittürürler "Müjde verirler." (R 25/25a2)

sıġınçu yer bėr- "barındırmak"

*anlar kim **sıġınçu yer bėrdiler** taḳı yārī bėrdiler* "Onlar (muhacirleri) barındırdılar ve onlara yardım ettiler." (TİEM 138r/2)

sınŋardın tur- "kaçınmak"

*eger **sınŋardın tursa** siz uluġ yazuḳlardın* "Eğer büyük günahlardan kaçınırsanız…" (R 26/8b2)

sipās öte- "şükretmek"

sipās öteŋler *taŋrıḳa eger siler aŋar tapnur erseler* "Eğer Tanrı'ya tapıyorsanız ona şükredin." (TİEM 20r/2)

sipās ur-

1. başa kakmak.

sipās urur *seniŋ üzele boyun bėrmişleri üçün* "Onlar İslam'a girmelerini senin başına kakıyorlar." (TİEM 381v/1)

2. lütfetmek.

çın-oḳ ***sipās urdı*** *taŋrı biziŋ üze* "Şüphesiz Tanrı bize lütfetti." (R 30/9a3)

söz ḳıy- "sözünde durmamak, vaadini yerine getirmemek"

sözin ḳaysa *begler umunç kötrülür* "Beyler sözlerinde durmazlarsa kendilerine güven duyulmaz." (KB 2812)

söz yolı aç- "söze zemin hazırlamak, söze yol açmak"

bu şā'ır sözi kör ***açar söz yolı*** "Şairin bu sözü söze yol açıcıdır." (KB 1421)

söz yorıt- "sözünü yürütmek, nüfuz sağlamak"

az eḍgüke tegse unıtır özin – yaşıl kökte üstün ***yorıtır sözin*** "Azıcık rahata kavuşsa, kendinden geçer; mavi göklere egemen olmaya kalkar." (KB 1124)

sözi yorıḳ bol- "sözü geçer olmak, nüfuz sahibi olmak"

yorıḳ bolsa *kimniŋ buḍunḳa* ***sözi*** *– süçig tutġu til söz me ḳuḍḳa özi* "Halk üzerinde sözü geçer kişi, tatlı sözlü ve alçak gönüllü olmalıdır." (KB 547)

suw ḳuḍı ıḍ- "boğmak"

suw ḳuḍı ıḍtımız *anlarnı teŋiz içinde* "Onları denizde boğduk." (TİEM 124r/3)

sütdin aḍır- "sütten kesmek, emzirmeye son vermek"

eger tileseler ėkkegü ***sütdin aḍırmaḳ*** *tileşmekdin olar ėkkidin kėŋeşmek yazuḳ yoḳ ol ėkki üze* "Eğer anne ve baba birlikte isteyerek ve danışarak çocuğu sütten kesmek isterlerse onlara günah yoktur." (TİEM 29r/3)

şifā bėr- “şifa vermek, ferahlatmak”

şifā bėrgey *mü'min boḍunlar köŋüllerińe* “Müminlerin kalplerini ferahlatacaktır.” (R 29/10b3)

şük tur- “susmak”

şük tur “Sus!” (DLT I-265)

ṭalāḳ bėr- “boşamak”

ḳaçan ***ṭalāḳ bėrse*** *siler uraġutnı ṭalāḳ bėriŋle anlarḳa 'iddetleriŋe* “Kadınları boşayacağınız zaman onları iddetlerini gözeterek boşayın.” (TİEM 412r/4)

tamur kör- “nabzını saymak”

otaçı tirildi ***tamur kördiler*** “Doktorlar toplandı ve nabzını saydılar.” (KB 1057)

tanuḳ kel- “tanıklık etmek”

munuḳ bu sözke ***tanuḳ keldi*** *söz* “İşte buna şu söz tanıklık etti.” (KB 1713)

tanuḳ tik- “tanık bulundurmak”

taḳı ***tanuḳ tikiŋ*** *ḳaçan satıġ ḳılışsaŋız* “Alışveriş yaptığınızda tanık bulundurun.” (TİEM 37r/3)

tanuḳ ur- “tanık bulundurmak”

ḳaçan bėrse siler anlarḳa nek tawarlarını ***tanuḳ uruŋlar*** *anlar üze* “Mallarını kendilerine verdiğiniz zaman da yanlarında tanık bulundurun.” (TİEM 58/4)

tanuḳluḳ bėr-/tanuḳluḳ bir- “tanıklık etmek”

tanuḳluḳ birür *bir bayatıġ tilin* “Diliyle bir olan Tanrı’ya tanıklık eder.” (KB 1021)

tanuḳluḳ bėrdi *munuŋ birle kim biz boyun süngenler* “Bununla, biz itaat edenleriz, diye tanıklık et.” (TİEM 44v/1)

taş birle atıl- “kovulmak”

taḳı ḫaḳīḳat üze men sıġındurur men anı sanа taḳı anıŋ oġlanlarını iblīsdin ***taş birle atılmış*** “Ben, onu ve onun evlatlarını kovulmuş şeytandan (koruman için) senin himayene veriyorum.” (TİEM 41v/5)

taşra toḳı- “kınamak”

ḳorḳmazlar taşra toḳıġlınıŋ ***taşra toḳmaḳına*** “Hiçbir kınayıcının kınamasından korkmazlar.” (TİEM 87r/9)

tatıġ kit- “tadı kaçmak, huzur vermemek”

körü barsa tegme işinde ḫatar – ḫatarlıġ işig körse ***tatıġ kiter*** “Dikkat edilirse her işinde tehlike vardır; tehlikeli işin ise tadı kaçar, huzur vermez.” (KB 2152)

tatıġ kiter- “tadını kaçırmak, rahat ve huzur bırakmamak”

ölüm tutġaḳı keldi tuttı ḳatıġ – ḳutulġu yirim yoḳ ***kiterdi tatıġ*** “Ölümün öncüsü gelip sıkıca yakaladı; kurtulacak yerim yok, her şeyin tadını kaçırdı.” (KB 1352)

temettü□ al- “kâr etmek, faydalanmak”

yėŋler ***temet(t)ü' alıŋlar*** *siler* “Yeyiniz; (dünyadan) faydalanınız.” (TİEM 432r/2)

teŋde keç- “aşırıya kaçmak”

örtgil biziŋ yazuḳlarımızını ***teŋde keçtükümizni*** *işimiz içinde* “Bizim günahlarımızı ve işimizdeki aşırıya kaçmalarımızı bağışla.” (R 25/14b2)

teŋdin keç- “aşırıya kaçmak”

ol anıŋ birle yazuḳsındılar ***teŋdin keçer*** *erdiler* “Çünkü isyan ettiler ve aşırıya kaçtılar.” (TİEM 8r/3)

terke tut- “ücretle çalıştırmak”

aydı ikide biri ey atam ***terke tutġıl*** *anı* “(Şuayb’ın) iki (kızından) biri: ‘Ey baba! Onu ücretle çalıştır.’ dedi.” (R 32/17b3)

tesbīḥ ay- "zikretmek"

*ve körgey sen ferişte*lerni *ḳapsap anlar 'arş yöresinde* ***tesbīḥ ayurlar*** *iḍilerine* "Melekleri arşın çevresini kuşatmış olarak Rablerini zikrederken göreceksin." (R 35/22a1)

tevbe bėr-

1. yalvarmak, tövbe etmek.

tevbe bėrdi "Yalvardı." (TİEM 5v/6)

2. tövbelerini kabul etmek, bağışlamak.

anlarḳa ***tevbe bėrür*** *men* "Ben, onların tövbelerini kabul ederim." (TİEM 18v/9)

tevbe bėrür *olar üze* "Onların tövbelerini kabul eder." (R 25/4a1)

tını kesil- "soluğu kesilmek, ölmek"

anuḳ kimke ḳoḍġu ***kesilse tının*** "Ölünce malının kime kalacağı açık." (KB 4698)

til beḍükle- "dili uzamak, pervasızlaşmak"

uruġluġ tarıġlıġ ***beḍükler tili*** "Soyluluk ve zenginlik dili uzun kılar." (KB 4496)

til ėt- "ayıplamak"

til ėtmeŋler *bir ikindike* "Birbirinizi ayıplamayın." (R 37/61b2)

til tegür- "sözle incitmek, sözle, diliyle kalbini kırmak"

ol aŋar ***til tegürdi*** "O, sözleriyle onu incitti." (DLT I-266)

tili tuz tam-[231] "ağzından bal damlamak"

sözi yımşaḳ erdi ***tili tuz tamar*** "Yumuşak sözlü idi ve ağzından bal damlardı." (KB 464)

tilin aç- "konuşmak"

taḳı tilwe munduz kişi bu bilin – ayıtmadı beglerke ***açsa tilin*** "Yine bil ki kendisine bir şey sorulmadan beylerin huzurunda konuşan kimse deli ve ahmaktır." (KB 963)

---

[231] Arat bu birleşik fiilde geçen *tuz* kelimesini *tüz* okumuş ve *tüz tamar* ibaresini "doğru söylerdi." şeklinde anlamlandırmıştır. Dankoff bu kelimeyi *tuz* olarak düzeltmiştir. bk. R. Dankoff, Yūsuf Khāṣṣ Ḥājib, Wisdom of Royal Glory (Kutadgu Bilig): A Turco-Islamic Mirror for Princes, University of Chicago Press, 1983, 262a.

tilin oyna- "şakalaşmak, lakırtı etmek"

tilin oynamaġıl *tıḍa tut sözüŋ* "Onlarla lakırtı etme, diline hâkim ol." (KB 4184)

tilinde yorıt- "dilinden düşürmemek"

tilinde yorıttı *ḳamuġ ögdini* "Onun her türlü övgüsünü dilinden düşürmedi." (KB 530)

tilke ilin- "dile düşmek, diline dolanmak"

bularnıŋ ***tiliŋe ilinme*** *adaş* "Ey dost! Bunların diline düşme." (KB 4397)

tirig bar er- "yaşamak"

buyurdı maŋa namāznı zekātnı ***tirig bar ergince*** "Yaşadıkça bana namazı ve zekatı emretti." (TİEM 224v/7)

hem buyurdı maŋar namāznı hem zekātnı ***tirig bar ergince*** "Yaşadıkça bana namazı ve zekatı emretti." (R 31/13a1)

tirig köm- "diri diri gömmek, itibarsızlaştırmak"

tümen miŋ külüg çawlıġ ersiglerig – tişiler anı yirke ***kömdi tirig*** "On binlerce anlı şanlı kahramanı kadınlar diri diri toprağa gömdüler (itibarsızlaştırdılar)." (KB 4525)

tiş ḳıs- "dişini sıkmak, tahammül etmek"

iki öḍte ḳılma ḳayu erse iş – hava öwke kelse serip ***ḳısġu tiş*** "Duygularına ve öfkene kapıldığın iki durumda, hangi iş olursa olsun yapmamak için dişini sıkmalı." (KB 1453)

tişin uşat- "cezalandırmak, dişini kırdırmak"

ḳara ilke yazsa ḳurıtur başın – tili sözde yazsa ***uşatur tişin*** "Avam memlekete karşı suç işlerse hayatını yitirir; konuşurken hata işlerse dişini kırdırır." (KB 2513)

törke aġ- "yücelmek, saygınlık kazanmak"

anadın tuġuġlı biligsiz tuġar – bilig ögrenür ötrü ***törke aġar*** "Kişi anasından bilgisiz olarak doğar; bilgi öğrenerek yücelir." (KB 1681)

törü bir- "kanun koymak"

ḳayu beg ***törü birse*** *ilde köni* "Hangi bey memlekette doğru kanun koyduysa…" (KB 2017)

töşek ḳat- "zifafa girmek"

ḳaçan nikāḥ ḳılsa siz mü'minelerni yana boşasa siz olarnı anda burun kim töşek ḳatmas siler anlarḳa "Mümin kadınları nikâhlayıp da zifafa girmeden onları boşarsanız…" (R 33/11a3)

tutsuġ tutuz- "vasiyet etmek"

men aŋar ***tutsuġ tutuzdum*** "Ben ona vasiyet ettim." (DLT I-346)

tuz etmek kiŋüt- "başkalarını yedirip içirmek, cömert davranmak"

negü tir eşitgil ıla atlıġı – ***tuz etmek kiŋüt*** *ay kişi ḳutluġı* "Ila'nın en ünlü kişisi ne der dinle: Ey insanların kutlusu! İnsanları yedirip içirmekte cömert davran." (KB 2310)

tügün yazıl- "düğüm çözülmek, bir sorun çözüme kavuşmak"

bilig birdi yalŋuḳ beḍüdi bu kün – uḳuş birdi ötrü ***yazıldı tügün*** "Bilgi verdi, insan bununla yüceldi; akıl verdi, onunla düğüm çözüldü." (KB 150)

tünni künke ula- "geceyi gündüze katmak"

bu yaŋlıġ beginiŋ sewinçin tilep – özin emgetür ***tünni künke ulap*** "Sıkıntıdaki beyinin mutluluğu için gecesini gündüzüne katarak zahmete katlanır." (KB 2964)

tüsi aġ- "tüyleri diken diken olmak"

mini kurüp ***tüsi aġdı*** "Beni görünce tüyleri diken diken oldu." (DLT I-177)

tütün ḳopur- "tozu dumana katmak, ortalığı ayağa kaldırmak"

yana bir arıġsız bu ḳılıḳı otun – kişiler ewinde bu ***ḳoprur tütün*** "Kötü hareketlerden biri de kaba yaratılışlı olmaktır; bunlar başkasının evinde ortalığı ayağa kaldırırlar." (KB 341)

umunç kötrül- "kendisine duyulan güveni yitirmek"

sözin ḳaysa begler ***umunç kötrülür*** *– umunç kitti erse neŋiŋ ḳotrulur* "Beyler sözlerinde durmazlarsa kendilerine güven duyulmaz; güven ortadan kalkınca mal da ortadan kalkar." (KB 2812)

umunç tut-/umınç tut-

1. ümit bağlamak.

sözin ḳayġuçı begke ***tutma umunç*** "Sözünde durmayan beye ümit bağlama." (KB 2013)

2. ümit etmek.

anlar kim ***umınç tutmaslar*** *bizke ḳawuşmaḳnı* "Onlar ki bize kavuşmayı ümit etmezler." (TİEM 153v/5)

uruş bėr- "vuruşmak"

toḳış içre ***uruş bėrdim*** "Savaşta vuruştum." (DLT II-7)

usı kötür- "uykusunu kaçırmak, huzursuz etmek"

siziksiz kerek begke sü başçısı – yaraşmaz yaġıdın ***kötürse usı*** "Şüphesiz ki beye, anlaşmayan düşmanın uykusunu kaçıracak bir kumandan gereklidir." (KB 2270)

usı uç- "uykusu kaçmak"

usı uçtı *ḳopdı aḍaḳın örü* "Uykusu kaçtı; ayağa kalktı." (KB 3952)

usıŋa kel- "kendine gelmek, aklı başına gelmek"

ḳaçan kim ***usıŋa keldi*** *erse aydı* "Aklı başına gelince şöyle dedi." (R 28/22b1)

ün büt- "sesi kesilmek, sesi çıkmamak"

bükri bolup ***ün bütēr*** "Beli bükülüp sesi çıkmaz olur." (DLT I-205)

ün kötür- “alenen söylemek”

*sewmes taŋrı **ün kötürmekni** ėsizlik birle sözdin* “Tanrı kötü sözün alenen söylenmesini sevmez.” (TİEM 75v/8)

vaḳt bėr- “vadetmek”

*ançada **vaḳt bėrdi** silerke taŋrı ėkki gürūhda birisi ol silerke* “Hatırlayın ki Tanrı size iki güruhtan birinin sizin olduğunu vadettti.” (TİEM 132r/2)

vaḳt ur- “mühlet vermek”

*ançada **vaḳt urdımız** mūsā yalavaçḳa ḳırḳ tünni* “Bir vakit Musa peygambere kırk gün mühlet verdik.” (TİEM 6v/6)

yāḍ tut- “anlamak”

*āsān ḳıldımız oḳıġunı **yāḍ tutmaḳḳa*** “Kur‘an’ı anlaşılması için kolaylaştırdık.” (TİEM 390r/7)

yaḳınlıḳ ula- “yakınlık kurmak”

*buḍunḳa tusulġıl muŋıŋa yara – ḳaḍaşḳa baġır bir **yaḳınlıḳ ula*** “Halka yararlı ol, sıkıntısına yara; akrabalarını bağrına bas, onlarla yakınlık kur.” (KB 3237)

yalġan tė- “yalanlamak”

***yalġan tėmedi** köŋül ne körmişini* “Gözleriyle gördüğünü kalbi yalanlamadı.” (TİEM 387r/6)

yalġan tut- “yalanlamak, inkâr etmek”

*vāy ol kün **yalġan tutuġlularḳa*** “Vay o gün o yalanlayanların hâline.” (TİEM 437r/5)

*eger **yalġan tutsalar** sėni* “Eğer seni yalanlasalar…” (R 25/27b3)

yalġanḳa tut- “yalanlamak”

***yalġanḳa tut(t)ı** fermān sıdı* “Yalanladı ve isyan etti.” (TİEM 434v/9)

*anlar kim tandılar hem **yalġanḳa tuttılar** biziŋ belgülerimizni* “Onlar inkâr ettiler ve ayetlerimizi yalanladılar.” (R 27/25a2)

yanın yat- "yan gelip yatmak, bir çaba içinde olmamak"

tile tutçı tınma tilep yetgü yoḳ – tilep bulmadım tip ***yanın yatġu*** *yoḳ* "Sürekli ara, dileğe ulaşılacak değil; arayıp da ulaşamadım diye yan gelip yatmak yok." (KB 4783)

yanut bėr-/yanut bir-

1. cevap vermek.

yanut birdi *ḫacib kör ay toldıḳa* "Hacip Ay Toldı'ya cevap verdi." (KB 538)

2. karşılık vermek.

yanut bėrür *men oḳıġlınıŋ oḳımaḳıŋa* "Ben, bana dua edenin duasına karşılık veririm." (TİEM 22r/2)

3. mükâfatlandırmak.

her-āyine ***yanut bėrür*** *taŋrı şükr ḳılġanlarḳa* "Tanrı şükredenleri şüphesiz mükâfatlandırır." (R 25/12b1)

yārī basut bėr- "desteklemek"

yārī basut bėrse *siler olarḳa* "Onları destekleseniz…" (TİEM 81v/5)

yārī bėr- "yardım etmek"

anlar kim sıġınçu yer bėrdiler taḳı ***yārī bėrdiler*** "Onlar (muhacirleri) barındırdılar ve onlara yardım ettiler." (TİEM 138r/2)

yarlıġ sı- "emirden çıkmak, isyan etmek"

yarlıġ sıdıŋ *oḳ munda öŋdün* "Bundan evvel isyan ettin." (TİEM 161v/1)

yarlıġ tut- "itaat etmek"

yarlıġı tutġay *miz silerke emeri iş içinde* "Bazı hususlarda size itaat edeceğiz." (TİEM 374v/9)

yarlıġdın çıḳ- "yoldan çıkmak, emirlere uymamak"

indürdimiz anlar üze kim küç ḳıldılar ḳın kökdin anın kim ***yarlıġdın çıḳar erdiler*** "Biz, o zulmedenlerin üzerine gökten azap indirdik; çünkü onlar yoldan çıkarlardı." (TİEM 7v/2)

mundaġuḳ sınayur-miz olarnı anıŋ birle kim ***yarlıġdın çıḳar erdiler*** "İşte böylece biz yoldan çıkmalarından dolayı onları imtihan ediyoruz." (R 28/40b1)

yaşın at- "şimşek çakmak"

yaşın atıp *yaşnadı* "Şimşek çakıp parıldadı." (DLT I-212)

yazuḳ ört- "günah bağışlamak"

oŋarsun sizke işleriŋizni hem ***örtsün yazuḳlarıŋızı*** "İşlerinizi yoluna koysun ve günahlarınızı bağışlasın." (R 33/26a1)

yėgü aş bėr- "doyurmak"

yėgü aş bėrür *mü-miz anlarḳa eger tilese taŋrı yėgü aş bėrgey aŋar* "Tanrı'nın dilediği zaman doyuracağı kimseleri biz mi doyururuz?" (R 34/10a1)

yilke bir- "yok etmek"

telim ***yilke birdi*** *seni teglerig – keçürdi ilig teg telim beglerig* "O senin gibi çok insanı yok etti; hükümdar gibi birçok beyi öldürdü." (KB 6123)

yol az-

1. yolunu kaybetmek.

ula bolsa ***yōl azmāz*** "İşaret olsa yolunu kaybetmez." (DLT I-125)

2. yoldan çıkmak.

kim tansa anda kėdin silerdin ***yol azdı*** *oḳ köni yoldın* "Bundan sonra kim inkâr ederse doğru yoldan çıktı demektir." (TİEM 81v/7)

yol çıḳ- "yol görünmek"

aŋar ***yōl çıḳtı*** "Ona yol göründü." (DLT II-222)

yol körgüt- "yol göstermek, kılavuzluk etmek"

*tėgme bir boḍunḳa **yol körgütügli** bar* "Her kavmin bir yol göstereni var." (TİEM 183v/9)

yol körgüz- "yol göstermek, kılavuzluk etmek"

*ey anlar kim taptılar nek **yol körgüzeyin** mü sizke satıġçılıḳ üze kim ḳurtġarur sizlerni ol aġrıġlıḳ ḳındın* "Ey iman edenler! Size ticaretle ilgili öyle bir yol göstereyim ki sizi gayet acı bir azaptan kurtarır." (R 38/45a3)

yol yarut- "insanları aydınlatmak, insanlara yol göstermek"

*taḳı bir ḳutu bilge 'alimler ol – olar 'ilmi ḫalḳḳa **yaruttaçı yol*** "Ve bir kutluluk da bilge kimselerdir, onların ilmi halkın yolunu aydınlatır." (KB 4341)

yoldan azıt- "yoldan çıkarmak"

*ol kişi ol **yōldan azıtġān*** "O adam (insanları) yoldan çıkaran bir kişidir." (DLT I-170)

yoŋaġ yoŋa- "iftira etmek, gammazlamak"

*anı **yoŋāġ yoŋādı*** "Onu gammazladı." (DLT II-342)

yükini ḳoḍ- "doğum yapmak"

*yüklük uraġutlar 'iddeti keçmeki ol turur kim **ḳoḍmaḳları yükleri*** "Hamile olanların iddetlerinin sona ermesi ise doğum yapmalarıyladır." (TİEM 413v/7)

yürek al- "cesaret almak"

*sü başlar eren kür yüreklig kerek – yüreksiz er at **alsa** andın **yürek*** "Kumandanın kahraman ve cesur olması gerekir ki korkak asker ondan cesaret alsın." (KB 2044)

yürek tut- "bir şeye kendini içten vermek, kendini vermek"

*yalawaç barır er iḍi keḍ kerek – ḳamuġ türlüg işke bu **tutsa yürek*** "Elçi olarak giden kişinin her türlü işe kendini vermiş ve çok iyi olması gerekir." (KB 2640)

yürek urun- "yaptığı işi içten benimsemiş, sindirmiş olmak"

iḍi artuḳ üḍrüm talu er kerek – ögi köŋli yetse ***urunsa yürek*** “Çok seçkin kişi olmalı; akıl ve gönülce yetkin, yaptığı işi içine sindirmiş olmalı.” (KB 2184)

yürek yarut- “içi ferahlamak, huzur duymak”

munıŋ tapġı körki ***yarutsa yürek*** “Onun hizmetinin güzelliği huzur vermelidir.” (KB 2912)

yüreki ḳapıŋa teg- “yüreğine işlemek, âşık olmak, sevdalanmak”

anıŋ ***yüreki ḳapıŋa tegmiş*** *sewmekin* “Onun sevdası yüreğine işlemiş.” (TİEM 175v/4)

yüz açuḳ tut- “güler yüz göstermek, başka insanlarla ilişkiye açık olmak”

uluġḳa kiçigke ***açuḳ tuttı yüz*** “Büyüğe küçüğe güler yüz gösterdi.” (KB 500)

yüz al ḳıl- “yüzünü kızartmak, mahcup etmek”

iligke bitig bir ***yüzüm ḳalma al*** “Hükümdara mektubumu ver ve beni mahcup etme.” (KB 3709)

yüz ewür-

1. yüz çevirmek.

yayıġ dünya mindin ***ewürdi yüzin*** “Vefasız dünya benden yüz çevirdi.” (KB 1073)

bütünlükin anlar kim tandılar hem ***yüz ewürdiler*** *taŋrınıŋ yolındın* “Şüphesiz onlar inkâr ettiler ve Tanrı’nın yolundan yüz çevirdiler.” (R 27/9a3)

2. dönmek, yönelmek.

ḳança kim ***yüz ewürse*** *siler ṭā'at ḳılu anda taŋrınıŋ ḫoşnūdluḳı* “İbadet etmek için nerede yönelseniz orada Tanrı’nın hoşnutluğu vardır.” (TİEM 14r/2)

yüz ḳıl- “ayrıcalık tanımak, yüz vermek”

ne begke ***ḳılur yüz*** *ne bay ḳul seçer* “Ne beye ayrıcalık tanır ne de zengin ya da kul ayrımı yapar.” (KB 4841)

yüz ḳızıl ḳıl- “huzur ve güven içinde olmak, işleri yolunda olmak”

bu erdem bilig kör kerek barça tüz – uluġ hacib ötrü ***ḳızıl ḳılsa yüz*** "Ulu hacib, erdem ve bilgi bakımından yetkin olmalıdır ki bu yolla huzur ve güvende olsun." (KB 2483)

yüz köz yaruḳ tut- "güler yüz göstermek, sevecen davranmak"

yaruḳ tutsa yüz köz *kişike küle* "İnsanlara karşı güler yüzlü olmalı." (KB 2476)

yüz ur-

1. yönelmek.

ewiŋe ***yüz urdı*** *sewinçlig bolup* "Sevinerek evine yöneldi." (KB 951)

2. teveccüh etmek.

ḳamuġka yaraşur bu ḳut ***ursa yüz*** "Saadet teveccüh ederse herkese yakışır." (KB 1707)

yüz yaru- "yüzü ağarmak, kendisinden bekleneni eksiksiz yerine getirmek"

barıp tapnumasa ***yarumaġa yüz*** "Gidip de bekleneni yapamazsam yüzüm ağarmaz." (KB 3738)

yüz yaruḳ tut- "güler yüz göstermek"

köŋül tutsa alçaḳ ***yaruḳ tutsa yüz*** "Güler yüzlü ve alçak gönüllü olmalı." (KB 2576)

yüz(i) suwlan-

1. saygınlık kazanmak.

yawuzḳa yüz ursa ***yüzi suwlanur*** "Eğer o, kötü birine teveccüh ederse kötüye saygınlık kazandırır." (KB 3078)

2. yüzü aydınlanmak, sevinmek.

bu körklüg yüzüg körse ***yüz suwlanur*** "Bu güzel yüzü görünce insanın yüzü aydınlanır." (KB 2465)

yüzi suwluġ tut- "saygınlığını korumak"

yüzin tutçı suwluġ *tutayın tise – tilin sözleme sözni yalġan usa* "Saygınlığını sürekli olarak korumak istersen, mümkünse hiç yalan söyleme." (KB 4297)

yüzin aç- "açığa vurmak"

muŋar meŋzetü aydı şa'ir sözin – tilin söz bile tüzdi ***açtı yüzin*** "Şair dilini güzel sözle bezeyip düşüncesini şöyle açığa vurdu." (KB 1007)

yüzin tüg- "suratını asmak"

adaş köŋli bilmek tilese özüŋ – buşurġıl sözüŋ sen yime ***tüg yüzüŋ*** "Eğer dostunun iç yüzünü bilmek istersen, ona surat as ve sinirlendir." (KB 4209)

yüzin yarut- "yüzü gülmek, mutlu olmak"

sini eḍgü tutġay ***yarutġa yüzin*** "Seni hoş tutup yüzünü güldürürler." (KB 4176)

żaʿīf tutul- "hor görülmek, horlanmak"

mīrāṣ bėrdimiz ol boḍunḳa anlar kim ***żaʿīf tutlur*** *erdiler* "Hor görülen o kavime miras bıraktık." (R 28/17a3)

zamān bėr- "mühlet vermek"

zamān bėrgil *kāfirlerḳa* "Kafirlere biraz mühlet ver." (TİEM 440r/2)

zamān bėrür *men olarḳa* "Onlara mühlet veririm." (R 28/54a3)

ẓulm teg- "haksızlığa uğramak"

kim öç sürse ***ẓulm tegmişinde*** *kiḍin bu ögür yoḳ olar üze hīç yol* "Kim zulme uğradıktan sonra öç alırsa artık onların üzerine (ceza için) hiçbir yol yoktur." (R 36/27b1)

III. 4. BİR YANI ZARF-FİİL BİR YANI ASIL FİİL OLAN BİRLEŞİK FİİLLER: TASVİR FİİLLERİ

Tasvir fiilleri (İng. *descriptive verb*) iki ayrı fiilin kaynaşmasıyla oluşmuş birleşik yapılı fiillerdir. Bu yapının kuruluşunu oluşturan ilk fiil *-A, -I* veya *–(X)p* eklerinden birini alarak teşkil etmiş bir zarf-fiil yapısında olup esas anlam bu fiildedir. İkinci fiil ise bir

esas fiil olduğu hâlde, anlam kayması yoluyla, hem sözlük anlamından farklı yeni bir anlam kazanmış hem de esas fiil olmaktan çıkıp esas fiile bazı anlam incelikleri katan bir yardımcı fiil durumuna gelmiştir. Anlam bakımından birbirini tamamlar nitelikte olan ve tek bir oluş ve kılışı ortaya koyan bu tarz fiillerde, yardımcı fiilin görevi, esas fiildeki oluş veya kılışın biçimini, tarzını tasvir etmektir.[232]

Tasvir fiillerinde söz dizimi bakımından birinci fiil ikinci fiile bağımlı durumdadır; anlamcaysa ikinci fiil birinci fiilin içeriğini tekrar, süreklilik, birdenbirelik, beklenmezlik gibi çeşitli açılardan değiştirmektedir.[233]

Karahanlı Türkçesindeki tasvir fiillerini *süreklilik, yeterlik, tezlik* ve *yaklaşma* bildiren fiiller olarak dört grupta incelemek mümkündür:

III.4.1. SÜREKLİLİK FİİLLERİ

Karahanlı Türkçesinde süreklilik fiilleri, esas fiilin *-A, -U* ve *-(X)p* zarf-fiil eki almış biçimleri üzerine *tur-, bar-, kel-, ḳal-* yardımcı fiillerinin getirilmesiyle oluşturulur.

Bu fiillerden *tur-* ile yapılanlarda bir oluş ve kılışın belirli bir zaman içinde yapıladurduğunu gösteren veya eylemin, fiilin içinde bulunduğu zaman kesiminde de sürmekte olduğunu ortaya koyan tam bir süreklilik ifadesi söz konusudur. *bar-*'da hareketin günden güne tedrici olarak gelişmesini anlatan bir devamlılık görülür.[234] *kel-* ve *ḳal-* fiilleri ile oluşturulan birleşik fiiller ise eskiden veya belli bir zamandan beri yapılagelen, süregelen bir devamlılığı ifade ederler. Ayrıca *ḳal-* fiiliyle kurulan süreklilik fiillerinde durum bildiren esas fiildeki eylemin, hareketsiz olarak sürmekte olduğunu gösteren bir ifade tarzının bulunduğu da dikkati çekmektedir.

III.4.1.1. tur-

*etil suwı **aḳa turur*** "Etil ırmağı akmaya devam ediyor." (DLT I-113)

---

[232] Korkmaz (2003), s. 811; Zeynep Korkmaz, Gramer Terimleri Sözlüğü, Genişletilmiş 2. bs., TDK Yay., Ankara, 2003, s. 208.
[233] Nurettin Demir, Emine Yılmaz, Türk Dili El Kitabı, Grafiker Yay., Ankara, 2003, s. 206.
[234] Ercilasun (1984), s. 84.

ol ėkki būstān içre ėkki bulaḳ turur ḳoş ḳoşa ***aḳa turur*** "O iki cennet içinde durmadan akıp giden iki kaynak vardır." (TİEM 393r/4)

anın künde ***arta turur*** *bu bida'* "Onun için bu bidat her gün artıp durmaktadır." (AH 404)

yime ***aytu tursa*** *er at ḫallerin* "Hizmetkârların durumlarını da soradurmalı." (KB 2564)

baḳa tursa *artuḳ anıŋ ḳorḳu tur* "Bana fazla bakıp durursa ondan kork." (KB 656)

iḍisiŋe ***baḳa turuġlı*** "Rablerine bakıp duracaklar." (TİEM 429v/6)

balīḳ telīm ***baḳa turur*** "Bol balıklar bakadurur." (DLT I-113)

toḳaşıŋlar anlar birle kim ***baḳa turur*** *silerke tanıġlılardın* "Size bakıp duran (yakın olan) inkârcılarla savaşın!" (TİEM 152r/5)

sizler ***baḳa turur*** *sizler* "İşte sizler bakıp durursunuz." (R 25/11b1)

işimsinmegil sen ḳaya ***baḳnu tur*** "Beyleri kendine eş edinme, daima etrafına bakınadur (etrafını kolla)." (KB 4095)

buḍunḳa ***birü turdı*** *eḍgü töre* "Halka iyi kanunlar koymaya devam etti." (KB 3093)

birü tur *olarḳa yigü içgü aş* "Onlara yiyecek ve içeceklerini veredur." (KB 4330)

çıḳa tur *tise kör yüzüŋe söküş* "Çıkıver derlerse bu insanın yüzüne karşı bir hakarettir." (KB 4104)

ine turur *yarlıġ anlar ara* "Emir onların arasından inip durmaktadır." (TİEM 414v/6)

ḳapuġda ***ite tursa*** *oldruġ turuġ* "Kapıda oturacak ve duracak yerleri daima düzenlemeli." (KB 2547)

ḳaya tüpi ***ḳaḳa turur*** "Kayaların dibini kakmaya devam ediyor." (DLT I-113)

cefa ḳılġuçıḳa ***ḳalu tur*** *vefa* "Cefa edene karşı vefa göstermeye devam et." (KB 3432)

kirü tur *tiseler aġırlıġ öküş* "Giriver derlerse bu senin için büyük bir lütuftur." (KB 4104)

neçe eḍgü tutsa özüŋ ***ḳorḳu tur*** "(Beyler) sana ne kadar iyi davranırlarsa davransınlar sen onlardan korkmaya devam et." (KB 4095)

körü tursa *bizde oza barġuçı* "Bizden önce göçenlere bakıverirsen…" (KB 250)

saḳım ol körü barsa ***körnü turur*** "Dikkat edersen o ancak göze görünüveren bir seraptır." (KB 4759)

ḳara ḳılma özni ***küdezi tura*** "Kendini karaya bulaştırmamak için iyice gözetiver." (KB 4323)

küle turur *sewünçlüg* "Sevinçten gülüp durur." (TİEM 435r/9)

aygıl anlarḳa ḳayuları anıŋ birle ***oḳa turur*** "Onlara, içlerinden kimin ona kefil olacağını sor." (TİEM 419v/4)

taḳı ***ögrenü tur*** *usanma bu kün* "Öğrenedur ve bugünü boşa geçirme." (KB 3169)

yana ürlür anıŋ içinde yana bir ançada olar ***öre turġanlar*** *baḳarlar* "Sonra ona bir daha üflenir; bu defa onlar ayağa kalkıp bakarlar." (R 35/17a1)

ölümüg unıtma ***öyü tur*** *oḍul* "Ölümü unutma; onu daima düşünedur ve uyanık ol." (KB 1273)

özüŋ ***saḳınu turġu*** *olardın usa* "Kendini mümkün mertebe onlardan muhafaza et." (KB 5281)

maŋa ***tapnu turġıl*** *çökürme köŋül* "Bana hizmet ediver ve gönlünü ferah tut." (KB 1591)

turlup turdı *cūdī tagı üze* "(Gemi) Cudi Dağı'na yerleşti." (TİEM 167v/8)

hergīz ḫoşnūd bolmas sėndin cuhūd ap yme tersālar ***uḍu turġınça*** *anlarnıŋ milletleriŋe* "Sen, onların milletlerine tâbi olmadıkça Yahudiler de Hristiyanlar da senden asla hoşnut olmazlar." (TİEM 14v/1)

yaġa tursa *yaġmur yazılsu çiçek* "Yağmur yağadursun ve çiçekler açılsın." (KB 118)

neçe me toḳ erse ***yiyü turġu*** *aş* "Ne kadar tok olursan ol (ikram edilen yemeği) yemeye devam et." (KB 4600)

III. 4. 1. 2. kel-

aḳa kelsü *arzu ḳurımaz bolup* "Arzuların kurumaz (ırmak gibi) olup akıversin." (KB 943)

ay anlar kim kėrtgündiler ḳaçan kelse silerke kėrtgünmiş ḳunçuylar ***ewleri barḳları ḳoḍup kelmişler*** *sınaŋlar olarnı* "Ey iman edenler! Mümin kadınlar hicret edip size geldiği zaman onları sınayın." (TİEM 406r/3)

ḳopa keldi *örlep sıta ḳalḳanı* "Mızrak ve kalkanı yükselip kalktı." (KB 3840)

saḳu keldiler *yazuḳlarıŋa* "Böylece günahlarını itiraf ettiler." (TİEM 416r/5)

uḍu kelgey *aŋar ḳıyāmet* "Kıyamet onu takip edecek." (TİEM 434v/3)

III. 4. 1. 3. ḳal-

ḳaçan kim kelse öḏleri ***kiterü ḳalmaslar*** *bir öḏ ap yime aşnurlar* “Eğer ecelleri geldiği zaman onlar ne bir saat erteleyebilir ne de öne alabilirler.” (R 30/59b2)

kiçigde ***körü ḳalsa*** *altun kümüş* “Küçüklüğünde altını ve gümüşü görmüşse…” (KB 2754)

tüketti tiriglig ***turu ḳaldı*** *mal* “Ömrünü tüketti, malı ise kalıverdi.” (KB 1051)

aydılar hem tepremez-miz anıŋ özü ***turu ḳalġay-mız*** *yaŋġınça bizke mūsā* “Musa dönünceye kadar bir yere kımıldamıyacağız ve bekleyeceğiz, dediler.” (R 31/65b3)

bu erdem biligdin ***turu ḳalmadım*** “Bu erdem ve bilgiden mahrum kalmadım.” (KB 1804)

bu til yasıŋa ḳorḳsa emdi özüŋ – ***yatu ḳalġa*** *barça asıġlıġ sözüŋ* “Şimdi sen bu dilin zararından korksan, bütün faydalı sözlerin olduğu yerde kalır, fayda sağlamaz.” (KB 983)

III. 4. 1. 4. bar-

iliŋ ***arta barġay*** *kiŋügey yiriŋ* “Memleketin artıverir ve toprakların genişler.” (KB 5915)

baḳa barsa *ters iş bu begler işi* “Dikkat edersen bu beylerin işi ters bir iştir.” (KB 4753)

ilig aydı emdi tilemiş işim – tözü ***itlü barġay*** *içim hem taşım* “Hükümdar: ‘İçeride ve dışarıda dilediğim işler şimdi yoluna girecektir.’ dedi.” (KB 1645)

kite bardı *künde üzüldi küçi* “Her gün takati biraz daha azaldı ve güçsüz düştü.” (KB 247)

ajunda at eḏgü ***ḳoḍup bardı*** *kör* “Bak, dünyada iyi ad bırakıp gitti.” (AH 240)

körü barġu *begler tapuġçı neçe* “Beyler hizmetkârlarının nasıl olduklarına dikkat etmelidir.” (KB 2973)

vebal ***kötrü bardı*** *özele söküş* “Üstelik vebal ve sövgü yüklenip gitti.” (AH 242)

saḳa barsa *mundaġ bu yaŋlıġ telim* “Böyle sayıverirsen buna benzer şeyler pek çoktur.” (KB 4428)

uḍu bardı *anı yek* “Şeytan onu takip etti.” (R 28/49b3)

uḍu bārıp *üküş ėwdim* “Takip edip çok kovaladım.” (DLT I-177)

uḍu barmaġıl *anlarnıŋ tilekleriŋe* “Onların isteklerine uyuverme.” (TİEM 86v/4)

kim ***uḍu barsa*** *köni yolumḳa yoḳ ḳorḳunç anlar üze* "Kim benim doğru yolumu takip ederse onlara bir korku yoktur." (TİEM 5v/7)

uḳa bargıl *emdi özüŋ ḳılḳı it* "Şimdi iyice anlayıver ve tabiatını düzelt." (KB 6398)

küniŋe ***uru bardı*** *eḍgü törü* "Günden güne iyi kanunlar yaptı." (KB 1530)

III. 4. 2. TEZLİK FİİLLERİ

Karahanlı Türkçesinde tezlik fiilleri *–A veya -U* zarf-fiil eklerinden birini almış esas fiillerin *bėr- / bir-* veya *kör-* yardımcı fiilleriyle birleşmesiyle oluşturulur. Bu birleşiklerdeki *bėr- / bir-* ve *kör-* yardımcı fiilinin görevi, esas fiildeki oluşun veya kılışın tez bir şekilde, gecikmeden, çabucak ya da kolay bir şekilde gerçekleştiğini gösteren tasvir fiilleri yapmaktır.

Ercilasun, Kutadgu Bilig'de *bėr- / bir-* fiiliyle yapılan birleşik fiillerde bir kolaylık ve çabukluk ifadesinin olduğunu belirttikten sonra, örneklerde failin *bayat, teŋri, dünya, ödlek, ana-ata, müşavir* gibi üstün ve kudretli kimseler ve nesneler olmasının da dikkat çekici olduğunu belirtme gereği duymuştur.[235]

III. 4. 2. 1. bėr-/bir-

ol kimerseni kim ***açа bėrdi*** *taŋrı köŋülni islāmke ol nūr üze iḍisindin* "Tanrı kimin gönlünü İslam'a açıverdiyse o, Rabbinden bir nur üzerindedir." (R 34/92a3)

iḍimize ***açа bėrgil*** *bizni ara taḳı boḍunımız ara* "Ey Rabbimiz! Bizimle kavmimiz arasında adaletle hükmet." (TİEM 121r/4)

açа birsü *teŋri köni eḍgü yol* "Tanrı doğruluk ve iyilik yolunu açıversin." (KB 5855)

alu birse *açıġ kör altun kümüş* "(Hükümdardan) onlar için altın ve gümüş alıverse." (KB 2542)

āsān ḳılu bėrgil *maŋa işimni* "İşimi bana kolaylaştırıver." (TİEM 229v/1)

ata bėrdimiz *anı* "Onu (ateşe) atıverdik." (TİEM 232v/6)

ata bėrdimiz *anı* "Onu (ateşe) atıverdik." (R 31/64a2)

---

[235] Ercilasun (1984), s. 84.

taḳı bitisün taḳı ***aytu bėrsün*** *ol kim anıŋ üze ḫaḳ bar* “Üzerinde hak olan kimse de yazsın ve söyleyiversin.” (TİEM 36v/3)

bu ma'ni uḳayın ***ayu bir*** *maŋa* “Bunun manasını anlayayım bana söyleyiver.” (KB 787)

basa bir *bağırsaḳ iḍim sen tutup* “Merhametli Tanrım! Onu sen tutup ona sen hâkim ol.” (KB 3598)

aydılar iḍimizā ḳuya bėrgil biziŋ üze sermekni ***bekürtü bėrgil*** *aḍaklarımızı* “Ey Rabbimiz! Üzerimize sabır yağdırıver ve ayaklarımıza sebat ver, dediler.” (TİEM 31v/7)

ermes taŋrı ***bildürü bėrse*** *silerke örtüglüg üze* “Tanrı size gaybı bildiriverse olmaz.” (TİEM 55v/1)

ey iḍim ***binā ḳılu bėrgil*** *maŋa seniŋ üsküŋde ėw uştmaḫ içinde* “Ey Rabbim! Senin katında benim için cennette bir ev bina ediver.” (R 38/98a2)

isiz ḳılġuçıḳa ***bolu birmegü*** “Kötülük yapanlara uyuvermemeli.” (KB 5741)

bolu birse *devlet küwezlenmegil* “Saadete kavuşursan kibirlenme.” (KB 1330)

bayat oḳ ***bolu birsü*** *arḳa yölek* “Tanrı daima sana arka ve destek oluversin.” (KB 90)

aydılar ay mūsā ***du'ā ḳılu bėrgil*** *biziŋ üçün iḍiŋke* “Ey Musa! Bizim için Rabbine dua ediver, dediler.” (TİEM 123v/9)

itigli bayatım ***ite birdi*** *öz* “Herşeyi yoluna koyan Tanrım bunları da yola getirdi.” (KB 146)

negü ḳolsa arzu ***keli birge*** *büt* “Başka ne gibi arzuların varsa onlar da geliverecektir; buna inan.” (KB 4863)

aydılar ay atamız yarlıḳatu ***ḳılu bėrgil*** *biziŋke yazuḳlarımızı* “Ey babamız! Günahlarımız için bağışlanma dileyiver, dediler.” (TİEM 181v/2)

ḳılu birse erdi *meniŋ işlerim* “Benim işlerimi yapıverseydi.” (KB 425)

ḳoḍtılar taŋrını ***ḳoḍu bėrdi*** *olarnı* “Tanrı’yı unuttular; Tanrı da onları unutuverdi.” (TİEM 145v/8)

ḳoḍu bir *ay ilig mini sen maŋa* “Ey hükümdar! Sen beni kendi hâlime bırakıver.” (KB 3791)

ḳoḍu bėrgey-miz *anı ol kim peẕīrledi* “Onu, o yolda bırakıvereceğiz.” (R 26/79a3)

ḳoḍu bėriŋler *anı yesün taŋrı yėrinde* “Onu bırakıverin de Tanrı’nın arzında yesin.” (TİEM 119v/3)

ḳoḍu bėrür *anlardın ağır yüklerini* “Onların ağır yüklerini indiriverir.” (TİEM 126v/6)

bayattın ***ḳolu birsü*** *yazuḳlarım* “Günahlarımın affını Tanrı’dan isteyiversin.” (KB 5667)

ḥaḳīḳat üze ***ḳoyu bėrür miz*** *anlarḳa artsunlar üçün yazuḳ* “Onlara ancak günahları artsın diye fırsat veririz.” (TİEM 55r/8)

munıŋda aḍın anda ta'at ḳayu – maŋa ***körkitü bir*** *tilin sözleyü* “Bunlardan başka orada hangi ibadet var; bana dilinle anlatarak gösteriver.” (KB 3228)

körkitü bėrdi *iḍiŋ arıḳa kim ėtgil-tutġıl taġlardın ėwlerni yıġaçda andın kim ḳılurlar* “Rabbin bal arısına dağlardan, ağaçlardan ve insanların yaptıkları çardaklardan kendine evler yapmayı gösteriverdi.” (R 30/63b3)

saŋa ḥacetim bu ***körü bir*** *munı* “Senden dileğim budur: Ona nezaret et.” (KB 1484)

ḳuḍı bėriŋler *biziŋ uḍu baralım silerke* “Bırakın biz de arkanızdan gelelim.” (TİEM 376r/9)

mini ***ḳutġaru bir*** *özüŋni bile* “Beni ve kendini kurtarıver.” (KB 6260)

ündegey tamuġ iḍileri uştmaḫ iḍileriŋe kim ***ḳuya bėriŋler*** *bizin üze suwdın* “Cehennem ehli cennet ehline: ‘Bizim üzerimize o sudan döküverin.’, diye seslenecekler.” (TİEM 117r/8)

iḍimizā ***ḳuya bėrgil*** *biziŋ üze ṣabrnı* “Ey Rabbimiz! Üzerimize sabır yağdırıver.” (R 28/10b3)

hergiz ***küḍe bėrmez*** *taŋrı hīç et-özke ḳaçan kelse anıŋ eceli* “Tanrı eceli geldiğinde bir nefse asla mühlet vermez.” (R 38/64b2)

mini ***oḍġuru birdi*** *öḍlek öti* “Bu zamanın öğütleri beni uyandırıverdi.” (KB 5690)

er atnı sewindür ***öge bir*** *erig* “Hizmetkârlarını sevindir ve adamlarını övüver.” (KB 5481)

örte bėrgil *yazuḳumızını* “Günahlarımızı bağışlayıver.” (R 28/32a2)

men yarmaḳ ***ötnü bėrdim*** “Ben parayı ödünç verdim.” (DLT I-153)

sayu birdi *bilgin uḳuşı teŋin* “Aklı ile denk olan bilgisini sayıverdi.” (KB 569)

sewinç bolsa kimke özüŋ ***sewnü bir*** “Birinin sevinci varsa buna sen de seviniver.” (KB 4257)

iḍiŋizler ol kim ***süre bėrür*** *silerke kėmini teŋiz içinde tilese siler anıŋ artuḳluḳındın* “Rabbiniz odur ki fazlından nasip isteyesiniz diye denizde gemileri sürüverir.” (TİEM 211r/3)

şeşe bėrgil *tügünümni meniŋ tilimdin* “Dilimdeki düğümü çözüver.” (TİEM 229v/1)

tilek baylıḳ erse ***tire birge*** *neŋ* “Dileğin zenginlik ise mal toplayıver.” (KB 4499)

töke bėrgil *bizdin yazuḳlarımızını* “Bizim günahlarımızı döküver.” (TİEM 57r/2)

aytıŋlar yazuḳlarımızını ***töke bėrgil*** “Günahlarımızı döküver, deyin.” (R 28/38b2)

köni yol üze tüz ***tuta bir*** *mini* “Beni doğru yolunun üzerinde dosdoğru tutuver.” (KB 393)

tuta birsü *teŋri bu taḫt birle baḫt* “Tanrı tahtını ve bahtını daim etsin.” (KB 92)

tilin ***tutzu birmiş*** *saŋa söz yigi* “Sözün iyisini sana diliyle söyleyivermiş.” (KB 2682)

tükel ḳılu bėreyin *ni'metimni siler üze* “Üzerinizdeki nimetimi tamamlayayım.” (TİEM 18r/3)

taḳı bir bar erse sini teg aḍın – ***uḍu birgey erdi*** *kör öŋdün kiḍin* “Senin gibi daha başka biri bulunmuş olsaydı, senden önce veya sonra aynı yolu takip edecekti.” (KB 3132)

ayġıl keldürüŋ bir bitig taŋrı dergāhından ol könirek ol ikidin ***uḍu bėreyin*** *aŋa eger çın erse sizler* “De ki: Eğer doğru sözlüler iseniz Tanrı katından bu ikisinden daha doğru bir kitap getirin de ona uyuvereyim.” (R 32/32b3)

tiler anlar kim ***uḍu bėrirler*** *şehvetleriŋe kim emitmek emitmek uluġ* “O, şehvetlerine uyuverenler sizin büyük bir yamuklukla yamulmanızı istiyorlar.” (TİEM 62r/1)

yeşe bėrgil *baġnı tilimdin* “Dilimden (şu) bağı çözüver!” (R 31/42b2)

negü ḳılmışıŋını sen aḍra seçe – ***yora birdiŋ*** *uḳtum ḳamuġnı aça* “Niçin yaptığını sen açık seçik izah ettin; ben de herşeyi açıkça anladım.” (KB 797)

III. 4. 2. 2. kör-

iligke ***baḳa kördi*** *yaşru közin* “Gözünün ucuyla hükümdara bakıverdi.” (KB 770)

baḳa körgil *emdi uḳa sınayu* “Anlayarak ve sınayarak etrafına bakıver.” (AH 99)

ḳatıġ yānı ***ḳura kördüm*** “Sert yayımı kuruverdim.” (DLT II-203)

sewinçin ***sora körse*** *azraḳ erür* “Sevincini soruverirsen o daha azdır.” (KB 2149)

III.4.3. YETERLİK FİİLLERİ

Yeterlik bildiren birleşik fiillerin Göktürk ve Uygur metinlerindeki kuruluşu, aynı zamanda bir esas fiil de olan *u-* “muktedir olmak” fiiliyle yapılmaktadır. *u-* fiili Eski

Türkçe döneminde esas fiil olmasının dışında *-ġalı / -geli* veya *-U / -I* ile yapılan zarf-fiillerden sonra, olumlu ve olumsuz ifadeler de dahil olmak üzere, esas fiile iktidar anlamı veren bir yardımcı fiil gibi kullanılmıştır. Bu *u-* fiili, Karahanlı Türkçesinden itibaren ekleşme ve esas fiil ile kaynaşma neticesinde yeterlik bildiren olumlu ifadelerden süratle çekilmeye yüz tutmuş ve yerini *bil-* fiiline terk etmeye başlamıştır.[236] Ancak Karahanlı Türkçesi metinlerinde *u-* fiiliyle yapılan olumlu yeterlik şekillerine tek tük de olsa rastlanmıştır.

Olumsuz yeterlik şekilleri ise Karahanlı Türkçesinde büyük bir çoğunlukla *u-* fiiliyle, bazen de *bilme-* fiiliyle yapılmaktadır. Bu şekillerde *u-* fiili artık ekleşmiştir. Bu ekleşme *-u-, -ü-* biçimindedir. Sadece *sernü umaz* (KB 5863) ve *serinü umadıŋ* (TİEM 220V/5) örneklerinde *u-* fiilini ekleşmemiş olarak görmekteyiz.

Karahanlı Türkçesinde olumlu anlam ifade eden yeterlik fiillerinin dört örnekte de olsa (3 KB, 1 DLT) *al-* fiiliyle yapıldığını gösteren şekilleri tespit edilmiştir. *al-* fiiliyle yapılan iktidar şekillerine çoklukla Harezm Türkçesi metinlerinden itibaren[237] rastlanıldığı ve Çağatay Türkçesinde *uma-* iktidarsızlık şeklinin kesin olarak ortadan kalkıp yerini *al-ma-* ve *–a / -e / -y bil-me-* şekillerine bıraktığı[238] göz önüne alındığında *al-* fiiliyle yapılan yeterlik biçimlerinin Karahanlı Türkçesi metinlerinde tespit edilmiş olması dikkate değer bir husustur.

III. 4. 3. 1. bil-

kişi men tigüçi apa oġlanı – isig tumlıġıġ ***bilgü aḍra*** *anı* “Ben insanım diyen insanoğlu sıcağı ve soğuğu ayırt edebilmeli.” (KB 4620)

kėrtgünüŋler taŋrıḳa yalavaçıḳa ol ***anadın toġa bitiyü oḳuyu bilmegli*** *yalavaçḳa* “Tanrı’ya ve ümmi olan peygamberine iman edin.” (TİEM 127r/1)

anlar kim yalġanḳa tut(t)ılar şu'aybnı andaġ ***ḳalı bilmediler*** *anıŋ içinde* “Şuayb’ı yalanlayanlar orada kalamadılar.” (TİEM 121r/7)

---

[236] Zeynep Korkmaz, “Türkiye Türkçesinde İktidar ve İmkân Gösteren Yardımcı Fiiller ve Gelişmeleri”, Türk Dili Üzerine Araştırmalar, C. I, TDK Yay., Ankara, 1995, s. 608.
[237] krş. Toprak (2005), s. 196-201.
[238] Korkmaz (1959), s. 118.

erür taŋrı anı kim ḳılur siz ***ḳapsayu bilgen*** "Tanrı yaptıklarınızı kuşatandır." (R 26/74b1)

taŋrı ***ḳapsayu biligli*** *turur tanıġlılarnı* "Tanrı inkâr edenleri kuşatandır." (TİEM 3v/7)

ögü bilmez *erke ögüt ögretür - anıŋ birr u cudı bedi' iḥsanı* "Onun iyiliği, cömertliği ve eşsiz ihsanı methetmesini bilmeyen kimseyi dile getirir." (AH 45-46)

eger sasa siler taŋrı ni'metini ***sanayu bilmegey siler*** *anı* "Eğer Tanrı'nın nimetini saymaya kalksanız, sizler onu sayamazsınız." (TİEM 191r/2)

aḍırsa öḍürse ***seçe bilse*** *öz* "Ayırsa, elese ve seçebilse…" (KB 329)

ḳalı ***sözleyü bilse*** *uş bu tilim* "Eğer bu dilim dönüp de söyleyebilse…" (KB 984)

tire bildiŋ *altun yiyü bilmediŋ* "Altın toplayabildin; ancak onları yiyemedin." (KB 1674)

kelir ḳut ***tuta bilmese*** *sen barır* "Saadet gelir; ancak tutamazsan gider." (KB 724)

tuta bilse *devlet tezümez turur* "Tutabilirse bu saadet kaçamaz, kalır." (KB 713)

aḳı er biligni ***yete bildi*** *kör* "Bak, cömert insan bilgiye ulaşabildi." (AH 237)

birür neŋ ***yiyü bilmese sen*** *alır* "Mal verir; ancak yiyemezsen geri alır." (KB 724)

uḍısa bu yalŋuḳ tüşer ök bu tüş – ***yora bilse*** *terkin kelir aġzı tuş* "İnsan uyuyunca rüya görür; tabirci yormasını bilirse dediği derhal çıkar." (KB 4367)

III. 4. 3. 2. u-

kişike üler neŋ ***alumaz*** *teŋin* "Malı insanlara dağıtır; ancak karşılığını alamayabilir." (KB 2765)

arpasīz at (art) ***aşūmās*** *– arḳasīz alp çerig sıyūmās* "Arpasız at (dağın ardına) aşamaz; arkasız yiğit (düşman) askerini kıramaz." (DLT I-148)

yana belgülüg söz ***ayumas*** "Hem de meramını açıkça söyleyemez." (R 36/59a3)

negü teg ***barugay*** *saŋa bu özüm* "Senin yanına nasıl gelebilirim?" (KB 3789)

bilümese *emdi bu ṭa'at çını – ḳayu ṭa'at erki uḳumaz munı* "İnsan gerçek ibadeti bilemezse, yaptıklarının hangisinin ibadet olduğunu anlayamaz." (KB 3990)

biligsiz tilini ***bilümez*** *özüm* "Bilgisizin dilini ben de bilemem." (KB 202)

bulumadı *teŋri sewinçiŋe yol "*Tanrı'yı memnun edecek yolu bulamadı." (KB 3249)

eger ḳorḳsa siler ***dād ḳılumamaḳınızlarḳa*** "Eğer adil davranamamaktan korkarsanız…" (TİEM 58r/5)

anı ***emleyümes*** *bu dünya ḳamı* “Onu dünyanın bütün kâhinleri bile tedavi edemez.” (KB 2002)

azu tuttılar mu taŋrıdın aḍın şefī'çilerni aygıl neçeme erseler ***erklünümezler*** *nerseke taḳı uḳmazlar* “Yoksa Tanrı’dan başkasını şefaatçi mi edindiler? De ki: Hiçbir şeye güç yetiremezler ve akıl erdiremeseler de mi?” (R 35/2b1)

taşıġ ***ısrūmasa*** *öpmiş kerek* “Taşı ısıramazsan öpmek gerek.” (DLT I-175)

aḍın kim ***itügey*** *ot em ya tolum* “Artık kim ona karşı ilaç, deva veya silah bulabilir?” (KB 4838)

biz bildimiz hergīz ***'āciz ḳalumaġay*** *biz tėp taŋrını yėr içinde* “Şu gerçeği anladık ki biz yeryüzünde bulunsak da Tanrı’yı aciz bırakamayacağız.” (TİEM 425v/2)

körümegli *közlerde kitti usı* “(Onu) göremeyen gözlerden uyku gitti.” (KB 102)

kişensiz külündi ***maŋumaz*** *aḍaḳ* “Ayağım kösteksiz olduğu hâlde hâlsiz düştü; adım atamaz.” (KB 374)

ataŋ ***ögretümedi*** *erdem bilig* “Baban sana erdemi ve bilgiyi öğretemedi.” (KB 1794)

sini erdüküŋ teg ***ögümez*** *özüm* “Seni olduğun gibi övemem.” (KB 33)

ḫaḳıŋnı ***öteyümedim*** *men seniŋ* “Ben senin hakkını ödeyemedim.” (KB 1560)

çıġayıġ bayında ***seçümez*** *közüm* “Gözüm fakirle zengini ayırt edemiyor.” (KB 4724)

munu uḳturayın saŋa anıŋ yörügini ***umadıŋ*** *anıŋ üze* ***serinü*** “Sana o sabredemediğin şeylerin maksadını haber vereyim.” (TİEM 220v/5)

ançada aydıŋızlar ay mūsā ***seriyümez miz*** *bir yėgü üze* “Bir vakit: ‘Ey Musa! Biz bir çeşit yemeğe katlanamayız.’ dediniz.” (TİEM 7v/6)

ozunçı ara kirse ***sernü umaz*** “Müfteri araya girince sabredemez.” (KB 5863)

arpasīz at (art) aşūmās – arḳasīz alp çerig ***sıyūmās*** “Arpasız at (dağın ardına) aşamaz; arkasız yiğit (düşman) askerini kıramaz.” (DLT I-148)

hergīz ***tegümegeyler*** *saŋa* “Onlar sana asla dokunamayacaklar.” (TİEM 169v/8)

tuta bilse devlet ***tezümez*** *turur* “Tutabilirse bu saadet kaçamaz, kalır.” (KB 713)

bilig işke tutsa ***tıḍusa*** *közin* “Bilgisini kullanarak gözüne hâkim olabilmelidir.” (KB 2870)

ḳayu tüz emitse ***turumaz*** *tüşer* “Düz olan eğilirse duramaz, düşer.” (KB 807)

oḳıġan bitigen ***uḳumaz*** *munı* “Okuyan ve yazan bunu anlayamaz.” (KB 16)

tapuġ ***yetrümedim*** *ay ilig ḳanı* “Ey hükümdar! Ben bu hizmeti yerine getiremedim.” (KB 1094)

aḍınlar anlardın ***yetümediler*** *anlarḳa ol turur küsüş bütün işlig* "Onlardan başkalarına ki (henüz) onlara ulaşamadılar. O öyle aziz, öyle hakîm." (R 38/50b3)

yıġlumaġay siler "Kurtulamayacaksınız." (TİEM 392r/6)

yiyümedi *bardı körüŋ ḫalini* "Hâlini bir görün; yiyemeden gitti." (AH 274)

neçe yitig biçēk erse öz sāpın ***yonūmās*** "Bıçak ne kadar keskin olursa olsun kendi sapını yontamaz." (DLT I-294)

eger yüz ewürse sen anlardın ***ziyān ḳılumaġaylar*** *saŋa nerse* "Eğer onlardan yüz çevirirsen sana hiçbir şekilde zarar veremeyecekler." (TİEM 85v/1)

ziyān ḳılumazlar *saŋa nersedin* "Sana hiçbir zarar veremezler." (R 26/77a2)

III. 4. 3. 3. al-

körü aldı *ḫacib kişisi kelip* "Hacibin adamı gelip onları karşıladı." (KB 520)

negü ***ötnü alsa*** *yana birse terk* "Ödünç aldığı şeyleri zamanında geri verse." (KB 2805)

yana ***saḳınu aldı*** *kör ögdülmişig* "Sonra Ögdülmüş'i hatırlayabildi." (KB 1577)

men anı ***ūḳa aldım*** "Ben ona kefil oldum." (DLT I-91)

III. 4. 4. YAKLAŞMA FİİLLERİ

Karahanlı Türkçesinde yaklaşma fiilleri esas fiilin *-A, -U* zarf-fiil biçimi üzerine *yaz-* tasvir fiilinin getirilmesiyle kurulur.

Bu birleşik yapı Eski Türkçenin "yanılmak, hata etmek, günah işlemek" anlamlarındaki esas fiili olan *yaz-*'ın zamanla sözlük anlamından ayrılarak bir tasvir fiiline dönüşmesiyle oluşmuştur.[239] Bu yardımcı fiil, Karahanlı Türkçesinde esas fiildeki oluş veya kılışa "az kalsın gerçekleşecek olma, gerçekleşmeye çok yaklaşmış olma" gibi anlamlar katmaktadır.

bütünlükin ***belgürtü yazdı*** *anı eger anıŋ köŋlini berkütmedimiz erse bolġay erdi mü'minlerdin* "Eğer biz inananlardan olması için onun gönlünü pekiştirmeseydik neredeyse işi meydana çıkacaktı." (R 32/7b3, 8a1)

[239] Korkmaz (2003), s. 831.

pāre pāre ***bolu yazar*** *kökler andın yarılu yazar yerler tüşe yazar tağlar sınıp* "(O gün) gökler parça parça olur, yerler yarılır ve dağlar yıkılıp devrilir." (TİEM 228r/2, 3)

emite yazdı *bir gürūhnıŋ köŋülleri anlardın yana tevbe bėrdi anlar üze* "İçlerinden bir güruhun gönülleri az daha eğilecek gibi olmuşken onları affetti." (TİEM 151r/9)

eger bekütmese erdimiz sėni çınoḳ ***emite yazġay erdiŋ*** *anlarḳa az nerse birle* "Eğer biz seni desteklemeseydik sen az kalsın onlara meyledecektin." (TİEM 211v/6)

yaşın ***ḳapa yazar*** *körgülerni* "Şimşek neredeyse gözlerini kapıverecek." (TİEM 3v/7)

boġuzladılar anı taḳı ***ḳılu yazmadılar*** "(Bunun üzerine) onu boğazladılar; az kalsın yapmayacaklardı." (TİEM 9r/1)

bütünlükün boḍun küçsüzlediler mėni ***öldürü yazdılar*** *mėni* "Bu kavim beni hırpaladı ve az kalsın beni öldüreceklerdi." (TİEM 125v/7)

bütünlükin bu boḍun küçsüzlediler mėni ***öldrü yazdılar*** *mėni* "Bu kavim beni hırpaladı ve az kalsın beni öldüreceklerdi." (R 28/28a3, 28b1)

boġzında turur anıŋ ***siŋrümeyü yazar*** *anı* "Onun yutmaya çalışır; ancak boğazında kalır." (TİEM 189r/9)

pāre pāre bolu yazar kökler andın yarılu yazar yerler ***tüşe yazar*** *tağlar sınıp* "(O gün) gökler parça parça olur, yerler yarılır ve dağlar yıkılıp devrilir." (TİEM 228r/2, 3)

ne ol bu boḍunḳa ***uḳa yazmaslar*** *sözni* "Bu insanlara ne oluyor da bir türlü söz anlamıyorlar?" (TİEM 67v/5)

ol anı ***uru yazdı*** "O, onu döveyazdı." (DLT II-179)

pāre pāre bolu yazar kökler andın ***yarılu yazar*** *yerler tüşe yazar tağlar sınıp* "(O gün) gökler parça parça olur, yerler yarılır ve dağlar yıkılıp devrilir." (TİEM 228r/2, 3)

IV. FİİL ÇEKİMİ

Bir oluşu, bir kılışı veya durumu bildiren gramer birimleri olarak fiiller, dilde yalın olarak sadece gösterdikleri oluş, kılış ve durumun adı olan mastar şekilleriyle bulunurlar. Cümle veya söz içinde ise fiiller, diğer kelimelerle çok farklı bakımlardan ilişkiler kurdukları ve bu ilişkiler sebebiyle de farklı kalıplara girdikleri için yalın olarak değil çekimli olarak yer alırlar. Çekimli bir fiilde ise, fiil kök veya gövdesi dışında kip, zaman, şahıs, sayı kavramı ve bunları gösteren unsurlar bulunur. Bu unsurları bünyesinde bulunduran ve böylece çekime girmiş olan bir fiil aynı zamanda dilde yargıya dayanan bir anlam değeri de kazanmış olur.[240] Bu fiillere gramatikal açıdan *bitmiş fiil* (verbum finitum) de denilmektedir. Bütün bu kategorileri içinde bulunduran fiil şekilleri ise Türkçede kipleri meydana getirmektedirler.[241]

Kip, kök veya gövde durumundaki bir fiilin bildirdiği hareketin, oluş veya kılışın, konuşan, dinleyen veya kendisinden söz edilen açısından ne biçimde, ne tarzda yansıtıldığını gösteren bir gramer kalıbı ya da anlatım biçimidir. Fiiller şekil, zaman veya şahsa bağlı olarak bir yargıyı ifade edebilme yetisi kazanabilmek için belirli anlatım kalıplarına girerler. İşte bu anlatım kalıplarına kip, bu kavramı karşılayan eklere ise kip ekleri denilmektedir.[242]

---

[240] Korkmaz (2003), s. 567.
[241] Sema Barutçu Özönder, "Türk Dilinde Fiil ve Fiil Çekimi", Türk Gramerinin Sorunları-II, TDK Yay., Ankara, 1999, s. 61.
[242] Korkmaz (2003), s. 569.

Genel Türkçede olduğu gibi Karahanlı Türkçesinde de başlıca iki anlatım kalıbı yani iki ana kip ve bu kiplere bağlı kip ekleri vardır. Bunlar: *bildirme / haber* ve *tasarlama* kipleridir.

Burada dikkat edilmesi gereken husus, temelde kip, şekil ve zaman kavramlarının birbirinden ayrı olduklarıdır. Fakat kipler, zaman ekleri ile bir araya gelmeden kendi varlıklarını ortaya koyamadıkları yani kip olma özelliği kazanamadıkları için, çekimli bir fiilin bir yargı kalıbı içinde mi yoksa bir tasarlama kalıbı içinde mi olduğunu ancak zaman ve tasarlama ekleri belli ettiğinden bu noktada zaman ve kip kavramı iç içe geçmiş bir durumda bulunmaktadır. Yani kip varlığını ancak zaman ekleri sayesinde ortaya koyabilmektedir.[243]

IV.1. BİLDİRME / HABER KİPLERİ

Bildirme / haber kipleri yapılmış, olmuş; yapılmakta, olmakta ve yapılacak, olacak olan işleri, oluşları veya durumları haber verme, yargı hâlinde bildirme özelliği olan kiplerdir. Kök ve gövde hâlindeki bütün fiilleri kapsamaktadırlar.

Bu kipleri oluşturmak için fiillere getirilen ekler hem kipin ifadesi olan şekil ve kalıbı hem de zamanı içine almaktadırlar.[244] Burada Karahanlı Türkçesinde bildirme kipleri içerisinde değerlendirebileceğimiz zamanları teker teker ele alacağız.

IV. 1. 1. GÖRÜLEN GEÇMİŞ ZAMAN KİPİ

Görülen geçmiş zaman kipinde fiilin bildirdiği iş, oluş veya hareketin gerçekleşmesi içinde bulunulan zamandan daha önceki bir zamanda sona ermiş, tamamlanmıştır. Bu zaman kipinde, fiilin bildirdiği durumun bittiğine konuşan kişi ya tanık olmuştur veya bu bitme eylemi konuşanın kesin bilgi ve kanısına dayanmaktadır.

Ekin bu özelliğinin yanı sıra Karahanlı Türkçesinde, tıpkı bir zarf fiil eki gibi işletilip tarz ve bağlama fonksiyonuyla kullanıldığı durumlar da mevcuttur.[245]

---

[243] Korkmaz (2003), s. 570.
[244] Korkmaz (2003), s. 583.

Karahanlı Türkçesinde görülen geçmiş zaman çekimi *-DI, -DU* ekleri ile yapılmaktadır. Ek üçüncü şahıslarda daima düz ünlülüdür, yuvarlak ünlülü şekillerine rastlanmaz. Ayrıca eklerin *ç, ḏ, k, ḳ, s, ş* gibi tonsuz ünsüzlerden sonra ağırlıklı olarak *t* ile yazıldığı da dikkati çeken bir hususdur.

Görülen geçmiş zaman kipinde şahısların gösterilmesinde iyelik kökenli şahıs ekleri kullanılmıştır. Ancak çokluk 1. şahıs için *–mIz* ekinin dışında *–DUK* biçiminin de kullanılıyor olması dikkati çeken bir husus olarak görülmektedir. Ayrıca Kur'an tercümelerinde çokluk 2. şahısta iyelik kökenli şahıs ekinden sonra *–lAr* çokluk eki getirilmektedir. Bu durumun, şahıs ifadesinde çokluk kategorisi bakımından bir pekiştirme yapılma gayesine bağlı olduğunu düşünüyoruz.[246]

Ekin yapısıyla ilgili olarak Böhtlingk, *-dIk* sıfat-fiil ekinin şahıs ekleriyle kaynaşmasından oluştuğunu; Deny, *-dUk* sıfat-fiilinden geldiğini; Bang ve Gabain fiilden isim türeten bir *-ᵒt* ekinden çıktığını ileri sürmüşlerdir. Banguoğlu ise bu eki, eski bir *-it* sıfat-fiil ekine bağlama eğilimindedir. Bu ekin kökeniyle ilgili olarak yakın zamanda Kuznetsov da bir görüş ileri sürmüştür. Ona göre, görülen geçmiş zaman ekinin kökeni *tüke-* "bitmek, tükenmek, sona ermek" fiiline dayanmaktadır. Bu fiil Kuznetsovca Oğuzcaya özgü olup diğer Türk lehçelerinin bazılarında geçmemektedir. Bu lehçeler, *-tük / -dük* ekini Ana Oğuzcadan almışlar; alırken de son ünsüzünü ortadan kaldırıp, yuvarlak ünlüsünü de düzleştirerek *-tük*'ü *-tı*'ya çevirmişlerdir. [247]

Karahanlı Türkçesinde görülen geçmiş zaman kipinin şahıslara göre çekimi ve örnekleri şöyledir:

Teklik 1. Şahıs: -DIm, -DUm

---

[245] Leyla Karahan, "Görülen Geçmiş Zaman Eki -dı/-di'nin Tarz ve Bağlama Fonksiyonuna Dair", Türk Kültürü Araştırmaları-Prof. Dr. Muharrem Ergin'e Armağan, S. 28, C. 1-2, 1992, s. 335-341.

[246] Türkçede *–lAr* ekinin şahıslarda pekiştirme göreviyle kullanıldığı durumlar için bk. Ahat Üstüner, Türkçede Pekiştirme, Fırat Üniv. Yay., Elazığ, 2003, s. 121.

[247] Görülen geçmiş zaman ekinin kökenine ilişkin ortaya konulan görüşler için bk. Korkmaz (2003), s. 584-585; Petro İ. Kuznetsov, "Türkiye Türkçesi Morfoetimolojisine Dair", TDAY-Belleten 1995, TDK Yay., Ankara, 1997, s. 199-200.

Ünlüyle biten fiillere tonlu ünsüzlü biçimiyle eklenir. Bu örneklerde ekin kendisinden önce gelen hecenin ünlüsüyle düzlük-yuvarlaklık bakımından uyuma girdiği görülür:

sini men ***oḳadım*** *eŋ aşnu kün* "Seni geçen gün ben çağırdım." (KB 793)
öküş sözde artuḳ asıġ ***körmedim*** "Çok sözden fazla yarar görmedim." (KB 171)
bezedim *kitabnı nevadir sözün* "Kitabı nadir sözlerle bezedim." (AH 77)
ni'met bėrdi taŋrı meniŋ üze ançada ***bolmadım*** *olar birle ḥāżır* "Tanrı bana lütfetti de onlarla beraber bulunmadım." (R 26/41a2)
tapladım *sizke islāmnı dinḳa* "Sizin için din olarak İslâm'ı beğendim." (R 27/17a3)

Tonsuz ünsüzle biten fiillere tonsuz ünsüzlü biçimiyle eklenir. Ancak tonlu ünsüzlü ekle kullanıldığı örnekler de bulunmaktadır. Ayrıca bu örneklerde ekin *tuttım* örneği dışında kendisinden önce gelen hecenin ünlüsüyle düzlük yuvarlaklık bakımından uyuma girdiği görülür:

elig til ***uzattım*** *kişike telim - anıŋ 'uẕri ḳılsu bu kün bu tilim* "İnsanlara karşı pek çok kez el ve dil uzattım; bugün dilim bunlardan af dilemeli." (KB 5708)
bu til yasın aydıŋ ***eşittim*** *anı* "Bu dilin zararını söyledin; ben de onu işittim." (KB 982)
esenlik bile men ***kawuştum*** *saŋa* "Sana sağ salim kavuştum." (KB 3316)
tükel ***büttüm*** *emdi saŋa belgülüg* "Şimdi sana tamamen ve gerçekten inandım." (KB 5071)
men aŋār sʊz ***ayıttım*** "Ben, ona söz söyledim." (DLT I-203)
tıl ***tuttım*** "Casus yakaladım." (DLT I-266)
ot ***içtim*** "İlaç içtim." (DLT I-87)
ḳuçşup taḳı ***ḳawuştum*** "Onunla kucaklaşıp (ona) kavuştum." (DLT II-247)
ıḍu bėrüp ***boşuttum*** "Serbestlik verip bıraktım." (DLT I-200)
men ayla ***usdum*** "Ben öyle düşündüm." (DLT I-177)
iḍimize men ***ornat(t)ım*** *oġlum ḳızımdın bir özike tarıġsız ağırlıġ ewnüŋ üskinde* "Ey Rabbimiz! Ben Kâbe'nin yanında ailemden bir kısmını, ekin bitmez bir yere yerleştirdim." (TİEM 191r/6)
yarattım *sėni munda öŋdün* "Bundan önce seni yarattım." (TİEM 223v/2)
yana ***tut(t)um*** *anlarnı* "Sonra onları yakaladım." (TİEM 186v/2)

ḳorḳut(t)um *silerni ol otdın* “Sizleri o ateşle uyardım.” (TİEM 444v/8)

bütünlükin ***ḳorḳdum*** *aysa men aḍrılmaḳlıḳ ya'ḳūb oġlanları üze küḍezmediŋ meniŋ sözümni* “Ben senin: ‘İsrailoğulları’nın arasına ayrılık düşürdün, sözümü tutmadın.’ demenden korktum.” (R 31/66b1)

Tonlu ünsüzle biten fiillere tonlu ünsüzlü biçimiyle eklenir. Ayrıca ekin *bardum* hariç bu örneklerde kendisinden önce gelen hecenin ünlüsüyle düzlük yuvarlaklık bakımından uyuma girdiği görülür:

kitab atı ***urdum*** *ḳutaḍġu bilig* “Kitabın adını Kutadgu Bilig koydum.” (KB 350)

bu ḳaç ḫarfḳına men ḳumaru saŋa - ***ḳoḍundum*** *unıtma du'a ḳıl maŋa* “Ben, bu birkaç harfçiği sana vasiyet olarak bıraktım; bana da dua etmeyi unutma.” (KB B-53)

tiriglik ***keçürdüm*** *usallıḳ bile* “Ömrümü gafletle geçirdim.” (KB 1117)

keçürdüm *men anda seniŋ 'uẕrüŋi* “Ben o zaman senin hatanı affettim.” (KB 798)

töŋüldüm *bu ḫalḳtın sıġındım aŋar* “Bu halktan vazgeçtim ve ona sığındım.” (KB 4792)

men ***bardım*** “Ben gittim.” (DLT I-85)

atım birle tegü ***awdım*** “Atımla ansızın yakaladım.” (DLT I-177)

telim yōrıp küçi ***kewdim*** “Çok koşarak gücünü azalttım.” (DLT I-177)

baya oḳ ***keldim*** “Az önce geldim.” (DLT I-89)

men ***bardum*** “Ben gittim.” (DLT I-85)

anıŋ īşīn ***keçūrdüm*** “Onun işini bitirdim.” (DLT I-95)

altun kümüş ***yüḍürdüm*** “(Hazinelerindeki) altın ve gümüşleri aldım.” (DLT I-285)

dad ispehsalar beg üçün bu kitip - ***çıḳardım*** *ajunda atı ḳalsu tip* “Dad İspehsalar Bey için bu kitabı yazdım ki dünyada (onun) adı kalsın.” (AH 69-70)

anın uş ***çıḳardım*** *bu türki kitib* “Onun için bu Türkçe kitabı çıkardım.” (AH 473)

talulap ***ketürdüm*** *kemiştim çözük* “(Sözleri) seçerek getirdim ve çözülmüşleri attım.” (AH 478)

eger ḫüccet ḳılsalar seniŋ birle aygıl ***ḫāliş ḳıldım*** *özümni taŋrıḳa* “Eğer seninle tartışırlarsa: ‘Ben, kendimi Tanrı’ya karşı samimi ve temiz kıldım.’ de.” (TİEM 39v/9)

men ***artuḳ ḳıldım*** *silerni ajunluġlar üze* “Ben sizleri âlemler içinde üstün kıldım.” (TİEM 6v/1)

men ***keldim*** *sizke nişān birle iḍiŋizdin* “Ben, size Rabbinizden bir mucizeyle geldim.” (TİEM 42v/9)

ay taŋrı ḳulı oġlanları yāḍ ḳılıŋlar menim ni'metimni ol ***ni'met bėrdim*** *silerke* “Ey İsrailoğulları! Size nimet verdim; o nimetimi hatırlayın.” (TİEM 6r/9)

men ***köŋül urdum*** *taŋrı üze* “Ben Tanrı’ya dayandım.” (TİEM 167v/8)

ayġıl men ***buyurdum*** *bolmaḳım ol kişiniŋ ilkisi boyun bėrdi* “De ki: Ben, itaat edenlerin ilki olmakla buyruldum.” (TİEM 96v/3)

kėrtgünüŋler aŋar kim ***indürdüm*** *könike tutuġlı anı kim silerniŋ birle* “Sizinle birlikte olanı tasdik edici olarak indirdiğim (Kur’an’a) inanın.” (TİEM 6r/2)

küçlendürdüm *sėni arıġ cān birle* “Seni mukaddes ruhla destekledim.” (TİEM 93v/9)

'āciz boldum “Âciz oldum.” (R 27/40a2)

bütünlükin ***keldürdüm*** *sizke belgülüg belgü birle iḍiŋizdin* “Size Rabbinizden apaçık bir delil getirdim.” (R 28/5a1)

Tonlu ünsüzle biten fiillere tonsuz ünsüzlü ek gelebilir. Bu durum *ḍ* ile biten fiillere hastır. Ayrıca bu örneklerde ekin kendisinden önce gelen hecenin ünlüsüyle düzlük yuvarlaklık uyumuna girdiği görülür:

ançada ***yarlıġ ıḍtım*** *arıġ tonluġlarḳa kim kėrtgünüŋler maŋa meniŋ yalavaçımḳa* “Havarilere: ‘Bana ve peygamberime iman edin.’, diye ilham ettim.” (TİEM 94r/6)

bu tul tonı suçlup örüŋ ***keḍtim*** *as* “Bu dulluk giysisini çıkarıp beyaz kakımdan gelinlik giydim.” (KB 84)

bu eḍgü yanutı ḳumaru bitig - bitip ***ḳoḍtum*** *emdi saŋa ay tetig* “Ey zeki insan! Bu iyiliğin karşılığı olarak sana vasiyetimi yazıp bıraktım.” (KB 1354)

ol vaḳtın kim ḳoḍtı anı aydı iḍim ḥaḳīḳat üze men ***ḳoḍtum*** *anı tişi* “Onu doğurunca: ‘Rabbim! Ben onu kız doğurdum.’, dedi.” (TİEM 41v/3)

ayġıl ***ḳoḍtum*** *silerni* “Sizleri selamladım, de.” (R 36/74a2)

Teklik 2. Şahıs: -DIŋ, -DUŋ

Ünlüyle biten fiillere tonlu ünsüzlü biçimiyle eklenir. Ayrıca ekin bu örneklerde kendisinden önce gelen hecenin ünlüsüyle düzlük-yuvarlaklık bakımından uyuma girdiği görülmektedir:

ilig aydı emdi köni ***sözlediŋ*** *- sen emdi özüŋke ḳutun ḳur* ***badıŋ*** "Hükümdar şöyle dedi: Şimdi sen doğru söyledin ve saadet kuşağını bağladın." (KB 1917)

körmediŋ *mü anlarnı kim bėrildiler ülüş kitābdın* "Kendilerine kitaptan pay verilenleri görmedin mi?" (TİEM 40r/6)

Tonsuz ünsüzle biten fiillere tonsuz ünsüzlü biçimiyle eklenir. Ayrıca ekin bu örneklerde kendisinden önce gelen hecenin ünlüsüyle düzlük-yuvarlaklık bakımından uyuma girdiği görülmektedir:

uḳuşuġ ***aḍırttıŋ*** *biligde öŋi* "Aklı bilgiden başka bir şey olarak ayırdın." (KB 1833)

ḳamuġ işni ***uḳtuŋ*** *ma bildiŋ özün* "Bütün işleri artık sen anladın ve kavradın." (KB 1942)

ḳara tün ***yaruttuŋ*** *yaruḳ kündüzin* "Kara geceyi ışıklı gündüz ile aydınlattın." (KB 22)

törüttüŋ *igiḍtiŋ* ***beḍüttüŋ*** *mini* "Beni yarattın, besledin ve büyüttün." (KB 1152)

nėlük ***keriştiŋ*** "Niçin kavga ettin?" (DLT I-285)

yoḳ erdim ***yarattıŋ*** *yana yoḳ kılıp - ikinç bar ḳılur sen muḳir men muŋa* "Yok idim yarattın; yine yok edip tekrar var edersin, bunu ikrar ederim." (AH 9-10)

ol yerdin ***çıḳtıŋ*** *ewürgil yüzüŋni aġırlıġ mezgit tapa* "Hangi yerden çıktınsa yüzünü Mescit-i Haram'a doğru çevir." (TİEM 17v/7)

ögret(t)iŋ *maŋa sözler yanışını tüşler yorıġından* "Bana rüyada görülen olayların yorumunu öğrettin." (TİEM 182r/1)

yoḳ keldi ök saŋa meniŋ nişānlarım yalġanḳa ***tut(t)uŋ*** *anı* "Hayır! Sana benim ayetlerim geldi ve sen onları yalanladın." (TİEM 339r/4)

biz kirtgündümiz iḍimizke yarlıḳamaḳ üçün bizni ḫatālarımızını ol kim küçin ***tuttuŋ*** *bizni anıŋ üze siḫrdin* “Biz, hatalarımızı ve bize zorla yaptırdığın sihri bağışlaması için Rabbimize iman ettik.” (R 31/57b2)

Tonlu ünsüzle biten fiillere tonlu ünsüzlü biçimiyle eklenir. Ayrıca ekin bu örneklerde kendisinden önce gelen hecenin ünlüsüyle düzlük-yuvarlaklık bakımından uyuma girdiği görülmektedir:

bu til yasın ***aydıŋ*** *eşittim anı* “Bu dilin zararını söyledin; ben de onu işittim.” (KB 982)

orun birdim erse ***basıŋdıŋ*** *mini* “Sana mevki verdiysem (buna karşılık) sen bana tahakküm etmeye çalıştın.” (KB 646)

tilekimni ***birdiŋ*** *ḳamuġ arzular* “Bütün arzularımı ve dileklerimi verdin.” (KB 1032)

ajun erki ***bulduŋ*** *uzun bolsu yaş* “Dünya kudretini buldun; ömrün uzun olsun.” (KB 940)

buşurduŋ *mini sen işiŋ berkitip* “Sen işini sağlama aldın; ancak beni hiddetlendirdin.” (KB 794)

nelük yüz ***ewürdüŋ*** *ayu bir maŋa* “Niçin yüzünü çevirdin; bana söyleyiver.” (KB 649)

törüttüŋ mini sen ***kötürdüŋ*** *ḳutun* “Beni yarattın ve saadetle yükselttin.” (KB 1258)

çın ***aydıŋ*** “Doğru söyledin.” (DLT I-268)

ḳança ***bardıŋ*** *ay oġul* “Nereye gittin ey oğul?” (DLT I-113)

ḳaçan ***keldiŋ*** “Ne zaman geldin?” (DLT I-307)

ne uġurda ***keldiŋ*** *“Ne zaman geldin?” (DLT I-100)*

ançada ***çıḳardıŋ*** *ölüglerni menim destūrum birle* “Benim iznimle ölüleri dirilttin.” (TİEM 94r/4)

taḳı ol uġurda kim ėrte birle ***keldiŋ*** *ehliŋdin indürür sen bitgenlerni orunlarda toḳuşmaḳ üçün* “Hani sen, sabah erkenden müminleri savaş yerlerine indirmek için ailenden ayrıldıydın.” (TİEM 49v/9)

baḳġıl iḍiŋ tapa ol kim ***bolduŋ*** *anıŋ üze ürük turuġlı* “O, başını bekleyip durduğun Rabbine bir bak.” (TİEM 233r/7)

iḍimiz bit(t)ük biz ol nerseni kim ***indürdüŋ*** *taḳı uyduḳ yalawaçḳa* “Ey Rabbimiz! Biz indirdiğine inandık ve peygamberine uyduk.” (TİEM 43v/1)

aydılar ėmdi ***keltürdüŋ*** *yaraşıḳnı* “Şimdi doğruyu, uygun olanı getirdin, dediler.” (TİEM 9r/1)

ançada erte ***bardıŋ*** *boḍnuŋdın* “O zaman sen, sabah erkenden ailenden ayrıldın.” (R 25/2b1)

aydılar ey meryem bütünlükin ***keldiŋ*** *nerse birle taŋ* “Ey Meryem! Ne şaşırtıcı şeyle geldin, dediler.” (R 31/11b1)

bolduŋ *sen kāfirlerdin* “Sen inkâr edenlerden oldun.” (R 35/12a2)

ayġaylar ey iḍimiz ***öldürdüŋ*** *bizni iki yolı tirgüzdüŋ bizni iki yolı* “Ey Rabbimiz! Bizi iki defa öldürdün; iki defa da dirilttin, diyecekler.” (R 35/28b3)

Tonlu ünsüzle biten fiillere tonsuz ünsüzlü ek gelebilir. Bu durum *ḍ* ile biten fiillere hastır:

törüttüŋ ***igiḍtiŋ*** *beḍüttüŋ mini* “Beni yarattın, besledin ve büyüttün.” (KB 1152)

Teklik 3. Şahıs: -DI

Ünlüyle biten fiillere tonlu ünsüzlü biçimiyle eklenir.

tüketti bitig türdi ***badı*** *tutup* “Mektubu tamamladı, tutup dürdü ve bağladı.” (KB 1496)

eşitti bu söz kör sewindi ilig - tilek teg bululdı ***sınadı*** *erig* “Bu sözü duyunca hükümdar sevindi; onu sınadı ve dilediği gibi buldu.” (KB 593)

ıdi *nēŋni* “Meseleyi anladı.” (DLT I-74)

bida'tın yıġıġlı kişi ***ḳalmadı*** “Bidatten meneden kimse kalmadı.” (AH 403)

Tonsuz ünsüzle biten fiillere tonsuz ünsüzlü biçimiyle eklenir:

tüketti *bitig türdi badı tutup* “Mektubu tamamladı, tutup dürdü ve bağladı.” (KB 1496)

eşitti *bu söz kör sewindi ilig - tilek teg bululdı sınadı erig* “Bu sözü duyunca hükümdar sevindi; onu sınadı ve dilediği gibi buldu.” (KB 593)

ajun itgüke ***açtı*** *uştmaḫ yolı* “Dünyayı süslemek için cennet yolunu açtı.” (KB 63)

sözin ***kesti*** *ay toldı* ***çıḳtı*** *turup - ewiŋe yüz urdı sewinçlig bolup* "Ay Toldı (burada) sözünü kesti; kalkıp çıktı ve sevinerek evine yöneldi." (KB 951)

sewe ***baḳtı*** *ilig* ***awıttı özin*** "Hükümdar ona sevgiyle baktı ve kendini avuttu." (KB 628)

yarattı *ol uġan tünüŋ kündüzüŋ* "O Tanrı gece ile gündüzü yarattı." (AH 13)

uwut ***yitti*** *yindip bulunmaz yıḍı* "Utanma kayboldu; aramakla kokusu da bulunmaz." (AH 417)

yarılıp ***aḳtı*** *andın on ėkki yul bulaḳ* "Ondan on iki pınar fışkırdı." (TİEM 7v/3)

ögretti *ādemḳa atlarnı ḳamuġ* "Âdem'e bütün isimleri öğretti." (TİEM 5r/4)

helāk kemişti *taŋrı anlar üze* "Tanrı onları helâk etti." (TİEM 372r/9)

ant içti *olar ėkkike men silerke eḍgü saḳınığlılardın* "Onların ikisine de: 'Ben, sizin iyiliğinizi düşünenlerdenim.', diye yemin etti." (TİEM 114r/2)

ol kim ***ögretti*** *sizke cāduluḳnı* "O size sihri öğretti." (R 31/56a2)

Tonlu ünsüzle biten fiillere tonlu ünsüzlü biçimiyle eklenir:

ḳayu ***keldi*** *öpti iligke işik* "Kimi de gelip hükümdarın eşiğini öptü." (KB 451)

sözin kesti ay toldı çıḳtı turup - ewiŋe ***yüz urdı*** *sewinçlig bolup* "Ay Toldı (burada) sözünü kesti; kalkıp çıktı ve sevinerek evine yöneldi." (KB 951)

uvdı "Ufaladı." (DLT I-74)

maŋa bolsa faẓlıŋ ***ḳutuldı*** *özüm* "Faziletin olursa, nefsim kurtuldu (demektir)." (AH 39)

sebeb erdi *bu iş bitidük kitab* "Bu iş sebep oldu ve kitabı yazdık." (AH 509)

bilig ***bildi boldı*** *eren belgülüg* "İnsan bilgi ile tanınır oldu." (AH 93)

ol iḍi ***ḳıldı*** *silerke yerni töşek* "O Tanrı sizlere yeri döşek yaptı." (TİEM 4r/2)

anlar kėrtgünürler aŋar kim ***indürüldi*** *saŋa* "Onlar sana indirilmiş olana inanırlar." (TİEM 2v/4)

bėrdi *anlarḳa saḳnuḳluḳlarını* "Onlara takva hislerini verdi." (TİEM 373r/5)

ḳorḳuŋlar ol otdın ol kim ***anutıldı*** *kāfirlarḳa* "Kâfirler için hazırlatılmış o ateşten korkun!" (R 25/25a3)

kendü ***kötürdi*** *taŋrı anı* "Tanrı onu kendi nezdine kaldırdı." (R 27/3b1)

Tonlu ünsüzle biten fiillere tonsuz ünsüzlü ek gelebilir. Bu durum *ḍ* ile biten fiillere hastır:

yaḍtı “Yaydı.” (DLT I-76)

keḍti “Giydi.” (DLT I-75)

ḳoḍtı *anlarnı ḳaraŋḳuluḳlar içinde körmesler* “Onları karnlıklar içinde bıraktı; (artık bunlar) görmezler.” (TİEM 3v/4)

yana ***ıḍtı*** *siziŋ üze ġamda kiḍin ïmïnlikni* “Yine o kederin arkasından size bir güven indirdi.” (R 25/17a3)

Çokluk 1. Şahıs:

1. -DImIz, -DUmIz

Bu ekin geldiği fiillerde düzlük-yuvarlaklık uyumu bakımından bir birlik görülmemektedir. Yuvarlak ünlülü tabanlara dar-yuvarlak ünlülü biçimiyle eklendiği gibi dar-düz ünlülü biçimleriyle de eklenebilmektedir (*törüttümiz, törüttimiz; kötürdimiz* vb.). Tek heceli ve düz ünlülü fiillere ise daima dar-düz ünlülü biçimleriyle gelmekte ve uyuma girmektedir:

Ünlüyle biten fiillere tonlu ünsüzlü biçimiyle eklenir:

eger kim anlar aysalar eşittimiz ***boyun sudumız*** “Eğer onlar işittik ve ittat ettik, derlerse.” (R 26/21b2)

bulmadımız *olarnıŋ üküşlerini bir bıçıġdın bütünlükin buldumız olarnıŋ üküşreklerini yoldın çıḳġılar ol* “Onların çoğunda sözünde durma diye bir şey bulmadık; gerçek şu ki onların çoğunu yoldan çıkmış bulduk.” (R 28/3b1, 2)

Tonsuz ünsüzle biten fiillere tonsuz ünsüzlü biçimiyle eklenir:

ikigün toḍup teŋ kiçe ***yattımız*** “Her ikimiz de aynı derecede doyup gece yattık.” (KB 3615)

ḳuşlar kėpi ***uçtımız*** “Kuşlar gibi uçtuk.” (DLT I-359)

kesmēlerin ***kestimiz*** “Atlarının perçemlerini kestik.” (DLT I-327)

ançada aydıŋızlar ***eşit(t)imiz yarlıġ tut(t)ımız*** "İşittik ve kabul ettik, dediniz." (TİEM 81r/3)

anlar kim ayturlar ay iḍimiz ḥaḳiḳat üze biz ***bittimiz*** *yarlıḳaġıl bizke yazuḳlarımızını* "Onlar: 'Ey Rabbimiz! Biz gerçekten iman etttik; bizim günahlarımızı bağışla!' derler." (TİEM 39v/3)

iḍimize biz ***eşit(t)imiz*** *bir ündeglini kim ündeyür kėrtgünmekke* "Ey Rabbimiz! Bizi inanmaya çağıran davetçiyi işittik." (TİEM 57r/1)

tut(t)umız *anıŋ boḍunını ḳatıġlıḳ birle ziyān ḳor yas birle* "Oranın halkını sıkıntı ve darlıkla sıktık." (TİEM 121v/1)

biz ***anut(t)umız*** *tanıġlılarḳa küyürgen otnı* "Biz inkâr edenler için yakıcı bir ateş hazırladık." (TİEM 376r/6)

belgürt(t)ümiz *oḳ silerke bolġay kim siler ögüt utḳay siler* "Umulur ki öğüt alırsınız diye size ayetleri açıkladık." (TİEM 398v/6)

ayurlar ***bittimiz*** "İman ettik, derler." (R 25/1a1)

periler atası(n) ***törüttimiz*** *munda öŋdin tütünsüz otdın* "Cinleri de daha önce ateşten yarattık." (R 30/21a1)

anuttumız *kāfirlerḳa ḳın ḫvārlaġlı* "Biz, kâfirler için alçaltıcı bir azap hazırlattık." (R 26/15a1)

bütünlükin ***törüttümiz*** *kişini ḳuruġ balçıḳdın kök tınçımış livadın* "Şüphesiz biz insanı kuru çamurdan ve kokuşmuş balçıktan yarattık." (R 30/21a1)

anlar kim ayurlar ***büttümiz*** "Onlar: 'İman ettik.' derler." (R 27/47a1)

Tonlu ünsüzle biten fiillere tonlu ünsüzlü biçimiyle eklenir. Bu durum *ḍ* ile biten fiillere hastır:

biz ***bardımız*** "Biz gittik." (DLT I-261)

biz ***keldimiz*** "Biz geldik." (DLT I-260)

ḳuḍruḳ ḳatıġ ***tügdümiz*** "Kuyruğu sıkıca düğümledik." (DLT I-353)

ol uġurda kim ***aydımız*** *ferişтelerke yüknüŋler ādemḳa* "O vakit meleklere 'Âdem'e secde edin!', dedik." (TİEM 5r/9)

ançada ***ḳutġardımız*** *silerni fir'avn boḍunındın* "Bir vakit sizi Firavun kavminden kurtardık." (TİEM 6v/3)

indürdimiz *siler üze yandaḳ şekerini buldurçınnı* "Sizlere kudret şekerini ve bıldırcını indirdik." (TİEM 7r/6)

kötürdimiz *silerniŋ üze taġnı* "Dağı (Tur'u) üzerinizden kaldırdık." (TİEM 8v/6)

mundaġoḳ ***uḳturdumız*** *yūsufḳa* "İşte biz Yusuf'a böyle bir tedbir öğrettik." (TİEM 179v/5)

uḍu bardımız *aŋar kim* ***buldumız*** *anıŋ üze atalarımızını* "Biz atalarımızı neyin üzerinde bulduysak ona uyduk." (TİEM 19v/8)

kişilerde kim ayur ***kėrtgündümiz*** *taŋrıḳa keḍinki künke* "İnsanlardan kimisi de: 'Tanrı'ya ve ahiret gününe inandık.', der." (TİEM 3r/1)

kėrtgünüŋler aŋar kim ***indürdümiz*** *könike tutuġlı anı kim silerniŋ birle* "Beraberinizdekini doğrulamak üzere indirdiğimize iman edin." (TİEM 64r/9)

öç aldımız *olardın* "Onlardan öç aldık." (R 36/47a2)

çın-oḳ ***tuturdumız*** *anlarḳa kim bėrildiler bitig sizde öŋdin hem sizke kim ḳorḳuŋlar tėp taŋrıdın* "Şüphesiz biz, size ve sizden önce kitap verilenlere: 'Tanrı'dan korkun!' diye emrettik." (R 26/89a3)

arturdumız *olarḳa ḳın ḳın üze* "Onların azaplarını kat kat artırdık." (R 30/77b2)

nişān olarḳa ölüg yer ***tirgüzdümiz*** *anı hem çıḳardımız andın* "Ölü toprak onlara bir delildir. Biz onu dirilttik ve ondan tane çıkardık." (R 34/4a3)

küçlendürdümiz *anlarnı kim düşmanları üze* "Biz onları düşmanlarına karşı destekledik." (R 38/48b2)

Tonlu ünsüzle biten fiillere tonsuz ünsüzlü ek gelebilir:

ıḍtımız *sėni kişilerke yalavaç* "Seni insanlara elçi gönderdik." (TİEM 67v/7)

ıḍtımız *sėni boḍunḳa yalavaç* "Seni insanlara peygamber olarak gönderdik." (R 26/48a1)

2. -DUK

Ek, daima yuvarlak ünlülüdür. Kendisinden önce gelen hecenin ünlüsünün düz olduğu durumlarda düzlük-yuvarlaklık uyumu görülmemektedir.

Ünlüyle biten fiillere tonlu ünsüzlü biçimiyle eklenir:

sebeb erdi bu iş ***bitidük*** *tikab* "Bu iş sebep oldu ve kitabı yazdık." (AH 509)

Tonsuz ünsüzle biten fiillere tonsuz ünsüzlü biçimiyle eklenir:

iḍimiz ***bit(t)ük*** *biz ol nerseni kim indürdüŋ taḳı uyduḳ yalawaçḳa* "Ey Rabbimiz! Bize indirdiğine inandık ve peygamberine uyduk." (TİEM 43v/1)

tölengenler 'ilm içinde ayturlar iḍimiz ***bittük*** *aŋa ḳamuġ iḍimiz ḳatındın* "İlimde sağlam bir (yer edinmiş) olanlara: 'Ey Rabbimiz! Ona inandık; onların hepsi Rabbimizin katındandır.', derler." (TİEM 38v/3)

taḳı aydılar ***eşit(t)ük*** *taḳı boyun südük* "İşittik ve itaat ettik, dediler." (TİEM 37v/5)

Tonlu ünsüzle biten fiillere tonlu ünsüzlü biçimiyle eklenir:

biz ***aġduḳ*** "Biz (dağa) çıktık." (DLT I-413)

biz ya ***ḳurduḳ*** "Biz yay kurduk." (DLT I-412)

biz ***keldük*** "Biz geldik." (DLT I-413)

beyān ḳılduḳ *sizke āyetler eger bilür erseŋiz* "Eğer anlarsanız âyetlerimizi size açıkladık." (TİEM 49v/4)

indürdük *anıŋ içinde ewünni* "Oraya ekini indirdik." (TİEM 435r/4)

neteg ol vaḳtın kim ***cem' ḳılduḳ*** *anlarnı ol künke kim yoḳ şek anıŋ içinde* "(Gelmesinde) şüphe olmayan o günde onları topladığımız zaman (hâlleri) nasıl olur?" (TİEM 40v/1)

Çokluk 2. Şahıs: -DIŋIz, -DUŋUz, -Duŋız; -dIŋIzlAr, -diŋüzler, -DUŋUzlAr, -dUŋIzlAr, -tüŋizler

Ünlüyle biten fiillere tonlu ünsüzlü biçimiyle eklenir:

anı kim belgürtür siler anı kim ***kizlediŋizler*** "Neyi gizlediniz de neyi açığa vurursunuz?" (TİEM 5r/9)

tilediŋüzler *mü yaḳınraḳ tiriglikni āḫiretdin* “Dünya hayatını ahirete tercih mi ettiniz?” (TİEM 142v/9)

kesmediŋiz *ḫurmā tüplerini azu ḳoḍtıŋızlar anı aḍaḳın yıldızları üze taŋrının yarlıġı birle rüsvā ḳılmaḳ üçün fāsıḳlarnı* “Herhangi bir hurma ağacı kesmediniz veya kökleri üzerinde dikili bıraktınızsa, hep Tanrı’nın izniyle fasıkları rüsva etmek içindir.” (R 38/19b3, 20a1)

Tonsuz ünsüzle biten fiillere tonsuz ünsüzlü biçimiyle eklenir:

ḫüccet ḳılıştıŋız *ol nerse içinde kim sizke anıŋ birle bilig* “Hakkında bilgi sahibi olduğunuz konuda tartıştınız.” (TİEM 44v/3)

siler mü ***törüt(t)iŋiz*** *anıŋ aṣlın tüpin* “Onun aslını, kökünü sizler mi yarattınız?” (TİEM 395r/8)

bïzārlıḳ taŋrıdın taḳı yalavaçıdın anlarḳa kim bıçıġ ***ḳılıştıŋızlar*** *ortaḳ ḳatıġlılardın* “Tanrı’dan ve peygamberinden anlaşma yaptığınız müşriklere bir uyarı.” (TİEM 138v/3)

ançada öldürdüŋüzler bir tenni ***atıştıŋızlar*** *anıŋ içinde* “Bir vakit bir insanı öldürdünüz ve onun hakkında birbirinizle atıştınız.” (TİEM 9r/1, 2)

bolġay kim taŋrı ḳılmaḳa silerli ara taḳı anlarlı ara kim ***düşmānlaştıŋızlar*** *anlardın sėwük* “Olur ki Tanrı sizinle düşman olduklarınız arasında yakında bir sevgi meydana getirir.” (TİEM 406v/6)

hā siler olar siler ***üsteriştiŋizler*** *anlardın yaḳınraḳ tiriglik içinde* “Haydi siz dünya hayatında onlara taraf çıkıp (onlar adına) mücadele ettiniz.” (TİEM 71v/5)

bular mu anlar ant ***içtiŋizler*** *bilmes anlarnı tėp taŋrı yarlıḳamaḳ birle* “Onlar, bunlar mı ki siz ‘Tanrı bunları rahmetine erdirmez.’ diye yemin ettiniz.” (TİEM 117r/6)

yalġanḳa tut(t)uŋızlar *anı* “Siz onu yalanladınız.” (TİEM 100r/8)

ayġıl ***tut(t)uŋızlar*** *mu taŋrı üskinde* ***ʾahd*** “De ki: Tanrı katında söz mü aldınız?” (TİEM 9v/7)

yana ***tut(t)uŋuzlar*** *buzaġunı* ***sewüglügke*** *anda kėḍin* “Sonra onun arkasından sizler buzağıya tutuldunuz.” (TİEM 6v/7)

siler küç ḳıldıŋızlar özüŋüzlerke ***ėsizlig küttüŋizler*** “Siz kendi başınızı belaya soktunuz ve fırsat kolladınız.” (TİEM 397r/9)

ha sizler ha bular ***tartışтıŋız*** *olardın yaḳın tiriglik içinde* “Haydi siz, dünya hayatı içinde onlara taraf çıkıp savundunuz.” (R 26/74b2)

ey anlar kim ***taptuŋız*** “Ey iman edenler!” (R 38/7b3)

aydı ***büttüŋüz*** *mü aŋar destūr bėrmezde aşnu sizke* “Ben size izin vermeden önce ona inandınız mı, dedi.” (R 31/56a1)

eger ortaḳ ḳılsa ***büttüŋizler*** “(Tanrı’ya) şirk koşulunca da iman ettiniz.” (R 35/29b2)

Tonlu ünsüzle biten fiillere tonlu ünsüzlü biçimiyle eklenir:

bardıŋız “Gittiniz.” (DLT I-408)

aydı ***iḳrār ḳaldıŋız*** *mu taḳı aldıŋız mu anıŋ üze ʿahdimni* “Dedi ki: Kabul ettiniz mi ve ahdimi aldınız mı?” (TİEM 46r/4)

keltürgil anı bizke kim ***vaʿde ḳaldıŋız*** *bizke* “Bizi tehdit ettiğiniz (azabı) getir.” (TİEM 120r/2)

sewdiler munı kim ***irkendiŋiz*** *siz* “Siz sıkıntıya düştüğünüzde sevindiler.” (TİEM 49v/3)

taḳı ***bolduŋuz*** *niʿmeti birle* ***uyalar*** “Onun nimetiyle kardeş oldunuz.” (TİEM 48r/3)

anlar kim ḳarardı yüzleri ***küfr ketürdüŋüz*** *mü bitmişiŋizdin soŋ* “(O gün) yüzleri kararanlara şöyle denilir: İnandıktan sonra inkâr mı ettiniz?” (TİEM 48r/9)

ay menim boḍnum siler ***küç ḳaldıŋızlar*** *özüŋüzlerke tutmaḳıŋızlar birle buzaġunı sewüglügke* “Ey kavmim! Cidden siz, o buzağıya tutulmanızla kendinize zulmettiniz.” (TİEM 7r/1)

buldıŋızlar *mu ol kim vaʿde ḳıldı iḍiŋizler yaraşı* “Size Rabbinizin vadettiğini uygun buldunuz mu?” (TİEM 116v/7)

ayur nėgü ***yanut bėrildiŋizler*** “Der ki: Ne cevap verildiniz?” (TİEM 93v/7)

azu ***ḳorḳançsız*** *mı* ***bolduŋızlar*** *ewürse silerni anıŋ içinde yaʿnī teŋiz içinde* “Sizi denizde evirip çevirmesinden emin mi oldunuz?” (TİEM 211r/7)

ay perīler yıġını ***üküş bolduŋızlar*** *kişiler* “Ey cinler topluluğu! Siz (sayı olarak) insanlardan daha çok oldunuz.” (TİEM 107v/8)

ayġıl keldi ök silerke yalavaçlar munda burun belgüler birle yme anı kim ***aydıŋızlar*** *nelük* ***öldürdüŋüzler*** *anlarnı eger erse siler çın sözlügler* “De ki: Size benden önce birtakım peygamberler apaçık delillerle ve o dediğiniz (mucize) ile geldiler. Eğer doğru sözlüler iseniz onları niçin öldürdünüz?” (TİEM 56r/2)

bolduŋuzlar *bir boḍun helāk ḳılınmış* “Helak edilmiş bir kavim oldunuz.” (TİEM 376r/6)

aygıl ***kördüŋüzler*** *mü anı kim indürdi taŋrı silerke rūzīdin* “De ki: Tanrı’nın rızık olarak sizin için indirdiğini gördünüz mü?” (TİEM 158v/5)

aydı mūsā yalavaç ne kim ***keltürdüŋüzler*** *anı cādūluḳ* “Musa peygamber: ‘Bu getirdikleriniz sihirdir.’, dedi.” (TİEM 160v/4)

azu ***sėzindiŋiz*** *mü kim kirse siz uştmaḫḳa* “Yoksa cennete gireceğinizi mi sandınız?” (R 25/10b2)

belgürtür ol sizlerke ḳopmaḳ küni ol (kim) anıŋ içinde ***arturulduŋuz*** “Hakkında ihtilafa düşmekte olduğunuz şeyi kıyamet gününde mutlaka size açıklar.” (R 30/81a3)

aygıl eger kelsem sizke könirekni andın kim ***bulduŋız*** *anıŋ üze atalarıŋızını* “De ki: Size atalarınızı üzerinde bulduğunuzdan daha doğrusunu getirsem de mi?” (R 36/46b2)

yana ***evrüldüŋüz*** *arḳa bėrigliler kizleyü* “Yine sırt çevirerek geri döndünüz.” (R 29/19a3)

bu al erür ***al ḳaldıŋızlar*** *anı kend içinde çıḳarsa sizler andın anıŋ boḍnını* “Bu, şehirde, halkı oradan çıkarmak için kurduğunuz bir tuzaktır.” (R 28/9b2)

nėme yawuz ***ḫalīfe bolduŋuzlar*** *maŋa mėnde kiḍin ėwdüŋüzler mü iḍiŋiz yarlıḳıŋa* “Benden sonra arkamdan kötü vekâlet ettiniz? Rabbinizin emrini (beklemeyip) acele mi ettiniz?” (R 28/27b2, 3)

çın-oḳ ***kördüŋüzler*** “İşte gördünüz.” (R 25/11b1)

inçründüŋüzler *ülüşleriŋiz birle* “Paylarınıza düşenden faydalandınız.” (R 29/48b3)

Tonlu ünsüzle biten fiillere tonsuz ünsüzlü ek gelebilir:

anlarḳa törtde bir negü kim ***ḳoḍduŋuz*** “Onlara da dörtte bir oranında bıraktınız.” (TİEM 59v/2)

Çokluk 3. Şahıs: -DIlAr

Tonsuz ünsüzle biten fiillere tonsuz ünsüzlü biçimiyle eklenir. Ancak tonlu ünsüzlü ekle kullanıldığı örnekler de bulunmaktadır (*unaşdīlār, bertişdilēr*). Ayrıca ekin bu

örneklerde kendsinden önce gelen hecenin ünlüsünün düz olduğu durumlarda düzlük-yuvarlaklık uyumuna girdiği görülmektedir:

seniŋde ozaḳ tüşüp ***keçtiler*** "Senden öncekiler uğrayıp geçtiler." (KB 5177)
bu īşıġ olār ḳamuġ ***unaşdılār*** "Onların hepsi bu işte karşılıklı anlaştılar." (DLT I-190)
olār bīr ėkindiniŋ köŋlin ***bertişdilēr*** "Onlar birbirlerinin gönlünü kırdılar." (DLT II-63)
eren alpı ***oḳuştılar*** "Yiğitler çağrıştılar." (DLT I-186)
olār bu sözüg ***irteştilēr*** "Onlar bu sözü araştırdılar." (DLT I-210)
taḳı bolmaŋ anlar meŋizlig kim taḳıldılar taḳı ***ḫilāf ḳılıştılar*** *mundın soŋra kim keldi anlarḳa açuḳ hüccetler* "Kendilerine apaçık deliller geldikten sonra parçalanıp ayrılığa düşenler gibi olmayın." (TİEM 48r/7)
anlar kim ***köni yol tut(t)ılar*** *arturdı anlarḳa köni yol* "Onlar ki hidayeti kabul ettiler; Tanrı onların hidayetini artırdı." (TİEM 373r/5)
ançada ***teŋdin keçtiler*** *şenbe kün içinde* "Cumartesi gününde hadlerini aştılar." (TİEM 127v/4)
anlar kim ***bittiler*** *hem ėw barḳdın kesildiler* ***toḳuştılar*** *taŋrı yolı içinde* "Onlar ki iman edip hicret ettiler ve Tanrı'nın yolunda savaştılar." (R 29/15a1, 2)
taptılar *ol kim indrüldi muḥammed üze* "Muhammed'e indirilene iman ettiler." (R 37/4b3)
ey anlar kim ***bittiler*** "Ey iman edenler!" (R 25/4b3)

Tonlu ünsüzle biten fiillere tonlu ünsüzlü biçimiyle eklenir. Ayrıca ekin bu örneklerde kendsinden önce gelen hecenin ünlüsünün düz olduğu durumlarda düzlük-yuvarlaklık uyumuna girdiği görülmektedir:

anı ḳoldaçılar nelük ***buldılar*** "Onu arayanlar nasıl buldular?" (KB 898)
ot em ḳalmadı kör neçe ***ḳıldılar*** *- yaraşıḳ ne erse anı* ***birdiler*** "Tedavilerin hepsini uyguladılar ve vermedikleri ilaç kalmadı; faydalı ne varsa hepsini verdiler." (KB 1061)
otaçı tirildi ***tamur kördiler*** "Doktorlar toplandı ve nabzını saydılar." (KB 1057)
turup ***kirdiler*** *ewke alşıp elig* "Müsafaha ederek birlikte eve girdiler." (KB 5684)

biri eḍgü erdi anı ***ögdiler*** - biri isiz erdi anı söktiler "Biri iyi idi onu övdüler; biri ise kötü idi ona da sövdüler." (KB 242)

bütünlükün anlar ***tandılar*** "Şüphesiz onlar inkâr ettiler." (TİEM 2v/6)

taḳı bolmaŋ anlar meŋizlig kim ***taḳıldılar*** *taḳı ḫilāf ḳılıştılar mundın soŋra kim keldi anlarḳa açuḳ hüccetler* "Kendilerine apaçık deliller geldikten sonra parçalanıp ayrılığa düşenler gibi olmayın." (TİEM 48r/7)

anlar kim ***kėrtgündiler*** *bilirler* "Onlar ki iman ettiler, bilirler." (TİEM 4v/3)

ewrüldiler *ni'met birle taŋrıdın taḳı artuḳ eḍgülük birle* "Tanrı'nın nimeti ve keremiyle geri geldiler." (TİEM 55r/1)

anlarḳa kim ***eḍgülük ḳıldılar*** *anlardın taḳı ḳorḳtılar uluġ ṣevāb* "Onlar ki iyilik yaptılar ve Tanrı'dan korktular. Onlar için pek büyük mükâfat vardır." (TİEM 54v/8)

anlar kim ***aydılar*** *ḳaḍaşlarıŋa* "Onlar kardeşleri hakkında şöyle dediler." (R 25/23b2)

ol anlar kim ***tandılar*** *uḍtılar bātılḳa* "İnkâr ettiler ve batıla uydular." (R 37/5b2)

bütünlükin anlar kim ***yüz ewürdiler*** *sizdin* "Şüphesiz onlar sizden yüz çevirdiler." (R 25/19b3)

anlar kim bittiler hem ***ėw barḳdın kesildiler*** *toḳuştılar taŋrı yolı içinde* "Onlar ki iman edip hicret ettiler ve Tanrı'nın yolunda savaştılar." (R 29/15a1, 2)

Görülen geçmiş zaman kipinin çekiminde DLT açısından dikkat çeken bir nokta bulunmaktadır. Bu da DLT'nin standart Karahanlı Türkçesiyle yazılmış olmasına rağmen Türkçeyle ilgili olarak ortaya koyduğu veriler bakımından çeşitlilik arz etmesidir. Zira Kâşgarlı Mahmut görülen geçmiş zaman kipinin bütün Türk dillerinde değişmez bir kural olarak *-dı, -di* eki ile çekimlendiğini belirttikten sonra bazı açıklamalar yapmıştır. Ona göre *Çin*'e varıncaya kadar *Uygur, Argu, Çiğil, Tohsı, Yağma* gibi Türk boylarının büyük bir kısmı geçmiş zaman ekinin *-dı* ile bağlı olmasında birleşmektedirler. Örneğin bunlar geçmiş zaman çekiminde *bardı* "gitti" demektedirler; ancak *Suvarlar, Kıpçaklardan birtakımları* ve *Oğuzlar* onlardan ayrılmaktadırlar. Bu dillerde geçmiş zaman kipinde teklik ve çokluk ekleri birdir ve ayırt edilmemektedir Yani geçmiş zaman kipinin 1.teklik-çokluk ve 3. teklik-çokluk şahıs çekimleri *-duḳ, -dük* ekleriyle yapılmaktadır. Fakat Kâşgarlı aynı yerde 3. şahıs çekimi için daha başka bir ayrıcalıktan da söz etmekte ve *Oğuzlardan birçoğunun*

görülen geçmiş zamanın 3. teklik şahıs çekiminde öteki Türklerden (*Suvarlar* ve *Kıpçaklar*) ayrılarak *-dı, -dı* biçimlerini benimsemiş olduklarını belirtmektedir.[248]

Korkmaz, Kâşgarlı'nın görülen geçmiş zaman için saymış olduğu bu özelliklerin, XI. yüzyıl sonrasına giren Oğuzca metinlerle hiçbir şekilde tanıklanamadığı için, Oğuzcanın XI. yüzyıldan sonraki gelişminde bu özelliklerin yazı dilini etkileyemediğinin anlaşıldığını söylemektedir.[249]

men munda ***turduḳ*** "Ben burda durdum." (DLT I-413)
men aŋar tawār ***bėrdük*** "Ben, ona mal verdim." (DLT I-413)
men ya ***ḳurduḳ*** "Ben yay kurdum." (DLT I-412)
ol süt ***saġduḳ*** "O süt sağdı." (DLT I-413)
otaġ ḳa öpkelēp sūke ***sʉzlemēdük*** "Otağa öfkelenip askerle konuşmadı." (DLT II-258)
keldük "O geldi." (DLT I-413)
olār ewke ***kirdük*** "Onlar eve girdiler." (DLT I-413)
olār tāġ ḳa ***aġduḳ*** "Onlar dağa çıktılar." (DLT I-413)

Görülen geçmiş zaman kipinin çekiminde örneklerini sadece Kutadgu Bilig'de tespit edebildiğimiz bir başka ifade ediliş tarzı daha vardır. Bu ifade tarzında şahıs zamirleri yerine *öz* kelimesinin iyelik eki almış biçimleri kullanılmaktadır.[250]

ajun ḳa tilekin ***bulundı özüm*** "Ben, bu dünyada dileğimi buldum." (KB 4731)
ḳadaşım barını ***ötündi özüm*** "Böyle bir akrabam olduğunu arz ettim." (KB 3158)
bolu birdi ewren ***özüm yoḳladı*** "Felek de müsait davrandı ve yükseldim." (KB 1805)
özüŋ *yük* ***yinitti*** *bu dünya ḳoḍup* "Bu dünyadan vazgeçip yükünü hafiflettin." (KB 5115)
atandı özüŋ *emdi zahid atı* "Sen şimdi zahit adını aldın." (KB 3229)
nelük şük turur sen ne ***boldı özüŋ*** "Niçin susuyorsun, sana ne oldu?" (KB 957)
negüni ***taŋırḳadı*** *emdi* ***özüŋ*** "Şimdi sen neye hayret ettin?" (KB 785)

---

[248] Dankoff, Kelly (1982), I. C., s. 412-413.
[249] Zeynep Korkmaz, "Kâşgarlı Mahmut ve Oğuz Türkçesi", Türk Dili Üzerine Araştırmalar, C. I, TDK Yay., Ankara, 1995, s. 251.
[250] krş. Ercilasun (1984), s. 95.

KARAHANLI TÜRKÇESİNDE GÖRÜLEN GEÇMİŞ ZAMAN KİPİ ÇEKİMİ	
1. Teklik	-DIm, -DUm
2. Teklik	-DIŋ, -DUŋ
3. Teklik	-DI
1. Çokluk	-DImIz, -DUmIz, -DUK
2. Çokluk	-DIŋIz, -DUŋUz, -Duŋız, -dIŋIzlAr, -diŋüzler, -DUŋUzlAr, -dUŋIzlAr, -tüŋizler
3. Çokluk	-DIlAr

IV. 1. 2. DUYULAN GEÇMİŞ ZAMAN KİPİ

Duyulan geçmiş zaman kipi, fiilin karşıladığı iş, oluş veya kılışın içinde bulunulan zaman diliminden daha önce gerçekleştiğini, olduğunu; fakat konuşanın bunu görmediğini, bilmediğini, başkasından duyup öğrendiğini veya farkında olmadan gerçekleştirdiğini, bunu da daha sonra fark ettiğini ya da gördüğünü bildiren şekil ve zaman kalıbıdır.[251] Geçmişte gerçekleşmiş olan eylemin farkına sonradan varıldığı hâllerde fiilin ifade ettiği durum önceden gerçekleşmiştir ve anlatım sırasında da devam etmektedir. Ancak konuşan veya kendisinden bahsedilen kişi durumu ya o anda görmüş veya yeni farkına varmıştır.

Türkçede duyulan geçmiş zaman kipi hem zaman hem de hareketi karşılayan özellikler taşır. Zaman olarak görülmeyen geçmiş zamanda yapılan bir hareketi, gerçekleşen bir olayı veya durumu haber verirken hareket olarak ise geçmişte olan ve konuşan kimsenin gözü önünde gerçekleşmeyen bir hareketi anlatır.[252]

Bu anlam özelliklerinin dışında bu kip ekiyle çekimlenmiş fiillerin Karahanlı Türkçesinde fiile kuvvetlendirme, kesinlik, şüphe ve ihtimal anlamları kattığı durumlar

[251] Korkmaz (2003), s.
[252] Toprak (2005), s. 227.

da bulunmaktadır. Kuvvetlendirme ve kesinlik ifade ettiği durumlarda çoğunlukla "ol" veya "turur" kelimelerinden biri ile birlikte kullanılmaktadır.[253]

Karahanlı Türkçesinde duyulan geçmiş zaman kipinin çekimi *-mIş* ile yapılmaktadır. Ek daima düz ünlülü olup yuvarlak ünlülü fiillere de düz olarak gelmektedir. Bu duruma bağlı olarak yuvarlak ünlülü fiillerde düzlük yuvarlaklık uyumuna uymamaktadır. Şahısların gösterilmesinde şahıs zamirleri kullanılmıştır. Çokluk 3. şahıs *–lAr* olarak ekleşmiştir.

Duyulan geçmiş zaman ekinin kökeni üzerinde birbirinden farklı görüşler bulunmaktadır. Nemeth, Bang ve Brockelmann bu ekin *-m* ve *-ş*'li fiil isimlerinden oluştuğunu iddia etmişlerdir. Kononov bu ek hakkında *-m + -iş* şeklindeki bir açılım öngörmüştür. Ramstedt ise, geçmiş zaman ifadesi taşıyan bir *-ba, -bi* eki ile *-ş (s)* topluluk ekinin birleşmesiyle oluştuğu yönünde görüş bildirmiştir.[254] Kuznetsov bu ekin etimolojisini (*-mış < -biş < bi̱ş < bi iş < bir iş*) biçiminde yaparken[255], Korkmaz ekin *-mIş* sıfat-fiil eki kaynaklı olduğu kanaatini taşımaktadır.[256]

Karahanlı Türkçesi metinlerinde duyulan geçmiş zaman örneklerine çok fazla rastlanmaz. Kullanılan şekillerin büyük bir kısmı teklik 3. şahsa ait örneklerdir. Teklik 1. ve 2. şahsa ait birkaç örnek mevcuttur. Çokluk 1. ve 2. şahıslara ait ise hiçbir örnek tespit edilememiştir. Bu durum eserlerin gerek konuları gerekse de üslup özellikleriyle ilgili olmalıdır.

Teklik 1. Şahıs: -mIş men

Bir örnekte tespit edilebilmiştir.

ayur men ***unıtmış men*** *e̱dgü işig* "Ben, bu iyi işi unutmuşum, der." (KB 1577)

Teklik 2. Şahıs: -mIş sen

[253] Ercilasun (1984), s. 101, 102.
[254] Toprak (2005), s. 227.
[255] Kuznetsov (1995), s. 210-211.
[256] Korkmaz (2003), s. 599.

yaḳın ḳa ḳadaştın ***yitürmiş sen*** *öz* "Yakın akraba ve kardeşlerinden uzaklaşmışsın." (KB 3203)

uluş kend buḍundın ***ewürmiş sen*** *yüz* "Köy, kasaba ve şehir halkından yüz çevirmişsin." (KB 3203)

aydı çıḳġıl andın kim sen ***sürülmiş sen*** "Öyle ise oradan çık; kovuldun, dedi." (R 30/23b2)

Teklik 3. Şahıs: -mIş

iligke baḳa kördi yaşru közin - ḳaşı közi ***tügmiş açıtmış*** *yüzin* "Gözünün ucuyla hükümdara bakıverdi; o kaşını çatmış ve yüzünü buruşturmuştu." (KB 770)

yime yaḳşı ***aymış*** *biliglig bügü* "Bilgili hakîm yine güzel söylemiş." (KB 1046)

ḳayu aydı ḳan ***tutmış*** *emdi munı* "Biri: 'Bunu şimdi kan tutmuş.', dedi." (KB 1058)

saŋa ma ***anunmış*** *turur bu ölüm* "Bu ölüm senin için de hazırlanmıştır." (KB 1406)

bezenmiş *aġırlıġ biligler bile* "Değerli bilgilerle bezenmiş." (KB B-10)

munıŋ tertibin me kitabda aça - ***aḍırmış öḍürmiş*** *ḳamuġnı seçe* "Bunların tertibini bu kitapta açıklayarak ve seçerek ayırmıştır." (KB B-39)

bu türlüg faẓayil uḳuşlar bile - araste ol ermiş ***yorımış*** *küle* "Böyle faziletler ve meziyetlerle kendini süslemiş ve gülerek yaşamıştır." (KB B-55)

barusın ***bitimiş yetürmiş*** *niẓam - bu kaşġar ilinde* ***ḳoşulmış*** *temam* "Esasını yazmış ve tertip etmiş; ancak (bu manzume) Kâşgar'da tamamlanarak yazılmış." (KB B-59)

köni ***sözlemiş*** *körse köŋli yazı* "Dikkat edersen temiz kalpli insan doğru söylemiş." (KB 3383)

oḳımış *ilig emdi kelgil tiyü* "Hükümdar: 'Gel!' diye davet etmiş." (KB 3474)

ḳamuġ yirde ***yaḍımış*** *tuzaḳı aġı* "O her yere tuzağını ve ağını yaymıştır." (KB 3637)

yapılmış *turur kör maŋa bu ḳapuġ* "Bu kapı bana kapanmıştır." (KB 4003)

tilin tutzu ***birmiş*** *saŋa söz yigi* "Sözün iyisini sana diliyle söylemiş." (KB 2682)

ewke ***barmış*** "Eve gitmiş." (DLT I-412)

ol maŋa ***kelmiş*** "O, bana gelmiş." (DLT I-412)

ozāḳı bilge ança ***aymīş*** "Geçmiş zaman bilgini böyle söylemiş." (DLT I-123)

anıŋ yüreki ḳapıŋa ***tegmiş*** *sewmekin* "Onun sevdası yüreğine işlemiş." (TİEM 175v/4)

bularnıŋ ḳuḍruḳları ***kesilmiş*** *turur taŋ başındalar* “Sabaha çıkarlerken bunların ardı (mutlaka) kesilmiş olacaktır.” (TİEM 194v/8)

erür ol bitig içinde ***bitimiş*** “O, kitapta yazılmıştır.” (TİEM 210v/1)

men sėzinür men ay fir'avn helāk ***bolmış*** “Ey Firavun! Ben seni helak olmuş zannediyorum.” (TİEM 213v/9)

emitmeŋler ḳamuġ emitmekke ḳoḍar siler anı ***asılmış*** *teg* “Bari (birisine) büsbütün meyledip de (diğerini) askıda asılmış gibi koymayın.” (TİEM 73v/8)

mā'ide sūresi mekkede ***inmiş*** *turur* “Maide Suresi Mekke’de inmiştir.” (TİEM 79r/6)

en'ām sūresi mekkede ***inmiş*** *turur* “Enam Suresi Mekke’de inmiştir.” (TİEM 95r/9)

bilirler ol ***indürülmiş*** *turur iḍindin* “Onun Rabbin tarafından indirilmiş olduğunu bilirler.” (TİEM 106r/9)

anlarnıŋ köŋülleri ***tarılmış*** “Onların kalpleri dağılmıştır.” (TİEM 404v/8)

taŋrı anlarnıŋ arḳalarındın ***ḳapsamış*** *turur* “Tanrı onları arkalarından kuşatmıştır.” (TİEM 440v/2)

ḳoḍı ***ıḍılmış*** *turur 'azīz ü raḥīmnüŋ ulaşu yarlıḳaġan* “Aziz ve çok merhametli olan (Tanrı) tarafından gönderilmiştir.” (R 33/86a2)

bu ögür anlarnı la'net ***ḳılmış*** *turur taŋrı* “Bu topluluk ki Tanrı onları lanetlemiştir.” (R 37/18a2)

aydı taŋrı ḥarām ***ḳılınmış*** *erür olar üze ḳırḳ yılnı* “Tanrı: ‘Öyleyse onlara (arz-ı mukaddes) kırk yıl yasaklanmıştır.’, dedi.” (R 27/37a2)

bularnıŋ ḳuḍruḳları ***kesilmiş*** *ol taŋ başında kirgenler* “Sabaha çıkarlerken bunların ardı (mutlaka) kesilmiş olacaktır.” (R 30/28a2)

Çokluk 3. Şahıs: -mIşlAr

İki örnekte ekin çokluk bildirme görevinin *-mIş tururlar* biçiminde sağlandığı görülmektedir.

tayanmışlar *töşekler üze anıŋ içleri ḳalın tawardın* “Örtüleri atlastan döşeklere dayanmışlardır.” (TİEM 393v/7)

tayanmışlar *töşekler üze yaşıl yaḫşı nehālar üze* “Yeşil yastıklara ve çok güzel döşeklere dayanmışlardır.” (TİEM 394v/1)

*aḍınlar **ḳoḍulmış** tururlar taŋrı işiŋe* “Diğerleri ise Tanrı’nın emrine bırakılmışlardır.” (TİEM 150r/3)

*üküşleri anlarḳa **kirtgünmiş** tururlar* “Çoğu onlara inanmışlardır.” (R 33/56a1)

Sadece KB’de az da olsa duyulan geçmiş zamanın iyelik ekli *öz* zamiriyle kullanılan şekilerine de rastlanmaktadır.

*anıŋda basası bu oḍgurmış ol - munı 'aḳıbet tip **özüm yörmiş** ol* “Ondan sonrakisi Odgurmış’tır; onu ben akıbet olarak aldım.” (KB 357)

*kişide **yıramış turur** bu **özüm*** “Ben insanlardan uzaklaşmışım.” (KB 4002)

*iḍi eḍgü niyyetni **ḳılmış özüŋ*** “Sen, çok iyi niyet etmişsin.” (KB 5722)

*bitigke yanut söz **bitimiş özüŋ*** “Mektuba karşı bir cevap yazmışsın.” (KB 3911)

KARAHANLI TÜRKÇESİNDE DUYULAN / ÖĞRENİLEN GEÇMİŞ ZAMAN KİPİ ÇEKİMİ	
1. Teklik	-mIş men
2. Teklik	-mIş sen
3. Teklik	-mIş
3. Çokluk	-mIşlAR

IV. 1. 3. GENİŞ ZAMAN KİPİ

Geniş zaman kipi geçmişten geleceğe uzanan geniş bir zaman dilimindeki oluş, kılış ve hareketleri kapsamaktadır. Kipte esas itibarıyla her zamanı içine alan bir süreklilik işlevi bulunmaktadır. Bu işlevi dolayısıyla sık sık yapılan, alışkanlık veya âdet hâline gelen veya her zamanı kapsayan ve genellik ifadesi taşıyan oluş ve kılışlar hep bu kiple anlatılır.[257] Ekin bu işlevlerinin yanı sıra Karahanlı Türkçesinde az da olsa aynı zamanda gelecek zamanı ve şimdiki zamanı ifade ettiği durumlar da mevcuttur. Türk, şimdiki zaman kavramının Türkçenin başlangıcından beri var olduğunu; Eski ve Orta Türkçede geniş zaman ekleriyle ifade edilirken ayrımın Harezm Türkçesinden itibaren

[257] Korkmaz (2003), s. 637.

başladığını söyleyerek Harezm Türkçesi metinlerinde geçen *–yur / -yür* şeklindeki kullanıma dikkatleri çekmektedir.[258] Bu duruma bağlı olarak biz, ekin geniş zaman bildirdiği örnekleri ortaya koyduktan sonra şimdiki zamanı karşıladığı durumları da ayrı bir başlık altında vermeyi uygun gördük.

Türkçede geniş zaman ekinin kullanılışıyla ilgili olarak Ercilasun'un ayrıntılı bir çalışması bulunmaktadır. Ercilasun, bizim verilerimizle de örtüşen bu çalışmasında Eski Türkçenin ve Karahanlı Türkçesinin eserlerini geniş zamanın kullanılış şekilleri bakımından tarayarak şu sonuçlara ulaşmıştır:[259]

1. Ünlü ile biten fiillerde başlangıçta geniş zaman eki *–ur / -ür*'dür. Karahanlı metinlerine gidildikçe *–r*'li şekiller çoğalmaktadır.

2. Tek heceli fiillerden *ç, g, ġ, k, ḳ, m, ŋ, p, s, ş, t, v, y, z* ünsüzleriyle bitenlerde geniş zaman eki *–ar / -er*'dir. Çok kullanılan *ay-, teg-, yat-* fiilleri bu kaidenin dışında kalmaktadır.

3. Tek heceli fiillerden *l, n, r, ḍ* ile sona erenlerde durum karışıktır. Bu ünsüzlerle biten fiillerin bazısı yalnız *–ur / -ür* ile bazısı yalnız *–ar / -er* ile geniş zaman yapılmakta, bazısı da ikili bir görünüş sergilemektedir.

4. Ünsüzlerle biten birden fazla heceli fiillerin büyük çoğunluğunu *l, n, ş, t, z, -ar / -er, -ur/ -ür, -dur / -dür, -gur / -gür* gibi dönüşlülük, pasiflik, işteşlik ve geçişlilik ekleriyle türetilenler oluşturur. Bunların geniş zamanları daima *–ur / -ür* ile yapılır.

5. Ünsüzle biten birden fazla heceli fiillerin bir kısmı da *–ar /-er* ile geniş zaman yapılmaktadır.

---

[258] Vahit Türk, "Türkçe'de Şimdiki Zaman Kavramı, Çekimleri ve Ekleri", Türk Dünyası Araştırmaları, S. 120, Haziran 1999, s. 9-39. Ayrıca bk. M. Emin Ağar, "Şimdiki Zaman Kipi", Türk Dünyası Araştırmaları, S. 97, Ağustos 1995, s. 233-237.

[259] Ahmet Bican Ercilasun, "Geniş Zaman Ekine Dair Bazı Düşünceler", Türk Kültürü Araştırmaları-Prof. Dr. Faruk Kadri Timurtaş'ın Hâtırasına Armağan, XVII-XXI/1-2, 1979-1983, Ankara, 1983, s. 117. Bu konuda araştırma yapan Erdal da bazı küçük farklılıklarla aynı sonuçlara ulaşmıştır. bk. Marcel Erdal, "Die Konverb- und Aoristendungen des Alttürkischen, UAJb, 51, 1979, 104-126.

Brockelmann, bu meseleyi daha geniş bir dönem için ele aldığından ünlü ile biten fiillerde ekin genel olarak *-Ur* olduğunu belirtmektedir.[260] AH'de geniş zaman ekini Eski Türkçeyle karşılaştırmalı olarak inceleyen Arat, bu ek hakkında metinlerin verdiği intibadan hareketle şöyle bir sonuca ulaşmaktadır:

"1. *-ur, -ür*: Bu eklerin en eski ve umûmî şeklidir.

2. *-ar, -er*: Söz sonundaki yuvarlak ünlülerin inkişâfı ile ilgili olup, daha çok devrin şive hususiyetlerine dayanmaktadır.

3. *-ır, -ir*: Başlangıçta ayrı şivelere ait olduğu hâlde, ayrı sâha ve devirlerde merhale-merhale inkişâf ederek, sonradan bir dereceye kadar umûmîleşmiş olan ünlü uyumu neticesinde vücûda gelmiştir.

4. *-r*: Son devirlerde ve bugünkü şivelerde birçok misâllerini gördüğümüz gibi, ekteki ünlünün yardımcı ses telâkki edilmesinden dolayı kısaltılmış bir şekil olacaktır." [261]

Kâşgarlı Mahmut, *-r* ile biten fiillere eklenen geniş zaman ekinin çekiminde kolaylık sağlamak amacıyla Oğuzların art arda tekrarlanan *r*'lerden birini attıklarını ifade etmektedir. Ancak bu durumun sadece geniş zamanın olumlu çekiminde görüldüğünü belirten Kâşgarlı, olumsuz çekim için Oğuzlarla diğer Türkler arasında herhangi bir ayrılığın bulunmadığını da vurgulamaktadır.[262] Bu olayda şahıs zamirlerinin hece yutumunun etkisiyle ek görünümü kazanmış olmaları dikkat çekicidir. Ancak çekimlerin sadece teklik 1. şahsa ait olmaları diğer şahısların çekimlerinin Oğuzcada nasıl yapıldığı sorusunu akla getirmektedir.

men ***baran*** "Ben giderim." (DLT I-414) < *men barır men*
men ***turan*** "Ben kalkarım." (DLT I-414) < *men turur men*
men ***küleren*** "Ben gülerim." (DLT I-414) < *men küler men*
men ***keliren*** "Ben gelirim." (DLT I-414) < *men kelir men*
men ya ***ḳuran*** "Ben yay kurarım." (DLT I-414) < *men ya ḳurar men*

[260] Brockelmann (1954), s. 231.
[261] Arat (1992), s. 158-159.
[262] Dankoff, Kelly (1984), I. C., s. 414.

Karahanlı Türkçesinde geniş zamanın olumsuzu ise *–mAz* ve *–mAs* ekleriyle yapılmaktadır. Şahısların gösterilmesinde daima şahıs zamirleri kullanılmaktadır; ancak çokluk 1. ve 3. şahıslarda ekleşmenin olduğu da görülmektedir.

Teklik 1. Şahıs: -r men, -Ar men, -Ir men, -Ur men

küser men *yigitlikke öknür özüm* "Sonra gençliğimi özler ve pişman olurum." (KB 363); (< *küse-r men*)

-Ar men ekli geniş zaman biçimlerinin Karahanlı Türkçesinde düzlük-yuvarlaklık uyumu bakımından eklendiği fiillerde uyuma girdiği görülmektedir:

biçek teg ***bıçar men keser men*** *işig* "Ben işleri bıçak gibi keser ve hâllederim." (KB 811)

çiçek yaslıġ erse ***biçer men*** *anı* "Eğer bir çiçek zararlıysa onun kökünü keserim." (KB 2573)

tilek arzu birle ***uçar men*** *saŋa* "Dilek ve arzu ile sana uçarım." (KB 4796)

maŋa kim ilinse ***tutar men*** *anı* "Kim bana yakınlaşırsa ben onu tutarım." (KB 614)

itigli bar erse ***öger men*** *anı* "Yapacak var ise onu överim." (KB B-25)

iḍimni ***öger men*** **"**Tanrımı överim." (DLT II-83)

tilekni ***bulār men*** "Dileğimi bulurum." (DLT II-193)

biligni ***böger men*** "Bilgiyi toplarım." (DLT II-83)

ilahi öküş ḫamd ayur men saŋa - seniŋ raḫmetiŋdin ***umar men*** *oŋa* "Tanrım! Sana daima çok hamd ederim; daima senin rahmetinden hayır umarım." (AH 1, 2)

ayġıl men ***ḳorḳar men*** *eger ḳoḍsa men sısa men iḍim yarlıġını uluġ kün ḳınındın* "De ki: Rabbimin emirlerini terkedip ona isyan edersem büyük günün azabından korkarım." (TİEM 96v/5)

ant ***içer men*** *yulduzlar tüşgü yerleri birle* "Yıldızların yerlerine yemin ederim." (TİEM 395r/9)

ḫaḳīḳat üze men endāze ḳılur men sizke balçıḳdın ḳuş ṣureti meŋizlig ***ürer men*** *anıŋ içinde* “Size çamurdan bir kuş sureti yaparım ve onun içine üflerim.” (TİEM 43r/1)

men ***ḳorḳar men*** *taŋrıda 'ālemluġlar iḍisindin* “Ben, âlemlerin Rabbi olan Tanrı’dan korkarım.” (R 27/38b3)

aydı ol kāfir körkitmez men sizke meger anı kim ***körer men*** “O kâfir (Firavun): ‘Ben size kendi görüşümden başkasını göstertmem.’ dedi.” (R 35/40b1, 2)

-Ir men eki, tespit edilen iki örnekte düz ünlülü fiillere eklenerek düzlük-yuvarlaklık uyumuna uymaktadır:

men saŋa tutāşı ***barīr men*** “Ben daima sana gelirim.” (DLT I-321)

aydı ***bilir men*** *kim taŋrı ḳamuġ nerse üze uġan turur* “Bilirim ki Tanrı herşeye kâdirdir, dedi.” (TİEM 33v/3)

–Ur men eki, kök ve gövdelerinin son hecesinde yuvarlak ünlü bulunduran fiillerde düzlük-yuvarlaklık uyumuna girmektedir:

oġlum saŋa ***ḳoḍur men*** *- erdem ögüt ḫumāru* “Oğlum! Sana erdem, öğüt ve miras bırakırım.” (DLT II-375)

ayġıl taŋrıda aḍın mu ***tutnur men*** *iş* “De ki: Tanrı’dan başkasını dost mu edinirim?” (TİEM 96v/2)

çın-oḳ ***körür men*** *yüzüŋ ewrülmekni kök içinde* “Hakikaten yüzünün semada döndürüldüğünü görürüm.” (TİEM 17r/4)

bolur men *oḳ eḍgülerdin* “Salihlerden olurum.” (R 29/55a1)

-Ur men eki, kök ve gövdelerinin son hecesinde düz ünlü bulunduran fiillere geldiğinde ya da düz ünlüyle biten fiillere eklenip bağlayıcı bir ünsüz alarak geniş zaman teşkil ettiği durumlarda düzlük-yuvarlaklık uyumuna uymamaktadır:

ilahi öküş ḫamd ***ayur men*** *saŋa - seniŋ raḫmetiŋdin umar men oŋa* “Tanrım! Sana daima çok hamd ederim; daima senin rahmetinden hayır umarım.” (AH 1, 2)

ḥaḳīḳat üze men endāze ***ḳılur men*** *sizke balçıḳdın ḳuş ṣureti meŋizlig ürer men anıŋ içinde* “Size çamurdan bir kuş sureti yaparım ve onun içine üflerim.” (TİEM 43r/1)

anlar kim tandılar ***ḳınayur men*** *anlarnı ḳatıġ ḳın dünyā içinde taḳı ol cihānda* “İnkâr edenleri dünyada ve ahirette şiddetli bir azapla cezalandırırım.” (TİEM 43v/6)

aydı ***sıġınur men*** *taŋrıḳa kim bolsa men biligsizlerdin* “Cahillerden olmaktansa Tanrı’ya sığınırım, dedi.” (TİEM 8v/3)

tapnur men *taŋrıḳa ol kim kötrür cānıŋızlarnı* “Ben canlarınızı alacak olan Tanrı’ya taparım.” (TİEM 162v/1)

taŋrınıŋ atı birle ***başlayur men*** *üküş raḥmetlig raḥmeti tutuş* “Rahman ve rahim olan Tanrı’nın adıyla başlarım.” (TİEM 38r/2)

taḳı ***ḫaber bėrür men*** *sizke ol nerse birle kim yėyür siz taḳı ol nerse birle kim kizleyür siz ėwleriŋiz içinde* “Sizlere evlerinizin içinde ne yediğinizi ve ne gizlediğinizi de haber veririm.” (TİEM 43r/3)

aydı aymadı mu silerke men bilgen-men kökler yerler örtüglügini ***bilür-men*** “Ben size: ‘Göklerin ve yerin gaybını bilirim.’ demedim mi?” (TİEM 5r/8)

anlarḳa ***tevbe bėrür men*** “Ben onların tövbelerini kabul ederim.” (TİEM 18v/9)

mundaġoḳ ***yanut bėrür men*** *kim sipās ötese* “Kim şükrederse onu böyle ödüllendiririm.” (TİEM 390r/9)

men ***meded bėrür men*** *sizke miŋ ferişte lerdin biri soŋınça biri kelgenler* “Ben, peşpeşe gelen binlerce melekle size yardım ederim.” (R 28/68b1)

-mAz men, -mAs men ekli olumsuz geniş zaman biçimlerinin düzlük-yuvarlaklık uyumuna girdiği görülmektedir:

aḍırmaz men *begsig ya ḳulsıġ kişig* “İnsanları bey veya kul olarak ayırmam.” (KB 809)

küçemez men *emdi köŋül ḳalma baş* “Ben seni zorlamam; yeter ki kalbin kırılmasın.” (KB 3708)

küwenmez men *emdi bu beglik bulup* “Şimdi bu beyliği bulduğuma övünmem.” (KB 3018)

men ***barmās men*** “Ben gitmem.” (DLT I-414)

men żāyi‘ ***ḳılmaz men*** *iş ḳılıġlınıŋ işini* “Ben, çalışanın işini zayi etmem.” (TİEM 57r/4)

ayġıl tanuḳluḳ ***ėrmes men*** "De ki: Ben, tanıklık etmem." (TİEM 97r/2)

bilmes men *örtüglügni* ***aymas men*** *silerke men ferişte tėp* "Ben gaybı bilmem ve size ben (bir) meleğim demem." (TİEM 99v/4)

aydı ol kāfir ***körkitmez men*** *sizke meger anı kim körer men* "O kâfir (Firavun): 'Ben size kendi görüşümden başkasını göstertmem.' dedi." (R 35/40b1, 2)

tilemez men *biligsizlerni* "Bilgisizleri istemem." (R 32/36a1)

men ***tilemez men*** *kim yansa sen meniŋ yazuḳum birle* "Ben, senin benim günahlarımı (yüklenip) yanmanı istemem." (R 27/39a1)

tepremez men *bu yerdin* "Bu yerden kımıldamam." (R 30/4a1)

Teklik 2. Şahıs: -r sen, -Ar sen, -Ir sen, -Ur sen

yalıŋ aç ***yorır sen*** *ne yunçıġ özün* "Aç ve çıplak yaşarsın, dermansız bir hâldesin." (KB 3328); (< *yorı-r sen*)

ne ***tėr sen*** "Ne dersin?" (DLT II-261); (< *tė-r sen*)

ewürgey ök miz sėni ol ḳıbleḳa kim ***tiler sen*** *anı* "Seni istediğin kıbleye döndüreceğiz." (TİEM 17r/5); (< *tile-r sen*)

sen-mü ***küçer sen*** *kişilerni bolġıçaḳa tėgi anlar kėrtgünügliler* "İnsanları iman edinceye kadar sen mi zorlarsın?" (TİEM 162r/3); (< *küçe-r sen*)

Tek heceli fiillere eklenen *–Ar sen* ekinin geldiği fiillerde düzlük-yuvarlaklık uyumu görülmektedir:

ayada ***tutar sen*** *küler yüz urup* "Güler yüz göstererek insanı el üstünde tutarsın." (KB 717)

yükümni ***yüḍer sen*** *tilek iş yorır* "Yükümü yüklenirsen dilek ve iş olur." (KB 1876)

tirer sen *ḥaramıġ barır sen ḳalır* "Haram mal toplarsın; bunlar ise sen gidersen kalır." (KB 3385)

kizlep nelük ***kėter sen*** "Onu niçin gizleyip gidersin?" (DLT II-93)

bulmış neŋig ***sewer sen*** "Bulduğun malı seversin." (DLT II-333)

aydılar ***tutar*** *mu* ***sen*** *bizni füsūs* "Bizimle alay mı edersin, dediler." (TİEM 8v/2)

körer sen *ėkki yüzlüglerni yüz ewrürler sendin* "İki yüzlülerin (münafıkların) senden yüz çevirdiklerini görürsün." (TİEM 65r/9)

hīç ***körer*** *mü* ***sen*** *olardın kimerseni azu eştür mü sen olarda ün* "Sen hiç onlardan kimseyi görür müsün veya onlara ait bir ses işitir misin?" (R 31/36a1)

-Ir sen eki, eklendiği düz ünlülü fiillerde düzlük-yuvarlaklık uyumuna uymaktadır:

ḳayudın ***kelir sen*** *negü ol yatıŋ* "Nereden gelirsin, memleketin neresidir?" (KB 583)

bilir sen *siziksiz ajun begleri - yalawaç ıḍur ildin ilke eri* "Şüphesiz bilirsin ki dünya beyleri memleketten memlekete elçi gönderirler." (KB 2593)

Ünsüzle biten ve yuvarlak ünlü bulunduran tek heceli fiillere gelen *–Ur sen* eki düzlük yuvarlaklık uyumuna girmektedir:

usanma ***ölür sen*** *meniŋde basa* "Gafil olma; çünkü benden sonra sen de ölürsün." (KB 1093)

körür *mü* ***sėn*** *anı kim ewrüldi* "O sırt çevireni görür müsün?" (TİEM 388r/7)

ançada aydı ibrāhīm iḍma körgitgil maŋa neteg ***tirgürür sen*** *ölüglerni* "Bir vakit İbrahim: 'Ey Rabbim! Bana ölüleri nasıl diriltirsin, göster.', dedi." (TİEM 33v/4)

sen mü ***eşittür(ür) sen*** *saġırlarḳa* "O sağırlara sen mi işittireceksin?" (R 36/54a1)

-Ur sen eki köklerinde ve gövdelerinin son hecesinde düz ünlü bulunduran fiillere geldiğinde düzlük-yuvarlaklık uyumu görülmemektedir:

negü iş ***ḳılur sen*** *kerekiŋ ne ol* "Ne iş yaparsın, ihtiyaçların nelerdir?" (KB 525)

negüke ***ilenür sen*** *emdi ulıp* "Şimdi inleyerek niçin onu çekiştirirsin?" (KB 1204)

ilahi ***bilür sen*** *bu 'acizlıḳım* "İlahi! Benim bu acizliğimi sen bilirsin." (KB 391)

vefa ***körkitür sen ḳılur sen*** *cefa* "Kendini vefalı gösterirsin; fakat cefa edersin." (KB 716)

nelük bu ajunḳa ***ḳılur sen*** *gile* "Niçin bu dünyadan şikâyet edersin?" (AH 396)

ayur sen *keḍim ton şerab aş kerek* "Giyecek, yiyecek ve içecek gerektir, dersin." (AH 297)

yoḳ erdim yarattıŋ yana yoḳ kılıp - ikinç bar ***ḳılur sen*** *muḳir men muŋa* "Yok idim yarattın; yine yok edip tekrar var edersin, bunu ikrar ederim." (AH 9-10)

aydılar ***ḳılur*** *mu* ***sen*** *yer içinde anı kim artaḳlıḳ ḳılur yer içinde töker ḳanlarnı* "Sen yeryüzünde bozgunculuk yapacak ve kan dökecek bir (mahluk) mu yaratırsın, dediler." (TİEM 5r/2)

bėrür sen *mülkni kimke tileseŋ taḳı tartar sen mülkni kimdin kim tileseŋ taḳı 'azīz ḳılur sen kimni tileseŋ taḳı ḫor ḳılur sen kimni tileseŋ* "Mülkü kime istersen ona verirsin ve istediğinden geri alırsın; istediğini yüceltir, istediğini de alçaltırsın." (TİEM 40v/3)

ornatur sen *mü'minlerni oldurġu yerlerde toḳuşḳa* "Sen, müminleri savaş için mevkilerine yerleştirirsin." (R 25/2b2)

-mAz sen, -mAs sen ekli olumsuz geniş zaman biçimlerinin ise örneklerde düzlük-yuvarlaklık uyumuna uyduğu görülmektedir:

nelük ***sözlemez sen*** *aġın teg bolup* "Niçin dilsiz gibi konuşmazsın?" (KB 775)

sorulmas sen *tamu işlerindin* "Sen, o cehennemliklerden sorumlu tutulmazsın." (TİEM 14r/8)

bilmes *mü* ***sen*** *kim taŋrı aŋa turur kökler erkligi taḳı yerler erkligi* "Bilmez misin ki göklerin ve yerin mülkü Tanrı'nındır." (TİEM 13r/3)

Teklik 3. Şahıs: -r, -Ar, -Ir, -Ur

ökünç birle ***emger*** *yarınḳı künün* "Yarın pişmanlık içinde azap çeker." (KB 918); (< *emge-r*)

yine bu kitab kör ḳamuġḳa ***yarar*** "Yine (bil ki) bu kitap herkese yarar." (KB B-34); (< *yara-r*)

maçinlar enisü'l-memalik ***atar*** "Maçinliler onu Enisü'l-memalik diye adlandırırlar." (KB B-28); (< *ata-r*)

vezir eḍgü bolsa beg inçin ***uḍur*** "Vezir iyi olursa bey rahat uyur." (KB 2182); (< *uḍı-r*)

ḳayu işke iwse ***uzar*** *kiç* ***ḳılur*** "Hangi işte acele edilirse, o iş uzar ve gecikir." (KB 556); (< *uza-r*)

münin körse ***kizler*** *til açmaz* ***tuyur*** "Kusurunu görünce ağzını açmaz, gizler." (KB 3412); (< *kizle-r*)

seni ***tilēr*** *üs böri* “Kurtlar kuşlar seni ister.” (DLT I-88); (< *tile-r*)

eḍgü er sünjükü ***erir*** *atı ḳalīr* “İyi adamın kemiği çürür; ama adı kalır.” (DLT II-377); (< *eri-r*)

sanarmu *eḍiz ḳum uşak taş sanı* “Sahradaki kumlar ve ufak taşlar sayılır mı?” (AH 60); (< *sana-r*)

anıŋ ögdisindin ***tatır*** *bu tilim* “Onun övgüsüyle ağzım tatlanır.” (AH 27); (< *tatı-r*)

ne türlüg arıġsız ***arır*** *yumaḳın* “Nice kirli şeyler yıkamakla temizlenir.” (AH 111); (< *arı-r)*

uḍup biri birke ***yorır*** *öŋ soŋa* “Bunlar birbirine uyup, birbiri ardınca giderler.” (AH 14); (< *yorı-r*)

yarlıḳar *kimni tilese* “O, dilediğini bağışlar.” (TİEM 376r/7); (< *yarlıḳa-r*)

taŋrı ***ḳavrar*** *tarutur yaḍar kèŋütür* “Tanrı sıkar ve daraltır (sıkıntıya sokar); yayar ve genişletir (refaha erdirir).” (TİEM 30v/5); (< *ḳavra-r*)

ört(t)i tünni kündüz üze ***ister*** *anı èwe* “Geceyi gündüze örttü; onu durmaksızın takip eder.” (TİEM 117v/8); (< *iste-r*)

anıŋ üçün ***oḳır*** *kendü ögürüni bolsunlar tèp tamuġ èşlerindin* “O, kendi taraftarlarını ancak ateş ehlinden olsunlar, diye çağırır.” (R 33/67a2); (< *oḳı-r*)

Tek heceli fiillere eklenen *–Ar* ekinin geldiği fiillerde düzlük-yuvarlaklık uyumu görülmektedir. Çok heceli *ewir-* fiilinde de ek uyuma girmiştir:

eḍerse ***ḳaçar*** *ḳaçsa* ***eḍrer*** *sini* “Takip edersen kaçar; kaçarsan o seni takip eder.” (KB 3536)

ikigün ajunda ***iter*** *işleri* “Her iki dünyada da işleri düzenler.” (KB B-17)

kelir çoġlayur az ***öçer*** *terk üni* “Gelir, gürler; fakat sesi çabuk kesilir.” (KB 5314)

biri ḳında çıḳtı sunup il ***tutar*** “Biri kınından çıktı ona memleketler sunar.” (KB 87)

inigli ***aġar*** *ol aġıġlı* ***iner*** “İnen yükselir; yükselen ise iner.” (KB 1049)

ḳānıġ amdı yēr ***suwār*** “Kanın şimdi yeri sular.” (DLT I-370)

uya ḳadaş oġlını çınla ***boġār*** “Kardeşinin oğlunu gerçekten boğar.” (DLT I-121)

tutġun bolup ol ***ḳatār*** “Tutsak olup sıkıntıya düşer.” (DLT I-197)

tamġa suwı taşra çıḳıp tāġīġ ***öter*** “Bu suyun kolu dışarıya çıkarak dağı geçer.” (DLT I-321)

ağılda oğlāğ tuġsa arıḳda ōtı ***unēr*** "Ağılda oğlak doğsa arıkta otu biter." (DLT I-107)

uḍ ***keçēr*** *kişi tuymās* "Zaman geçer; fakat insan farkına varmaz." (DLT I-94)

bükri bolup ün ***bütēr*** "Beli bükülüp sesi çıkmaz olur." (DLT I-205)

niḳab kötrür ajun birer yüz ***açar*** "Dünya bazen peçesini kaldırır ve yüzünü açar." (AH 221)

taŋrı ḳavrar tarutur ***yaḍar*** *kėŋütür* "Tanrı sıkar ve daraltır (sıkıntıya sokar); yayar ve genişletir (refaha erdirir)." (TİEM 30v/5)

anlarda kimi ***ḳulaḳ tutar*** *saŋa* "Onlardan kimileri seni dinler." (TİEM 373r/2)

aḳar *anıŋ astında arıḳlar* "Onun altından ırmaklar akar." (TİEM 4r/8)

ḳaçan oḳulsa anlar üze belgüleri ***artar*** *olarḳa kėrtgünmek* "Onlara (Tanrı'nın) ayetleri okunsa imanları artar." (TİEM 131v/6)

anlarnıŋ meŝeli kim bėrildiler tevrīti ni yana kötürmediler anı eşgek teg ***yüḍer*** *kitāblarnı* "Tevratla yükümlü tutulup da onunla amel etmeyenlerin durumu ciltlerce kitap taşıyan eşeğin durumu gibidir." (TİEM 409v/4)

çın anlarda ol ***tüşer*** *taŋrı ḳorḳınçındın* "Öyleleri de vardır ki Tanrı'nın korkusundan düşer." (TİEM 9r/6)

aydılar ḳılur mu sen yer içinde anı kim artaḳlıḳ ḳılur yer içinde ***töker ḳanlarnı*** "Sen yeryüzünde bozgunculuk yapacak ve kan dökecek bir (mahluk) mu yaratırsın, dediler." (TİEM 5r/2)

çın ol taşlarda ol taş yarılur ***çıḳar*** *andın suw* "Öyle taşlar da vardır ki taş yarılır ve ondan su çıkar." (TİEM 9r/5)

baḳmazlar mu meger bir cebre'īl ünike ***tutar*** *olarnı olar ḫaşmlaşurlar erken* "Onlar birbirleriyle çekişirken kendilerini yakalayacak korkutucu sesi beklemezler mi?" (R 34/11a1)

kiḍin ***salar*** *olarnı atanmış öḍke tegi* "Fakat onları takdir edilmiş bir vakte kadar erteler." (R 30/59a3)

örter *kimni kim tilese* "Kimi isterse onu bağışlar." (R 25/4b1)

bilür ol kim kirür yer içiŋe ol kim ***çıḳar*** *andın nė kim* ***iner*** *kökdin nė kim* ***aġar*** *anıŋ içiŋe* "O, yerin içine ne girer, oradan ne çıkar; gökten ne iner, oraya ne çıkar hepsini bilir." (R 33/28b2, 3; 29a1)

ara körse ***ewrer*** *yana terk yüzin* "Bir bakarsın yine yüzünü çabucak çevirir." (KB 403); (< *ewir-er*)

-Ir eki, eklendiği düz ünlülü fiillerde düzlük yuvarlaklık uyumuna uymaktadır:

ewin teg ***yarır*** *bu yiti ḳat kökig* "O, bu yedi kat göğü bir tahıl tanesi gibi yarar." (KB 2787)

kelir *çoġlayur az öçer terk üni* "Gelir, gürler; fakat sesi çabuk kesilir." (KB 5314)

alıġlı ***alır*** *ilde ewrer anı* "Alıcı bunu alır ve memleketten memlekete dolaştırır." (KB 2995)

kitab ḳadrini me biliglig ***bilir*** *- uḳuşsuz kişidin aḍın ne* ***kelir*** "Kitabın kadrini bilgili bilir; akılsız kişiden başka ne gelir?" (KB B-20)

tetiglig kerek hem törü keḍ ***bilir*** *- ajun körki barça tetigdin* ***kelir*** "Zeki olmak ve töreyi iyi bilmek gerek; dünyanın süsleri hep zekadan gelir." (KB 2474)

eḍgü er süŋükü erir atı ***ḳalır*** "İyi adamın kemiği çürür; ama adı kalır." (DLT II-377)

barır "Gider." (DLT I-81)

kelir "Gelir." (DLT I-81)

ḳulāḳ eşitse kuŋül ***bilir*** "Kulak işitirse gönül bilir." (DLT I-201)

yıġāç üçıŋa yėl ***tegir*** "Ağacın dalına yel değer." (DLT I-256)

Ünsüzle biten yuvarlak ünlülü tek heceli fiillere gelen *–Ur* eki düzlük yuvarlaklık uyumuna girmektedir. Birden çok heceli fiillerde ise kendisinden önce gelen hecenin ünlüsünün yuvarlak olması durumunda uyuma girmektedir:

şükür ḳılsa ni'met biri on ***bolur*** *- biri on bolup kör ewi neŋ* ***tolur*** "İnsan şükrederse nimetinin biri on olur; biri on olup evi mal ile dolar." (KB 759)

bu törti yime ḳalsa beglik ***ulur*** "Bu dördü de ihmal edilirse beylik dağılır." (KB 2059)

anıŋda naru barsa ḳarnıŋ ***tolur*** "Ondan öteye giderse karnın dolar." (KB 3578)

sewüg sawçı birle ***ḳopur*** *ḳopġumı* "Beni sevgili peygamberle haşret." (KB 47)

anundı ölüm uş öḍiŋe ***küḍür*** "Ölüm hazırlandı; sadece vaktini bekler." (KB 3530)

ėwek siŋēk sütke ***tüşür*** "Acele eden sinek süte düşer." (DLT I-394)

tı̄rı̄g esen bolsa tāŋ ***körür*** *ükǖş* "Yaşayan rahatta olsa şaşacak çok şey görür." (DLT I-104)

kim kim kesilse taŋrı yolı içinde ***bulur*** *yer içinde turġu yer* “Tanrı yolunda kim hicret ederse yeryüzünde duracak bir yer bulur.” (R 26/66b3)

bekütür *yarı künde beglik ulı* “Beyliğin temelini günder güne sağlamlaştırır.” (KB 2571)

anıŋdın ***yaruyur*** *ıḍuḳ ḳut küni* “Kutlu saadet güneşi onunla parlar.” (KB 354)

küniŋde ***beḍiyür*** *yoḳaru aġar* “Gün geçtikçe büyür ve yükselir.” (KB 731)

tünetür *tünüŋni künüŋ kiterip* “Gündüzü giderip, geceyi getirir.“ (AH 15)

bilig ***bildürür*** *bil bilig kadrini* “Bil ki bilginin kadrini yine bilgi bildirir.” (AH 107)

taŋrı ḳavrar ***tarutur*** *yaḍar* ***kėŋütür*** “Tanrı sıkar ve daraltır (sıkıntıya sokar); yayar ve genişletir (refaha erdirir).” (TİEM 30v/5)

nerse ***yoḳaḍturur*** *işlerini* “(Tanrı) onların yaptıklarını yok eder.” (TİEM 374r/9)

bilig birle ***süzlür*** *buḍun bulġaḳa* “Halk arasında çıkan fitne bilgi ile temizlenir.” (KB 221); (< *süzül-ür*)

niḳab ***kötrür*** *ajun birer yüz açar* “Dünya bazen peçesini kaldırır ve yüzünü açar.” (AH 221); (< *kötür-ür*)

köndrür *anıŋ birle üküşni* “Onunla birçoğunu yola getirir.” (TİEM 4v/4); (< *köndür-ür*)

-Ur eki köklerinde ve gövdelerinin son hecesinde düz ünlü bulunduran fiillere geldiğinde düzlük-yuvarlaklık uyumu görülmemektedir:

kirür *bu ḳapıġḳa yorıġlı ḳamuġ* “Yürüyenlerin hepsi bu kapıdan girer.” (KB 1134)

aya ewlig er saḳ başıŋnı ***yiyür*** “Ey ev sahibi! Dikkat et, yoksa başını yer.” (KB 164)

seniŋde basaḳı saŋa çıḳ ***tiyür*** “Senden sonrakiler sana ‘Çık!’ derler.” (KB 5184)

kelir ***çoġlayur*** *az öçer terk üni* “Gelir, gürler; fakat sesi çabuk kesilir.” (KB 5314)

köŋül ***açlur*** *anda bu can* ***yimlenür*** “İnsanın içi açılır ve zevk alır.” (KB 2465)

tāy atıtsa at ***tınūr*** “Tay at olursa, at dinlenir.” (DLT I-198)

yoġurḳanda artuḳ aḍaḳ kösülse ***üşiyūr*** “Yorgandan ziyade ayak uzatılırsa ayak üşür.” (DLT II-32)

amdı yürek ***yırtılūr*** “Şimdi yürek yırtılır.” (DLT I-92)

ḳırḳ yılḳa bāy çıġāy ***tüzlinūr*** “Kırk yıla değin zengin fakir bir olur.” (DLT I-273)

ölür ***ḳalur*** *aḫır* ***yiyür*** *duşmanı* “Ölür, malı kalır ve sonunda düşmanı yer.” (AH 264)

seniŋ barlıḳıŋḳa tanuḳluḳ ***birür*** *- cemad canvar uçġan yügürgen neŋe* “Canlı, cansız, uçan ve koşan her şey senin varlığına tanıklık eder.” (AH 5-6)

biligni biligsiz otun ne ***ḳılur*** “Bilgisiz odun bilgiyi ne yapar?” (AH 108)

anıŋ öz tili öz başını ***yiyür*** “Onun kendi dili kendi başını yer.” (AH 120)

biliglig kişi kör ***bilür*** *iş öḍin* “Bilgili kişi her işin zamanını bilir.” (AH 113)

biliglig kereklig sözüg ***sözleyür*** “Bilgili (ancak) gerekli sözü seyler.” (AH 117)

kişilerde kim ***ayur*** *kėrtgündümiz taŋrıḳa keḍinki künke* “İnsanlardan kimisi de: ‘Tanrı’ya ve ahiret gününe inandık.’, derler.” (TİEM 3r/1)

taŋrı ***bilür*** *rāzlarını* “Tanrı onların sırlarını bilir.” (TİEM 374r/1)

çın ol taşlarda ol taş ***yarılur*** *çıḳar andın suw* “Öyle taşlar da vardır ki taş yarılır ve ondan su çıkar.” (TİEM 9r/5)

taḳı ***ögretür*** *anlarḳa kitābnı taḳı ḥikmetni* “Onlara kitabı ve hikmeti de öğretir.” (TİEM 54r/3)

bilür *ol kim* ***kirür*** *yer içiŋe ol kim çıḳar andın nė kim iner kökdin nė kim aġar anıŋ içiŋe* “O, yerin içine ne girer, oradan ne çıkar; gökten ne iner, oraya ne çıkar hepsini bilir.” (R 33/28b2, 3; 29a1)

yawuz ***kelür*** *olarḳa* “(Bu) onları üzer.” (R 25/1b3)

eger çıḳmasa sizler ***ḳınayur*** *sizni açıtḳan ḳın* “Eğer (savaşa çıkmazsanız) sizi acı veren bir azapla cezalandırır.” (R 29/29b2)

sınayur *sizni ançaḳa tegi bilginçe toḳuşġanlarnı sizdin sergenler* “Sizden sabredenleri ve savaşanları bilinceye kadar sizi sınar.” (R 37/21b1)

-Ur ekinin yuvarlak ünlüyle biten tek heceli kimi fiil köklerine bağlama ünsüzüyle eklendiği durumlarda düzlük-yuvarlaklık uyumuna uyduğu görülmektedir:

münin körse kizler til açmaz ***tuyur*** “Kusurunu görünce ağzını açmaz, gizler.” (KB 3412)

aḳılıḳ ḳamuġ ‘ayb kirini ***yuyur*** “Cömertlik bütün ayıpların kirini yıkar.” (AH 230)

-mAz, -mAs ekli olumsuz geniş zaman biçimlerinin ise örneklerde düzlük yuvarlaklık uyumuna uyduğu görülmektedir. *ewürmez* örneğinde ise ekin kendisinden önce gelen hecenin ünlüsüyle düzlük-yuvarlaklık bakımından uyumlu olduğu görülmektedir:

iki neŋ bile er ***ḳarımaz*** *özi* “İnsan, iki şey (sayesinde) yaşlanmaz.” (KB 181)

açın ***koḍmaz*** *hergiz ḳamuġ tınlıġıġ* “O, yaşayan hiç kimseyi aç koymaz.” (KB B-5)

yaramaz *seniŋdin aḍınḳa bu at* “Senden başkasına bu ad yakışmaz.” (KB B-6)

aya bir ***birikmez*** *saŋa bir aḍın* “Ey bir olan (Tanrı)! Başkası sana bir koşulamaz.” (KB B-8)

ıt ***ısırmas*** *at* ***tepmes*** *tėme* “İt ısırmaz, at tepmez deme.” “ (DLT I-184)

im bilse er ***ölmēs*** “Belgeyi bilse adam ölmez.” (DLT I-90)

yiligsiz süŋekke ***sunulmaz elig*** “İliksiz kemiğe kimse el uzatmaz.” (AH 92)

ziyān ḳılmaz *sizke olarnıŋ alları nerse* “Onların hileleri size asla zarar vermez.” (R 25/2a2)

ol kim ***peẕīrlenmes*** *olardın* “Onlardan asla kabul edilmez.” (R 27/44b1)

ol taŋrı ***köndürmes*** *ẓalim boḍunlarnı* “Tanrı zalim bir topluluğu hidayete erdirmez.” (R 29/14b3)

munıŋ şükri ḳılsa ***ewürmez*** *yüzin* “Bunun şükrünü yerine getirirse (nimet) ondan yüzünü çevirmez.” (KB 757)

Çokluk 1. Şahıs: -r-miz, -Ar-miz, -Ur-mIz, -ur biz[263]

mundaġoḳ ***kömerler miz*** *amarı yazuḳluġ küç ḳılıġlılarnı amarı üze anın kim kazġanurlar erdi* “Böylece zalimlerin bazısını bazısına kazandıkları günahlar sebebiyle dost ederiz.” (TİEM 108r/2); (< *kömerle-r miz*)

her-āyine ***bitir-miz*** *anı kim aytur ve meded bėrür-miz aŋar ḳındın meded bėrmek* “Biz, onun söylediğini yazacağız ve azabını uzattıkça uzatacağız.” (R 31/31a1, 2); (< *biti-r-miz*)

–Ar-miz ekinin geldiği fiillerde düzlük-yuvarlaklık uyumu görülmektedir.

ḳoḍar miz *anlarnı ermesler bizke ḳawuşmaḳnı* “Bize kavuşmayı istemeyenleri bırakırız.” (TİEM 154r/2)

---

[263] *-ur biz* kullanımı sadece bir örnekte tespit edilmiştir. KB’de geçen *ḳılurmız* örneğinde ekleşmenin iyice yaygınlaştığı ve ekin ses uyumuna da girdiği görülmektedir. TİEM’deki kullanımlarda Kök ve Ünlü, çokluk 1. şahsın gösterilmesinde zamirin ayrı yazımını tercih etmişlerdir. Biz metne bağlı kalarak örnekleri aynen aldık; ancak bize göre bu örneklerde de bir ekleşme temayülü vardır .

ayġıl kim ***uqdar miz*** *aŋar kim yarlıġ tėgrülür maŋa iqdimdin* “De ki: Biz ancak Rabbimden bana vahyedilenlere uyarız.” (TİEM 131r/5)

biz ***körer miz*** *sėni yolsuzluq içinde belgülüg* “Biz seni apaçık bir sapkınlık içinde görürüz.” (TİEM 118v/1)

ol kün ***tėrer miz*** *anlarnı yumqını* “O gün onların hepsini toplarız.” (TİEM 97r/6)

ol kün ***tėrer-miz*** *saqınuqlarnı yarlıqaġan iqi tapa atlandurup* “O gün takva sahiplerini heyet hâlinde çok merhametli olan Tanrı’nın huzurunda toplayacağız.” (R 31/32b1)

ol künler ***ewrer-miz*** *anı boqdun arasında* “O günleri biz insanların arasında çevirririz.” (R 25/9b3)

-Ur-mIz eki, gövdelerinde yuvarlak ünlü bulunduran kimi türemiş fiillere geldiğinde düzlük yuvarlaklık uyumu görülmektedir; ancak türemiş fiillerde uyumun görülmediği örnekler daha fazladır. Bu örneklerde uyum veya uyumsuzluk yalnız zaman eki için geçerlidir:

yana ***öldürür miz*** *silerni* “Sizleri tekrar öldürürüz.” (TİEM 4v/7)

biz tirgüzür-miz hem ***öldrür-miz*** *hem bizke yanış* “Biz hem diriltiriz hem de öldürürüz ve dönüş bizedir.” (R 37/81b2)

körkütür-miz *olarqa her-āyine biziŋ nişānlarımızını yer uçlarında hem özleri içinde ançaqa tegi belgürginçe anlarqa* “Biz, elbette onlara hem ufukta hem de kendi nefislerinde ayetlerimizi onun hak olduğunu anlayıncaya kadar göstereceğiz.” (R 35/78b1)

bitir ***küqdezür miz*** *anı kim aydılar öldürdüklerini yalavaçlarnı yaraġsızlıqın* “Onların bu dediklerini, haksız yere peygamberleri öldürdükleri ile birlikte yazarız ve saklarız.” (TİEM 55v/7)

sėni birlep saŋa ***tapınur miz*** “Seni tevhit edip sana tapınırız.” (TİEM 1v/3)

ol kim tegşürmez bir āyetdin azu unut(t)urur miz anı ***keltürür miz*** *anda yėgrek azu anıŋ meŋizlig* “Eğer bir ayeti değiştirir veya hafızalardan silersek ondan daha hayırlısını veya ona denk olanını getiririz.” (TİEM 13r/1, 2)

ayurlar ***kėrtgünür miz*** *neteg kim kėrtgündi uḳuşsuzlar* “Biz, o akılsızların inandığı gibi mi inanırız, derler.” (TİEM 3r/7)

taḳı ol künler ***tezgindürür miz*** *anı kişiler arasında* “O günleri biz insanlar arasında döndürüp dururuz.” (TİEM 51r/7)

ne ol biziŋke ***toḳşmas miz*** *taŋrı yolı içinde çıḳarıldımız oḳ sarāylarımızdın oġlanlarımızdın* “Bize ne olacak da yurtlarımızdan çıkarılmış, çocuklarımızdan (uzaklaştırılmış) olduğumuz hâlde Tanrı yolunda savaşmayız.” (TİEM 30v/9)

ayurlar ādemī ḳaçan ölse-miz kiḍin ***çıḳarlur-miz*** *tirig bolup* “İnsan der ki: Öldükten sonra gerçekten diri olarak (kabirden) çıkarılacak mıyız?” (R 31/26a3)

eger ölse-miz bolsa-miz topraḳ yime ḳuruġ süŋük bizler mü ***ḳoparılur-miz*** “Gerçekten ölsek, toprak ve kemik olsak yeniden bizler mi diriltileceğiz?” (R 34/20a3)

biz ***tirgüzür-miz*** *hem öldrür-miz hem bizke yanış* “Biz hem diriltiriz hem de öldürürüz ve dönüş bizedir.” (R 37/81b2)

-Ur-miz, -ur biz eki ünsüzle biten, ünlüsü düz ve tek heceli olan fiillere geldiğinde düzlük-yuvarlaklık uyumu görülmemektedir:

yazuḳ biz ***ḳılurmız*** *du'a ol ḳılur* “Günahı biz işleriz, o ise bize dua eder.” (KB 5837)

bu kün biz ***ḳılurmız*** *özümizke küç* “Bu gün biz kendimize zulmederiz.” (KB 4904)

ol ġaybnıŋ ḫaberlerindin ***vaḥy ḳılur biz*** *anı seniŋ tapa* “O, bizim sana vahiyle gönderdiğimiz gayb haberlerindendir.” (TİEM 42v/1)

ol kün ***ayur miz*** *tamuġḳa nek toldıŋ-mu* “O gün cehenneme: ‘Doldun mu?’ diye sorarız.” (TİEM 382r/3)

azu ***ḳılur mu miz*** *müsülmānlarnı yawuz işligler teg* “Biz müslümanları o günahkârlarla bir tutar mıyız?” (TİEM 419v/1)

ḫaḳīḳat üze ḳayu ***bėrür miz*** *anlarḳa artsunlar üçün yazuḳ* “Onlara ancak günahları artsın diye fırsat veririz.” (TİEM 55r/8)

ayur miz *tatıŋlar küydürgen ḳınnı* “Yakıcı azabı tadın, deriz.” (TİEM 55v/7)

kim kim tilese dünyā yanutı ***berür-miz*** *aŋa andın* “Her kim dünya nimetlerini isterse biz ona ondan veririz.” (R 25/13a1)

her-āyine ***bėrür-miz*** *aŋa yanut uluġ* “Şüphesiz ona büyük bir mükâfat veririz.” (R 26/78b2)

-mAz, -mAs ekli olumsuz geniş zaman biçimlerinin düzlük yuvarlaklık uyumuna uyduğu görülmektedir:

*biz **barmās miz*** "Biz gitmeyiz." (DLT I-414)
*ayrıt **kemişmez miz** anlarnıŋ birisi arasında* "Biz onları birbirinden ayırt etmeyiz." (TİEM 46v/1)

Çokluk 2. Şahıs: -r siler, -Ar siz, -Ar siler, -Ir siler, -Ur siz, -Ur siler, -Ur sizler[264]

*yoḳ kim anı **oḳar siler*** "Bilakis ona yalvarırsınız." (TİEM 99r/1); (< *oḳı-r siler*)
*ne körür siler anı kim **tarır siler*** "Şimdi ne ektiğinizi görür müsünüz?" (TİEM 395r/3); (< *tarı-r siler*)
***tiler** mü **siler** kim köndürse siler anı kim yolsuz ḳıldı taŋrı* "Tanrı'nın saptırdığını doğru yola getirmek mi istersiniz?" (TİEM 68v/5); (< *tile-r siler*)

–Ar-siz, -Ar siler eklerinin geldiği fiillerde düzlük-yuvarlaklık uyumu görülmektedir:

*taḳı **yıġar siz** körksüz işdin **taḳı biter** siz taŋrıḳa* "Kötülükten menedersiniz ve Tanrı'ya inanırsınız." (TİEM 48v/5, 6)
*kėrtü **tutar** mu **siler** kim tapunsalar silerke* "Şimdi siz, bunlar size inansınlar diye mi ümitlenirsiniz?" (TİEM 9r/7)
*iḍiŋizler ḳayu ni'metleriŋe **tanar siler*** "Öyleyse Rabbinizin hangi nimetlerini yalanlarsınız?" (TİEM 392v/6)
*men bı̄zār turur men anıŋdın kim ortaḳ **ḳatar siler*** "Ben, sizin ortak koştuğunuz şeylerden uzağım." (TİEM 97r/3)
*sizler **baḳar siler*** "Sizler bakarsınız." (TİEM 6v/6)
*neteg **keser biçer siler*** "Nasıl hükmedersiniz?" (TİEM 156v/9)
*ayġıl ay kitāb iyeleri ni üçün **yıġar siz** taŋrı yolındın ol kim erse kim bitti* "De ki: Ey ehli kitap! Niçin Tanrı'nın yolundan inananları menedersiniz?" (TİEM 47v/4)

[264] Geniş zamanın çokluk 2. şahıs çekimlerine KB, DLT ve AH'de rastlanılamamıştır. Örneklerin tamamı Kur'an tercümelerinden alınmıştır. Bu örneklerde dikkati çeken en önemli husus TİEM'de şahıs bakımından ağırlıklı olarak *siler* biçimi kullanılmasına rağmen R'de *siz* ve *sizler*'in tercih edilmiş olmasıdır.

eger sözüŋüzlerni tutsa üküş iş içinde yazuḳḳa ***tuşar siler*** "Eğer o, birçok işte size uysa sıkıntıya girersiniz." (TİEM 379r/4)

ḳorḳar mu siz *olardın* "Onlardan korkar mısınız?" (R 29/10a2)

siz ***umar sizler*** *taŋrıdın anı kim ummazlar* "Siz, Tanrı'dan onların ummadıkları şeyi umarsınız." (R 26/72a3)

ançada ündenlür siz imānḳa taḳı ***tanar sizler*** "Siz imana davet edilirsiniz de inkâr edersiniz." (R 35/28b1, 2)

-Ir siler eki, tespit edilen bir örnekte düz ünlü fiile eklenerek düzlük yuvarlaklık uyumuna uymuştur:

ayġıl ay bitig iḍileri nek ***öç alır mu siler*** *bizdin* "De ki: Ey ehli kitap! Siz bizden şunun için mi öç alırsınız?" (TİEM 87v/7)

-Ur siz, -Ur siler, -Ur sizler ekleri, tek heceli ve yuvarlak ünlülü fiil köklerine veya gövdelerinin son hecesinde yuvarlak ünlü bulunduran fiillere geldiğinde ekin ünlüsü düzlük-yuvarlaklık uyumuna girmektedir:

ne ***körür siler*** *anı kim tarır siler* "Şimdi ne ektiğinizi görür müsünüz?" (TİEM 395r/3)

ayġıl ay kitāb iyeleri ni üçün ***kāfir bolur siz*** *taŋrınıŋ nişānlarıŋa* "De ki: Ey ehli kitap! Niçin Tanrı'nın ayetlerini inkâr edersiniz?" (TİEM 47v/3)

taḳı eger ölseŋiz yā öldrülseŋiz taŋrı tapa yıġılmış ***bolur siz*** "Eğer ölseniz de öldürülseniz de (sonunda) Tanrı'nın huzurunda toplanmış olacaksınız." (TİEM 53v/2)

yandurulur siler *örtüglügni biligli iḍike yme açuḳluḳnı bilgeli* "Sonra görüneni ve görünmeyeni bilen Rabbimize döndürülürsünüz." (TİEM 150r/2)

yana anıŋ tapa ***yandurulur siler*** "Tekrar ona döndürülürsünüz." (TİEM 4v/8)

yana aŋar ***yandrulur sizler*** "Tekrar ona dördürülüceksiniz." (R 32/44a2)

sizler ***baḳa turur sizler*** "İşte, bakıp durursunuz." (R 25/11b1)

-Ur siz, -Ur siler, -Ur sizler ekleri, köklerinde veya gövdelerinin son hecesinde düz ünlü bulunduran fiillere geldiğinde ekin ünlüsü düzlük-yuvarlaklık uyumuna girmemektedir:

unıtur siler *anı kim ortaḳ ḳatar siler* “Ortak koştuğunuz şeyleri unutursunuz.” (TİEM 99r/1)

taḳı ḳorḳuŋ kündin ***ḳaytarılur siz*** *anıŋ içinde taŋrı tapa* “Tanrı’ya döndürüleceğiniz o günden korkun.” (TİEM 36r/8)

taḳı ḫaber bėrür men sizke ol nerse birle kim yėyür siz taḳı ol nerse birle kim ***kizleyür siz*** *ėwleriŋiz içinde* “Sizlere evlerinizin içinde ne yediğinizi ve ne gizlediğinizi de haber veririm.” (TİEM 43r/3)

isteyür siz *aŋa egrilikni taḳı siz tanuḳlar* “Görüp tanık olduğunuz hâlde niçin onun çarpıklığını istersiniz?” (TİEM 47v/5)

fermānlar mu siler kişilerke eḍgülükni ***unıtur mu siler*** *özüŋüzlerni* “İnsanlara iyiliği emreder de kendinizi unutur musunz?” (TİEM 6r/6)

neteg ***alur siler*** *anı çınoḳ tegmiş bolsa emeriŋizler emerike* “Nasıl alırsınız ki zira sizler birlikte oldunuz.” (TİEM 60v/7)

ey anlar kim kėrtgündiler yawumaŋlar namāzḳa siler esrük erken bilgինçeke tegi siler negü ***aytur siler*** “Ey iman edenler! Sarhoşken ne söylediğinizi bilinceye kadar namaza yaklaşmayın.” (TİEM 63v/7)

biziŋ yalavaçlarımız bitirler anı kim ***al ḳılur siler*** “Bizim peygamberlerimiz yaptığınız hileleri yazarlar.” (TİEM 155r/5)

siler ***bilür siler*** “Sizler bilirsiniz.” (TİEM 4r/4)

biliŋler kim siler aŋar ***tirlür siler*** “Biliniz ki onun huzurunda toplanacaksınız.” (TİEM 24v/3)

ayġıl uḳturu mu ***bėrür siler*** *taŋrıḳa anı kim bilmes erse kökler içinde yme yerler içinde* “De ki: Siz Tanrı’ya göklerde ve yerde bilmediği bir şeyi mi haber vereceksiniz?” (R 154v/7)

ançada ***ündenlür siz*** *imānḳa taḳı tanar sizler* “Siz imana davet edilirsiniz de inkâr edersiniz.” (R 35/28b1, 2)

ey anlar kim taptılar nelük ***ayur sizler*** *anı kim ḳılmas sizler* “Ey iman edenler! Niçin yapmayacağınız şeyleri söylersiniz?” (R 38/40a3)

ol ol erdi kim indürdi kökdin sizke andın içgü andın nė yıġaç ***otlatur sizler*** *anıŋ içinde* “Gökten suyu indiren odur. Ondan hem size içecek vardır hem de (hayvanlarınızı) otlatacağınız (bitkiler).” (R 30/34a3)

ey anlar kim tandılar 'öẕr aymaŋlar bu kün anıŋ üçün cezā bėrlür siz anı kim ***ḳılur sizler*** "Ey inkâr edenler! O gün özür dilemeyin; çünkü yaptıklarınızdan dolayı cezalandırılacaksınız." (R 38/93b2)

eger ölse siz azu öldrülse siz taŋrıḳa ***tėrlür sizler*** "Eğer ölseniz ya da öldürülseniz Tanrı'nın huzurunda toplanırsınız." (R 25/22a2)

tileyür sizler *dünyānıŋ neŋini* "Siz dünya malını istersiniz." (R 26/62a2)

anlar kim ***ündeyür sizler*** *anda aḍın umaġaylar sizke yārī bėrmekke ap özleriŋe yārī bėrürler* "Tanrı'nın dışında olanlara taparsınız; ancak onlar ne size ne de kendilerine fayda sağlamaya güç yetireceklerdir." (R 28/60a7)

ey anlar kim taptılar nelük ***ayur sizler*** *anı kim ḳılmas sizler* "Ey iman edenler! Niçin yapmayacağınız şeyleri söylersiniz?" (R 38/40a3)

-mAz siz, mAz sizler, -mAs siler, -mes sizler ekli olumsuz geniş zaman biçimlerinin düzlük yuvarlaklık uyumuna uyduğu görülmektedir:

uḳmas mu siler "(Artık) akıl etmez misiniz?" (TİEM 6r/6)

taḳı taŋrı bilür taḳı siz ***bilmez siz*** "Ancak Tanrı bilir; siz ise bilmezsiniz." (TİEM 44v/4)

aydı iḍi biz bilgen miz anı kim siler ***bilmes siler "***Tanrı: 'Ben sizin bilmediklerinizi bilenim.', dedi." (TİEM 5r/4)

tilemes siler *birle duşvārlıḳnı* "Sizin için zorluk istemez." (TİEM 21v/8)

bütünlükün buyrur sizke yawuznı körksüzni taḳı aysa-siz taŋrı üze ol kim ***bilmes sizler*** "O, size çirkin ve kötü işleri ve Tanrı'ya karşı bilmediğiniz şeyler söylemenizi emreder." (TİEM 19v/7)

bu kün ***çıḳarılmaz-siz*** *andın* "Siz, bugün oradan çıkarılmazsınız." (R 36/108b3)

aygıl ***sorulmaz sizler*** *andın kim yazuḳ ḳıldımız* "De ki: Bizim işlediğimiz günahtan siz sorguya çekilmezsiniz." (R 33/45a3)

nė ol sizke kim ***toḳuşmaz sizler*** *taŋrı yolı içinde* "Size ne oldu da Tanrı yolunda savaşmazsınız?" (R 26/42b2)

bėrmez sizler *olarḳa ol kim bitindi olarḳa* "Onlar için yazılmış (mirası) onlara vermezsiniz." (R 26/85b3)

bütünlükin taŋrı bilür sizler ***bilmes sizler*** "Şüphesiz Tanrı (her şeyi) bilir; siz ise bilmezsiniz." (R 30/68b1)

Çokluk 3. Şahıs: -rlAr, -ArlAr, -IrlAr, -UrlAR

iranlıġlar şahname ***tirler*** *muŋar* "İranlılar buna Şahname derler." (KB B-30); (< *ti-rler*)

ḫāndın basut ***tilerler*** "Handan yardım isterler." (DLT I-344); (< *tile-rler*)

tilerler *kim tėgşürmek taŋrı yarlıġını* "Tanrı'nın emirlerini değiştirmek isterler." (TİEM 376r/9); (< *tile-rler*)

anlar kim ***oḳarlar*** *sėni ḫücreler arḳasındın üküşrekleri uḳmaslar* "Sana odaların arkasından bağıranların çoğu aklı ermez kimselerdir." (TİEM 379v/8); (< *oḳa-rlar*)

taḳı ***boyun sürler*** *taŋrıḳa yalavaçıŋa* "Tanrı'ya ve peygamberine itaat ederler." (TİEM 146v/2); (< *boyun sü-rler*)

keldiler atalarıŋa kėçe ***yıġlarlar*** "Akşamleyin ağlayarak babalarının yanına geldiler." (TİEM 174r/9); (< *yıġla-rlar*)

fermānlarlar *münker işdin* "Kötü işleri emrederler." (TİEM 145v/7); (< *fermānla-rlar*)

ḳatıġlıḳ anlarḳa kim ***bitirler*** *bitigni eligleri birle yana ayurlar bu taŋrı üskindin* "Vay onlara ki kendi elleriyle kitap yazarlar da bu Tanrı katındandır, derler." (TİEM 9v/4); (< *biti-rler*)

azu ***yatarlar*** *mu kişilerni anıŋ üze kim bėrdi anlarḳa taŋrı anıŋ artuḳlıḳından* "Yoksa onlar Tanrı'nın lütfundan verdiği şeyler için insanlara haset mi ederler?" (TİEM 65r/1); (< *yata-rlar*)

biziŋ yalavaçlarımız ***bitirler*** *anı kim al ḳılur siler* "Bizim peygamberlerimiz yaptığınız hileleri yazarlar." (TİEM 155r/5); (< *biti-rler*)

neçe kim yarutsa anlarḳa ***yörirler*** *anıŋ içinde* "Onları aydınlatsa onun içinde (ışığında) yürürler." (TİEM 3v/8); (< *yöri-rler*)

her-āyine anlar kim ***āzārlarlar*** *taŋrını hem yalavaçını la'net ḳıldı olarḳa taŋrı* "Onlar Tanrı'yı ve peygamberini incitirler; Tanrı da onları lanetledi." (R 33/20a1); (< *āzārla-rlar*)

tilerler *kim öçürseler taŋrı nūrını aġızları birle* "Tanrı'nın nurunu ağızlarıyla söndürmek isterler." (R 38/44a2); (< *tile-rler*)

-ArlAr ekinin geldiği fiillerde düzlük yuvarlaklık uyumu görülmektedir:

çaḍan teg ***tikerler*** *çıbun tek* ***sorarlar*** *- köpek teg* ***ürerler*** *ḳayusın urayı* "Onlar akrep gibi sokarlar, sinek gibi kan emerler, köpek gibi havlarlar, hangisine yetişeyim?" (KB 6601)

tili birle teŋrig ***ögerler*** *arıġ* "Onlar dilleriyle Tanrı'yı saf bir şekilde överler." (KB 1022)

yayıġ tip ***sökerler*** *bu ḳılḳım üçün* "Benim bu tabiatım için dönek diyerek bana söverler." (KB 690)

yüz ewrüp ***keçerler*** *yumup közlerin* "Gözlerini yumup yüzlerini çevirip geçerler." (AH 424)

anlar ***yıġarlar*** *andın yana* ***tarḳarlar*** *andın* "Onlar, ondan (peygamberden) insanları menederler ve uzaklaştırırlar." (TİEM 97v/3)

anlar kim ***buzarlar*** *taŋrınıŋ 'ahdini kėḍin* "Onlar, daha sonra Tanrı'nın ahdini bozarlar." (TİEM 4v/5)

taḳı ***yıġarlar*** *körksüz işdin* "Kötü işlerden de menederler." (TİEM 48r/6)

baḳarlar *saŋa ögi barmış kişi teg anıŋ üze ölümdin* "Sana ölümden üzerlerine baygınlık gelmiş kimse gibi bakarlar." (TİEM 374v/2)

keserler *anı kim fermānladı taŋrı anıŋ birle kim ulasa* "Tanrı'nın birleştirmek için emrettiğini onlar keserler (ayırırlar)." (TİEM 4v/5)

efsūs ***tönerler*** *anlarnı kim kėrtgündiler* "İman edenlerle alay ederler." (TİEM 25r/6)

örterler *özleri içinde ol nerseni belgürtmezler saŋa* "Sana açıklayamadıklarını içlerinde gizlerler." (TİEM 52v/9)

taḳı ḳaḍġurtmasun sėni anlar kim ***ėwerler*** *küfr içinde* "İnkârda yarışanlar seni kaygılandırmasın." (TİEM 55r/4)

biterler *taŋrıḳa taḳı ḳıyāmet küniḳa taḳı buyrurlar eḍgülük birle taḳı* ***yıġarlar*** *körksüz işdin taḳı* ***ėwerler*** *yaḫşı işler içinde* "Onlar, Tanrı'ya ve ahiret gününe inanırlar; iyiliği emreder, kötülükten menederler; hayırlı işlerde ise koşuşurlar." (TİEM 49r/4, 5)

sewerler *olarnı taŋrı sewüglügrek* "Onlar Tanrı'nın sevdiği gibi severler." (TİEM 19r/9)

ḳorḳunç yoḳ anlar üze ap yme anlar ***ḳaḍġurarlar*** "Artık onlara korku yoktur; kaygılanacak olanlar da onlar değildir." (TİEM 115v/3)

yarlıḳatu ḳolarlar *yazuḳlarını* "Günahlarından dolayı tövbe ve istiğfar ederler." (R 25/7a1)

ortaḳ *mu* ***ḳatarlar*** *anı kim törütmez nerseni olar törütülürler* "Kendileri yaratıldığı hâlde hiçbir şeyi yaratmayan şeyleri Tanrı'ya ortak mı koşarlar?" (R 28/59b3)

sorarlar *saŋa* "Sana sorarlar." (R 27/17b3)

ol kün ***uḍarlar*** *ündegüçike* "O gün davetçiye uyarlar." (R 31/85a3)

atarlar *belgüsüz ıraḳ yerdin* "Uzak bir yerden gayb (hakkında) atıp tutarlar." (R 33/62b1)

yana yüz ***ewrerler*** *anda kiḍin ol* "Daha sonra tekrar ondan yüz çevirirler." (R 27/50a1)

ḳorḳarlar *iḍilerindin üstünlerindin ḳalurlar anı kim yarlıġ bėrürler* "Onlar, üstlerindeki Rablerinden korkarlar; kendilerine ne emredilirse onu yaparlar." (R 30/54a3, 54b1)

-IrlAr eki, örneklerde düz ünlülü fiillere eklenerek düzlük-yuvarlaklık uyumuna maktadır:

yimeki ***bilirler*** *ḳarın toḍġusı* "Karınlarını doyurmak için yemeyi bilirler." (KB 4325)

tiler anlar kim uḍu ***bėrirler*** *şehvetleriŋe kim emitmek emitmek uluġ* "O, şehvetlerine uyuverenler sizin büyük bir yamuklukla yamulmanızı isterler." (TİEM 62r/1)

nlar uḍ(u) ***barırlar*** *yalavaçḳa* "Onlar peygambere uyuverirler." (TİEM 126v/3)

anlar kim kėrtgündiler ***bilirler*** "Onlar ki iman ettiler; bilirler." (TİEM 4v/3)

bütünlükün anlar bėrildiler bitig ***bilirler*** *ol çın rāst turur iḍilerindin* "Kendilerine kitap verilmiş olanlar bilirler ki o Rablerinden gelen haktır." (TİEM 17r/7)

-UrlAr eki, tek heceli ve yuvarlak ünlülü fiil köklerine veya gövdelerinin son hecesinde yuvarlak ünlü bulunduran fiillere geldiğinde ekin ünlüsü düzlük-yuvarlaklık uyumuna girmektedir:

maŋa ***mün ururlar*** *bu atım üçün* "Bana bu adımdan (namımdan) dolayı iftira ederler." (KB 690)

çıġay bay ikigün ölümde kiḍin - yana ***tüz bolurlar*** *ḳara yir ḳatın* “Fakir ve zengin ölümden sonra, her ikisi de kara toprağın altında tekrar denk olurlar.” (KB 3617)

ḳalıḳsız bolurlar *ḳara ʻam buḍun* “Avam halk görgüsüz olurlar.” (KB 4321)

törüsüz toḳusuz bolurlar *otun* “Bunlar görgüsüz, usulsüz ve kaba olurlar.” (KB 4447)

anlar kim ***kėrtgünürler*** *örtüglügke* “Onlar gayba inanırlar.” (TİEM 2v/2)

bilgil ol uġurda ***örtürler*** *tonlarını* “Bil ki o uğurda giysilerine bürünürler.” (TİEM 163r/8)

anlar kim ***hezīne ururlar*** “Onlar (Tanrı) için harcarlar.” (R 25/6a2)

eger tegse sizke bir yawuzluḳ ***şād bolurlar*** *anıŋ birle* “Eğer size bir kötülük gelirse onlar buna sevinirler.” (R 25/2a1)

ançada ġullar boyunları içinde hem zencīrler ***süḍrünürler*** “O zaman boyunlarında bağlar ve zincirler (olacak şekilde) sürünecekler.” (R 35/65a1)

ortaḳ mu ḳatarlar anı kim törütmez nerseni olar ***törütülürler*** “Kendileri yaratıldığı hâlde hiçbir şeyi yaratmayan şeyleri Tanrı’ya ortak mı koşarlar?” (R 28/59b3)

-UrlAr eki, köklerinde veya gövdelerinin son hecesinde düz ünlü bulunduran fiillere geldiğinde ekin ünlüsü düzlük-yuvarlaklık uyumuna girmemektedir:

yusuf ḫaṣ ḫacib tip ***ayurlar*** *köni* “Kendisine doğruca Yusuf Has Hacib derler.” (KB B-63)

aḳar suw yorıḳ til bu ḳut turmadı - ajun ***tezginürler*** *yorıp tınmadı* “Akan su, güzel söz ve bu saadet durmadan yorulup dinlenmeden dünyayı dolaşırlar.” (KB 669)

bu meşriḳ ilinde uluġlar munı - zinetü’l-ümera ***tiyürler*** *köni* “Bu Meşrik ilinin büyükleri buna doğruca Zinetüʻl-ümera derler.” (KB B-29)

bıçġās bitig ḳılurlar “Hanla bağlılık anlaşması yaparlar.” (DLT I-344)

and key *yėme* ***bėrīrler*** “Sağlam yemin ederler.” (DLT I-344)

tözü ***ḳul ḳılurlar*** *azad özlerin* “Hepsi hür olan nefislerini (ona) kul ederler.” (AH 422)

artaḳlıḳ ḳılurlar *yer içinde* “Yeryüzünde bozgunculuk yaparlar.” (TİEM 4v/6)

aḍaḳın ḳılurlar *namāznı* “Namazı dosdoğru kılarlar.” (TİEM 2v/3)

ayturlar *eger bolsa erdi bizke işdin nerse öldürmegey erdük* “Bu işten bize bir şey olsaydı burada öldürmeyecektik, derler.” (TİEM 53r/1)

bütünlükün kim anlar ***bīʿat ḳılurlar*** *seniŋ birle bütünlükin* ***bīʿat ḳılurlar*** *taŋrı birle* "Şüphesiz sana biat edenler Tanrı'ya biat ederler." (TİEM 376v/7)

ayurlar *kėrtgünür miz neteg kim kėrtgündi uḳuşsuzlar* "Biz, o akılsızların inandığı gibi mi inanırız, derler." (TİEM 3r/7)

bütünlükün anlar kim ***yėyürler*** *atasız anasızlar tawarını* "Onlar yetimlerin mallarını yerler." (TİEM 59r/1)

anlar meger ***sėznürler*** "Onlar sadece zannederler." (TİEM 9v/3)

ayurlar *bittimiz* "İman ettik, derler." (R 25/1a1)

ol olar birle ançada kim ***ḳoparurlar*** *anı kim taplamaz aymaḳdın* "Hâlbuki geceleyin Tanrı'nın söylenmesinden razı olmadığı sözlerin planını yaparken o, onlarla beraberdi." (R 26/74a2)

yād ḳılurlar *taŋrını* "Tanrı'yı hatırlarlar." (R 25/7a1)

olar ***bilürler*** "Onlar bilirler." (R 25/7b1)

eger bolsa ig yėrgen olar ***aġrıyurlar*** "Eğer siz acı çekerseniz onlar da acı çekerler." (R 26/72a3)

kizleyürler *özleri içinde anı kim belgürtmezler saŋa* "Onlar içlerindekini gizlerler ve sana belli etmezler." (R 25/18b1)

müjde bėrürler "Müjde verirler." (R 25/24b2)

fermānlayurlar *boḍunḳa baḫīllıḳın hem* ***kizleyürler*** *anı kim bėrdi olarḳa taŋrı öz artuḳluḳındın* "İnsanlara cimriliği tavsiye ederler ve Tanrı'nın kendi lütfundan onlara verdiğini gizlerler." (R 26/14b2, 3)

ay yalavaç ḳaḍġurmasun sėni anlar kim ***ėwişürler*** *küfr içinde* "Ey peygamber! Küfürde yarışanlar seni kaygılandırmasın." (R 27/46b3)

tegme yolı kim yandurulsa bulġaḳḳa sınaġḳa ***yandrulurlar*** *anıŋ içiŋe* "Bunlar her ne zaman fitneye götürülseler onun içine baş aşağı daldırılırlar." (R 26/57b1)

bütünlükin yol üze kim anlar destūr ***tileyürler*** *sende* "Sorumluluk, zengin oldukları hâlde senden izin isteyenleredir." (R 29/65b2)

ḳorḳarlar iḍilerindin üstünlerindin ***ḳılurlar*** *anı kim* ***yarlıġ bėrürler*** "Onlar, üstlerindeki Rablerinden korkarlar; kendilerine ne emredilirse onu yaparlar." (R 30/54a3, 54b1)

ol olarnıŋ aytıḳını aġızları birle ***meŋzetürler*** *anlarnıŋ aytıḳıŋa* "Sözlerini (daha önce kâfir olmuş) kimselerin söylediklerine benzetirler." (R 29/23a1)

-mAzlAr, -mAslAr ekli olumsuz geniş zaman biçimlerinin ikinci hecelerinde yuvarlak ünlü bulunan fiiller dışında düzlük-yuvarlaklık uyumuna girdikleri görülmektedir:

olār ***barmāslār*** "Onlar gitmezler." (DLT I-414)
yana sėziklig ***bolmazlar*** "Asla şüpheye düşmezler." (TİEM 380r/7)
azu ewre tewre ***baḳmazlar*** *mu bu oḳuġuḳa* "Onlar Kur'an'ı düşünmezler mi?" (TİEM 374v/6)
yoḳ kim kişilerde üküşreki sipās ***ötemesler*** "Lakin insanların çoğu şükretmez." (TİEM 30v/3)
anlar ***yanmaslar*** "Onlar dönmezler." (TİEM 3v/5)
olar ***uluġsılıḳ ḳılmazlar*** "Onlar kibirlenmezler." (R 30/54a2)
siz umar sizler taŋrıdın anı kim ***ummazlar*** "Siz Tanrı'dan onların ummadıkları şeyi umarsınız." (R 26/72b1)
olarḳa közler ***körmezler*** *anıŋ birle* "Onların gözleri vardır; onlarla görmezler." (R 28/52b1)
bu kün ***umaslar*** *amarıŋız amarıge asıġ ḳılmaḳ azu ziyān ḳılmaḳ* "Bugün birbirinize ne fayda sağlamaya ne de zarar vermeye güç yetirirler." (R 33/56a2)
taḳı anlar ***ḳaḍġurmazlar*** "Onlar üzülmezler de." (TİEM 35v/5)
yolsuz ḳılmaslar meger özlerini ziyān ***tėgürmesler*** *nersedin* "Onlar yalnızca kendilerini saptırırlar; sana hiçbir zarar vermezler." (TİEM 72r/3)
taḳı ***azdurmaslar*** *meger özlerini taḳı bilmesler* "Onlar kendilerinden başkasını saptıramazlar ve bunun farkına da varmazlar." (TİEM 44v/8)

Geniş Zaman Ekinin Şimdiki Zaman Eki Görevinde Kullanımı

Geniş zaman ekinin Karahanlı Türkçesinde şimdiki zaman eki görevinde kullanıldığı durumlar da mevcuttur. Bu kullanımlar daha çok tasvirlerde, karşılıklı konuşmalarda veya anlık hareketi ifade eden durumlarda görülmektedir.

Teklik 1. Şahıs

bağırsaḳ üçün sen ***büter men*** *saŋa* “Sen bana yakın olduğun için sana inanıyorum.” (KB 1944)

esirker men *emdi ay ögdülmişe* “Ey Ögdülmiş! Senin için şimdi esefleniyorum.” (KB 3131)

sewer men *tiyü barça da‘vi ḳılur* “Hep ben seviyorum, diye iddia eder.” (KB 1895)

ulır men *ökünüp asıġ yoḳ ökünç* “Pişman olup feryat ediyorum; ancak pişmanlıktan fayda yok.” (KB 1364)

bilir men *bu yaŋlıġ tapuġ ḳılduḳuŋ* “Senin nasıl hizmet ettiğini biliyorum.” (KB 1878)

bir ök oġlum erdi ***ḳodur men*** *unu* “Bir tek oğlum vardı; işte onu da bırakıyorum.” (KB 1261)

munu ***aḍrılur men*** *seniŋdin bu kün* “İşte bu gün senden ayrılıyorum.” (KB 1075)

aḍınsıġ ***körür men*** *bu kün ḳılḳ itig* “Bugün sende başka bir hâl görüyorum.” (KB 777)

munu men atası ***ölür men*** *bu kün* “Bunun babası benim ve bugün ölüyorum.” (KB 1487)

aŋar ***eymenür men*** *ay bilge tetig* “Ey bilge ve zeki insan! Ben onun için çekiniyorum.” (KB 777)

oġlum saŋa ***ḳoḍur men*** “Oğlumu sana bırakıyorum.” (DLT II-375)

tilemez men *anlardın rūzīdin* ***taplamaz men*** *kim aş bėrseler maŋa* “Ben onlardan rızık istemiyorum; bana yemek yedirmelerini de istemiyorum.” (TİEM 385v/8, 9)

taḳı ḥaḳīḳat üze men ***sıġındurur men*** *anı saŋa taḳı anıŋ oġlanlarını iblīsdin taş birle atılmış* “Ben, onu ve onun evlatlarını kovulmuş şeytandan (koruman için) senin himayene veriyorum.” (TİEM 41v/5)

men ***sėzinür men*** *ay fir‘avn helāk bolmış* “Ey Firavun! Ben seni helâk olmuş zannediyorum.” (TİEM 213v/9)

aydı men ***tiler men*** *kim nikāḥ ḳılsam saŋa bu iki ḳızımda birisini* “Dedi ki: Bu iki kızımdan birisini sana nikâhlamak istiyorum.” (R 32/18a2)

ısparlayur men *işimni taŋrıḳa* “Ben, işimi Tanrı’ya havale ediyorum.” (R 35/50a1)

ey meniŋ boḍnum nė ol sizke ***ündeyür men*** *sizni ḳurtulmaḳḳa ündeyür sizler mėni otḳa* “Ey kavmim! Ne oluyor da ben sizi kurtuluşa çağırıyorken siz beni ateşe çağırıyorsunuz?” (R 35/48a3)

Teklik 2. Şahıs

nerek ***ḳaḏġurar sen*** *nerek bu sıġıt* “Niçin kederleniyorsun, bu ağlama niçin?” (KB 1233)

ḳatıġ sewdim erdi ***irer sen*** *mini* “Seni çok sevdiydim; ancak sen benden ayrılmak istiyorsun.” (KB 714)

ayı ***muŋḳarur sen*** *bu kün sen mini* “Bugün sen benim canımı çok sıkıyorsun.” (KB 4024)

nelük ***şük turur sen*** *ne boldı özüŋ* “Niçin susuyorsun, sana ne oldu?” (KB 957)

nelük ***emgetür sen*** *özüŋni küçün* “Niçin kendini zorla zahmete sokuyorsun?” (KB 4974)

sini teg et özlüg bayat kulların – saŋa ḳaldı muŋluġ ***körür sen*** *barın* “Tanrı’nın senin gibi olan kullarını sana muhtaç etti; işte bunların hepsini görüyorsun.” (KB 5193)

ölümlüg ***körür sen*** *ölüg sen tirig – sizik tutma bu kün eşüngey yirig* “Ölümlüleri görüyorsun, sen de öleceksin; her diri olan şüphesiz bir gün toprakla örtülecektir.” (KB 3785)

munuḳı ***körür sen*** *meniŋ ḫalimi – saŋa bolsu ‘ibret otı ḳıl emi* “Benim hâlimi işte görüyorsun; bu sana ibret olsun. Buna göre çaresine bak.” (KB 6174)

kelir *mü* ***sen*** *azu* ***barır*** *mu* ***sen*** “Geliyor musun yoksa gidiyor musun?” (DLT I-123)

azu ***ḳolur*** *mu* ***sėn*** *anlardın bir ter* “Yoksa onlardan bir ücret mi istiyorsun?” (TİEM 419v/9)

aydı atasıŋa ay atam nelük ***tapnur sen*** *aŋar kim eşitmez taḳı körmez taḳı yıġumaz sėndin nerseni* “Babasına: ‘Ey baba! Sen niçin ona tapıyorsun? O seni işitmez, görmez ve senden hiçbir şeyi uzaklaştıramaz.’, dedi.” (TİEM 225r/9)

aydı ey mūsā ***tileyür*** *mü* ***sen*** *öldürmek mėni* “Ey Musa! Beni öldürmek mi istiyorsun, dedi.” (R 32/13b1)

Teklik 3. Şahıs

ḳayusı ***ḳopar*** *kör ḳayusı* ***ḳonar*** *– ḳayusı* ***çapar*** *kör ḳayu suw* ***içer*** “Bak! Kimisi kalkıyor kimisi de iniyor; kimisi yüzüyor kimisi de su içiyor.” (KB 73)

ünin ötti keklik ***küler*** *ḳatġura* “Keklik (yüksek) sesle öttü; sanki katılarak gülüyor.” (KB 76)

elik külmiz ***oynar*** *çiçekler öze* "Dağ keçileri ve karacalar çiçeklerin üzerinde oynuyorlar." (KB 79)

azu ḳutsuz ajun ḳarıpmu ***munar*** "Yoksa bu kutsuz dünya yaşlanıp bunuyor mu?" (AH 448)

sipās urur *seniŋ üzele boyun bėrmişleri üçün* "Onlar, İslam'a girmelerini senin başına kakıyorlar." (TİEM 381v/1)

tutsurur *silerke taŋrı oġul ḳızlarıŋız içinde erkekke ėkki tişi üleşi teg* "Tanrı size evlatlarınız içinde erkeğe iki dişi payı kadar vermenizi emrediyor." (TİEM 59r/2)

oḳyur *silerni yarlıḳasa yazuḳlarıŋızdın küḍdürse atalmış vaḳtḳa tėgi* "O, sizin günahlarınızı bağışlamak ve sizi belli bir vakte kadar yaşatmak için çağırıyor." (TİEM 188v/6)

muŋadıp ḳutġaru ***ḳolar*** *anı* "Feryat ederek ondan yardım isitiyor." (R 32/12b3)

tileyür *yek kim ḳışursa olarnı* "Şeytan onları yoldan çıkarmak istiyor." (R 26/32a1)

Çokluk 1. Şahıs

aydılar ḳorḳmaġıl biz sewünçi ***bėrür-miz*** *saŋa bir biliglig oġul birle* "Dediler ki: Korkma, biz sana bilgin bir oğul müjdeliyoruz." (R 30/26b1)

ornayur-miz *uştmaḥ içinde nė yerde tilese-miz* "Cennette istediğimiz yere yerleşiyoruz, (diyecekler)." (R 35/21a3)

ol taŋrınıŋ nişānları ***oḳyur-miz*** *siziŋ üze rāstlıḳ üze* "İşte bunlar Tanrı'nın ayetleri. Onları sana doğrulukla okuyoruz." (R 36/91a1)

mundaġuḳ ***sınayur-miz*** *olarnı anıŋ birle kim yarlıġdın çıḳar erdiler* "İşte böylece biz yoldan çıkmalarından dolayı onları imtihan ediyoruz." (R 28/40b1)

ayġaylar nė ol bizke ***körmez-miz*** *erenlerni sanayur men sizlerdin şerlerdin* "Niye biz o kötülerden saydığımız insanları görmüyoruz, diyecekler." (R 34/69a1)

Çokluk 2. Şahıs

bu sözdin mü ***taŋlar siler*** "Şimdi bu söze mi şaşıyorsunuz?" (TİEM 389v/9)

ḥaḳḳā kim ***sewer siler*** *bu dünyānı* "Doğrusu siz bu dünyayı seviyorsunuz." (TİEM 429v/5)

küler siler *yıġlamas siler* "Gülüyorsunuz da ağlamıyorsunuz." (TİEM 389v/9)

ay meniŋ boḍnum nelük ***azarlayur siler*** *mėni* "Ey kavmim! Beni niçin incitiyorsunuz?" (TİEM 407r/4)

terk ayġaylar kim ***ḫased ḳılur siler*** *biziŋke* "Tekrar: 'Bize haset ediyorsunuz.' diyecekler." (TİEM 377v/2)

oḳnur siler *yėtürmekiŋizlerke taŋrı yolı içinde* "Tanrı yolunda harcamaya çağrılıyorsunuz." (TİEM 375v/7)

siler ***oḳıyur siler*** *bitigni* "(Hâlbuki) kitabı (Tevrat'ı) okuyorsunuz." (TİEM 6r/6)

yā taḳı ***tileyür*** *mü* ***siler*** *kim ḳolmaḳ yalavaçlarıŋızdın neçük kim ḳoldı mūsā yalavaç munda burun* "Yoksa siz peygamberinizden, bundan önce Musa peygamberin aracılık ettiği gibi aracılık etmesini mi istiyorsunuz?" (TİEM 13r/5)

ne boldı silerke ***ribāmlamas siler*** *taŋrı yolı içinde* "Size ne oldu da Tanrı yolunda harcamıyorsunuz?" (TİEM 397v/7)

nė ol sizke ***sözlemez sizler*** **"**Sizlere ne oldu da konuşmuyorsunuz?" (R 34/28a2)

ey meniŋ boḍnum nė ol sizke ündeyür men sizni ḳurtulmaḳḳa ***ündeyür sizler*** *mėni otḳa* "Ey kavmim! Ne oluyor da ben sizi kurtuluşa çağırıyorken siz beni ateşe çağırıyorsunuz?" (R 35/48a3)

ayġıl taŋrıda aḍınḳa (mu) ***fermānlayur siz*** *maŋa tapnayın ey nādānlar* "De ki: Ey cahiller! Siz bana Tanrı'dan başkasına mı tapınmamı mı emrediyorsunuz?" (R 35/14a3)

ḳaydın ***bulġanur sizler*** "Nasıl da yanlış yola (haktan batıla) saptırılıyorsunuz." (R 29/23a2)

Çokluk 3. Şahıs

uluġ toy baḳıp kör ***yaturlar*** *küḍü* "Büyük bir kalabalık mahşeri bekleyerek yatıyor." (KB 5340)

ol ol iḍi yarat(t)ı tünni kündüzni taḳı künni taḳı aynı ḳamuġ tezginmek içinde ***çaparlar*** "O, o Rab'dır ki geceyi, gündüzü, güneşi ve ayı yarattı; onların her biri birer felekte yüzüyorlar." (TİEM 237v/2)

azu ***tilerler*** *mü al ėtmek* "Yoksa tuzak mı kurmak istiyorlar?" (TİEM 387v/3)

biliŋler anlar ***ükerler*** *köküzlerini yaşınsalar andın* "Onlar, ondan gizlenmek için göğüslerini büküyorlar (kalplerinden geçeni gizliyorlar)." (TİEM 163r/8)

tilerler *kim söndürmek taŋrı yarluķını aġızları birle* "Tanrı'nın nurunu ağızlarıyla söndürmek istiyorlar." (TİEM 142r/2)

ne ol bu boḍunķa uķa ***yazmaslar*** *sözni* "Bu insanlara ne oluyor da bir türlü söz anlamıyorlar." (TİEM 67v/5)

anlar kim anlar çoma bata bātıl içinde ***oynayurlar*** "Onlar daldıkları batıl içinde oynayıp duruyorlar." (TİEM 385r/8)

azu ***ayurlar*** *mu özindin at(t)ı tėp* "Yoksa onu uydurdu mu diyorlar?" (TİEM 164r/4)

tilerler *kim öçürseler taŋrı nūrını aġızları birle* "Tanrı'nın nurunu ağızlarıyla söndürmek istiyorlar." (R 38/44a2)

anlar mu ***üleyürler*** *iḍiŋniŋ raḫmetini* "Rabbinin rahmetini onlar mı paylaşıyorlar?" (TİEM 359r/5)

kendü olar şek içinde tururlar ***oynayurlar*** "Onlar şüphe içindedirler ve oynayıp dururlar." (R 36/76b2)

baķġıl neteg ***ķoşarlar*** *taŋrı üze yalġannı* "Bak! Tanrı hakkında nasıl iftira ediyorlar." (R 26/24a3)

olar mu ***ķsmet ķılurlar*** *seniŋ iḍiŋniŋ raḫmeti(ni)* "Rabbinin rahmetini onlar mı paylaşıyorlar?" (R 36/49b2)

KARAHANLI TÜRKÇESİNDE GENİŞ / ŞİMDİKİ ZAMAN KİPİ ÇEKİMİ	
1. Teklik	-r men, -Ar men, -Ir men, -Ur men
2. Teklik	-r sen, -Ar sen, -Ir sen, -Ur sen
3. Teklik	-r, -Ar, -Ir, -Ur
1. Çokluk	-r-miz, -Ar-miz, -Ur mIz, -ur biz
2. Çokluk	-r siler, -Ar siz, -Ar siler, -Ir siler, -Ur siz, -Ur siler, -Ur sizler
3. Çokluk	-rlAr, -ArlAr, -IrlAr, -UrlAR

IV. 1. 4. GELECEK ZAMAN KİPİ

Gelecek zaman kipi henüz gerçekleşmemiş olan; fakat fiilin ortaya koyduğu iş, oluş veya hareketin gelecekteki bir zaman kesiminde mutlaka gerçekleşeceğini bildiren

kiptir.[265] Gelecek zaman eklerinin Karahanlı Türkçesinde, asıl işlevlerinin yanı sıra geniş zaman bildirdikleri durumlara ait örnekler de mevcuttur.

Karahanlı Türkçesi, gelecek zaman kipinin kullanılışı bakımından oldukça zengin bir görüntü arz etmekte ve bu zamanın Karahanlı Türkçesinde birden fazla ekle karşılandığı görülmektedir. Bu bakımdan biz, Karahanlı Türkçesinde gelecek zaman kipinin çekimini diğer haber kiplerinden farklı olarak eke dayalı bir sınıflandırmaya tabi tutarak ortaya koymaya çalıştık. Karahanlı Türkçesinde kullanılan gelecek zaman ekleri, şahıslara göre çekimleri ve işlevleri şöyledir:

IV. 1. 4. 1. –DAçI

Gelecek zaman eki görevinde de kullanılabilen bir sıfat-fiil eki olan *–DAçI*, daha Eski Türkçe döneminde bir şekil ve zaman eki durumuna geçmiştir.[266] Orhun Türkçesinde *l, n, r* ünsüzlerinden sonra tonlu, diğer ünsüzlerden ve ünlülerden sonra ise tonsuz biçimleriyle kullanılmıştır. Uygur Türkçesinde itibaren gelecek zaman eki gibi kullanılma görevini yavaş yavaş *–GAy* ekine bırakarak ağırlıklı olarak gelecek zaman anlamı taşıyan sıfat-fiil eki görevinde kullanılmaya başlamıştır.[267] Bu ekin gelecek zaman kipi görevinde kullanıldığı örnekler Karahanlı Türkçesinde de bulunmaktadır. Ekin örneklerinin diğer eserlere nazaran özellikle TİEM'de arttığı dikkati çekmektedir.

-DAçI ekinin Karahanlı Türkçesinde gelecek zaman eki görevinde kullanıldığı durumlara ait tespit edebildiğimiz örnekler ve şahışlara göre çekimi şöyledir:

Teklik 1. Şahıs: -DAçI men

Ekin teklik 1. şahısta tonsuz ünsüzlü biçimi tespit edilememiştir. Tonlu ünsüzle biten fiillere tonlu ünsüzle biçimiyle eklenir:

aydı men ***ḳaldaçı men*** *sėni kişilerke başçı* "Seni insanlara imam yapacağım, dedi." (TİEM 14v/8)

[265] Korkmaz (2003), s. 623.
[266] Kemal Eraslan, Eski Türkçede İsim-Fiiller, İstanbul Üniv. Edebiyat Fakültesi Yay., İstanbul, 1980, s. 61-62.
[267] Nesrin Bayraktar, Türkçede Fiilimsiler, TDK Yay., Ankara, 2003, s. 97-98.

*ançada kim aydı iḍiŋ ferişte*lerke men ***ḳaldaçı men*** *yer içinde ḫalīfe* “Rabbin meleklere: ‘Ben yeryüzünde bir halife yaratacağım.’ dedi.” (TİEM 5r/1)

ayġıl ay meniŋ boḍunum ḳalıŋlar öziŋizler üze men ***ḳaldaçı men*** “De ki: Ey kavmim! Bütün varlığınızla yapın yapacağınızı. Ben yapacağımı mutlaka yapacağım.” (TİEM 108v/2)

aydı taŋrı men ***indürdeçi men*** *anı silerniŋ üze* “Tanrı: ‘Ben onu üzerinize indireceğim.’, dedi.” (TİEM 94v/5)

yārī bėrdeçi men *silerke miŋ ferişte*lerdin uḍalınşu keligliler “Ben peşpeşe gelen binlerce melekle sizlere yardım edeceğim.” (TİEM 132r/6)

Teklik 2. Şahıs: -DAçI sen

Tonlu ünsüzle bittiği tespit edilen bir örnekte fiile tonlu ünsüzlü biçimiyle eklenmiştir:

bolġay kim sen ***öldürdeçi sen*** *özüŋni anlarnıŋ izleri üze eger kėrtgünmeseler bu sözke ḳaḍġun* “Eğer bu söze inanmazlarsa sen arkalarından kaygı ile kendini üzeceksin.” (TİEM 214v/8)

Teklik 3. Şahıs: -DAçI

Ünlüyle biten fiillere tonlu ünsüzlü biçimiyle eklenir:

kim muŋaḍsa açlıḳ içinde ***uġramadaçı*** *yazuḳḳa* “Kim açlık hâlinde dara düşer de (haram etlerden yerse) günaha uğramayacaktır.” (TİEM 80r/4)

Tonsuz ünsüzle biten fiillere tonsuz ünsüzlü biçimiyle eklenir:

ḫabib sawçı yolı mini ***yetteçi*** “Sevgili habercinin yolu beni selamete götürecektir.” (KB 388)

Tonlu ünsüzle biten fiillere tonlu ünsüzlü biçimiyle eklenir:

usal bolma ay tirig ***boldaçı*** *– tirig bolduŋ erse özüŋ* ***öldeçi*** "Ey hayatta olan! Gafil olma. Bugün dirisin, fakat bir gün mutlaka öleceksin." (KB 1066)

ol erür anıŋ vadesi ***keldeçi*** *ol* "Onun vaadi elbette gerçekleşecektir." (TİEM 226v/4)

çın uluġ kün ***keldeçi*** *turur* "Büyük gün elbette gelecektir." (TİEM 229r/3)

yanut bėrdeçi *anlarḳa taŋrı anıŋ kim aydılar būstānlar aḳar anıŋ altınında arıḳlar meŋgü ḳalıġlılar* "Onların bu sözünden dolayı Tanrı, içinde ebedi kalacakları ve altından ırmaklar akan cennetleri mükâfat olarak verecek." (TİEM 90v/7)

bütünlükün ol kim va'de ḳıldıŋızlar ***keldeçi*** *ol* "Size edilen vaat muhakkak başınıza gelecektir." (TİEM 108v/1)

taŋrı ***kewdeçi*** *ol kėrtgünmeglilernin alını* "Tanrı inkâr edenlerin tuzağını zayıflatacaktır." (TİEM 133r/2)

ol ölüm ***keldeçi*** *turur silerke* "Ölüm sizlere mutlaka gelecektir." (TİEM 409v/9)

Çokluk 1. Şahıs: -DAçI miz

Tonlu ünsüzle bittiği tespit edilen bir örnekte fiile tonlu ünsüzlü biçimiyle eklenmiştir. Sadece bir örnekte tespit edilebilmiştir:

yoḳ bir silerdin meger biz yoḳ yoḍun ***ḳıldaçı miz*** *anı ḳıyāmet künide öŋdün* "Sizlerden bir (memleket) yoktur ki biz onu kıyamet gününden önce helâk etmeyelim." (TİEM 210r/9)

Çokluk 2. Şahıs: -DAçI siler

Çokluk 2. şahısta iki örnekte tespit edilebilmiştir. Tonsuz ünsüzle biten iki fiilin birine tonlu, diğerine ise tonsuz ünsüzlü biçimiyle eklenmiştir:

biliŋler siler ***ḳavuşdaçı siler*** *aŋar* "Bilin ki siz ona kavuşacaksınız." (TİEM 27r/8)

ḳaçan kirse siler aŋar siler ***ut(t)açı siler*** "Oraya bir kez girerseniz zaferi kazanacaksınız." (TİEM 83r/8)

Çokluk 3. Şahıs: -DAçIlAr

Tonsuz ünsüzle bittiği tespit edilen bir örnekte fiile tonlu ünsüzlü biçimiyle eklenmiştir:

anlar ***ḳavuşdaçılar*** *iḍilerine* "Onlar Rablerine kavuşacaklar." (TİEM 165v/4)

IV. 1. 4. 2. -GA

Karahanlı Türkçesinde *–GAy* eki ile birlikte yoğun olarak kullanılan temel gelecek zaman eklerinden birisidir. Ekin, bu fonksiyonun yanı sıra bazı örneklerde geniş zamanı ifade ettiği durumlar da bulunmaktadır.

Mansuroğlu bu ekin Kutadgu Bilig'den başlamak üzere Doğu Türkçesinde Çağatay Türkçesi devri boyunca *-GAy* eki ile birlikte aynı görevde kullanıldığını, gereklilik ve yakını manalarının zaman içerisinde gelecek zaman manasına kaydığını söyler. Hatta Schinkewitch'in bu ekin Rabgûzî'de dilek bildiren *–GU* gelecek zaman ekiyle kullanışta gelişi güzel yer değiştirdiğini belirttiğini de vurgulayan Mansuroğlu, "Bu durum karşısında Türkçede hece sonunda *y*'ler düşmediğine göre ekimizin aynı devirde, aynı fonksiyonda pek çok kullanıldığını gördüğümüz *–ġu / -gü* ekinin tesiri altında yani analogya yolu ile meydana geldiğini kabul etmemiz gerekir. Bundan dolayıdır ki ekin bu şekilde kullanılışında teklik birinci şahıs alameti olarak bazan şahıs zamirleri yerine iyelik (possesivum) ekleri ile de çekimlendiğini görmekteyiz." şeklinde görüş belirtir.[268] Ekin kullanım seyri bakımından iyelik ekiyle çekimlenmiş şekillerinin az da olsa Karahanlı Türkçesi metinlerinden R'de tespit edilmiş olması (sadece teklik 1. şahıs) Mansuroğlu'nun düşüncelerini destekler niteliktedir. Ancak ekin gelecek zaman çekiminde şahıs ifadesi için ağırlıklı olarak şahıs zamirleri kullanılır. Çokluk 3. şahısta *–lAr* eki doğrudan doğruya gelecek zaman ekine ilave edilmektedir. Çokluk 1. şahıs için de bir ekleşmenin olduğunu söyleyebiliriz.

-GA eki, ünlü, tonsuz ünsüz ve tonlu ünsüzle biten fiillere tonlu ünsüzlü biçimiyle eklenir. Çokluk 3. şahısta bir örnekte ekin, tonsuz ünsüzle biten fiilden sonra tonsuz ünsüzlü biçimiyle kullanımı tespit edilmiştir: *bulmaz sen bir ögürni kim* ***tapḳalar*** *taŋrıḳa hem soŋ künke dost tutarlar kim ḫilāf ḳılsa taŋrıḳa yime yalavaçıŋa* "Tanrı'ya

[268] Mecdut Mansuroğlu, "Türkçede –ğu Ekinin Fonksiyonları", Türkiyat Mecmuası, C. X, 1953, s. 347; Mecdut Mansuroğlu, "Türkçede –ğay / -gey Eki ve Türemeleri", Jean Deny Armağanı, Ankara, 1958, s. 171-183; ayrıca bk. Toprak (2005), s. 248.

ve ahiret gününe iman edecek hiçbir kavmi Tanrı'ya ve peygamberine isyan eden kimselerle dost edinir bulamazsın." (R 38/14b1)

Teklik 1. Şahıs: -GA men / -GAm

saŋa men kerekiŋ baḳa ***turġa men*** "Senin için gerekli olar şeyleri ben takip edeceğim." (KB 541)

ḳamuġ işleriŋni sewe ***ḳılġa men*** "Bütün işlerini severek yapacağım." (KB 541)

yorı barġıl emdi sen ewde küḍez – saŋa ***kelge men*** *anda yatma sen az* "Haydi, şimdi sen git, evde bekle; ben sana geleceğim, bugün biraz geç uyursun." (KB 5005)

işiŋ ***itge men*** *tip ḳatıġ ḳur badı* "İşini yapacağım diye kesin söz verdi." (KB 542)

aydı kim tansa ėrinçlendürgey men anı az yana ***ḳoparġa men*** *anı ot ḳınıŋa* "Dedi ki: Ben inkâr edeni de nasiplendireceğim ve sonra ateş azabına sürükleyeceğim." (TİEM 15r/5)

eḍgü ***bolġa men*** *öz anam birle* "Ben öz anneme iyi bir evlat olacağım." (R 31/13a1)

ayġıl eger ḳışsa men anıŋ üçün ***azġa men*** *özüm üze* "De ki: Eğer doğru yoldan saparsam ben kendim doğru yoldan çıkmış olacağım." (R 33/61a3)

hergiz ***bolmaġam*** *yārīçi yazuḳluġlarḳa* "Artık günahkârlara arka çıkmayacağım." (R 32/12a3)

eger yıġılmasa iki yüzlügler (...) çav kemişgen(ler) kend içre ***sekirtgem*** *sėni olar üze* "Eğer iki yüzlüler, şehirde dedikodu yaparak dolaşanlar vazgeçmezlerse seni onlara musallat edeceğim." (R 33/22a2)

keldürgem *sizke andın bir pāre ot azu bulġay men ot üze köni yol* "Size ondan bir ateş parçası (kor) getireceğim veya ateşin yanında bir rehber bulacağım (dedi)." (R 31/38b2)

aydı esenlik seniŋ üze yarlıḳatu ***tilegem*** *sėni iḍimdin* "Esen kal; Rabbimden senin için mağfiret dileyeceğim, dedi." (R 31/18b2)

Teklik 2. Şahıs: -GA sen

yaḳın ***bolġa sen*** *künde ötrü maŋa* "Böylece sen her gün bana daha yakın olacaksın." (KB 853)

ol işler buzulġay ökünç ***bulġa sen*** "Bütün bu işler düzelecek ve sen de pişman olacaksın." (KB 5736)

saŋa yazsa men sen ***keçürmege sen*** "Sana karşı kusur işlesem beni affetmeyeceksin." (KB 3769)

saḳınġa sen *anlarḳa barça tururlar* "Sen onları derli toplu sanırsın." (TİEM 404v/8)

körge sen *iki yüzlüglerni yüz ewrerler sėndin* "Senden yüz çeviren iki yüzlüleri göreceksin." (R 26/32b1)

Teklik 3. Şahıs: -GA

sözüŋ kizlemese başıŋ ***barġa*** *terk* "Sırrını saklamazsan başın derhâl gidecektir." (KB 2683)

bu erdem bile bolsa sü başçısı – yağı ***sançġa yaḍġa*** *yağınıŋ küsi* "Bu erdemlerle komutan olursa, düşmanı yenecek ve onun ününü yere serecektir." (KB 2329)

bu til yasıŋa ḳorḳsa emdi özüŋ – yatu ***ḳalġa*** *barça asıġlıġ sözüŋ* "Şimdi sen bu dilin zararından korksan, bütün faydalı sözlerin olduğu yerde kalacaktır." (KB 983)

aġırlıġ açıġ ***artġa*** *mindin saŋa* "Benden sana karşı itibar ve ihsan artacaktır." (KB 853)

inanç ḳılmaġa *dünya* ***ḳoḍġa*** *sini* "Dünyaya da güvenmemeli; zira o da seni bırakacaktır." (KB 1091)

yarın ***bolġa*** *eḍgü yigü keḍgülüg* "Yarın (bunlar) senin için iyi yiyecek ve giyecek olacaktır." (KB 232)

keçürmiş tiriglik saŋa ***bolġa*** *tüş – negü ḳıldıŋ erse yanut* ***kelge*** *tüş* "Geçirdiğin hayat sana bir düş gibi olacak; ne yaptınsa bunun karşılığını göreceksin." (KB 3571)

negü ***bilge*** *tilwe bilig ḳadrini* "Deli, bilginin kadrini nereden bilecek." (KB 473)

açıġ bolġa *yarın ḳoḍup barduḳuŋ* "(Fakat) yarın bırakıp gitmen acı olacak." (AH 436)

ol kün ***kelge*** *amarı iḍiŋ belgüleri* "Rabbinin bazı alametleri o gün gelecek." (TİEM 111v/7)

Çokluk 1. Şahıs: -GA-miz

satġın ***almaġa miz*** *ol bahā birle neçe yime bolsa yawuḳluḳ iḍisi* "Akrabamız da olsa (yeminimizi) hiçbir bedelle değişmeyeceğiz." (TİEM 93r/9)

kigürgemiz *anlarnı ėrinç būstānlarıŋa* “Onları nimeti bol cennetlere girdireceğiz.” (TİEM 88v/4)

keldürge-miz *ök saŋa cādūluḳnı anıŋ teg* “Biz de sana aynen onun gibi bir büyü getireceğiz.” (R 31/51a3)

Çokluk 2. Şahıs: -GA sizler / -GA siler

apaŋ ***bolġa siler*** *sėzik içinde anıŋdın kim indürdimiz ḳulumız üze* “Eğer kulumuza indirdiğimiz (Kur’an’dan) şüpheleneceksenız...” (TİEM 4r/4)

bolġay kim *raḥm ḳılınġa sizler* “Umulur ki bağışlanırsınız.” (R 34/9a2)

bolġay kim ***ḳurtulġa sizler*** “Umulur ki kurtulursunuz.” (R 29/5b1)

bolġa kim ***yarlıḳanġa sizler*** “Umulur ki bağışlanırsınız.” (R 28/63a1)

bolġay kim ***ġalebe ḳılġa sizler*** “Belki üstün geleceksiniz.” (R 35/88a1)

yanġa sizler *ziyānlıġ bolup sizler* “Yoksa ziyana uğrayıp döneceksiniz.” (R 27/34b2)

munu ***bilge sizler*** “Bunu (başınıza gelecekleri) anlayacaksınız.” (R 28/10a1)

Çokluk 3. Şahıs: -GAlAr, -ḳalar

aŋar ***birgeler*** *neŋ ḳaçan ḳolsa terk* “Ona da istediği malı hemen vereceklerdir.” (KB 2805)

atıŋ eḍgü bolġay sini ***sewgeler*** *– saŋa ḳatlayın tip tözü* ***iwgeler*** “Adın iyi olacak ve insanlar seni sevecek; herkes seninle dost olmak için acele edecek.” (KB 4258)

siziksiz mini aşḳa ***ündegeler*** *– men ündep olar ma maŋa* ***kelgeler*** “Şüphesiz beni yemeğe çağıracaklar; ben çağırınca onlar da bana gelecekler.” (KB 4570)

bėrgeler *uzün anig kuziŋe* “Kendilerini onun gözüne feda edecekler.” (DLT II-153)

ündegeler *olarnı ap* ***icābet ḳılmaġalar*** *olarḳa* ***körgeler*** *ḳınnı* “Onları çağıracaklar fakat onlar icabet etmeyecekler ve böylece azabı görecekler.” (R 32/41a2, 41b1)

olar ***soruşmaġalar*** “Onlar birbirlerine de soramayacaklar.” (R 32/42a2)

fermānlaġay men oḳ olarḳa ***aḍınatġalar*** *taŋrı törütmişini* “Onlara emredeceğim de Tanrı’nın yarattığını değiştirecekler.” (R 26/81a2)

bolġay kim bu ögür ***bolġalar*** *köni yolḳa könmişlerdin* “Umulur ki bu kavim doğru yola girmişlerden (hideyete erenlerden) olacaktır.” (R 29/13b3)

*olar **feryād ḳılġalar** anıŋ içinde* “Onlar, onun (cehennemin) içinde feryat edecekler.” (R 33/77b3)

yime yaraġları bolmaġay tuturmaḳḳa hem boḍunlarıŋa **yanmaġalar** “(O zaman) vasiyette bulunmaya güçleri yetmeyecek ve ailelerine de dönemeyecekler.” (R 34/11a3)

*tandılar olar aŋar kiḍin **bilgeler*** “Onlar onu inkâr ettiler; daha sonra anlayacaklar.” (R 34/44a2)

*bulmaz sen bir ögürni kim **tapḳalar** taŋrıḳa hem soŋ künke dost tutarlar kim ḫilāf ḳılsa taŋrıḳa yime yalavaçıŋa* “Tanrı’ya ve ahiret gününe iman edecek hiçbir kavmi Tanrı’ya ve peygamberine isyan eden kimselerle dost edinir bulamazsın.” (R 38/14b1)

IV. 1. 4. 3. –GAlIr, -ḳalır

Yakın gelecek zaman bildiren ve eklendiği fiile “-mAk üzere” anlamı katan bir ektir. Brockelmann bu eki, zarf-fiil bahsinde *–ġalı / -geli* eki içinde ele almıştır.[269] Bang’a göre bu ek, *–ġalı / -geli* zarf-fiil ekiyle *kel-* fiilinin geniş zamanının haploloji yoluyla birleşmesinden meydana gelmiştir.[270] Hamilton ise bu ek hakkında “-e başlamak, bir eylemi yapmak üzere olmak anlamı veren, geniş zamanı oluşturan, eylemlere gelen türetme eki” açıklamasını yaptıktan sonra “bu ekin kökeninde kuşkusuz *kel-* “gelmek, -e gelmek” eylemini görmek gerekir; eylemlere gelen bu *-ġalı / -geli* eki de doğal olarak aynı eylemin ulaçlı biçimini gösteriyor.” şeklinde görüş belirtmiştir.[271] Ş. Tekin de ekle ilgili olarak şunları söyler: “*-KAlir* eki belki de *kal-* veya *kel-* yardımcı fiillerinden türemiştir; sonuna geldiği fiilin gösterdiği işi çabuklaştırır: *at-kalır* “hemen atar”, *kirkelir sen* “hemen girersin”, *birtülkelir üçün* “bildirmek için”. Bu manalardan sondaki *–ir*’in geniş zaman eki olduğu açıkça görülüyor; ancak bunun aslında esas fiil ile hangi “zarf-fiil” vâsıtasiyle birleşmiş olduğu kesin olarak tespit edilemiyor, herhalde *–a* veya *–u* olmalıdır; *-p* veya diğerlerinin çabuk aşınabileceğini tasavvur etmek güçtür.”[272]

---

[269] Brockelmann (1954), s. 251.
[270] bk. Ercilasun (1984), s. 133.
[271] Hamilton (1998), s. 250.
[272] Şinasi Tekin, “Eski Türkçe”, Türk Dünyası El Kitabı, C. II, Dil, Kültür, San’at, TKAE Yay., 2. bs., Ankara, 1992, s. 99.

Karahanlı Türkçesinde bu ekle sadece teklik 1. ve 3. şahıslara ait yakın gelecek zaman örnekleri tespit edilebilmiştir. Özellikle DLT'deki kullanımlar ekin yakın gelecek zaman bildirme fonksiyonunu açık olarak yansıtmaktadırlar.

-GAlIr eki, ünlü, tonsuz ünsüz ve tonlu ünsüzle biten fiillere tonlu ünsüzlü biçimiyle eklenir. Teklik 3. şahısta bir örnekte ekin, tonsuz ünsüzle biten fiilden sonra tonsuz ünsüzlü biçimiyle kullanımı tespit edilmiştir: *ol taġḳa* ***aġḳalır*** "O, dağa çıkmak üzeredir." (DLT I-415)

Teklik 1. Şahıs: -GAlIr men

men ***turġālır men*** "Ben kalkmak üzereyim." (DLT I-415)
men ***barġālır men*** "Ben gitmek üzereyim." (DLT I-415)

Teklik 3. Şahıs: –GAlIr, -ḳalır

tirilmiş bu canlıġ ***canın alġalır*** "Yaşayan bu canlının canını alacaktır." (KB 1472)
künüm ***batġalır*** *teg yarumaz tünüm* "Güneşim batacak gecem ise aydınlanmayacak gibidir." (KB 1072)
sewünç azu ni'met turu ***ḳalġalır*** *– saḳınç ḳaḍġu miḫnet maŋa* ***kelgelir*** "Sevinç, arzu ve nimetler geride kalmak üzeredir; endişe, kaygı ve mihnet ise bana gelmek üzeredir." (KB 1070)
ölüm ***yetgelir*** *terk otı ḳıl emi* "Ölüm yetişmek üzeredir, çabuk çaresine bak." (KB 6167)
ol ewke ***kirgēlir*** "O, eve girmek üzeredir." (DLT I-415)
ol taġḳa ***aġḳalır*** "O, dağa çıkmak üzeredir." (DLT I-415)
ol yā ***ḳurġalır*** "O, yay kurmak üzeredir." (DLT I-415)

IV. 1. 4. 4. -GAy, -ḳay

Karahanlı Türkçesinin temel gelecek zaman eklerindendir. Mansuroğlu bu ekin Eski Türkçenin Uygur devresinden başlamak üzere Orta Asya Doğu Türkçesinde, Kıpçak Türkçesi ile devamı sayılabilecek yeni ağızlarda ve dar olarak Eski Anadolu

Türkçesinin eski Türk yazı dili tesiri gösteren metinlerinde görüldüğünü belirterek gereklilik, dilek ve gelecek zaman fonksiyonlarına ait örnekler vermektedir.[273] Bu eklerle yapılan gelecek zaman çekiminde şahıs ifadesi için şahıs zamirleri kullanılır. Çokluk 1. şahısta bir ekleşme temayülü dikkati çekmektedir. Çokluk 3. şahısta ise *–lAr* doğrudan doğruya gelecek zaman ekine eklenir.

-GAy eki, ünlü, tonsuz ünsüz ve tonlu ünsüzle biten fiillere tonlu ünsüzlü biçimiyle eklenir. Örnekleri az da olsa ekin, tonsuz ünsüzle biten fiilden sonra tonsuz ünsüzlü biçimiyle kullanımları da tespit edilmiştir.

Teklik 1. Şahıs: -GAy men

neteg ***tapnuġay men*** *bu ol çın sözüm* "Doğruyu söylüyorum. Sana layıkıyla nasıl kulluk edeceğim?" (KB 3055)

ḳaçan ***tıŋlaġay men*** *olarnıŋ sözin – apaŋ sözleseler öküş ya azın* "İster çok ister az söylesinler; ben onların sözüne kulak asmayacağım." (KB 5883)

umınç ***kesmegey men*** *saŋa ay umınç* "Ey ümidim! Senden ümidimi kesmeyeceğim." (KB 6515)

men ***barġay men*** *yamu* "Ben gideceğim, sen de göreceksin." (DLT II-272)

men et ***toġrāġāy men*** "Ben et doğrayacağım." (DLT II-310)

eşyēk ayur başım bolsa sondurıda sūw ***içgey men*** **"**Eşek: 'Başım esen olsa da (denizden) su içeceğim.', der." (DLT I-365)

aydı ***öldürgey*** *ök* ***men*** *sėni* "Seni öldüreceğim, dedi." (TİEM 83v/5)

aydı kim tansa ėrinçlendürgey men anı az yana ḳoparġa men anı ot ḳınıŋa "Dedi ki: Ben inkâr edeni de nasiplendireceğim ve sonra ateş azabına sürükleyeceğim." (TİEM 15r/5)

küḍe ***bėrgey men*** *anlarḳa* "Onlara mühlet vereceğim." (TİEM 419v/9)

aydı bütünlükin ***tutġay men*** *ḳullarıŋdın ülüş teŋlenmiş* "Yemin ederim ki kullarından belli bir pay edineceğim, dedi." (R 26/80b1)

ḳaşurġay men *oḳ olarnı* "Onları mutlaka saptıracağım." (R 26/80b3)

Teklik 2. Şahıs: -GAy sen / -ḳay sen

[273] bk. Mansuroğlu (1958), 171-183.

kimi ***sözlegey sen*** *kişi bolmasa* “Etrafında kimse yoksa kiminle konuşacaksın.” (KB 3424)

sewinçin ***keçürgey sen*** *öḍlek küni* “Ömrünü huzur içinde geçireceksin.” (KB 4481)

kimni sürse taŋrı ***bulmaġay sen*** *aŋar yārīçi* “Tanrı kimi lanetlerse artık ona yardımcı kimseyi bulamayacaksın.” (TİEM 64v/9)

bulġay sen *anlarnı kişilerde suḳraḳı tiriglik üze anlardın ortaḳ ḳattılar* “Onları, insanlardan hayata en düşkünü ve Tanrı’ya ortak koşanlar olarak bulacaksın.” (TİEM 11v/6)

bulġay *ök* ***sen*** *kişide ḳatıġraḳı düşmenraḳ anlarḳa kim kėrtgündiler cuhūdnı anlarnı kim ortaḳ ḳat(t)ılar* “İman edenlere insanlar içerisinde en kötü düşman olarak Yahudileri ve Tanrı’ya ortak koşanları bulacaksın.” (TİEM 90r/9)

körgey sen *üküşni anlardın ewrülürler anlar kim kėrtgünmediler* “Onların iman etmeyenlerle birlikte hareket ettiklerini görürsün.” (TİEM 90r/6)

aġḳay *oḳ* ***sen*** *ḥālḳa ḥāldın* “O zaman sen hâlden hâle geçeceksin.” (TİEM 439v/2)

kimni kim yıratsa taŋrı hergiz ***bulmaġay sen*** *aŋa yārīçi* “Tanrı kimi rahmetinden uzaklaştırsa ona gerçek bir yardımcı bulamazsın.” (R 26/25b2)

kimni kim ḳışursa taŋrı hergiz ***bulmaġay sen*** *aŋa yol* “Tanrı kimi saptırırsa sen onun için doğru yol bulamazsın.” (R 26/54a3)

eger ḳarar ḳılsa munu ***körgey sen*** *mėni* “Eğer o (dağ) yerinde durursa sen de beni göreceksin.” (R 28/22a2)

Teklik 3. Şahıs: -GAy

keserde aḍın ***bulmaġay*** *ol mini* “Hüküm verirken hiçbiri beni farklı bulmaz.” (KB 818)

biligligke ***bolġay*** *biligdin teŋiz* “(Bu kitap) bilen için bir bilgi denizi olacaktır.” (KB B-9)

kiḍin me kim ***ayġay*** *munı teg uza* “Sonra kim bunu böyle ustaca söyleyecek.” (KB B-24)

yana ***ıḍġay*** *ilig saŋa kelgey öz* “Hükümdar beni sana tekrar gönderecek ve ben de geleceğim.” (KB 3863)

itilgey ili hem ***bayuġay*** *kişi* “Memleketi düzene girecek ve insanlar da zenginleşecektir.” (KB 2240)

yıraḳ turġıl anda ***tegürgey*** *yası* “Ondan uzak dur; yoksa sana zararı dokunur.” (KB 781)

buḍun tili yawlaḳ sini ***sözlegey*** “Halkın dili kötüdür; seni söyler durur (çekiştirir).” (KB 194)

ol ewke ***barġay*** “O, eve gidecek.” (DLT I-414)

tarılmaġay *törkünüm* “Oymağım dağılmayacak.” (DLT II-67)

ol maŋa ***kelgey*** “O, bana gelecek.” (DLT I-414)

s̱ena mu ***ayuġay*** *seza bu tilim* “Bu dilim sana olan senayı layıkıyla söyleyecek mi?” (AH 3)

aydılar ***yuḳamaġay*** *bizni ot meger sanlıġ künler* “Bize sayılı günler hariç ateş asla dokunmayacak, dediler.” (TİEM 9v/6)

neteg ***bolġay*** *ḳaçan cānların alsa olarnıŋ ferişteler urġaylar yüzlerini arḳalarını* “Ya melekler onların yüzlerine ve sırtlarına vurarak canlarını alırken durumları nasıl olacak?” (TİEM 374r/1)

tevbe bėrgey *siler üze* “Tövbenizi kabul edecek.” (TİEM 7r/3)

kigürgey *anlarnı uştmaḫḳa* “Onları cennete girdirecek.” (TİEM 372r/5)

eger yanışsa siler tėgişürüp ***keldürgey*** *bir gürūhnı silerde öŋin* “Eğer ondan yüz çevirirseniz başka bir kavmi yerinize getirir.” (TİEM 374v/9)

ḳorḳuŋlar taŋrıda bolġay kim ***raḥm ḳılġay*** “Tanrı’dan korkun; umulur ki merhamet eder.” (R 37/60b3)

Çokluk 1. Şahıs: -GAy-miz

Çokluk 1. şahısta zaman zaman ekle şahıs arasına *oḳ* pekiştirme edatının girdiği görülmektedir:

sorġay *oḳ* ***miz*** *ıḍılmış yalavaçlarḳa* “Gönderilmiş peygamberlere de soracağız.” (TİEM 113r/1)

sınaġay *oḳ* ***miz*** *silerni* “Sizleri sınayacağız.” (TİEM 18r/9)

munu ***arturġay miz*** *eḍgülük ḳılıġlılarnı* “İyilik yapanlara bunu artıracağız.” (TİEM 7v/1)

yarlıġı ***tutġay miz*** *silerke emeri iş içinde* “Bazı hususlarda size itaat edeceğiz.” (TİEM 374v/9)

aydı munı ***öldürgey miz*** *oğlanları tirig ḳoḍġay miz ḳızlarını* “Oğlanlarını öldüreceğiz; kızlarını diri bırakacağız, dedi.” (TİEM 123r/8)

örtgeymiz *silerdin yawuzluḳlarıŋızdın* “Sizin günahlarınızı örteceğiz.” (TİEM 35r/6)

ançada aydıŋızlar ay mūsā ***kėrtgünmegey miz*** *saŋa ançaġa tėgrü körmegińçe taŋrı āşkārā açuḳ* “Bir vakit: ‘Ey Musa! Biz Tanrı’yı açıkça görmedikçe sana inanmayacağız.’ dediniz.” (TİEM 7r/3)

taḳı kim tilese dünyānıŋ yanutını ***bėrgey miz*** *aŋa andın* “Her kim dünya nimetini isterse ona ondan vereceğiz.” (TİEM 51v/7)

kim ḳılsa anı teŋdin keçrü küç ḳılu harayna ***kigürgey miz*** *anı otḳa* “Her kim de ölçüyü kaçırarak, zulmederek onu yapsa, şüphesiz onu ateşe girdireceğiz.” (TİEM 62r/6)

yoḳa ***bėrgey miz*** *anlarḳa yėmişler birle yme et birle anıŋdın kim ārzūlarlar* “Onlara arzuladıkları meyvelerden ve etten bol bol vereceğiz.” (TİEM 386v/7)

mundaġuḳ ***cüftlendürġay-miz*** *ḳara közlüg kėŋ közlüg uraġutlar birle* “Hem onları kara ve iri gözlü hurilerle evlendireceğiz.” (R 36/87b1)

çıḳarġay-miz *oḳ sėni ey şu‘ayb hem yime anlarnı kim bittiler seniŋ birle* “Ey Şuayb! Seni ve seninle birlikte inananları çıkaracağız.” (R 28/2a1)

boyun ***suġay-miz*** *ba‘żı işler içinde* “Bazı işlerde (size) itaat edeceğiz.” (R 37/19a3)

hem ***ıḍġāy oḳ-miz*** *seniŋ birle ya‘ḳūb oğlanlarını* “İsrailoğullarını seninle göndereceğiz.” (R 28/16a3)

kigrür-miz olarnı otḳa tegme yolı kim çovlansa terileri ***tegşürgey-miz*** *olarḳa teriler anda aḍın* “Onları ateşe girdireceğiz, derileri yandıkça başka derilerle değiştireceğiz.” (R 26/27b2)

ḳoḍu ***bėrgey-miz*** *anı ol kim peẕīrledi kigürgey-miz tamuġḳa* “Onu, o yolda bırakıvereceğiz ve cehenneme atacağız.” (R 26/79a2, 3)

eger açsa sen bizdin ḳın ***bitgey-miz*** *saŋa* “Eğer azabını bizden kaldırırsan sana inanacağız.” (R 28/16a2)

Çokluk 2. Şahıs: -GAy siz / -GAy sizler / -GAy siler, -ḳay siler

hergiz ʻāciz ***ḳılumaġay siz*** *anı ḳaçmaḳın* “Kaçmakla da onu aciz bırakmayacaksınız.” (TİEM 425v/2)

aygıl anlarḳa kim küfr ketürdiler ***yeŋilgey siz*** *taḳı yandurulġay siz tamuġ tapa* “İnkâr edenlere de ki: Yenileceksiniz ve cehenneme sürüleceksiniz.” (TİEM 39r/1, 2)

aygıl ***çıḳmaġay siler*** *meniŋ birle* “De ki: Artık benimle (savaşa) çıkmayacaksınız.” (TİEM 147v/7)

aygıl uḍu ***barmaġay siler*** *biziŋke* “De ki: Siz asla arkamızdan gelmeyeceksiniz.” (TİEM 377v/1)

bolġay kim siler ***saḳlanġay siler*** “Umulur ki korunursunuz.” (TİEM 21r/4)

harayna ***ündegey siler*** *bir boḍun tapa ḳatıġ küç iḍileri toḳışġay siler anlar birle* “Siz çok yakında çok kuvvetli bir kavme karşı savaşmaya çağrılacaksınız.” (TİEM 377v/3)

tökmegey siler *ḳanlarıŋıznı çıḳarmaġay siler etözüŋüzlerni sarāylarıŋızdın* “Kanlarınızı dökmeyeceksiniz ve birbirinizi diyarınızdan çıkarmayacaksınız.” (TİEM 10r/5, 6)

bolġay kim saḳnuḳluḳ ***ḳalġay sizler*** “Umulur ki (Tanrı’dan) sakınırsınız.” (TİEM 4r/2)

eger ḳılmadıŋızlar erse hergiz ***ḳılmaġay*** *oḳ* ***siler*** “Eğer yapmadıysanız hiçbir zaman yapmayacaksınız.” (TİEM 4r/6)

yaḳın kelmeŋler bu yıġaçḳa ***bolġay siler*** *küç ḳılıġlılardın* “Bu ağaca yaklaşmayın; yoksa zalimlerden olursunuz.” (TİEM 5v/3)

bolġay kim siler ***şükr ötegey siler*** “Umulur ki şükredersiniz.” (TİEM 6v/8)

belgürt(t)ümiz ök silerke bolġay kim siler ögüt ***uḳḳay siler*** “Umulur ki öğüt alırsınız diye size ayetleri açıkladık.” (TİEM 398v/7)

aygıl sizke bir kün vaʻdesi kim kiḍin barmaġay sizler andın bir sāʻat yime ***barmaġay siz*** *aşnu* “De ki: Size öyle bir gün vadedilmiştir ki o güne ne bir saat önce ne de bir saat sonra varacaksınız.” (R 33/47b1)

bolġay kim ***ḳurtulġay sizler*** “Umulur ki kurtulursunuz.” (R 27/44a1)

bolġay kim ***raḥm ḳılınġay sizler*** “Umulur ki bağışlanırsınız.” (R 25/5b1)

bolġay kim ***şükr ötegey sizler*** “Umulur ki şükredersiniz.” (R 28/78a3)

körgey sizler *kemini keligli tartıġlı anıŋ içinde* “Onun içinde (denizde) suyu yara yara giden gemileri göreceksiniz.” (R 30/36b2)

Çokluk 3. Şahıs: -GAylAR, -ḳaylar

tėgme yolı rūzī bėrilse andın mīvedin rūzī ***ayġaylar*** *bu ol turur rūzī bėrildimiz munda öŋdün* "Onlara herhangi bir meyveden rızık verilse, onlar: 'Bu bizim önceden rızık verildiğimizdendir.' diyecekler." (TİEM 4r/9)

anlar anıŋ içinde meŋgü ***ḳalġaylar*** "Onlar, onun içinde ebedi kalacaklar." (TİEM 4v/1)

keyd ḳalġaylar *saŋa* "(Sonra) sana tuzak kuracaklar." (TİEM 173v/4)

munu ***ribāmlaġaylar*** *anı* "Onu yine harcayacaklar." (TİEM 134v/3)

terk ***ayġaylar*** *kim ḥased ḳılur siler biziŋke* "Tekrar: 'Bize haset ediyorsunuz.' diyecekler." (TİEM 377v/1)

keltürülgeyler *anıŋ oḫşaşıġlı* "Ona benzer (olarak) getirilecekler." (TİEM 4v/1)

anlar ***ziyān ketürmegeyler*** *taŋrıḳa nerse* "Onlar Tanrı'ya hiçbir zarar veremeyecekler." (TİEM 55r/5)

taḳı eger toḳuşsalar siziŋ birle ***ewürgeyler*** *soŋlarını* "Eğer sizinle savaşsalar, size arkalarını dönecekler." (TİEM 48v/8)

kirgey-ökler *mezgitke neteg kim kirdiler aŋar ilki* "Evvelki defa girdikleri gibi yine mescide girecekler." (TİEM 206v/2)

bilgeyler *yarın kim ol köŋli açuḳ sewünçlüg açuḫ* "Yarın onlar yalancı ve şımarığın kim olduğunu anlayacaklar." (TİEM 390r/2)

bolġay kim ***ḳorḳ(ḳ)aylar*** "Umulur ki korkarlar." (TİEM 101v/2)

yıġḳaylar *taŋrı yolından* "(İnsanları) Tanrı'nın yolundan çevirecekler." (TİEM 142r/6)

ol kün ārzū ***ḳalġaylar*** *anlar kim tandı* "O gün inkâr edenler şunu dileyecekler." (R 26/17a3)

bolġay kim pend ***alġaylar*** "Umulur ki ders alırlar." (R 28/13b2)

fermānlaġay men oḳ olarḳa ***kesgeyler*** *yılḳılarnıŋ ḳulaḳlarını* "Onlara hayvanlarının kulaklarını kesmelerini emredeceğim." (R 26/81a1)

eger körseler erdi ança ***ḳorḳḳaylar*** *tapmaḳ yoḳ* "Eğer (onları) korkuya düştükleri vakit görselerdi; artık kaçamak yok." (R 33/61b3)

IV. 1. 4. 5. –GU / -GUsI, -ḳusı

Eski Türkçeden beri çeşitli anlam ve fonksiyonları ile işlek bir şekilde kullanılan sıfat-fiil kökenli bu ek, gereklilik ve gelecek zaman ifadesi taşımaktadır.[274] Gabain bu ekin "mecburiyet ve gaye"[275], Mansuroğlu ise "gereklilik, istek, maksat ve gelecek zaman" gibi anlamlara sahip olduğunu bildirmektedir.[276] Bu ekin, kullanıldığı örneklerin çoğunda *turur* ile birlikte kullanılmasını Ercilasun "Ekin isim hâlini koruduğunu düşürdürüyor." şeklinde açıklamaktadır. Ona göre bu şekiller, Karahanlı Türkçesinde, bir gelecek zaman çekimi olarak yeni teşekkül etmektedir ve aslında bu ekler gereklilik çekiminde kullanılmaktadır.[277]

GU eki, ünlü, tonsuz ünsüz ve tonlu ünsüzle biten fiillere tonlu ünsüzlü biçimiyle eklenir.

törümiş neŋ erse ***yoḳalġu*** *turur* "Yaratılmış ne varsa yok olacaktır." (KB 692)

buzulġu *turur bu itilmişlerig –* ***saçılġu*** *turur bu yumıtmışlarıġ* "Sağladığın bu nizam bozulacaktır; bu topladıkların tekrar dağılacaktır." (KB 3555)

tirig ***ölgü*** *aḫır* ***töşengü*** *yirig* "Her diri sonunda ölecek ve toprağa düşecektir." (KB 237)

saḳaş küni ***bolġu*** *turur* "Ve ceza günü mutlaka gerçekleşecektir." (TİEM 383r/2)

ol bir kün ***tėrilgü*** *aŋar kişiler* "O, öyle bir gündür ki insanlar onda toplanacaktır." (TİEM 171v/7)

aygıl bütünlükin ol ölüm kim ḳaçar sizler andın ol ***ḳarışġu*** *turur sizke* "De ki: O ölüm ki siz ondan kaçarsınız, muhakkak sizinle karşı karşıya gelecektir." (R 38/53b3)

kelgü *taŋrıḳa ḳul bolup* "Kul olarak Tanrı'ya gelecektir." (R 31/34b1)

Karahanlı Türkçesinde örneklerini sadece teklik 3. şahıs çekimi için tespit edebildiğimiz *–GU* ekinin az da olsa *–sI* iyelik ekiyle kalıplaşarak gelecek zaman ifade ettiği durumlar da mevcuttur.

neçe ḳaçsa aḫır ölüm ***tutġusı*** *– neçe ḳalsa aḫır ölüm* ***yetgüsi*** "Ne kadar kaçarsan kaç ölüm seni yakalayacaktır; ne kadar kalırsan kal ölüm sana yetişecektir." (KB 1382)

---

[274] Eraslan (1980), s. 85.
[275] Gabain (2000), s. 83.
[276] Mansuroğlu (1953), s. 341.
[277] Ercilasun (1984), s. 129.

saŋa ***teggüsi*** *ol iki böz ülüş* "Senin hissene iki parça bez düşecektir." (KB 1420)

negü tir eşitgil kişi eḏgüsi – yorıp tın toḳ̇ıġlı aḫır ***ölgüsi*** "İşit! İnsanların iyisi ne der: Yürüyen ve nefes alanlar sonunda ölecektir." (KB 233)

tėgme bir öz ***tatḳ̇ası*** *ol ölümni* "Her canlı ölümü tadacaktır." (TİEM 56r/4)

IV. 1. 4. 6. –GUçI

Gelecek zaman ifadesi yanında şimdiki zaman ve devamlılık ifadesi de taşıyan sıfat-fiil kökenli bir ektir. *–GU* sıfat-fiil ekinin *+çI* isimden isim yapma ekiyle genişlemiş şekli olup *–DAçI* ile hemen hemen aynı anlamda ve fonksiyonda kullanılan bir ektir.[278] Karahanlı Türkçesinde gelecek zaman eki görevinde kullanıldığı iki örnek (teklik 3. ve çokluk 2. şahıslarda) tespit edilebilmiştir:

Teklik 3. Şahıs: -GUçI

aydı bütünlükün taŋrı ***sınaġuçı*** *ol silerni bir arıḳ̇ birle* "Şüphesiz Tanrı sizi bir ırmakla sınayacaktır, dedi." (TİEM 31v/1)

Çokluk 2. Şahıs: -GUçI siler

toldurġuçı *turur* ***siler*** *andın ḳ̇arınlar* "Karınlarınızı onunla dolduracaksınız." (TİEM 395v/7)

KARAHANLI TÜRKÇESİNDE GELECEK ZAMAN KİPİ ÇEKİMİ

[278] Eraslan (1980), s. 91.

	-DAçI	**-GA**	**-GAlIr** **-ķalır**	**-GAy** **-ķay**	**-GU** **-GUsI** **-ķusı**	**-GUçI**
1. Teklik	-DAçI men	-GA men -GAm	-GAlIr men	-GAy men	-	-
2. Teklik	-DAçI sen	-GA sen	-	-GAY sen -ķay sen	-	-
3. Teklik	-DAçI	-GA	-GAlIr -ķalır	-GAy	-GU -GUsI -ķusı	-GUçI
1. Çokluk	-DAçI miz	-GA-miz	-	-GAy-miz	-	
2. Çokluk	-DAçI siler	-GA sizler -GA siler	-	-GAy siz -GAy sizler -GAy siler -ķay siler	-	-GUçI siler
3.Çokluk	-DAçIlAr	-GAlAr -ķalar	-	-GAylAr -ķaylar	-	

IV. 2. TASARLAMA KİPLERİ

Tasarlama kiplerinde, bildirme / haber kiplerinde olduğu gibi bildirmeye veya haber vermeye dayanan bir oluş ve kılış yoktur. Bu kipler henüz gerçekleşmemiş olan ancak gerçekleşmeleri emir, istek, şart ve gereklilik şekillerinde tasarlanan kiplerdir. Tasarlama kipleri, şekil gösteren belirli eklerle kurulurlar. Bu ekler, bildirme / haber kiplerinde olduğu gibi açık ve belirgin bir zaman niteliği taşımazlar. Fakat zaman özelilğinden de tamamen yoksun değildirler. Çünkü bu kipler konuşan kişiye ait bir eğilimi, bir isteği, bir emri veya bir gerekliliği ortaya koydukları için gerçekleşme şartları bakımından dolaylı yollardan da olsa yine belirsiz bir gelecek zaman veya şimdiki zaman ifadesi taşımaktadırlar. Tasarlama kiplerini birleştiren ortak özellik, aralarındaki fonksiyon farklılıklarına rağmen hepsinin de sonuç olarak tasarlanmış bir dileğe yönelmiş olmalarıdır.[279]

Bu açıklamalardan sonra Karahanlı Türkçesindeki tasarlama kiplerini teker teker ele alıp inceleyebiliriz:

IV. 2. 1. ŞART KİPİ

Bir iş, oluş, hareket veya kılışı şarta veya dilek, istek ve niyete bağlayan tasarlama kipidir. Şart kipinin diğer tasarlama kiplerinden ayrılan yönü yalnız başına bir yargı taşımaması ve ancak temel cümlenin bildirdiği yargının gerçekleşmesini şarta bağlayan bir tamlayıcı öge niteliği taşımasıdır. Ek, Türkçede şart bildirmenin yanı sıra dilek, istek ve rica da bildirir.[280]

Bilindiği üzere şart kipi eki Eski Türkçede *–sAr* biçimindedir. XI. yüzyıldan başlayarak sondaki *–r* ünsüzünün eriyip kaybolması ile bu ek *–sA* biçimini almıştır. DLT'nin Atalay tarafından yayımlanan neşrinde iki örnekte (*buşmasar* ve *ėwmeser*) ekin *–sAr*'lı

[279] Korkmaz (2003), s. 647; Kerime Üstünova, "Dilek Kiplerinde Zaman Kavramı", Türk Dili, S. 635, Kasım 2004, s. 683.
[280] Korkmaz (2003), s. 676, 677; Gürer Gülsevin, "Türkçede –sA Şart Gerundiumu Üzerine", Türk Dili, S. 516, Aralık 1990, s. 276-279.

biçimleri görülmektedir.[281] Ercilasun, Atalay yayınına istinaden ekin DLT'de görülen bu *–sAr*'lı kullanımlarını arkaik olarak nitelemektedir.[282] Dankoff ve Kelly ise bu fiillerde görülen şart kiplerini, *r*'nin buraya sonradan eklendiğini belirterek *–sA* olarak okumuşlar ve bu okuyuşlarını *s*'nin üzerinde yer alan kırmızı mürekkeple çizilmiş daireye bağlamışlardır.[283]

-sA (< *-sAr*) ekinin yapısı hakkında farklı görüşler ortaya konulmuştur.[284] Ancak bu görüşler içerisinde bilim adamlarınca benimsenmiş olan görüş Ramstedt'e aittir. Ramstedt, Türkçedeki *–sA* ekinin hem isim soylu hem de fiil soylu kelimelerden istek bildiren fiiller türettiğini (+ *sA*-), şart kipinin kuruluşunun Türkçe, Moğolca, Mançu ve Tunguzca gibi Altay dillerindeki paralel gelişmesini de dikkate alarak bu ekin "istek, niyet" bildiren bir *+sA*- fiil türetme eki ile *–r* geniş zaman ekinin kaynaşmasından oluştuğu görüşündedir.[285]

Karahanlı Türkçesinde şart kipinin şahıslara göre çekimi ağırlıklı olarak şahıs zamirleriyledir. Ancak çokluk 1. ve 3. şahıslarda zamirlerde ekleşmelerin olduğu görülmektedir. Ayrıca Kur'an tercümelerinde ve AH'de teklik 1., 2. ve çokluk 2. şahısların çekiminde iyelik kökenli şahıs eklerinin de kullanıldığı örneklerle tespit edilmiştir.

Teklik 1. Şahıs: -sA men, -sAm

Teklik 1. şahıs şart kipi çekiminde iki farklı kullanım vardır: *-sA men* ve *–sAm*. *–sAm* kullanımına ait örnekler Kur'an tercümelerinde tespit edilmiştir.

saŋa ***yazsa men*** *sen keçürmege sen* "Sana karşı kusur işlesem beni affetmeyeceksin." (KB 3769)

yaraġsız bolur ***bulmasa men*** *ḳolup* "Ben, onu isteyip de bulamazsam bu yakışık olmaz." (KB 3861)

[281] Atalay (1998), II. C., s. 12.
[282] Ercilasun (1984), s. 135.
[283] Dankoff, Kelly (1982), I. C., s. 393.
[284] Görüşler için bk. Willi Bang, "Studien zur Verglichenden Grammatik der Türksprachen I", Sitzungsberichte der Berliner Akademie der Wissensschaften, 1916, s. 116, II., s. 920.
[285] G. J. Ramstedt, "Zum Türkischen Konditional", Finnisch-Ugrische Forschungen, XXIX / 3, 1946, s. 120-126; Korkmaz (2003), s. 679.

bayat tapġı ***ḳılsa men*** *yalıŋuz bolup* “Yalnız kalıp da Tanrı’ya ibadet etsem.” (KB 3339)

ökünçsüz men eḍgü atın ***ölse men*** “İyi bir adla ölürsem pişman olmam.” (KB 920)

siziksiz kerek bolġa altun kümüş – özüm işleteyin ***tise men*** *öküş* “Geçineyim desem şüphesiz bana çok altın ve gümüş gerekecek.” (KB 479)

tapuġluġ ***tise men*** *özüŋ tapġı yoḳ* “Bana hizmetin geçti desem bir hizmetin yok.” (KB 645)

ayġıl men ḳorḳar men eger ***ḳoḍsa men sısa men*** *iḍim yarlıġını uluġ kün ḳınındın* “De ki: Rabbimin emirlerini terkedip ona isyan edersem büyük günün azabından korkarım.” (TİEM 96v/5)

aydı sıġınur-men taŋrıḳa kim ***bolsa men*** *biligsizlerdin* “Cahillerden olmaktansa Tanrı’ya sığınırım, dedi.” (TİEM 8v/3)

kim yārī bėrür maŋa taŋrıdın eger ***sürse men*** *anlarnı* “Ben onları kovarsam beni Tanrı’dan kim kurtaracak?” (TİEM 165v/5)

aydı meniŋ ḳınım tegrür men anı kimke ***tilese men*** “Azabımı, kimi istersem ona uğratırım, dedi.” (TİEM 126v/1)

azu bu ol kim rūzī bėrür silerke eger ***yıġsam*** “Eğer verdiğim rızkı kessem size kim rızık verir?” (TİEM 417v/7)

fermanlandım kim ***bolsam*** *müslimlerdin kim* ***oḳısa men*** *ḳur‘ānnı* “Müslümanlardan olmam ve Kur’an’ı okumam emredildi.” (R 32/2a2, 3)

aydı men tiler men kim ***nikāḥ ḳılsam*** *saŋa bu iki ḳızımda birisini bu iki kim anıŋ üze terke kirse sen maŋa eger tükel ḳılsaŋ on yıl seniŋ üskinde* “Bu iki kızımdan birisini eğer bana sekiz yıl ücretli çalışırsan sana nikâhlamak istiyorum; eğer on yıla tamamlarsan bu da senin katındadır, dedi.” (R 32/18a3, 18b1)

ayġıl eger ḳışsa men anıŋ üçün azġa men özüm üze eger köni ***yol tutsam*** *anıŋ birle vaḥy ıḍur maŋa iḍim* “De ki: Eğer doğru yoldan saparsam ben kendim doğru yoldan çıkmış olacağım; yok eğer doğru bir yol tutarsam bu da bana Rabbimin vahiyle gönderdiğiyledir.” (R 33/61a3, 61b1)

aytur oḳ (...) kāşki men ***bolsam*** *olar bile ḳurtulġatım* “Keşke ben de onlarla beraber olsaydım muradıma erecektim, der.” (R 26/41b2)

aydı ey kāşkī men ***ölsem*** *munda burun bolsam ḥayż çöpreki unutulmış* “Keşke bundan önce ölsem ve unutulmuş aybaşı paçavrası gibi olsam, dedi.” (R 31/9b2)

eger ***keçürsem*** *bir ögürdin sizdin ḳınayur-miz bir ögürni olar erdiler yazuḳluġlar* "Sizden bir güruhu bağışlasam bile bir güruha da suçlu oldukları için azap ederiz." (R 29/46b1)

aygıl eger ***kelsem*** *sizke könirekni andın kim bulduŋız anıŋ üze atalarıŋızını* "De ki: Size atalarınızı üzerinde bulduğunuzdan daha doğrusunu getirsem de mi?" (R 36/46b1)

Teklik 2. Şahıs: -sA sen, -sAŋ

Teklik 2. şahıs şart kipi çekiminde iki farklı kullanım vardır: *-sA men* ve *–sAŋ*. *–sAŋ* kullanımına ait örnekler AH ve Kur'an tercümelerinde tespit edilmiştir.

ḳalı ***tutmasa sen*** *bu aymışlarım* "Eğer bu söylediklerimi kabul etmezsen..." (KB 3680)

sewinç eksümegey sözüm ***tutsa sen*** "Sözümü tutarsan mutluluğun eksik olmayacaktır." (KB 1340)

ḳalı ***ḳorḳmasa sen*** *küçün ḳorḳıtur* "Eğer korkmazsan o seni zorla korkutur." (KB 656)

tuta bilmese sen *aḍın munça neŋ – saŋa yetmegey kör sarıġ ḳılġa eŋ* "Tutmasını bilmezsen bir bu kadar mal daha sana yetmeyecektir ve benzini sarartacaktır." (KB 1288)

bularıġ ḳoḍup sen berü ***kelse sen*** "Sen bunları bırakıp buraya girersen..." (KB 5736)

kelir ḳut ***tuta bilmese sen*** *barır* "Saadet gelir; fakat tutamazsan gider." (KB 724)

kişi 'aybı ***körse sen*** *açma yitür* "Bir kimsenin ayıbını görürsen açma, üstünü ört." (KB 1328)

negülüg ***tise sen*** *uḳuşsuz turur* "Niçin dersen; çünkü o akılsızdır." (KB 296)

yime ***kelmese sen*** *yası yoḳ maŋa* "Gelmesen de bana bir zararı yok." (KB 3258)

sen ḳaçan ***barsa sen*** "Sen ne zaman gidersen..." (DLT II-258)

apaŋ sen ***barsa sen*** "Eğer gidersen..." (DLT I-156)

mūnı ***tilēmese sen*** *ayru ne kerēk* "Eğer bunu istemiyorsan, başka ne istiyorsun?" (DLT I-149)

sewilmek ***tileseŋ*** *kişiler ara – aḳı bol aḳılıḳ sini sewdürür* "İnsanlar arasında sevilmek istersen cömert ol; cömertlik seni sevdirir." (AH 259-260)

ḳalı ***sözleseŋ*** *söz bilip sözlegil* "Eğer söz söylesen sözünü bilerek söyle." (AH 226)

bolsa sen *ot iḍilerindin* "Ateşe atılacaklardan olsan..." (TİEM 83v/8)

tüz turur anlar üze ***yarlıḳatu ḳolsa sen*** *anlarḳa azu yarlıḳatu ḳolmasa siler anlarnı* "Onlara mağfiret dilesen de dilemesen de bir." (TİEM 410v/8)

iḍimize kim sen kimni ***kigürse sen*** *otḳa rüsvā ḳılıp yawuzlar teg anı* "Ey Rabbimiz! Sen kimi cehenneme koyarsan artık onu rüsva ve perişan etmişsindir." (TİEM 56v/9)

ḳaçan ***keltürmese sen*** *olarḳa bir belgü ayurlar eger nelük üḍürmediŋ anı* "Onlara bir mucize getirmezsen '(Ötekiler gibi) onu da derleyip getirseydin ya!' derler." (TİEM 131r/4)

eger ***körse sen*** *ançada tizilseler ot üze* "Onların ateş üzerinde dizildiğini görsen..." (TİEM 97v/4)

men tiler men kim ***yüḍse sen*** *meniŋ yazuḳumnı seniŋ yazuḳuŋnı* "Ben, senin hem benim günahımı hem de kendi günahını yüklensen diye talep ederim." (TİEM 83v/7)

bilmek yoḳ biziŋke meger ol kim ***ögretse sen*** "Bize sen ne öğretirsen o var; bizim için ondan başka ilim yok." (TİEM 5r/6)

taḳı kitāb iyelerindin kimerseni bar eger ***emin tutsaŋ*** *anı köp mālḳa ötegey anı seniŋ tapa* "Ehli kitaptan öylesi vardır ki ona birçok mal emanet etsen sana noksansız teslim eder." (TİEM 45r/7)

ḳayu vaḳtın kim ***uġrasaŋ*** *tevekkül ḳılġıl taŋrı tapa* "Sonra azmettinse Tanrı'ya tevekkül et." (TİEM 53v/4)

bėrür sen mülkni kimke ***tileseŋ*** "Mülkü kime istersen ona verirsin." (TİEM 40v/3)

kemişseŋ *neteg erdi meniŋ ḳınım ḳorḳutmaḳım* "Bir baksan nasılmış benim azabım ve uyarmam?" (TİEM 390v/8)

bėrseŋ *tawarnı anıŋ sewüglügi üze* "Onun (uğrunda) malı seve seve versen." (TİEM 20v/4)

eger ***yazsa sen*** *maŋa elgiŋni öldürmek üçün mėni* "Eğer sen beni öldürmek için elini uzatırsan..." (R 28/38b1)

bolsa sen *ot ėşlerindin* "Ateşe atılacaklardan olsan..." (R 27/39a1)

eger ***açsa sen*** *bizdin ḳın bitgey-miz saŋa* "Eğer bizden azabı kaldırırsan sana inanacağız." (R 28/16a2)

ḳaçan ***bolsaŋ*** *olar içinde* ***aḍaḳan ḳılsa sen*** *olarḳa namāznı tursun bir ögür olardın seniŋ birle* "Onların içinde olsan ve onlara namaz kıldırsan onlardan bir kısmı seninle namaza dursun." (R 26/68b1)

aydı men tiler men kim nikāḥ ḳılsam sanga bu iki ḳızımda birisini bu iki kim anıŋ üze terke ***kirse sen*** *maŋa eger tükel ḳılsaŋ on yıl seniŋ üskinde* "Bu iki kızımdan birisini eğer bana sekiz yıl ücretli çalışırsan sana nikâhlamak istiyorum; eğer on yıla tamamlarsan bu da senin katındadır, dedi." (R 32/18a3, 18b1)

körseŋ *olarnı baḳarlar saŋa olar körmezler* "Onları sana bakar görürsün; oysa onlar görmezler." (R 28/60b1)

Teklik 3. Şahıs: -sA

ḳılıç ***ursa bıçsa*** *yağı boynını – törü birle* ***tüzse*** *ili buḍnını* "Kılıç vurursa düşmanın boynunu kesse; memleketi ve halkını töreyle düzenlese." (KB 286)

sözün ***sökse*** *yalŋuḳ açıtsa tilin* "İnsan söz ile sövse ve dil ile acıtsa." (KB 2579)

urup ***alsa birse beḍitse*** *küsin* "Vurup alsa, verse ve böylece ününü artırsa." (KB 2279)

bağırsaḳnı ***bulsa*** *bağırḳa urun* "Yakın bir kimseyi bulursan bağrına bas." (KB 1947)

çawıḳsa *ajunda* ***yaḍılsa*** *atı –* ***beḍitse*** *küniŋe* ***kötürse*** *ḳutı* "Şöhret kazansa ve adı dünyada yayılsa, günden güne yücelse ve saadeti artsa." (KB 1928)

kör arslanḳa oḳşar bu begler özi - ***buşursa*** *keser baş ay bilgi yaruḳ* "Ey parlak bilgili! Beyler arslana benzer ve hiddetlenirse başını keser." (KB 784)

ölüm ***kelse tutsa*** *ökünç asġı yoḳ* "Ölüm gelse ve yakalasa pişmanlığın faydası yok." (KB 1371)

küle ***baḳsa*** *begler kimi* ***eḍlese*** "Beyler kime gülerek baksa ve kimi değerlendirse.." (KB 1806)

çawıḳsa *ajunda* ***atın yaḍsa*** *tap* "Meşhur olsa ve dünyaya nam salsa yeter." (KB 2277)

tüzülse *tadu çın tiriglik bolur* "Unsurlar denkleşirse gerçek hayat olur." (KB 60)

igig ***emlemese*** *kişi terk ölür* "Hastalık tedave edilmezse insan hemen ölür." (KB 157)

tili köŋli tüz bolsa bilse *munı* "İçi dışı bir olsa ve bunu anlasa." (KB 424)

iwe bışmış aşnı ***yise*** *ig bolur* "Aceleyle pişirilmiş yemeği yese hastalanır." (KB 632)

kimi kim ***tilese*** *ḳılur ol uluġ* "O, her kimi dilerse onu yüceltir." (KB B-6)

menig barġım ***bolsa*** *maŋa tuşġīl* "Gitme vaktim gelirse bana kavuş." (DLT I-81)

sınāmasa *arsıḳār* ***saḳınmasa*** *utsuḳār* "Sınamasa aldanır; düşünmese (para) kaybeder." (DLT I-216)

tilkü uz yinḳa ***ürse*** *uḍuz bolur* "Tilki kendi inine ürse uyuz olur." (DLT I-101)

im ***bilse*** *er ölmēs* "Belgeyi bilse adam ölmez." (DLT I-90)

anıŋ medḫı ***bolsa*** *şeker şehd aŋa* "Onun medhi olsa bu benim (dilim için) şeker ve baldır." (AH 28)

biligsiz ne ***aysa*** *ayur uḳmadın* "Bilgisiz ne söylerse düşünmeden söyler." (AH 119)

iki neŋ ***birikse*** *bir erde ḫalı* "Eğer şu iki şey bir insanda birleşirse..." (AH 149)

ḫaçan ***aytılsa*** *anlarḳa kėrtgünüŋler neteg kim kėrtgündi kişiler* "Onlara: 'İnanan insanların (inandığı gibi) inanın.' denilse..." (TİEM 3r/6)

kim ***tansa kėrtgünmese*** *taŋrıda aḍınḳı tapunġuḳa* "Kim Tanrı'dan başka bir ilaha inanmasa ve onu inkâr etse..." (TİEM 32v/6, 7)

taŋrı üdrer yarlıḳamaḳı birle kimni ***tilese*** "Tanrı kimi istese onu rahmetiyle seçer." (TİEM 13r/1)

kim ***içse*** *andın ermes mėndin kim* ***içmese*** *anı ol ol mėndin* "Kim ondan içse benden değildir kim de onu içmezse bendendir." (TİEM 31v/1, 2)

kim ***yıraḳ ḫılsa*** *otdın* ***kigrülse*** *uçmaḳḳa ḳurtuldı oḳ* "Kim cehennemden uzaklaştırılsa ve cennete girdirilse kurtuldu (demektir)." (TİEM 56r/5)

eger ***tegse*** *sizke bir eḍgülük* "Eğer size bir iyilik dokunursa..." (R 25/1b2)

Çokluk 1. Şahıs: -sAmiz, -sA-miz, -sA miz

Çokluk 3. şahıs şart çekiminde şahısların gösterilmesinde ekleşmenin başlamış olduğunu söyleyebiliriz. Çokluk 1. şahıs şart ekinin geldiği fiillerde kalınlık incelik ve düzlük yuvarlaklık uyumu görelmektedir; ancak kökteki ünlüsü düz olup da yuvarlak ünlülü eklerle genişletilmiş fiillerde ek düzlük yuvarlaklık uyumunun dışına çıkmaktadır:

ḫalı biz kişi ***ersemiz*** *ay bügü – olarıġ siziksiz firişte tigü* "Ey hakîm! Eğer biz insan isek, onlara şüphesiz melek demek lazımdır." (KB 6428)

ayġaylar ay kāşkī biz ***yandurulsa-miz*** *yalġanḳa tutmas miz iḍimiz belgülerini* "Ah keşke (dünyaya yeniden) gönderilsek de Rabbimizin ayetlerini yalanlamasak, diyecekler." (TİEM 97v/5)

iḍimiz tutmaġıl bizni eger ***unutsa miz*** *yā ḫaṭā* ***ḫılsa miz*** "Ey Rabbimiz! Eğer unutursak ve hata yaparsak bizi bunlardan mesul tutma." (TİEM 37v/7)

neteg bolġay ḳaçan ***keltürse miz*** *tegme bir gürūhdın tanuḳ* "Biz her ümmeten bir şahit getirsek o zaman hâlleri nice olur?" (TİEM 63v/3)

eger ***keçürse miz*** *bir gürūhdın silerdin ḳınaġay miz taḳı bir gürūhnı anıŋ üçün anlar erürler yazuḳluġlar* "Sizden bir güruhu bağışlasak bile bir güruha da günahkâr oldukları için azap edeceğiz." (TİEM 145v/5)

eger ***tilese miz*** *körgütgey erdimiz anlarnı* "Eğer istesek onları sana gösterirdik." (TİEM 374r/5)

aydı ***bolsa-miz*** *unamaġlılar* "Biz istemesek de mi, dedi." (R 28/2b3)

eger ***bitise-miz*** *olar üze öldrüŋler tėp özleriŋizni* "Eğer biz onlara kendinizi öldürün diye emretsek..." (R 26/38a1)

neteg bolġay ḳaçan ***keldürse-miz*** *ḳamuġ ümmetdin tanuḳluḳ* "Biz her ümmetten bir şahit getirsek o zaman hâlleri nice olur?" (R 26/17a1)

Çokluk 2. Şahıs: -sA siz, -sA sizler, -sA siler, -sAŋIz, -sAŋIzlAr

Çokluk 2. şahıs şart kipi çekiminde beş farklı kullanım vardır: Bunlardan *-sAŋIz* ve *-sAŋIzlAr* ekleşmenin gerçekleştiği örnekler olup Harezm Türkçesinin özelliklerini yansıtmaktadırlar. Ayrıca Karahanlı Türkçesinde şart kipinin çokluk 2. şahıs çekimine ait örnekler ilk defa Kur'an tercümeleriyle tanıklanmıştır:

bütünlükün buyrur sizke yawuznı körksüzni taḳı ***aysa-siz*** *taŋrı üze ol kim bilmes sizler* "O, size çirkin ve kötü işleri ve Tanrı'ya karşı bilmediğiniz şeyler söylemenizi emreder." (TİEM 19v/7)

ḳayda kim ***bolsa siler*** *ewrüŋler yüzüŋizler anıŋ tapa* "Nerede olursanız olun yüzünüzü ona doğru çevirin." (TİEM 17r/6)

eger ***ḳalışsa siler*** *olarnıŋ birle ḳaḍaşıŋızlar* "Eğer onlarla birlikte yaşarsanız (bilin ki) onlar kardeşlerinizdir." (TİEM 26v/6)

nek bolġay mu kim siler eger bitilse silerniŋ üze toḳış ***toḳaşmasa siler*** "Ya size savaş yazılır da savaşmazsanız..." (TİEM 30v/8)

eger ***kėrtgünse siler saḳlansa siler*** *silerke bir muyan uluġ* "Eğer iman ederseniz ve korunursanız size büyük bir mükâfat vardır." (TİEM 55v/3)

ermes eḍgülük ***ewürse siler yüzüŋüzlerni*** *kün tuġuşı tapa kün batışı tapa* "Yüzünüzü kâh doğuya kâh batıya çevirseniz de size iyilik ulaşmaz." (TİEM 20v/2)

yārİ basut bėrse siler *olarḳa* "Onları desteklseniz." (TİEM 81v/5)

ay anlar kim kėrtgündiler eger ***yārİ tilese siler*** *taŋrıda* ***yārİ bėrgey siler*** "Ey iman edenler! Eğer Tanrı'dan yardım isterseniz o size yardım edecektir." (TİEM 372r/5)

eger ***kėrtgünse siler*** *taḳı ḳorḳsa siler bėrür silerke yallarıŋıznı* "Eğer iman eder ve sakınırsanız Tanrı size mükâfatlarınızı verir." (TİEM 375v/5)

yėŋler andın ḳayda ***tilese siler*** "Ondan ne kadar isterseniz yeyin." (TİEM 5v/3)

ḳança kim ***yüz ewürse siler*** *ṭā'at ḳılu anda taŋrınıŋ ḫoşnūdluḳı* "Taat ve ibadet etmek için nerede yönelseniz orada Tanrı'nın hoşnutluğu (vardır)." (TİEM 14r/2)

taḳı ne kim ***ḫarc ḳılsaŋız*** *māldın ḥaḳīḳat üze taŋrı anı key bilgen* "Malınızdan (Tanrı yolunda) ne harcarsanız şüphesiz Tanrı onu bilendir." (TİEM 35v/3)

eger ***ḳılmasaŋız*** *biliŋ bildürüŋ toḳuşnı taŋrıdın taḳı yalawaçındın* "Şayet yapmazsanız Tanrı ve peygamberi tarafından (açılan) savaştan haberiniz olsun." (TİEM 36r/5)

meger kim bolsa anuḳ ticāret tezgindürür siz anı araŋızda yoḳ siziŋ üze yazuḳ kim ***bitimeseŋiz*** *anı* "Aranızda yapıp bitirdiğiniz peşin bir ticaret olursa bu durumda onu yazmazsınız. (Bunda) sizin için bir günah yoktur." (TİEM 37r/3)

ayġıl eger ***örtseŋiz*** *ol nerseni kim köküzleriŋiz içinde turur yā* ***açsaŋız*** *anı bilür anı taŋrı* "De ki: İçinizdekileri gizleseniz de açığa vursanız da Tanrı onu bilir." (TİEM 40v/9, 41r/1)

ey anlar kim kėrtgündiler ḳaçan ***ḳopsaŋızlar*** *namāzḳa yuŋuzlar yüzleriŋizni* "Ey iman edenler! Namaza duracaksanız yüzlerinizi yıkayınız." (TİEM 80v/5)

ol taŋrı ḳıldı sizke yılḳılarnı ***münse sizler*** *andın taḳı yėse siz* "Tanrı odur ki sizin için binesiniz ve onlardan yiyesiniz diye hayvanlar yarattı." (R 35/69a1)

eger eḍgülük ḳılsa siz ***saḳınsa sizler*** *bütünlükin taŋrı erür ne ḳılġan siz bilgen* "Eğer iyilik eder ve düşünürseniz şüphesiz Tanrı yaptıklarınızdan haberdardır." (R 26/87b1, 2)

öldrüŋ olarnı ḳayu yerde kim ***bulsa siz*** *olarnı* "Onları nerede bulursanız öldürün!" (R 26/58a1)

eger ***öldrülse siz*** *taŋrı yolı içinde azu* ***ölse siz*** "Eğer Tanrı yolunda ölseniz ya da öldürülseniz..." (R 25/21b2, 3)

eger ***bolsa sizler*** *ig yėrgen olar aġrıyurlar* “Eğer siz acı çekerseniz onlar da acı çekerler.” (R 26/72a2)

eger ***serse sizler*** *saḳınsa sizler* “Eğer sabreder ve sakınırsanız...” (R 25/2a1, 2)

ḳayda kim ***bolsa sizler*** *yeter sizlerke ölüm* “Nerede olursanız olun ölüm size ulaşır.” (R 26/46b1)

eger ***çıḳarılsaŋız*** *çıḳġay-miz oḳ siziŋ birle* “Eğer siz çıkarılırsanız biz de sizinle beraber çıkacağız.” (R 38/25b1)

eger ***toḳuşsaŋız*** *yārī bėrgey-miz sizke* “Eğer savaşırsanız size yardım edeceğiz.” (R 38/25b3)

hergiz yaraġlarıŋız bolmaz kim ***dād berseŋiz*** *uraġutlar arasında* “Kadınlar arasında adil davranmaya çalışsanız da buna gücünüz yetmez.” (R 26/88a1)

Çokluk 3. Şahıs: -sAlAr

cefa ***ḳılsalar*** *bu vefa ḳılsa şük* “Cefa etseler de ses çıkarmadan vefa göstermelidir.” (KB 3427)

ḳayu türlüg erdem aŋar ***satsalar*** *– anı utsa ötrü* ***aġır tutsalar*** “Karşısına hangi erdemlerle çıkarlarsa çıksınlar buna rağmen o, onları yenmeli ve kendini saydırmalıdır.” (KB 2641)

üçünçi yaġıḳa ***yaġı bolsalar*** *– sewerin kim erse anı* ***sewseler*** “Üçüncü olarak düşmanına düşman olsalar, seni kim seviyorsa onları sevseler.” (KB 5582)

çıḳar suw ḳayuda ***aḍaḳ tepseler*** “Nereye ayak vururlarsa oradan su çıkar.” (KB 974)

açıġ ***sözleseler*** *süçig tutsa söz* “Acı konuşsalar da onlara tatlı sözle mukabele etmelidir.” (KB 3426)

sini sen ***tiseler*** *anı senlegil* “Sana sen deseler sen de onlara sen diye hitap et.” (KB 4311)

olar ***ögseler*** *ögdi ilke barır – ḳalı* ***sökseler*** *atı artap ḳalır* “Onlar överlerse bu övgü memlekete yayılır; eger hicvederlerse insanın adı kötü olarak kalır.” (KB 4396)

isizlerke ḳaşıġ kerek ***ḳorḳsalar*** *– yawaşlarḳa eḍgü kerek* ***sewseler*** “Korkmaları için onun kötülere heybetli görünmesi; sevmeleri için de yumuşak huylulara karşı iyi olması gerek.” (KB 2299)

eger ***yalġanḳa tutsalar*** *sėni yalġanḳa tutuldı oḳ yalavaçlar sėnde öŋdün* "Şimdi seni yalanladılarsa senden önce de birçok peygamber yalanlandı." (TİEM 56r/3)

eger ***toḳaşsalar*** *silerniŋ birle anlar tandılar ewürgey erdiler arḳalarını* "Eğer inkâr edenler sizinle savaşsalardı arkalarını dönüp kaçacaklardı." (TİEM 377r/6)

ḳaçan yalŋuz ***ḳalsalar*** *ḳamuġ yeklerdin tapa ayurlar biz silerniŋ (birle)* "Ne zaman şeytanlarıyla yalnız kalsalar 'Biz sizlerle birlikteyiz.', derler." (TİEM 3r/8, 9)

kėrtü tutar mu siler kim ***tapunsalar*** *silerke* "Şimdi siz (bunlar) size inansalar diye mi ümitlenirsiniz?" (TİEM 9r/7)

sewer üküşi bitig iḍilerindin eger ***yandursalar*** *silerni kėrtgünmekiŋizlerde kėḍin kāfirlerde* "Ehli kitaptan bir çoğu sizi imanınızdan geri çevirip kâfirlerden olmanızı ister." (TİEM 13r/6)

eger anlar ***kėrtgünseler ḳorḳsalar*** *yanut muyan erdi taŋrı üskinde yėgrek* "Eğer inansalar ve Tanrı'dan korksalar, bunun mükâfatı Tanrı katında çok hayırlıdır." (TİEM 12v/6)

ḳaçan ***körseler*** *anlarnı kim kėrtgündiler ayturlar kėrtgündümiz* "Ne zaman inananları görseler: 'Biz inandık.', derler." (TİEM 3r/8)

ėwdürseler *sėni ėsizlik birle ėḍgülükde öŋdün* "Seni iyilikten önce kötülükte acele ettirseler..." (TİEM 183v/6)

eger ***tileseler*** *yaraşturmaḳ tüzleştürgey taŋrı olar ėkki ara* "Eğer (gerçekten) barıştırmak isterlerse Tanrı, o ikisinin arasını düzeltecektir." (TİEM 63r/1)

eger anlar ***serinseler*** *sen çıḳġınça anlarḳa ėḍgürek bolġay erdi anlarḳa* "Eğer onlar sen yanlarına çıkıncaya kadar sabretselerdi onlar için daha iyi olacaktı." (TİEM 379v/9)

eger ***körseler*** *olar bir belgü yüz ewrerler* "Onlar bir mucize görürlerse hemen yüz çevirirler." (TİEM 389r/4)

ḳaçan ***ḳālī bolsalar*** "Ne zaman yalnız kalsalar..." (R 25/1a1)

eger ***yalġan tutsalar*** *sėni* "Eğer seni yalanlasalar..." (R 25/27b3)

anlar kim ḳaçan ***ḳılsalar*** *körksüz işni* "Onlar ki ne zaman kötü bir iş yapsalar..." (R 25/6b3)

eger ***bolsalar*** *biziŋ üsküмizde ölmegetiler hem öldürülmegetiler* "Eğer bizim yanımızda olsalar ölmeyecek ve öldürülmeyecektiler." (R 25/21a1)

ol yaḳınraḳ kim ***bilinseler emgetilmeseler*** "Onların tanınması ve incitilmemesi için elverişli olan budur." (R 33/21b1)

eger ***boyur berseler*** *sizke tilemeŋ olar üze yol* "Eğer size itaat ederlerse onlar için başka bir yol aramayın." (R 26/12a3)

körseler *neteg boldı anlarnıŋ soŋı* "Onların sonunun nasıl olduğunu görseler?" (R 35/70a2)

üküş eşitgenler yalġannı üküş yėgenler ḫarāmnı eger ***kelseler*** *saŋa ḫükm ḳılġıl* "Yalana çok kulak verenler, haramı çok yiyenler sana gelirlerse aralarında hüküm ver." (R 27/49a3)

eger ḫoşnūdluḳ ***tileseler*** *ermez anlar ḫoşnūd bolunmışlardın* "Eğer (yeniden) hoşnutluk isteseler de onlar memnun edileceklerden değillerdir." (R 35/86b2)

eger ***yansalar*** *taŋrıḳa* ***aḳdaḳın ḳılsalar namāznı bėrseler zekātnı*** *ḳadaşlarıŋız erür dīn içinde* "Eğer onlar Tanrı'ya tövbe etseler, namazı dosdoğru kılsalar ve zekatı verseler artık sizin din kardeşinizdirler." (R 29/8b2, 3)

KB'de diğer fiil çekimlerinde olduğu gibi şart çekiminde de şahıs ifadesi için bazen iyelik eki olmış *öz* kelimesi kullanılır.

munıŋ şükri emdi neteg öteyin – tirig ***bolsa özüm*** *yılın hem ayın* "Aylarca ve yıllarca yaşasam bile bunun şükrünü şimdi nasıl ödeyeyim?" (KB 390)

yaḳınlıḳ ***tilese özüŋ*** *beg ile* "Bey ile yakınlaşmak istersen..." (KB 4171)

bayatım sewinçi ***tilese özüŋ*** **"**Sen Tanrı'nın rızasını istersen..." (KB 3250)

ḳayu işni ḳılmaḳ ***tilese özüŋ*** "Hangi işi yapmak istersen..." (KB 3688)

tilese özüŋ *yi* ***tilese*** *üle* "İstersen ye istersen dağıt." (KB 1979)

KARAHANLI TÜRKÇESİNDE ŞART KİPİ ÇEKİMİ	
1. Teklik	-sA men, -sAm
2. Teklik	-sA sen, -sAŋ
3. Teklik	-sA
1. Çokluk	-sAmiz, -sA-miz, -sA miz
2. Çokluk	-sA siz, -sA sizler, -sA siler, -sAŋIz, -sAŋIzlAr
3. Çokluk	-sAlAr

IV. 2. 2. EMİR KİPİ

Emir kipi, yapılması istenilen, arzu edilen herhangi bir işin gerçekleşmesini bir kesinliğe bağlayarak emir bildiren bir ifade biçimiyle ortaya koyan gramer kalıbıdır. Bu kalıpta kip ekleri ile şahıs ekleri iç içe girmiş durumdadır.[286] Yani fiil kök veya gövdesine getirilen ek aynı zamanda şahsı da karşılamakta böylece kip ekine ayrıca bir şahıs ekinin getirilmesine gerek kalmamaktadır.[287] Karahanlı Türkçesinde sadece çokluk 2. ve 3. şahıslarda bazı örneklerde kip ekine bir *–lAr* ekinin getirildiği görülmektedir. Bu kipin olumsuzu ise *–mA* ile yapılmaktadır.

Erdal, Eski Türkçede emir kipinin çekimini şu şekilde göstermektedir:[288]

	Teklik	Çokluk
1. Şahıs	-(A)yIn	-(A)lIm
2. Şahıs	Ø, -(X)ŋ	-(X)ŋ, -(X)ŋlAr
3. Şahıs	-zUn	-zUn, -zUnlAr

Emir kipinin Karahanlı Türkçesindeki çekiminde teklik 1. şahıs için ekler ünsüzle biten fiillerden sonra **-***AyIn, -AyI, -Ay*; ünlüyle bitenlerden sonra ise *-yIn, -yI, -y* şeklinde gelmektedir. Ekin tek bir örnekte *–ayım*'lı kullanımı tespit edilmiştir.

Teklik 2. şahısta emir kalıbı ekli ve eksiz olmak üzere iki kategoride yapılmaktadır. Eksiz emirde fiilin sonuna zaman zaman *A* ünleme edatının da eklendiği görülmektedir. Ekli teklik 2. şahıs emir kipinde *–GIl* ve *–ḳıl* ekleri kullanılmaktadır. Kâşgarlı, kelimenin sonunda *gayın* olursa ekin *kaf*'lı biçiminin kullanılacağını söylemektedir (DLT I-407). R'de tespit edilen *yıġḳıl* örneği Kâşgarlı'yı destekler niteliktedir; ancak yine DLT'de görülen *baḳḳıl* ve *ḳaḳkıl* örnekleri de dikkate alındığında *kaf*'tan sonra da ekin *-ḳıl* biçiminin kullanıldığı sonucuna varabiliriz. Ek, bunların dışında TİEM'den alınan *bolmaḳıl* örneğinde ünlüyle biten fiilde *kaf*'lı biçimiyle görülmektedir. Ekin özel

[286] Korkmaz (2003), s. 665.
[287] Ergin (1993), s. 288.
[288] Marcel Erdal, A Grammar of Old Turkic, Brill, Leiden-Boston, 2004, s. 235.

bir morfolojik belirtisi yoktur. Eylemin, gelecek için, yapacağı işin veya hareketin türünü belirtir. Yaygın kullanımını Karahanlı Türkçesinden itibaren kazanmıştır.[289]

Karahanlı Türkçesinde teklik 3. şahıs emir eki *–sU, -sUn, -sUnI* şeklindedir. Eski metinlerde fiillerin köklerindeki ünlü ve ünsüzlerin etkisi altında kalmaksızın hep *–zUn* şeklinde gördüğümüz bu eklerin daha sonra tonsuzlaştığı anlaşılmaktadır. Bu tonsuzlaşmanın Turfan metinlerinde gerçekleşip gerçekleşmediğini tespit etmek son devir Uygur imlasının karışık olmasından dolayı güçtür. Ancak Arap harfli metinlerde her zaman *s* ile yazılmışdır.[290]

Çokluk 1. şahıs emir eki ünsüzle biten fiillerden sonra *–AlIm*, ünlülerden sonra *–lIm* şeklindedir. Ercilasun'un daha muahhar olarak nitelediği[291] *–AlIŋ* ekli örneklerin ise bilhassa Kur'an tercümelerindeki varlığı dikkat çekicidir.

Emir ekleri bakımından çokluk 2. şahısta çeşitliliğin arttığı görülmektedir. Karahanlı Türkçesi metinlerinde çokluk 2. şahıs emir eki olarak *–(I, U)ŋ, –(I)ŋIz, –(I)ŋIzlAr, –(U)ŋUzlAr, –(I, U)ŋlAr, –(I, U)ŋlA* kullanılmaktadır. Kâşgarlı, birden çok kişiye hitap edildiği zaman *–ŋlAr*; yaş ve makam bakımından büyük olan bir kimseye hitap edildiği zaman ise *–ŋ* ekinin kullanıldığı belirtmektedir. Oğuzlarda ise ekin *–lAr*'lı biçiminin bulunmadığını belirten Kâşgarlı, Oğuzların emirin çokluk 2. şahıs ifadesi için *–ŋ*, hürmet ve acıma için ise *–ŋIz* eklerini kullandıklarını söylemektedir (DLT I-407). Tespit edilen örnekler bakımından dikkat çekici olan nokta bilhassa Kur'an tercümelerinde çokluk 2. şahıs için *-(I)ŋIz, -(I)ŋIzlAr, -(U)ŋUzlAr* şekillerinin kullanılıyor olmasıdır. Ayrıca örneklerine yine Kur'an tercümelerinde rastladığımız *r*'siz çokluk ekli emir şekilleri olan *-(I, U)ŋlA*'nın kullanılıyor olması da Karahanlı Türkçesi için önemli bir husustur.[292]

---

[289] Ahmet Caferoğlu, "Türkçemizdeki –ğıl ve –gil Emir Eki", TDAY-Belleten 1971, Ankara, 1971, s. 2-3.
[290] Arat (1992), s. 148; ayrıca bk. Erdal (2004), s. 235.
[291] Ercilasun (1984), s. 141.
[292] Ata, R'nin Notlar kısmında bu konuda önemli açıklamalar yapmıştır. O, öncelikle Poppe'nin *–lar* ekinin yapısının çokluk bildiren *-*la* ve *-*r* birleşmesiyle açıklanabileceği yolundaki görüşünü ortaya koyar. Buna ilaveten bu ekin *(+la)*, *+lAr* ekinin son ünsüzünün düşmesiyle de oluşmuş olabileceği yönündeki kanaatini belirtir. Bu duruma örnek olarak Karaçay-Balkar ve Horasan Türkçelerinde *+lA*'nın çokluk eki olarak kullanıldığını gösterir. Ayrıca bu durumun konuşma dilindeki Anadolu ağızlarında da görüldüğünü söyler. T. Tekin'in "Bizce, şimdilik tek doyurucu çözüm, bu şekilleri *–lar / -ler* çokluk ekinin yapısında bulunan ve tek başına çokluk ifade eden *+la* eki kabul etmek gibi görünmektedir." şeklindeki görüşlerini de ortaya koyan Ata, Tekin'in *+la* çokluk ekinin örneklerinin DLT dışında başka yerde görülmediği yönündeki kanaatinin Kur'an tercümesinde bulunan örneklerle geçersiz konuma geldiğini de dile getirir. bk. Ata (2004), s. 178-179.

Karahanlı Türkçesinde Emir kipinin çokluk 3. şahıstaki ekleri ise *–sUnlAr* ve *–sUlAr*'dır.

Emir ekleri Karahanlı Türkçesinde eklendiği fiile emir bildirme dışında öğüt verme, istek ve yalvarma gibi anlamlar da katmaktadır.

Teklik 1. Şahıs: -AyIn, -AyI, -yIn, -yI, -Ay, -y, -AyIm

1. -AyIn

Ünsüzle biten fiillere eklenir.

bu ma'ni ***uḳayın*** *ayu bir maŋa* "Bunun manasını anlayayım; bana söyleyiver." (KB 787)

ilig yarlıḳasa ***barayın*** *özüm* "Hükümdar emrederse kendim gideyim." (KB 3176)

bileyin uḳayın büteyin *saŋa* "Bileyim, anlayayım ve sana güveneyim." (KB 729)

cevab ḳıl ***yanayın*** *ay ersig erim* "Cevap ver ey mert yiğit; ben de döneyim." (KB 3680)

yorayın *bu sözni köŋülteki teg* "Bu sözü gönlümden geçtiği gibi yorumlayayım." (KB 2673)

aḳı ṣuretin kim ***köreyin*** *tise – kelip körsü ḫaḳan yüzini usa* "Kim cömert yüzünü göreyim derse gelip hakanın yüzünü görsün." (KB 104)

bu eḍgü ḳayu ol ***ögeyin*** *anı* "Bu iyi nerede? Ben de onu öveyim." (KB 3270)

çīḳ ėt ***körēyin*** "Ufak bir ses çıkar da göreyim." (DLT II-214)

aya til törüt medḥ ötüngil ḳanı – men artut ***ḳılayın*** *şahımḳa anı* "Ey dil! Övgüler yarat ve sun. Hani, ben onları şahıma armağan edeyim." (AH 41-42)

yana bir kereklig sözüm bar saŋa – ***ayayın*** *men anı ḳulaḳ tut maŋa* "Sana gerekli bir sözüm daha var. Bana kulak ver, onu sana söyleyeyim." (AH 266)

aydı iḍime körgitgil maŋa ***baḳayın*** *saŋa* "Ey Rabbim! Bana kendini göster, seni göreyim, dedi." (TİEM 124v/7)

tükel ḳılıŋlar menim 'ahdimni ***tükel ḳılayın*** *siziŋ 'ahdiŋizni* "Bana verdiğiniz ahdi yerine getirin ki ben de sizin ahdinizi yerine getireyim." (TİEM 6r/1)

ayġıl nek ***uḳturayın-mu*** *silerke anda yawuzraḳ bayaşın taŋrı üskinde* "De ki: Tanrı katında yeri bundan daha kötü olanı size haber vereyim mi?" (TİEM 87v/9)

tükel ḳılu bėreyin *ni'metimni siler üze* "Üzerinizdeki nimetimi tamamlayayım." (TİEM 18r/3)

ey iḍim körkitgil maŋa ***baḳkayın*** *saŋa* "Ey Rabbim! Bana kendini göster, seni göreyim." (R 28/21b2)

ayġıl taŋrıda aḍınḳa(mu) fermānlayur siz maŋa ***tapnayın*** *ey nādānlar* "De ki: Ey cahiller! Siz bana Tanrı'dan başkasına mı tapınayım diye emrediyorsunuz?" (R 35/14a3)

ayġıl keldürüŋ bir bitig taŋrı dergāhındın ol könirek ol ikidin ***uḍu bėreyin*** *aŋa eger çın erse sizler* "De ki: Eğer doğru sözlüler iseniz Tanrı katından bu ikisinden daha doğru bir kitap getirin de ona uyuvereyim." (R 32/32b3)

aydı ol kim taptı ey boḍnum uḍuŋlar maŋa ***köndüreyin*** *sizni köni yolḳa* "İman eden kimse şöyle dedi: Ey kavmim! Bana uyun ki sizi doğru yola ileteyim." (R 35/46b1)

2. -yIn

Ünlüyle biten fiillere eklenir:

köŋülke kirürmü sözüŋ ***tıŋlayın*** *– özüm ögrenürmü anı* ***aŋlayın*** "Bu söz aklıma yatar mı bir dinleyeyim; ben öğrenir miyim bir anlayayım." (KB 4025)

oḳkayın *anı men açayın sözüm* "Konuşarak onu davet edeyim." (KB 3176)

negü teg ***tileyin*** *bu isiz işig* "Bu kötü işi nasıl arzu edeyim." (KB 930)

ḳalı ***sewmeyin*** *kör bu eḍgü kişig – ḳalı* ***ögmeyin*** *men bu eḍgü işig* "Bu iyi insanı nasıl sevmeyeyim; bu iyi işi nasıl övmeyeyim?" (KB 933)

munı ***eḍleyin*** *men bu bolsun kişi* "Ben bunu yetiştireyim ki adam olsun." (KB 1627)

munıŋ şükri emdi neteg ***öteyin*** "Bunun şükrünü ben şimdi nasıl ödeyeyim?" (KB 390)

bitiyin *bitigim aŋar bolsu aġ* "Mektubumu yazayım; bu onu avlayacak bir ağ olsun." (KB 3185)

ilig tıŋlar erse anı ***sözleyin*** *– yoḳ erse bu sözni özüm* ***kizleyin*** "Hükümdar dinlerse onu söyleyeyim; yok dinlemezse bu sözü saklayayım." (KB 2947)

şahım medḥı birle ***bezeyin*** *kitab* “Şahımın övgüleriyle kitabımı süsleyeyim.” (AH 43)

taŋrıda aḍın mu ***tileyin*** *üzügli kesigli* “Ben Tanrı’dan başkasını mı hakem olarak isteyeyim?” (TİEM 106r/7)

hīç ***yolçılayın*** *mu sizni ol kimerse üze kim peẕīrleyür anı* “Ona bakacak birini size göstereyim mi?” (R 31/45a2)

3. -AyI

Ünsüzle biten fiillere eklenir:

turayı barayı *ajunuġ* ***kezeyi*** “Kalkayım, gideyim ve dünyayı dolaşayım.” (KB 6565)

tilep bulġu erse ***tileyi köreyi*** “Aramakla bulunacaksa, arayayım ve bakayım.” (KB 6566)

atım bilmesünler mini körmesünler – tilep bulmasunlar sözümni ***keseyi*** “Adımı bilmesinler, beni görmesinler; arayıp bulmasınlar, sözümü keseyim.” (KB 6600)

4. -yI

Ünlüyle biten fiillere eklenir:

negü teg ***yorıyı*** *ne ḳılḳın* ***yarayı*** “Nasıl hareket edeyim, onlarla nasıl bağdaşayım?” (KB 6597)

eḍiz ḳum ***tüneyi*** *taġar ton* ***keḍeyi*** “Kumdan döşekte geceleyeyim, çuldan elbise giyeyim.” (KB 6571)

5. -Ay

Ünsüzle biten fiillere eklenir. Bir örnekte tespit edilebilmiştir:

yüzini ***körey*** *tip aḍınlar iwer* “(O hükümdarın) yüzünü göreyim diye başkaları da koşar.” (KB B-47)

6. -y

Ünlüyle biten fiillere eklenir. Bir örnekte tespit edilebilmiştir:

bu şükrüg negü teg ***ötey*** *öz özün* "Bunun şükrünü ben nasıl ödeyeyim." (KB 1033)

7. -AyIm

Ünsüzle biten fiillere eklenir. Bir örnekte tespit edilebilmiştir.

anı ***aytayım*** *men ayu bir maŋa* "Onu sorayım sen de bana cevabını ver." (KB 1185)

Teklik 2. Şahıs: -GIl, -ḳıl

-GIl ekinin kullanıldığı örneklerde kalınlık-incelik uyumu görülmektedir. Bir örnekte ek ince ünlülü fiile kalın ünlülü biçimiyle gelmiştir: *aygıl* ***irinçlenġil*** *küfrüŋ birle azḳına* "De ki: Küfrünle birlikte biraz eğlen!" (R 34/84a1)

yıraḳ ***turġıl*** *anda tegürgey yası* "Ondan uzak dur yoksa sana zararı dokunur." (KB 781)
ay körklüg ḳoluġlı munı ***ḳolmaġıl*** *– ḳızıl meŋizni sen* ***sarıġ ḳılmaġıl*** "Ey güzellik arayan! Bunu arama; al yanağı boş yere sen sarartma." (KB 4485)
keçer dünya ***ḳoḍġıl*** *tile 'uḳbini* "Bu geçici dünyayı bırak, ahireti iste." (KB 3087)
sözümni ***eşitgil ḳaçurmaġıl*** *öz* "Sözümü işit ve kendini gizleme." (KB 3912)
anı ***tutmaġıl*** *sen bu sözke* ***teŋe*** "Sen onu bu söze denk tutma." (KB 188)
öküş söz ***eşitgil*** *telim sözleme* "Çok söz dinle, fazla konuşma." (KB 1009)
işiŋni ***itingil yetürgil*** *bilig* "Bilgini kullan, işini tanzim et." (KB 1366)
toġuġlı kim ölmez tise ***bütmegil*** "Her kim ki doğan ölmez dese inanma." (KB 1090)
ilig imledi ***kelgil*** *oldur berü* "Hükümdar, beri gel ve otur diye işaret etti." (KB 621)
ruzini anutmış ***yigil*** *sen küle* "(Tanrı) rızkını hazırlamış; sen güle güle ye." (KB B-3)
tilim tınma ***öggil*** *yaratıġlını* "Ey dilim! Durma ve beni yaradanı öv." (KB 381)
negü tir ***eşitgil*** *saḳınuḳ çıġay* "Dinle! Takva sahibi fakir ne der." (KB 3613)
menig barġım bolsa maŋa ***tuşġīl*** "Gitme vaktim gelirse bana kavuş." (DLT I-81)

zap zap ***barġıl*** “Çabuk git.” (DLT I-256)

kelgil *amul oynalım* “Gel de dinlenerek oynayalım.” (DLT II-215)

atḳa ot ***bėrgil*** “Ata ot ver.” (DLT I-87)

üzüm ***yėgil*** *azu ḳāġūn* ***yėgil*** “Üzüm yahut kavun ye.” (DLT I-123)

baḳḳıl *aŋār eḍgülükün aġzın küle* “Ona iyilikle ve gülümseyerek bak.” (DLT I-152)

sūt ***saġḳıl*** “Süt sağ!” (DLT I-407)

taġḳa ***aġḳıl*** “Dağa tırman!” (DLT I-407)

yaşnat ḳılıç başı üze ***ḳaḳḳıl*** *yar-a* “Kılıcını düşmanının başının üzerinde parlat ve onu kakıp başını parçala.” (DLT II-142)

aya til törüt medḥ ***ötüngil*** *ḳanı – men artut ḳılayın şahımḳa anı* “Ey dil! Övgüler yarat ve sun. Hani, ben onları şahıma armağan edeyim.” (AH 41-42)

baḳa körgil *emdi uḳa sınayu* “Şimdi anlayarak ve sınayarak etrafına bakıver.” (AH 99)

ḳopġıl ***ḳorḳatġıl*** “Kalk ve insanları uyar!” (TİEM 427v/5)

turġuzġıl *maŋa sėniŋ üskinde uştmaḫ içinde* “Bana senin katında, cennette bir (ev) yap!” (TİEM 415r/6)

yolçılaġıl *bizni köni yolḳa* “Bizi doğru yola ilet.” (TİEM 2r/1)

aydımız ay ādem ***amrulġıl*** *sen cüftüŋ birle uştmaḫda* “Ay Âdem! Sen eşinle cennette huzur içinde yaşa, dedik.” (TİEM 5v/2)

töke bėrgil *bizdin yazuḳlarımızını cānımızını alġıl eḍgüler birle* “Bizim günahlarımızı döküver ve canımızı iyilerle birlikte al.” (TİEM 57r/2)

bilgil *kim anlar bütünlükün artaḳ iş ḳılıġlılar* “Bil ki onlar fena işler yapanlardır.” (TİEM 3r/5)

sewünç bėrgil *anlarḳa kim kėrtgündiler ḳıldılar eḍgülükler* “İnanıp iyilik yapanları müjdele.” (TİEM 4r/7)

üsterişmegil *anlardın kim egri saḳınurlar özleriŋe* “Nefislerine hıyanet edenlerle mücadele etme.” (TİEM 71v/2)

kirgil *meniŋ uştmaḫumḳa* “Benim cennetime gir.” (TİEM 442r/8)

bolmaḳıl *biligsizlerdin* “Cahillerden olma.” (TİEM 167r/3)

aydı mūsā ḳadaşı hārūnḳa ***ḫalīfe bolġıl*** *maŋa boḍnum içinde* ***oŋargıl uḍmaġıl*** *ortaḳ işligler yoluŋa* “Musa, kardeşi Harun’a şöyle dedi: Kavmimin içinde bana halife ol, onları ıslah et, bozguncuların yoluna uyma.” (R 28/21a1, 2)

tartışmagıl *anlardın kim ḫıyānet ḳılurlar özleriŋe* “Kendilerine hıyanet edenlerle tartışma.” (R 26/73b1)

olardın ol kim aytur destūr bėrgil maŋa ***bulġaḳ ḳılmagıl*** *maŋa* “Onlardan öylesi de vardır ki: ‘Bana izin ver, başımı derde sokma.’, der.” (R 29/36b3, 37a1)

tutġıl *keçürmekni* ***fermānlagıl*** *eḍgülükin* ***yüz ewürgil*** *cāhillerdin / biligsizlerdin* “Af (yolunu) tut, iyiliği emret, cahillerden yüz çevir.” (R 28/60b2, 3)

örtgil biziŋ yazuḳlarımızı “Bizim günahlarımızı bağışla.” (R 25/14b2)

keŋeşgil *olar birle* “Onlara (işlerin hakkında) danış.” (R 25/22b3)

yıġḳıl *anı hem ḳadaşını* “Onu ve kardeşini beklet.” (R 28/6b1)

Karahanlı Türkçesinde eklerle yapılan bu emir-istek şekilleri dışında, kipin teklik 2. şahısta eksiz veya eksiz şekillerin üzerine emir bildiren *A* ünleme edatının getirilmesiyle yapılan şekilleri de bulunmaktadır:

Eksiz emir örnekleri:

ḳızıl til ḳılur ḳısġa yaşlıġ sini – esenlik tilese ḳatıġ ***ba*** *anı* “Bu kızıl dilin senin ömrünü kısaltır; esenlik dilersen onu sıkı tut.” (KB 964)

başıŋnı tilese tiliŋni ***küḍez*** “Başını kurtarmak istersen dilini gözet.” (KB 967)

bu beytig oḳıġıl negü tir ***eşit*** “Bu beyti oku ve ne dediğini işit.” (KB 2625)

bilig bildürür ***bil*** *bilig ḳadrini* “Bil ki bilginin kadrini yine bilgi bildirir.” (AH 107)

A ünleme edatıyla yapılan emir örnekleri:

tünekte erej ḳolma köŋlüŋ ***tüze*** “Zindanda huzur arama, gönlünü düzelt.” (KB 4809)

et özni ḳısa tut ḫavanı ***basa*** “Vücudunu zapt u rapt altına al ve nefsine hâkim ol.” (KB 4561)

yawuz ḳılma köŋlüŋ tiliŋni ***yıġa*** “Gönlüne kötü şeyler getirme, böyle şeyler söyleme.” (KB 5979)

ölümde oza yan özüŋni ***yıġa*** “Ölüm gelmeden dön ve kendini topla.” (KB 5714)

köni çın kişi bolsa közke ***süre*** “Doğru ve dürüst insan olursa onu sürme gibi göze sür.” (KB 1727)

ḳara bulġakıŋa ḳatılma ***ḳaça*** "Avamın kargaşalığına karışma, ondan kaç." (KB 1313)
ay eḍgü duʻa sen belanı ***yıġa*** "Ey iyi dua! Sen belaya mâni ol." (KB 1265)
erdemini ögreniben ***ışḳa süre*** "Erdemini öğrenerek uygula." (DLT I-324)
bilig bil ṣaʻadet yolını ***bula*** "Bilgiyi bil ve saadet yolunu bul." (AH 84)
isiz ḳılġan erke sen ***eḍgü ḳıla*** "Kötülük eden adama sen iyilik et." (AH 333)
tili yalġan erdin yıraḳ tur ***teze*** "Yalan söyleyen kimseden uzak dur ve kaç." (AH 153)

Teklik 3. Şahıs: -sU, -sUn, -sUnI

1. -sU

Ek daima yuvarlak ünlülü biçimiyle kullanılmaktadır. Kendisinden önce gelen fiillerin son hecesinde düz ünlü olduğu durumlarda düzlük-yuvarlaklık uyumu görülmemektedir:

bu ay toldı aydı ay ilig ḳutı – ***aşasu*** *ajun il* ***yaḍılsu*** *atı* "Ay Toldı şöyle dedi: Ey hükümdar! Bahtın dünyaya hükmetsin (insanları doyursun) ve namın yayılsın." (KB 836)

iḍi keḍ küḍez ***sınmasu*** *ay oġul* "Ey oğul! Onu iyi muhafaza et ki kırılmasın." (KB 3394)

ajun erdi bulduŋ ***uzun bolsu*** *yaş* "Dünya kudretini buldun, ömrün uzun olsun." (KB 940)

bayat ***yarlıḳasu*** *ol eḍgü ḳuluġ* "O iyi kulu Tanrı bağışlasın." (KB B-32)

yaraġı ***körü tursu*** *vaḳtı ödi* "Gerekli olan şeyleri ve zamanını (o) tayin etsin." (KB 559)

seniŋ raḥmetiŋ ***tutsu*** *emdi* ***elig*** "Şimdi elimden senin rahmetin tutsun." (KB 1154)

ḳutaḍsu *atı* ***birsü*** *iki cihan* "Adı kutlu olsun ve (Tanrı) iki cihanı ona versin." (KB 88)

tegürmesü *teŋri bularnıŋ yası* "Tanrı, bunların zararını bize değdirmesin." (KB 3590)

açınsun meniŋ ***kitsü*** *emgeklerim* "Bana ihsanda bulunsun ve sıkıntılarım sona ersin." (KB 468)

sini ***bilmesü*** *ḫalḳ ḳatılġıl ḳarıl* "Halk seni bilmesin; onlara katıl ve karış." (KB 3922)

aya beg kümüş saç ***tirilsü*** *keḍ er* "Ey bey! Gümüş saç ki yiğit kimseler toplansın." (KB 3046)

bitidim bu taŋsuḳ ṭuraf sözlerin – ḳalı barsa özüm sözüm ***ḳalsu*** *tip* “Eğer kendim gidersem sözüm kalsın diye bu kitabı nadide ve zarif sözlerle yazdım.” (AH 475-476)

dad ispehsalar beg üçün bu kitip - çıḳardım ajunda atı ***ḳalsu*** *tip* “Bu kitabı adı dünyada kalsın diye Dad İspehsalar Bey için yazdım.” (AH 70-71)

bu kün ***tegsü*** *mindin dürud ol yarın – elig tuttaçımḳa egirse muŋa* “Yarın derde düşersem, elimden tutacak olan o (resule) bugün benden salat ve selam erişsin.” (AH 29-30)

ḳaḍgurtmasu *sėni anlarnıŋ sözleri* “Onların sözleri seni kaygılandırmasın.” (TİEM 159r/6)

ḳaçan bolsa sen anlar içinde aḍaḳın tutsa anlarḳa ***namāznı aḍaḳan tutsu*** *bir gürūh anlardın seniŋ birle* “Ve o vakit sen içlerinde olup da onlara namaz kıldırdığında içlerinden bir kısmı da seninle namaza dursun.” (TİEM 70v/6)

velīkin ***keçürsü*** *tėyü taŋrı ol işni kim erür ḳılınġu* “Lakin Tanrı o işi yerine getirsin diye o yapılmış.” (TİEM 135r/6)

mīrāṣalsu *mėndin hem mīrāṣ alsu ya‘ḳūb boḍınındın* “Bana ve Yakup hanedanına vâris olsun.” (R 31/5b2, 3)

2. -sUn

Ek daima yuvarlak ünlülü biçimiyle kullanılmaktadır. Kendisinden önce gelen fiillerin son hecesinde düz ünlü olduğu durumlarda düzlük yuvarlaklık uyumu görülmemektedir:

bitigim ***oḳsun*** *sözüm tutsunı* “Mektubumu okusun ve sözümü tutsun.” (KB 1498)

ayu birdim ol neŋi ***tutsun*** *usa* “Gereken şeyleri söyledim; elinden gelirse tutsun.” (KB 721)

yimişsiz yıġaçıġ negü ***ḳılsun*** *aç* “Yemişsiz ağacı aç ne yapsın.” (KB 2455)

sözüŋni küḍezgil başıŋ ***barmasun*** *– tiliŋni küḍezgil tişiŋ* ***sınmasun*** “Sözüne dikkat et ki başın gitmesin; diline dikkat et ki dişin kırılmasın.” (KB 167)

ilig me ***keçürsün*** *ḫata bolmışın* “Hatalı bulduklarını hükümdar affetsin.” (KB 1920)

ol ***barmāsūn*** “O gitmesin.” (DLT I-414)

yaḍsūn *çawıŋ boḍunḳa* “Ününü herkese yaysın.” (DLT I-94)

endik kişi ***tėtilsūn*** "Saf kişi akıllansın." (DLT I-135)

kelse üme tüşürgil ***tınsun*** *anig aruḳluḳ – arpa saman yaġutġıl* ***bulsun*** *atı yaruḳluḳ* "Sana misafir gelirse onu indir, yorgunluğu dinsin; arpayı samanı yaklaştır, atı dinlensin." (DLT II-122)

bu kuk ***kirsūn*** *ḳızıl* ***çıḳsūn*** "Bu (kılıç) gök girsin kızıl çıksın." (DLT I-280)

tiliŋ bekte tutġıl tişiŋ ***sınmasun*** "Dilini muhafaza altında tut ki dişin kırılmasın." (AH 131)

köni tiyü ***bilsün*** *kişiler sini* "İnsanlar seni doğru olarak bilsin." (AH 166)

ḳatıġ kizle razıŋ kişi ***bilmesün*** "Sırrını iyi sakla, kimse onu bilmesin." (AH 169)

aḳı bol saŋa söz sökünç ***kelmesün*** "Cömert ol ki sana söz ve sövgü gelmesin." (AH 231)

okıġlı kişinüŋ ***sewinsün*** *canı* "Okuyan kimsenin içi açılsın." (AH 44)

taḳı ***ḳayġurtmasun*** *sėni anlar kim ėwerler küfr içinde* "Küfürde yarışanlar seni kaygılandırmasın." (TİEM 55r/4)

çıḳarsun *bizke andın kim ündürür yer zarġunıdın ḳıyārıdın buġdayındın yasmuḳındın soġanındın* "Bize arzın yetiştirdiği fesleğenden, hıyardan, buğdaydan, mercimekten ve soğandan çıkarsın." (TİEM 7v/7)

sewsün *sizni taŋrı taḳı* ***yarlıḳasun*** *sizke yazuḳlarıŋızını* "Tanrı, sizi sevsin ve günahlarınızı bağışlasın." (TİEM 41r/6)

ḳoḍu bėriŋler anı ***yėsün*** *taŋrı yėrinde* "Onu bırakıverin de Tanrı'nın yerinde yesin." (TİEM 119v/4)

taḳı ***bitisün*** *araŋızda bitigen tüzlük birle* "Onu aranızda yazan kişi adaletle yazsın." (TİEM 36v/1)

aydılar oḳıġıl biziŋ üçün iḍiŋni ***belgürtsün*** *bizke nė ol rengi* "Bizim için Rabbine dua et de bize onun rengini bildirsin, dediler." (TİEM 8v/4)

öldürsün *anlarnı taŋrı* "Tanrı onları öldürsün." (TİEM 410v/6)

oŋarsun *sizke işleriŋizni hem* ***örtsün yazuḳlarıŋızını*** "İşlerinizi yoluna koysun ve günahlarınızı bağışlasın." (R 33/25b3, 26a1)

taŋrı üze ***köŋül ursun*** *mü'minler* "Müminler yalnız Tanrı'ya tevekkül etsin." (R 27/26a1)

kemiştiler yer içinde bekümiş taġlar tā ***yoḳatmasun*** *sizlerni* "Sizi sarsmasın diye yeryüzünde sağlam dağları dikti." (R 30/37a3)

çıḳarmasuna *sizni uştmaḥdın* “Sakın sizi cennetten çıkarmasın.” (R 31/89a1)

ey anlar kim taptılar ***meşġūl ḳılmasuna*** *siziŋ māllarıŋız hem ‘ayāllarıŋız taŋrınıŋ yādındın* “Ey iman edenler! Mallarınız ve evlatlarınız sizi Tanrı’nın zikrinden alıkoymasın.” (R 38/63a3)

körsüne *et-özni nė kim ilgerü ıḍtı yarınḳa* “Nefis bir baksın yarın için ne takdim etti.” (R 38/30a1)

atġıl kim ol seniŋ saġ elgiŋde turur ***siŋürsün*** *anı kim ḳıldılar* “Sağ elindekini at da onların yaptıklarını yutsun.” (R 31/55a3)

eltmesün *sizni boḍunnuŋ düşmanlıḳa anıŋ üze kim dād ḳılmadıŋız* “Bir topluluğa duyduğunuz düşmanlık sizi âdil davranmamaya sevketmesin.” (R 27/24a1)

kelsün *taḳı bir gürūh* “Diğer bir güruh gelsin.” (R 26/69a3)

3. -sUnI

Ekin düz dar olan son ünlüsünden dolayı eklendiği fiillerde düzlük-yuvarlaklık uyumu görülmemektedir:

atım eḍgü bolsun özüm ***ölsüni*** *– tirig ölgü aḫır atım* ***ḳalsunı*** “Bedenim ölsün, adım iyi olsun; her diri sonunda ölecektir, bari adım kalsın.” (KB 5607)

uzun kiç ***yaşasunı*** *ilig özi* “Hükümdar çok yaşasın.” (KB 2489)

ilig altunı inç ***esen bolsunı*** *– bayat birge barça tile* ***ḳolsunı*** “Hükümdar sağ olsun ve huzur içinde yaşasın; Tanrı bütün dilek ve arzularını yerine getirsin.” (KB 4957)

isiz ḳılmasunı *bu iki ajun* “Her iki dünyayı da harap etmesin.” (KB 1148)

ajun ***ḳalmasunı*** *siziŋsiz* ***ḳuruġ*** “Dünya sizden mahrum kalmasın.” (KB 108)

sini bilsü ötrü yüziŋ ***körsüni*** *–* ***uçuz tutmasunı aġır tutsunı*** “Seni tanısın, bir de yüzünü görsün ve seni ucuz tutmasın, kıymetini bilsin.” (KB 540)

tirilsüni *terken ḳutı miŋ ḳutun –* ***yalınsunı*** *körmez ḳaraḳı otun* “Devletli hükümdar bin saadet içinde yaşasın; çekemeyenlerin gözleri ateşte yansın.” (KB 121)

ilig me yana bir bitig ***birsüni*** “Hükümdar tekrar bir mektup versin.” (KB 3887)

sini ***armasunı*** *munu sözke büt* “Bu söze inan ki seni aldatmasın.” (KB 1173)

sewinç barça yumġı saŋa ***kelsüni*** “Bütün mahlukların hepsi sana gelsin.” (KB 944)

ḥacib aydı aşnu maŋa ***kelsüni*** “Hacip: ‘Önce bana gelsin.’ dedi.” (KB 509)

Çokluk 1. Şahıs: -AlIm, -lIm, -AlIŋ

1. -AlIm

Ek, daima düz ünlülüdür. Eklendiği fiilin ünlülerinin tamamının düz olduğu durumlarda düzlük-yuvarlaklık uyumu görülmektedir:

baralım *timekte aḍın yoḳ sözüm* "Gidelim demekten başka bir sözüm yok." (KB 3489)

yanut birdi ögdülmiş aydı kele – negü erse yigil ***baralım*** *bile* "Ögdülmiş cevap verdi: 'Gel, bir şeyler ye; beraber gidelim.', dedi." (KB 5964)

küḍelim körelim *yime ay aḳı* "Ey cömert! Yine de bekleyelim ve görelim." (KB 4924)

ottuz içip ***ḳıḳralım*** "Üç kez içip haykıralım." (DLT I-162)

baḍram ḳılıp ***awnalım*** "Bayram edip avunalım." (DLT I-226)

ḳıḳrıp atıġ ***kemşelim*** "Bağırarak atı sürelim." (DLT I-332)

basmıl bėgin ***örtelim*** "Basmıl beyini yakalım." (DLT II-330)

tün kün bile ***sewnelim*** "Gece gündüz sevinelim." (DLT I-131)

aydılar yalavaçlarıŋa ıḍġıl biziŋke bir melik ***toḳaşalım*** *taŋrı yolı içinde* "Peygamberlerine: 'Bize bir komutan gönder de (onun idaresinde) Tanrı yolunda savaşalım.' dediler." (TİEM 30v/7)

ḳuḍı bėriŋler biziŋ ***uḍu baralım*** *silerke* "Bırakın biz de arkanızdan gelelim." (TİEM 376r/9)

baḳalım biltürelim *neteg işler siler* "Bakalım ve nasıl işler yaptığınız bildirelim." (TİEM 154r/8)

körüŋ bizke yaruḳluḳ ***alalım*** *silerniŋ yaruḳlarıŋızdın* "Bize bakın da nurunuzdan bir parça alalım." (TİEM 397r/5)

iḍimize üḍgil bizni atalmış vaḳtḳa tėgi ***boyun bėrelim*** *ündemekiŋe* ***uḍu baralım*** *yalavaçlarḳa* "Ey Rabbimiz! Bize yakın bir zamana kadar süre ver de davetine icabet edelim ve peygamberine tabi olalım." (TİEM 191v/7, 8)

aydılar ey mūsā azu sen mü kemişür sen azu biz mü ***bolalım*** *kemişiglilerdin* "Ey Musa! Sen mi atarsın yoksa biz mi atanlardan olalım, dediler." (R 28/7b2)

ançada fermānlandıŋız bizke tansa-miz taŋrıḳa ***ėtelim*** *aŋar* ***teŋeşikler*** “Bize, Tanrı’ya ortak koşalım ve onu inkâr edelim, diye emirler verdiniz.” (R 33/50b2)

2. -lIm

Ünlü ile biten fiillere eklenir. Daima düz ünlülüdür. Eklendiği fiilin bütün ünlülerinin düz veya sadece kendisinden önce gelen hecenin ünlüsünün düz olduğu durumlarda düzlük-yuvarlaklık uyumu görülür:

negü teg ***oḳılım*** *anı ay berü* “Onu buraya nasıl davet edelim?” (KB 3155)
küḍelim bir ança ***sınalım*** *anı* “Biraz bekleyelim ve onu sınayalım.” (KB 4930)
kelgil amul ***oynalım*** “Gel de dinlenerek oynayalım.” (DLT II-215)
buḍraç ḳanın ***irtelim*** “Budraç kanını arayalım.” (DLT II-330)
yoḳār ḳopup ***sėkrilim*** “Ayağa kalkıp zıplayalım.” (DLT I-162)
arslanlayu ***kökrelim*** “Aslan gibi kükreyelim.” (DLT I-162)
sınalım *anlarnı anıŋ içinde* “Onları onunla sınayalım.” (TİEM 235r/5)

3. -AlIŋ

Metinlerde ekin sadece kalın ünlülü biçimi tespit edilebilmiştir. Ek, örneklerde düzlük yuvarlaklık bakımından uyuma girmektedir:

andıŋ soŋra ***ḳalışalıŋ*** “Ondan sonra birlikte lanet edelim.” (TİEM 44r/4)
tesbīḥ ***ḳalalıŋ*** *tėp sėni üküş* “Seni bol bol tesbih edelim diye...” (R 31/43b1)
yād ḳalalıŋ *tėp sėni üküş* “Seni bol bol analım diye...” (R 31/43b1)
ey iḍimiz çıḳargıl bizni ***ḳalalıŋ eḍgülük*** “Ey Rabbimiz! Bizi çıkar da iyilik yapalım.” (R 33/78a1)
ḳalalıŋ *ol ikini aḍaḳlarımız astınında* “Onların ikisini de ayaklarımızın altına alalım.” (R 35/89b1)

Çokluk 2. Şahıs: -(I, U)ŋ, -(I)ŋIz, -(I)ŋIzlAr, -(U)ŋUzlAr, -(I, U)ŋlAr, -(I, U)ŋlA

1. –(I, U)ŋ

Ünlüyle biten fiillere doğrudan, Ünsüzle biten fiillere ise araya yardımcı bir ünlü alarak eklenir ve kendisinden önce gelen hecenin ünlüsünün düz veya yuvarlak olmasına bağlı olarak uyuma girer:

ḳayu sü bolur bolsa başsız ***boşaŋ*** *– uş ol sü buzuldı ilig kiç* ***yaşaŋ*** "Hangi ordu başsız kalırsa onu bırak; o ordu bozuldu demektir. Ey hükümdar! Sen çok yaşa." (KB 2302)

ḳardūnı yinçü ***saḳınmaŋ*** "Buz parçalarını inci sanmayın." (DLT I-318)

tuzġūnı mançu ***sezinmeŋ*** "Armağanı ücret sanmayın." (DLT I-318)

bulmaduḳ nēŋke ***sewinmeŋ*** "Bulunmamış şeye sevinmeyin." (DLT I-318)

barıŋ "Gidin." (DLT I-407)

ewke ***uġrāŋ*** "Eve uğrayın." (DLT II-310)

uluġluġ meniŋ siz ***alınmaŋ*** *tidi* "O: 'Ululuk benimdir. Siz üzerinize alınmayın.', dedi." (AH 284)

ḳamuġ ḳazġanıġlı ajun malını – yiyümedi bardı ***körüŋ*** *ḥalini* "Dünya malını kazananların hepsi onu yiyemeden gitti; hâllerini görün!" (AH 273-274)

ḳulluḳ ḳılıŋ *aŋa* "Ona kulluk edin." (TİEM 43r/7)

taḳı ***taŋuḳ tikiŋ*** *ḳaçan satıġ ḳılışsaŋız* "Alışveriş yaptığınızda tanık bulundurun." (TİEM 37r/3)

ayġıl eger sewer erseŋiz taŋrını ***uḍuŋ*** *maŋa* "De ki: Eğer Tanrı'yı seviyorsanız bana uyun." (TİEM 41r/5)

ḳorḳuŋ *taŋrıdın taḳı* ***boyun süŋ*** *maŋa* "Tanrı'dan korkun ve bana itaat edin." (TİEM 43r/6, 7)

barışturuŋ *ėkki ḳaḍaşlarıŋız ara* "Kardeşlerinizin arasını düzeltin." (TİEM 380v/2)

uyuŋ *ibrāhīm dīniŋe müsülmānlıḳ ḥālda* "İbrahim'in dinine hakka yönelmiş olarak uyunuz." (TİEM 45r/8)

toḳuşuŋ *olar birle ançaḳ bolmasun bulġaḳ bolsun dīn taŋrınıŋ* "Fitne ortadan kalkıncaya ve din Tanrı'nın oluncaya kadar onlarla savaşın." (TİEM 23r/2)

ol ḳunçuylar keldürür çalpaḳ işni ḳunçuylarıŋızdın ***tanuḳ ḳaluŋ*** *anlar üze tört tanuḳ silerdin* “Kadınlarınızdan zina yapanların (aleyhine) sizden dört tanık getirin.” (TİEM 60r/2)

ayġıl ***ölüŋ*** *öfkeŋiz birle* “Öfkenizden ölün, de.” (TİEM 49v/7)

körüŋ *bizke yaruḳluḳ alalım silerniŋ yaruḳlarıŋızdın* “Bize bakın da nurunuzdan bir parça alalım.” (TİEM 397r/5)

aydılar anlar kim tandılar ***eşitmeŋ*** *bu ḳur‘annı* ***laġv ḳalıŋ*** *anıŋ içinde* “O inkâr edenler şöyle dediler: Bu Kur’an’ı dinlemeyin ve onun hakkında yaygara çıkarın.” (R 35/87b3)

boyun suŋ *yalavaçḳa* “Peygambere itaat edin.” (R 26/30a2)

yime ***uḍmaŋ*** *ten tilekiŋe* “Yine nefsinizin arzularına uymayın.” (R 26/92a1)

yėŋ *andın* “Ondan yeyin.” (R 27/18b1)

aydı ***iniŋ*** *ikegü andın ḳamuġ amarıŋız amarıge yaġı ol* “Birbirinize düşman olarak hepiniz oradan (cennetten) inin, dedi.” (R 31/90b2)

kiriŋ *ḳapuġḳa yüknü* “Kapıdan eğilerek girin.” (R 28/38b2)

turuḳturuŋ *olarnı olar sorulmış tururlar* “Onları tutuklayın. Onlar sorguya çekilecek kimselerdir.” (R 34/22a2)

eger yüz ewürseler ***tutuŋ*** *olarnı* ***öldürüŋ*** *olarnı* “Eğer yüz çevirirlerse onları tutun ve öldürün.” (R 26/55a1)

2. -(I)ŋIz, -(I)ŋIzlAr, -(U)ŋUzlAr

-(I)ŋIz eki ünlüyle biten fiillere eklenir ve eklendiği fiillerde düzlük yuvarlaklık uyumuna uyar. Ünsüzle biten fiillere ise araya yardımcı bir ünlü alarak eklenir. Ünsüzle biten fiile eklendiği örnekte aynı zamanda fiilin tonsuz ünsüzünü tonlulaştırmıştır:

awlap meni ***ḳoymaŋız*** “Beni avlayıp bırakmayın.” (DLT I-407)

ay anlar kim kėrtgündiler ***yėŋiz*** *arıġlardın ol kim rūzī ḳıldımız silerke* “Ey iman edenler! Size verdiğimiz nimetlerin temiz olanlarından yeyin.” (TİEM 20r/2)

ḳarışturmaŋız *kėrtü yaraġlıġı bolmaḳı yoḳ yoḍun birle* “Hakkı gelip geçici şeylerle karıştırmayın.” (TİEM 6r/4)

taḳı ***tadıŋız*** *ḳınnı munuŋ birle kim küfr ketürdüŋüz* “Öyleyse inkâr ettiğiniz için azabı tadın.” (TİEM 48/9); (*tadıŋız* < *tat-ıŋız*)

-(I)ŋIzlAr, -(U)ŋUzlAr ekleri ünlüyle biten fiillere eklenir ve eklendiği fiillerde düzlük yuvarlaklık uyumuna uyar. Ünsüzle biten fiillere eklendiğinde ise araya yardımcı bir ünlü gelir.

uḍu barmaŋlar köŋül tilekiŋe ***ḳışmaŋızlar*** “Nefsinize uymayın ve doğruluktan sapmayın.” (TİEM 74v/2)

ay ādem oġlanları ***alıŋızlar*** *ėtigiŋizlerni tėgme mezgit üskinde* “Ey Âdemoğulları! Her mescit huzurunda zinetinizi tutunuz.” (TİEM 115r/3)

ey anlar kim kėrtgündiler ḳaçan ***ḳopsaŋızlar*** *namāzḳa* ***yuŋuzlar*** *yüzleriŋizni* “Ey iman edenler! Namaza duracaksanız yüzlerinizi yıkayınız.” (TİEM 80v/5)

ḳoḍuŋuzlar *anı kim bėrdimiz silerke arḳalarıŋızda andın* “Size verdiğimiz şeyleri arkanızda bırakın.” (TİEM 104r/7)

3. -(I, U)ŋlAr, -(I, U)ŋlA

-(I, U)ŋlAr, -(I, U)ŋlA ekleri ünlüyle biten fiillere eklenir. Ünsüzle biten fiillere eklendiğinde araya yardımcı bir ünlü gelir.

sözümni ***tutuŋlar*** *ḳalı tutmasa – yarın kelge barça bu kün bütmese* “Sözümü tutunuz; eğer tutmazsanız bugün inanmadıklarınızın hepsi yarın başınıza gelecektir.” (KB 4867)

barmāŋlār “Gitmeyin.” (DLT I-414)

turmāŋlār “Ayakta durmayın.” (DLT I-414)

uluġlaŋlar *taŋrını anıŋ üze köndürdi silerni* “Sizleri yönelttiği (doğru yol) üzere Tanrı’yı yüceltin.” (TİEM 21v/9)

yārï tileŋler *serinmek birle namāz birle* “Sabır ile, namaz ile yardım isteyin.” (TİEM 6r/6)

yėŋler *andın ḳayda tilese siler* “Ondan nerede isterseniz yeyin.” (TİEM 5v/2)

yaḳın kėlmeŋler *bu yıġaçḳa* “Bu ağaca yaklaşmayın.” (TİEM 5v/3)

ḳılmaŋlar *taŋrıḳa* ***teŋ tuşlar*** “Tanrı’ya ortaklar koşmayın.” (TİEM 4r/3)

sust bolmaŋlar *taḳı* ***ündemeŋler*** *ėlleşmekke siler üstünrek siler* “Üstün durumda iken gevşemeyin ve onları barışa çağırmayın.” (TİEM 375v/3)

meniŋ üçün ***saḳnuḳ ḳalıŋlar ḳorḳuŋlar*** “Benden sakının ve korkun.” (TİEM 6r/4)

aytıŋlar *anlarḳa eḍgü söz* “Onlara güzel söz söyleyin.” (TİEM 58r/9)

aydımız ***iniŋler*** *bir ançaŋız bir ançaŋızḳa düşmen* “Bazınız bazınıza düşman olarak inin, dedik.” (TİEM 5v/4)

bėriŋler *atasız anasız uşaḳlarḳa tawarlarını* “Yetimlere mallarını verin.” (TİEM 58r/1)

oḳuŋlar *tanuḳlarıŋızını taŋrıda aḍın* “Tanrı’dan başka tanıklarınızı çağırın.” (TİEM 4r/5)

serniŋler *üzginçe kesginçeke tėgi taŋrı bizni ara* “Tanrı aramızda hüküm verinceye kadar sabredin.” (TİEM 120v/8)

ḳaçan bėrse siler anlarḳa nek tawarlarını ***tanuḳ uruŋlar*** *anlar üze* “Mallarını kendilerine verdiğiniz zaman da yanlarında tanık bulundurun.” (TİEM 58v/4)

aytıldı ***olturuŋlar*** *olturuġlılar birle* “Oturanlarla beraber oturun, denildi.” (TİEM 143v/7)

ḳaçan aytılsa anlarḳa ***kėrtünüŋler*** *neteg kim kėrtgündi kişiler* “Onlara: ‘İnanan insanların (inandığı gibi) inanın.’ denilse.” (TİEM 3r/6)

ol uġurda kim aydımız ferişţelerke ***yüknüŋler*** *ādemḳa* “O vakit meleklere: ‘Âdem’e secde edin.’ dedik.” (TİEM 5r/9)

yana ***keḍirüŋler*** *anlarḳa* “Onları giydirin de...” (TİEM 58r/8)

ay kişiler ***tapnuŋlar*** *iḍiŋizlerke* “Ey insanlar! Rabbinize tapının.” (TİEM 4r/1)

öldürmeŋler *anı* “Onu öldürmeyin!” (R 32/7a3)

tileŋler *anıŋ birle ulanmaḳnı* “Ona yaklaşmayı isteyin.” (R 27/43b2)

ey anlar kim bittiler ***yemeŋler*** *ribānı* “Ey iman edenler! Faizi yemeyin.” (R 25/4b3)

baḳıŋlar *neteg boldı yalġançılarnıŋ soŋı* “İnkâr edenlerin sonu ne oldu görün!” (R 25/8b1)

aytıŋlar *yazuḳlarımızını töke bėrgil* “Günahlarımızı döküver, deyin.” (R 28/38b2)

körkitiŋler *maŋa nėni törüttiler yerdin* “Onlar yeryüzünde neyi yarattılar? Bana gösterin.” (R 33/80b2)

oġrı er oġrı uraġut ***kesiŋler*** *eliglerini yanut ol kim ḳazġandılar* “Hırsız erkek veya kadının yaptıklarına karşılık olarak ellerini kesin.” (R 27/45a3)

ey boḍnum ***kiriŋler*** *yerke arıġ yerke ol kim bitidi taŋrı sizke* "Ey kavmim! Tanrı'nın size (vatan olarak) yazdığı kutsal toprağa girin." (R 27/34a3)

aydı ol kim taptı ey boḍnum ***uḍuŋlar*** *maŋa köndüreyin sizni köni yolḳa* "İman eden kimse şöyle dedi: Ey kavmim! Bana uyun ki sizi doğru yola ileteyim." (R 35/46b1)

ḳorḳuŋlar *taŋrıdın* "Tanrı'dan korkun." (R 25/5a1)

hem ***sürüŋler*** *başlarıŋızḳa* "(Ellerinizi) başlarınıza da sürün." (R 27/21a2)

ḳaçan ṭalāḳ bėrse siler uraġutnı ***ṭalāḳ bėriŋle*** *anlarḳa 'iddetleriŋe* "Kadınları boşayacağınızda onları iddetlerini gözeterek boşayın." (TİEM 412r/4)

ḳoşmaŋla *taŋrı üze* ***yalġannı*** "Tanrı hakkında yalan uydurmayın." (R 31/52b2)

ey taġlar ***tesbīḥ ḳılıŋla*** *anıŋ birle ey ḳuşlar* "Ey dağlar ve kuşlar! Onunla birlikte Tanrı'yı tesbih edin!" (R 33/33b2)

ey meniŋ ḳullarım ***ḳorḳuŋla*** *mėndin* "Ey kullarım! Benden korkun!" (R 34/88b3)

Çokluk 3. Şahıs: -sUnlAr, -sUlAr

Ekin ilk ünlüsü daima yuvarlaktır. Bu yüzden kendisinden önce gelen fiillerin son hecesinde düz ünlü olduğu durumlarda düzlük-yuvarlaklık uyumu görülmemektedir:

atım ***bilmesünler*** *mini körmesünler – tilep* ***bulmasunlar*** *sözümni keseyi* "Adımı bilmesinler, beni görmesinler; arayıp bulmasınlar, sözümü keseyim." (KB 6600)

ayıŋlamasunlar *sini ḫalḳ ara* "Seni halkın içinde ayıplamasınlar." (KB 4463)

söke ***barmasunlar*** *açın ıḍmaġıl* "Onları aç gönderme ki sana söverek gitmesinler." (KB 4659)

ḫaḳīḳat üze ḳayu bėrür miz anlarḳa ***artsunlar*** *üçün yazuḳ* "Onlara ancak günahları artsın diye fırsat veririz." (TİEM 55r/8)

fusūs tutmasunlar *bir gürūh bir gürūhdın* "Bir topluluk diğer bir toplulukla alay etmesin." (TİEM 380v/3)

alsunlar *tulumlarını ḳaçan secde ḳılsalar* ***bolsunlar*** *keḍinkileriŋizlerdin* "Silahlarını da alsınlar; böylece secde ettiklerinde (diğerleri) arkanızda olsunlar." (TİEM 70v/6, 7)

külsünler *az* ***yıġlasunlar*** *üküş* "Az gülsünler çok ağlasınlar." (TİEM 147v/5)

keldürsünler *bir söz munuŋ teg* “Buna benzer bir söz getirsinler.” (TİEM 386r/7)

yüz ewürgil anlardın ***kirsünler*** *anda aḍın söz içine* “Ondan başka biz söze geçinceye kadar onlardan yüz çevir.” (TİEM 101r/9)

oḳıŋlar olarnı ***yanut bėrsünler*** *silerke* “Onları çağırın da size cevap versinler.” (TİEM 130v/3)

analar ***emüzsünler*** *oġlanlarını ėkki yıl tükel* “Anneler çocuklarını tam iki yıl emzirsinler.” (TİEM 28v/8)

ḳaḍġurmasunlar *yime* ***ḫoşnūd bolsunlar*** “Kaygılanmasınlar, hoşnut olsunlar.” (R 33/14b2)

alsunlar *uruş sāzlarını* “Silahlarını yanlarına alsınlar.” (R 26/69a1)

ḳoḍar mu sen mūsānı hem boḍnını ***artaḳdıḳ ḳalsunlar*** *teyü yer içinde* “Sen Musa’yı ve kavmini yeryüzünde bozgunculuk yapsınlar diye bırakacak mısın?” (R 28/11a3)

yaġumasunlar *mezgit-i ḥarāmḳa bu yıllarında kiḍin* “Bu yıllarından sonra Mescit-i Haram’a yaklaşmasınlar.” (R 29/20b2)

keldürsünler *saŋa ḳamuġ bilgen cādūnı* “Sana herşeyi bilen sihirbazları getirsinler.” (R 28/6b3)

köŋül inçliki birle ***ögretsüler*** *– biligsizler andın ma* ***ögrensüler*** “Gönül huzuru ile öğretsinler; bilgisizler de onlardan öğrensinler.” (KB 5554)

KARAHANLI TÜRKÇESİNDE EMİR KİPİ ÇEKİMİ	
1. Teklik	-AyIn, -AyI, -yIn, -yI, -Ay, -y, -AyIm
2. Teklik	-GIl, -ḳıl
3. Teklik	-sU, -sUn, -sUnI
1. Çokluk	-AlIm, -lIm, -AlIŋ
2. Çokluk	-(I, U) ŋ, -(I)ŋIz, -(I)ŋIzlAr, -(U)ŋUzlAr, -(I, U)ŋlAr, (I, U)-ŋlA
3. Çokluk	-sUnlAr, -sUlAr

IV. 2. 3. GEREKLİLİK KİPİ

Gereklilik kipi bir iş, oluş, hareket veya tasarlanan bir eylemin yapılması gereğini ortaya koyan kiptir. Kipin taşıdığı gereklilik anlamı, emir biçiminde ortaya çıkan bir gereklilik biçimi değil, daha çok içten gelen, konuşana bağlı bir gerekliliğin ifadesidir.[293] Karahanlı Türkçesinde gereklilik bildiren asıl ek *–GU*'dur.[294] Bunun dışında *–GU kerek, kerek* ve (*kerek*+...) *–sA* ile yapılan gereklilik biçimleri de kullanılmaktadır.

Ercilasun, *-GU*'nun gereklilik eki hâlini almasını bu ekin önceleri *kerek* ile birlikte kullanılmasına daha sonra da *kerek* sözünün düşmesine bağlamaktadır. Kelime bir taraftan düşerken diğer taraftan da *kerek*'li şekiller devam etmiştir.[295]

Karahanlı Türkçesinde tespit edilen örneklerin tamamına yakını KB kaynaklıdır. Diğer eserlerde gereklilik bildiren örneklere az rastlanmıştır.

IV. 2. 3. 1. -GU

Ekin ünlüsü daima yuvarlak olup ünlü, tonsuz veya tonlu ünsüzle biten fiillere tonlu ünsüzlü biçimiyle eklenmiştir:

küyer ot teg ol bu kereksiz sözüŋ – ağızdın ***çıḳarmaġu*** *küygey özüŋ* "Bu gereksiz söz yanan ateş gibidir; onu ağızdan çıkarmamalı yoksa yanarsın." (KB 2687)

kişi emgeki bilmegüçi kişi – kişi tip ***atamaġu*** *yılḳı tuşı* "İnsanın emeğini bilmeyen kimseye insan dememeli; o hayvana benzer." (KB 2986)

biligsizni artuḳ ***yaḳın tutmaġu*** "Bilgisizi kendine fazla yakın tutmamalı." (KB 4450)

oġul ḳız atasın ***suyurḳaġu*** *ol* "Oğul, kız sahibi insanları bağışlamalı." (KB 3388)

aḍaş ḳoldaş erdeş ***tutunġu*** *tidiŋ* "Dost, ahbap ve arkadaş edinmeli, dedin." (KB 3392)

oḍuġ turġu *tün kün kiterse usı* "Gece gündüz uyanık olmalı ve uykuyu bırakmalı." (KB 2331)

---

[293] Korkmaz (2003), s. 695, Türkçede gereklilik kipi hakkında ayrıntılı bilgi için bk. Hikmet Koraş, "Türkiye Türkçesinde Gereklilik", Türklük Bilimi Araştırmaları, S. 17, Bahar, Niğde, 2005, s. 135-154; Hikmet Koraş, "Günümüz Türk Lehçelerinde Gereklilik", Erciyes Üniv. Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi, Prof. Dr. Tuncer Gülensoy Armağanı, 2006/1, S. 20, s. 131-141, Mehmet Özmen, "Gerek, Gerekmek ve Gereklilik Çekimi", Dil ve Edebiyat Araştırmaları Sempozyumu-Mustafa Canpolat Armağanı, Ankara, 2003, s. 177-193.

[294] *-GU*'nun Türkçede gereklilik göreviyle kullanılışı için bk. Mansuroğlu (1953), s. 341-348.

[295] Ercilasun (1984), s. 150.

tapınġu *ḳıyıḳsız tapuġ ḳılġuçı* “Hizmet eden dürüstlükle hizmet etmeli.” (KB 615)

anıŋ ***şükri ḳılġu*** *oḳıp miŋ atı* “Adını bin kere okuyup şükretmeli.” (KB 109)

bışurġu *tapuġda* ***sınaġu*** *körü – ağırlasa ötrü* ***kötürgü*** *örü* “(Kulu) önce hizmette pişirmeli ve iyice sınamalı; ondan sonra kendisini yükseltmeli ve taltif etmeli.” (KB 636)

ay tegme kişike kitab ***birmegü*** *– apaŋ dostuŋ erse* ***imin bolmaġu*** “Değme kişilere kitap vermemeli; eğer dostun bile olsa emin olmamalı.” (KB B-21)

öḍiŋe ***küḍezgü*** *işig* ***iwmegü*** “İşin zamanını beklemeli ve işte acele etmemeli.” (KB 557)

neçe ***sözlemegü*** *neçe* ***sözlegü*** “Sözün ne kadarını söylememeli, ne kadarını söylemeli.” (KB 997)

munıŋ bağı mundağ ***bilingü*** *munı* “Bunun bağı böyledir ve bu bilinmelidir.” (KB 727)

yazuḳum öküş tip ***umınç kesmegü*** “Günahım çok diye ümidi kesmemeli.” (KB 3674)

sewinçin ***tilegü yüḍürmegü yük*** “Onları memnun etmeli ve yük yüklememeli.” (KB 2304)

bu er ol uzūn ***yaşāġu*** “Bu adam uzun yaşamalıdır.” (DLT II-166)

bu tōn ol ***yamaġu*** “Bu giysi yamanmalıdır.” (DLT II-166)

yılan teg bu ajun yılan ***oḳlaġu*** “Bu dünya yılan gibidir; yılanı oklamalıdır.” (AH 213)

yıraḳ turġu *yumşaḳ tip* ***azılmaġu*** “(Yılandan) uzak durmalı, yumuşak diye yanılmamalı.” (AH 216)

IV. 2. 3. 2. -GU kerek

barışġu kerek *ḳa ḳadaşlar bile –* ***ḳatılġu kerek*** *iş adaşlar bile* “Akraba ve kardeşlerle barışmak; eş ve dostlarla da kaynaşmak gerek.” (KB 3209)

bularḳa yime ök ***ḳatılġu kerek*** *– bu yil yeklig igke* ***oḳıġu kerek*** “Bunlar ile münasebet kurmak gerek; cin ve peri çarpmasına bağlı hastalıklar için okutmak gerek.” (KB 4362)

ayıtġu kerek *söz kişi sözlese* “İnsanın konuşması için ona bir şey sormak gerek.” (KB 978)

isizke siyaset ***yorıtġu kerek*** “Kötüye karşı siyaset yürütmek gerek.” (KB 2131)

bayat faẓlı ***ḳolġu kerek*** *ḳul ḳamuġ* “Kulun, daima Tanrı’nın faziletini istemesi gerek.” (KB 1811)

oḳıġçı kelürke ***anunġu kerek*** “Davetçinin gelmesine hazırlanmak gerek.” (KB 1473)

tapuġçı yaŋılsa ***oḳıtġu kerek*** *– negüke yaŋılmış* ***ayıtġu kerek*** “Eğer hizmetkâr yanılırsa onu çağırmak ve neden yanılmış olduğunu sormak gerek.” (KB 641)

bu künde naru bu özüm tınmadın – munıŋ ***şükri ḳılġu kerek*** *irmedin* “Bugünden itibaren ben de durmadan, usanmadan bunun şükrünü yerine getirmeliyim.” (KB 754)

iḍi eḍgü beglik taḳı eḍgürek – törü ol anı tüz ***yorıtġu kerek*** “Beylik çok iyidir; fakat daha iyi olan töredir ve onu doğru uygulamak gerekir.” (KB 454)

neçe me ağır kelse ***barġu kerek*** *– iligke tegip bir* ***körüngü kerek*** “Ne kadar ağır gelse bile gitmen ve hükümdara varıp bir görünmen gerek.” (KB 3457)

sini men ***küḍüzgü kerek*** *men kiçe* “Geceleri seni benim korumam gerektir.” (KB 3765)

ḳayu kim toġar erse ***ölgü kerek*** “Her kim doğarsa aynı zamanda ölmesi de gerekir.” (KB 1086)

yaġıda yüreklig ***seringü kerek*** “Savaşta düşmandan daha yürekli ve sabırlı olmak gerek.” (KB 2285)

ḳarabaş ***āzāt ḳılġu kerek*** *yaḳmazda aşnu* “Cinsel ilişkiye girmeden önce bir kul azat etmek gerektir.” (R 38/4a3)

IV. 2. 3. 3. kerek

ḳılıç baldu oḳ ya ḳawi küç yürek – bar erken keḍ neŋke ḳorḳmaz ***kerek*** “Kılıç, balta, ok, yay ile kuvvet ve cesaret varken, yiğit adam mal için endişe etmemelidir.” (KB 2055)

bor içmez ***kerek*** *beg fesad ḳılmasa* “Bey, içki içmemeli ve fesatlık yapmamalıdır.” (KB 2091)

ajun tutġuḳa er uḳuşluġ ***kerek*** “Dünyayı idare etmek için insan anlayışlı olmalıdır.” (KB 217)

kerek *erke himmet mürüvvet teŋi* “İnsana denk olan himmet ve mürüvvet gerektir.” (KB 413)

ḳutaḍmış kişi kör saḳınmış ***kerek*** *– ḳamuġ teŋsiz iştin yıramış* ***kerek*** “Saadete ermiş kimsenin ihtiyatlı olması ve bütün yakışıksız işlerden uzak durması gerekir.” (KB 726)

biligsiz tili tutçı berklig ***kerek*** *– biliglig kişi tilke erklig* ***kerek*** "Bilgisizin daima dilini sıkı tutması; bilgilinin de diline hâkim olması gerektir." (KB 971)

bu īşta anig tapısı ***kerēk*** "Bu işte onun rızası gerek." (DLT II-262)

taşıġ ısrūmasa öpmiş ***kerek*** "Taşı ısıramazsan öpmek gerek." (DLT I-175)

ayur sen keḍim ton şerab aş ***kerek*** *– telim mal öküş ḳul ḳarabaş* ***kerek*** *– eger yıġdıŋ erse 'umürluḳ tawar – burun başḳa börkni keḍer baş* ***kerek*** "Dersin ki giyecek, yiyecek ve içecek gerektir, çok mal, çok kul ve cariye gerektir; eğer ömürlük mal yığdın ise (unutma ki) önce börkü giyecek baş gerektir." (AH 297-298-299-300)

yime anlar kim ẓihār andı içerler uraġutlarındın yana yanarlar aŋar kim aydılar āzād ḳılmış ***kerek*** *bir tutmış ḳarabaş bir ėkkindi yaḳmasda burun* "Kadınlarından zihar andı ile ayrılmak isteyip de sonra söylediklerinden dönenlerin onlarla cinsel ilişkiye girmeden önce bir kul azat etmeleri gerekir." (TİEM 400v/6)

IV. 2. 3. 4. (kerek+…) -sA

Karahanlı Türkçesi metinlerinde *-sA* ekinin yalnız başına gereklilik ifade ettiği durumlar olduğu gibi metin içerisinde ilgili bulunduğu bir *kerek* kelimesine bağlı olarak kullanıldığı durumlar da bulunmaktadır.

bayat tapġı barça kerek örtügün – ***açılmasa*** *ḫalḳḳa bu örtüg bu kün* "Tanrı'ya yapılan ibadetler gizli olmalıdır; bu örtü bugün de herkese açılmamalıdır." (KB 3919)

ḳatıġlanġu begke tapuġ ***yazmasa*** *– tapuġçı yolında oŋın* ***azmasa*** "Gayret etmeli, beye karşı hizmette kusur etmemeli, hizmet yolunda doğruluktan şaşmamalı." (KB 4093)

tuzu etmeki kiŋ aḳı ***bolsa*** *keḍ – kümüş* ***birse*** *altun er at* ***tirse*** *keḍ* "Tuzu ekmeği bol ve çok cömert olmalı; gümüş ve altın vermeli, etrafına çok insan toplamalı." (KB 2532)

tapuġḳa ***irig bolsa*** *erte turup* "Erken kalkıp hizmete hazır olmalıdır." (KB 4039)

törü hem toḳu bilse ***ḳılsa*** *tapuġ –* ***oŋay bolsa*** *ḳılḳı ḳılınçı ḳamuġ* "Usul, erkân bilmeli ve ona göre hizmet etmeli; bütün tavır ve hareketleri uygun olmalı." (KB 2531)

öḍi bolmağınça özi ***kirmese*** *– ayıtmazda aşnu ötüg* ***birmese*** "Vakit olmadan içeri girmemeli ve sorulmadan önce maruzatta bulunmamalı." (KB 2520)

*süsin keḍ **küḍezse** til **ıçġınmasa*** "Askerini çok iyi gözetmeli ve haberci yakalatmamalı." (KB 2350)

tilin beklese** keḍ **ḳatıġ tutsa söz "Dilini tutmalı ve ulu orta konuşmamalı." (KB 4040)

*sözin çın **kerek bolsa** ḳavli bütün – uluġ bolsa yalġan ınanmaz buḍun* "Söyledikleri doğru olmalı, sözü tam; büyükler yalancı olursa halk inanmaz." (KB 2324)

*beg alçaḳ **kerek bolsa** köŋli açuḳ - yazuḳluġ kişidin **keçürse** yazuḳ* "Bey, mütevazı ve alçak gönüllü olmalı; suçluların suçunu affetmeli." (KB 2122)

*beg alçaḳ **kerek bolsa** ḳoḍḳı köŋül – munı teg yoḳ erse sen andın töŋül* "Bey, mütevazı ve alçak gönüllü olmalı; eğer böyle değilse, sen ondan vazgeç." (KB 2121)

*yitilik **kerek** keḍ **ḳomıtsa** erig* "Askeri coşturmak için kararlı olmak gerekir." (KB 2328)

IV. 3. FİİLLERİN BİRLEŞİK KİPLİ ÇEKİMLERİ

Çekime girmiş fiiller bünyelerindeki kip sayısına göre basit kipli ve birleşik kipli fiiller olmak üzere ikiye ayrılırlar. Basit kipli fiiller, yapılarında şekil ve zaman kavramını karşılayan tek kip bulunduran fiillerdir. Birleşik kipli fiillerde ise, birden fazla kip eki bulunmaktadır. Bu yapılar genellikle iki kipten oluştukları gibi üç kipten oluşan katmerli birleşik kipli fiiller de bulunmaktadır.[296] Birleşik çekim, iki çekimli fiilin bir araya gelmesinden, birlikte kullanılmasından oluşur. Birleştirilen iki çekimden biri, bir şekil ve zamanı diğeri de başka bir şekil ve zamanı ortaya koyarak birbirine bağlanan iki şekil ve zamanı birlikte ifade ederler. Türkçede birleşik kipli çekimlerde asıl fiil önce ana yardımcı fiil ise (*er- > ir- > i-*) sonra gelir. Buna bağlı olarak birleşik çekimi adlandırırken önce asıl fiil kipini sonra da yardımcı fiil kipini belirtiriz: Geniş zamanın hikâyesi, gelecek zamanın şartı gibi.[297]

Gülsevin, fiillerin birleşik kipli çekimlerini ele aldığı çalışmasında "birleşik zaman" adlandırmasının yanlış olduğu üzerinde durarak, çekimli herhangi bir fiilin bildirdiği iş, oluş, kılış veya hareketin birden çok zamanda değil tek bir zamanda gerçekleştiğini, bu tür yapılarda eklerden birinin zaman diğerinin ise kip (tarz) bildirdiğini, oysa birleşik zaman teriminin akıllarda birden çok zaman izlenimi doğurduğunu söylemektedir. Örneğin *–(y)AcAktIm* şeklindeki bir çekim (büyük çoğunlukla) gelecek zamanı değil

[296] Korkmaz (2003), s. 730.
[297] Ergin (1993), s. 302-303.

geçmiş zamanı bildirmektedir. Bu yüzden de gelecek zamanın hikâyesi yerine *geçmiş zamanda gerçekleşmemiş niyet kipi* denilmesinin daha uygun olacağı kanaatini taşımaktadır.[298]

Karahanlı Türkçesinde fiillerin birleşik kipli çekimleri arka arkaya gelen iki ve -çok az örnekte de olsa- katmerli çekimlerde üç çekimli fiil ile yapılır. Eski Türkçede olduğu gibi sonra gelen *er-* ana yardımcı fiili görülen geçmiş zaman, duyulan geçmiş zaman ve şart şekillerine girerek birleşik kipli çekimlerin hikâye, rivayet ve şartlı kullanılışlarını oluşturur. Ancak bu dönemde ana yardımcı fiilin, Türkçenin daha sonraki devirlerinde ortaya çıkan bir kullanımı olarak *er- > Ø* biçimli örneklerine de rastlanmaktadır (*ıḍġaytı < ıḍġay erdi* R 35/80a1, *tüşürgetimiz < tüşürgey erdimiz* R 33/33a1, *boyun susadımız < boyun susa erdimiz* R 33/24a2, 3).

Karahanlı Türkçesi için fiillerin birleşik kipli çekimleri bakımından önem arz eden bir diğer husus da birleşik kipli fiillerde çokluk eki *–lAr*'ın yeridir. Bu konu hakkında ayrıntılı bir çalışma yapan Karahan, "Birleşik kipli bir yapıda eğer birinci kip eki iyelik kökenli şahıs eki alan meselâ görülen geçmiş zaman eki ise bütün şahıslarda *keltim erti/kelti ertim, keltiler erti, kelti ertiler* gibi ikili yapılar ortaya çıkabilmektedir. Çünkü iyelik kökenli şahıs ekinin fiillerden herhangi birine eklenmesinde gramatikal bir engel yoktur. Böyle bir yapıda hangi şeklin aslî olduğu konusunda bir hüküm vermek zordur. Ancak birleşik kipli bir yapıda eğer birinci kip eki, şahıs zamirleriyle kullanılan meselâ geniş zaman eki ise, zamirin asıl fiille yardımcı fiil arasına girmesi yani *kelür men erdi* gibi bir yapının ortaya çıkması mümkün değildir. Bu durumda, şahıs ifade etmek üzere sona zamir veya ek getirilecek ve *kelir ertim* veya *kelür ermiş men* gibi bir yapı oluşturacaktır. Sona getirilen bu zamir ve ek sistemi içinde başlangıçta çokluk eki *–lAr*'ın da sonda bulunması tabiî görünmektedir." şeklinde görüş belirtmekte ve örneklerine Karahanlı Türkçesi metinlerinde de rastlanıldığı üzere bu ekin kipler arasında yer değiştirmesi sorununu ele alarak vurgunun bu değişmedeki etkisi üzerinde durmaktadır. Karahan'a göre isimlerde kullanılan çokluk eki vurgulu bir ektir. Ek, birleşik kipli bir fiilin sonunda bulunduğu zaman diğer şahıs ekleri gibi vurgusuz olmaktadır. Şahıs eklerinden önce gelen hikâye, rivayet ve şart ekleri de vurgusuzdur.

[298] Gürer Gülsevin, "Türkiye Türkçesindeki Zaman ve Kip Çekimlerinde Birleşik Yapılar Üzerine", TDAY-Belleten 1997, TDK Yay., Ankara, 2000, s. 217-219.

Birleşik kipli fiillerde vurgu ise birinci kip eki üzerindedir. Sonda bulunan *–lAr* eki burada vurgusuz konuma geldiği için burayı terk ederek vurgulu olan birinci kip ekinin yanına geçmek ve vurguyu kendi üzerine almak istemekte, ek olduğu için de esas fiille ana yardımcı fiil arasına girmesinde bir engel bulunmamaktadır.[299]

Karahan, bu çalışmasında birleşik kipli fiillerde *–lAr* ekinin yerini Eski Türkçeden itibaren ele alarak incelemiş ve *Kutadgu Bilig* ve *Atebetü'l-Hakayık*'ı dikkate alarak Karahanlı Türkçesinde bu ekin birleşik kipli fiillerde hiç kullanılmadığı sonucuna varmıştır.[300] Oysa bizim yaptığımız incelemeler sonucunda Kur'an tercümelerinde bu kullanılış bakımından oldukça bol örneğin bulunduğu tespit edilmiştir: *yalġan sözler erdiler* (TİEM 3r/4), *sıġnurlar erdi* (TİEM 424r/5), *ʿahd ḳılmış erdiler* (TİEM 305v/4), *ölmegey erdiler* (TİEM 53r/8), *buzarlar erdi* (R 38/18a3), *aḍırılsalar erdi* (R 37/44b3) vb.

IV. 3. 1. BİRLEŞİK KİPLİ FİİLLERİN HİKÂYESİ

Karahanlı Türkçesinde birleşik kipli fiillerin hikâyesi bir kip eki almış esas fiile *er-* ana yardımcı fiilinin görülen geçmiş zaman kipi getirilerek oluşturulur.

IV. 3. 1. 1. GENİŞ ZAMANIN HİKÂYESİ

Geniş zamanın hikâyesinde, bir iş, oluş veya hareketin geçmişten geleceğe uzanan bir zaman kesiti içinde gerçekleşeceği geçmiş zamana aktarılarak ortaya konulur.

taḳı ***eymenür erdim*** *emdi saŋa* "Yine de senden çekinirdim." (KB 5069)

ḳutulmaḳ ***tiler erdi*** *raḥat üçün* "Rahat etmek için (ümmetinin azaptan) kurtulmasını isterdi." (KB 40)

sewinçin ***toġar erdi*** *toġmış künüm* "Güneşim sevinçle doğardı." (KB 1072)

özi itti tüzdi kör il kün işi – taḳı ma ***tiler erdi*** *öḍrüm kişi* "Halkın işini kendisi düzenledi ve yoluna koydu; yine de etrafında seçkin insanlar olsun isterdi." (KB 418)

---

[299] Leyla Karahan, "Birleşik Kipli Fiillerde Çokluk Eki *–lAr*'ın Yeri", Türk Dili, S. 563, Kasım 1998, s. 385-386.
[300] Karahan (1998), s. 382.

*ḳamuġ türlüg erdem tükel ögrenip – **yorır erdi erdem** eligke alıp* “Her türlü erdemi tam olarak öğrenip ve onu elinde tutup yaşardı.” (KB 465)

*kėçe tūrup **yorır erdim*** “Gece kalkıp yürürdüm.” (DLT II-263)

***tutar erdim** süsin tārıp* “Askerini dağıtıp onu tutardım.” (DLT I-305)

*men **unāmās erdim** ol mini unattı* “Ben razı olmazdım; o beni razı etti.” (DLT I-203)

***bilmez erdim** ne ol saḳışım* “Hesabımın ne olduğunu bilmezdim.” (TİEM 420r/6)

***bilmes erdiŋ** anı sen* “Sen onu bilmezdin.” (TİEM 167r/8)

***oŋalturur erdiŋ** tuġa közsüzni tuġa alanı meniŋ destūrum birle* “Benim iznimle doğuştan kör veya alaca olanı iyileştirirdin.” (TİEM 94r/4)

***kelir erdi** aŋar anıŋ rūzīsi keŋ alkıġ* “Ona, onun rızkı her yerden bol bol gelirdi.” (TİEM 204v/2)

*ol **kėrtgünmez erdi** uluġ taŋrıḳa* “O, ulu Tanrı’ya iman etmezdi.” (TİEM 420r/9)

*biz erdimiz munda burun **oḳır erdimiz** anı* “Biz bundan önce ona yalvarırdık.” (TİEM 386r/3)

***yalġanḳa tutar erdimiz** ḳıyāmet künini* “Kıyamet gününü yalanlardık.” (TİEM 428v/7)

*yme **yėtürmez erdimiz** çıġaylarḳa* “Fakirleri de doyurmazdık.” (TİEM 428v/6)

*aŋar ėmdi **ėwer-ök erdiŋizler*** “Hani buna şimdi acele ederdiniz?” (TİEM 158r/5)

*yanut bėrilmes siler meger anıŋ birle kim **ḳazġanur erdiŋizler*** “Kazandığınız şeyden başka bir şeyle cezalandırılmazsınız.” (TİEM 158r/6)

*taḳı ançası bar boluŋ iḍike nisbetligler munuŋ birle kim **ögretür erdiŋiz** kitābnı taḳı munuŋ birle kim oḳatur erdiŋiz* “Bilakis Rabbinize halis kullar olunuz ki siz bununla okuturdunuz ve öğretirdiniz.” (TİEM 45v/9, 46r/1)

*taḳı bütünlükün **ārzūlayur erdiŋiz** ölümni mundın aşnu kim satġaşsaŋız aŋa* “Şüphesiz siz ölümle karşılaşmadan önce onu arzulardınız.” (TİEM 51v/2)

*siler anıŋ içinde **erdiŋizler tartışıḳ bolur*** “Sizler onun hakkında ihtilafa düşerdiniz.” (TİEM 86v/3)

*bu ol kim siler anı **ėwretür erdiŋizler*** “Gelmesi konusunda acele ettiğiniz şey budur.” (TİEM 383r/6)

yalġan sözler erdiler “Yalan söylerdiler.” (TİEM 3r/4)

*tėggey anlarḳa ḳın anıŋ birle kim **yarlıġdın çıḳar erdiler*** “Onlar yoldan çıkardılar; onlara azap dokunacaktır.” (TİEM 99v/3)

taḳı arsıḳturdı anlarnı dīnleri içinde ol nerse kim ***çatarlar erdiler*** "Onların vaktiyle uydurdukları şeyler de dinleri hakkında onları yanılttı." (TİEM 40r/9)

yėyür erdiler *aşnı* "Yemeği yerlerdi." (TİEM 89v/7)

kėrtgünmes erdiler "İman etmezlerdi." (TİEM 154r/7)

yıġılmaslar erdi *münker işdin ḳıldılar anı* "Yaptıkları kötü işten vazgeçmezlerdi." (TİEM 90r/5)

ḳınar erdiler *silerni ḳatıġ ḳın birle boġuzlar erdiler oġlanlarıŋızını tirig* ***ḳoḍarlar erdi*** *uraġutlarıŋızını* "Size şiddetli bir azapla eziyet ederler, oğullarınızı boğazlar ve kızlarınızı diri bırakırlardı." (TİEM 6v/4)

ol anıŋ üçün kim anlar ***tanarlar erdiler*** *taŋrı belgüleriŋe* ***öldürürler erdi*** *yalavaçlarını yaraġsızın yā ḥaḳsızın* "Çünkü Tanrı'nın ayetlerini inkâr ederlerdi ve peygamberlerini haksız yere öldürürlerdi." (TİEM 8r/1, 2)

ol eren erdi yaŋluḳdın ***sıġnurlar erdi*** *erenler birle perīlerdin* "İnsanlardan bazı kimseler cinlerden bazı kimselere sığınırlardı." (TİEM 424r/5)

küçsüz tutar erdi *bir ögürni olardın* ***boġazlayur erdi*** *erkek oġlanlarını tirig* ***ḳoḍar erdi*** *uraġutlarını* "Onlardan bir zümreyi güçsüz bulurdu, oğullarınızı boğazlar ve kızlarınızı diri bırakırlardı." (R 32/4a3, 4b1, 2)

bütünlükin ol ***emgetür erdi*** *yalavaçnı* "Şüphesiz o durum peygamberi üzerdi." (R 33/16b3)

yime boyun bėrürler sizke anı kim ***ḳılmas erdimiz ėsizlik*** "Biz, hiçbir kötülük yapmazdık diyerek size teslim olurlar." (R 30/41b2)

kigürüŋler bu kün anı kim ***tanar erdiŋizler*** "İnkâr ederdiniz. İşte bugün oraya gireceksiniz." (R 34/15b2)

yana aylur olarḳa ḳayda ma ***ortaḳ ḳatar erdiŋizler*** *taŋrıdın aḍındın* "Onlara tekrar sorulur: Tanrı'ya başka ortaklar koşardınız; onlar nerede?" (R 35/65b1)

çın-oḳ ***ārzūlayur erdiŋiz*** *ölümni körmekiŋizde burun* "Ölümü görmeden önce onu çok arzulardınız." (R 25/11a2)

tüşti olarḳa ne kim anıŋ birle ***ėlükler erdiler*** "Alay ettikleri şey onları kuşattı." (R 30/45b1)

buzarlar erdi *ėwlerini öz eligleri birle müʾminler eligleri birle* "Evlerini bir taraftan kendi elleri bir taraftan da müminlerin elleriyle harap ederlerdi." (R 38/18a3)

yalġanlıḳ ḳılur erdiler "Yalan söylerdiler." (R 29/55b3)

IV. 3. 1. 2. GÖRÜLEN GEÇMİŞ ZAMANIN HİKÂYESİ

Görülen geçmiş zaman eki alarak geçmiş zamanda gerçekleşmiş olan ve tarz bildiren bir oluş ya da kılışın yine geçmiş zamana aktarılarak anlatılmasıdır. Bu birleşik çekim kalıbında tarz bildirme görevindeki görülen geçmiş zaman eki, *er-* ana yardımcı fiiline gelen ve hikâye etme görevindeki ikinci ve asıl geçmiş zaman eki ile birlikte kullanılır.[301] Karahanlı Türkçesinde görülen geçmiş zamanın hikâyesinde iyelik kökenli şahıs ekleri esas fiilden sonra kullanılırken ana yardımcı fiil (*er-*) şahıs eki almamaktadır.

meniŋ ḳılḳımı ***aydım erdi*** *saŋa* "Sana kendi tabiatımı anlattıydım." (KB 1089)

sizinmedim erdi *kör oḍġurmışıġ – oḳıp kelmegüsin er erdi bışıġ* "Odgurmış'ın davet edilince geleceğinden şüphe etmediydim; çünkü o olgun bir insandı." (KB 3882)

saŋa ***ıḍdım erdi*** *ḳadaşıŋnı men* "Sana kardeşini gönderdiydim." (KB 3909)

ḳatıġ ***sewdim erdi*** *irer sen mini* "Seni çok sevdiydim; ancak sen benden ayırılmak istiyorsun." (KB 714)

aġırladıŋ erdi *tapuġsuz mini* "Ben sana hizmet etmeden sen beni ağırladıydın." (KB 1094)

nelük ***tirdiŋ erdi*** *bu ḳalġu neŋiŋ* "Geride kalacak bu malı niçin topladıydın?" (KB 1205)

atam ***ḳıldı erdi*** *kör eḍgü* ***du'a*** "Babam hayır dua ettiydi." (KB 1803)

mini aşnu ol ***ḳoldı erdi*** *ezel* "Beni ezelde önce o istediydi." (KB 4787)

bayat ***birdi erdi*** *uḳuş ög bilig* "Tanrı bana anlayış, akıl ve bilgi verdiydi." (KB 3467)

tarudı siler üze yer ol kim ***keŋüldi erdi*** "Yeryüzü (daha önce) genişlediydi; ancak (o gün) size dar oldu." (TİEM 141r/7)

aydılar ay atamız biz awlanu ***bardımız erdi*** **"**Ey babamız! Biz avlanarak uzaklaştıydık, dediler." (TİEM 174r/9)

andıḳmadıŋızlar *mu* ***erdi*** *munda öŋdün* "Bundan önce yemin etmediniz miydi?" (TİEM 191v/8)

taḳı ***aydılar erdi*** *ermes ol meger yaḳın tirigligimiz* "Hayat sadece dünya hayatıdır, dedilerdi." (TİEM 97v/7)

---

[301] Korkmaz (2003), s. 733-734.

kėrtgünmediler erdi *aŋar kim yalġanḳa tu(t)tı munda öŋdün* "Ona inanmak istemedilerdi; çünkü bundan önce inkâr ettilerdi." (TİEM 122r/2)

aydımız erdi *seniŋ üze munda öŋdin* "Bundan önce sana anlattıydık." (R 30/95b2)

IV. 3. 1. 3. DUYULAN GEÇMİŞ ZAMANIN HİKÂYESİ

+mIş duyulan geçmiş zaman eki almış esas bir fiilin, hikâye eki ve şahıs eki almış bir ana yardımcı fiille (*er-*) birleşerek kurduğu birleşik yapıdır.

törütülmiş erdiŋ *törügli ölür – törügli ölür ol törütgen ḳalur* "Sen yaratılmıştın, her yaratılan ölür; yaratılan ölür ama yaratan kalır." (KB 1242)

erdi *iḍisi üskinde* ***taplanılmış*** "Rabbinin katında rızaya nail olmuştu." (TİEM 226r/5)

yāḍ ḳalıŋlar ançada kim siler az erdiŋizler ***küçsüz bolmış erdiŋizler*** *yer içinde* "Hatırlayın ki yeryüzünde (sayıca) azdınız ve zayıf düşmüştünüz." (TİEM 133v/4)

ḳatıġsız çın ***ʿahd ḳılmış erdiler*** *taŋrı birle munda öŋdün* "Hâlbuki bundan evvel Tanrı'ya söz vermişlerdi." (TİEM 305v/4)

IV. 3. 1. 4. GELECEK ZAMANIN HİKÂYESİ

Gelecekte olacak bir oluşu, kılışı veya isteği geçmişe aktararak fiile geçmiş zamanda gelecek özelliği katan birleşik çekimdir. Karahanlı Türkçesinde gelecek zaman eki almış esas fiilin, hikâye eki ve şahış eklerini almış ana yardımcı fiille (*er-*) birleşmesiyle kurulur. Ayrıca gelecek zamanın hikâyesinin, Türkçenin tarihî metinlerinde örneklerine ilk defa R'de rastlanılan *–GatI, -GaytI + şahıs eki* (< *-GA ~ -GAy erti*) kuruluşlu biçimleri de tespit edilmiştir. Bu konuda Ata, bu eklerle yapılmış olan birleşik çekimlerin *er- > i- > Ø* şeklinde gelişen çekimle bir tutulmaması gerektiğini, zira örneklerine Harezm Türkçesinde bile çok az rastlanılan bu tarz kullanımların Karahanlı Türkçesi için söz konusu olamayacağını belirtir. Bu bağlamda Ata, söz konusu eklerin bugüne kadar hiçbir metinde karşılaşılmayan veya tespit edilemeyen *gelecek zaman kipinin hikâye birleşik çekim ekleri* olarak kabul edilmesi gerektiği kanaatini taşımaktadır.[302]

[302] Ata (2004), s. 161.

kişi ***ḳalmaġay erdi*** *ruzi yigen* “Dünyada rızık yiyecek kimse kalmayacaktı.” (KB 1108)

bayat ***buzġay erdi*** *yiti ḳat yirig* “Tanrı, yedi kat yerin nizamını bozacaktı.” (KB 3464)

kelip barmaz erse bu devlet yana – ***tünermegey erdi*** *yarumış küne* “Bu baht gelip gitmeseydi, bu aydınlanmış gün tekrar kararmayacaktı.” (KB 696)

yoḳ erse bitig bu kişiler ara - tilin sözke kim ***bütgey erdi*** *köre* “İnsanlar arasında yazı olmasaydı, dille söylenen söze kim inanacaktı.” (KB 2700)

bitimedi erse bitigli bitig – negü bilgey erdiŋ bu ḥikmet bilig “Yazanlar kitap yazmasaydı bu hikmek ve bilgileri nasıl bilecektin?” (KB 2698)

saŋa ***tegmegey erdi*** *emgek öküş* “Sana çok fazla zahmet gelmeyecekti.” (KB 3135)

tirilgeymü erdi *köŋül ay böke* “Ey pehlivan! Gönlün tekrar dirilecek miydi?” (KB 4920)

ḳaçan ***keḍgey erdiŋ*** *ḳara kiş içi* “Kara samur kürkünü ne zaman giyecektin?” (KB 4425)

biziŋde ozaḳı kim ***erdi tigü*** “Bizden evvel gelenlerden kim bahsedecekti.” (KB 2699)

bu künlerde bir tün bu ögdilmişe – turup ***yatġalır erdi*** *yastap başa* “Günlerden bir gün Ögdülmiş başını yastığa koyup yatacaktı.” (KB 5953)

ayġıl eger tilese taŋrı ***oḳımaġay erdim*** *anı siler üze* “De ki: Eğer Tanrı istese ben onu size okumayacaktım.” (TİEM 154v/3)

eger bilse erdim örtüglügni ***üküşlegey erdim*** *eḍgülükdin* “Eğer gaybı bilseydim iyilik etmeyi artırırdım.” (TİEM 130r/3)

bilgey erdiŋ *anlarnı yüzleri nişānları birle* “Sen, onları yüzlerindeki işaretlerden tanırdın.” (TİEM 374r/5)

eger yoḳ erse erdi taŋrınıŋ yıġmaḳı kişilerni emerilerini emeri birle ***artaġay erdi*** *yer* “Eğer Tanrı’nın insanlardan bir kısmının kötülüğünü diğerleriyle savması olmasaydı yeryüzü bozulacaktı.” (TİEM 32r/1)

eger bolsa erdi biziŋke ewre yanmaḳ ***bḫār bolġay erdimiz*** *anlardın* “Eğer bizim için yeniden (dünyaya) dönmek olsaydı onlarla alâkamızı keserdik.” (TİEM 19v/3)

ayturlar eger bolsa erdi bizke işdin nerse ***öldürmegey erdük*** *munda* “Bu işten bize bir şey olsaydı, burada öldürmeyecektir, diyorlar.” (TİEM 53r/1)

eger bekütmese erdimiz sėni çınoḳ emite ***yazġay erdiŋ*** *anlarḳa az nerse birle* “Eğer biz seni desteklemeseydik, sen az kalsın onlara meyledecektin.” (TİEM 211v/6)

eger ḳılsa erdimiz anı bir ferişte ***ḳılġay erdimiz*** *anı bir er* “Eğer onu (peygamberi) bir melek kılsaydık muhakkak onu insan (suretine) sokacaktık.” (TİEM 96r/5)

andag erse ***bergey erdimiz*** *anlarqa bizdin yaru bir ulug şevāb* "O zaman elbette onlara nezdimizde büyük bir sevap verecektik." (TİEM 66v/1)

aydılar eger bilse erdük toqušnı ***uygay erdük*** *sizke* "Eğer savaşmayı bilseydik size uyacaktık, dediler." (TİEM 54r/8)

udu bargay erdiŋizler *yekke meger az* "Pek azınız müstesna şeytana uyup gidecektiniz." (TİEM 68r/6)

eger erse taŋrıda adınqadın ***bulgaylar erdi*** *anıŋ içinde üküş iltilāflar* "Eğer o, Tanrı'dan başkasından gelmiş olsaydı, onda birçok tutarsızlıklar bulacaklardı." (TİEM 68r/3)

andag erse ***tutgaylar erdiler*** *sėni dost* "O takdirde seni dost edineceklerdi." (TİEM 211v/6)

eger bolsa erdi biziŋ qatımızda ***ölmegey erdiler*** "Eğer bizim yanımızda olsalardı ölmeyeceklerdi." (TİEM 53r/8)

taqı eger anlar serdiler ėrse ançaqa tegi kim çıqgınça anlarnıŋ tapa ***bolgay erdi edgülük*** *anlarqa* "Eğer onlar, sen kendilerine çıkıncaya kadar sabretselerdi elbette haklarında daha hayırlı olacaktı." (R 37/56a3)

eger tilese erdi taŋrı tutmaq ʿayālni ***üdürgey erdi*** *andın kim törütür nėni kim tilese* "Eğer Tanrı bir evlat edinmek isteseydi elbette dilediği gibi yaratacağından seçecekti." (R 34/78b2)

aydılar eger tilese idimiz ***ıdgaytı*** *ferişte lerni* "Eğer Rabbimiz istese melekleri gönderirdi, dediler." (R 35/80a1)

eger faṣl kelimesi bolmasa ***hükm qılınġaytı*** *olar ara* "Eğer fasl kelimesi olmasaydı aralarında bir hüküm verilecekti." (R 36/15b1)

dereng qılgatı *anıŋ qarnı içinde gūrdın qopgu künke tegi* "Mezardan çıkacağı güne kadar onun karnında kalacaktı." (R 34/39a1)

eger tutsa taŋrı boduŋnı qazganmışları birle ***qodmagatı*** *anıŋ arqası üze teprenigli* "Eğer Tanrı yaptıklarından dolayı insanları cezalandırsaydı hiçbir canlı bırakmayacaktı." (R 33/85b2)

eger tilese-miz ıygay erdimiz olarnı yer qodı azu ***tüşürgetimiz*** *olar üze pāre bulıt kökdin* "Eğer istesek onları yerin dibine batırırdık veya gökten üzerlerine parçalar düşürürdük." (R 33/33a1)

eger tilese-miz ***baturgaytımız*** *olarnı* "Eğer istesek onları suda boğardık." (R 34/8a3)

aydılar eger tilese erdi taŋrı ***tapmaġaytımız*** *olarnı* "Eğer Tanrı isteseydi biz onlara tapmayacaktık." (R 36/44b1)

eger tilesemiz ***yoḳġaytımız*** *közleri üze* "Eğer istesek gözlerini yok ederdik." (R 34/16a3)

eger tilese-miz ***ḳalġatımız*** *sizdin ferişteler* "Eğer istesek sizlerden melekler yaratırdık." (R 36/62b1)

eger ölse azu öldürülse ***yanġay erdiŋiz*** *(mü) kiḍinleriŋiz üze* "Eğer o ölse ya da öldürülse eski dinlerinize geri mi dönecektiniz?" (R 25/12a1)

periler kim eger bildiler erse belgüsüz ***dereng ḳalmaġaytılar*** *ḫvārlaġlı ḳan içinde* "Eğer cinler gaybı bilselerdi küçük düşürücü azap içinde kalmayacaklardı." (R 33/36b2)

bir ikindi ***aşunġaylar erdi*** *köni yolḳa* "Doğru yolu bulmak için birbirinin peşinden koşacaklardı." (R 34/16b1)

ėwitgeyler erdi *sizler ara tileyürler sizke bulġaḳlıḳnı* "Aranızda fitne, karışıklık çıkarmak isteyerek koşuşturacaklardı." (R 29/35b3)

yer içinde arḳaŋızda ***olturġaylar ėrdi*** "Yeryüzünde size halef olacaklardı." (R 36/62b2)

eger yaḍsa taŋrı rūzīni ḳullarıŋa ***küç ḳalġaylartı*** *yer içinde* "Eğer Tanrı rızkını kullarına bol bol verseydi yeryüzünde zulmedeceklerdi." (R 36/20b2)

eger bolsa sen irig irig köŋüllüg ***tarılġatılar*** *seniŋ yöreŋdin* "Eğer sen kaba ve katı yürekli olsaydın onlar senin etrafından dağılacaklardı." (R 25/22b2)

ayġıl eger bolsa erdiŋiz ėwleriŋiz içinde ***çıḳġatılar*** *ol kişiler kim bitildi olar üze öldürmek yatġu yerleriŋe olar* "De ki: Evlerinizde kalmış olsaydınız bile, öldürülmesi takdir edilmiş olanlar öldürülüp düşecekleri yerlere çıkıp gideceklerdi." (R 25/19a2)

bulġatılar *taŋrını* "Tanrı'yı bulacaklardı." (R 26/37a1)

eger bolsalar biziŋ üskümizde ***ölmegetiler*** *hem* ***öldürülmegetiler*** "Eğer bizim yanımızda olsalardı ölmeyecek ve öldürülmeyeceklerdi." (R 25/21a2)

IV. 3. 1. 5. ŞART KİPİNİN HİKÂYESİ

Fiilin bildirdiği bir iş, oluş ya da kılışın gerçekleşmesinin şarta bağlı olduğu bir durumu geçmişe aktararak anlatan birleşik kiptir. Şart kipi eki almış esas bir fiilin hikâye eki ve

şahıs eki almış bir ana yardımcı fiille (*er-*) birleşmesiyle kurulur. Ayrıca örneklerine yine R'de rastladığımız *–seti, -sadımız* biçimlerinde kullanılan şekiller de vardır.[303]

bitip ***ḳoḍmasa erdi*** *bilge bitig* "Bilge kimseler kitap yazıp bırakmasaydı..." (KB 2226)

ḳılu birse erdi *meniŋ işlerim* "Benim işlerimi yapıverseydi." (KB 425)

açıp ***körse erdiŋ*** *ḳara yir ḳatın* "Kara toprağın altını biraz açıp baksaydın." (KB 4722)

azu ***sıġınsa erdim*** *bir buluŋḳa bek* "Ya da sağlam bir kaleye sığınsaydım." (TİEM 169v/7)

eger ***bilse erdim*** *örtüglügni üküşlegey erdim eḍgülükdin* "Eğer gaybı bilseydim iyilik etmeyi artırırdım." (TİEM 130r/3)

aş kāşkī men ***erse erdim*** *anlar birle* "Keşke onlarla birlikte olsaydım." (TİEM 66v/9)

taḳı eger ***bolsa erdiŋ*** *irig ḳatıġ köŋülli ne ḳılġaylar erdi tegreŋdin* "Şayet sen kaba ve katı yürekli olsaydın etrafından dağılıp gideceklerdi." (TİEM 53v/3)

eger ***tilese erdiŋ*** *yoḳ yoḍun ḳılġay erdiŋ olarnı munda öŋdün mėni* "Eğer isteseydin bundan önce beni ve onları helâk ederdin." (TİEM 126v/6)

ayturlar eger ***bolsa erdi*** *bizke işdin nerse öldürmegey erdük munda* "Bu işten bize bir şey olsaydı, burada öldürülmeyecektir, diyorlar." (TİEM 53r/1)

eger ***bolsa erdi*** *biziŋ ḳatımızda ölmegey erdiler* "Eğer bizim yanımızda olsalardı ölmeyeceklerdi." (TİEM 53r/8)

eger ***bilse erdi*** *kitāb iyeleri erdi yaḫşıraḳ anlarḳa* "Eğer ehli kitap inasaydı bu onlar için daha hayırlı olurdu." (TİEM 48v/6)

eged ***ıḍsa erdimiz*** *saŋa bir bitig kāġıd içre* "Eğer sana kağıda yazılmış bir kitap indirseydik…" (TİEM 96r/2)

eger ***beḳütmese erdimiz*** *sėni çınoḳ emite yazġay erdiŋ anlarḳa az nerse birle* "Eğer biz seni desteklemeseydik, sen az kalsın onlara meyledecektin." (TİEM 211v/6)

aydılar eger ***bilse erdük*** *toḳuşnı uyġay erdük sizke* "Eğer savaşmayı bilseydik size uyacaktık, dediler." (TİEM 54r/8)

eger ***çıḳsalar erdi*** *siler içinde arturmaġay erdi silerke meger artaḳlıḳ* "Eğer içinizde (onlar da savaşa) çıksalardı, size bozgunculuktan başka bir katkıları olmayacaktı." (TİEM 143v/7)

[303] *-seti* için bk. Ata (2004), s. 161.

eger kim bitig iḍileri ***ḳėrtgünseler erdi ḳorḳsalar erdi*** "Eğer ehli kitap iman etseler ve Tanrı'dan sakınsalardı…" (TİEM 88v/4)

eger ***boyun bėrseler erdi*** *bizke öldürmegeyler erdi* "Eğer bize itaat etselerdi öldürülmeyeceklerdi." (TİEM 54v/2)

eger ***tilese erdi*** *taŋrı tutmaḳ ʿayālni üdürgey erdi andın kim törütür nėni kim tilese* "Eğer Tanrı bir evlat edinmek isteseydi elbette dilediği gibi yaratacağından seçecekti." (R 34/78b2)

aydılar eger ***tilese erdi*** *taŋrı tapmaġaytımız olarnı* "Eğer Tanrı isteseydi biz onlara tapmayacaktık." (R 36/44a3)

eger ***tileseti*** *taŋrı ḳılġatı sizni bir boḍun* "Eğer Tanrı isteseydi sizi tek bir ümmet yapardı." (R 27/54a1)

ayurlar kāşkī biz ***boyun susadımız*** *taŋrıḳa hem* ***boyun susadımız*** *yalavaçḳa* "Keşke biz Tanrı'ya ve peygamberine itaat etseydik, derler." (R 33/24a2, 3)

eger ***aḍırılsalar erdi*** *ḳanaġaytımız anlarnı kim tandılar olardın ḳın açıtġan* "Eğer ayrılsalardı (sizin tarafa geçselerdi) elbette içlerinden inkâr edenleri, acı veren bir azapla cezalandıracaktık." (R 37/44b3)

IV. 3. 1. 6. EMİR KİPİNİN HİKÂYESİ

Bir örnekte tespit edilebilmiştir. Yapı olarak emir kipinin hikâyesi görünümünde olmasına rağmen cümleye gereklilik anlamı katmıştır.

ḳamuġ ***ölsün erdi*** *biligsiz otun* "Bütün bilgisiz küstahlar hep ölmeliydi." (KB 1539)

IV. 3. 1. 7. GEREKLİLİK KİPİNİN HİKÂYESİ

Gerçekleşmesi gerekli olan bir oluş veya kılışın geçmişe aktarılarak anlatılmasıyla oluşturulan birleşik kiptir. Bu gereklilik, gerçekleşmiş ya da gerçekleşmemiş olabilir.[304]

[304] Korkmaz (2003), s. 751.

burun ***ıḍġum erdi*** *ḳamuġ eḍgülüg* “Bütün iyiliklerimi önceden göndermeliydim.” (KB 1131)

köŋül ***bamaġu erdiŋ*** *emdi maŋa* “Bana gönül bağlamamalıydın.” (KB 1089)

IV. 3. 2. BİRLEŞİK KİPLİ FİİLLERİN RİVAYETİ

Herhangi bir kip ekini almış esas bir fiile, *er-* ana yardımcı fiilinin duyulan geçmiş zaman biçimi olan *ermiş* getirilmesiyle kurulur. Bu yapıyla kurulmuş olan rivayet birleşik kipleri, olmuş, olacak veya olması düşünülen / tasarlanan iş, oluş veya kılışları duyuma ve rivayete dayanarak anlatan kiplerdir.[305] Karahanlı Türkçesinde KB’de geçen iki örnekte tespit edilebilmiştir.

IV. 3. 2. 1. GENİŞ ZAMANIN RİVAYETİ

uḳuşluġ biliglig beg ermiş amul – ***tiler ermiş*** *erdem iḍilerin ol* “O akıllı, bilgili, yumuşak huylu bir beymiş ve erdemli insanları ararmış.” (KB 469)

IV. 3. 2. 2. ŞART KİPİNİN RİVAYETİ

kimi ***sewse ermiş*** *köŋül arzulap – tilin sözde atı yorır söz ulap* “Gönül arzulayarak kimi severse, her sözde onun adı dilinden düşmezmiş.” (KB 3478)

IV. 3. 3. BİRLEŞİK KİPLİ FİİLLERİN ŞARTI

Karahanlı Türkçesinde birleşik kipli fiillerin şartı, kip eki almış bir esas fiile, *er-* ana yardımcı fiilinin şart kipinin getirilmesiyle kurulur. Bu çekimde şahısların gösterilmesinde Karahanlı Türkçesi için bazı farklı kullanımlar mevcuttur. Örneklerde de görüleceği üzere şahıs ekleri zaman zaman esas fiilin kip ekinden sonra, zaman

[305] Korkmaz (2003), s. 754.

zaman da ana yardımcı fiilin şart kipinden sonra kullanılmaktadır: *bilür erseler* (R 30/50b1, TİEM 418r/9), *bilürler erse* (R 34/1a3) vb. Ayrıca özellikle şart kipinin çekimine bağlı olarak, şahıs ifadesinin zamirlerle ifade edildiği durumlar mevcut olduğu gibi eklerle gösterildiği durumlar da vardır: *bilür erseŋiz* (R 38/46a2, 3, TİEM 49v/4), *bilür erse sizler* (R 29/32b1), *bilür erse siler* (TİEM 143r/7).

IV. 3. 3. 1. GENİŞ ZAMANIN ŞARTI

Geniş bir zaman diliminde gerçekleşen oluş ve kılışları bir şarta bağlayan birleşik kiptir. Geniş zaman eki almış esas bir fiilin, şart eki ve şahıs eki/zamiri almış bir ana yardımcı fiille (*er-*) birleşmesiyle kurulur.

yağı boynı yençmek ***tiler erse sen*** "Düşmanının boynunu koparmak istersen..." (KB 2025)

vefa ḳıl neçe ***bulur erse sen*** "Ne kadar güçlü olursan ol daima vefalı ol." (KB 4137)

ne kim ***işler erse*** *tükelin küḍer* "Kim ne iş yaparsa onun sonucunu bekler." (KB 1050)

tuşar erse *dünya ḳalı eḍgüke* "Eğer dünya malı iyi insana rastlarsa..." (KB 3926)

ölümüg ***tıḳar erse*** *dünya neŋi – bolup ölmegey erdi begler begi* "Eğer dünya malı ölümü engeleyebilseydi, beyler beyi ölmeyecekti." (KB 1197)

kim eḍgü ***tiler erse*** *eḍgü ḳılur* "Kim iyilik dilerse iyilik eder." (KB 912)

ne eḍgü neŋ erdi bu devlet kelip – yana ***barmaz erse*** *tilekçe yelip* "Bu saadet gelip insanların istedikleri gibi hareket etse ve tekrar geçip gitmese ne iyi olurdu." (KB 1077)

kitablar ***oḳar*** *hem* ***bilir erse*** *söz –* ***uḳar erse*** *şi'r hem* ***ḳoşar erse*** *öz* "Kitaplar okursa ve söz söylemesini bilirse; şiirden anlarsa ve kendisi de şiir yazarsa..." (KB 2631)

kelir erse *devlet kişike küle* "Saadet insana gülerek gelirse..." (KB 1703)

ḳayu beg ***bulur erse*** *mundaġ ḳuluġ* "Hangi bey böyle bir kulu bulursa." (KB 1884)

tiriglik üçün ***öknür erse*** *özüŋ* "Eğer sen hayatın için pişman olursan..." (KB 1239)

aḳa erni öggil ***öger erse sen*** "Översen cömert kimseyi öv." (AH 226)

tirip ***birür erseŋ*** *neçe tirse tir* "Toplar da dağıtırsan toplayabildiğin kadar topla!" (AH 248)

kim ***tiler erse*** *bu ajun yanutunı taŋrı üskinde turur bu ajun yanutı yme ol ajun yanutı* "Kim dünya mükâfatını isterse, dünyanın da ahiretin de mükâfatı Tanrı katındadır." (TİEM 74r/7)

ol yėgrek silerke eger ***bilür erse siler*** "Eğer bilirseniz o sizin için daha hayırlıdır." (TİEM 409v/3)

eger ***kėrtgünür erse siler*** *taŋrıḳa keḍinki künke yanduruŋlar anı taŋrıḳa yalavaçḳa* "Tanrı'ya ve ahiret gününe gerçekten inanıyorsanız onu, Tanrı'ya ve peygamberine götürün." (TİEM 65v/4)

ayġıl eger ***sewer erseŋiz*** *taŋrını uḍun maŋa* "De ki: Eğer Tanrı'yı seviyorsanız bana uyun." (TİEM 41r/5)

ḳaçan rūze tutsalar yėgrek silerke eger ***bilir erse siler*** "Bununla beraber oruç tutsanız sizin için daha hayırlıdır; eğer bunu bilirseniz." (TİEM 21v/4, 5)

beyān ḳılduḳ sizke āyetler eger ***bilür erseŋiz*** "Eğer anlarsanız âyetlerimizi size açıkladık." (TİEM 49v/4)

ol yėgrek turur silerke eger ***bilür erse siler*** "Eğer bilirseniz sizin için o daha hayırlıdır." (TİEM 143r/7)

ol ajun ḳını uluġraḳ turur ***bilür erseler*** "Eğer bilirlerse ahiret azabı daha büyüktür." (TİEM 418r/9)

kim ***tileyür erse*** *āḫiret tarıġlaġını arturur-miz aŋar ekini içinde* "Kim ahiret tarlasını isterse ona ekinini artırırız." (R 36/14a2, 3)

eger ***biter erse siz*** *taŋrıḳa* "Eğer Tanrı'ya iman ederseniz..." (R 29/1b2)

eger ***biter erse sizler*** *taŋrıḳa* "Eğer Tanrı'ya inanırsanız..." (R 26/30b2)

ol yaḫşı sizke eger ***bilür erse sizler*** "Eğer bilirseniz sizin için o daha hayırlıdır." (R 29/32b1)

ol eḍgürek sizlerke eger ***bilür erseŋiz*** *sizler* "Eğer bilirseniz sizler için o daha hayırlıdır." (R 38/46a2, 3)

ayġıl tamuġ otı keḍ isig eger ***uḳar erseler*** "De ki: Eğer anlarsalar cehennem ateşi daha sıcaktır." (R 29/58b3)

kiḍinkiniŋ yanutı uluġraḳ eger ***bilür erseler*** "Eğer bilirlerse ahiretin mükâfatı daha büyüktür." (R 30/50b1)

aydı kāşki meniŋ boḍnum ***bilürler erse*** *anıŋ birle kim yarlıḳadı mėni iḍim* "Keşke benim kavmim Rabbimin beni bağışladığını bilselerdi." (R 34/1a3)

IV. 3. 3. 2. GÖRÜLEN GEÇMİŞ ZAMANIN ŞARTI

Gerçekleştiği kesin olarak görülen veya bilinen bir iş, oluş veya hareketi şarta bağlayan birleşik kip biçimidir. Görülen geçmiş zaman eki almış esas bir fiilin, şart eki almış bir ana yardımcı fiille (*er-*) birleşmesiyle kurulur. Şahıs unsuru, görülen geçmiş zaman ekinden sonra getirilen şahıs ekleriyle gösterilir. *kıldı erse özüŋ* örneğinde olduğu üzere şahsın, *öz* dönüşlülük zamirinin iyelik eki almış biçimiyle ifade edildiği durumlar da bulunmaktadır.

orun ***birdim erse*** *basındıŋ mini* "Sana mevki verdiysem; (buna karşılık) sen bana tahakküm etmeye çalıştın." (KB 646)

anadın neteg ***toġdum erse*** *bu kün – anıŋ teg barır men yalıŋın muŋun* "Anadan nasıl doğdumsa bugün o şekilde ve acı içinde gidiyorum." (KB 1513)

buşar öḍte beglerke yaġma aġuḳ - ḳalı ***bardıŋ erse*** *uçuzluḳ anuḳ* "Hiddetlendikleri zaman beylere yaklaşma; eğer yaklaştınsa gözden düştüğün gündür." (KB 783)

eşitmediŋ erse *eşit minde söz* "Eğer işitmedinse şimdi sözü benden dinle." (KB 83)

közüŋ ***yumduŋ erse*** *özüm taŋladım* "Sen gözünü yumdunsa ben şaşırıp kaldım." (KB 648)

ḳalı ***içtiŋ erse*** *esürgü süçig* "Eğer sarhoş eden şarabı içtinse..." (KB 2658)

ḳalı ***kıldı erse özüŋ*** *eḍgülük* "Eğer iyilik yaptınsa..." (KB 5147)

ilig köŋliŋe ***sıġdı erse*** *tapıġ* "Hizmetinden hükümdar memnun kaldıysa..." (KB 1607)

sewe ***baḳtı erse*** *sen özni awıt* "Sana severek baktıysa müsterih ol." (KB 135)

umınç kitti erse neŋiŋ ḳotrulur "İtimat kaybolduysa malın da gider." (KB 2812)

eger ***yıġdıŋ erse*** *ʿumürluḳ tawar* "Eğer ömürlük mal yığdınsa..." (AH 299)

süçüg ***tattıŋ erse*** *açıġḳa anun* "Eğer tatlıyı tattınsa acıya hazır ol." (AH 209)

bayat ***birdi erse*** *saŋa sen me bir* "Tanrı sana verdiyse sen de (başkalarına) ver." (AH 246)

eger ***aydım erse*** *anı bildiŋ ök anı* "Ben eğer onu söylediysem sen onu şüphesiz bilirdin." (TİEM 94v/9)

taḳı men neçe kim ***oḳıdım erse*** *anlarnı yarlıḳamaḳıŋ üçün anlarnı ḳıldılar erneklerini ḳulaḳları içiŋe* "Ben günahlarını bağışlaman için onları ne zaman davet ettiysem parmaklarıyla kulaklarını tıkadılar." (TİEM 423v/7)

ayġıl eger yalġan ***ḳoştum erse*** *anı meniŋ üzele yazuḳlarım* "De ki: Eğer onu uydurduysam günahlarım bana aittir." (TİEM 166r/4)

aydı eger ***keltürdüŋ erse*** *bir belgü keltürgil anı* "Eğer bir mucize getirdiysen onu getir, dedi." (TİEM 122r/8)

eger ***tiledi e(r)se*** *taŋrı ėletgey erdi ėşitgülerini körgülerini* "Eğer Tanrı isteseydi işitmelerini de görmelerini de alırdı." (TİEM 3v/8)

ay meniŋ boḍunum eger ***ulu̇ keldi erse*** *siler üze maḳāmı meniŋ turmaḳlıḳım pend bėrmekim* "Ey kavmim! Eğer benim duruşum ve öğüt vermem size ağır geldiyse..." (TİEM 159v/7)

eger ***buldımız erse*** *üküşreklerni yarlıġdın çıḳıġlılar* "Onların çoğunu Tanrı'nın emirlerinden çıkanlar olarak bulduysak..." (TİEM 122r/4)

eger biz helāk ***ḳıldımız erse*** *anlarnı ḳın birle anda öŋdün* "Eğer biz onları, bundan evvel azabımızla helak ettiysek..." (TİEM 235r/8)

ayġaylar eger ***ėşit(t)imiz erse*** *azu uḳıt(t)ımız erse bolmaġay erdimiz tamu bodunıdın* "Eğer işitseydik ve anlasaydık cehennem ehlinden olmayacaktık, diyecekler." (TİEM 416v/4)

eger ***ḳılmadıŋızlar erse*** *hergiz ḳılmaġay oḳ siler* "Eğer yapmadıysanız hiçbir zaman yapamayacaksınız." (TİEM 4r/6)

eger ***kėrtgündiŋizler erse*** *taŋrıḳa anıŋ üze köŋül uruŋlar* "Eğer Tanrı'ya iman ettiyseniz ona itaat edin." (TİEM 160v/8)

ḳaçan ***eşit(t)iler erse*** *anı kim indürüldi yalavaçıḳa körgey sen közlerini ḳılur yaşdın andın kim bildiler ḫaḳdın* "Ne zaman peygambere indirileni duydularsa bildikleri gerçekten dolayı onların gözlerinden yaşlar boşaldığını göreceksin." (TİEM 90v/3)

aydı eger bir belgü ***keldürdüŋ erse*** *keldürgil anı eger erse sen çın könilerdin* "(Firavun) dedi ki: Eğer bir mucize getirdiysen ve gerçekten doğru kimselerdeysen onu getir bakalım." (R 28/5a3)

ḳaçan ***bitildi erse*** *olar üze toḳuşmaḳ* "Savaşmak onlara farz kılındıysa..." (R 26/45a2)

taḳı eger anlar ***serdiler ėrse*** *ançaḳa tegi kim çıḳgınça anlarnıŋ tapa bolġay erdi eḍgülük anlarḳa* "Eğer onlar sen kendilerine çıkıncaya kadar sabretselerdi elbette haklarında daha hayırlı olacaktı." (R 37/56a2)

yiter anlardın ne kim ***yalġan yarattılar erse*** "Ne gibi yalan uydurdularsa onlardan uzaklaşıp gider." (R 30/77a3)

IV. 3. 3. 3. DUYULAN GEÇMİŞ ZAMANIN ŞARTI

Gerçekleştiği duyuma dayanan veya sonradan farkedilen bir iş, oluş veya kılışı şarta bağlayan birleşik kip biçimidir. Duyulan geçmiş zaman eki almış esas bir fiilin, şart eki almış bir ana yardımcı fiille (*er-*) birleşmesiyle kurulur.

bulun ***bolmış erse*** *yulup ol kirü* "Esir düşmüşse kurtar, geri al." (KB 2402)

ḳalı ***ölmiş erse*** *aġırlap kötür* "Eğer ölmüşse hürmetle kaldır." (KB 2403)

tiler men kim örtüglüg tutsa men yanut bėrilmek üçün tėgme etöz anı kim ***ḳılmış erse*** "Her nefis ne yapmışsa onun karşılığını bulsun diye ben hemen hemen onu (kendimden) gizliyorum." (TİEM 229r/4)

ḥelāl bolmas anlarḳa kizlemekleri anı kim yarat(t)ı taŋrı oġulçuḳları içinde eger ***kėrtgünmiş erseler*** *taŋrıḳa kėḍinki künke* "Eğer onlar Tanrı'ya ve ahiret gününe inanmışlarsa rahimlerinde Tanrı'nın yarattığını gizlemeleri kendilerine helal olmaz." (TİEM 27v/6)

eger ***bitimiş erse*** *taŋrı olar üze āvārelıḳnı ḳınattı olarnı dünyā içre* "Eğer Tanrı onlara sürgünü yazmışsa dünyada da (mutlaka) eziyet edecek (demektir)." (R 38/18b3)

IV. 3. 3. 4. GELECEK ZAMANIN ŞARTI

İleriki bir zaman diliminde meydana gelecek veya gerçekleşme durumu olan bir iş, oluş veya kılışı şarta bağlayan birleşik kiptir. Gelecek zaman eki almış esas bir fiilin şart eki almış bir ana yardımcı fiille (*er-*) birleşmesiyle kurulur. Karahanlı Türkçesinde iki örnekte tespit edilebilmiştir.

negü ***ḳolġu erse*** *aça sözle kol* "Benden ne isteyeceksen açıkça söyle ve iste." (KB 3453)

kişi ***alġu erse*** *ḳulaḳ tut maŋa* “Eğer evleneceksen bana kulak ver.” (KB 4490)

IV. 3. 3. 5. GEREKLİLİK KİPİNİN ŞARTI

Yapılması bir gerekliliğe bağlı olan veya tasarlanan bir oluş ya da kılışın gerekliliğini bir şart unsuruna bağlayan birleşik kip biçimidir. Gereklilik kipi eki almış esas bir fiilin, şart eki almış bir ana yardımcı fiille (*er-*) birleşmesiyle kurulur.

yana ***barġu erse*** *barayın özüm – negü* ***ayġu erse*** *ayayın özüm* “Tekrar gitmem gerekiyorsa ben gideyim; ne söylemek gerekiyorsa ben söyleyeyim.” (KB 3886)
açıġ ***birgü erse*** *iwit terk tegir* “İhsanda bulunacaksan acele et, çabuk ver.” (KB 5218)
negü ***sözlegü erse*** *sözle tilin* “Ne söylenmeliyse sen ağızdan söyle.” (KB 3280)

IV. 3. 4. KATMERLİ BİRLEŞİK KİPLER

Katmerli birleşik kipler, ikiden fazla kip ekinin belirli birleşme kurallarına bağlı olarak art arda getirilmesiyle oluşturulurlar.

IV. 3. 4. 1. GENİŞ ZAMANIN HİKÂYESİNİN ŞARTI

uḳudır erdiŋ erse *tur aç emdi köz* “Eğer uyuyordunsa şimdi kalk ve gözünü aç.” (KB 83)
ölüm ***yüz ḳılur erdi erse*** *körüp* “Ölüm karşısındakine / gördüğüne göre muamele etse idi.” (KB 1200)
ölür erdi erse *ḳamuġ iglegen – kişi ḳalmaġay erdi ruzi yigen* “Bütün hasta olanlar ölselerdi, dünyada rızık yiyecek insan kalmazdı.” (KB 1108)

IV. 3. 4. 2. GENİŞ ZAMANIN ŞARTININ HİKÂYESİ

eger ***aşunmas ermese erdi*** *taŋrıdın aşundı teggey erdi silerke anıŋ içinde tutuŋızlar ḳın uluġ* "Eğer Tanrı tarafından önceden bir hüküm verilmeseydi size aldığınız fidyeden dolayı büyük azap dokunacaktı." (TİEM 137v/5)

IV. 4. SORU

Soru bildiren kelimelerle yapılan soru biçimleri dışında, Karahanlı Türkçesinde soru, tıpkı Eski Türkçede olduğu gibi, yuvarlak ünlülü olarak kullanılan *–mU* ekiyle yapılmaktadır. Ancak ekin, DLT'de bir örnekte düz ünlülü şekline rastlanmıştır. Kâşgarlı bu durumun Oğuzca'nın bir özelliği olduğunu söylemektedir.[306]

*tirilgey****mü*** *erdi köŋül ay böke* "Ey pehlivan! Gönlüm tekrar dirilecek miydi?" (KB 4920)

*maŋa birmegey****mü*** *birigli iḍi* "Veren Tanrı bana vermeyecek mi?" (KB 3745)

*bu edgü kişiler bolur****mu*** *isiz* "Bu iyi insanlar kötü olabilirler mi?" (KB 871)

*anadın****mu*** *bilge toġar bu kişi – azu ögrenür****mü*** *yetilse yaşı* "İnsan annesinden mi bilgili doğar; yoksa yaşı ilerledikçe mi bilgiyi öğrenir?" (KB 1678)

*kişi ögrenüp****mü*** *bolur ol bügü* "İnsan öğrenerek mi hakîm olur?" (KB 1816)

*ayu birmedi****mü*** *ataŋ ya anaŋ* "Sana baban ya da anan söyleyivermedi mi?" (KB 651)

*ayur körmedüŋ****mü*** *bu ḫaḳan yüzin* "Sen bu hakanın yüzünü görmedin mi?" (KB 82)

*eşitmez****mü*** *erdiŋ bügüdin bu söz* "Bilginlerden bu sözü işitmez miydin?" (KB 650)

*munı çın biligli uḳuşluġ kişi – aḍınsıġ bolur****mu*** *ay ilçi başı* "Ey hükümdar! Bunu gerçek bilen akıllı insan başka türlü davranır mı?" (KB 3763)

tilkü ***mü*** *tuġdı azu böri* ***mü*** "Tilki mi doğdu yoksa kurt mu?" (DLT I-324)ol

ol bardı ***mı*** "O gitti mi?" (DLT II-260)

alp er toŋa öldi ***mü*** *– ėsīz ajun ḳaldı* ***mu****- öḍleg uçin aldı* ***mu*** "Alp Er Tunga öldü mü? Kötü dünya kaldı mı? Felek öcünü aldı mı?" (DLT I-92)

kelir ***mü*** *sen azu barīr* ***mu*** *sen* "Geliyor musun yoksa gidiyor musun?" (DLT I-123)

*aya şahım erdemlerin sanaġan-sanar****mu*** *eḍiz ḳum uşaḳ taş sanı* "Ey şahımın faziletlerini sayan kimse! Sahradaki kum ve ufak taşlar sayılır mı?" (AH 59-60)

[306] Dankoff, Kelly (1984), II. C., s. 260.

*anlar **mu** üleyürler iḍiŋniŋ raḥmetini* “Rabbinin rahmetini onlar mı paylaşıyorlar?” (TİEM 359r/5)

*ayġıl tüz bolur **mu** ḳarag̈u körgen birle* “De ki: Hiç görenle görmeyen bir olur mu?” (TİEM 99v/5)

*azu tilerler **mü** al ėtmek* “Yoksa tuzak mı kurmak istiyorlar?” (TİEM 387v/3)

*baḳmazlar **mu** kökke tepelerinde neteg binā ḳıldımız anı* “Üstlerindeki göğe bakmazlar mı ki onu nasıl bina ettik?” (TİEM 381r/1)

*keltürür **mü** siler yawuz işni ozmadı silerde anıŋ birle biregü ajunluġlardın* “Sizden öncekilerden hiçbirinin aşırıya kaçmadığı kötü işi siz mi yaparsınız?” (TİEM 120r/5)

yā taḳı tileyür mü siler kim ḳolmaḳ yalavaçlarıŋızdın neçük kim ḳoldı mūsā yalavaç munda burun “Yoksa siz peygamberinizden, bundan önce Musa peygamberin aracılık ettiği gibi aracılık etmesini mi istiyorsunuz?” (TİEM 13r/5)

*aydı fir'avn büttüŋüz **mü** aŋar destūr bėrmesde burun sizke* “Firavun: ‘Size izin vermeden ona mı inandınız?’, dedi.” (R 28/9b2)

*ḳoḍar **mu** sen mūsānı hem boḍnını artaḳlıḳ ḳılsunlar teyü yer içinde* “Sen Musa’yı ve kavmini yeryüzünde bozgunculuk yapsınlar diye bırakacak mısın?” (R 28/11a3)

*toḳuşmaz **mu** sizler boḍun birle kim yardılar sıdılar andlarını* “Yeminlerini bozan kavimle savaşmaz mısınız?” (R 29/9b3)

*azu sėzindiŋiz **mü** kim kirse siz uştmaḥḳa* “Yoksa cennete gireceğinizi mi sandınız?” (R 25/10b2)

*aydı tapnur **mu** siz aŋar kim yona siz* “Siz yonttuklarınıza mı tapınırsınız, dedi.” (R 34/28b2)

*yėgü aş bėrür **mü**-miz anlarḳa eger tilese taŋrı yėgü aş bėrgey aŋar* “Tanrı’nın dilediği zaman doyuracağı kimseleri biz mi doyururuz?” (R 34/10a1)

*ḳıldıŋız **mu** ḥācılarḳa suw içirmekni mezgit-i ḥarāmnı ābādan ḳılmaḳnı* “Siz hacılara su dağıtmayı, Mescid-i Haram’ı imar etmeyi mümkün kıldınız mı?” (R 29/14a2)

*uzadı **mu** siziŋ üze bıçıġ azu tilediŋiz mü tüşse siziŋ üze öwke* “Bu yemin size uzun mu geldi; yoksa üzerinize öfkenin gelmesini mi istediniz?” (R 31/63a2)

KARAHANLI TÜRKÇESİNDE ZAMAN VE ŞAHIS						
	T. 1. Şahıs	**T. 2. Şahıs**	**T. 3. Şahıs**	**Ç. 1. Şah**	**Ç. 2. Şahıs**	**Ç. 3. Şahıs**

Görülen G. Z.	-DIm -DUm	-DIŋ -DUŋ	-DI	-DImIz -DUmIz -DUK	-DIŋIz -DUŋUz -Duŋız -dIŋIzlAr -diŋüzler -DUŋUzlAr -dUŋIzlAr -tüŋizler	-DIlAr
Duyulan / Öğrenil Z.	-mIş men	-mIş sen	-mIş	___	___	-mIşlAr
Geniş / Şimdiki Zar	-r men -Ar men -Ir men -Ur men	-r sen -Ar sen -Ir sen -Ur sen	-r -Ar -Ir -Ur	-r-miz -Ar-miz -Ur-mIz -ur biz	-r siler -Ar siz -Ar siler -Ir siler -Ur siz -Ur siler -Ur sizler	-rlAr -ArlAr -IrlAr -UrlAr
Gelecek Zaman	-DAçI men	-DAçI sen	-DAçI	-DAçI m	-DAçI siler	-DAçılAr
	-GA men -GAm	-GA sen	-GA	-GA-miz	-GA sizler -GA siler	-GAlAr, -ķalar
	-GAlIr men	___	-GAlIr -ķalır	___	___	___
	-GAy men	-GAy sen -ķay sen	-GAy	-GAy-mi	-GAy siz -GAy sizler -GAy siler	-GAylAR -ķaylar
	___	___	-GU -GUsI -ķusı	___	___	___

	___	___	-GUçI	___	-GUçI siler	___
Şart	-sA men -sAm	-sA sen -sAŋ	-sA	-sAmiz -sA-miz -sA miz	-sA siz -sA sizler -sA siler -sAŋIz -sAŋIzlAr	-sAlAr
Emir	-AyIn -yIn -AyI -yI -Ay -y -AyIm	-GIl -ḳıl	-sU -sUn -sUnI	-AlIm -lIm -AlIŋ	-(I, U)ŋ -(I)ŋIz -(I)ŋIzlAr -(U)ŋUzlAr -(I, U)ŋlAr -(I, U)ŋlA	-sUnlAr -sUlAr

V. SIFAT-FİİLLER

Türkçede sıfat-fiil terimini karşılamak üzere pek çok kaynakta farklı farklı adlandırmalar ve tanımlar yapılmıştır. Bunların başlıcaları: *kılın adı (kılın sanı), ortaç, sıfat-fiil (sıfat-eylemi), fiilsi, partisip, isim-fiil*'dir.[307] Biz, sıfat-fiil terimini kullanmayı tercih ettik.

Sıfat-fiiller, nesnelerin hareket özelliklerini karşılayan fiil biçimleridir. Hareket özelliklerini belirtmek yoluyla nesneleri karşıladıklarına göre, nesne karşılayan kelimeler olarak sıfat-fiiller, anlam bakımından isim cinsinden kelimeler arasına girmektedirler. Onların asıl isimlerden farklı olan tarafları ise nesneleri hareketlerine göre adlandırmaları, onu asıl varlığı ile, şu veya bu kalıcı özelliği ile değil, hareketi ile ifade etmeleridir. Yani sıfat-fiiller, hareket durumundaki nesneyi ifade eden kelimelerdir. Fiil kök veya gövdeleri bu şekillere girerek nesneleri hareketleri ile ifade ederler.[308]

Eraslan, isim-fiil olarak adlandırdığı sıfat-fiillerin belli başlı özelliklerini şu şekilde sıralamaktadır:[309]

1. Birer fiil şeklidirler.
2. Zaman bildirirler.
3. Hareket bildirirler.
4. Aynı zamanda geçici hareket isimleridirler.
5. İsim gibi çekilirler.

---

[307] Bayraktar (2004), s. 44.
[308] Ergin (1993), s. 315.
[309] Eraslan (1980), s. 6-14.

6. İsim ve sıfat gibi kullanılırlar.
7. İsimleşme kabiliyetine sahiptirler.
8. Fiilleşme kabiliyetine sahiptirler.

Özetle sıfat-fiiller, fiillerden sıfat-fiil ekleriyle türetilirler; fakat fiil gibi çekime girmezler. Cümlede bir sıfatın kullanılabileceği her yerde kullanılabilirler. Niteledikleri ismin düşmesine bağlı olarak geçici hareket isimleri yaparlar. İsim gibi kullanılırlar, isim çekim ekleri ve isim hâl eklerini alabilirler. Aynı zamanda eklendikleri fiile zaman anlamı da katabilirler.[310]

Karahanlı Türkçesindeki sıfat-fiil eklerini, taşıdıkları zaman ifadelerine göre şu şekilde tasnif edilebilir:

V. 1. GEÇMİŞ ZAMAN İFADESİ TAŞIYAN SIFAT-FİİLLER

V. 1. 1. –DUK, -tı̱ḳ

Orhun Türkçesinden itibaren kullanılan ve geçmiş zaman bildiren sıfat-fiil ekidir. Gabain, ekin çoklukla geçmiş zaman ifadesi taşıdığını belirtirken[311] Mansuroğlu, daha önce edinilen bir nitelik anlattığını ve bu niteliğin şimdiki zamanda da sürebildiğini söylemektedir.[312] Üzerine isim hâl eklerini ve iyelik eklerini de almaktadır. *teg* edatıyla birlikte kullanıldığı durumlarda işlev bakımından *–mIş* ekiyle paralellik arz ettiği görülmektedir. Olumsuz biçimi ekten önce getirilen *–mA* ile yapılmaktadır.

Ek, Eski Türkçede daima yuvarlak ünlülüdür. Ekin ünlü uyumuna uygun hâle gelmesi Batı Türkçesi içinde gerçekleşmiştir. Ancak Karahanlı Türkçesi metinlerinden R'de ekin düz ünlülü olarak *–tı̱ḳ* (*aytı̱ḳını*, R 29/22b3, 23a1) biçiminde kullanıldığı da tespit edilmiştir. Ek, genellikle vasıf isimleri teşkil etmekle beraber, bazen bu oluşumlar kalıcı isimler durumuna da geçebilmektedir.[313]

---

[310] Bayraktar (2004), s. 46.
[311] Gabain (2000), s. 83.
[312] Mecdut Mansuroğlu, "Türkiye Türkçesinde Söz Yapımı Üzerine Notlar", İstanbul Üniv. TDED, C. X, İstanbul, 1960, s. 20.
[313] Eraslan (1980), s. 67.

Ekin kökeni hakkında pek çok görüş ortaya konulmuştur. Bang, "*-t* (fiil ismi) + *-ḳ / -k* (geçmiş zaman çokluk 1. şahıs eki)"; Brockelmann, "*-duḳ / -dük, -tuḳ / -tük* < *-t* (fiilden isim yapma eki) + *uḳ* edatı"; Poppe, "Moğolca *–daġ* eki ortak Moğolca Türkçe dönemine ait bir ektir, Tunguzcada hâlâ kullanılan **-d-* sıklık çatısından *–ġ / -g* ile isimdir."; Benzing, "*-duḳ / -dük* < **-d* (partisip eki) + *uḳ / ük* (*oḳ* edatının ekleşmiş şekli)"; [314] Ş. Tekin, "*-maduḳ* < *matı* + *oḳ*" şeklinde görüş belirtmektedirler.[315] T. Tekin ise ekin *–doḳ / -dök* biçiminde değerlendirilmesi gerektiğini ileri sürerek yapısını "**-d* (arkaik fiil ismi eki) + *oḳ / ök*" olarak açıklamaktadır.[316]

-Eksiz kullanım:

usa ew ḳızı al ***elig tegmedük*** *– seniŋde aḍın er* ***yüzin körmedük*** "Alacaksan el değmemiş ve senden başka erkek yüzü görmemiş bir ev kızı al." (KB 4477)

bu sözni eşit ay maŋa ***kelmedük*** "Ey bana gelmeyen! Bu sözü işit." (KB 3925)

eşitmiş sözüg sen ***eşütmedük*** *it* "İşittiğin sözü işitmemiş (gibi) davran." (KB 4062)

bulmaduḳ nēŋke *sewinmeŋ* "Bulunmamış şeye sevinmeyin." (DLT I-318)

bilmiş yēk ***bilmēdük kişiḍe*** *yēġ* "Bildik şeytan bilmedik kişiden yeğdir." (DLT II-231)

rūzī ḳılur aŋar kim neme ***ḳanmaduḳ umınç ḳanmaduḳ yerdin*** "Ve ona ummadığı yerden bir rızık verir." (TİEM 41v/3)

-Hâl ve iyelik ekleriyle kullanım:

yaḳın ḳa ḳadaştın ***yıraḳ bolduḳum*** "Yakın akraba ve kardeşlerden uzak olduğuma gelince..." (KB 3350)

saŋa ***ayduḳ*** *ol oġul kör oḍun* "Sana söylediği şudur: Ey oğul! Bak ve uyan." (KB 5156)

ay ol bu kitabḳa ***ḳabul bolduḳ*** *– bu türkler tilinde* ***'aceb kördüki*** "Ey bu kitabı makbul bulan ve bu Türkçe esere hayretle bakan (kimse)!" (KB B-33)

bu kürsi özele öz ***oldurduḳ*** *– aḍaḳ üç ol kör ay köŋlüm toḳ* "Ey gönlümü doyuran! Bak, üzerinde oturduğum tahtın üç ayağı vardır." (KB 801)

---

[314] Ekin kökeni hakkında ortaya konulan görüşler için bk. Bayraktar (2004), s. 47-48.

[315] Şinasi Tekin, "Türkçede *–MA-* Olumsuzluk Eki ile *–DİK+* Eki Nereden Geliyor?", İştikakçinin Köşesi, Simurg Yay., İstanbul, 2001, s. 57.

[316] Talat Tekin, "On the Old Turkic Verbal Noun Suffix {-dOK}", Makaleler II-Tarihi Türk Yazı Dilleri, (yay. haz.) Emine Yılmaz, Nurettin Demir, Öncü Kitap, Ankara, 2004, s. 534.

bilir men bu yaŋlıġ ***tapuġ ḳılduḳıŋ*** “Senin nasıl hürmet ettiğini biliyorum.” (KB 1878)

özüm ***yigledüki*** *bu ḳulluḳ atı* “Benim yeğlediğim kulluktur.” (KB 1918)

özi ***bilmedükin*** *anıŋdın ḳolur* “Kendi bilmediğini karşısındakinden öğrenmek ister.” (KB 1909)

biliglig uḳuşluġ ***tidüküŋ*** *üçün* “Sen, bilgili ve akıllı dediğin için...” (KB 3164)

tiriglik ***tidüküŋ*** *bu yil teg keçer* “Bu hayat dediğin yel gibi geçer.” (KB 693)

munu men me emdi saŋa ***keldüküm*** *– meniŋ ḳılḳım erdi bu* ***körküttüküm*** “İşte, benim de şimdi sana geldiğim ve yaptığım bu hareketler yaratılışım icabıydı.” (KB 659)

ıḍışlıġ suwuġ sen alıp ***içtüküŋ*** *– tiriglik uzun bolġa yıldız köküŋ* “Kaptaki suyu alıp içmek kendinin ve neslinin uzun hayata ulaşacağına delalettir.” (KB 6045)

tilig ögdüm ança ara ***söktüküm*** *– tilekim söz erdi saŋa* ***yördüküm*** “Dili övmekteki ve arada bir sövmekteki maksadım sana sözün ne olduğunu anlatmaktı.” (KB 184)

saŋa ***sanduḳıŋ*** *teg musulmanḳa san* “Kendin için düşündüklerini müslümanlar için de düşün.” (AH 326)

tawar birle erse ***uluġsunduḳıŋ*** *– uluġluḳ taparu* ***elig sunduḳıŋ*** “Büyüklük taslaman ve büyüklüğe el uzatman maldan dolayı ise...” (AH 285-286)

uluġ bolduḳunça *tüzünrek bolup* “Yükseldikçe daha çok yumuşak huylu ol.” (AH 355)

armasun oḳ sėni anlarnıŋ ***ewrüldüki tewrüldüki*** *tandılar kentler içinde* “O inkârcıların şehirler içinde dönüp dolaşmaları seni aldatmasın.” (TİEM 57r/8)

yalġanḳa tut(t)ılar ***ḳapsayu bilmedükleri*** *birle anıŋ biligini* “Onlar bilgisini anlayamadıkları (şeyleri) yalanladılar.” (TİEM 156r/6)

ḥaḳiḳat üze anlar kim i'rāż ḳıldılar sizdin ėkki cem' ***satġaştuḳ küninde*** “İki ordu savaştığı gün onlar sizi bırakıp gittiler.” (TİEM 53r/4)

ewrülürler közleri yaşaŋurur yaşdın ḳaḍġurup ***bulmaduḳlarıŋa*** *anı kim hezīne ḳılurlar* “Harcayacak bir şey bulamadıklarından dolayı üzüntüden gözleri yaşarıp dönenlere de (sorumluluk yoktur).” (R 29/65b1)

ol olarnıŋ ***aytıḳanı*** *aġızları birle meŋzetürler anlarnıŋ aytıḳıŋa munda burun* “Sözlerini (daha önce kâfir olmuş) kimselerin söylediklerine benzetirler.” (R 29/22b3, 23a1)

bütünlükin ol ***terke tuttuḳıŋ*** *eḍgürek küçlüg imin* “Şüphesiz ücretle çalıştırdığın kimse iyi, güçlü ve güvenilirdir.” (R 32/17b3)

örtgil biziŋ yazuḳlarımızını ***teŋde keçtükimizni*** *işimiz içinde* “Bizim günahlarımızı ve aşırıya kaçmalarımızı bağışla.” (R 25/14b2)

-Edatlarla kullanım (*teg*):

bolup ***toġmaduḳ teg*** *yitip bardı can* "Canı, hiç doğmamış gibi kaybolup gitti." (KB 1522)

ara ***körmedük teg*** *yüz ewrer özüŋ* "Ara sıra görmemiş gibi yüzünü çevirirsin." (KB 718)

ḳaçan açsa miz ziyānnı keçip turur ***oḳmaduḳ teg*** bizni "Derken zararını ortadan kaldırdığımızda bize yalvarmamış gibi geçip gider." (TİEM 154r/4)

ançaḳlı ***bolmaduḳ teg*** *siziŋ ara anıŋ ara dostluḳ* "Sanki sizinle onun arasında bir dostluk olmamış gibi..." (R 26/41b1)

V. 1. 2. –mIş

Geçmiş zaman ifadesi taşıyan ve Eski Türkçeden beri işlek olarak kullanılan sıfat-fiil eklerindendir. Ek, Eski Türkçede *–mIş*, nadiren de *–mUş* şeklinde kullanılmıştır. Gabain, ekin *n* diyalektinde *–mAş* şeklinde olduğunu, etken ve edilgen karakterli, zaman bakımından ise belirsiz isim, sık sık da yüklem ismi yaptığını belirtmektedir.[317] Ek, düzlük-yuvarlaklık uyumuna tam olarak Batı Türkçesi içinde bağlanmıştır.

Her çeşit fiil kök ve gövdelerine getirilebilen *–mIş* ekinin oluşturduğu sıfat-fiiller aktif ve pasif anlamlıdır. Batı Türkçesinde bu özelliğini yitiren ek sadece aktif anlamı ile kullanılmaktadır. Ek, geçici vasıf isimleri yapmakla birlikte, birçok durumda teşkil ettiği bu isimler kalıcı hâle de geçebilmektedir.[318]

Ekin kökeni konusunda: Bang, "*-mış / -miş* < *-m* (fiilden isim yapma eki) + *-ş* (fiilden isim yapma eki)"; Ramstedt, "*-mış / miş* < *-m* (fiilden isim yapma eki) + *iş* (iş, şey); Brockelmann "*-mış / -miş* < *-m* + *ş* (başlangıçta zamansız mücerret fiilden isim yapan, sonradan birlikte geçmiş zamana kayan ekler)" açıklamalarını yapmaktadırlar.[319] Eraslan ise bu görüşler hakkında "Bizce her iki ek de canlı olduklarına göre, üst üste gelebilmeleri için inandırıcı bir sebep bulmak gerekir. Türkçe'de kullanılan ekleri

[317] Gabain (2000), s. 53.
[318] Eraslan (1980), s. 105.
[319] Görüşler için bk. Bayraktar (2004), s. 54.

muhakkak birleşik bir ek şeklinde görmek ve hele tek sesten ibaret eklere irca ederek zorlamaya çalışmak doğru değildir." şeklinde görüş belirtmektedir.[320]

Karahanlı Türkçesinde *–mIş* ekiyle yapılan sıfat-fiiller, yalın hâlde kullanıldıkları durumlarda çoklukla kendisinden sonra gelen ismin sıfatı durumundadırlar. Ancak isim gibi kullanıldığı örnekler de vardır. Cümle içerisinde ise genellikle nesne olarak görev yapmaktadırlar. İyelik ve hâl eklerini de alarak kullanıldıkları durumlar da mevcuttur. Ekin, bazı örneklerde yalın hâlde, özellikle de iyelik ekini aldığı zamanlarda ise işlev bakımından *–DUK* ekiyle bir paralellik gösterdiği de dikkati çekmektedir. Bunların dışında kimi son çekim edatlarıyla kullanıldığı örnekler de bulunmaktadır.

-mIş ekleriyle teşkil edilen sıfat-fiiller, Karahanlı Türkçesinde çokluk ekleriyle de kullanılabilmektedir. Çokluk eki almış sıfat-fiil, şahıs ifadesi taşımakta olup çeşitli hâl eklerini de alarak cümlede özne, nesne, yer tamlayıcısı gibi farklı görevlerde bulunabilmektedir.

KB'de kullanılan *Ögdülmiş, Oḍġurmış* ve *Küsemiş* şahıs isimlerinde de sıfat-fiil ekinin kalıplaşarak bir isim yapma eki durumuna geçtiği görülmektedir.[321]

-Eksiz kullanım:

keçürmiş tiriglik *barır kelgüsüz* "Geçen hayat dönmemek üzere gider." (KB 3630)
negü tir eşitgil ***sewitmiş kişi*** "Kendisini sevdiren insan ne der, dinle!" (KB 533)
eşitmiş sözini *bışurdı uzun* "İşittiği sözleri uzun uzun düşündü." (KB 4883)
dürud ol ***ödürmiş resülḳa*** *selam* "Dua ve selam o seçilmiş peygamberedir." (KB 7)
negü tir eşitgil ***oḍunmış kişi*** *– oḍunmışta kiḍin* ***ökünmiş kişi*** "Uyanmış ve uyandıktan sonra pişman olmuş insan ne der, dinle!" (KB 1398)
köŋül taplamış işni *ḳılġu kerek* "Gönlünün münasip gördüğü işi yapmak gerek." (KB 3495)
bu ***samış tapuġ*** *barça ṭa'at turur* "Bu sayılan hizmetler birer ibadettir." (KB 3241)

[320] Eraslan (1980), s. 41.
[321] Ercilasun (1984), s. 167.

kerek boldı emdi bu ***ḳalmış tapuġ*** “Daha önce eda ettiğim ibadetler gerek oldu.” (KB 1362)

iwe ḳalmış işler *ökünçi yarın* “Acele ederek yapılmış işler yarın pişmanlık getirir.” (KB 587)

bu ***ḳalmış künüŋ*** *birle ʿuẕrüŋ tile* “(Bari) kalan bu günlerinde affını dile.” (KB 377)

bu ***toġmış ilindin*** *çıḳıp* “Doğduğu bu memleketten çıkıp...” (KB B-58)

yaşarmış çiçekler *ḳurır terk bilin* “Bil ki yeşermiş çiçekler çabuk kurur.” (KB 1810)

ayayın eşitgil ***uḳulmış*** *teŋi* “Anlayabileceğin kadar söyleyeyim, dinle.” (KB 1277)

küwenç ḳıldı özke bu ***bulmış öḍüg*** “Elde ettiği yetkilerle kendine güveni geldi.” (KB 1038)

negü tir eşitgil ***sınamış ḳarı – sınamış ḳarılar*** *sözi söz ḳurı* “Dinle! Tecrübeli ihtiyar ne der; tecrübeli ihtiyarların sözü, sözlerin mayasıdır.” (KB 723)

ḳurımış yıġaçlar *tonandı yaşıl* “Kurumuş ağaçlar yeşiller giyindi.” (KB 67)

kelmiş er “Gelmiş adam.” (DLT I-412)

keçmiş öḍüg *irtedi –* ***bütmiş başıġ*** *ḳartadı* “Geçmiş günleri aradı; iyileşmiş yaranın başını yeniden açtı.” (DLT I-217)

ḳurmış kiriş *tügülmēs* “Kurulmuş kiriş bağlanmaz.” (DLT I-194)

yalŋuḳ ***urulmış ḳāp*** *ol* “İnsan şişirilmiş tulum gibidir.” (DLT I-193)

keldür ***anuḳ bolmīş aşıġ*** *tutma uma* “Hazır olan aşı getir ve (onu) umutlandırarak bekletme.” (DLT I-126)

tilin beklegende ***ökünmiş*** *ḳanı* “Dilini muhafaza altına alanlardan pişman olan kim var?” (AH 144)

ermes ol ***sürülmiş yek*** *sözi* “O, lânetlenmiş şeytanın sözü değildir.” (TİEM 436r/3)

yme ***töşekler kötrülmiş*** “Ve kabartılmış döşekler (vardır).” (TİEM 394r/8)

bolġay kim ḳoparġay sėni iḍiŋ orun ***ögdülmiş orunda*** “Umulur ki Rabbin seni övülmüş bir makama ulaştıracaktır.” (TİEM 212r/3)

eger sanasa siler ***taŋrı bėrmiş niʿmetni*** *sanumaġay siler anı* “Eğer Tanrı’nın verdiği nimetleri saymaya kalkarsanız onu sayamazsınız.” (TİEM 197r/2)

bitilmiş bitig *ḫaḳḳı bile ant* “Yazılmış kitabın hakkı için andolsun” (TİEM 385r/2)

yarlıḳatu ḳolġıl yazuḳuŋnı ***kėrtgünmiş erenlerni kėrtgünmiş tişilerke*** “Hem kendinin hem de iman etmiş olan erkeklerin ve kadınların günahlarının bağışlanmasını dile.” (TİEM 373r/8)

bir ançası aḍaḳın turuġlı ***urulmış biçilmiş*** “Onlardan bir kısmı bugüne kadar kalanlar, (bir kısmı ise) vurulmuş ve biçilmiş ekin gibi olanlardır.” (TİEM 171v/3)

taḫtlar *üze* ***yinçü güherdin toḳulmış*** “Cevherlerle işlenmiş tahtlar üzerindedirler.” (TİEM 394r/1)

ayturlar saŋa fāllardın ya'nī ***kāfirlerdin ḳalmış fāldın*** “Sana kâfirlerden kalmış ganimetleri sorarlar.” (TİEM 131v/3)

sorġay oḳ miz ***ıḍılmış yalavaçlarḳa*** “Gönderilmiş peygamberlere de soracağız.” (TİEM 113r/1)

yėmeŋ ***ribānı ḳat ḳat ḳalınmış*** “Kat kat artırılmış olan faizi yemeyin.” (TİEM 50v/3)

baḳġıl neteg erdi ***ḳorḳutulmış kişiler soŋı*** “Bak! Korkutulmuş insanların sonu nasıl oldu?” (TİEM 160r/4)

bolduŋuzlar ***bir boḍun helāḳ ḳalınmış*** “Helâk edilmiş bir kavim oldunuz.” (TİEM 376r/6)

ḳaçan boşasa siler uraġutlarnı tegseler ***atalmış vaḳtlarıŋa*** *tutuŋlar olarnı ėḍgülük birle azu ıḍıŋlar anlarnı ėḍgülük birle* “Kadınları boşadığınız ve onlar da önceden belirlenmiş müddetlerine eriştikleri vakit onları ya iyilikle tutun ya da iyilikle bırakın.” (TİEM 28r/9)

sen ***ıḍılmış yalavaçlardın*** “Sen, gönderilmiş peygamberlerdensin.” (TİEM 32r/3)

boşanmış tişiler *küḍgeyler özleri birle üç namāzsızlıḳ ḳatıġ arıġınça* “Boşanmış kadınlar kendi başlarına üç hayız ve temizlik müddetince beklerler.” (TİEM 27v/5)

taḳı ḫakīḳat üze men sıġındırur men anı saŋa taḳı anıŋ oġlanlarını ***iblīsdin taş birle atılmış*** “Ben, onu ve evlatlarını kovulmuş şeytandan (koruman için) senin himayene veriyorum.” (TİEM 41v/5)

kemiştiler yer içinde ***bekümiş taġlar*** *tā yoḳatmasun sizlerni* “Sizi sarsmasın diye yeryüzünde sağlam dağları dikti.” (R 30/37a3)

ḳaçan kim oḳısa sen oḳıġunı sıġınġıl taŋrıḳa ***sökmiş sürülmiş yekdin*** “Kur’an okuduğun zaman o lanetlenmiş şeytandan Tanrı’ya sığın.” (R 30/85a2)

ündürdümiz anıŋ birle (...) ḫurmā yıġaçını uzunlar aŋar ***mīve ükülmiş*** “Onunla meyveleri bir araya toplanmış uzun hurma ağacını gönderdik.” (R 37/71a3)

toḳıdı taŋrı bir meṯel bir ***uluşnı*** *erdiler ḳorḳunçsuz* ***amrulmış*** “Tanrı, bir ülkeyi misal gösterdi. Bu ülke, güvenli ve huzura kavuşmuş bir yerdi.” (R 30/92a1)

kiḍin salar olarnı ***atanmış öḍke*** *tegi* "Fakat onları takdir edilmiş bir vakte kadar erteliyor." (R 30/59b1)

bütünlükin törüttümiz kişini ḳuruġ balçıḳdın ***kök tınçımış livadın*** "Şüphesiz biz insanı kuru çamurdan ve kokuşmuş balçıktan yarattık." (R 30/21a1)

hem ***boġulmış*** *hem* ***tögülmiş*** *hem* ***uşanmış*** *hem* ***süsülmiş*** "Boğulmuş, öldüresiye dövülmüş, parçalanmış ve boynuzla vurulmuş (hayvanlar)..." (R 27/16a1, 2)

tap ol tamuġ ***yaḳılmış ot*** "yakılmış bir ateş olarak cehennem onlara yeter." (R 26/27a2)

-Hâl, iyelik ve çokluk ekleriyle kullanım:

törümişke *ḳorḳma tileme tilek* "Yaratılmış olandan korkma ve ondan dilek de dileme." (KB 4744)

ayur aytayın söz sen ay ***bilmişig*** "Sana bir şey sorayım, sen de bildiğini söyle dedi." (KB 1889)

tilemişke *birdi ağırlıḳ ḳamuġ* "Dilediğine her türlü izzeti ihsan etti." (KB 3722)

bu erdi ay ilig ***özüm bilmişi*** "Ey hükümdar! Bildiklerim bunlardı." (KB 2525)

bayat ***birmişindin*** *maŋa ḳıl ülüg* "Tanrı'nın verdiğinden bana da pay ayır." (KB 5103)

munu ***bilmişimni*** *ayu birdim uş* "İşte bildiklerimi sana söyledim." (KB 3679)

küçüŋ yetmişiŋ *ḳıl ınanma maŋa* "Bana bel bağlama ve gücünün yettiği (işi) yap." (KB 5937)

kötürmişni *ilmek tilese yana* "Yine yükselttiğini tekrar düşürmek isterse..." (KB 1762)

küçi yetmişince *ḳatıġlansu öz* "İnsan, gücü yettiğince katlanmalı." (KB 5286)

bayat faẓlı erdi sini ***bulmışım*** "Seni bulmam bana Tanrı'nın bir lütfuydu." (KB 3120)

otuz ***yıġmışın*** *yandru aldı elig* "Otuz yaşın topladığını elli yaş geri aldı." (KB 368)

tilese törütür bolur ***ḳolmışı*** "İsterse yaratır ve onun her istediği olur." (KB 1346)

muŋadmışḳa *barça bu ol ot emi* "O, bütün bunamışlara ilaç ve devadır." (KB 2191)

negü ***ḳılmışıŋnı*** *sen aḍra seçe – yora birdiŋ uḳtum ḳamuġnı aça* "Niçin yaptığını sen ayırarak ve seçerek izah ettin, ben de açıkça anladım." (KB 797)

bayatḳa şükür ḳıldı artuḳ öküş – bayat ***birmişiŋe*** *oġulḳa öküş* "Oğluna akıl verdiği için Tanrı'ya bol bol şükretti." (KB 1250)

ḳılmışıŋa *ilendi* "Yaptığına pişman oldu." (DLT I-197)

öḍlek ***ḳarıtmışḳa*** *boḍuġ talḳmās* "Zamanın saçını ağarttığı kimseye, boya ayıp sayılmaz." (DLT II-116)

törütmişte *yoḳ bil aŋa tuş teŋe* "Bil ki yaratılanlar arasında onun eşi ve dengi yoktur." (AH 24)

emel ***timişim*** *dost uzun sanmaḳ ol* "Ey dost! Emel dediğim uzun düşünmektir." (AH 295)

meniŋ ***timişiŋ*** *neŋ aḍınlar oŋı* "Benim dediğim mal başkalarının kısmetidir." (AH 198)

bilür ol edibniŋ ne kim ***aymışı*** "Edibin ne söylediğini anlar." (AH 502)

bėrgil yawuḳluḳ iḍileriŋe aŋar yaraşı çıġayḳa ***yolda buzulmışlarḳa*** "Akrabaya, yoksula ve yolda kalmışlara hakkını ver." (TİEM 208r/1)

ay taŋrı yalavaçınıŋ oġlanları yāḍ ḳılınlar men ***bėrmişim ni'metni*** "Ey İsrailoğulları! Size verdiğim nimeti hatırlayın!" (TİEM 14v/5)

bolġay erdiŋizler ***ziyān ḳılmışlardın*** "Ziyana uğramışlardan olacaktınız." (TİEM 8r/8)

anlarḳa anıŋ içinde cüftler ***arıġ törütülmişler*** "Onlara, onun içinde (cennette), yaratılmış pek çok zevce vardır." (TİEM 4v/1)

anlar tururlar anlar ***köni yolġa könmişler*** "İşte onlar hidayete ermiş olanlardır." (TİEM 18v/4)

nek keldi mü saŋa ***ibrāhimnüŋ ḳonuḳa sözi aġırlanmışlar*** "İbrahim'in ağırladığı misafirlerinin kıssası sana geldi mi?" (R 37/87b1)

aydılar erdimiz ***ża'īf tutulmışlar*** *yer içinde* "Biz yeryüzünde zayıf tutulmuş (kimselerdik), dediler." (R 26/65a1)

aydı ārī andaġ sizler ***yaḳın bolmışlardın*** *siler* "Evet, hem de siz mutlaka yakınımdakiler olacaksınız, dedi." (R 28/7b1)

bolġay kim bu ögür bolġalar ***köni yolḳa könmişlerdin*** "Umulur ki bu kavim doğru yola girmişlerden (hideyete erenlerden) olacaktır." (R 29/13b3)

fermānlaġay men oḳ olarḳa aḍnatġalar taŋrı ***törütmişini*** "Onlara emredeceğim de Tanrı'nın yarattığını değiştirecekler." (R 26/81a3)

taŋrı öldrür tenlerni ***ölmişi vaḳtinde*** "Tanrı, canları öldüğü zaman alır." (R 35/1a2)

kim kim uḍsa meniŋ ***aymışım yolḳa*** *azmaz hem bedbaḫt bolmaz* "Kim benim söylediğim (doğru) yola uysa, o sapmaz ve bedbaht olmaz." (R 31/91a2)

-Edatlarla kullanım (*berü, körü, teg, teŋi, üçün*):

ajunḳa apa ***inmişinde berü*** *– uḳuşluġ uru keldi eḍgü törü* "Âdem'in dünyaya indiğinden beri, iyi düzen daima anlayışlılar tarafından kurulmuştur." (KB 219)

maŋa ***kelmişiŋde berü*** *men bu kün – tapuġdın kesildim baḳa kör ögün* "Bana geldiğinden beri ben bugün ibadetten geri kaldım; bir düşünsene." (KB 3364)

tümen miŋ tü erdem öküş ögdiler – uḳuş birle ***ḳılmış üçün*** *ögdiler* "Binlerce erdem ve birçok alkışlanan iş, akıl ile yapılmış olduğu için övülmüştür." (KB 304)

bitinmiş üçün *söz unıtmaz ḳalur* "Yazıldığı için söz unutulmaz, kalır." (KB 2697)

meniŋde kiḍin sen negü ḳılġuŋı – ayayın eşitgil ***uḳulmış teŋi*** "Benden sonra ne yapacağını anlatabildiğim kadar söyleyeyim sana, dinle." (KB 1277)

biligsiz tapuġ ***ḳılmışında körü*** *– biliglig uḍmış muyanı örü* "Bilgisizin ibadet ettiğinden ziyade, bilgilinin uyumasının sevabı daha çoktur." (KB 3225)

toġardın ḳara ḳuş ḳopup örledi – yaġı ot ***kötürmiş teg*** *ot yıldradı* "Doğudan Kara-Kuş yıldızı çıktı, yükseldi; düşman meşalelerini yakmış gibi ateş parladı." (KB 6219)

V. 2. GENİŞ ZAMAN İFADESİ TAŞIYAN SIFAT-FİİLLER

V. 2. 1. –r, -Ar, -Ir, -Ur

Türkçede yaygın olarak kullanılan sıfat-fiil ekleridir. Eski Türkçede şekil ve zaman eki durumuna geçen bu ekler, işlev bakımından *–GAn / -KAn* sıfat-fiil eklerine yakın olmakla birlikte onlardan daha fazla bir işin devamlılığını, onun vasfını gösteren bir anlam taşımaktadırlar.[322] Bu eklerin teşkil ettiği sıfat-fiiller Eski Türkçede aktif ve pasif anlamlı oldukları hâlde, Batı Türkçesinde sadece pasif anlamı devam etmiştir.[323]

Ekin yapısı üzerinde çeşitli açıklamalar yapılmıştır. Bang, "*-r, -ar / -er, -ur/ -ür* < *-r* (yönelme eki) + *-a / -e, -u / -ü* (zarf-fiil eki)" şeklinde açıklarken; Deny, "*er* (insan, kişi)" kelimesinden geldiğini; Kotvicz, "*-ar / -er* < *-a / -e* (devamlılık eki) + *-r* (Çuvaşça geçmiş zaman eki)" biçiminde oluştuğunu; Ramstedt ise, *-r , -ur / -ür* ekleri yanında *–ar / -er* eklerinin de hece bölünmesiyle ortaya çıktığını belirtmektedir.[324]

---

[322] Saadet Çağatay, "Eski Osmanlıcada Fiil Müştakları-II. Partisipler", Türk Lehçeleri Üzerine Denemeler, Ankara Üniv. DTCF Yay., Ankara, 1978, s. 222.
[323] Eraslan (1980), s. 123.
[324] Eklerin kökeni hakkında ortaya konulan görüşler için bk. Bayraktar (2004), s. 62.

Karahanlı Türkçesinde bu ekle teşkil edilen sıfat-fiiller, cümlede sıfat olarak kullanılarak basit sıfat tamlamaları meydana getirirler. Ekler, iyelik ekini aldığı durumlarda cümlede özne; ekli veya eksiz yükleme hâlinde ise nesne olurlar. İyelik ekinin sıfat-fiil tarafından nitelenen isim üzerinde bulunduğu durumlar da mevcuttur. Eklerin hâl ekleriyle kullanımına ait örnekler çok fazla değildir. *üçün* edatı ile kullanıldıkları durumlarda çoklukla iyelik eki alırlar.

-Eksiz kullanım:

aġu ḳıldı emdi maŋa ***yir aşım*** "Yediğim yemeği şimdi bana zehir etti." (KB 370)

buşar ödke *beglerke barma yaġuḳ* "Kızdıkları zaman beylere yaklaşma." (KB 778)

negü tir eşitgil ***buḍun başlar er*** "Dinle! İdareci olan kimse ne der." (KB 544)

aḳar suw *yorıḳ til bu ḳut turmadı – ajun tezginürler yorıp tınmadı* "Akan su, güzel söz ve bu saadet durmadan, yorulup dinlenmeden dünyayı dolaşırlar." (KB 669)

beḍük tutsa köŋlin bu ***sü başlar er*** "Eğer komutan mağrur olursa." (KB 2296)

usal bolma begler ***küyer ot*** *turur* "İhmalci olma; beyler yanan ateş gibidir." (KB 654)

iki künki ***erter erejke*** *bolup – nelük arsıḳar sen tiriglik bulup* "Hayatta iki günlük geçici huzur için neden kendini aldatıyorsun?" (KB 3618)

du'a arturur bu ***keçer yaşıma*** "Bu fani hayatımda bana dua kazandırır." (KB 3059)

kelip kördi ilig ***yatur ḳalini*** "Hükümdar gelip onun yataktaki hâlini gördü." (KB 1068)

keligli turur ḳut *yana barġuçı* "Gelen saadet bir gün gider." (KB 550)

begin keḍ sewündürse ***tapnur ḳulı*** "Hizmet eden kul beyini çok sevindirirse..." (KB 845)

ḳaynār ögüz *keçigsiz bolmās* "Taşan nehirin geçidi olmaz." (DLT II-248)

bardı ***eren*** *ḳonuḳ körüp* ***ḳutḳa saḳār*** "Konuk görünce uğur kabul eden kimseler gitti." (DLT I-121)

külse kişi atma aŋār ***örter küle*** "Birisi sana gülümserse yüzüne yakıcı kül atma." (DLT I-152)

köni ***barır keyiknig*** *kuzinde aḍın bāşı yoḳ* "Doğru giden geyiğin gözünden başka yarası yoktur." (DLT II-226)

keldi ʿözr ḳılġuçılar ***taş yorır ʿarablardın*** "Bedevilerden özür bahane edenler geldi." (TİEM 148r/9)

çınoḳ ḫarām ḳıldı siler üze ölmişni ***aḳar ḳannı*** *toŋuz ėtini* "(Tanrı) size leşi, akan kanı ve domuz etini haram kıldı." (TİEM 20r/3)

zīnhār ol ***küyer ot*** *turur* "Zinhar o yakan bir ateştir." (TİEM 421r/8)

biz ıḍtımız kāfirlerḳa zincīrler taŋsuġlar yme ***küyürür ot*** "Biz kâfirler için zincirler, demir halkalar ve yakıcı bir ateş gönderdik." (TİEM 430v/2)

köni yoldın azıtsa taŋrı köni yolḳa ***köndürür*** *yoḳ anı* "Tanrı kimi doğru yoldan saptırırsa, onu tekrar doğru yola döndürecek (kimse) yoktur." (TİEM 129v/7)

bu turur tatsunlar anı ***ḳaynar suw*** "Artık bu kaynar suyu tatsınlar." (R 34/68a1)

-Hâl ve iyelik ekleriyle kullanım:

tiriglik ***keçerke*** *keçer kün tanuḳ* "Hayatın geçtiğine geçen gün tanıktır." (KB 5845)

sewerim *sen erdiŋ ay ilig maŋa* "Ey hükümdar! Benim en çok sevdiğim insan sendin." (KB 1468)

ölürüm *uḳuldı maŋa ay toŋa* "Ey kahraman, öleceğim anlaşıldı." (KB 5987)

ayıtsa ötüngil ***bilirin*** *özüŋ* "Sorulunca bildiğini arzet." (KB 4127)

ölürin *bilip ḳılmış özke itig* "Öleceğini bilerek hazırlık yapmış." (KB 258)

sewüg yüzke baḳsa ***sewerin*** *bilür* "İnsan sevdiğinin yüzüne baksa sevip sevmediğini anlar." (KB 1896)

bu eḍgüg bilir ol kişi eḍgü tip – asıġlıġ ***erürin***[325] *munı ḳılġu tip* "Bu iyiyi insan iyi olarak tanır ve faydalı olduğu için yapılmasını ister." (KB 897)

bilür sen bu yirde bu ṭaʿat tapuġ – ***ḳıluruŋ*** *neçe eḍgü açġay ḳapuġ* "Bilirsin ki burada ibadetle meşgul olman, sana birçok iyilik kapısını açacaktır." (KB 3973)

ajun bütrü tuttum sikender ***tutarça*** "İskenderin tuttuğu gibi dünyayı elimde tuttum." (KB 6548)

-Edatlarla kullanım (*teg, üçün*):

özüŋni yawuzraḳ ***biliriŋ üçün*** "Kendini daha kötü olarak bildiğin için..." (KB 5127)

[325] Ercilasun, "Faydalı olduğu için bunu yapmalı diye" şeklinde bugünkü Türkçeye çevirdiği cümlede geçen ve iyelik ekinden sonra gelen *–n* ekinin instrümental eki olduğunu düşünmektedir; bk. Ercilasun (1984), s. 169.

çıḳarı üçün *terk yatarın yıḳar* "Çabuk çıkabilmek için yattığı yeri yıkar." (KB 745)

keçer yil ***keçer teg*** *meze müddeti* "Zevkin müddeti yelin geçtiği gibi geçer." (AH 194)

yazar ḳol ***ḳuçar teg*** *yana terk ḳaçar* "Kucaklayacak gibi kollarını açar; fakat hemen kaçar." (AH 222)

V. 2. 2. -mAz, -mAs

–r, -Ar, -Ir, -Ur eklerinin olumsuzu niteliğindeki sıfat-fiiller Karahanlı Türkçesinde *-mAz, -mAs* ile yapılmaktadır.

-Eksiz kullanım:

asıġsız ***tusulmaz ḳadaş*** *erse ḳoḍ* "Faydasız ve değersiz kardeş ise onu bırak." (KB 2575)

begi ***taplamaz işni*** *ḳılsa ḳulı* "Kul, beyinin hoşuna gitmeyen bir iş yapsa..." (KB 1610)

asıġ bolmaz işke *tegürme elig* "Faydası olmayan işe el sürme." (KB 4231)

ay dünya tirip sen ***yiyümez kişi*** "Ey bu dünyayı toplayıp da yiyemeyen kimse!" (KB 1675)

bilişmez kişig *sen bileyin tise* "Tanışmadığın kimseyi tanıyayım dersen..." (KB 2251)

baḫıllıḳ otalap ***oŋulmaz ig*** *ol* "Hasislik ilaç ile iyileşmeyen bir hastalıktır." (AH 253)

tawarsızḳa bilgi ***tükenmez tawar*** *– nesebsızḳa bilgi* ***yirilmez neseb*** "Malı olmayana bilgi bitmez tükenmez bir mal; nesepsiz için ise yerilmez bir neseptir." (AH 127-128)

ögü bilmez erke *ögüt ögretür* "Övmeyi bilmeyen kişiye övmeyi öğretir." (AH 45)

eşitmezler anıŋ içinde ***kerekmez söz*** *meger selām* "Onlar, orada gereksiz söz ve selam işitmezler." (R 31/24b1)

-Hâl ve iyelik ekleriyle kullanım:

sūw ***içürmēske*** *sūt bėr* "Sana su içirmeyene sen süt ver." (DLT I-204)

taduḳa ***yaraşmaznı*** *ḳoḍġu usa* "Yaradılışa uygun olmayanı terketmeli." (KB 4621)

sewer sewmezin *sen bileyin tise* "Seni sevip sevmediğini bileyim dersen..." (KB 4210)

-Edatlarla kullanım (*üçün*):

ewi ***tepremezi üçün*** *artamaz* "Evi yerinden kımıldamadığı için bozulmaz." (KB 834)
könilik üçün kök aḍaḳın turur – ***yayılmaz üçün*** *yirde ot yim önür* "Doğruluk yüzünden gök ayakta durur; yer sabit olduğu için üzerinde ot ve ekin biter." (KB 5600)

V. 2. 3. -GAn, -KAn

Geniş zaman anlamlı sıfat-fiil türeten eklerdendir. Eski Türkçeden itibaren Türkçenin bütün dönemlerinde yaygın olarak kullanılmıştır. Mansuroğlu, bu ekle türetilen sıfat-filler için "Sıfat olarak daha çok şimdiki zamanda olan niteliği anlatır, ad olarak zaman kavramı yoktur." demektedir.[326]

Bu ekin yapısıyla ilgili farklı görüşler ortaya konulmuştur. Bang, "*-ıġ, -ig* (fiilden isim yapma eki) + *an-, -en*"; Ramstedt, "*-ġa* (Mançuca *ka, xa*) + *-n* (geçmiş zaman sıfat-fiili)" biçiminde açıklarken, Brockelmann *–ġan / -gen* ekinin Oğuz diyalektlerinde *ġ, g* seslerinin düşmesine bağlı olarak *–an / -en* biçimlerine girerken, diğer diyalektlerde benzeşme sonucu ekin *–ḳan / -ken* biçimlerinin ortaya çıktığını, yan yana bulunan çift ünsüzden birini düşmesine bağlı olarak ekin *–an / -en* biçimine girdiğini belirtmektedir.[327]

Ek, Karahanlı Türkçesinde Kur'an tercümeleri dışında ünsüz uyumunun dışında kalarak *–GAn* şeklinde kullanılmaktadır. Ekin Karahanlı Türkçesindeki kullanımıyla ilgili olarak Kâşgarlı, kalın ahenkli ve *kaf*'lı kelimelerden sonra *gayın, elif, nun*; ince ahenkli ve *kef*'li kelimelerden sonra *gayın* yerine *kef* getirildiğini söyleyerek bu konuya açıklık getirmektedir. Ayrıca o, bu sıfat-fiillerin bir işi çok ve sık yapanı ifade ettiğini de belirtir.[328]

DLT'de dikkati çeken bir husus da isimlerde ve fiillerde işin sürmekte olduğunu gösteren bir işaret bulunursa kelimenin ortasındaki *gayın* harfini Oğuzların ve

[326] Mansuroğlu (1960), s. 20-21.
[327] Ekin kökeni hakkında ortaya konulan görüşler için bk. Bayraktar (2004), s. 74.
[328] Dankoff, Kelly (1982), I. C., s. 410.

Kıpçakların attığı mevzusudur. Örneğin Türkler "alakarga"ya *çumġuḳ*, diğerleri (Oğuzlarla Kıpçaklar) *çumuḳ*; Türkler "boğaz"a *tamġaḳ* diğerleri ise *tamaḳ* demektedirler. Aynı şekilde Türkler "O adam sık sık evine giden adamdır." anlamında *ol ewge barġan ol* derlerken; Oğuzlarla Kıpçaklar *baran ol* demektedirler. Yine Türklerin *ol er ḳulını urġan ol* "O adam sürekli kölesini döven adamdır." dedikleri yerde diğerleri *uran* demektedirler.[329]

Bu ekle teşkil edilen sıfat-fiiller Karahanlı Türkçesinde, sıfat tamlamasının sıfat unsuru olurlar. Cümlede özne görevinde bulunabilirler ve çekim eklerini alabilirler. Ancak bu tarz kullanımlar fazla değildir.

Ekin Kur'an tercümelerinde eklendiği sözcüğün adlaşmasına bağlı olarak *–rek* karşılaştırma ekini aldığı örnekler de ilgi çekicidir: *aydı* ***bilgenrekleri*** *aymadı <m>u silerke nelük iḍini arıġlamadıŋızlar* "Onların en aklı selim sahibi olanı: 'Rabbinizi tesbih etseydiniz dememiş miydim?', dedi." (TİEM 418r/6); *biz* ***bilgenrek miz*** *neteg tıŋlar anı ançada ḳulaḳ tutarlar saŋa* "Biz, seni onların nasıl dinlediklerini iyi biliriz." (TİEM 209v/2); *ol taŋrı* ***bilgenrek*** *anı kim kizleyürler* "Tanrı onların gizlediklerini daha iyi bilendir." (R 25/23b1).

-Eksiz kullanım:

söz ***uḳġan*** *kerek bolsa ḥażır cevab – cevab ḳılsa birmiş sözinŋe ṣavab* "Sorulan soruya doğru cevap verebilmesi için onun sözden anlayan hazır cevap biri olması gerekir." (KB 2648)

ḳapuş ḳarma boldı müsülman neŋi – ḳanı ***aḍra tutġan*** *ḥaramıġ öŋi* "Müslümanların malı çalındı, yağma edildi; haramı helalden ayıran ve buna riayet eden nerede?" (KB 6482)

seringil ***seringen*** *atanur tüzün* "Sabırlı ol, sabırlı olana halim derler." (KB 5219)

baş aġrıġ köp ol körse işi öküş – öküş işni ***süzgen*** *uḳuşluġ küsüş* "Bakarsan, çok zahmetlidir ve binbir türlü işi vardır; bütün bu işleri gören akıllı insan azizdir." (KB 421)

[329] Dankoff, Kelly (1982), I. C., s. 86.

köni sözledim söz irig hem açıġ – köni sözni ***yüḳgen*** *uḳuşluġ ere* “Sözü doğru söyledim, o sert ve acı oldu; doğru söze tahammül eden akıllı insandır.” (KB 6620)

bayat atı birle sözüg başladım – ***törütgen igiḍgen keçürgen iḍim*** “Söze yaratan, yetiştiren ve göçüren Tanrı’nın adıyla başladım.” (KB 1)

yigen yil *büke teg yir erken açar* “O, her şeyi yiyen büyük bir ejderha gibi yedikçe acıkır.” (KB 1202)

bu ot ol kişini ***uḍıtġan*** “Bu ilaç, insanı uyutan bir ilaçtır.” (DLT I-170)

bu keyik ol ıtıġ tāġḳa ***aġıtġān*** “Bu av, köpeği daima dağa tırmandıran avdır.” (DLT I-171)

bu tāġ ol tawrāḳ āḳın ***aḳıtġān*** “Bu dağ, yağmuru çabuk akıtan bir dağdır.” (DLT I-171)

bu er ol ıtın ***ulıtġān*** “Bu adam, köpeğini sürekli ulutan bir adamdır.” (DLT I-171)

bu er ol ḳuşıġ ***uçurġān*** “Bu adam, sürekli kuşları uçuran bir adamdır.” (DLT I-171)

ol er ewke ***barġān*** “O adam, eve giden adamdır.” (DLT I-80)

ol kişi ol bīzke ***kelgēn*** “O, bize gelen adamdır.” (DLT I-80)

suwḳa ***çömgēn er*** “Suya dalan adam.” (DLT I-306)

bu er ol sūt ***öpürgēn*** “Bu adam, insanlara çok süt içiren bir adamdır.” (DLT I-171)

bu er ol telim süçig ***içirgēn*** “Bu adam, insanlara çok şarap içiren bir adamdır.” (DLT I-171)

bu er ol īşıġ ***ewürgēn tewürgēn*** “Bu adam, işleri evrip çeviren bir adamdır.” (DLT I-172)

bu yip ol ***esilgēn*** “Bu ip, daima uzayan bir iptir.” (DLT I-172)

öküş ***yaŋşaġan til*** *unulmaz yaġı* “Çok gevezelik eden dil karşı konulmaz bir düşmandır.” (AH 134)

tiken ***eḍlegen er*** *üzüm biçmez ol* “Diken eken kimse üzüm biçmez.” (AH 376)

bu ***körgen eşitgen*** *saŋa külmesün* “Görenler ve işitenler sana gülmesin.” (AH 172)

biliglig biligni ***eḍergen*** *bolur* “Bilgili bilgiyi arayandır.” (AH 105)

ilahi ***keçürgen iḍim*** *sen keçür* “Ey bağışlayan Rabbim! Sen bizi bağışla.” (AH 37)

kim yüz ewürse ḳınar ***aġırıtġan ḳan*** *birle* “Kim yüz çevirirse acı veren bir azapla cezalandırır.” (TİEM 377v/8)

bütünlükün taŋrı tėgme nerse üze ***uġan ol*** “Şüphesiz Tanrı her şeye muktedir olandır.” (TİEM 3v/9)

ḥaḳīḳat üze ḫalḳ üçün ***ḳurulġan ewnüŋ*** *ilki ol kim mekkede turur bereketlig taḳı köni yol ʿālemlarḳa* "Şüphesiz âlemlere bereket ve hidayet kaynağı olarak insanlar için kurulan ilk ev Mekke'dedir." (TİEM 47r/9)

sewünç bėrgil ėkki yüzlüglerke kim anlarḳa turur ***aġrıtġan ḳan*** "İki yüzlülere kendileri için acı veren bir azap olduğunu müjdele." (TİEM 74v/8)

ol turur ***tevbe beẕerlegen yarlıḳaġan*** "Tövbeleri kabul eden ve bağışlayan odur." (TİEM 5v/6)

ḳuḍı ıḍġan kötürgen "O, alçaltan ve yükseltendir." (TİEM 394v/5)

ol turur taŋrı ***törütgen yaratġan bezegen*** "O, yaratan, var eden ve şekil veren Tanrı'dır." (TİEM 405v/3, 4)

ot içre ***küyürgen suw*** *içre* "Yakan bir ateş ve su içindedirler." (TİEM 395v/2)

taŋrı ***bilgen*** *bütün işlig* "Tanrı, bütün yaptıklarınızı bilendir." (TİEM 375r/7)

taḳı taŋrı ***körgen ol*** *nerse kim ḳılurlar* "Tanrı, yaptıklarınızı görendir." (TİEM 54r/2)

kiŋrülgeyler ***ürülgen otḳa*** "Kaynayan ateşe atılacaklar." (TİEM 53r/2)

şükr ü sipās ögdi taŋrıḳa ajunluġlarnı ***ögtülegen iḍi*** "Hamd ve övgü âlemleri besleyen Tanrı'yadır." (TİEM 1v/2)

ol turur bütün işlig ***uḳ(ḳan) iḍi*** "O hikmet sahibi olan ve her şeyi bilen Tanrı'dır." (TİEM 102r/5)

ol iḍi atı birle kim ***yėgiḍgen rūzī bėrgen*** "Rızık veren ve besleyen Tanrı'nın adıyla." (TİEM 95v/1)

ol taŋrı sewmez kim bolsa ***ḳawanġan küwengen*** "Tanrı, kendini beğenen ve övüneni sevmez." (R 26/14b1)

aydılar yaġturġıl biziŋ üze taşlar kökdin azu keldürgil bizke ***açıtġan ḳanı*** "Üzerimize gökten taşlar yağdır; yahut bize elem verici bir azap getir, dediler." (R 28/81b2)

anıŋ içre nişān bar ḳamuġ taŋrıḳa ***yanġan ḳulḳa*** "Şüphesiz bunda Tanrı'ya yönelen kul için ibret vardır." (R 33/33a3)

bütünlükin anıŋ içinde belgüler ḳamuġ ***sergen*** *şükr ḳılġanḳa* "Şüphesiz bunda çok sabreden ve çok şükredene ibretler vardır." (R 33/40a1)

içrür-miz sizlerke andın kim ḳarınları içinde turur tezekli ḳanlı ara ḳatıġsız süt ***siŋgen*** *içiglilerke* "Size onların karınlarındaki dışkı ile kan arasından gelen ve içerlerce kolayca hazmedilen hâlis bir süt içiririz." (R 30/63a1)

ol öwke ***siŋürgen ol*** "O, öfkesini içine atandır." (R 30/6a3)

ol taŋrı ***örtgen yarlıḳaġan ol*** "O Tanrı, bağışlayan ve merhamet edendir." (R 25/4b2)

ol taŋrı ***bilgen*** *köŋüllerdekini* "O Tanrı, gönüllerdekini bilendir." (R 25/1b1)

kimni kim ḳışursa ***köndürgen*** *yoḳ anı* "Tanrı kimi şaşırtırsa artık onun için yol gösterecek kimse yoktur." (R 28/55b3)

bütünlükin seniŋ iḍiŋ ***örtgen*** *yarlıḳaġlı* "Şüphesiz senin Rabbin bağışlayan ve esirgeyendir." (R 28/30a2)

bütünlükin bu cādū erür ***bilgen*** "Şüphesiz bu bilgili bir büyücüdür." (R 28/6a3)

ėrür taŋrı ***örtgen*** *ulaşu* ***yarlıḳaġan*** "Tanrı çok esirgeyen ve bağışlayandır." (R 26/64b1, 2)

ol ***esgen esin*** *ḥaḳḳı ol* "Esip savuran rüzgârın hakkı için." (R 37/83a2)

biz törüttümiz olarnı ***yepüşgen balçıḳdın*** "Biz onları yapışkan bir balçıktan yarattık." (R 34/19a3)

anuttı olarḳa ***köyürgen ot*** "Onlara yakıcı bir ateş hazırlattı." (R 33/23b2)

yıġḳan ḫayrnı teŋde keçgen *şeklig* "(O), hayrı engelleyen (günah işlemekte) aşırıya kaçan ve şüpheci (biridir)." (R 37/75a3, 75b1)

nė kim çıḳsa taŋrı boḍunḳa raḥmetdin hīç ***yıġḳan*** *yoḳ anı* "Tanrı, insanlara rahmetini açsa onu engelleyen olmaz." (R 33/64b2)

ol taŋrı ***işitken bilgen ol*** "Tanrı, şüphesiz işiten ve bilendir." (R 25/2b3)

-Hâl, iyelik ve çokluk ekleriyle kullanım:

niyet ***eḍgü ḳılġanḳa*** *eḍgü bolur – neçe ḳılmasa ol muyanın bulur* "İyi niyetle hareket eden her zaman iyilik görür; niyetini gerçekleştiremese bile bunun karşılığını bulur." (KB 5733)

bularda birisi bu til yalġanı – munıŋda basası ***sözüg ḳayġanı*** "Bunlardan biri yalan söylemektir; ikincisi verilen sözden dönmektir." (KB 338)

çıḳardımız anıŋ birle ḳamuġ nerseniŋ ***üngeniŋ*** "Onunla her şeyin yetişeninden çıkardık." (TİEM 104v/7)

artuḳ ḳıldı taŋrı ***toḳuşġanlarḳa*** *mālları birle et-özleri birle oldruġlılar üze* "Tanrı, malları ve canlarıyla savaşanları oturanlardan üstün kıldı." (R 26/63b2)

her-āyine yanut bėrür taŋrı ***şükr ḳılġanlarḳa*** "Şüphesiz Tanrı, şükredenleri mükâfatlandırır." (R 25/12b1)

bütünlükin anıŋ içinde belgüler ḳamuġ sergen ***şükr ḳılġanḳa*** "Şüphesiz bunda çok sabreden ve çok şükredene ibretler vardır." (R 33/40a1)

öçgey ünler ***rūz̄ibergenge*** "Rızık veren Tanrı karşısında sesleri kısılacak." (R 31/85a3)

bütünlükin ṣadaḳalar çıġaylarḳa yoḳsuzlarḳa ***işlegenlerke*** *anıŋ üze köŋüllerini islāmḳa amıtı ḳılġularḳa boyun içindekilerke borçluġlar(ḳa) taŋrı yolı içinde yol oġlıḳa buyruḳ taŋrıdın* "Sadakalar, Tanrı'dan bir farz olarak ancak fakirler, düşkünler, zekât toplamak için çalışan memurlar, kalpleri İslam'a ısındırılacak olanlarla (özgürlüğüne kavuşturulacak) köleler, borçlular, Tanrı yolunda cihat edenler ve yolda kalmış yolcular içindir." (R 29/42b3)

V. 2. 4. -(I, U)GII, -(u)ġlu

Eklendiği fiillere geniş zaman anlamı veren sıfat-fiiller yapan bir ektir. Bu ekle Karahanlı Türkçesinde teşkil edilen sıfat-fiiller cümlede çoklukla sıfat olarak kullanıldıkları gibi isim olarak da kullanılabilmektedirler. İsim olarak kullanıldıklarında fail ismi anlamı taşımaktadırlar; aynı zamanda cümlede ek fiillerle çekimlenerek yüklem görevinde de bulunabilmektedirler.

Ek, Karahanlı Türkçesinde ünlü ile biten fiillere doğrudan, ünsüz ile biten fiillere ise yardımcı ünlülerden biri ile eklenmektedir. TİEM'de geçen iki örnekte ekin yuvarlak ünlülü biçimi tespit edilmiştir: *boluġlu* "olan" (TİEM 124r/9), *uçuġlu* "uçan" (TİEM 98v/5).

Orta Türkçeden sonra kullanımdan düşen ekin yerini çeşitli lehçelerde *-ġan / -gen / -ḳan / -ken* eki almıştır.[330]

Ekin yapısı hakkında Bang, "*-ġlı / -gli* < *-ġ / -g* (fiilden isim yapma eki) + *-lı / -li* (edat)"; Brockelmann, "*-ġlı / -gli* < *-ġ / -g* (fiilden isim yapma eki) + *-lı / -li* < *ili* < *il-* (yapıştırmak) + *i* (zarf-fiil eki)" açıklamalarını yapmışlardır. Eraslan, bu açıklamalardaki *+lı/+li* unsurunun edat değil bağlama fonksiyonu olan bir ek olduğunu,

[330] Eraslan (1980), s. 80.

bundan dolayı da ekin isim-fiil niteliği kazanmasının mümkün olamayacağını ileri sürmüştür.[331]

-Eksiz kullanım:

kim ol ma bu mülkni ***tutuġlı*** "Bu mülkü tutan da kimdir?" (KB B-35)

toġuġlı kişi *öldi mundaġ ayu* "Her doğan insan böyle diyerek öldü." (KB 1137)

inigli *aġar ol* ***aġıġlı*** *iner* "İnen yükselir; yükselen ise iner." (KB 1049)

biligli uḳuġlı *tilekke tegir* "Bilen ve anlayan daima dileğine erişir." (KB 155)

beg asġın ***tilegli*** *begin çın sewer* "Beyin faydasını isteyen beyini gerçekten sever." (KB 2608)

itigli *bar erse öger men anı* "Yapacak var ise onu överim." (KB B-25)

saḳışsız ***birigli*** *ḳamuġḳa* ***ruzi*** "O herkese hesapsız rızık verendir." (KB B-4)

törütügli ḫalıḳ *ne ḳolsa ḳılur* "Yaratan Tanrı ne isterse onu yapar." (KB 692)

tünerdi yarumaz ***körügli ḳaraḳ*** "Gören gözbebeğim karardı, parlamaz oldu." (KB 374)

aġır yük ***yüḍügli*** *tilekin küḍer* "Ağır yük yüklenen dileğine ulaşmak ister." (KB 1875)

ay begler sewinçi ***tilegli kişi*** "Ey beyleri sevindirmek isteyen kimse!" (KB 1609)

ḳız kişi sāwı ***yōrıġlı bolmās*** "Pinti adamın ünü yayılmaz." (DLT I-260)

ol at ***suwġarıġlı erdi*** "O, atı sulayan idi." (DLT II-90)

men saŋa ***barıġlı men*** "Ben, sana gelmeyi içimde gizlemiştim." (DLT I-411)

ol munda ***turuġlı ol*** "O, burda kalmayı içinde tasarlamıştı." (DLT I-411)

bezedim kitabnı nevadir sözün - ***baḳıġlı oḳıġlı*** *asıġ alsu tip* "Bakan ve okuyan faydalansın diye kitabı nâdir sözlerle süsledim." (AH 77-78)

kiḍinki ***keligli kişiler*** *ara – anıŋ ẕikri taŋsuḳ eḍiz bolsu tip* "Bizden sonra gelen insanlar arasında onun hatırası hasretle anılsın ve yüksek olsun diye…" (AH 75-76)

ḳoldı ***ḳoluġlı*** *bir* ***tüşügli ḳan*** *birle tanıġlılarḳa* "Bir soran, inkâr edenler için inecek olan azabı sordu." (TİEM 421r/2)

şükr ü sipās ögdi taŋrıḳa ajunluġlarnı egtülegen iḍi ***rūzī bėrigli yarlıḳaġlı*** "Hamd ve övgü âlemleri besleyen, rızık veren ve bağışlayan Tanrı'yadır." (TİEM 1v/2, 3)

ançada bėrdimiz mūsāḳa bitigni çınnı bāṭıldın ***aḍrıġlı*** "Musa'ya hakkı batıldan ayıran kitabı verdik." (TİEM 6v/9)

[331] Ekin kökeni hakkında ortaya konulan görüşler için bk. Bayraktar (2004), s. 83; Eraslan (1980), s. 39.

kėrtgüniŋler aŋar kim indürdüm ***könike tutuġlı*** *anı kim silerniŋ birle* "Sizinle birlikte olanı tasdik edici olarak indirdiğim (Kur'an'a) inanın." (TİEM 6r/2)

tanıġlılarḳa ***ḳan*** *turur* ***uçuzlaġlı*** "İnkâr edenlere zelil eden bir azap vardır." (TİEM 11r/5)

taŋrı anı kim ḳılur siler ***biligli turur*** "Tanrı, yaptıklarınızı bilendir." (TİEM 55v/6)

taŋrı ***ḳapsayu biligli turur*** *tanıġlılarnı* "Tanrı, inkâr edenleri kuşatandır." (TİEM 3v/7)

yoḳ hīç tepreniġli tınlıġ yer içinde ap bir ***uçuġlu*** *uçar ėkki ḳanatı birle meger gürūhlar silerke meŋzer* "Yeryüzünde yürüyen canlılar ve iki kanadıyla uçan ne varsa hepsi size benzeyen topluluklardır." (TİEM 98v/5)

bütünlükin seniŋ iḍiŋ örtgen ***yarlıḳaġlı*** "Şüphesiz senin Rabbin bağışlayan ve esirgeyendir." (R 28/30a2)

müjde bėrgil iki yüzlüglerke anlarḳa ***ḳan açıtıġlı*** "İki yüzlülere kendileri için acı veren bir azap olduğunu müjdele." (R 26/94a3)

çıŋġarıġlı *ol* "O doğrulayandır." (R 27/52a2)

anuttı olarḳa ***ḳan ḳārlaġlı*** "Onlara küçük düşürücü bir azap hazırlattı." (R 33/20a3)

ap ermez-miz kendlerni ***yoḳatıġlı*** *meger anıŋ boḍnı ẓālimler* "Biz halkları zalim olmadıkça şehirleri yok eden değiliz." (R 32/38b1)

ḳorḳuttum sizlerni ol ***ḳoḍı inıġlı***[332] ***ḳan*** **"**Sizleri şiddetli bir azapla uyardım." (R 35/79a2)

bütünlükin anıŋ içinde belgüler ***endīşe ḳılıġlı boḍunḳa*** "Düşünen bir kavim için bunda apaçık deliller vardır." (R 35/2a1)

umunçsız bolmas taŋrı raŋmetindin meger ***tanıġlı boḍunlar*** "İnkâr eden topluluklardan başkası Tanrı'nın rahmetinden ümidini kesmez." (R 30/7b3)

körgey sizler kemini ***keligli tartıġlı*** *anıŋ içinde* "Onun içinde (denizde) suyu yara yara giden gemileri görürsünüz." (R 30/36b3)

ol taŋrı ***tėrigli*** *iki yüzlüglerni hem kāfirlerni tamuġ içinde ḳamuġnı* "Elbette Tanrı iki yüzlüleri ve kâfirleri cehennemde bir araya getirecektir." (R 26/95b3)

bu ögür ***kirigli*** *siziŋ birle sewünç yoḳ olarḳa* "Bu kavim sizinle birlikte (gerçeğe) göğüs gerenlerdir; onlara rahatlık yok." (R 34/68a3)

-Hâl, iyelik ve çokluk ekleriyle kullanım:

[332] Ünlü uyumuna aykırı kullanılmıştır. İstinsah hatası da olabilir.

ḳaçıġlıġ *yeter ol* ***uçuġlıġ*** *tutar – sınuḳuġ sapar ol buzuḳuġ iter* “Kaçana yetişir, uçanı yakalar; kırığı sarar, bozuğu düzeltir.” (KB 1858)

aḍaḳın yorıġlıḳa *emgek tegir* “Yayan yürüyen insan zahmet çeker.” (KB 5047)

keliglisi *kelgey ḳalı kelmese – köŋül ḳalmaġay kör anıŋda basa* “Gelen gelecektir; eğer gelmezse de ondan sonra hatırı kalmaz.” (KB 4650)

tilim tınma öggil ***yaratıġlını*** *– yaraġsızını mindin* ***yıratıġlını*** “Ey dilim! Durma, yaratanı ve kötülükleri benden uzak tutanı öv!” (KB 381)

ḳutaḍsu ***oḳıġlıḳa*** *tutsu elig* “Okuyana kutlu olsun ve onun elinden tutsun.” (KB 350)

sewiglini *sewmez keyik teg ḳaçar –* ***ḳaçıġlıḳa*** *yapçur aḍaḳın ḳuçar* “Seveni sevmez, ondan geyik gibi kaçar; kaçana yapışır, onun ayağına sarılır.” (KB 401)

tevazu ʿ ḳılıġlını kötrür iḍi “Tevazu göstereni Tanrı yükseltir.” (AH 281)

tevbe ḳılıġlılar tapunuġlılar ögügliler rūze tutuġlılar rukūʿ ḳılıġlılar secde ḳılıġlılar fermānlaġlılar *bildükmiş eḍgülükni* ***yıġıġlılar*** *bildükmedük ėsizlikdin* ***küḍeziglilerr*** *taŋrınıŋ yıġıġlarını* “(Bu alışverişi yapanlar): Tövbe edenler, ibadet edenler, hamdedenler, oruç tutanlar, rükû ve secde edenler, iyiliği emredip kötülükten alıkoyanlar ve Tanrı’nın sınırlarını koruyanlardır.” (TİEM 150v/7, 8, 9)

ḳoldı ḳoluġlı bir tüşügli ḳın birle ***tanıġlılarḳa*** “Bir soran inkâr edenler için inecek olan azabı sordu.” (TİEM 421r/2)

bütünlükün bir gürūh ***kėrtgünüglilerdin taplamaġlılar ol*** “İman edenlerden bir güruh bunu kesinlikle istemeyenlerdir.” (TİEM 131v/9)

bolmadılar ***köni yolḳa könügliler*** “Doğru yola yönelenler olmadılar.” (TİEM 3v/2)

anlar tururlar anlar ***ḳurtuluġlılar*** “Kurtuluşa erenler onlardır.” (TİEM 2v/5)

*yārī bėrdeçi men silerke miŋ ferişte*lerdin *uḍalınşu* ***keligliler*** “Ben, peşpeşe gelen binlerce melekle sizlere yardım edeceğim.” (TİEM 132r/6)

olar ***boynaġuluḳ ḳılıġlılar*** *ol* “Onlar böbürlenen kimselerdir.” (R 30/38a1)

nėme yawuz turġu yer ol ***uluġsıġlıḳ ḳılıġlılarnıŋ*** *yanışı* “Kibirlenenlerin yanacağı o yer ne kötü bir yerdir.” (R 30/42a3)

neteg kim indürdümiz ***üleşigliler*** *üze* “Nitekim biz, Kur’an’ı kısımlara ayıranlara (azabı) indirdik.” (R 30/31b2)

olar ***ḳurtulıġlılar*** “Kurtuluşa erenler onlardır.” (R 28/35a1)

tarttı elgini ançada ol ürüŋ boldı ***baḳġılarḳa*** "Elini çekip çıkarttı. Bakanlara bembeyaz görünüverdi." (R 28/6a1)

artuḳ ḳıldı taŋrı toḳuşġanlarḳa mālları birle et-özleri birle ***oldruġlılar*** *üze* "Tanrı, malları ve canlarıyla savaşanları oturanlardan üstün kıldı." (R 26/63b2)

kim kim boyun susa taŋrıḳa hem yalavaçḳa bu ögür anlar birle kim niʿmet bėrdi taŋrı olar üze peyġāmberlerdin keḍ çın ***sözlegliler*** *hem şehīdler eḍgülerdin* "Kim Tanrı'ya ve peygamberine itaat ederse, işte onlar Tanrı'nın lütufta bulunduğu peygamberler, doğru sözlüler, şehitler ve iyilerle beraberdir." (R 26/39b2)

biz ***ṣaf tutuġlılar-miz*** "Biz saf tutanlarız." (R 34/43a2)

V. 2. 5. -GUçI, -KUçI

-ġu / -gü, -ḳu / -kü sıfat-fiil ekinin isimden isim yapma eki *+çı / +çi* ile genişletilmiş biçimidir. Eraslan, ekin gelecek zaman ifadesi yanında şimdiki zaman ve devamlılık ifadesi de taşıdığını belirtmektedir.[333] Bayraktar ise eki, geniş zaman ifadesi taşıyan sıfat-fiil ekleri başlığı altında göstermiş; ancak ekin gelecek zaman ifadesi taşıdığını belirtmiştir.[334]

Karahanlı Türkçesi metinlerinden tespit ettiğimiz örneklere bakıldığında ekin, geniş zamanda gerçekleşen bir devamlılık ifadesi taşıdığı görülmektedir. Bu ifadenin ortaya çıkmasında ekin *+çı / +çi* isimden isim yapma ekiyle genişleyerek oluşmasının ve meydana getirdiği teşkillerin daha ziyade fail ismi ifadesi taşımasının etkisi olduğunu düşünüyoruz. Bu ekle yapılan sıfat-fiiller, Karahanlı Türkçesinde cümlede fail görevinde kullanılırlar. Adlaşarak ek-fiille birlikte cümlenin yüklemi olabilirler. Sıfat tamlamasının sıfat unsurunu oluşturabildikleri gibi hâl ve çokluk eklerini de alabilirler.

Kâşgarlı Mahmut, bu ekle yapılan kelimelerin ism-i fail olduğunu ve bu teşkilin yalın emir kipli fiillerin üzerine getirilerek gerçekleştirildiğini belirtmektedir. Ayrıca o, yapısında *gayın* bulunan iki harfli kelimelerde ekin *ġ* ünsüzünün *ḳ* olduğunu da

[333] Eraslan (1980), s. 91.
[334] Bayraktar (2004), s. 87.

vurgulamaktadır. Bu değişikliğin sebebini de aynı cinsten iki gırtlak harfinin yan yana gelmesine ve böylece söyleyişin güçleşmesine bağlamaktadır.[335]

-Eksiz kullanım:

bu ***iş ḳılġuçı er*** *ḳılur öz işi* "Bu işi yapan kimse kendi vazifesini yapar." (KB 1938)

iḍi yaḳşı aymış bu beyt ***ayġuçı*** *- sözin maʿni birle* ***tanuḳ ḳılġuçı*** "Bu beyti söyleyen, sözü ve manasını birbirine şahit gösteren kimse çok güzel söylemiş." (KB 4286)

özin tutġuçı er *tirildi ḳutun* "Kendine hâkim olan insan hayatını saadet içinde geçirir." (KB 4452)

sözin ḳayġuçı begke *tutma umınç* "Sözünde durmayan beye ümit bağlama." (KB 2013)

bu ḳutḳa küwenme ay ḳut ***bulġuçı*** "Ey saadet bulan (kimse)! Bu saadete güvenme." (KB 550)

negü tir eşit bu ***tapuġ ḳılġuçı*** *- tapuġ birle devlet atın* ***mingüçi*** "Hizmet eden ve hizmetinden dolayı saadet atına binen insan ne der, dinle." (KB 1608)

yağı ol erig yatsa ***oḍġurġuçı*** *- münin erdemin ilke* ***bildürgüçi*** "İnsanı yattığında gaflet uykusundan uyandıran düşmandır ve yine düşmandır ki o onun kusur ve erdemini memlekete ilan eder." (KB 3413)

yüreklig ***tigüçi*** *uwutluġ bolur* "Cesur dediğin haysiyetli olur." (KB 2293)

sözüg ***sözlegüçi*** *bu can yawrıtur* "Söz söyleyen bu canını üzer." (KB 1912)

urayın ***tigüçi*** *özi ursuḳar* "Beni vurmak isteyenin kendisi vurulur." (KB 679)

uġan ol köni çın ***törü birgüçi*** "Tanrı, doğru ve hak (olan) kanunları koyandır." (KB 3192)

kişi emgeki ***bilmegüçi kişi*** *- kişi tip atamaġu yılḳı tuşı* "İnsanın emeğini takdir etmeyen kişiye insan dememeli; o hayvana benzer." (KB 2986)

tilekim bu ol kim maŋa ***kelgüçi*** *- bayusa meniŋdin beḍüse küçi* "Asıl dileğim şu ki bana gelen zenginleşse ve benim sayemde gücü artsa." (KB 3019)

kişig ***tepsegüçi*** *soŋı iglemek* "İnsanları çekemeyen kimsenin sonu hastalanmaktır." (KB 4255)

bitig ***bilgüçi er*** *bolur keḍ tetig* "Yazı bilen insan çok zeki olur." (KB 2224)

[335] Dankoff, Kelly (1982), I. C., s. 408-409.

bağırsaḳ ***tigüçi*** *tapuġsaḳ kerek* “İçten bağlı olanın da candan hizmet etmesi gerek.” (KB 2570)

barġūçı “Gidici, giden (kimse).” (DLT I-409)

turġūçı “Ayakta duran (kimse).” (DLT I-409)

ya ***ḳurġūçı*** “Yay kurucu, yay kuran (kimse).” (DLT I-409)

tawār ***ḳapġūçı*** “Mal çalan (kimse).” (DLT I-409)

at ***suwġarġūçı*** “Atı sulayan (kimse).” (DLT I-409)

meni ***oḍġurġūçı*** “Beni uyandıran (kimse).” (DLT I-409)

külgülçi er “Gülen adam.” (DLT I-409)

ewke ***kirgülçi*** “Eve giren (kimse).” (DLT I-409)

yarmāḳ ***tėrgülçi*** “Dirhem toplayan (kimse).” (DLT I-409)

tāġḳa ***aġḳūçı*** “Dağa tırmanan (kimse).” (DLT I-409)

ḳōy ***saġḳūçı*** “Koyun sağan (kimse).” (DLT I-409)

resul erni otḳa yüzin ***atġuçı*** *- til ol tidi yıġ til yul ottın yüzüŋ* “Peygamber: ‘İnsanı yüzükoyun ateşe atan dildir; dilini sıkı tut ve yüzünü ateşten koru!’, dedi.” (AH 159-160)

anıŋ emri birle teger ***teggüçi*** “İnsanın karşılaştığı her şey onun emri ile olur.” (AH 452)

biz āsān ḳıldımız anı seniŋ tiliŋde sewünç bėrmekiŋ üçün anıŋ birle saḳnuḳlarḳa ḳorḳıtmaḳıŋ üçün anıŋ birle ***da ʿvā ḳılġuçı*** *boḍunlarnı* “Sırf o Kur’an’ı senin dilinde şunun için müyesser kıldık ki onunla müttakileri müjdeleyesin ve inat edenleri de uyarasın.” (TİEM 228r/8)

ol taŋrı erür ḳamuġ neŋ üze ***saḳış ḳılġuçı*** “Tanrı, her şeyin hesabını yapandır.” (R 26/53a1)

kim muŋadsa artuḳluḳ ***tilemegüçi*** *ap yme teŋde keçürdeçi* “Kim mecbur kalırsa (başkalarının hakkına) saldırmayan ve haddi aşmayan olmak kaydıyla (bunlardan yiyebilir).” (R 30/94a2)

-Hâl ve çokluk ekleriyle kullanım:

isiz ḳılġuçıḳa *bolu birmegü* “Kötülük yapanlara uyuvermemeli.” (KB 5741)

beḍük men ***tigüçini*** *tuttı ölüm* “Ben büyüğüm diyeni ölüm yakaladı.” (KB 4833)

yalavaçlar ***müjde bėrgüçiler*** *hem* ***ḳorḳutġuçılar*** "(Yerine göre) müjdeleyici ve uyarıcı peygamberler (gönderdik)." (R 27/8a1)

keldi ***ʿöẕr ḳılġuçılar*** *ʿarablardın destūr bėrilse olarḳa* "Araplardan mazaret uyduranlar kendilerine izin verilsin, diye geldiler." (R 29/63b1)

V. 3. GELECEK ZAMAN İFADESİ TAŞIYAN SIFAT-FİİLLER

V. 3. 1. –AsI

Karahanlı Türkçesi metinlerinde yaygın olmayan, örneklerine sadece DLT'de rastlanılan ve gelecek zaman anlamı taşıyan sıfat-fiil ekidir. Bu ekin esasen Eski Anadolu Türkçesinde kullanılış sahasına girdiğini belirten Eraslan, Oğuz-Türkmen ve Kıpçak gruplarında kullanıldığını söylemektedir.[336] Ancak bize göre Kâşgarlı'nın bu eki Oğuzca özellikler arasında sayması, ekin Oğuzlar arasında daha önceki dönemde kullanılış sahasına girdiğini göstermektedir. Ek, yalın hâlde kullanıldığı gibi iyelik ekiyle birlikte de kullanılmaktadır.

Ekin yapısı üzerinde pek çok görüş ortaya konulmuştur. Bang, "*-asɪ / -esi* < *al-* (yardımcı fiil) + *-sɪ / -si* (fiilden isim yapma eki)"; Brockelmann, " *–asɪ / -esi* < *-a / -e* (zarf-fiil eki) + *-sɪ / -si* < *-sɪġ / -sig* (isimden isim yapma eki)"; Baskakov, "*-asɪ / -esi* < *-ġɪ / -gi* (fiilden isim yapma eki) + *-sa / -se* (şart eki)"; Benzing, "*-asɪ / -esi* < *-as /-es* (Çuvaşçada gelecek zaman imkân ismi yapma eki) + *-ɪ / - i* (teklik 3. şahıs iyelik eki)" biçiminde açıklarlarken[337]; Banguoğlu, "*-asɪ / -esi* < *-a / -e* (zarf-fiil ve istek eki) + *-sɪ / -si* (3. teklik şahıs ileyik eki)"[338]; Mansuroğlu, "*-asɪ / -esi* < *-ġa / -ge* (gelecek zaman isim-fiil eki) + *-sɪ / -si* < *-sɪġ / -sig* (isimden isim yapma eki)"[339]; Ergin, "*-asɪ / -esi* < *-ġasɪ / -gesi* < *-ġa / -ge* (gelecek zaman sıfat-fiil eki) + *-sɪ / -si* (teklik 3. şahıs iyelik eki)"[340]; Korkmaz, "*-asɪ /- esi* < *-ġa / -ge* (gereklilik, dilek ve gelecek zaman bildirme eki) + *-sɪġ / -sig* (sıfat-fiil eki)"[341] şeklinde görüş belirtmektedirler.

---

[336] Eraslan (1980), s. 35.
[337] Bu görüşler için bk. Bayraktar (2004), s. 103.
[338] Tahsin Banguoğlu, Altosmanische Sprachstudien zu Süheyl-ü Nevbahar, Breslau, 1938, s. 125.
[339] Mansuroğlu (1958), s. 178.
[340] Ergin (1993), s. 318.
[341] Zeynep Korkmaz, "*-asɪ/-esi* Gelecek Zaman Sıfat-fiil (Participium) Ekinin Yapısı Üzerine", Türk Dili Üzerine Araştırmalar, C. I, TDK Yay., Ankara, 1995, s. 150.

-Eksiz kullanım:

barāsı yėr "Gidilecek yer." (DLT I-86)
tarıġ ***arıtāsı yėr*** "Buğday arıtacak yer." (DLT II-124)
bu ***turāsı yėr*** *tegül* "Burası duracak yer değil." (DLT I-415)
bu ***yā ḳurāsı uġur*** *tegül* "Bu, yay kuracak vakit değil." (DLT I-415)
bu tāġ ***aġāsı uġur*** *tegül* "Bu, dağa çıkacak vakit değil." (DLT I-415)
otūn ***kesēsi baldu*** "Odun kesecek balta." (DLT I-75)
yıġāç ***biçēsi neŋ*** "Ağaç kesecek nesne." (DLT I-75)

-İyelik ekleriyle kullanım:

menig ***barāsım*** "Benim gitmem." (DLT I-415)
senig ***barāsıŋ*** *ḳaçan* "Senin gitmen ne zaman?" (DLT I-415)

V. 3. 2. –DAçI

Eski Türkçede yaygın olarak, Karahanlı, Harezm ve Kıpçak Türkçelerinde ise nisbeten daha az kullanılan ve eklendiği fiile gelecek zaman anlamı katan sıfat-fiil ekidir. Ekteki *+çı / +çi* isimden isim yapma ekinden dolayı bu ekle teşkil edilen sıfat-fiiller daha ziyade şahıs ifadesi taşımakta ve fail ismi olarak görev yapmaktadırlar. Bu duruma bağlı olarak ek işlev bakımından *-ġan / -gen / -ḳan / -ken* sıfat-fiil ekiyle paralellik arz etmektedir.[342]

Bu ekin kökeniyle ilgili Bang, Ramstedt ve Brockelmann görüş belirtmişlerdir. Bang, "*at-* (atmak) + *-a / -e* (zarf-fiil eki) + *-çı / -çi* (fail ismi eki)" şeklinde bir izahat getirirken Ramstedt ve Brockelmann, "*-ta / -te* (fiilden isim yapma eki) + *-çı / -çi* (isimden isim yapma eki)" açıklamasını yapmaktadırlar.[343]

[342] Eraslan (1980), s. 61-62.
[343] Ekin kökeni hakkında ortaya konulan görüşler için bk. Bayraktar (2004), s. 96-97.

Karahanlı Türkçesinde *-DAçI* ekiyle teşkil edilmiş sıfat-fiiller cümlede çoklukla fail olarak olarak görev yaparlar. Bu ekle teşkil edilmiş sıfat-fiillerin zaman zaman bildirme ekleri ile birlikte yüklem olarak kullanıldığı durumlar da mevcuttur. Ayrıca sıfat tamlaması kurarak tamlamanın sıfat kısmını oluştururlar. Hâl, iyelik ve çokluk ekleriyle birlikte de kullanılırlar. Ek, ünlü ve tonlu ünsüzle biten fiillere *-daçı / -deçi*; tonsuz ünsüzle biten fiillere ise *-taçı / -teçi* biçimleriyle eklenir.

Kâşgarlı Mahmut, fail bahsinde ele aldığı bu ek için "fiilden yapılmış sıfatlar" açıklamasını getirmektedir. Ona göre bu şekil, *Oğuz, Kıpçak, Yağma, Oğrak, Suvar, Peçenek* ve *Rus* ülkesine kadar olan bölgelerde kullanılmakta; buna karşın *Çiğil, Kâşgar, Balasagun, Argu, Barsgan* ve *Yukarı Çin*'e kadar olan sahalarda ise *-ġuçı / -güçi* ekleri kullanılmaktadır.[344]

-Eksiz kullanım:

mini ***buldaçı er*** *tutup beklese* "Beni bulan kimse tutup bağlasa." (KB 700)

isizlik uçuz ol anı ***ḳaldaçı*** *- yawuz iş uçuz ol* ***isiz boldaçı*** "Kötülük değersizdir, keza onu yapan da; fena iş değersizdir ve daima kötü olacaktır." (KB 901)

serip ***turdaçı er*** *örüŋ ḳuş tutar* "Sabredip bekleyen kimse ak kuş tutar." (KB 1319)

bu üçke ***uḍu bardaçı*** *ol butu* "Bu üçüne uyarak yürüyen köşeklerdir." (KB 2710)

bilig ol ***kiterdeçi*** *köŋül tozı* "Gönlün tozunu gideren bilgidir." (KB 5980)

siziksiz ölür kör ***tirig boldaçı*** *- ḳayu kün ölürüg yoḳ ol* ***bildeçi*** "Diri olan şüphesiz ölür; fakat hangi gün öleceğini bilen yoktur." (KB 3621)

sözüg ***sözlerdeçi*** *azar hem yazar* "Sözü söyleyen yanılıp şaşırabilir." (KB 205)

mini ***alḳıtaçı*** *kör bu atım turur* "Beni mahveden bu adımdır." (KB 5107)

elig tuttaçı *yoḳ bu kün bir kişim* "Bugün elimden tutacak bir kişi bile yok." (KB 1176)

yaruttaçı erni *yorıḳ tilni bil* "İnsanı aydınlatan fasih dilin kıymetini bil." (KB 162)

maŋa urmasa örk mini ***tuttaçı*** *- keyik teg ḳaçar men kim ol* ***yetteçi*** "Beni tutan bana yular vurmazsa, geyik gibi kaçarım, bana kim yetişebilir." (KB 722)

[344] Dankoff, Kelly (1982), I. C., s. 408.

boldaçı buzāġu *ökūz ara belgūlüg* "Öküz olacak buzağı, öküzler arasında belli olur." (DLT I-386)

bardaçı er "Giden adam." (DLT I-80)

keldeçi er "Gelen adam." (DLT I-80)

öldeçi sıçġān *mūş taşaḳı ḳaşīr* "Ölecek sıçan, kedinin hayalarını kaşır." (DLT I-330)

ḳamuġ ***tegdeçi neŋ*** *ḳaẓadın erür* "Başa gelen her şey kaderden gelir." (AH 457)

yandurdaçı *yoḳ anıŋ hükmini* "Onun hükmünü geri çevirecek (kimse) yoktur." (TİEM 187r/9)

ol iḍi atı birle kim ***rūzī bėrdeçi yarılıḳadaçı*** "Rahman ve Rahim olan Tanrı'nın adıyla." (TİEM 79r/7)

kimni tilese yolsuz ḳılmaḳ taŋrı yoḳ aŋar ***köni yolḳa köndürdeçi*** "Tanrı kimi yoldan çıkarmak istese, onu doğru yola iletecek (kimse) yoktur." (TİEM 186v/5)

keldi ök silerke ***sewinç bėrdeçi ḳorḳuttaçı*** "O, sizlere müjde verici ve uyarıcı olarak geldi." (TİEM 82v/9)

ermes ol meger ***ḳorḳut(t)açı*** *belgülüg* "Şüphesiz o, apaçık bir uyarıcıdır." (TİEM 129v/5)

kim muŋadsa artuḳluḳ tilemegüçi ap yme ***teŋde keçürdeçi*** "Kim mecbur kalırsa (başkalarının hakkına) saldırmayan ve haddi aşmayan olmak kaydıyla (bunlardan yiyebilir)." (R 30/94a2)

-Hâl, iyelik ve çokluk ekleriyle kullanım:

tilekim söz erdi ay bilge bügü - kiḍin ***keldeçike*** *özüm sözlegü* "Ey bilge hakîm! Dileğim benden sonra geleceklere kalacak bir söz söylemekti." (KB 192)

anı ***ḳoldaçılar*** *nelük buldılar* "Onu arayanlar nasıl buldular?" (KB 898)

bu kün tegsü mindin dürud ol yarın – ***elig tuttaçımḳa*** *egirse muŋa* "Yarın derde düşersem, elimden tutacak olan o (resule) bugün benden salat ve selam erişsin." (AH 29-30)

cefa ḳıldaçıŋḳa *yanut ḳıl vefa* "Sana cefa edene vefa ile mukabele et." (AH 327)

yoḳ küç ḳılıġlılarḳa hīç ***yārī bėrdeçidin*** "Zalimlere yardım edecek hiç kimse yoktur." (TİEM 56v/9)

ḳorḳtaçılar *tanrıḳa satġın almaslar tanrı belgüleri birle az bahānı* "Tanrı'dan korkanlar Tanrı'nın ayetlerini az bir bedelle satın almazlar." (TİEM 57v/3)

bular olar ***yalġan sözledeçiler ol*** *ya'nī yalġançılar* "Bunlar, yalan söyleyenler yani yalancılardır." (R 30/88a3)

sėzigsiz anlar kim kiḍinki içinde olar ***ḳor ḳoldaçılar ol*** "Şüphesiz onlar ahirette hüsrana uğrayanlardır." (R 30/90b1)

ol tanrı bilgen turur ***küç ḳaldaçıları*** "O Tanrı, zulmedenleri bilir." (R 38/53b1)

-Yüklem olarak kullanım:

men silerke andın ***ḳorḳut(t)açı men sewünç bėrdeçi men*** "Ben, sizlere ondan bir uyarıcı ve müjde vericiyim." (TİEM 163r/4)

bütünlükün tanrı ***tėgürdeçi turur*** *öz işi içinę* "Şüphesiz Tanrı emrini yerine getirendir." (TİEM 413v/4)

V. 3. 3. –GU

Eklendiği fiile gelecek zaman ve gereklilik anlamları katan sıfat-fiil ekidir. Gabain, bu ekin kitabelerde nadir olarak görüldüğünü, mecburiyet ve gaye ifade ettiğini, sıfat, isim ve yüklem ismi olarak kullanıldığını belirtmektedir. Eski Türkçede çoklukla *–ġu / -gü* biçiminde kullanılan ek, az da olsa *–ḳu / -kü* biçiminde de görülmektedir.[345] Batı Türkçesine geçerken ek başlarındaki *ġ* ve *g*'lerin düşmesine bağlı olarak bu ek de ünsüzlerini ve aynı zamanda da sıfat-fiil eki olarak müstakil kullanılışını kaybeder. Ekin bildirdiği gelecek zaman sıfat-fiil fonksiyonunu *–AcAk* ve *–AsI*; gereklilik fonksiyonunu da *–mAlU* ekleri yüklenir.[346]

Bu sıfat-fiil ekinin yapısı hakkında Ramstedt, "*-ġu / -gü* < Altayca **ku* < *? *kuy*" olabileceğini belirtmekle yetinmiş, Räsänen ise ekin Moğolcada *xu* olduğunu ve ses değişmesi ile *–ġı / -gi* şeklinde ortaya çıktığını kaydetmiştir.[347]

-GU sıfat-fiil ekini almış fiiller, Karahanlı Türkçesinde yalın hâlde kullanıldıkları durumlarda, çoklukla sıfat tamlaması içinde sıfat olarak görev yapmaktadırlar. Bunun

[345] Gabain (2000), s. 83.
[346] Eraslan (1980), s. 84.
[347] Ekin kökeni hakkında ortaya konulan görüşler için bk. Bayraktar (2004), s. 93; Eraslan (1980), s. 39.

dışında iyelik ekleriyle ve edatlarla birlikte kullanımına dair örnekler de bulunmaktadır. İyelik ekli kullanımlara ait örnekler az olup bu tarz sıfat-fiiller cümlede özne görevi görürler; ayrıca iyelik eki almış *–GU*'lü sıfat-fiil ekleri, yükleme (*accusative*) hâli ekini de alarak cümle içerisinde nesne fonksiyonunu da yüklenmektedirler. Kâşgarlı bu ekin Karahanlı Türkçesinde ism-i mekân, ism-i zaman ve ism-i âlet yaptığını söylemektedir.[348]

-Eksiz kullanım:

sunup iki ajunnı ***tutġu elig*** "(Bu kitap), uzanıp her iki dünyayı tutan bir eldir." (KB 351)

ayur ay bağırsaḳ ***ınanġu iḍdim*** *–* ***ḳatıġlıḳ yirinde sıġunġu iḍdim*** "Ey inandığım, merhametli Tanrım! Ey sıkıntılı anlarda sığındığım Tanrım, der." (KB 3052)

negüke ülemediŋ ***artġu neŋiŋ*** "Artan malını niçin dağıtmadın?" (KB 1205)

süçig bu tiriglik açıġ bu ölüm - anundı ḳanı emdi ***ḳaçġu yolum*** "Bu hayat tatlıydı, ölüm acıdır; ölüm yakaladı, ondan kaçacak yolum nerede?" (KB 1170)

tapındurġu ḳulnı *sınayu ulın* "Hizmet ettirilecek kulu iyi denemelidir." (KB 1755)

ḳutulġu yirim *yoḳ kiterdi tatıġ* "Kurtulacak yerim yok; hayatın tadı da kaçtı." (KB 1352)

kişi köŋli baġ ol ***yaşarġu suwı*** *– bu begler sözi birle eḍgü sawı* "İnsanın gönlü bir bahçedir; onu yeşerten ise beylerin sözleri ve iyi nasihatleridir." (KB 1807)

ḳolup ***birmegü neŋi*** *ḳolma küçün* "İstemekle alınamayacak şeyi zorla isteme." (KB 3830)

ḳalur barça artıp tulur ***kirgü yol*** "Hepsi artıp kalır; gireceği yol tıkanır." (KB 3611)

irip ***kitgü yerde*** *bolurmu bekiŋ* "Bıkıp gittiğin yerde (seni alıkoymanın) çaresi olur mu?" (KB 697)

barġu yēr "Gidilecek yer." (DLT I-86)

turġu yēr "Duracak yer." (DLT I-76)

bitig ***bititgü uġur*** "Kitap yazdıracak zaman." (DLT II-124)

bu ewke ***kirgü uḍ*** *ol* "Bu, eve girilecek vakittir." (DLT I-415)

uyadıp birürler ***sarıngu bözüŋ*** "Sarınacak bezini de utandıkları için verirler." (AH 432)

sökünç kelgü yolnı *aḳılıḳ tıyur* "Sövgü gelecek yolu cömertlik engeller." (AH 232)

[348] Dankoff, Kelly (1982), I. C., s. 415.

tutuŋlar ibrāhīm ***turġu yerde namāz ḳılġu yer*** "Makam-ı İbrahim'de kendinize namaz kılacak bir yer edinin." (TİEM 15r/1)

yoḳ silerke hīç ***tapunġu*** *iḍide anda aḍın* "Size ondan başka tapınacak Rab yoktur." (TİEM 118v/7)

taḳı anlarnıŋ ***ḳaytġu yeri*** *ot* "Onların gidecekleri yer de ateştir." (TİEM 52r/8)

ançada kim ḳıldımız ewni ***yanġu yer*** *kişilerke ḳorḳunçsuz* "Bir vakit o evi (Kâbe'yi) insanlar için dönüp varılacak emin bir yer kıldık." (TİEM 15r/1)

bütünlükün tamuġ ol turur ***sıġunġu yer*** "Şüphesiz sığınacağı yer cehennemdir." (TİEM 434r/8)

tezgü yer *bolġay* ***sıġunġu yer*** "Hayır! Kaçacak ve sığınacak bir yer (yoktur)." (TİEM 429v/1)

bu ol ***tėggü yerleri*** *biligdin* "İşte onların bilgiyle erişebilecekleri yer (gaye) budur." (TİEM 388r/1)

ündürdimiz anıŋ birle būstānlar ***biçgü ewünler*** "Onunla bostanlar ve biçilecek ekinler yetiştirdik." (TİEM 381r/4)

bildi ök tėgme kişi ***içgü yerlerni*** "Her insan su içeceği yeri bildi." (TİEM 7v/4)

eger bulsalar ***sıġunġu yer*** *azu inler azu kirgü yer yanġatılar aŋar* "Eğer sığınacak bir yer ya da mağara veya girecek bir yer bulsalardı oraya yönelirdi." (R 29/41a1, 2)

kim kim kesilse taŋrı yolı içinde bulur yer içinde ***turġu yer*** "Tanrı yolunda kim hicret ederse yeryüzünde duracak bir yer bulur." (R 26/66b3)

nėme yawuz ***yanġu yer*** *ol* "O ne kötü bir gidilecek yerdir." (R 26/65b2)

ornatur sen mü'minlerni ***oldurġu yerlerde*** *toḳuşḳa* "Sen, müminleri savaş için mevzilerine yerleştirirsin." (R 25/2b2)

dereng ḳılġatı anıŋ ḳarnı içinde gūrdın ***ḳopġu künke*** *tegi* "Mezardan çıkacağı güne kadar onun karnında kalacaktı." (R 34/39a2)

çın-oḳ bildi ḳamuġ kişiler ***içgü yerlerni*** "Her insan su içeceği yeri bildi." (R 28/37b1)

-Hâl ve iyelik ekleriyle kullanım:

ḳayu ol melik kim ***toḳış ḳılġunı*** *– uruşlar öḍinde* ***çerig tüzgüni*** "Bir de o hükümdarın nasıl savaşacağını ve savaş zamanında askeri nasıl düzene sokacağını (söyler)." (KB B-44)

meniŋde kiḍin sen negü ***ḳalġuŋı*** *– ayayın eşitgil uḳulmış teŋi* “Benden sonra senin ne yapacağını, anlayabileceğin kadar söyleyeyim, dinle!” (KB 1277)

ḳawuşġum *ḳaçan erki teŋri bilir* “Bir daha ne zaman kavuşacağımızı Tanrı bilir.” (KB 6176)

yaġu ***ḳılmaġusın*** *ḳılınçı ḳılur* “Düşmanın yapmadığını ona kendi davranışları yapar.” (KB 2067)

bu eḍgü kişi ol boḍun ***toḍġusı*** “Halk için gerekli olan, bu iyi insandır.” (KB 3248)

söz ülgi on ol ***sözlegüsi*** *bir ol* “Söz ona bölünür, fakat biri söylenmelidir.” (KB 998)

sizinmedim erdi kör oḍġurmışıġ – oḳıp ***kelmegüsin*** *er erdi bışıġ* “Odgurmış’ın davet edilince geleceğinden şüphe etmediydim; çünkü o olgun bir insandı.” (KB 3882)

biziŋ ***kelgümizni*** *küḍezip yatur* “Orada bizim de gelmemizi bekliyorlar.” (KB 4835)

biziŋ ***ḳopġumuznı*** *küḍer bu ḳutu – küḍer* ***kelgümizni*** *olar ay botu* “Ey yavrum! Bu nesil bizim kalkmamızı bekliyor; ötekilerse gelmemizi.” (KB 5342)

Edatlarla kullanıma örnek (*teg*):

bu ança iş ermez ***aġır kelgü teg*** *– bu iştin beliŋlep* ***yıraḳ tezgü teg*** “Bu, öyle ağır gelecek ve ürkülüp kaçınılacak bir iş değildir.” (KB 4950)

VI. ZARF-FİİLLER

Zarf-fiiller, işleyiş bakımından zarf olarak kullanılan fiil şekilleridir. Zarf-fiiller bir yanıyla fiil, bir yanıyla da zarf özelliği taşıdıkları için fiil yönleriyle yalnızca hareket ve zaman kavramını karşılarlar; zarf yönleriyle de bir oluş ve kılışın durum ve tarzını bildirme özelliğine sahiptirler. Buna bağlı olarak cümle içerisinde şahsa ve zamana bağlı olarak ortaya çıkan bir yargı taşımayan; ancak yargı bildiren çekimli fiillerle birlikte onlardaki oluş ve kılışın durum ve tarzını belirleyen zarf görevini üstlenirler. Kısaca zarf-fiiller, fiillerin zarf görevini yapan yardımcılarıdır. Zarf-fiillerin bir isme dönüşme özellikleri bulunmamaktadır. Ancak eklendikleri sözcüklere kalıplaşma yoluyla adlaştıkları örnekler mevcuttur. Zarf-fiiller, sıfat-fiiller gibi isim çekimi, iyelik ve çokluk ekleriyle genişletilemezler. Ancak kimi isim-fiil ve özellikle sıfat-filler; iyelik ve isim çekimi ekleri ile genişletilerek zarf-fiil grubuna geçebilirler.[349]

Zarf-fiillerin cümlede zarf görevinde kullanılmaları dışında ikinci bir görevleri de yardımcı fiillerle birlikte kullanılarak birleşik fiiller kurmaktır. Ayrıca zarf-fiiller cümlede bağlaç görevinde kullanılabilirler ve birleşik cümleler de kurarlar.

VI. 1. -A

Türkçenin tarihî ve çağdaş bütün lehçelerinde yaygın olarak kullanılmış ve kullanılmakta olan bir zarf-fiil ekidir. Eş zamanlı eylem veya gaye bildirir. Yani asıl eylemle aynı anda gerçekleşen ikinci bir eylemi anlatır. Aynı zamanda eklendiği fiili cümlenin yüklemine bağlar ve yüklemin tarzını bildirir. Cümlede hâl zarfı olarak görev yapar. Ayrıca birleşik fiillerin kurulmasına da katkıda bulunur.[350] Eklendiği fiile "-arak / -erek, -mak / -mek için, -mağa" anlamları katmaktadır.[351]

-Zarf görevinde kullanım:

ünin ötti keklik küler ***ḳatġura*** "Keklik (yüksek) sesle öttü; sanki katılarak gülüyor." (KB 76)

bayatḳa tutuzdum munı ***yalwara*** "Onu yalvararak Tanrı'ya emanet ettim." (KB 1483)

---

[349] Korkmaz (2003), s. 983-984.
[350] Toprak (2005), s. 340; Bayraktar (2004), s. 158.
[351] krş. Mustafa Argunşah, "Ünlü Gerundiumunun '-mağa' Yerine Kullanılışı", 3. Uluslar arası Türk Dili Kurultayı-1996, TDK Yay., Ankara, 1999, s. 119.

orun birdi oldurdı ***elgin tuta*** "Yer gösterdi ve elini tutarak oturdu." (KB 3293)

kötürdi yaşıḳ baḳtı meşriḳ tapa - körür aġdı yirdin yoḳaru ***ḳopa*** "Başını kaldırdı ve doğuya doğru baktı; güneşin yerinden kopup yükselmeye başladığını gördü." (KB 5678)

biligli tegir kör tilekke ***sora*** "Bilen dileğine sorarak erişir." (KB 6607)

negü ḳılmışıŋnı sen ***aḍra seçe*** *– yora birdiŋ uḳtum ḳamuġnı* ***açа*** "Niçin yaptığını sen ayırarak ve seçerek izah ettin; ben de herşeyi açıkça anladım." (KB 797)

yana bir tiriglik bulur bu ***toġa*** "O, yeniden doğarak tekrar hayat bulur." (KB 5571)

açа *sözledim söz maŋa emdi büt* "Sözümü açıklayarak söyledim, şimdi bana inan." (KB 750)

öḍi boldı ḫacib iligke sözin - ***açа*** *aydı ay toldı ḳılḳı tözin* "Zamanı geldi; hacip hükümdara meseleyi açarak Ay Toldı'nın hâlini ve tavrını anlattı." (KB 568)

munıŋ tertibin me kitabda ***açа*** *- aḍırmış öḍürmiş ḳamuġnı* ***seçe*** "Bunların tertibini bu kitapta açıklayarak ve seçerek ayırmıştır." (KB B-39)

toġa *isiz ol kör munıŋda biri* "Bunlardan biri doğuştan kötüdür." (KB 876)

toġa *bilge toġmaz kişi ögrenür -* ***toġa*** *sözlemez til turu sözlenür* "İnsan doğuştan bilge doğmaz, sonradan öğrenir; dil doğuştan konuşmaz, zamanla konuşmaya başlar." (KB 4021)

duʾa birle tegdim bu yirke ***aġa*** "Bu yere dua ile yükselerek ulaştım." (KB 1803)

açа aḍra *tuttı ḳamuġ işlerin* "Bütün işlerini açık olarak ve yerli yerinde yaptı." (KB 1722)

iwe *sözlemiş söz ökünçi yarın* "Aceleyle söylenmiş sözden yarın pişmanlık gelir." (KB 3881)

bu türlüg faẓayil uḳuşlar bile - araste ol ermiş yorımış ***küle*** "Böyle faziletler ve meziyetlerle kendini süslemiş ve gülerek yaşamıştır." (KB B-55)

tümen tü çiçekler yazıldı ***küle*** "Binlerce çiçek gülerek açıldı." (KB 70)

küle *baḳsa begler kimi eḍlese* "Beyler kime gülerek baksa ve kimi değerlendirse.." (KB 1806)

ruzini anutmış yigil sen ***küle*** "(Tanrı) rızkını hazırlamış; sen güle güle ye." (KB B-3)

sewe *baḳtı ilig awıttı özin* "Hükümdar ona sevgi ile baktı ve kendini avuttu." (KB 628)

yėrde ***ḳopa*** *aḍrışūr* "Yerden biterek ayrışır." (DLT I-211)

keldür anuḳ bolmīş aşıġ tutma ***uma*** "Hazır olan aşı getir ve (onu) umutlandırarak bekletme." (DLT I-126)

taŋ ata *yortalım* "Tan atarken yavaş yavaş yürüyelim." (DLT II-330)

tün kün ***keçe*** *alḳanūr öḍleg bile āy* "Gece gündüz geçerek ay ile zaman tükenir." (DLT I-119)

ayayın men anıŋ cevabın ***kese*** "Ben, onun kesin cevabını (hemen) vereyim." (AH 290)

ermedi namāzları ėw üskinde meger ***aya ura*** *sıtḳulmaḳ* "Onların Kâbe'deki namazları el çırparak ıslık çalmaktan başka bir şey değildir." (TİEM 134v/1)

anlar kim anlar ***çoma bata*** *bātıl içinde oynayurlar* "Onlar daldıkları batıl içinde oynayıp duruyorlar." (TİEM 385r/8)

ört(t)i tünni kündüz üze ister anı ***ėwe*** "Geceyi gündüze örttü; onu durmaksızın takip eder." (TİEM 117v/8)

çıḳtı andın ***ḳorḳa*** "Oradan korkarak çıktı." (R 32/14b3)

kendü ol ***ėwe*** *tileyür siz aŋar* "Hayır! O, sizin acele ederek istediğiniz şeydir." (R 31/79b1)

ḳamuġ felek içinde ***ėwe*** *tezginürler* "Hepsi gökyüzünde (birbirini takip ederek) dolaşırlar." (R 34/7b2)

-Birleşik fiillerde bağlayıcı olarak kullanım:

muŋar meŋzer emdi bu beytig oḳı - oḳıġıl ***uḳa bar*** *ay elgi aḳı* "Ey iyi ve cömert insan! Şimdi bu beyti oku da manasını anlamaya çalış." (KB 1708)

baḳa tursa *artuḳ anıŋ ḳorḳu tur* "Bana fazla bakıp durursa ondan kork." (KB 656)

yaġa tursa *yaġmur yazılsu çiçek* "Yağmur yağadursun ve çiçekler açılsın." (KB 118)

çıḳa tur *tise kör yüzüŋe söküş* "Çıkıver derlerse bu insanın yüzüne karşı bir hakarettir." (KB 4104)

aḳa kelsü *arzu ḳurımaz bolup* "Arzuların kurumaz (ırmak gibi) olup akıversin." (KB 943)

iliŋ ***arta barġay*** *kiŋügey yiriŋ* "Memleketin artıverir ve toprakların genişler." (KB 5915)

aça birsü *teŋri köni eḍgü yol* "Tanrı, doğruluk ve iyilik yolunu açıversin." (KB 5855)

toġardın ***ese keldi*** *öŋdün yili* "Bahar yeli doğudan esiverdi." (KB 63)

kite bardı *künde üzüldi küçi* “Her gün takati biraz daha azaldı ve güçsüz düştü.” (KB 247)

etil suwı ***aḳa turur*** “Etil ırmağı akadurur.” (DLT I-113)

ḳaya tüpi ***ḳaḳa turur*** “Kayaların dibini kakadurur.” (DLT I-113)

baḳa körgil *emdi uḳa sınayu* “Anlayarak ve sınayarak etrafa bakıver!” (AH 99)

anın künde ***arta turur*** *bu bida'* “Onun için bu bidat her gün artıp durmaktadır.” (AH 404)

aḳı er biligni ***yete bildi*** *kör* “Bak, cömert adam bilgiye ulaşabildi.” (AH 237)

ündegey tamuġ iḍileri uştmaḫ iḍilerine kim ***ḳuya bėriŋler*** *biziŋ üze suwdın* “Cehennem ehli, cennet ehline: ‘Bizim üzerimize o sudan döküverin.’, diye seslenecekler.” (TİEM 117r/8)

ayġıl anlarḳa ḳayuları anıŋ birle ***oḳa turur*** “Onlara, içlerinden kimin ona kefil olacağını sor.” (TİEM 419v/4)

ḳoḍtılar taŋrını ***ḳoḍa bėrdi*** *olarnı* “Tanrı’yı unuttular; Tanrı da onları unutuverdi.” (TİEM 145v/8)

toḳışıŋlar anlar birle kim ***baḳa turur*** *silerke tanıġlılardın* “Size yakın olan inkârcılarla savaşın.” (TİEM 152r/5)

aytıŋlar ***töke bėrgil*** *örtgey miz silerniŋ yaŋluḳlarıŋızını* “Döküver deyin de sizin hatalarınızı affedelim.” (TİEM 7r/9)

aḳa başlasun *andın on ėkki bulaḳ* “Ondan on iki pınar akmaya başlasın.” (TİEM 127r/5)

iḍimize ***açа bėrgil*** *bizni ara taḳı boḍunımız ara* “Ey Rabbimiz! Bizimle kavmimiz arasında adaletle hükmet.” (TİEM 121r/4)

ol ėkki būstān içre ėkki bulaḳ turur ḳoş ḳoşa ***aḳa turur*** “O iki cennet içinde durmadan akıp duran iki kaynak vardır.” (TİEM 393r/4)

ne ol bu boḍunḳa ***uḳa yazmaslar*** *sözni* “Bu insanlara ne oluyor da bir türlü söz anlamıyorlar.” (TİEM 67v/5)

yaşın ***ḳapa yazar*** *körgülerni* “Şimşek neredeyse gözlerini kapıverecek.” (TİEM 3v/7)

emite yazdı *bir gürūhnıŋ köŋülleri anlardın yana tevbe bėrdi anlar üze* “İçlerinden bir güruhun gönülleri az daha eğilecek gibi olmuşken onları affetti.” (TİEM 151r/9)

ata bėrdimiz *anı* “Onu atıverdik.” (R 31/64a2)

ol kimerseni kim ***açа bėrdi*** *taŋrı köŋülni islāmke ol nūr üze iḍisindin* "Tanrı kimin gönlünü İslam'a açıverdiyse o, Rabbinden bir nur üzerindedir." (R 34/92a3)

örte bėrgil *yazuḳumızını* "Günahlarımızı bağışlayıver." (R 28/32a2)

aytıŋlar yazuḳlarımızını ***töke bėrgil*** "Günahlarımızı döküver, deyin." (R 28/38b2)

VI. 2. -(y)U

Eski Türkçeden itibaren yoğun olarak kullanılan zarf-fiil eklerindendir. Karahanlı Türkçesinde bu ekle teşkil edilen zarf-fiiller, cümlede genellikle hâl zarfı görevinde kullanılırlar. Birleşik fiillerin kurulmasına da katkı sağlarlar Ayrıca eklendikleri fiile "gibi" anlamını kazandırdığı durumlar da mevcuttur. Ek, ünlü ile biten fiillere *-U* biçiminde eklenirken, ünsüz ile biten fiillere araya bir *-y-* bağlama ünsüzü alarak eklenmektedir.

Ergin, ünlü zarf-fiillerinin gelişme seyri bakımından Batı Türkçesinin *-a, -e*'ye doğru gittiğini önceleri *-ı, -i, -u, -ü*'lü olan zarf-fiillerin sonradan *-a, -e*'ye dönüştüğünü; diğer Türk lehçelerinde ise *-ı, -i, -u, -ü*'nün tercih edildiğini belirtmektedir.[352]

Ercilasun, Ebû Hayyan'ın *Kitâbü'l-İdrâk*'te ortaya koyduğu görüşlerden hareketle hangi fiillerden sonra *-u, -ü* veya *-a, -e* zarf-fiilinin kullanılacağının Karahanlı Türkçesi için belli bir kaideye bağlı olmadığını; *-a, -e* zarf-fiil ekinin tek heceli ve ünsüzle biten fiillere daha çok gelmesi, *-u, -ü*'nün ise birden fazla heceli fiillerle ünlüler ve *ḍ, l, r* gibi ünsüzlerle biten fiilleri çoklukla tercih etmesi bakımından, bu iki zarf-fiil ekiyle *-ur, -ür* ve *-ar, -er* geniş zaman ekleri arasında bir paralellik olduğu intibasını uyandırdığını söylemektedir.[353]

-Zarf görevinde kullanım:

uwutluġ kişi ölse ***urşu*** *ölür* "Haysiyetli kişi ölürse vuruşarak ölür." (KB 2293)

oḍuġ tur usal bolma ***saḳınu*** *yorı* "Uyanık ol, gafil olma, düşünerek hareket et." (KB 5163)

[352] Ergin (1993), s. 321.
[353] Ercilasun (1984), s. 181.

biligsiz toġar ol ***turu*** *ögrenür* “İnsan, bilgisiz doğar ve yaşadıkça öğrenir.” (KB 1680)

ulıyu *barır men ökünçün muŋun* “Pişmanlık ve ıztırapla inleyerek gidiyorum.” (KB 1075)

köŋül aytu *ıḍtım bitidim bitig* “Hatrını sormak için mektup yazdım.” (KB 3908)

sözüg ***saḳınu*** *sözle ay ersig toŋa* “Ey mert yiğit! Sözü düşünerek söyle.” (KB 3878)

ajun tezginür men tilekin ***uḍu*** “Onun arzusuna uyarak dünyayı dolaşırım.” (KB 3596)

ewindin turup çıḳtı keldi berü - bir ança ***yorıyu*** *bir ança* ***turu*** “Kalkıp evinden çıktı; kâh yürüyerek kâh durarak ilerledi.” (KB 486)

ḳayu ***sıġnu*** *keldi tiledi köşik* “Kimisi sığınmak için geldi ve himaye diledi.” (KB 451)

ölümüg ḳoluġlu er ***öldrü*** *ölür* “Ölümü isteyen kimse öldürerek ölür.” (KB 2397)

ḳaḳlayu *ḳaynar yoḳaru ḳoḍı* “Bağrışarak bir aşağı bir yukarı kaynaşıyorlar.” (KB 72)

aşıġ ***teŋleyü*** *yi yime aş öküş* “Yemeği ölçülü ye; çok fazla yemek yeme.” (KB 4613)

öyü saḳınu *sözle kerekin bilin* “Gerekli olan sözü düşünerek ve sakınarak söyle.” (KB 4334)

öküş arzu nimet ***yiyü*** *semridi* “Pek çok arzu ve nimete nail olarak iyileşti.” (KB 5705)

uluġ toy baḳıp kör yaturlar ***küḍü*** “Büyük bir kalabalık mahşeri bekleyerek yatıyor.” (KB 5340)

bu kün tügme ḳaşıŋ ay bilge bügü - özüm ʿuẕrin aysa yime ***eymenü*** “Ey bilge hakîm! Bugün utanarak kendi özrümü söylersem bana kaşını çatma.” (KB 191)

körü ögrenü *bildiŋ eḍgü törü* “İyi töreyi görüp öğrenerek elde ettin.” (KB 1941)

öküş ***sözleyü*** *bilge bolmaz kişi* “İnsan çok konuşmakla bilge olmaz.” (KB 1015)

munda ḳalıp ***olturu*** “Burada oturmak için kalıp...” (DLT I-205)

atım birle ***tegü*** *awdım* “Atımla yetişerek (ansızın) yakaladım.” (DLT I-177)

alımlıġ ***körü*** *armadı* “Alacaklıyı görmekten usanmadı.” (DLT I-166)

saḳınç ḳoḍı ***kizleyü*** *- tün kün bile sewnelim* “Sıkıntıyı çukura gizleyerek gece gündüz sevinelim.” (DLT I-131)

kelse ḳalı ḳatıġlıġ erter ***tėyü*** *seringil* “Sana şiddetli bir felaket gelirse geçer diye sabret.” (DLT II-271)

mūş oġlı ***muyāvu*** *tuġār* “Kedinin yavrusu miyavlayarak doğar.” (DLT I-394)

ṭaʿān ḳılġan ***ġammāzlıḳ ḳılu*** *yörigen* “(Herkesi) kötüleyen ve sürekli gammazlık edip dolaşan...” (TİEM 418v/7)

kim ḳılsa anı ***teŋdin keçrü küç ḳılu*** *harayna kigürgey miz anı otḳa* "Her kim de ölçüyü kaçırarak, zulmederek onu yapsa, şüphesiz onu ateşe girdireceğiz." (TİEM 62r/6)

*yārī bėrdeçi men silerke miŋ ferişte*lerdin ***uḍalınşu*** *keligliler* "Ben, peşpeşe gelen binlerce melekle sizlere yardım edeceğim." (TİEM 132r/6)

aydılar ay atamız biz ***awlanu*** *bardımız erdi* "Ey babamız! Biz avlanarak uzaklaştıydık, dediler." (TİEM 174r/9)

ıḍġay kökdin siler üze ***uḍu uḍu*** *ḳuyġan yaġmur* "Üzerinize gökten bol bol yağan yağmur gönderecek." (TİEM 167v/3)

anlar eger elig bolsalar siler üze ***taşlayu*** *öldürgeyler silerni* "Eğer onlar sizi ele geçirirlerse taşlayarak öldürecekler." (TİEM 216r/2)

ḳança kim yüz ewürse siler ***ṭā'at ḳılu*** *anda taŋrınıŋ ḫoşnūdluḳı* "İbadet etmek için nerede yönelirseniz orada Tanrı'nın hoşnutluğu vardır." (TİEM 14r/2)

yāḍ ḳılġıl iḍiŋni özüŋ içinde ***yalwaru ḳorḳu aymanu ün berü*** *ündemekde ḳuḍıraḳ sözdin ėrte kėçe* "Kendi kendine, yalvararak ve korkarak alçak bir sesle sabah akşam Rabbini an!" (TİEM 131r/7)

sewündi kėrü ḳalıġlılar olturu ḳalduḳları birle taŋrı yalavaçıŋa ***ḫilāf ḳılu*** "Tanrı'nın peygamberine muhalefet etmek için geride kalanlar mevzilerinde sevindiler." (TİEM 147v/3)

oḳır silerni ***yalbaru*** *örtüglü yaşru eger ḳutġarsa sen bizni mundın bolġay oḳ ımiz sipās öteglilerdin* "Ona gizli gizli yalvararak: 'Eğer bizi bundan kurtarırsan şükredenlerden olacağız.', diye dua edersiniz." (TİEM 101r/1)

kiriŋler ḳapuġḳa ***yüknü*** *ya'ŋm* ***ḳotḳalıḳ ḳılu*** "O kapıya secde ederek girin." (TİEM 7r/9)

nafaḳa ḳılmaġay siler meger ***tileyü*** *taŋrı ḫoşnūdluḳın* "Vereceğiniz nafakaları ancak Tanrı'nın hoşnutluğunu dileyerek verin." (TİEM 35r/9)

oḳıŋlar anı ḳorḳa ***umnu*** "Ona korkarak ve umutlanarak dua edin." (TİEM 118r/3)

ol ol iḍi ıḍur yellerni ***estürü*** *sewünç anıŋ soyurḳamaḳında öŋdün* "O, o Rabdır ki rahmetinin önünde rüzgârları estirerek müjdeci olarak gönderir." (TİEM 118r/4)

kim çıḳsa ėwindin ***keslü*** *taŋrı tapa taḳı yalavaçı tapa yana yetse ana ölüm tüşti ök anıŋ yanutı taŋrı üze* "Kim Tanrı ve peygamberi için hicret eder de evinden ayrıldığında ölüm onu yakalarsa artık onun mükâfatını vermek Tanrı'ya düşer." (TİEM 70v/1)

yörümeŋler yer içinde ***küwezlenü*** "Yeryüzünde böbürlenerek yürümeyin." (TİEM 208v/6)

tesbīḥ ḳılġıl iḍiŋe ***ḫamd aytu*** *kėçelik hem ertelerde* "Sabah akşam Rabbine hamdederek onu zikret." (R 35/55b2)

yarlıḳatu tiledi iḍisindin ***rükūʿ ḳılu*** *yandı taŋrıḳa* "Rabbinden bağışlanma diledi; secde ederek yere kapandı ve Tanrı'ya yöneldi." (R 34/56a1)

ḳaçan oḳınsa olar üze raḥmānnıŋ āyātları tüşerler ***yüknü*** *hem* ***yıġlayu*** "Onlara Tanrı'nın ayetleri okunduğunda ağlayarak ve secde ederek kapanırlar." (R 31/23a1)

sewündi soŋa ḳalġanlar oldurġu yerlerinde taŋrı yalavaçıŋa ***ḫilāf ḳılu*** "Tanrı'nın peygamberine muhalefet etmek için geride kalanlar mevzilerinde sevindiler." (R 29/58a2)

ḳoḍar mu sen mūsānı hem boḍnını artaḳlıḳ ḳılsunlar ***teyü*** *yer içinde* "Sen, Musa'yı ve kavmini yeryüzünde bozgunculuk yapsınlar diye bırakacak mısın?" (R 28/11a3)

kim kim ḳılsa anı taŋrınıŋ rıżāsın ***tileyü*** "Her kim onu Tanrı'nın rızasını dileyerek yapsa..." (R 26/78b1)

ḳıġırmaŋ çaḳırmaŋ aŋa sözledükte ***örleyü*** *sözler teg* "Konuşurken sesinizi yükselterek konuştuğunuz gibi ona da bağırıp çağırmayın." (R 37/54b1)

-Birleşik fiillerde bağlayıcı olarak kullanım:

işimsinmegil sen ḳıya ***baḳınu tur*** "Beyleri kendine eş edinme; daima etrafına bakınadur (etrafını kolla)." (KB 4095)

ḳoḍu bir *ay ilig mini sen maŋa* "Ey hükümdar! Sen beni kendi hâlime bırakıver." (KB 3791)

bu ma'ni uḳayın ***ayu bir*** *maŋa* "Bunun manasını anlayayım; sen bana söyleyiver." (KB 787)

tüketti tiriglig ***turu ḳaldı*** *mal* "Ömrünü tüketti; malı ise kalıverdi." (KB 1051)

cefa ḳılġuçıḳa ***ḳılu tur vefa*** "Cefa edene karşı vefa göstermeye devam et." (KB 3432)

buḍunḳa ***birü turdı*** *eḍgü töre* "Halka iyi kanunlar koymaya devam etti." (KB 3093)

kirü tur *tiseler ağırlıġ öküş* "Giriver derlerse bu senin için büyük bir lütuftur." (KB 4104)

körü tursa *bizde oza barġuçı* “Bizden önce göçenlere bakıverirsen…” (KB 250)

birür neŋ ***yiyü bilmese sen*** *alır* “Mal verir; ancak yiyemezsen geri alır.” (KB 724)

uḍu bārıp *üküş ėwdim* “Takip edip çok kovaladım.” (DLT I-177)

ol anı ***uru yazdı*** “O, onu döveyazdı.” (DLT II-179)

men yarmaḳ ***ötnü bėrdim*** “Ben parayı ödünç verdim.” (DLT I-153)

ögü bilmez *erke ögüt ögretür - anıŋ birr u cudı bedi' iḥsanı* “Onun iyiliği, cömertliği ve eşsiz ihsanı methetmesini bilmeyen kimseyi dile getirir.” (AH 45-46)

vebal ***kötrü bardı*** *özele söküş* “Üstelik vebal ve sövgü yüklenip gitti.” (AH 242)

tiler anlar kim ***uḍu bėrirler*** *şehvetleriŋe kim emitmek emitmek uluġ* “O, şehvetlerine uyuverenler sizin büyük bir yamuklukla yamulmanızı istiyorlar.” (TİEM 62r/1)

kim ***uḍu barsa*** *köni yolumḳa yoḳ ḳorḳunç anlar üze* “Kim benim doğru yolumu takip ederse onlara bir korku yoktur.” (TİEM 5v/7)

aydılar ay mūsā ***du'ā ḳılu bėrgil*** *biziŋ üçün iḍiŋke* “Ey Musa! Bizim için Rabbine dua ediver, dediler.” (TİEM 123v/9)

uḍu ıḍıldılar *bu dünyā içinde yana ḳıyāmet kün* “Onlar dünyada da kıyamet gününde de (lânete) tâbi tutuldular.” (TİEM 171v/1)

uḍu kelgey *aŋar ḳıyāmet* “Kıyamet onu takip edecek.” (TİEM 434v/3)

ḳoḍu bėrür *anlardın aġır yüklerini* “Onların ağır yüklerini indiriverir.” (TİEM 126v/6)

yana ***körgitü keçürdi*** *anlarnı ferişte lerke* “Sonra onları meleklere gösteriverdi.” (TİEM 5r/4)

taŋrı ***ḳapsayu biligli turur*** *tanıġlılarnı* “Tanrı, inkâr edenleri kuşatandır.” (TİEM 3v/7)

aydılar iḍimizā ***ḳıya bėrgil*** *biziŋ üze sermekni bekürtü bėrgil aḍaklarımızı* “Ey Rabbimiz! Üzerimize sabır yağdırıver ve ayaklarımıza sebat ver, dediler.” (TİEM 31v/7)

ol taŋrı ol kim ḳılurlar ***ḳapsayu bilgen*** “Şühesiz Tanrı, onların yaptıklarını çepeçevre kuşatandır.” (R 25/2a3)

uḍu bardı *anı yek* “Şeytan onu takip etti.” (R 28/49b3)

ayġıl keldürüŋ bir bitig taŋrı dergāhındın ol könirek ol ikidin ***uḍu bėreyin*** *aŋa eger çın erse sizler* “De ki: Eğer doğru sözlüler iseniz Tanrı katından bu ikisinden daha doğru bir kitap getirin de ona uyuvereyim.” (R 32/32b3)

ey iḍim ***binā ḳılu bėrgil*** *maŋa seniŋ üsküŋde ėw uştmaḥ içinde* “Ey Rabbim! Senin katında benim için cennette bir ev bina ediver.” (R 38/98a2)

aydılar hem tepremez-miz anıŋ üze ***turu ḳalġay-miz*** *yaŋġınça bizke mūsā* "Musa bize dönünceye kadar bir yere kımıldamıyacağız ve bekleyeceğiz, dediler." (R 31/65b3)

VI. 3. -(I, U)p

Türkçede eskiden beri sıkça kullanılan zarf-fiill eklerinden biridir. Şahıs ve teklik-çokluk bakımından bağlı olduğu fiilin fonksiyonlarına sahiptir ve iş ve hareketin, kendisinden sonra gelen fiilden önce olup bittiğini gösterir.[354] Çağatay, bu ekin fonksiyonlarını belirlerken "1. Esas fiille aynı zamanda olan işi ifade eder. 2. Esas fiilden bir an önce tamamlanmış işi ifade eder. 3. *ol-* yardımcı fiilinin *-p* gerundifi, bir işin sebebini, bir şeyle mukayeseyi, bir işin tarzını ifade eder." demektedir.[355]

Karahanlı Türkçesi metinlerinde *-p* zarf-fiil eki, hem hâl zarfı yapma hem de bağlama fonksiyonunda kullanılır. Ünlü ile biten fiillere doğrudan gelen *-p*, ünsüz ile biten fiillere bir bağlama ünlüsüyle eklenir. Bunun dışında, örneklerine DLT'de rastlanılan *–mAḍIp* şeklinde kullanılan zarf-fiil biçimlerindeki *ḍ* ünsüzünün durumu tartışmalı bir konu olarak ortaya çıkmaktadır. Korkmaz'ın *ḳo-d-, to-d-* vb örneklerden hareketle bağlayıcı ünsüz[356] olarak kabul ettiği bu ses, Türkçe'nin tek ve asıl bağlayıcı ünsüzünün *y* olması bakımından tartışmalı bir yorum olarak görülmektedir. Öner, bu ünsüzün *–madı + p* gerundium kalıplaşmasının bir parçası olduğunu düşünürken[357]; Tekin, fiillerden *+m* ile türetilmiş isimlerden sonra gelen Altayca **e-* fiilinden, Proto-Türkçe *-ḍ* eki ile türetilmiş bir *eḍ-* fiilinin birleşmesiyle oluştuğunu düşünmektedir (**körü'm ed-i-p > körmeḍip*; **bōlum ed-i-p > bō'lmaḍıp* gibi).[358] Biz bu örnekleri *–p* zarf-fiili başlığı altında almayı uygun gördük.

ilig aydı uḳtum sözüŋ ***belgülep*** "Hükümdar sözünü belirleyip anladım, dedi." (KB 792)

---

[354] Gabain (2000), s. 84; Mecdut Mansuroğlu, "Karahanlıca", Tarihî Türk Şiveleri, (yay. haz.) Mehmet Akalın, TKAE Yay., 3. bs., Ankara, 1998, s. 170.
[355] Saadet Çağatay, "Eski Osmanlıcada Fiil Müştakları-III. Gerundifler", Türk Lehçeleri Üzerine Denemeler, Ankara Üniv. DTCF Yay., Ankara, 1978, s. 235-236.
[356] Zeynep Korkmaz, "Türkiye Türkçesindeki -madan / -meden < -maḍın / -meḍin Zarf-fiil (Gerundium) Ekinin Yapısı Üzerine", Türk Dili Üzerine Araştırmalar, C. I, TDK Yay., Ankara, 1995, s. 156.
[357] Mustafa Öner, "-matı Gerundiumu Hakkında", 3. Uluslar arası Türk Dili Kurultayı-1996, TDK Yay., Ankara, 1999, s. 835.
[358] Talat Tekin, "On the Turkic Gerundial Suffix {-matı(n)}", Makaleler II-Tarihi Türk Yazı Dilleri, (yay. haz.) Emine Yılmaz, Nurettin Demir, Öncü Kitap, Ankara, 2004, s. 621.

negü tir eşitgil adaş tutmış er - adaş asġı yası ***sınap*** *bilmiş er* “Dost edinmiş olan ve dostluğun fayda ve zararlarının tecrübe ile bilen insan ne der, dinle.” (KB 4207)

kişike birür men ***tilep*** *eḍgü at* “İyi ad kazanmak için bunları insanlara veririm.” (KB 3022)

ḫazine ***tolulap*** *aḳıtġu kerek* “Hazineyi doldurup (tekrar) akıtmak gerek.” (KB B-51)

ḳamuġ bu kitabnı ***alıp*** *özlemiş - ḫazine içinde* ***urup*** *kizlemiş* “Hepsi bu kitabı alıp benimsemiş. Hazineye koyup gizlemiş.” (KB B-13)

meniŋ me özüm bu uzun yol ***yorıp*** *- saŋa keldi* ***emgep*** *hem artuo* ***arıp*** “Ben de uzun yol yürüyüp ve çok zahmet çekip yorularak senin hizmetine geldim.” (KB 837)

bu yaŋlıġ kerek bu ḳapuġ başlar er - begi etmeki ***yip*** *işin işler er* “Kapıyı bekleyen ve beyinin ekmeğini yeyip işini gören insan böyle olmalıdır.” (KB 2590)

mini ol tiledi eŋ aşnu ***sewip*** *- anı men tiler men boldum emdi* ***iwip*** “İlk önce o severek beni arzuladı; ben de şimdi çırpınarak onu ister oldum.” (KB 4786)

turup *çıḳtı andın* ***sewinçlig bolup*** *- atın mindi keldi ewiŋe* ***turup*** “Oradan sevinerek kalkıp çıktı, atına bindi ve evine geldi.” (KB 3068)

ḫavaŋnı uḳuş birle basġıl ***utup*** *- bu nefsiŋ bilig birle yençgil* ***tutup*** “Heva ve hevesini akıl ile yenerek ona hâkim ol; bilgi ile nefsini tutup ez.” (KB 5473)

er ***eḍgü bolup*** *ötrü törke aġar* “İnsan, iyi olduğu için baş köşeye çıkar.” (KB 1959)

nelük sözlemez sen aġın teg ***bolup*** *- mini munda yalŋuz bu yaŋlıġ* ***bulup*** “ Beni burada yalnız ve bu hâlde görünce niçin dilsiz gibi konuşmazsın?” (KB 775)

ol ilniŋ bügüsi ḫakimi ***turup*** “O memleketin yetkini, hakîmi kalkıp...” (KB B-27)

biri ḳında çıḳtı ***sunup*** *il tutar* “Biri kınından çıktı ona memleketler sunar.” (KB 87)

yana kirdi oḍgurmış elgin ***tutup*** *- orun ḳıldı törde* ***ağırlap öpüp*** “Odgurmış onun elini tutup, onu öpüp, ağırlayıp baş köşede yer gösterdi.” (KB 3959)

kişi ***ögrenüp*** *mü bolur ol bügü* “İnsan öğrenerek mi hakîm olur?” (KB 1816)

mini buldaçı er ***tutup*** *beklese* “Beni bulan kimse tutup bağlasa.” (KB 700)

tüketti bitig türdi badı ***tutup - alıp*** *oġlıŋa birdi elgin* ***sunup*** “Mektubu yazdı; dürdü ve bağlayıp tuttu, elini uzatarak oğluna verdi.” (KB 1496)

iḍi ök sewindi ḳadaşın ***körüp*** *- bayatḳa şükür ḳıldı artuḳ* ***ögüp*** “Akrabasını gördüğüne pek sevindi; Tanrı’ya çok hamd ve şükür etti.” (KB 3294)

bu ay toldı kirdi köründi ***söküp*** “Bu Ay Toldı girip diz çökerek ona göründü.” (KB 581)

bulnāp *yana ōl ḳaçār* “Beni tutsak edip tekrar benden kaçar.” (DLT I-103)

munda ***ḳalıp*** *olturu* “Burada oturmak için kalıp...” (DLT I-205)

uḍu bārıp *üküş ėwdim* “(Onu avlamak için) ardına düşüp çok kovaladım.” (DLT I-177)

ıḍu bėrip *boşuttum* “Onu serbest bıraktım.” (DLT I-200)

bükri bolup *ün bütēr* “Beli bükülüp sesi çıkmaz olur.” (DLT I-205)

bōyda ūluġ ***bilge bolup*** *bilgĭŋ ūla* “Boy arasında büyük bilgin olup bilgini yay.” (DLT I-98)

ol anı ***urup*** *ūlıttı* “O, onu dövüp kurt gibi uluttu.” (DLT I-202)

bardı eren ḳonuḳ ***körüp*** *ḳutḳa saḳār - ḳaldı yawuz oyuḳ* ***körüp*** *ewni yıḳār* “Konuk gördüğünde uğur kabul eden kimseler gitti; bir karartı görünce evini yıkan kötüler kaldı.” (DLT I-121)

bor ***bolmāḍıp*** *sirke bolma* “Şarap olmadan sirke olma.” (DLT II-209)

tawar üçün teŋrini ***eḍlemeḍip*** “Kendisine verilen nimetleri görüp de Tanrı’ya değer vermeyip...” (DLT I-121)

eḍgermeḍip *oḳ atar* “Ölümü düşünmeden ok atar.” (DLT I-213)

ikledi mėnig aḍāḳ - ***körmeḍip*** *oġrı tuzāḳ* “Gizli tuzağı görmeyip ayağım ona takıldı.” (DLT I-291)

dad ispehsalar beg üçün bu kitip - çıḳardım ajunda adı ḳalsu ***tip*** “Bu kitabı, adı dünyada kalsın diye Dad İspehsalar Bey için yazdım.” (AH 70-71)

cahil ***yup*** *arımaz arıġsız erür* “Cahil, yıkamakla temizlenmeyen bir kirdir.” (AH 112)

yoḳ erdim yarattıŋ yana ***yoḳ kılıp*** *- ikinç bar ḳılur sen muḳir men muŋa* “Yok idim yarattın; yine yok edip tekrar var edersin, bunu ikrar ederim.” (AH 9-10)

ḫaris toḍmaz ajun neŋini ***tirip*** “Haris insan, dünya malını toplamakla doymaz.” (AH 305)

tekebbür libasın ***keḍip*** *tap salın* “Kibir giysisini giydinse hemen çıkar.” (AH 277)

uḳuş huş ***yititip*** *sözümni aŋa* “Akıl ve dikkatini bileyip sözümü anla!” (AH 22)

uḍup *biri birke yorır öŋ soŋa* “Bunlar birbirine uyup, birbiri ardınca giderler.” (AH 14)

kereksiz sözini ***kömüp*** *kizleyür* “Gereksiz sözünü gömüp gizler.” (AH 118)

sėni ***birlep*** *saŋa tapınur miz* “Seni tevhit edip sana tapınırız.” (TİEM 1v/3)

tėgme yolı ***bışıp*** *küyse terileri tegşürgey miz anlarḳa aḍın terileri* “Onların derileri pişinceye kadar yanınca başka derilerle değiştireceğiz.” (TİEM 65r/5)

yana anlar kėrtgündiler ėw barḳ ***ḳodup*** *çıḳtılar* “Onlar iman ettiler ve evi barkı bırakıp çıktılar.” (TİEM 138r/7)

soylup *çıḳtı andın* “Onlardan sıyrılıp çıktı.” (TİEM 128v/8)

eger usa siler ***ötüp*** *çıḳmaḳınızlarḳa kökler yerler buçḳaḳlarından* ***ötüp*** *çıḳıŋlar* “Göklerin ve yerin çerçevesinden çıkıp gitmeye gücünüz yetiyorsa çıkıp gidin.” (TİEM 392r/4)

biz ***öknüp*** *yandımız saŋa* “Biz pişman olup sana döndük.” (TİEM 126v/1)

teŋde keçrüp ḳoḍmadımız bitig içinde nersedin “Biz o kitapta ne ölçüyü kaçırdık ne de (herhangi bir şeyi) eksik bırakmadık.” (TİEM 98v/6)

eger yanışsa siler ***tėgişürüp*** *keldürgey bir gürūhnı silerde öŋin* “Eğer ondan yüz çevirirseniz başka bir kavmi yerinize getirir.” (TİEM 374v/9)

eger ***öknüp*** *yansalar yėgrek bolġay erdi* “Eğer pişman olup vazgeçselerdi daha hayırlı olacaktı.” (TİEM 146v/9)

ḳaçan kim indrülse sūre kim bitiŋler ***tėp*** *taŋrıḳa* “Ne zaman Tanrı’ya iman edin diye bir sure indirilse...” (R 29/61b1)

muŋadıp *ḳutġaru ḳolar anı* “Feryat ederek ondan yardım istiyor.” (R 32/12b3)

törütmedimiz köklerni hem yerlerni ol kim bu iki ara erse oynaġlılar ***erip*** “Biz gökleri, yerleri ve bu ikisinin arasında ne varsa onları eğlencelik olarak yaratmadık.” (R 36/84a3)

ḳıyāmet işi meger ***köz yumup*** *açmaḳ teg* “Kıyametin kopması göz yumup açmak gibidir.” (R 30/70b3)

anlar kim ***köz tutup*** *tururlar siziŋ birle* “Onlar sizi gözetleyip dururlar.” (R 26/96a1)

ewrülürler közleri yaşaŋurur yaşdın ***ḳadġurup*** *bulmaduḳlarıŋa anı kim hezīne ḳılurlar* “Harcayarak bir şey bulamadıklarından dolayı üzüntüden gözleri yaşarıp dönenlere de (sorumluluk yoktur).” (R 29/65b1)

VI. 4. -GAlI, -ḳalı

-GAlI eki, eylemin başlangıcı geçmişe dayanan ve bu eylemin ne zamandan beri yapıldığını gösteren zarf-fiiller teşkil eder. Bu özelliğinden dolayıdır ki zaman kavramında bir süreklilik anlamı da taşımaktadır. Eklendiği fiile çoklukla “-mAk için” anlamı katarak sebep de bildirmektedir. Karahanlı Türkçesi metinlerinde çok fazla örneği yoktur. DLT’de bir örnekte ek *ş* ünsüzünden sonra *-ḳalı* (*tutuşḳalı* “yakalamak için”; DLT I-179) biçiminde geçmektedir.

Ekin yapısıyla ilgili olarak çeşitli görüşler ileri sürülmüştür: Bang, "*-ġalı < ġa al-ı < -ġa* (gelecek zaman eki) + *al-* + *-ı* (zarf-fiil eki)"[359]; Räsänen, "*-ġalı < -A* (zarf-fiil eki) + *kel-* +*-A* (zarf-fiil eki)"[360]; Salonen, Pröhle, Kotwicz ve Baskakov ise içinde *+lı / +-li* sıfat ekinin bulunduğu bir yapıdan oluştuğunu söylemektedirler.[361] Brockelmann, eski Türk lehçelerinde bu sıfat-fiil ekinin *+lı / +li* değil *+lıġ / +lig* biçiminde olması gerektiğini, bu duruma bağlı olarak *-GAlI* ekinin sonunda bir *-g* ünsüzünün olmaması sebebiyle bu görüşleri doğru bulmamaktadır.[362]

-Sebep bildirme görevinde kullanım:

özüŋ suḳlanur sen ajun tirgeli - ölüm suḳlanur kör sini ***tutġalı*** "Sen, dünya malını toplamak için can atarsın; ölüm ise seni yakalamak için can atar." (KB 3619)

usanıp yorıġlı ay arzu ḳulı - ölümke basıḳma kelir ***alġalı*** "Ey gafletle yürüyen ve arzularının kölesi olan (kimse)! Ölüm sana baskın yapmasın; o mutlaka birgün seni almak için gelecektir." (KB 5145)

tapınġalı *keldim anıŋ ḳapġıŋa* "Onun kapısına hizmet etmek için geldim." (KB 528)

sini ***alġalı*** *keldim andın turup* "Oradan kalkıp seni almak için geldim." (KB 3498)

ḳalı bardıŋ erse ***tapuġ ḳalġalı*** "Eğer ibadet etmek için oraya gittinse..." (KB 3214)

yazīdaḳı süwlīn ***eḍergeli*** *ewdēki taḳāġu ıçġınma* "Yazıdaki sülünü avlamak için giderken evdeki tavuğu kaçırma." (DLT I-336)

tutuşḳalı *yaḳıştı* "Yakalamak için yaklaştı." (DLT I-179)

aydı keltürdüŋ-mü biziŋe ***çıḳarġalı*** *bizni yerimizdin yalġançılıḳın birle ay mūsā* "Ey Musa! Sen sihrinle bizi yerimizden çıkarmak için mi geldin, dedi." (TİEM 230v/6)

-Zaman bildirme görevinde kullanım:

---

[359] Bang (1916-II), s. 925.
[360] Räsänen (1957), s. 189.
[361] Salonen, Pröhle, Kotwicz ve Baskakov'un görüşleri için bk. Nuri Yüce, Gerundien im Türkischen-Eine morphologische und syntaktische Untersuchung, Simurg Yay., İstanbul, 1999, s. 66.
[362] Brockelmann (1954), s. 249.

saŋa ***tuşġalı*** *men taḳı keçmez ay* "Seninle buluşalı henüz bir ay bile geçmedi." (KB 5685)

nelük toġdum erki yana ***ölgeli*** *- nelük küldüm erki sıġıt* ***körgeli*** "Ölecek olduktan sonra niye doğdum; ağlayacak olduktan sonra niye güldüm." (KB 1136)

tirendi unamaz berü ***kelgeli*** *- ne iş tuş ḳadaşlar* ***yüzin körgeli*** "Buraya gelmeye direndi ve eş, dost ve kardeşlerinin yüzünü görmeye razı olmadı." (KB 4921)

oḳtaġalı *utruşur* "Oklaşarak (birbirlerine) karşı koyarlar." (DLT II-13)

yaḳādāḳı ***yalġaġalı*** *eligdēki ıçġınūr* "Yakadaki yalanırken eldeki kaybedilir." (DLT I-221)

ėl bolġalı *igendi* "Barış olacağı zaman pişman oldu." (DLT I-195)

VI. 5. –GAlImAt

-GAlI ve *-mAt* zarf-fiil eklerinin birleşmesiyle oluşmuş birleşik yapılı bir zarf-fiil eki olup, eklendiği fiile "-mAk için" anlamı katmaktadır. DLT'de geçen iki örnekte tespit edilmiştir.

utġālımat *uġraşūr* "Yenmek için uğraşır." (DLT I-179)

kelgēlimet *irkişūr* "Gelmek için toplaşır." (DLT I-163)

VI. 6. -GInçA

Fiillere eklenerek zaman bildiren zarf-fiiller yapar. Cümlenin asıl fiilinin taşıdığı zaman ifadesinin gerçekleşeceği anı, kendi bünyesindeki gerçekleşme zamanına bağlayan bir fonksiyona sahiptir. Çağatay bu ekin, bir işin bir zamana kadar veya muayyen bir zamanda, bir zaman bittikten sonra gerçekleşeceğini gösteren zarf-fiiller türettiğini söylemektedir.[363]

Karahanlı Türkçesinde bu ekle teşkil edilmiş zarf-fiillerin bugünkü "-ıncaya, -inceye, -uncaya, -ünceye kadar ve -dıkça, -dikçe, -dukça, -dükçe" anlamlarını verdiği görülmektedir. Çoklukla olumsuz fiil kök ve gövdelerinden sonra getirilmektedir.

[363]Ç (1978-III), s. 247.

Ekin yapısıyla ilgili olarak pek çok görüş ortaya konulmuştur. Ergin ve Ercilasun, "*-ġın / -gin* (fiilden isim yapma eki) + *-ça / -çe* (eşitlik eki) biçiminde"[364]; Banguoğlu, "*-IcAk* (< *gU* + *çA*) zarf-fiil ekine bir *zamir n*'sinin sokulmasıyla"[365]; Kononov, "*-gın ~ gan* + *ca* < *çağ* kaynaşmasından"[366]; Gabain ise "*-g* (fiilden isim yapma eki) + *-ı* (iyelik eki) + *-ça* (eşitlik eki) birleşmesinden"[367] oluştuğunu söylemektedirler.

uġınça *ḳamuġḳa özüŋ eḍgü ḳıl* "Gücün yettiğince insanlara iyilik et." (KB 4256)

ölüm ***tutmaġınça*** *ewürmez yorıḳ* "Ölüm gelmeden davranışlarını değiştirmez." (KB 881)

ölüm ***buzmaġınça*** *buzulmaz erinç* "Ölüm bozmadıkça asla bozulmaz." (KB 882)

öḍi bolmaġınça *özi kirmese – ayıtmazda aşnu ötüg birmese* "Vakti gelmeden içeri girmemeli ve sorulmadan önce maruzatta bulunmamalı." (KB 2520)

isiz bolmaġınça *bu begler baḳın - isizig yaḳurmaz öziŋe yaḳın* "Dikkat et! Beyler kendileri kötü olmadıkça kötüleri yanlarına yaklaştırmazlar." (KB 2247)

közi suḳ kişi neŋke toḍmaz közi - meger ***tolmaġınça*** *ḳara yir tozı* "Aç gözlü insan, kara toprağın tozuyla gözü dolmadan mala doymaz." (KB 5390)

yaġı bolmaġınça *er ersikliki - ḳaçan belgürer ilde atı köki* "Düşman olmayınca insanın mertliği, adı ve aslı ne zaman belli olur?" (KB 3414)

munı ***ḳoḍmaġınça*** *anı kim bulur* "Bunu bırakmayınca onu kim bulur" (KB 4798)

yaġız yir baḳır ***bolmaġınça*** *ḳızıl - ya otta çiçek* ***önmegince*** *yaşıl* "Kara toprak kızıl bakır oluncaya kadar; ateşte yeşil çiçek yetişinceye kadar..." (KB 120)

ḳamuġ bolġu neŋke bolur belgü teŋ - kiçigde ***beḍigince*** *ol bolġu teŋ* "Olacak bütün şeylerin gerçekleşeceğini gösteren bir belirti olur; küçüklükten büyüyünceye kadar belirti hep olur." (KB 1650)

ḳarıp ***ölmegince*** *unıtmaz anı* "Yaşlanıp ölmedikçe onu unutmaz." (KB 1495)

bu begler ***isiz bolmaġınça*** *isiz – ol ilde sewinçin ḳızartmaz meŋiz* "Beyler kötü olmadıkça o memlekette kötülerin sevinç içinde yüzleri gülmez." (KB 892)

bu er ***ölmegince*** *arımaz kiri* "Bu adam ölmedikçe kiri temizlenmez." (KB 876)

---

[364] Ergin (1993), s. 323; Ercilasun (1984), s. 184.
[365] Banguoğlu (1938), s. 131.
[366] A. N. Kononov, Grammatika Sovremennogo Turetskogo Literaturnogo Yazıka (Türk Dili Grameri), Multilingual Yabancı Dil Yay., İstanbul, 2001, s. 481.
[367] A. von Gabain, Özbekische Grammatik, Otto Harrassowitz, Leipzig-Wien, 1945, § 287.

tapuġķa ***körüngince*** *körse anı* “Hizmet etmek için huzura çıkınca onu görmeli.” (KB 2563)

bu tetrü ķılınçlıġ bu tetrü kişi - isiz ***tügmegince*** *oŋarmaz işi* “Bu ters tabiatlı, kararlı ve kötü adamların eli kolu bağlanmadıkça işler düzelmez.” (KB 5507)

tapuġ ***siŋmegince*** *tilek kim bulur* “Hizmet makbule geçmeyince insan dileğine kavuşur mu?” (KB 612)

öküz aḍākı ***bolġınça*** *buzāġu başı bolsa yėg* “Öküzün ayağı olacağına buzağının başı olmak daha yeğdir.” (DLT I-103)

kül ***ürginçe*** *kuz ürse yėg* “Küle üfleyeceğine köze üflese yeğdir.” (DLT I-267)

tütüşmēginçe *tüzülmēs* ***tüpirmēginçe*** *açılmās* “Tartışmadıkça işler düzelmez; tipi esmeyince hava açılmaz.” (DLT II-1)

tikmēginçe *önmēs* ***tilēmeginçe*** *bulmās* “(Ağaç) dikmedikçe yetişmez; (bir şey) istemedikçe bulunmaz.” (DLT I-398)

yaķın kelmeŋler anlarķa anlar ***arıġınça*** “Onlar (karılarınız) temizleninceye kadar onlara yaklaşmayın!” (TİEM 27r/4)

hergīz ḫoşnūd bolmas sėndin cuhūd ap yme tersālar ***uḍu turġınça*** *anlarnıŋ milletleriŋe* “Sen, onların milletlerine tâbi olmadıkça Yahudiler de Hristiyanlar da senden asla hoşnut olmazlar.” (TİEM 14v/1)

ķoḍġıl anlarnı keçürsünler taķı oynasunlar ançaķa tėgrü anlar ***tuşġınça*** *ol künleriŋe va‘de ķılındılar* “Onları vadolundukları günü görünceye kadar bırak, lafa dalsınlar, eğlensinler.” (TİEM 362r/3)

yana eger boşasa anı helāl bolmas aŋar anda kėḍin ***nikāḥ bolmaġınça*** *anda aḍınķı erke* “Eğer erkek, kadını (üçüncü defa) boşasa ondan sonra kadın başka bir erkekle nikâhlanmadıkça ona helal olmaz.” (TİEM 28r/6)

ermes miz ķınaġlılar bir ***ıḍġınça*** *yumuşçı* “Biz bir elçi göndermedikçe kimseye zulmetmeyiz.” (TİEM 207r/5)

boşanmış tişiler küḍgeyler özleri birle üç namāzsızlıķ ķatıġ ***arıġınça*** “Boşanmış kadınlar kendi başlarına üç hayız ve temizlik müddetince beklerler.” (TİEM 27v/5)

taķı eger dervīşlig eyesi küymek ***bay bolġınça*** “Eğer (borçlu) darlık içinde ise eli genişleyinceye kadar ona mühlet vermek (gerekir).” (TİEM 36r/7)

kişilig almaŋlar ortaḳ ḳatıġlı tişilerni ***kėrtgüngińçe*** *tėgi* “Tanrı’ya ortak koşan kadınlarla inanıncaya kadar evlenmeyin.” (TİEM 26v/8)

buyurdı maŋa namāznı zekātnı ***tirig bar ergińçe*** “Yaşadıkça bana namazı ve zekatı emretti.” (TİEM 224v/7)

serniŋler ***üzgińçe*** *kesgińçeke tėgi taŋrı bizni ara* “Tanrı, aramızda hüküm verinceye kadar sabredin.” (TİEM 120v/8)

ançada aydıŋızlar ay mūsā kėrtgünmegey miz saŋa ançaġa tėgrü ***körmegińçe*** *taŋrı āşkārā açuḳ* “Bir vakit: ‘Ey Musa! Biz Tanrı’yı açıkça görmedikçe sana inanmayacağız.’ dediniz.” (TİEM 7r/3)

köz tutuŋlar ***keltürgińçe*** *taŋrı yarlıġını* “Tanrı, emrini yerine getirinceye kadar bekleyin.” (TİEM 141r/4)

biziŋ tapa kėrtgünmek birle bir yalavaçḳa ançaḳa tegi ***keldürgińçe*** *biziŋke bir ḳurbān yėse anı ot* “Tanrı, bize ateşin yiyeceği bir kurban getirmedikçe peygambere inanmayız.” (TİEM 56r/1)

tepremes men yerdin ***destūr bėrgińçe*** *maŋa atam* “Babam bana izin verinceye kadar yerimden kımıldamam.” (TİEM 180r/5)

biz hīç kirmez-miz ***çıḳmaġınça*** *olar andın* “Onlar oradan çıkmadıkça biz girmeyiz.” (R 27/35a1)

ap ermez seniŋ iḍiŋ uluşları helāk ḳılġan ***ıḍmaġınça*** *uluġraḳında bir yalavaç kim oḳıyurlar olar üze belgülerimizni* “Senin Rabbin kendilerine ayetlerimizi okuyan bir peygamberi ülkelerin merkezine göndermedikçe, o ülkeleri helâk edecek değildir.” (R 32/38a2)

aydılar hem tepremez-miz anıŋ özü turu ḳalġay-miz ***yanġınça*** *bizke mūsā* “Musa bize dönünceye kadar bir yere kımıldamıyacağız ve bekleyeceğiz, dediler.” (R 31/65b3)

bėrmegińçe *bir bütünlük taŋrıdın keldürge sizler maŋa anı meger kim tegre ḳapsalsa sizler yaʿnī erk bolmasa* “Kuşatılmanız ve çaresiz kalmanız hariç, onu bana getireceğinize dair Tanrı adına söz vermedikçe (onu sizinle göndermem).” (R 30/2a1)

bitmese-miz yalavaçḳa ***keldürmegińçe*** *bir ḳurbān yėse anı ot* “Tanrı, bize ateşin yiyeceği bir kurban getirmedikçe peygambere inanmayız.” (R 25/27a2)

ḳoḍġıl olarnı kirsünler oynasunlar ***körginçe*** *olar künlerini va'de ḳılnurlar* "Onları vadolundukları günü görünceye kadar bırak, lafa dalsınlar, eğlensinler." (R 36/71b1)

köz tutuŋlar ançaḳa tegi ***keldürginçe*** *taŋrı öz buyruḳını* "Tanrı, emrini yerine getirinceye kadar bekleyin." (R 29/18a3)

tutmaŋlar olardın dostlar ançaḳa tegi ***kesilmeginçe*** *taŋrı yolı içinde* "Tanrı yolunda hicret edinceye kadar onları dost edinmeyin!" (R 26/54b3)

hem buyurdı maŋar namāznı hem zekātnı ***tirig bar erginçe*** "Yaşadıkça bana namazı ve zekatı emretti." (R 31/13a1)

körkütür-miz olarḳa her-āyine biziŋ nişānlarımızını yer uçlarında hem özleri içinde ançaḳa tegi ***belgürginçe*** *anlarḳa* "Biz elbette onlara hem ufukta hem de kendi nefislerinde ayetlerimizi, onun hak olduğunu anlayıncaya kadar göstereceğiz." (R 35/78b1)

sınayur sizni ançaḳa tegi ***bilginçe*** *toḳuşġanlarnı sizdin sergenler* "Sizden sabredenleri ve savaşanları bilinceye kadar sizi sınar." (R 37/21b1)

Korkmaz, *-(y)IncA / -(y)UncA* zarf-fiilinin Eski Anadolu Türkçesindeki "bir zamana kadar" anlamı veren sınırlama işlevinin Türkiye Türkçesinde kaybolduğunu ve bugün bu işlev için zarf-fiilin yönelme hâli isteyen *dek* ve *kadar* edatlarıyla genişletildiğini söylemektedir.[368] Ancak Karahanlı Türkçesinde örneklerine rastladığımız *-GInçAKA tėgi / tegi* biçiminde teşkil edilmiş yapılara baktığımızda Korkmaz'ın belirttiği sınırlama işlevinin aslında Karahanlı Türkçesinde de zaman zaman kaybolduğunu söyleyebiliriz.

kirmegey ök miz aŋar ***çıḳġınçaḳa tėgi*** *andın* "Onlar oradan çıkmadıkça biz girmeyiz." (TİEM 83r/5)

sen-mü küçersen kişilerni ***bolġınçaḳa tėgi*** *anlar kėrtgüniglіler* "İnsanları iman edinceye kadar sen mi zorlayacaksın?" (TİEM 162r/3)

eger bolsalar belgülügler nafaḳa ḳılıŋlar anlar üze ḳaçan ***ḳoḍġınçaḳa tėgi*** yüklerini "Eğer hamile kalmışsalar doğum yapıncaya kadar nafakalarını verin." (TİEM 413r/2)

[368] Korkmaz (2003), s. 1008.

ey anlar kim kėrtgündiler yawumaŋlar namāzḳa siler esrük erken ***bilginçeke tėgi*** *siler negü aytur siler* "Ey iman edenler! Sarhoşken ne söylediğinizi bilinceye kadar namaza yaklaşmayın." (TİEM 63v/7)

anlarḳa keçrüŋler yanut ḳılmaḳdın ***keltürginçeke tėgi*** *taŋrı öz yarlıġını* "Onları affedin ve Tanrı'nın emrini yerine getirinceye kadar (dediklerine) cevap vermekten (kaçının)." (TİEM 13r/8)

kelginçeke tėgi *silerde biriŋizke ölüm cānın kötrür anıŋ ıḍılmış yalavaçlarımız* "Sizden birine ölüm gelince gönderdiğimiz elçiler (melekler) onun canını alırlar." (TİEM 100v/7)

kirmesler uştmaḫḳa ***kirginçeke tėgi*** *ingen tėgi tėwe yigne urdusı içiŋe* "Deve iğnenin deliğinden geçinceye kadar cennete giremezler." (TİEM 116r/7)

ermes taŋrı yolsuz ḳılsa bir boḍunnı köni yolḳa köndürmişde kėḍin ***belgürtginçeke tėgi*** *anlarḳa saḳlanurlar* "Tanrı, bir kavmi doğru yola ilettikten sonra, onlara nelerden sakınacaklarını belirtinceye kadar yoldan çıkaracak değildir." (TİEM 151r05)

yülimeŋler başlarıŋızını ***teg(g)inçeke tėgi*** *ıḍġu ḳurbān* "Gönderdiğiniz kurban (yerine) ulaşıncaya kadar başlarınızı tıraş etmeyin." (TİEM 23r/9)

nelük destūr bėrdiŋ olarḳa ***belgürginçeke tegi*** *saŋar anlar kim rāst aydılar bilginçe yalġançılar* "Fakat doğru söyleyenler sana iyice belli olup, yalancıları bilinceye kadar onlara niçin izin verdin?" (R 29/33b3)

tepremez men bu yerdin ***destūr bėrginçeke tegi*** *maŋa atam azu hükm ḳılsa taŋrı maŋa* "Babam bana izin verinceye veya benim için Tanrı hükmedinceye kadar bu yerden kımıldamam." (R 30/4a2)

VI. 7. -BAn, -IBAn, -UBAn

Eklendiği fiile "-arak, -erek" anlamları katan ve iki fiili birbirine bağlarken yüklemin tarzını bildiren zarf-fiiller türeten bir ektir. Ekin yapısıyla ilgili olarak Bang ve Brockelmann, "*-pan / -pen* < *-p* (zarf-fiil eki) + *-an / -en* (vasıta hâli eki)"; Gabain, Menges, Mansuroğlu, Ergin, "*-pan / -pen* < *-p* (zarf-fiil eki) + *-an / -en* (genişletme eki)"; Korkmaz "*-pan / -pen* < *-p* (zarf-fiil eki) + *-an / -en* (zarf-fiil eki)" [369];

[369] Görüşler için bk., Zeynep Korkmaz, "Türkçede -°n Zarf-Fiil Eki ile –pan / -pen Eki ve Türemeleri", Türk Dili Üzerine Araştırmalar, C. I, TDK Yay., Ankara, 1995, s. 182-184.

Banguoğlu, "*-ubanıŋ* < *ubanın* < *uban* + *-n* (vasıta eki)"[370]; Çağatay ise, "*-pan / -pen* < *-p* (zarf-fiil eki) + *-an / -en* (anolojik vasıta eki)"[371] biçiminde görüş belirtmektedirler.

uḳuşluġ ***uḳupan*** *küzetir anı* "Akıllı anlayıp onu gözetir." (KB B-22)

bu toġmış ilinden çıḳıp barġanı – kitabnı ***ḳoşupan*** *tükel ḳılġanı* "Kitabı yazıp tamamladıktan sonra bu doğduğu memleketten ayrılmış." (KB B-58)

yay ***yaruban*** *ergüzi - aḳtı aḳın munduzı* "Bahar gelirken eriyen buz suları coşkun seller gibi aktı." (DLT I-128)

ḳut ḳıwıġ bėrse iḍim ḳūlıŋa - künde işi ***yükseben*** *yōḳār aġār* "Tanrım bir kuluna saadet ve ululuk verirse onun işi günden güne yükselir." (DLT I-257)

erdem tile ***ögreniben*** *bolma küwēz* "Erdemi iste, öğrenirken de gururlanma." (DLT I-220)

sewünmegil yond ögür aḍġır atın - altun kümüş ***bulnupan*** *aġı tawār* "At, aygır, tay, kısrak, altın ve gümüş bulduğun zaman sevinme." (DLT II-39)

tişisi ḳalıp bir aḍın er bile - ol anda ***yatıpan*** *birür sanını* "Karısı başka bir erkekle kalıp onun yanında yatarak vücudunu verir." (AH 276)

VI. 8. -mAdIn, -mAdI

Fiildeki oluşun zamanını ve tarzını bildiren zarf-fiiller teşkil eden bu ek, doğrudan doğruya olumlu fiil kök ve gövdelerine eklenir ve yapısından kaynaklanan özellik sebebiyle "-madan önce, -maksızın" anlamlarını taşır.[372] Karahanlı Türkçesinde örnekleri çok fazla olmayan zarf-fiil eklerindendir.

Yapısı hakkında ortaya konulan görüşler bakımından Türkçenin en çok tartışılan eklerinden biridir. Thomsen, Radloff, Bang ve Samoiloviç bu eki "< *ma-t* + *ın*" şeklinde olumsuz bir fiil gövdesinden *-t* ile teşkil edilmiş bir aksiyon ismi üzerine ayrıca +°*n* vasıta hâli eki getirilerek genişletilmiş bir yapı olarak kabul etmişlerdir. Melioranskiy ve Duda, Radloff'un görüşlerine *-mA* olumsuzluk ekinden sonra bir fiilden isim yapma eki olan *-t*'nin getirilemeyeceği kuralından hareketle karşı çıkmışlardır. Deny, eki "*-matın* < *-ma-tı-n*" şeklinde ayırarak, *-ma* mastar ekinden sonra

[370] Banguoğlu (1938), s. 139.
[371] Çağatay (1978-III), s. 238-239.
[372] Korkmaz (2003), s. 1011.

mastara olumsuzluk anlamı veren bir *-tı* eki ile *-n* vasıta hâli ekinden teşkil edildiğini düşünmüştür. Korkmaz "*-maḍı / -meḍi* < *-ma / -me* (olumsuzluk eki) + *-ḍ-* (koruyucu ünsüz) + *-ı / -i* (zarf-fiil eki); *-maḍın / -meḍin* < *-ma / -me* (olumsuzluk eki) + *-ḍ-* (koruyucu ünsüz) + *n* (zarf-fiil eki)" açıklamasını yaparken.[373] Ergin, "*-madan* < *-ma* (olumsuzluk eki) + *-ma* (fiilden isim yapma eki) + *dan* (uzaklaşma hâli eki)" biçiminde bir yapı tasarlamıştır.[374] Bu düşüncelere ilaveten Kononov, "*-matı* < *-ma* (olumsuzluk eki) + *-tı* (zarf-fiil); *-matın* < *-matı* + *-n* (vasıta hâli eki)"; Baskakov, "*-bin / -pin / -min* (zarf-fiil eki) + *-ba / -pe / -me* (olumsuzluk eki) + *-yın* (zarf-fiil eki)" tespitini yaparlarken; Şçerbak, Thomsen ve Bang'dan beri kabul edilen bir görüş olarak ortaya çıkan *-matın* > *-mayın* gelişmesine karşı çıkarak ekin *-matın* biçimindeki *t* sesinin ancak yine *t* veya *d* sesine denk olabileceğini belirtmiş; Rassadin ise Karagasça *-beyn /-beynşa* ekini Tuva, Hakas, Şor ve Altay lehçelerinin zarf-fiil eki ile karşılaştırarak ekin "*-beyn* < *-ba* (olumsuzluk eki) + *-yın* (zarf-fiil eki) etimolojisini yapmış ve *-yın* ekini de "*-yı* (zarf-fiil) + *n* (vasıta hâli eki) olarak açıklamıştır.[375] Ş. Tekin, ekin Toharcada da aynen kullanılan ve "*-mati* < *ma te* (yoksa, ...-medikçe)" anlamlarını taşıyan edat grubundan geldiğini ileri sürmektedir.[376] Öner ise bütün bu incelemelere bakıldığında ekin etimolojisi için söylenenlerin yeterli olmadığını belirterek, olumsuzluk bildiren bu zarf-fiil ekini, birleşik cümle sentaksından kalıplaşmış bir ek olarak ele almakta ve *-mAtI* zarf-fiil ekini bir iç içe birleşik cümle yapısına dayandırmaktadır. Ona göre bu zarf kuruluşu faili 3. teklik şahıs olan bir yardımcı cümleden gelişmiş ve Göktürk abidelerindeki örneklerde görülen "*-ma* (olumsuzluk eki) + *-tı* (görülen geçmiş zaman)" eklerinin kalıplaşmasından sonraki safhada meydana gelmiştir. Ek daha sonra *-n* (vasıta hâli eki) ile genişleyerek *-mAtIn* şeklini almıştır. Bu ekin yapısı hakkında son olarak T. Tekin de bir görüş belirtmiştir. Tekin *-mAtI(n)* ekinin, fiilden *-m* ile türetilmiş isimlerden sonra olumsuzluk anlamı taşıyan Altayca **e-* fiiline, örneklerine Halaççada rastladığımız *-tI(n)* zarf-fiil ekinin getirilmesiyle türetildiğini düşünmektedir (örn. **al-ı-*

[373] Bu görüşler için bk. Zeynep Korkmaz, "Türkiye Türkçesindeki -madan / -meden < -maḍın / -meḍin Zarf-fiil (Gerundium) Ekinin Yapısı Üzerine", Türk Dili Üzerine Araştırmalar, C. I, TDK Yay., Ankara, 1995, s. 152-153-158.
[374] Ergin (1993), s. 324.
[375] Bu görüşler için bk. Mustafa Öner, "-matı Gerundiumu Hakkında", 3. Uluslar arası Türk Dili Kurultayı-1996, TDK Yay., Ankara, 1999, s. 835-836.
[376] Ş. Tekin (2001), s. 56.

m e-ti-(n) > Orhun Tü. *almatin* "almadan", **ūdı-m eti* > Orhun Tü. *ūdımatı* "uyumadan" gibi).[377]

-mAdIn

bulunmış bu öḍ kün ***yawa ḳılmadın*** *- tapuġ ḳılġu tegmez munıŋda aḍın* "Ele geçmiş bu zamanı boşa geçirmeden ibadet etmeli; insanın elde edebileceği başka bir şey yoktur." (KB 6431)

işengü bolur iş ḳalur ***ḳılmadın*** "(Onlar) işi birbirine yüklerler ve iş yapılmadan kalır." (KB 5533)

saŋa ***tapnumadın*** *barır bu öz uş* "Sana yeterince tapınamadan bu benliğim gidiyor." (KB 1353)

yarın bolsa işiŋ ḳalur ***ḳılmadın*** "Yarın işin olursa bugünkü yapılmadan kalır." (KB 5503)

bu künde naru bu özüm ***tınmadın*** *– munıŋ şükri ḳılġu kerek* ***irmedin*** "Bugünden itibaren ben de durmadan, usanmadan bunun şükrünü yerine getirmeliyim." (KB 754)

tilekim bu ol sen meni ***yirmedin*** *- tapuġḳa yaḳın tut maŋa* ***irmedin*** "Dileğim şudur: Sen beni yermeden ve benden usanmadan daima hizmetine yakın tut." (KB 592)

tilim ***tepremedin*** *eşitür sözüm* "Dilim kımıldamadan sözümü işitir." (KB 3767)

ḳayu baġḳa tegse suw ***eksümedin*** "Su azalmadan hangi bahçeye ulaşırsa..." (KB 1808)

tegürsün selamım iḍim ***kesmedin*** "Tanrım selamımı engellemeden ulaştırsın." (KB 1349)

biligsiz ne aysa ayur ***uḳmadın*** "Bilgisiz ne söylerse düşünmeden söyler." (AH 119)

ziyān ḳıldı oḳ anlar kim öldürdiler oġlanlarını uḳuşsuzluḳın ***bilmedin*** "Düşüncesizce evlatlarını öldürenler şüphe yok ki ziyan ettiler." (TİEM 109r/5)

anlar kim āzārlaturlar kertgünügli erenlerni kėrtgünmiş ḳunçuylarnı nerse ***yazuḳ ḳılmadın*** *kötürdiler ök yalġan söz yme belgülüg yazuḳ* "Mümin erkekleri ve mümin kadınları işlemedikleri şeyler yüzünden incitenler, bir iftira ve apaçık bir günah yüklenmişlerdir." (TİEM 310v/3)

-mAdI

[377] Talat Tekin, "On the Turkic Gerundial Suffix {-matı(n)}", Makaleler II-Tarihi Türk Yazı Dilleri, (yay. haz.) Emine Yılmaz, Nurettin Demir, Öncü Kitap, Ankara, 2004, s. 620.

aḳar suw yorıḳ til bu ḳut ***turmadı -*** *ajun tezginürler yorıp* ***tınmadı*** "Akar su, güzel söz ve bu saadet durmadan, yorulup dinlenmeden dünyayı dolaşırlar." (KB 669)

bu ay toldı aydı öküş söz ol ol - ***ayıtmadı*** *sözlep irikse köŋül* "Bu Ay Toldı şöyle dedi: Fazla söz, sorulmadan söylendiğinde insanın gönlünü sıkan sözdür." (KB 1005)

taḳı tilwe munduz kişi bu bilin - ***ayıtmadı*** *beglerke açsa tilin* "Yine bil ki, kendisine bir şey sorulmadan beylerin huzurunda konuşan kimse deli ve ahmaktır." (KB 963)

yaġı ḳılma özke kişig ***bilmedi*** "İnsanları bilmeden kendine düşman etme." (KB 4187)

Karahanlı Türkçesinde, esas itibarıyla zarf-fiil eki olarak kullanılan bu eklerin dışında, sıfat-fiil eklerinin hâl ve iyelik ekleriyle birleşerek, fiillerin cümle içerisinde geçici zarf görevinde kullanılmalarını sağladıkları görülür. Bu açıdan bu ekleri de birleşik zarf-fiil ekleri olarak kabul etmek ve incelemek gerektiğini düşünüyoruz.[378]

VI. 9. -DUKDA (< -DUK + -DA)

-DUK sıfat-fiil ekinin *-DA* bulunma hâli ekiyle birleşmesiyle oluşmuş zarf-fiil ekidir. Ek Karahanlı Türkçesinde, ünlüyle ve tonlu ünsüzle biten fiillere *-duḳta / -dükte* tonsuz ünsüzle biten fiillere ise *-tuḳta / -tükte* biçiminde eklenmektedir. Zaman anlamı taşıyan zarf-fiiller türetir ve fiile "-dığı zaman, -ken" anlamı katar.

açıldukta *şeksiz közüŋ tolġa yaş* "Ayıldığında şüphesiz gözün yaşla dolacak." (KB 6137)

ayıttuḳta *sözle* ***oḳıduḳta*** *kir* "Sorulduğunda söyle ve çağırdığında ise yanına gir." (KB 4101)

tiledükte *tutçı ḳapuġda turur* "Her istenildiğinde kapıda hazır bulunur." (KB 2727)

sewindi ***tidükte*** *sasıtur söker* "Sevindi derken söver ve herşeyi berbat eder." (KB 4756)

ayıttuḳta *sözle tilin sözke söz* "Sorulduğunda söyle ve ancak sorduklarında cevap ver." (KB 2522)

---

[378] Birleşik zarf-fiil terimi için bk. Gürer Gülsevin, "Türkiye Türkçesinde Birleşik Zarf-fiiller", Afyon Kocatepe Üniv. Sosyal Bilimler Dergisi, C. II, S. 2, Şubat 2001, s. 127; Erdoğan Boz, "Bir Birleşik Zarf-fiil 'Fiil+Sıfat-fiil Eki+(İyelik Eki) Hal Eki' Yapısı Üzerine", İlmî Araştırmalar, S. 19, 2005, s. 43-48.

ḳarıştuḳta *esri bileki kerek* "(Düşmanla) dövüştüğünde bileği kaplan pençesi gibi olmalı." (KB 2310)

ayıttuḳta *sözle yana terkin üz* "Sorulduğunda söyle ve konuşmanı kısa kes." (KB 1008)

tündin nemāz ḳılġıl aŋar yulduzlar ***bat(t)uḳta*** "Gecenin bir kısmında ve yıldızlar battıktan sonra namaz kıl." (TİEM 387v/9)

kıġırmaŋ çaḳırmaŋ aŋa ***sözledükte*** *örleyü sözler teg* "Konuşurken sesinizi yükselterek konuştuğunuz gibi ona da bağırıp çağırmayın." (R 37/54b1)

VI. 10. -GAnçA (< -GAn + -çA)

-ġan sıfat-fiil ekinin *-çA* eşitlik ekiyle birleşmesiyle oluşmuştur ve eklendiği fiile '-diği zaman, -diği müddetçe' anlamı katmaktadır.

eḍgūlūkūg ***ūġançа*** *elgīn bīle telim ḳıl* "İyiliği gücün yettiği müddetçe çok yap." (DLT I-93)

VI. 11. –GUçA (< -GU + -çA)

-GU sıfat-fiil ekinin üzerine *–çA* eşitlik ekinin getirilmesiyle teşkil edilmiş birleşik bir zarf-fiil eki olup eklendiği fiile "-acak / -ecek kadar" anlamı katmaktadır. KB'de geçen iki örnekte tespit edilebilmiştir.

ḳarın toḍġuça *yi ḳamuġ yim içim* "Her yiyecek ve içecekten ancak karnın doyacak kadar ye." (KB 4769)

turu ölmegüçe *yigil ay ḳadaş* "Ey kardeş! Sen ölmeyecek kadar ye." (KB 4730)

VI. 12. -GUKA (< -GU + -KA)

-GU sıfat-fiil ekinin *-KA* yönelme hâli ekiyle birleşmesiyle oluşmuş zarf-fiil ekidir. Sebep bildiren zarf-fiiller teşkil eder ve eklendiği fiile "-mak, -ması için" anlamı katar.

yağı ***sançġuḳa*** *tutġu iki tolum* “Düşmanı yenmek için şu iki silahı kullanmalı.” (KB 2355)

tilep ***bulġuḳa*** *öz ḳalı iwmeyim* “Onu isteyip bulmak için nasıl çırpınmayayım?” (KB 4788)

ḳoḳuz ***tolġuḳa*** *kördüm oġlın keḍ uz* “Bu boşluğu doldurmak için oğlunu yeterli gördüm.” (KB 1626)

elig birdi iki sunup ***tutġuḳa*** “Uzanıp tutmak için iki el verdi.” (KB 3658)

bu il ***tutġuḳa*** *kör er sü kerek* “Memleketi tutmak için çok asker gerek.” (KB 2057)

özüm ***sözlegüke*** *iḍim atı tap* “Zikretmem için Rabbimin adı yeter.” (KB 4793)

bu barı ḫazine bu altun kümüş - er atḳa ***ülegüke*** *tirdim öküş* “Bütün bu hazineyi, bu birçok altın ve gümüşü askere dağıtmak için biriktirdim.” (KB 3021)

mini sözçi ıḍtı oḳıp ***iltgüke*** “Seni çağırıp götürmek için beni sözcü olarak gönderdi.” (KB 3456)

yüzin körgüke *arzuladı anı* “Onun yüzünü görmeyi arzuladı.” (KB 1887)

sen ök bir maŋa küç ḳamuġ ***eḍgüke*** *- elig asraḳılar yükin* ***yüḍgüke*** “Ey Tanrım! Sen bana bütün iyilikleri elde etmem ve tebamın yükünü yüklenmem için güç ver.” (KB 1785)

bu ay toldı aydı ay ilig ḳutı - meniŋ ***sözlegüke*** *özüm yoḳ şatı* “Ay Toldı dedi ki: Ey devletli hükümdar, benim konuşmaya cesaretim yok.” (KB 776)

ayturlar saŋa yaŋı aylardın ayġıl ol vaḳtlar tėp kişilerke ḫacḳa ***barġuḳa*** “Sana hilali soruyorlar. De ki: Onlar hacca gitmek için insanlara vakit (ölçüleridir).” (TİEM 22v/4)

körgüke *pend tėgme ḳulḳa iḍike yanmış* “Tanrı’ya yönelmiş her kula görmesi ve ve ibret alması için (bunları yaptık).” (TİEM 381r/3)

ḳaçan körseler ḳınnı ayġalar bar ***yandurġuḳa*** *yoldın* “Azabı görünce: ‘Geri dönmek için yol var mı?’ diyecekler.” (R 36/29b1)

eger tilese-miz ewürgey erdimiz olarnı orunları üze yaraġlıġ bolmaġaytılar ***keçgüke*** *ap* ***yanġuḳa*** “Eğer istesek oldukları yerde onların şekillerini değiştirirdik de ne geçmeye ne de geri dönmeye güçleri yeterdi.” (R 34/17a1, 2)

VI. 13. –mAzdA / -mAsdA (< -mAz / -mAs + -dA)

-mAz / -mAs olumsuz geniş zaman anlamı bildiren sıfat-fiil ekinin *–dA* bulunma hâli ekiyle birleşmesinden oluşmuştur. Eklendiği fiile, Karahanlı Türkçesinde "-madan önce" anlamı katan zarf-fiiller türeten bir ektir. Biri diğerinden önce gerçekleşen bir eylemi birbirine bağlamaktadır. *aşnu*, *burun* ve *öŋdün* edatlarıyla birlikte kullanılmaktadır.

*öḍi bolmaġınça özi kirmese – **ayıtmazda aşnu** ötüg birmese* "Vakit olmadan içeri girmemeli ve sorulmadan önce maruzatta bulunmamalı." (KB 2520)

***ḳatılmazda aşnu** sınaġıl kişig* "İçli dışlı olmadan önce insanı sına." (KB 1304)

***törütmezde aşnu** bayat bu ʿalem* "Tanrı bu âlemi yaratmadan önce..." (KB 2227)

*bu **köçmezde aşnu** köç ıḍsa oza* "Kendisi göçmeden önce göçünü gönderse." (KB 4815)

*uḍġay erdimiz belgüleriŋke ḫor **bolmasda aşnu ḳanḳa tüşmezde aşnu*** "Biz horlanmadan ve cezalandırılmadan önce onun ayetlerine uyacaktık." (TİEM 235r/9)

*tesbīḥ ḳılġıl iḍiŋ ögdüsi birle **kün tuġmazda aşnu** taḳı batmazında aşnu* "Güneş doğmadan ve batmadan önce şükrederek Rabbini zikret." (TİEM 235r/3)

*keltürgey men anı saŋa **yapmazda aşnu** sėniŋ közüŋ* "Sen gözünü kapatıp açmadan onu sana getireceğim." (TİEM 276r/4)

*aydılar emgetildimiz tėp sen **kelmesde öŋdün** biziŋke sen kelmişiŋde keḍin biziŋke* "Sen bize (peygamber olarak) gelmeden önce ve geldikten sonra işkence ettiler, dediler." (TİEM 123v/1)

*ḳarabaş āzād ḳılġu kerek **yaḳınmazda aşnu*** "Cinsel temasta bulunmadan önce köle azat etmek gerektir." (R 38/4b1)

*aydılar emgettiler **kelmezde aşnu** bizke kelmişde kiḍin bizke* "Sen bize (peygamber olarak) gelmeden önce ve geldikten sonra işkence ettiler, dediler." (R 28/12b3)

*aydı firʿavn büttüŋüz mü aŋar **destūr bėrmesde burun** sizke* "Firavun: 'Size izin vermeden ona mı inandınız?', dedi." (R 28/9b2)

*tesbīḥ ayġıl iḍiŋe şükr aymaḳ birle aşnu kün **tuġmazda hem burun batmazdın*** "Güneş doğmadan ve batmadan önce şükrederek Rabbini zikret." (R 37/80b1)

*ėwmegil ḳurʿān birle ḳażā **ḳılınmazda burun** saŋa anıŋ yarlıġı* "Onun vahyi hükme bağlanmadan önce Kur'an (okumakta) acele etme." (R 31/87b3)

icābet ḳılıŋlar iḍiŋizke ***kelmezde burun*** *ol kün yandurmaḳ yoḳ aŋar* "Geri dönüşü olmayan gün gelmeden önce Rabbinizin davetine icabet edin." (R 36/31b1)

boyun suŋlar aŋar ***kelmezde aşnu*** *sizke ḳın nāgāh* "Size ansızın bir azap gelmeden önce ona itaat edin." (R 35/9b3)

VI. 14. –mIşDA (< -mIş + -DA)

-mIş sıfat-fiil ekinin *–DA* bulunma hâli ekiyle birleşmesinden oluşmuştur. Eklendiği fiile, Karahanlı Türkçesinde "-dığı zaman, -dıktan sonra" anlamı katan zarf-fiiller türeten bir ektir. Gerçekleşme zamanları birbirine bağlı iki fiili birbirine bağlamaktadır. Çoklukla *kėḍin* edatıyla birlikte kullanılmaktadır.

negü tir eşitgil oḍunmış kişi – ***oḍunmışta kiḍin*** *ökünmiş kişi* "Uyanmış ve uyandıktan sonra pişman olmuş insan ne der, dinle!" (KB 1398)

tilemişte *bulsa tilegli neŋin* "İsteyen dileğini istediği zaman bulsa." (KB 2819)

yme tündin namāz ḳılġıl yme ***secde ḳılmışda kėḍin*** "Yine geceleri ve secde ettikten sonra da onu zikret." (TİEM 383v/4)

ḳaçan unut(t)ursa saŋa yek olturmaġıl ***oḳamışda kėḍin*** küç ḳılıġlı boḍunlar birle "Eğer şeytan sana unuttursa hatırlattıksan sonra artık o zalimler topluluğuyla oturma." (TİEM 101v/1)

kim ḳaytsa ***küç ḳılmışda kėḍin*** *eḍgülük ḳılsa bütünlükün taŋrı tevbe bėrür anıŋ üze* "Kim zulmettikten sonra bu davranışından vazgeçer ve iyilik yaparsa Tanrı onun tövbesini kabul eder." (TİEM 84v/9)

ermes taŋrı yolsuz ḳılsa bir boḍunnı ***köni yolḳa köndürmişde kėḍin*** *belgürtginçeke tėgi anlarḳa saḳlanurlar* "Tanrı, bir kavmi doğru yola ilettikten sonra onlara nelerden sakınacaklarını belirtinceye kadar yoldan çıkaracak değildir." (TİEM 151r05)

biliŋler kim taŋrı tirgürür yerni ***ölmişde kėḍin*** "Bilin ki Tanrı öldükten sonra yeryüzünü diriltir." (TİEM 398v/6)

eger tilese taŋrı toḳışmaġay erdi anlar olarda ḳėdin ***kelmişde kėḍin*** *anlarḳa belgüler* "Eğer Tanrı isteseydi onlardan (peygamberlerden) sonra gelen (milletler), kendilerine apaçık deliller geldikten sonra savaşmazlardı." (TİEM 32r/6)

eger yansa siler ***kelmişde kėđin*** *silerke belgüler biliŋler kim bütülükün taŋrı küsüş ol bütün işlig* "Size apaçık deliller geldikten sonra inkâr ederseniz bilin ki Tanrı aziz ve hakîmdir." (TİEM 25r/1)

anlar kim ḫüccet ayşurlar taŋrı dīni içre ***icābet ḳılınmışda kiđin*** "Onlar, bu kabul olunduktan sonra Tanrı'nın dini hakkında tartışırlar." (R 36/11b3)

sımaŋlar andlarıŋızını anı ***bekütmişde kiđin*** "Pekiştirdikten sonra yeminlerinizi bozmayın." (R 30/80a1)

yazuḳ yoḳ siziŋ üze anıŋ içinde kim taplaşsa sizler anıŋ birle ***kesilmişde kiđin*** "Mihir kesildikten sonra (bir miktar indirim için) karşılıklı anlaşırsanız bunda sizin için günah yoktur." (R 26/3b1)

aydılar emgettiler kelmezde aşnu bizke hem ***kelmişde kiđin*** *bizke* "Sen bize (peygamber olarak) gelmeden önce ve geldikten sonra da bize işkence ettiler, dediler." (R 28/12b2)

kim kim ḫilāf ḳılsa yalavaçḳa ***belgürmişde kiđin*** *aŋar köni yol* "Kendisi için doğru yol belirdikten sonra kim peygambere karşı çıkarsa..." (R 26/79a1)

kim öç sürse ẓulm ***tegmişde kiđin*** *bu ögür yoḳ olar üze hīç yol* "Kim zulme uğradıktan sonra öç alırsa artık onların üzerine (ceza için) hiçbir yol yoktur." (R 36/27b1)

VI. 15. -rdA, -ArdA, -UrdA (< -r / -Ar / -Ur + -dA)

-(A/U)r sıfat-fiil ekiyle *-dA* bulunma hâli ekinin birleşmesinden oluşmuştur. Zaman bildiren bir zarf-fiil eki olup eklendiği fiile "-dığı zaman ve -ken" anlamlarını verir.

oḳırda *unıtma duʿa ḳıl maŋa* "Okurken unutma ve bana da dua et." (KB B-75)

ınançsız turur ḳut vefasız yayıġ - ***yorırda*** *uçar terk aḍaḳı tayıġ* "Saadet vefasız ve dönektir, ona inanılmaz; yürürken hemen uçar, ayağı kaygandır." (KB 670)

tiliŋ ***yarlıḳarda*** *öğüŋ birle aŋ* "Dilinle emir verirken aklınla da düşün!" (KB 4057)

tenimdin çıḳarda *meniŋ bu canım - şehadet bile kesgil aḫır tınım* "Bu canım tenden çıkarken, son nefesimi kelimeişehadet ile al." (KB 394)l

yanarda *ḳadaşımḳa aydım bu söz* "Dönerken bu sözü kardeşime söyledim." (KB 3863)

şireni ***çıḳarda*** *körüp saḳlasa* "Şıra çıkarken onu iyi korumalı." (KB 2550)

keserde *aḍın bulmaġay ol mini* "Hüküm verirken hiç biri beni farklı bulmaz." (KB 818)

aḫır ***tın keserde*** *oŋardı yolı* “Son nefeslerini verirken doğru yolu buldular.” (KB 3988)

ḳalır ***aḍrılurda*** *bu ḳaḍġu bile* “(Sevdiklerinden) ayrıldığında yine bu kederiyle baş başa kalır.” (KB 6201)

körürde *küyürme özüŋni küçün* “Kendini görerek zorla yakma.” (KB 3624)

törütürde *birse bayat ög köŋül* “Tanrı yaratırken akıl ve gönül verse.” (KB 1818)

kirürde çıḳarda *köni tutsa köz* “Girerken ve çıkarken daima önüne bakmalıdır.” (KB 2869)

oġulsuz ***ölürde*** *öküdi tilin* “Evlatsız insan, ölürken pişmanlığını ikrar etti.” (KB 3373)

yaruḳ yulduz ***tuġarda*** *oḍnu kelip baḳar men - sātūlayu sayraşıp tatlıġ ūnin ḳuş ötēr* “Parlak yıldız doğduğunda uyanıp gelip bakarım. Kuşlar gevezelik edip tatlı sele ötüşüp gelirler.” (DLT II-250)

velikin ***buşarda*** *şera arslanı* “Fakat hiddetlendiğinde Şera aslanı kesilir.” (AH 54)

ḥaramnı ***yiyürde*** *ḥaram tip yidi* “Kim haramı yerken haram diye yiyor.” (AH 420)

ḳaçan tėgse kişilerke ziyān oḳır bizni ***yanın yaturda*** *azu* ***oltururda*** *azu* ***aḍaḳın tururda*** “İnsana bir sıkıntı dokundu mu, gerek yan üstü yatarken, gerek otururken, gerekse ayakta iken (her hâlinde bu sıkıntıdan kurtulmak için) bize dua eder.” (TİEM 154r/3)

çınoḳ ***taŋ atarda*** *oḳmaḳ erür ḥāżır bolġu* “Hakikaten tan atarken (Kur’an) okumak şühuda mazhardır.” (TİEM 212r/2)

ḳaçan ḳılsa siz namāznı yad ḳılıŋlar taŋrını azu ***tururda*** *hem* ***oltururda*** *hem yanıŋız üze* “Namazı kılınca, ayakta, otururken ve yanınız üzerinde yatarken Tanrı’yı zikredin.” (R 26/71a3)

VI. 16. (er-) + –ken

Karahanlı Türkçesinde *er-* fiilinin *–ken* zarf-fiil ekini alarak çekimli fiillerden ve isimlerden sonra zaman ifadesi taşıyan bir zarf-fiil teşkil ettiği görülmektedir.

yigen yil büke teg ***yir erken*** *açar* “O, her şeyi yiyen büyük bir ejderha gibi yedikçe acıkır.” (KB 1202)

sen oġlan ***kiçig erken*** *öldi ataŋ* “Sen henüz küçük bir çocukken baban öldü.” (KB 5779)

*ḳılıç baldu oḳ ya ḳawi küç yürek – **bar erken** keḍ neŋke ḳorḳmaz kerek* “Kılıç, balta, ok, yay ile kuvvet ve cesaret varken, yiğit adam mal için endişe etmemelidir.” (KB 2055)

*ölüm **tutmaz erken** oḍuġ bol saḳın* “Ölüm yakalamadan uyanık ve dikkatli ol.” (KB 5718)

*sini **ḳoḍmaz erken** bu dünyanı ḳoḍ - saŋa **toḍmaz erken** sen ir aşnu toḍ* “Bu dünya seni terketmeden önce sen onu terket; o sana doymadan önce var ve ondan önce sen doy.” (KB 4737)

***ötüg ötnür erken** köni tut elig* “Bir şey isterken ellerini aşağı doğru sarkıt.” (KB 4058)

*ḳılıç **teprer erken** yaġı tepremez* “Kılıç kımıldadıkça düşman kımıldamaz.” (KB 2144)

*ol **kelür erkēn** kördüm* “Onu gelirken gördüm.” (DLT I-137)

*yılan **yumşak erken** yawuz fi ʿl iter* “Yılan yumuşak olduğu hâlde kötü iş yapar.” (AH 215)

*biligsiz **tirig erken** atı ölüg* “Bilgisiz sağ iken adı ölüdür.” (AH 96)

*tut(t)ı anlarnı çoġı **kün tuġar erken*** “Gün doğarken o korkunç ses onları yakaladı.” (TİEM 195r/2)

*anlar kim tandılar taḳı yıġdılar taŋrı yolındın yana öldiler anlar **tanıġlılar erken*** “Onlar inkâr ettiler, Tanrı yolundan ayrıldılar ve inkârcılar olarak öldüler.” (TİEM 375v/3)

*kim ewrülse silerdin dınndin ölse ol **tanıġlı erken** anlar turur yoḳsuz boldı işleri dünyā içre āḫiret içre* “Sizlerden kim dininden dönse ve kâfirken ölse yaptıkları işler dünyada da ahirette de boşa gider.” (TİEM 26r/8)

*ey anlar kim kėrtgündiler yawumaŋlar namāzḳa siler **esrük erken** bilginçeke tegi siler negü aytur siler* “Ey iman edenler! Sarhoşken ne söylediğinizi bilinceye kadar namaza yaklaşmayın.” (TİEM 63v/7)

*elig tegürmeŋler ḳunçuylarḳa siler **ürük turuġlılar erken** mezgitler içinde* “Siz mescitlerde itikaf hâlindeyken eşlerinize yaklaşmayın.” (TİEM 22r/9)

*baḳmazlar mu meger bir Cebre’ıl ünike tutar olarnı olar **ḫaṣmlaşurlar erken*** “Onlar birbirleriyle çekişirken kendilerini yakalayacak olan Cebrail’in korkutucu sesini görmezler mi?” (R 34/11a1)

VII. SONUÇ

Dil, kültürün aynasıdır. Herhangi bir milleti tanımak, yaşayış tarzlarını bilmek ve öğrenmek isteyen bir yabancı için bu açıdan en yetkin kaynak da kanaatimizce dildir. Siz, bir milletin diline, dilindeki ifade biçimlerine, inanışları veya yaşayış tarzlarını karşılayan kalıp sözlere bakarak o toplum hakkında ayrıntılı bilgi sahibi olabilirsiniz. Bu açıdan hareketleri karşılayan kelimeler olarak fiiller de aslında herhangi bir milletin iş, oluş, kılış, hareket ve durumlarını size açıkça sunan ögeler olarak ortaya çıkmaktadırlar. Karahanlı Türkçesindeki fiillere bu açıdan bakıldığı zaman aslında Karahanlıların kültürünü görebilmemiz de mümkün olabilecektir.

Karahanlı Türkçesinin fiillerinin incelendiği bu çalışmada ortaya konulan verileri kısaca değerlendirdiğimizde:

Karahanlı Türkçesi metinlerinden tanıklanarak seçilmiş basit fiiller değerlendirilmeye tâbi tutulurken ağırlıklı olarak Clauson'un görüşleri esas alınmıştır. Fiillerin, bilhassa edebî yönü ağır basan eserlerde yeni yan anlamlar kazandıkları gözlemlenmiştir. Özellikle Kur'an tercümelerinin bu bakımdan oldukça zengin veriler ortaya koydukları dikkati çekmektedir: Örneğin *aç-* "fethetmek, meydana çokarmak", *at-* "kötü söz söylemek, iftira etmek", *oz-* "aşırıya kaçmak", *öşer-* "bocalamak", *bür-* "örtmek", *çat-* "uydurmak" gibi anlamlar bu fiillerin temel anlamlarının dışında kazanmış oldukları yan anlamlardır. Bunların dışında Kur'an tercümeleriyle birlikte tarihî Türk dili alanında ilk defa tanıklanan fiillerin de tespit edilmiş olması son derece önemlidir. *ölç-* "ölçmek", *bel-* "ürkmek, korkmak", *ḳın-* "zorlamak, cezalandırmak" vb.

Basit fiiller incelendiğinde ortaya çıkan bir diğer husus da fiillerin içerik bakımından çoklukla kılış, kılınış, durum ve oluş bildiren tarzda fiiller olduğu gözlemlenmektedir: *aç-* "açmak", *em-* "emmek", *ur-* "vurmak, dövmek", *üz-* "kesmek" (kılış, kılınış); *ar-* "yorulmak", *aŋ-* "anlamak", *um-* "ümit etmek" (durum) gibi. *+(A)ḍ- / (A)D- / +(a)y-*.

Yapım morfolojisi bakımından yeni fiillerin türetilmesinde Karahanlı Türkçesinde otuz dokuz ekin kullanıldığı belirlenmiştir. Bu eklerden bazılarının işlekliğinin fazla olduğu gözlemlenirken (*+(A)r-, +lA-, -l-, -n-, -ş-* vb.) bazılarının ise çok fazla işlek olmadıkları tespit edilmiştir (*+msIn, +sIrA-, -AlA, -çIr-, -çUr- / -sIr* vb). *+(A)ḍ- / (A)D- / +(a)y-* ve *-ḍ-/-y-* eklerinde sızıcılaşmaya bağlı olarak ortaya çıkan değişmelerin aynı dönem eserlerine yansıdığı dikkati çekmiştir. Pek çok ekin tonluluk-tonsuzluk ve kalınlık-incelik bakımından birden fazla şekilli biçimlerinin kullanıldığı görülmüştür (*+A-, +I- / +U-, +DA-, -DUr-, -(I, U)msIn-* vb.).

Karahanlı Türkçesinde fiil çekiminde göze çarpan önemli bazı hususları şöylece sıralayabiliriz:

Görülen geçmiş zaman *-DI, -DU* ekleriyle yapılmaktadır. Ek, 3. şahıslarda daima düz ünlülüdür. Eklerin *ç, ḍ, k, ḳ, s, ş* gibi tonsuz ünsüzlerden sonra ağırlıklı olarak *t* ile

yazıldığı görülmektedir. Çokluk 1. şahısta ekin iyelik kökenli şahıs ekiyle kullanımının dışında *-DUK* biçimi de bulunmaktadır. Kur'an tercümelerinde çokluk 2. şahısta iyelik kökenli şahıs ekinden sonra *-lAr* çokluk eki getirilerek ekin nezaket ve pekiştirme bildiren şekillerine ait kullanımlar da vardır.

Karahanlı Türkçesinde geniş zaman kipi *-r, -Ar, -Ir, -Ur* eklerine şahıs zamirlerinin getirilmesiyle yapılmaktadır. Ünlü ile biten fiillerde başlangıçta geniş zaman eki *–ur / -ür*'dür. Karahanlı metinlerine gidildikçe *–r*'li şekiller çoğalmaktadır. Tek heceli fiillerden *ç, g, ġ, k, ḳ, m, ŋ, p, s, ş, t, v, y, z* ünsüzleriyle bitenlerde geniş zaman eki *–ar / -er*'dir. Çok kullanılan *ay-, teg-, yat-* fiilleri bu kaidenin dışında kalmaktadır. Tek heceli fiillerden *l, n, r, ḍ* ile sona erenlerde durum karışıktır. Bu ünsüzlerle biten fiillerin bazısı yalnız *–ur / -ür* ile bazısı yalnız *–ar / -er* ile geniş zaman yapılmakta, bazısı da ikili bir görünüş sergilemektedir. Ünsüzlerle biten birden fazla heceli fiillerin büyük çoğunluğunu *l, n, ş, t, z, -ar / -er, -ur/ -ür, -dur / -dür, -gur / -gür* gibi dönüşlülük, pasiflik, işteşlik ve geçişlilik ekleriyle türetilenler oluşturur. Bunların geniş zamanları daima *–ur / -ür* ile yapılır. Ünsüzle biten birden fazla heceli fiillerin bir kısmı da *–ar /-er* ile geniş zaman yapılmaktadır.

Gelecek zamanın ifadesi için Karahanlı Türkçesinde 6 kip eki kullanılmaktadır: *-DAçI; -GA; -GAlIr, -ḳalır; -GAy, -ḳay; -GU, -GUsI, -ḳusı; -GUçI*. Bu çeşitlilik Karahanlı Türkçesinin gelecek zaman olgusunu göstermedeki zenginliğini ortaya koyması bakımından önemlidir. Gelecek zaman kipinde şahısların gösterilmesinde şahıs zamirleri kullanılır. Sadece *-GA* ekiyle yapılan gelecek zamanın teklik 1. şahıs çekiminde iyelik kökenli şahıs ekiyle kullanılmış *-GAm* biçimli örneklerine de rastlanmıştır.

Şart kipi Karahanlı Türkçesinde *-sA* ekiyle teşkil edilmektedir. Şahıslara göre çekimi ağırlıklı olarak şahıs zamirleriyledir; ancak çokluk 1. ve 3. şahışlarda zamirlerde ekleşmelerin olduğu görülmektedir (*-sAmiz, -sAlAr*). Ayrıca Kur'an tercümelerinde ve *Atebetü'l-Hakayık'ta* teklik 1., 2, ve çokluk 2. şahısların çekiminde iyelik kökenli şahıs eklerinin kullanıldığı örneklerle tespit edilmiştir (*-sAm, sAŋ, -sAŋIz, -sAŋIzlAr*).

Emir kipinin Karahanlı Türkçesindeki çekiminde teklik 1. şahıs için ekler ünsüzle biten fiillerden sonra *-AyIn, -AyI, -Ay, -AyIm*; ünlüyle bitenlerden sonra ise *-yIn, -yI, -y* şeklinde gelmektedir. Teklik 2. şahısta emir kalıbı ekli ve eksiz olmak üzere iki kategoride yapılmaktadır. Eksiz emirde fiilin sonuna zaman zaman *A* ünleme edatının da eklendiği görülmektedir. Ekli teklik 2. şahıs emir kipinde *–GIl* ve *–ḳıl* ekleri kullanılmaktadır. Karahanlı Türkçesinde teklik 3. şahıs emir eki *–sU, -sUn, -sUnI* şeklindedir. Eski metinlerde fiillerin köklerindeki ünlü ve ünsüzlerin etkisi altında kalmaksızın hep *–zUn* şeklinde gördüğümüz bu eklerin daha sonra tonsuzlaştığı anlaşılmaktadır. Çokluk 1. şahıs emir eki ünsüzle biten fiillerden sonra *-AlIm*, ünlülerden sonra *-lIm* şeklindedir. *–AlIŋ* ekli örneklerin ise bilhassa Kur'an tercümelerindeki varlığı dikkat çekicidir. Emir ekleri bakımından çokluk 2. şahısta çeşitliliğin arttığı görülmektedir. Karahanlı Türkçesi metinlerinde çokluk 2. şahıs emir eki olarak *–(I, U)ŋ, -(I)ŋIz, -(I)ŋIzlAr, -(U)ŋUzlAr, -(I, U)ŋlAr, -(I, U)ŋlA* kullanılmaktadır. Tespit edilen örnekler bakımından dikkat çekici olan nokta bilhassa Kur'an tercümelerinde çokluk 2. şahıs için *-ŋIz, -(I)ŋIzlAr, -(U)ŋUzlAr* şekillerinin kullanılıyor olmasıdır. Ayrıca örneklerine yine Kur'an tercümelerinde rastladığımız *r*'siz çokluk ekli emir şekilleri de *-(I, U)ŋlA* Karahanlı Türkçesi için önemli bir hususdur. Karahanlı Türkçesinde emir kipinin çokluk 3. şahıstaki ekleri ise *-sUnlAr* ve *-sUlAr*'dır.

Karahanlı Türkçesinde gereklilik bildiren asıl ek *–GU*'dur. Bunun dışında *–GU kerek, kerek* ve *(kerek+...) –sA* ile yapılan gereklilik biçimleri de kullanılmaktadır.

Karahanlı Türkçesinde fiillerin birleşik kipli çekimleri arka arkaya gelen iki ve -çok az örnekte de olsa- katmerli çekimlerde üç çekimli fiil ile yapılır. Eski Türkçede olduğu gibi sonra gelen *er-* ana yardımcı fiili görülen geçmiş zaman, duyulan geçmiş zaman ve şart şekillerine girerek birleşik kipli çekimlerin hikâye, rivayet ve şartlı kullanılışlarını oluşturur. Ancak bu dönemde ana yardımcı fiilin, Türkçenin daha sonraki devirlerinde ortaya çıkan bir kullanımı olarak *er- > Ø* biçimli örneklerine de rastlanmaktadır (*ıḍġaytı < ıḍġay erdi* R 35/80a1, *tüşürgetimiz < tüşürgey erdimiz* R 33/33a1, *boyun susadımız < boyun susa erdimiz* R 33/24a2, 3).

Birleşik fiiller bir isim ile bir yardımcı fiilin veya iki farklı fiil şeklinin yahut isim soylu bir veya birden fazla kelime ile bir esas fiilin birleşmesinden oluşan ve tek bir kavrama karşılık olan fiil türleridir. Bu kuruluş tarzları bakımından Karahanlı Türkçesinin birleşik fiiller bakımından oldukça zengin olduğu görülmektedir. Karahanlı Türkçesindeki birleşik fiillerin tespitinde karşılaşılan en önemli güçlük birleşik fiil yapan yardımcı fiil ile bildirme görevinde kullanılan yardımcı fiilin birbirlerinden ayrılması olmuştur.

Karahanlı Türkçesinde isim unsuru ile bir yardımcı fiilden oluşan birleşik fiiller; *bol-, ėt- / it-* ve *ḳıl-* fiilleri esas yardımcı fiiller olarak eli alınıp incelenmiştir. Tespit edilen örnekler dikkate alındığında gerek işleklik gerekse de örneklerinin çokluğu bakımından Karahanlı Türkçesinin esas yardımcı fiilininin *ḳıl-* olduğu söylenebilir. Kur'an tercümelerinde isim unsuru Arapça veya Farsça olan birleşik fiillerin sayısında önemli bir artışın olduğu da dikkatlerden kaçmamaktadır. Bu durum doğrudan çeviri ile ilgili bir hususdur; ancak dildeki değişmeleri göstermesi bakımından önemlidir: *abadan bol-* "mamurlaşmak, mamur olmak", *bulun bol-* "tutsak olmak", *yoḳ bol-* "yok olmak"; *al ėt-* "hile yapmak", *raḥmet it-* "rahmet etmek", *ün it-* "gürültü etmek"; *ā ḳıl-* "şaşırtmak", *dād ḳıl-* "âdil olmak", *tusu ḳıl-* "fayda etmek" vb.

Bu çalışmanın, Karahanlı Türkçesinin birleşik fiil varlığı bakımından önemli bir diğer tarafı ise, fiil kök ve gövdelerinden kurulan farklı zaman kalıbı içindeki sıfat-fiillerin *bol-* yardımcı fiili ile birleşmesi yoluyla oluşan birleşik fiillere de yer vermesidir: *ötemiş bol-* "ödemiş olmak", *türülmiş bol-* "dürülmüş olmak", *yıġılmış bol-* "toplanmış olmak"; *bilür bol-* "bilir olmak", *tiler bol-* "ister olmak", *emitmez bol-* "meyletmemek"; *ıḍġu bol-* "gönderecek olmak", *kitergü bol-* "bırakmak" vb.

Deyimleşmiş birleşik fiiller bakımından Karahanlı Türkçesinde pek çok örnek tespit edilmiştir. Doğal olarak metinlerin içeriklerine yani konularına bağlı olarak kullanılan deyimleşmiş birleşik fiillerin durumu da değişmektedir. Bu bağlamda, örnekler incelendiğinde Karahanlı Türkçesini konuşan toplumun dünya görüşünü, çevre koşullarını, gelenek, görenek ve inançlarını, değer verdiği kavramları, düşünme biçimini, maddi ve manevi kültürünü tespit edebilmek mümkün olabilmektedir. Bu yönleriyle bu fiiller sadece dil çalışmaları için değil, edebiyat ve halk bilimi çalışmaları

için de önemli olan verilerdir: *arḳada otur-* “halef olmak”, *aşru kör-* “ileri görüşlü olmak”, *baş eg-* “itaat etmek”, *çalpaḳ iş keldür-* “zina yapmak”, *çav kemiş-* “dedikodu yapmak”, *elig uzat-* “yardım etmek”, *iç dost tutun-* “sırdaş edinmek”, *īmān ketür-* “iman etmek”, *köŋül sı-* “kalp kırmak”, *körüş al-* “ibret almak”, *örü kötür-* “yüceltmek”, *şük tur-* “susmak”, *tuz etmek kiŋüt-* “cömert davranmak”, *yārī bėr-* “yardım etmek”, *yüreki ḳapıŋa teg-* “âşık olmak” vb.

Bir yanı zarf-fiil bir yanı fiil olan birleşik fiil biçimlerinde ise ana hatlarıyla şu tarz teşkiller mevcuttur: Süreklilik fiilleri esas fiilin *-A, -U* ve *-(X)p* zarf-fiil eklerinden birini almış biçimleri üzerine *tur-, bar-, kel-* ve *ḳal-* yardımcı fiillerinin getirilmesiyle kurulurlar. Sürekliliğin ifadesinde çoklukla *tur-* ve *bar-* fiilleri kullanılmaktadır. Fiillerin temel anlamlarının bu süreklilik ifadesindeki etkisi hissedilir niteliktedir: *aḳa tur-* “akıp durmak”, *baḳa tur-* “bakıp durmak”, *küle tur-* “gülüp durmak”, *yaġa tur-* “yağıp durmak”; *ḳopa kel-* “yükselmek”; *turu ḳal-* “bekleyip durmak”; *ḳoḍup bar-* “bırakıp gitmek”, *uḍu bar-* “takip etmek”, *kötrü bar-* “yüklenip gitmek” vb. Karahanlı Türkçesinde tezlik fiilleri ise *-A* veya *-U* zarf-fiil eklerinden birini almış esas fiillerin *bėr- / bir-* veya *kör-* fiilleriyle birleşmesiyle oluşurlar. *bėr- / bir-* fiilleriyle yapılan biçimlerinde bir kolaylık ve çabukluk ifadesi mevcuttur: *aça bėr-* “açıvermek”, *ayu bir-* “söyleyivermek”, *ḳolu bir-* “isteyivermek”, *tutzu bir-* “söyleyivermek”; *baḳa kör-* “bakıvermek”, *sora kör-* “soruvermek” vb. Yeterlilik fiilleri *-A, -U* zarf-fiil eklerinden birini almış esas fiilden sonra gelen *bil-, u-* ve *al-* fiilleriyle yapılmaktadır. *u-* fiili çok az örnek dışında çoklukla olumsuz yeterlilik biçimlerinde görülmektedir. *al-* ile yapılan ve örneklerine Harezm Türkçesinde rastlanılıp Çağatay Türkçesinden itibaren standartlaşan yeterlilik teşkiline ait vesikaların az da olsa Karahanlı Türkçesi metinlerinde de tespit edilmiş olması önemlidir: *aḍra bil* “ayırt edebilmek”, *tire bil-* “toplayabilmek”, *tuta bil-* “tutabilmek”, *yete bil-* “ulaşabilmek”, *dād ḳıluma-* “âdil davranamamak”, *ısrūma-* “ısıramamak”, *baru-* “gelebilmek”; *saḳnu al-* “hatırlayabilmek”, *körü al-* “karşılamak, karşılayabilmek” vb. Yaklaşma fiilleri ise *-A, -U* zarf-fiil biçimi üzerine fiile “az kalsın gerçekleşecek olma” anlamı katan *yaz-* tasvir fiilinin getirilmesiyle kurulur. Yaklaşma fiillerine ait örneklerin tamamına yakın kısmı Kur’an tercümelerine aittir: *öldrü yaz-* “az kalsın öldürecek olmak”, *emite yaz-* “az kalsın meyledecek olmak”, *ḳılu yazma-* “az kalsın yapmayacak olmak” vb.

Karahanlı Türkçesinde sıfat-fiillerin kullanımı bakımından dokuz ekin ve türevlerinin kullanıldığı tespit edilmiştir (*–DUK; –r, -Ar, -Ir, -Ur; -mAz, -mAs; -GAn; -(I, U)GlI; -GUçI; –AsI; –DAçI; –GU*). Bu eklerin cümlede çoklukla sıfat görevi gördükleri ve basit sıfat tamlamaları meydana getirdikleri; ayrıca isim hâl ekleriyle iyelik eklerini de alabildikleri belirlenmiştir. Bunun dışında bu sıfat-fiil ekleri *berü, teg, üçün* gibi edatlarla birlikte de kullanılabilmektedirler.

Karahanlı Türkçesinde dokuz asıl zarf-fiil ekinin kullanıldığı gözlemlenmiştir. Bu ekler: *–A; -(y)U; -(I, U)p; –GInçA; -GAlI; -mAdIn, -mAdI; -BAn, -IBAn, -UBAn; –GAlImAt; –ken.* Bunların cümlede hem zarf-fiil hem de birleşik fiillerde bağlayıcı olarak kullanıldıkları görülmektedir. Karahanlı Türkçesinde bu zarf-fiil eklerinin dışında sıfat-fiil eklerinin hâl ekleriyle birleşmesiyle oluşmuş *–DUKDA, –GUKA, -rdA, -ArdA, -UrdA, -mAzdA / -mAsdA, –mIşDA, –GUçA, –GAnçA* eklerinin de kullanıldığı belirlenmiştir.

Özetle bu çalışma Karahanlı Türkçesiye yazılmış beş eserde kullanılmış olan fiillerin işlendiği ilk genel araştırmadır. Bilhassa Türkiye Türkolojisine yeni kazandırılmış olan Karahanlı Türkçesi Kur'an tercümelerinin fiiller bakımından sergilediği durumu ortaya koyması bakımından önemlidir. Zira bu metinler incelendiğinde özel anlamda fiiller genel anlamda ise tüm söz varlığı bakımından pek çok verinin tarihî Türk dili alanında ilk kez tanıklandığı görülmektedir. Bu yönüyle bu eserlerin sadece fiiller bakımından değil diğer dil ögeleri bakımından da incelenmesi gerektiğini düşünüyoruz.

Kanaatimizce bu çalışmayı kıymetli kılan bir diğer yönü de örneklerin cümle düzeyinde gösterilmiş olmasıdır. Bu sayede örneklerin metin bağlamında değerlendirilmesi ve diger ögelerle olan ilişkilerinin belirlenmesi sağlanmıştır. Bu yönüyle çalışma bundan sonra yapılacak ve fiillerin diger dil ögeleriyle ilişkilerini ortaya koyacak çalışmalar için de kaynak teşkil etmektedir.

Bu tezde Karahanlı Türkçesinin bütün fiillerinin incelendiğini ve çalışmanın eksiksiz olduğunu söylemek açıkça yapılmış bir hata olur. Ancak sadece basit ve türemiş 1573 fiilin incelenmiş olmasının dahi önem taşıdığı fikrindeyiz. Bu bağlamda en büyük

arzumuz tezin ileride yapılacak tarihî ve çağdaş Türk dili araştırmalarına katkı sağlamasıdır.

KAYNAKLAR

ABİK, A. Deniz, "Kutadgu Bilig'deki *çergüçi* ve *çergüle-* Üzerine", Çukurova Üniv. Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi, C. 14, S. 2, 2005, s. 1-12

ADALI, Oya, Türkiye Türkçesinde Biçim Biçimler, TDK Yay., Ankara, 1979.

AĞAKAY, Mehmet Ali, "Fiillerin Sınıflandırılması Üzerine Bir Deneme", TD-Belleten, Seri: II, S. 16-17, Ankara, 1942, s. 84-90.

AĞAR, M. Emin, "Şimdiki Zaman Kipi", Türk Dünyası Araştırmaları, S. 97, Ağustos 1995, s. 233-237.

AKALIN, Mehmet, Tarihî Türk Şiveleri, TKAE Yay., 3. bs., Ankara, 1998.

AKALIN, Şükrü Halûk, "-lA Ekinin Çatı Ekleriyle Kullanılışı Konusundaki Görüşler ve Ekin Yabancı Kaynaklı Kelimelere Getirilişi Üzerine", Türk Gramerinin Sorunları Toplantısı (22-23 Ekim 1992), TDK Yay., Ankara, 1995, s. 92-99.

AKAR, Ali, Türk Dili Tarihi, Ötüken Yay., İstanbul, 2005.

AKSAN, Doğan, Türkçenin Gücü, 6. bs., Bilgi Yayınevi, Ankara, 1999.

ARAT, Reşid Rahmeti, Kutadgu Bilig I, Metin, TDK Yay., 3. bs., Ankara, 1991.

_____, Kutadgu Bilig II, Çeviri, TTK Yay., 4. bs., Ankara, 1988.

_____, Kutadgu Bilig III, İndeks, (yay. haz.) Kemal ERASLAN, Osman F. SERTKAYA, Nuri YÜCE, TKAE Yay., İstanbul, 1979.

_____, Kutadgu Bilig, Metin-Tercüme-Dizin, Kabalcı Yay., İstanbul, 2006.

_____, Edib Ahmed Mahmud Yügneki, Atebetü'l-Hakayık, TDK Yay., Ankara, 1992.

ARGUNŞAH, Mustafa, "Ünlü Gerindiumunun '-mağa' Yerine Kullanılışı", 3. Uluslararası Türk Dil Kurultayı-1996, TDK Yay., Ankara, 1999, s. 117-125.

ÁRPÁD, Berta, Deverbale Wortbildung im Mittelkiptschakischen Türkischen, Harrassowitz Verlag, Wiesbaden, 1996.

ATA, Aysu, Türkçe İlk Kur'an Tercümesi (Rylands Nüshası)-Karahanlı Türkçesi (Giriş-Metin-Notlar-Dizin), TDK Yay., Ankara, 2004.

ATALAY, Besim, Divanü Lûgat-it-Türk Tercümesi, I, TDK Yay., Ankara, 1939; II, Ankara, 1940; III, Ankara, 1941; IV-Dizin, Ankara, 1947.

_____, Türk Dilinde Ekler ve Kökler Üzerine Bir Deneme, TDK Yay., İstanbul, 1942.

_____, "Türkçede –samak/-semek Eki Hakkında", TD-Belleten, Seri: III, S. 1-3, Ankara, 1945, s. 5-10.

BANG, W., Köktürkçeden Osmanlıcaya, (çev. Tahsin Aktaş), TDK Yay., Ankara, 1996.

_____, Studien zur Verglichenden Grammatik der Türksprachen ", Sitzungsberichte der Berliner Akademie der Wissensschaften, 1916, I. s. 522-535, II. s. 910-928, III., s. 1236-1253.

BANGUOĞLU, Tahsin, Türkçenin Grameri, TDK Yay., 2. bs., Ankara, 1986.

_____, "Türkçede Tekerrür Fiilleri (Türk Grameri İçin Monografiler 1)", TDAY-Belleten, 1956, s. 111-123.

_____, Altosmanische Sprachstudien zu Süheyl-ü Nevbahar, Breslau, 1938.

BARUTÇU ÖZÖNDER, Sema, Türk Dilinde Fiil ve Fiil Çekimi", Türk Gramerinin Sorunları-II, TDK Yay., Ankara, 1999, s. 56-65.

BASKAKOV, N. A., "Karahanlı Türkkçesinde Eski Tip Yüklem Üzerine", Bilimsel Bildiriler 1972, TDK Yay., Ankara, 1985, s. 401-405.

BAYRAKTAR, Nesrin, Türkçede Fiilimsiler, TDK Yay., Ankara, 2004.

BİLGEN, İpek, Divanü Lügat-it Türk'te Söz Yapımı, Doktora Tezi, Hacettepe Üniv. Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara, 1989.

BOESCHOTEN, Hendrik, "*Yapmak* Neden *Etmek* Yerine Kullanılıyor-Tarihsel Bir Bakış", (çev. Muna Yüceol Özezen), Türkbilig, 2003/5, s. 149-156.

BOROVKOV, A. K., Orta Asya'da Bulunmuş Kur'an Tefsirinin Söz Varlığı (XII.-XIII. Yüzyıllar), (Rusçadan Çevirenler) Halil İbrahim Usta, Ebülfez Amanoğlu, TDK Yay., Ankara, 2002.

BOZ, Erdoğan, Erdoğan Boz, "Bir Birleşik Zarf-fiil 'Fiil+Sıfat-fiil Eki+(İyelik Eki) Hal Eki' Yapısı Üzerine", İlmî Araştırmalar, S. 19, 2005, s. 43-48.

BROCKELMANN, Carl, Mitteltürkischer Wortschatz nach Mahmûd al-Kâšgaris Dîvân Lugât at-Turk, Bibliotheca Orientalis Hungarica I, Budapest, 1928.

_____, Osttürkische Grammatik der Islamischen Litteratursprachen Mittelasiens, Leiden, 1954.

BURAN, Ahmet, "Türkçede Kelimelerin Ekleşmesi ve Eklerin Kökeni", 3. Uluslararası Türk Dil Kurultayı-1996, TDK Yay., Ankara, 1999, s. 207-214.

CAFEROĞLU, Ahmet, Türk Dili Tarihi, Alfa Yay., 4. bs., İstanbul, 2001.

_____, "Türkçemizde –gıl ve –gil Emir Eki", TDAY-Belleten 1971, TDK Yay., Ankara, 1971, s. 1-10.

CLAUSON, G., An Etymological Dictionary of Pre-Thirteenth-Century Turkish, Oxford, 1972.

ÇAĞATAY, Saadet, "Pekiştirilen Fiiller", TDAY-Belleten-1966, 2. bs., TDK Yay., Ankara, 1989, s. 39-50.

_____, Türk Lehçeleri Üzerine Denemeler, Ankara Üniv. DTCF Yay., Ankara, 1978.

ÇAĞBAYIR, Yaşar, Ötüken Türkçe Sözlük-Orhun Yazıtlarından Günümüze Türkiye Türkçesinin Söz Varlığı, 5 C., Ötüken Yay., İstanbul, 2007.

ÇAĞIRAN, Önder, "Türkiye Türkçesinde Kökteş Fiiller", Türk Dili, S. 544, Nisan, 1997, s. 356-360.

DANKOFF, Robert, Yusuf Khass Hajib, Wisdom of Royal Glory (Kutadgu Bilig): A Turko-Islamic Mirror for Princes, University of Chicago Press, 1983.

_____, J. Kelly; Mahmūd al-Kāşgarî, Compendium of the Turkic Dialects-Dn□wān Luġat at-Turk, Harvard University Printing Office, I-II-III, 1982-1985.

_____, "Some Notes on the Middle Turkic Glosses", Journal of Turkish Studies, 1981, s. 41-44.

DEMİR, Nurettin, Emine YILMAZ, Türk Dili El Kitabı, Grafiker Yay., Ankara, 2003.

DENY, Jean, Türk Dili Grameri (Osmanlı Lehçesi), (tercüme eden: Ali Ulvi Elöve), Maarif Vekâleti Yay., İstanbul, 1941.

_____, Türk Dili Gramerinin Temel Kuralları (Türkiye Türkçesi), (çev. Oytun Şahin), TDK Yay., Ankara, 2000.

DİLAÇAR, Agop, 900. Yıldönümü Dolayısiyle Kutadgu Bilig İncelemesi, TDK Yay., Ankara, 1972.

_____, "Gramer: Tanımı, Adı, Kapsamı, Türleri, Yöntemi, Eğitimdeki Yeri ve Tarihçesi", TDAY-Belleten, 1971, s. 83-145.

_____, "Türk Fiilinde 'Kılınış'la 'Görünüş' ve Dilbilgisi Kitaplarımız", TDAY-Belleten, 1973-1974, s. 159-171.

_____, "Karahanlı Türkçesinden Üç Fiil Eki", Bilimsel Bildiriler 1972, TDK Yay., Ankara, 1985, s. 413-419.

DİZDAROĞLU, Hikmet, Türkçede Fiiller, TDK Yay., Ankara, 1963.

DOERFER, Gerhard, Türkische und Mongolische Elemente im Neupersischen, Wiesbaden, I, 1963, II, 1965, III , 1967, IV, 1975.

DOĞAN, Nejat, "Kutadgu Bilig'in Devlet Felsefesi I", Erciyes Üniv. Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi, S. 12, 2002, s. 127-158.

_____, "Kutadgu Bilig'in Devlet Felsefesi II", Erciyes Üniv. Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi, S. 13, 2002, s. 77-94.

ECKMANN, J., "Doğu Türkçesinde Bir Kur'an Çevirisi (Rylands Nüshası)", TDAY-Belleten, 1967, s. 51-69

_____, Middle Turkic Glosses of the Rylands Interlinear Koran Translation, Bibliotheca Orientalis Hungarica XXI, Akademia Kiado, Budapest, 1976.

ERASLAN, Kemal, Eski Türkçede İsim-Fiiller, İstanbul Üniv. Edebiyat Fakültesi Yay., İstanbul, 1980.

_____, "*+sı-/+si- (~+su-/+sü-)* isimden fiil yapma eki ile *-sı-/-si- (~-su-/-sü-)* fiilden fiil yapma eki ve genişlemiş şekilleri hakkında", Türk Kültürü Araştırmaları, Zeynep Korkmaz'a Armağan, Yıl 32/1-2, Ankara, 1996, s. 47-62.

ERCİLASUN, Ahmet Bican, Kutadgu Bilig Grameri-Fiil, Gazi Üniv. Yay., Ankara, 1984.

_____, Başlangıçtan Yirminci Yüzyıla Türk Dili Tarihi, Akçağ Yay., Ankara, 2004.

_____, "Karahanlı Devri Türk Edebiyatı", Büyük Türk Klasikleri, C. 1, Ötüken Yay., İstanbul, 1985, s. 114-179.

_____, Ahmet Bican Ercilasun, "Kâşgarlı Mahmut'ta -sā-/sē- Eki", Türk Dili, S. 521, Mayıs 1995, s. 449-456.

_____, "Geniş Zaman Ekine Dair Bazı Düşünceler", Türk Kültürü Araştırmaları-Prof. Dr. Faruk Kadri Timurtaş'ın Hâtırasına Armağan, XVII-XXI/1-2, 1979-1983, Ankara, 1983, s. 115-119.

ERDAL, Marcel, Old Turkic Word Formation I-II, Wiesbaden, 1991.

_____, A Grammar of Old Turkic, Brill, Leiden-Boston, 2004.

_____, "Die Konverb- und Aoristendungen des Alttürkischen, UAJb, 51, 1979, 104-126.

ERDAM, Mevlüt, Historical development of reflexive, reciprocal, causative and passives in Turkish, Doktora Tezi, The University of Manchester, Department of Middle Eastern Studies, 2000.

ERDOĞAN, A., "Kur'an Tercümelerinin Dil Bakımından Değerleri", Vakıflar Dergisi, 1938, C. I, s. 47-51.

EREN, Hasan, Türk Dilinin Etimolojik Sözlüğü, Ankara, 1999.

ERGİN, Muharrem, Türk Dil Bilgisi, Bayrak Yay., 21. bs., İstanbul, 1993.

EYUBOĞLU, İsmet Zeki, Türk Dilinin Etimoloji Sözlüğü, Sosyal Yay., 4. bs., İstanbul, 2004.

GABAIN, A. von, Eski Türkçenin Grameri, (çev. Mehmet Akalın), TDK Yay., 3. bs., Ankara, 2000.

_____, Özbekische Grammatik, Otto Harrassowitz, Leipzig-Wien, 1945.

_____, "Türkçede Fiil Birleşmeleri", TDAY-Belleten, 1953, s. 16-28.

GENCAN, Tahir Nejat, Dilbilgisi, Ayraç Yay., Ankara, 2001.

_____, "Divanü Lûgat-it Türk'te Dil Kuralları", Türk Dili, Divanü Lûgat-it Türk Özel Sayısı, C. XXVII, S. 253, Ekim, 1972, s. 27-53.

GENÇ, Reşat, Kaşgarlı Mahmud'a Göre XI. Yüzyılda Türk Dünyası, TKAE Yay., Ankara, 1997.

GÖĞÜŞ, Beşir, "Türkçede Bileşik Kelimelerin Oluşumu ve Nasıl Yazılması Gerektiği", TDAY-Belleten, 1962, s. 245-264.

GÖKDAĞ ATSIZ, Bilgehan, Atebetü'l Hakayık Grameri, Yüksek Lisans Tezi, Fırat Üniv. Sosyal Bilimler Enstitiüsü, Elazığ, 1989.

GRØNBECH, K., Türkçenin Yapısı, (çev. Mehmet Akalın), TDK Yay., Ankara, 1995.

GÜLENSOY, Tuncer, "Kutadgu Bilig Bibliyografyası", Türk Dili, S. 586, Kasım, 2000, s. 371-377.

GÜLSEVİN, Gürer, "Çatı Ekleri Üzerinde Kullanılabilen Ekler", Türk Gramerinin Sorunları-II, TDK Yay., Ankara, 1999, s. 203-224.

_____, "Türk Dilinde *koy- (< kod-)* ve *kuy- (< kud-)* Üzerine", Afyon Kocatepe Üniv. Sosyal Bilimler Dergisi, S. 1, 1998, s. 51-57.

_____, "Türkçede –sA Şart Gerundiumu Üzerine", Türk Dili, S. 516, Aralık 1990, s. 276-279.

_____, “Türkiye Türkçesinde Birleşik Zarf-fiiller”, Afyon Kocatepe Üniv. Sosyal Bilimler Dergisi, C. II, S. 2, Şubat 2001, s. 122-143.

GÜNER, Galip, Türk Dilinde Ünsüz Değişmeleri, Yüksek Lisans Tezi, Erciyes Üniv. Sosyal Bilimler Enstitüsü, Kayseri, 2003.

GÜNGÖRDÜ, Erol, “İsimden Fiil Türeten +çı-/+çi- Eki ve Gelişmiş Şekilleri”, Gazi Üniv. Gazi Eğitim Fakültesi Dergisi, C. 22, S. 3, 2002, s. 171-182.

_____, “*tu-* Fiili Üzerine”, Türk Dili, S. 622, Ekim 2003, s. 475-484.

GÜNŞEN, Ahmet, “Göster-Görset- / Körset- Fiillerinin Yapısı Üzerine”, Erciyes Üniv. Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi, Prof. Dr. Tuncer Gülensoy Armağanı, 2006/1, S. 20, s. 35-51.

HACIEMİNOĞLU, Necmettin, Karahanlı Türkçesi Grameri, TDK Yay., Ankara, 1996.

_____, Türk Dilinde Yapı Bakımından Fiiller, KB Yay., Ankara, 1991.

_____,“Eski Türkçenin Gramer Yapısı ve Örnek Olarak Fiilden İsim Yapan -l Eki”, TDAY-Belleten 1990, s. 65-80.

HAMILTON, J. Russell, Budacı İyi ve Kötü Kalpli Prens Masalının Uygurcası-Kalyanamkara ve Papamkara, (Türkçeye çev.) Ece Korkut, İsmet Birkan, Simurg Yay., Ankara, 1998.

HAMİDULLAH M., “Kur’an-ı Kerim’in Türkçe Yazma Tercümeleri”, Türkiyat Mecmuası, C. XIV, 1964, s. 65-80.

HATİPOĞLU, Vecihe, Türkçenin Ekleri, TDK Yay., Ankara, 1974.

_____, “Ağaç ve Ig”, Bilimsel Bildiriler-1972, TDK Yay., Ankara, 1975, s. 165-171.

İLHAN, Nadir, “Birleşik Fiil Kuruluşunda A-I-U Ünlüleri”, Türk Dili, S. 596, Ağustos, 2001, s. 177-182.

İNAN, Abdülkadir, "Kur'ân-ı Kerim'in Türkçeye En Eski Tercemeleri", Makaleler ve İncelemeler, 2. C., TTK Yay., Ankara, 1991, s. 162-168.

JOHANSON, Lars, Aspekt im Türkischen. Vorstudien zu einer Beschreibung des Türkeitürkischen Aspektsystems, Uppsala, 1971.

KAHRAMAN, Tahir, Çağdaş Türkiye Türkçesindeki Fiillerin Durum Ekli Tamlayıcıları, TDK Yay., Ankara, 1996.

KARABEYOĞLU, Adnan R., "+A- Eki ve Adların Fiilleşme İstikametleri Üzerine", İlmî Araştırmalar, S. 23, Bahar 2007, s. 73-91.

KARACA, Gülendam, Derleme Sözlüğü'nde Divanü Lügat'it-Türk'ten Fiiller, Yüksek Lisans Tezi, Çukurova Üniv. Sosyal Bilimler Enstitüsü, Adana, 2002.

KARAHAN, Leyla, "Fiil Terimi Üzerine", Türk Gramerinin Sorunları-II, TDK Yay., Ankara, 1999, s. 47-56.

_____, Leyla Karahan, Türkçede Söz dizimi, 7. bs., Akçağ Yay., Ankara, 2004.

_____, "Görülen Geçmiş Zaman Eki -dı/-di'nin Tarz ve Bağlama Fonksiyonuna Dair", Türk Kültürü Araştırmaları-Prof. Dr. Muharrem Ergin'e Armağan, S. 28, C. 1-2, 1992, s. 335-341.

_____, "Birleşik Kipli Fiillerde Çokluk Eki -lAr'ın Yeri", Türk Dili, S. 563, Kasım, 1998, s. 381-387.

KARPUZ, H. Ömer, Türkçe'de Zarflar-Türkiye Türkçesi Edebi Dilindeki Zarfların Yapısal ve İşlevsel İncelemesi, Ege-Doğuş Yay., Denizli, 2001.

KOCAMAN, Ahmet, "Türkçede Kip Olgusu Üzerine Görüşler", TDAY-Belleten, 1980-1981, s. 81-85.

KONONOV, A. N., Grammatika Sovremennogo Turetskogo Literaturnogo Yazıka (Türk Dili Grameri), Multilingual Yabancı Dil Yay., İstanbul, 2001.

KORAŞ, Hikmet, “Türkiye Türkçesinde Gereklilik”, Türklük Bilimi Araştırmaları, S. 17, Bahar, Niğde, 2005, s. 135-154.

_____, “Günümüz Türk Lehçelerinde Gereklilik”, Erciyes Üniv. Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi, Prof. Dr. Tuncer Gülensoy Armağanı, 2006/1, S. 20, s. 131-141.

KORKMAZ, Zeynep, Gramer Terimleri Sözlüğü, Genişletilmiş 2. bs., TDK Yay., Ankara, 2003.

_____, Türkiye Türkçesi Grameri (Şekil Bilgisi), TDK Yay., Ankara, 2003.

_____, Türkçede Eklerin Kullanılış Şekilleri ve Ek Kalıplaşması Olayları, TDK Yay., Ankara, 2000.

_____, “Türkiye Türkçesinde İktidar ve İmkân Gösteren Yardımcı Fiiller ve Gelişmeleri”, Türk Dili Üzerine Araştırmalar, C. I, TDK Yay., Ankara, 1995, s. 607-619.

_____, “Köktürkçede İsimden Fiil Türeten Ekler ve Köken Yapıları Üzerine”, Türk Dili Üzerine Araştırmalar, C. I, TDK Yay., Ankara, 1995, s. 188-194.

_____, “Kâşgarlı Mahmut ve Oğuz Türkçesi”, Türk Dili Üzerine Araştırmalar, C. I, TDK Yay., Ankara, 1995, s. 241-253.

_____, Türkiye Türkçesinde Fiil Çatısı Üzerine Görüşler (Alm. Diathasis, Fr. Voix, İng. Voice, Osm. Binâ, Fiil Binası)”, TDAY-Belleten, 1996, s. 159-165.

_____, “Türkçede Birleşik Fiiller ve Anlam Kaymaları”, Türk Dili, S. 559, Temmuz, 1998, s. 3-14.

_____, “Türkiye Türkçesindeki -madan / -meden < -maḍın / -meḍin Zarf-fiil (Gerundium) Ekinin Yapısı Üzerine”, Türk Dili Üzerine Araştırmalar, C. I, TDK Yay., Ankara, 1995, s. 151-158.

_____, Türkçede -°n Zarf-Fiil Eki ile –pan / -pen Eki ve Türemeleri", Türk Dili Üzerine Araştırmalar, C. I, TDK Yay., Ankara, 1995, s. 179-188.

_____, "*-asu/-esi* Gelecek Zaman Sıfat-fiil (Participium) Ekinin Yapısı Üzerine", Türk Dili Üzerine Araştırmalar, C. I, TDK Yay., Ankara, 1995, s. 145-150.

KÖK, Abdullah, Karahanlı Türkçesi Kur'an Tercümesi (Tiem 73 1v-235v/2), Doktora Tezi, Ankara Üniv. Sosyal Bilimler Enstitüsü, Türk Dili ve Edebiyatı Ana Bilim Dalı, Ankara, 2004.

KURIŞJANOV E., B. Sağındıkov, Ahmet Yükneki-Akikat Suyı, Almatı, 1985.

KUZNETSOV, Petro İ., "Türkiye Türkçesi Morfoetimolojisine Dair", TDAY-Belleten 1995, TDK Yay., Ankara, 1997.

LUBIMOV, Konstantin, "Çağdaş Türkiye Türkçesinde Çatı Kategorisi ve Çatı Ekleriyle Türetilen Fiiller", Türk Dili, C. XIII, S. 147, 1963, s. 150-155.

MAHMUDOV, K., Hibatu'l-Hakayik, Taşkent, 1968.

_____, Ahmad Yuknakining "Hibatu'l-Hakayik" Eseri Hakida, Taşkent, 1972.

MANSUROĞLU, Mecdut, "Karahanlıca", Tarihî Türk Şiveleri, (yay. haz. Mehmet Akalın), TKAE Yay., 3. bs., Ankara, 1998.

_____, "Türkçede –ġu Ekinin Fonksiyonları", Türkiyat Mecmuası, C. X, 1953, s. 347-350.

_____, "Türkçede –ġay / -gey Eki ve Türemeleri", Jean Deny Armağanı, Ankara, 1958, s. 171-183.

_____, "Türkiye Türkçesinde Söz Yapımı Üzerine Notlar", İstanbul Üniv. TDED, C. X, İstanbul, 1960, s. 5-25.

MENGES, K. Heinrich, "Zur Etymologie von Türkisch avurt etc. 'mundvoll', avuč, avut / a□ut 'handvoll'", Zentral-Asiatische Studien des Seminars für Sprach-und

Kulturwissenschaft Zentralasiens der Universität Bonn, Wiesbaden, 1971, s. 139-143.

NADALYAYEV, V. M., D. M. Nasilov, E. R. Tenişev, A. M. Şçerbak, Drevnetyurkskiy Slovar, Leningrad, 1969.

NECEF, Ekber N., Karahanlılar, Selenge Yay., İstanbul, 2005.

Necib Asım, Hibetü'l Hakayık, İstanbul, 1334.

ÖNER, Mustafa, "-matı Gerindiumu Hakkında", 3. Uluslar arası Türk Dil Kurultayı-1996, TDK Yay., Ankara, 1999, s. 833-840.

_____, "Türkçede İsimden Fiil Yapımı Üzerine Notlar", Modern Türklük Araştırmaları Dergisi, C. 3, S. 1, Mart 2006, s. 60-76.

_____, "Barış-/Barış Sözü Hakkında", Türk Dili ve Edebiyatı Araştırmaları Dergisi, VIII, İzmir, 1994, s. 57-65.

ÖNLER, Zafer, "Kutadgu Bilig'de Yer Alan Deyimler", Türk Dilleri Araştırmaları, S. 9, 1999, s. 119-186.

_____, "Kutadgu Bilig'de Organ Adlarıyla Kurulan Deyimler", 3. Uluslararası Türk Dili Kurultayı-1996, TDK Yay., Ankara, 1999, s. 841-862.

ÖZDARENDELİ, Nursel, "Necmettin Hacıeminoğlu'nun Dil Anlayışı Üzerine", Türk Kültürü, S. 507-588, Temmuz-Ağustos 2005, s. 225-236.

ÖZDEMİR, Emin, "Türkçede Fiillerin Çekimlenişine Toplu Bir Bakış", TDAY-Belleten, 1967, s. 177-204.

ÖZKAN, Fatma, "Yıldırım, Yıldız, Alev, Alaz/Yalaz, Işın, Işık Kelimeleri Nereden Geliyor", Bilig, Güz 2003, S. 27, s. 157-178.

ÖZMEN, Mehmet, "Gerek, Gerekmek ve Gereklilik Çekimi", Dil ve Edebiyat Araştırmaları Sempozyumu-Mustafa Canpolat Armağanı, Ankara, 2003, s. 177-193.

ÖZÖNDER BARUTCU, Sema, "Türk Dilinde Fiil ve Fiil Çekimi", Türk Gramerinin Sorunları-II, TDK Yay., Ankara, 1999, s. 56-65.

_____, 'Alî Şîr Nevâyî, Muḥākemetü'l-Luġateyn, İki Dilin Muhakemesi, TDK Yay., Ankara, 1996.

ÖZTÜRK, Rıdvan, "Yapım Eklerinin Nitelikleri, Sınırları, İşlevleri ve Sorunları", Türk Gramerinin Sorunları-II, TDK Yay., Ankara, 1999, s. 319-325.

ÖZYETGİN, Melek, Ebu Hayyân-Kitâbü'l-İdrâk li Lisâni'l-Etrâk-Fiil: Tarihî Karşılaştırmalı Bir Gramer ve Sözlük Denemesi, Köksav Yay., Ankara, 2001.

POPPE, Nicholas, Moğol Yazı Dilinin Grameri, (çev. Günay Karaağaç), Ege Üniv. Edebiyat Fakültesi Yay., İzmir, 1992.

RADLOFF, W., Kutadgu Bilik, Facsimile der uigurischen Handschrift der K.B. Hofbibliothek in Wien, St. Petersburg, 1890.

_____, Das Kutadgu Bilik des Jusuf Chass-Hadschib aus Balasagun, Theil I, Der Text in Transcription, St. Petersburg, 1891.

_____, Das Kutadgu Bilik des Jusuf Chass-Hadschib aus Balasagun, Theil II, Text und Ubersetzung nach den Handschriften von Wien und Kairo, 1. Leiferung, St. Petersburg, 1900, 2. Leiferung, St. Petersburg, 1910.

RAMSTEDT, G. J., Einführung in die altaische Sprachwissenschaft, II Farmenlehre, Helsinki, 1952.

_____, "Zum Türkischen Konditional", Finnisch-Ugrische Forschungen, XXIX / 3, 1946, s. 120-126.

RÄSÄNEN, Martti, Versuch eines etymologisches Wörterbuchs der Türksprachen, Helsinki, 1969.

_____, Materialien zur Morphologie der türkischen Sprachen, Helsinki, 1957.

RÓNA-TAS, A., An Introduction to Turcology, Studia Uralo-Altaica 33, Szeged, 1991.

RÜSTEMOV, R., Azerbaycan Dili Dialekt ve Şivelerinde Fe'l, Bakı, 1995.

SAVRAN, Hülya, "Bir İsim ile Bir Yardımcı Fiilden Oluşan Birleşik Fiiller Üzerine Yeni Görüşler". Türk Dili, S. 596, Ağustos, 2001, s. 140-142.

SCHAMİLOĞLU, Uli, "Türk Dillerinde Yardımcı Fiil Sorunu", Uluslararası Türk Dili Kongresi-1988, TDK Yay., Ankara, 1996, s. 153-168.

SEMENOV, A. A., Sobranie vostoçnych rukopisej Akademeii nauk Uzbekskoy SSR, Taşkent, 1957.

SERTKAYA, Osman F.,"Dinlemek-İşitmek Üzerine Yazışmalar", Türk Dili, S. 656, Ağustos 2006, s. 162-172.

_____, "Karahanlı Türkçesi Üzerine Yeni Neşriyat", Türk Kültürü, XV/176, Haziran, 1977, s. 491-496.

_____, "-An/-En Ekli Yeni Şekiller ve Örnekleri", TDAY-Belleten, 1989, s. 335-352.

SEV, Gülsel, "Türkiye Türkçesindeki Etmek Fiilinin Özellikleri", Türk Dili, S. 558, Haziran, 1998, s. 530-532.

SEVORTYAN, E. V., Etimologiçeskiy Slovar' Tyurkskih Yazıkov, I, Moskva 1974; II, Moskva 1978; III, Moskva 1980; IV, Moskva 1989; V, Moskva 1997.

ŞAHİN, Hatice, "Kutadgu Bilig'de Tasvirî Fiiller", Uludağ Üniv. Fen-Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi, C. 2, S. 2, 2000-2001, s. 95-105.

_____, "Gel- ve Git- Fiillerinin Birleşik Yapılarda Sergilediği Durumlar", Türk Dili, S. 595, Temmuz, 2001, s. 73-78.

ŞİRİN, Hatice, "Kutadgu Bilig'de Şimdiki Zaman", Türk Dili, S. 545, Mayıs 1997, s. 464-471.

TEMİZSOYLU ŞENEL, Yasemin, Kutadgu Bilig'de İsim Yapımı, Yüksek Lisans Tezi, Hacettepe Üniv. Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara, 2002.

TEKİN, Şinasi, "Bilin Bakalım Yazı Yazmak Nereden Geliyor?", Tarih ve Toplum, S. 78, Haziran 1990, s. 330-333.

_____, "Tekin'ler Yanıtlaşıyorlar", Tarih ve Toplum, S. 88, Nisan 1991, s. 202-205.

_____, "Eski Türkçe", Türk Dünyası El Kitabı, C. II, Dil, Kültür, San'at, TKAE Yay., 2. bs., Ankara, 1992, s. 69-120.

_____, "Türkçede *–MA-* Olumsuzluk Eki ile *–DİK+* Eki Nereden Geliyor?", İştikakçinin Köşesi, Simurg Yay., İstanbul, 2001, s. 43-58.

TEKİN, Talat, XI. Yüzyıl Türk Şiiri, TDK Yay., Ankara, 1989.

_____, Orhon Türkçesi Grameri, Türk Dilleri Araştırmaları Dizisi: 9, Ankara, 2000.

_____, Türk Dillerinde Birincil Uzun Ünlüler, Simurg Yay., Ankara, 1995.

_____, "Bir Kültür Bakanlığı Yayını Üzerine", Türkoloji Eleştirileri, Simurg Yay., Ankara, 1997, s. 144-151.

_____, "Yazı Yazmak 'Günah İşlemek' Değildir", Türkoloji Eleştirileri, Simurg Yay., Ankara, 1997, s. 67-73.

_____, "Yazı Yazmak ve Yanılmak Üzerine", Türkoloji Eleştirileri, Simurg Yay., Ankara, 1997, s. 73-83.

_____, "Zetacism and Sigmatism in Proto-Turkic", Makaleler 1-Altayistik, (yay. haz.) Emine Yılmaz-Nurettin Demir, Grafiker Yay., Ankara, 2003, s. 1-39.

_____, , "On the Old Turkic Verbal Noun Suffix {-dOK}", Makaleler II-Tarihi Türk Yazı Dilleri, (yay. haz.) Emine Yılmaz, Nurettin Demir, Öncü Kitap, Ankara, 2004, s. 529-537.

_____, "On the Turkic Gerundial Suffix {-matı(n)}", Makaleler II-Tarihi Türk Yazı Dilleri, (yay. haz.) Emine Yılmaz, Nurettin Demir, Öncü Kitap, Ankara, 2004, s. 613-624.

TEZCAN, Semih, "Kutadgu Bilig Dizini Üzerine", Belleten, C. XLV/2, 1981, s. 23-78.

TIETZE, Andreas, Tarihi ve Etimolojik Türkiye Türkçesi Lugatı, Simurg Yay., İstanbul-Wien, 2002.

TOLKUN, Selahattin, "Eski Türkçe Döneminde Arkaik Bir Fiil: Arı-", İlmî Araştırmalar, S. 20, Güz 2005, s. 149-157.

TOPRAK, Funda, Harezm Türkçesinde Fiil, Ankara, 2005.

TÖMÜR, Hamit, Tursun Eyüp, Atebetü'l-Hakayık, Pekin, 1980.

TSENG, Lan-Ya, Türkiye Türkçesinde Orta Hece Düşmesi, TDK Yay., Ankara, 2002.

TÜRK, Vahit, "İsimden Fiil Yapan *-al-/-el-; -l- ve -ar-/-er-; -r-* Eklerinin Kökeni", İlmî Araştırmalar, S. 21, 2006, s. 183-191.

_____, Türkçe'de Şimdiki Zaman Kavramı, Çekimleri ve Ekleri", Türk Dünyası Araştırmaları, S. 120, Haziran 1999, s. 9-39.

TÜRKYILMAZ, Fatma, Tasarlama Kiplerinin İşlevleri, TDK Yay., Ankara, 1999.

UYAR, M. Ali, Karahanlı Türkçesi Fiilleri İle Türkiye Türkçesi Fiilleri Arasında Fonetik ve Semantik Bakımlardan Bir Karşılaştırma, Yüksek Lisans Tezi, Gazi Üniv. Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara, 1985.

UYGUR, Sinan, "+lA- Ekinin İşlevleri Üzerine Bir Deneme", Türk Dili, S. 646, Ekim 2005, s. 347-351.

ÜLKÜ, Vural, Affixale Wortbildung im Deutschen und Türkischen, Ankara Üniv., Dil ve Tarih Coğrafya Fakültesi Yay., Ankara, 1980.

ÜNLÜ, Suat, Karahanlı Türkçesi Satır-arası Kur'an Tercümesi, (TİEM 235v/3-450r/7), Giriş, Metin, İnceleme, Analitik Dizin, Doktora Tezi, Hacettepe Üniv. Sosyal Bilimler Enstitüsü, Türk Dili ve Edebiyatı Anabilim Dalı, Ankara, 2004.

ÜSTÜNER, Ahat, Türkçede Pekiştirme, Fırat Üniv. Yay., Elazığ, 2003.

ÜSTÜNOVA, Kerime, "Dilek Kiplerinde Zaman Kavramı", Türk Dili, S. 635, Kasım 2004, s. 678-686.

VÁMBÉRY, Armin, Uigurische Sprachmonumente und Kutadgu Bilik, Innsbruck, 1870.

YAMAN, Ertuğrul, Türkiye Türkçesinde Zaman Kaymaları, TDK Yay., Ankara, 1999.

YAZIR, Elmalılı Hamdi, Hak Dini Kur'an Dili-Kur'an-ı Kerîm Meali, (haz.) Dücane Cündioğlu, Misyon Yay., İstanbul, 2001.

YILDIRIM, Talip, Kutadgu Biligde İsim Çekim ve Yapım Ekleri, Yüksek Lisans Tezi, Niğde Üniv. Sosyal Bilimler Enstitüsü, Niğde, 1998.

YÜCE, Nuri, Gerundien im Türkischen-Eine morphologische und syntaktische Untersuchung, Simurg Yay., İstanbul, 1999

YÜCEL, Bilal, "Türkiye Türkçesinde Fiil Çatıları", Türk Gramerinin Sorunları-II, TDK Yay., Ankara, 1999, s. 156-203.

ZEYNALOV, Ferhad R., "Türk Dillerinde Birleşik Eylem Meselesi", Türk Dili ve Edebiyatı Dergisi, XXIV-XXV, s. 455-468.

ZÜLFİKAR, Hamza, "Yapım ve Çekim Eklerinin Tahlili", Türk Gramerinin Sorunları-II, TDK Yay., Ankara, 1999, s. 325-333.

DİZİN (BASİT VE TÜREMİŞ FİİLLER)

A

aç-, 13
açığsa-, 163
açığsı-, 166
açık-, 197
açıl-, 199
açın-, 225
açıt-, 282
açsa-, 260
açtur-, 179
açur-, 251
adakla-, 130
adıl-, 199
adır-, 251
adırtla-, 130
adırtlaş-, 266
adna-, 96
adnal-, 200
adnaş-, 267
adnat-, 282
adrıl-, 200
adukla-, 130
ağ-, 13
ağına-, 96
ağırla-, 130
ağna-, 96
ağrıkan-, 226
ağrın-, 226
ağrış-, 267
ağrıt-, 282
ağru-, 107
ağruklan-, 152
ağrut-, 282
ağsa-, 260
ağuk-, 125
ahsumla-, 131
ahtar-, 173
ak-, 14
akar-, 115
akıla-, 131
akıt-, 283
aktur-, 179
al-, 14
alar-, 115
alda-, 118
aldaş-, 267
alduz-, 191
alın-, 226
alış-, 267
alk-, 32
alka-, 37
alkaş-, 267
alkın-, 226
alkış-, 267
alkıt-, 283
alsa-, 260
alsık-, 264
altunlaş-, 158
altur-, 180
amaçla-, 131
amrul-, 200
anj-, 14
anala-, 131
andğar-, 121
andık-, 125
andıka-, 170
anjıla-, 131
anjla-, 131
anu-, 29
anun-, 227

anut-, 283
ar-, 14, 15
arala-, 131
arġur-, 192
arı-, 29
arıġla-, 132
arıġlan-, 227
arın-, 227
arış -, 267
arıt-, 283
arḳa-, 37
arḳuḳlan-, 152
arlan-, 152
arsıḳ-, 264
arsıḳtur-, 180
art-, 32
arta-, 37
artın-, 227
artla-, 132
artuḳlan-, 227
artur-, 252
arwaş-, 268
arzula- / ārzūla-, 132
as-, 15
asıl-, 201
astur-, 180
asur-, 33
aş-, 16
aşa-, 96
aşat-, 284
aşġın-, 227
aşındur-, 180
aşla-, 132
aşun-, 227
aşsa-, 260
aşundur-, 180
at-, 16
ata-, 97
atġar-, 121
atıḳ-, 126
atıl-, 201
atış-, 268
atıt-, 111, 284
atlaş-, 158
atsa-, 261
attur-, 180
aw-, 16
awın-, 228
awıt-, 284
awla-, 132
awlal-, 201
awurtla-, 133
ay-, 16
aya-, 29
ayıl-, 201
ayıŋla-, 133
ayman-, 39
ayrış-, 268
aytıl-, 201
aytış-, 268
az-, 17
āzārla-, 133
azıl-, 202
azıt-, 284
azla-, 133
aztur-, 181
azuḳlan-, 152

B

ba-, 40
baġda-, 119
baġırsa-, 163
baġışla-, 133
baġrıḳ-, 126
baḳ-, 42
baḳın-, 228
baḳır-, 123

baḳış-, 268
balala-, 134
balıḳlan-, 153
balıḳsa-, 163
ban-, 228
bar-, 43
barığsa-, 163
barış-, 268
bartur-, 181
bas-, 43
basıl-, 202
basın-, 228
bassıḳ-, 264
bastur-, 181
başla-, 134
başsıra-, 168
bat-, 43
batur-, 252
bayu-, 107
bayut-, 284
bėḍ-, 44
beḍü-, 83
bėdüt-, 284
bėglen-, 229
beki-, 107
bekle-, 134
beklen-, 229
bekü-, 107
beküş-, 268
bel-, 44
bele-, 134
bėle-, 83
belgüle-, 134
belgürt-, 285
beliŋle-, 135
bėr-, 44
bėrigse-, 163
bėril-, 202
bėriş-, 269
bert-, 87
bez-, 44
beze-, 97
bezel-, 203
bezen-, 229
bezerle-, 135
bıç-, 44
bıçın-, 229
bış-, 45
bışığla-, 135
bışur-, 252
biç-, 44
bil-, 45
bildür-, 181
bildüz-, 191
bilemsin-, 223
bilezüklen-, 153
bilget-, 111
bilin-, 229
biliş-, 269
bilsik-, 265
biltür-, 181
bir-, 44
birik-, 126
biril-, 202
biriş-, 269
birle-, 135
bit-, 47
bitil-, 203
bitin-, 230
bitle-, 135
boḍu-, 107
boḍul-, 203
boġ-, 45
boġnaḳlan-, 153
boġtur-, 181
boğul-, 203
boğun-, 230
boğuzla-, 135

boġuzlan-, 230
boḫsuḳlan-, 153
boḳur-, 252
bol-, 46
borba-, 91
boşa-, 97
boşan-, 230
boşlaġlan-, 153
boşut-, 285
boymaş-, 269
boyna-, 98
boz-, 47
bozla-, 135
bozul-, 135, 204
böḍüş-, 269
bög-, 46
bögdele-, 135
böglün-, 231
bögürle-, 136
bölük-, 197
bös-, 46
buġar-, 89
buġraġur-, 115
bul-, 46
bula-, 136
bulduz-, 191
bulġa-, 91
bulġan-, 231
bulġaş-, 269
bulna-, 98
bulul-, 203
bulun-, 231
buŋal-, 114
bur-, 47
burtar-, 174
burunla-, 136
busuḳ-, 197
buş-, 46
buşur-, 253
butaḳlan-, 232
butan-, 232
butıḳla-, 136
butıḳlan-, 232
buyur-, 89
buz-, 47
buzul-, 204
bügüle-, 136
büktür-, 181
bür-, 47
bürkir-, 123
büt-, 47
bütse-, 261
büwkir-, 123

Ç

çaġır-, 123
çaḳır-, 123
çal-, 48
çalrat-, 285
çandış-, 269
çantur-, 182
çap-, 48
çarla-, 136
çarlaş-, 269
çat-, 49
çatıla-, 136
çawıḳ-, 126
çėçeklen-, 153
çek-, 49
çekleş-, 159
çelpeklen-, 153
çergüle-, 136
çertil-, 204
çewril-, 204
çewrül-, 204
çıġ-, 49
çıġrut-, 285

çıķ-, 49
çıķar-, 174
çıķra-, 160
çıķraş-, 270
çındġar-, 121
çınġar-, 121
çınıķ-, 126
çıŋra-, 160
çıwşa-, 98
çikne-, 98
çikre-, 160
çoġıla-, 136
çoġla-, 136
çoġlan-, 153
çoķ-, 49
çoķra-, 160
çoķtur-, 182
çovlan-, 153
çöj-, 49
çök-, 50
çöktür-, 182
çökür-, 253
çöm-, 50
çöz-, 49
çuvşa-, 98
çuwşaş-, 270
çüri-, 83
çürlen-, 232

D

dāġlan-, 232
dōstlaş-, 159
düş-, 74
düşmānlaş-, 159
düşvārlaş-, 159

E

eḍerle-, 137
eḍger-, 122
edik-, 126
eḍle-, 137
eḍleş-, 270
eg-, 17
ėge-, 29
egil-, 204
egse-, 261
egsü-, 37
egsüt-, 285
ek-, 17
ekele-, 137
ekiş-, 270
ekit-, 286
eksi-, 37
eksü-, 37
eksüt-, 285
ektür-, 182
elet-, 33
ėlet-, 33
elgel-, 204
elgeş-, 270
elget-, 286
ėligle-, 137
eligleş-, 270
ėlleş-, 270
elt-, 33
ėlükle-, 137
em-, 17
emge-, 38
emgen-, 232
emget-, 286
emit-, 34
emle-, 137
emlel-, 204
emse-, 261
emüz-, 299
ėn-, 18

eŋ-, 18
ėnçer-, 116
ėnçik-, 127
ėndür-, 182
ėne-, 98
ėnse-, 261
enükle-, 137
er-, 18
ėr-, 20
ereḍ-, 111
eret-, 111
ergür-, 192
eri-, 30
ėrindekle-, 138
erit-, 286
erked-, 111
ėrkeklen-, 154
erlen-, 154
ert-, 32
erü-, 30
erükle-, 138
erükse-, 163
erüt-, 286
es-, 18, 19
esenle-, 138
esirge-, 161
esirke-, 161
eskir-, 116
esne-, 99
estür-, 182, 183
esür-, 34
eşil-, 205
eşit-, 34
ėşit-, 34
ėşittür-, 183
eştür-, 183
eşü-, 30
eşül-, 205
eşün-, 232
ėt-, 19
etik-, 127
etle-, 138
etmeklen-, 154
etse-, 163
etüklen-, 154
ėw-, 19
ewdin-, 232
ėwdür-, 183
ewir-, 34
ėwiş-, 270
ėwit-, 286
ewlen-, 233
ewril-, 205
ewrül-, 205
ewse-, 163
ewsin-, 167
ewür-, 34
ewüs-, 35
ewze-, 38
eymen-, 39
eysil-, 205

F

fermānla-, 138

G

gümārla-, 138

Ḥ

ḥarāmla-, 138

Ḫ

ḫaṣmlaş-, 159
ḫorla-, 138

I

ıç-,
ıḍ-, 19
ıḍıl-, 205
ıḍış-, 270
ıḍsa-, 261
ıġla-, 139
ıġlaş-, 270
ıl-, 20
ıldur-, 183
ınan-, 233
ınçıḳla-, 139
ınçıḳlan-, 233
ıŋra-, 160
ıŋran-, 233
ıŋrat-, 287
ırġa-, 38
ırġal-, 206
ırġan-, 233
ısır-, 35
ısıtıl-, 206
ısparla-, 139
ısparlan-, 234
ısrıl-, 206
ısrış-, 271
ıstıl-, 206
ışan-, 36
ıtla-, 139
ıy-, 19

İ

iç-, 20
içger-, 122
içik-, 127
içiş-, 271
içle-, 139
içlen-, 234
içse-, 261
içür-, 253
igḍil-, 206
igen-, 234
igiḍ-, 35
igit-, 35
igle-, 140
iglel-, 206
iglen-, 234
ikle-, 140
il-, 20
ildür-, 183
ilen-, 35
ilin-, 234
iliş-, 271
illeş-, 270
imle-, 140
imleş-, 271
in-, 18
indür-, 182
ir-, 20
iri-, 30
irik-, 197
irinçlen-, 154
irken-, 234
irkin-, 234
irkiş-, 271
irkle-, 140
irpel-, 206
irte-, 119
irteş-, 271
irtet-, 287
is-, 21
isin-, 235
isit-, 287
iste-, 119
istet-, 287
işen-, 36

işimsin-, 160
işit-, 34
işle-, 140
işlet-, 287
it-, 19, 21
itin-, 235
itse-, 261
iw-, 19
iwin-, 235
iwit-, 286
izle-, 141

K

ķa-, 40
ķaç-, 50
ķaçın-, 235
ķaçrumsın-, 224
ķaçur-, 253
ķaḍġur-, 116
ķaḍġurt-, 287
ķadır-, 253
ķaḍır-, 253
ķaḍıt-, 288
ķaġunsa-, 163
ķaġur-, 253
ķaķır-, 124
ķaķıt-, 288
ķal-, 50
ķalat-, 288
ķalıt-, 288
ķalnu-, 108
ķalŋula-, 141
ķam-, 51
ķama-, 170
ķamıt-, 288
ķan-, 51
ķana-, 99
ķap-, 51
ķapış-, 271
ķapsa-, 261
ķapsal-, 206
ķar-, 51, 52
ķaraġur-, 116
ķarar-, 116
ķarġa-, 91
ķarġaş-, 272
ķarı-, 83
ķarıl-, 207
ķarıla-, 141
ķarıt-, 288
ķarla-, 141
ķarlat-, 288
ķarşa-, 99
ķarta-, 99
ķarwa-, 91
ķaşuķla-, 141
ķaşuķlan-, 235
ķat-, 52
ķatġur-, 192
ķatıġlan-, 236
ķatıl-, 207
ķatın-, 236
ķatlan-, 236
ķatur-, 254
ķawçı-, 92
ķawdın-, 236
ķavuş-, 272
ķay-, 52
ķayġur-, 116
ķayġurt-, 287
ķayna-, 170
ķayt-, 288
ķazġal-, 207
ķazġan-, 236

ķazı-, 172
keç-, 52
kėçit-, 289
keçse-, 262
keçür-, 254
keçürse-, 262
keḍ-, 52
keḍir-, 89
keḍür-, 254
keḍürse-, 262
kėgir-, 124
kehllendür-, 183
kekteş-, 272
kel-, 53
keldür-, 184
kelgir-, 192
keligse-, 164
keliş-, 272
keltür-, 184
kemlen-, 237
kėŋe-, 84
kėŋeş-, 272
kėnik-, 127
keŋirsi-, 166
keŋit-, 289
kėŋü-, 108
kėŋür-, 254
kėŋüt-, 289
ker-, 53, 54
kerekle-, 141
kerekülen-, 154
keril-, 207
kert-, 87
kertil-, 207
kes-, 54
kesil-, 207
kesin-, 237
kėter-, 174
ketür-, 184
kew-, 54
kewşe-, 99
kez-, 55
kezger-, 122
keziş-, 272
ķıçıla-, 141
ķıḍ-, 177
ķıġır-, 124
ķıķır-, 124
ķıl-, 55
ķın-, 55
ķına-, 99
ķınal-, 208
ķınat-, 289
ķır-, 55
ķırçal-, 208
ķırġa-, 92
ķırķıl-, 208
ķırlan-, 237
ķıs-, 55
ķısın-, 237
ķısur-, 255
ķış-, 56
ķışla-, 142
ķışlağlan-, 154
ķıştur-, 184
ķışur-, 255
ķıwan-, 237
ķıy-, 177
ķızġur-, 193
ķızġut-, 196
ķızu-, 108
kiçi-, 84
kigür-, 193
kik-, 56
kikür-, 193
kikçür-, 176
kiŋeş-, 272

kinik-, 127
kiŋü-, 108
kiŋüt-, 289
kir-, 53, 56
kirigse-, 164
kirik-, 127
kirin-, 237
kiritle-, 142
kişe-, 84
kişel-, 208
kişne-, 100
kiter-, 174
kivür-, 193
kizle-, 142
kizlen-, 237
ķoḍ-, 177
ķol-, 56
ķoldaşlan-, 154
ķoltur-, 184
ķolun-, 237
ķomıt-, 289
ķon-, 238
ķondı-, 92
ķoŋrul-, 208
ķonuķla-, 142
ķoŋur-, 90
ķop-, 57
ķopar-, 174
ķopġur-, 193
ķopur-, 255
ķopuş-, 273
ķopza-, 100
ķopzaş-, 273
ķora-, 100
ķorı-, 84
ķorķ-, 87
ķorķın-, 238
ķorķıt-, 289
ķorķuş-, 273
ķorķut, 289
ķoru-, 84
ķoş-, 57
ķoşul-, 209
ķow-, 57
köç-, 57
köker-, 117
kökre-, 161
kökse-, 164
köler-, 117
köm-, 58
kömerle-, 142
kömül-, 209
kömün-, 238
kön-, 58
köndür-, 185
köŋleklen-, 154
könül-, 209
köpeḍ-, 111
kör-, 58
körgit-, 196
körgüt-, 196
köriş-, 273
körit-, 290
körket-, 111
körkit-, 196
körset-, 290
körügse-, 164
körükle-, 142
körül-, 209
körün-, 238
körüş-, 273
köşer-, 90
köşit-, 290
kötürse-, 262
köy-, 59
köytür-, 185
köyür-, 255

közger-, 122
közün-, 239
ḳuç-, 59
ḳuçuş-, 273
ḳuḍur-, 90
ḳulaçla-, 142
ḳun-, 59
ḳurça-, 100
ḳurġa-, 100
ḳurġat-, 111
ḳurġır-, 117
ḳurı-, 84
ḳurış-, 273
ḳurıt-, 290
ḳurtul-, 210
ḳuru-, 84
ḳuruġsı-, 166
ḳurul-, 210
ḳurun-, 239
ḳurut-, 290
ḳustur-, 185
ḳuşla-, 143
ḳutaḍ-, 111
ḳutal-, 114
ḳutul-, 210
ḳutur-, 90, 185
ḳuy-, 177
ḳuytur-, 185
ḳuzġır-, 193
kü-, 40
küçe-, 100
küçeḍ-, 112
küçel-, 211
küçen-, 239
küçsüzle-, 143
küḍḍür-, 185
küḍül-, 211
kül-, 59
külçir-, 176
küldür-, 186
külsir-, 176
kültür-, 186
külümsin-, 224
küpil-, 211
küret-, 290
küse-, 164
küset-, 290
kütür-, 185
küwen-, 239
küvezlen-, 154
küy-, 59
küydür-, 185
küyül-, 211
küyür-, 255
küze-, 101
küzer-, 117
küzger-, 122
küzük-, 127

M

man-, 59, 228
maŋ-, 59
mandarlan-, 155
manġır-, 193
maŋıt-, 291
mayış-, 273
menfa'atlan-, 155
meŋizlen-, 155
meŋze-, 101
meŋzeş-, 274
meŋzet-, 291
mezelen-, 155
min-, 60
möŋ-, 60
mun-, 60
muŋad-, 112
munaḍ-, 112

muŋaḍtur-, 186
muŋal-, 114
muŋḳar-, 122
muŋuḳ-, 127
muyav-, 90
mün-, 60
mündür-, 186
münle-, 143
müŋüzlen-, 155

N

neŋsin-, 167
nişānlan-, 155

O

oḍġur-, 193
oḍul-, 211
oḍun-, 239
oġra-, 104
oġrıla-, 143
oġur-, 36
oġurla-, 143
oğuşlan-, 155
oḫsın-, 167
oḫşa-, 38
oḫşaş-, 274
oḫşat-, 291
oḳı-, 30
oḳıl-, 211
oḳın-, 240
oḳış-, 274
oḳıtsa-, 262
oḳra-, 161
oḳşa-, 38
oḳta-, 119
oḳtaş-, 274
oḳtat-, 291
oḳu-, 30
oḳul-, 211
oḳun-, 240
oldur-, 39
oltur-, 39
oŋ-, 21
oŋalt-, 291
oŋar-, 175
oŋuḳ-, 197
oŋul-, 211
op-, 21
opra-, 38
or-, 21
orıla-, 143
orla-, 143
orlaş-, 274
orna-, 101
ornal-, 212
ornat-, 291
ortaḳlaş-, 159
osan-, 240
ota-, 101
otġar, 122
otlan-, 155
otlat-, 291
ow-, 21
oy-, 22
oyna-, 101
oytur-, 186
oz-, 22
ozıt-, 292
ozur-, 256
ozuş-, 274

Ö

ö-, 12
öç-, 22

öçe-, 170
öçeş-, 274
öçür-, 256
öḍür-, 36
öfkelen-, 240
ög-, 23
ögdil-, 212
ögdül-, 212
ögir-, 36
ögitse-, 262
öglen-, 241
ögren-, 241
ögret-, 292
ögse-, 262
ögtür-, 186
ögün-, 241
öküzlen-, 155
öl-, 23
ölç-, 32
ölçele-, 173
öldür-, 186
öli-, 108
öliş-, 275
ölse-, 262
öltür-, 186
ön-, 23
öndür-, 190
öŋlen-, 156
öp-, 23
öpkele-, 143
öpse-, 262
öptür-, 186
öpül-, 212
öpün-, 241
öpür-, 256
öpüş-, 275
ör-, 24
örle-, 143
örlen-, 241
ört-, 33
örte-, 102
örtel-, 212
örteş-, 275
örtül-, 212
örtün-, 241
örtüş-, 275
örüle-, 144
öşer-, 36
öt-, 24
öte-, 30
ötel-, 212
ötle-, 144
ötse-, 262
ötür-, 186, 256
öttür-, 187
öwkelen-, 240
özle-, 144
özne-, 102

P

peẕīrle-, 135
peẕīrlen-, 156

R

rāstla-, 144
rāzlaş-, 159
ribāmla-, 144

S

sa-, 40
sabanla-, 144
saç-, 60
saçıt-, 292
saçrat-, 292
saġın-, 242
saġlıḳlan-, 156

saḳla-, 144
saḳlan-, 242
sal-, 61
salın-, 242
sana-, 102
sanç-, 87
sançıḳ-, 198
sançış-, 275
saŋla-, 145
sanrış-, 275
sap-, 61
sar-, 62
sarġar-, 117
sarḳ-, 87
sarsıt-, 292
sasıt-, 292
satıġlaş-, 275
satıġsa-, 164
satış-, 275
satsa-, 263
satur-, 187
sawaş-, 275
sawdıçlan-, 156
sawıl-, 213
sawla-, 145
sawlan-, 242
sawlaş-, 275
sawruḳ-, 198
sawul-, 213
sawur-, 256
sayġır-, 125
saypa-, 92
seçil-, 213
seḍre-, 92
seḍreş-, 276
semri-, 108
senle-, 145
ser-, 62
seri-, 172
seril-, 213
serin-, 243
seş-, 62
sew-, 62
sewil-, 213
sewin-, 243
sewit-, 292
sewül-, 213
sewün-, 243
sėzik-, 198
sėzin-, 243
sı-, 41
sıġ-, 63
sıġın-, 243
sıġırla-, 145
sıġta-, 103
sıġur-, 257
sıḳ-, 63
sın-, 244
sına-, 103
sınal-, 213
sındur-, 187
sışıl-, 214
sıt-, 292
sıtġa-, 92
sıtur-, 187
sız-, 63
sızġur-, 194
sızla-, 145
sızlat-, 293
silkin-, 244
siŋ-, 63
siŋillen-, 156
siŋür-, 257
soġı-, 84
soġış-, 276
soġuḳlan-, 156
soġun-, 244
soḳ-, 64, 65

soḳtur-, 187
soluş-, 276
somlı-, 92
soŋda-, 119
soŋla-, 145
sor-, 64
sorıt-, 293
sorul-, 214
soruş-, 276
soysuḳ-, 265
soyuḳ-, 198
soyul-, 214
soyurḳa-, 162
sög-, 64
sögne-, 103
sök-, 64, 65
sökmenlen-, 156
sökül-, 214
söndür-, 187
sözle-, 145
sözleş-, 276
sözlet-, 293
subı-, 84
suçıt-, 293
suçul-, 214
suḍ-, 65
suġul-, 214
suḳ-, 65
suḳı-, 108
suḳlan-, 156
suḳun-, 90
sumlı-, 92
suwa-, 103
suwal-, 215
suwġarımsın-, 224
suwış-, 276
suwsa-, 165
suwsat-, 293
suwsı-, 166
suyurḳa-, 162
süçin-, 244
süçit-, 293
süḍre-, 92
süḍrü-, 92
sümür-, 90
sür-, 65
sürç-, 87
sürsük-, 265
sürül-, 215
sürün-, 244
süs-, 66
süstel-, 114
süsül-, 215
süsüş-, 277
sütger-, 122
süwrit-, 112
süz-, 66
süzül-, 215

Ş

şevḳlen-, 157
şuwşaş-, 270

T

taġıḳ-, 128
taġlat-, 293
taḳ-, 66
taḳtur-, 187
talpır-, 257
talula-, 146
tamçur-, 176
tamġala-, 146
tamġır, 194
tamış-, 277
tamtur-, 187
tamuz-, 299

tan-, 66
tançula-, 146
tanıl-, 215
taŋıl-, 216
taŋırḳa-, 162
taŋlat-, 294
tap-, 67
tapıl-, 216
tapın-, 245
tapla-, 146
taplaş-, 277
tapun-, 245
tapuz-, 299
tar-, 67
tara-, 170
taral-, 216
taran-, 245
tarıḳ-, 128
tarıl-, 216
tarımsın-, 224
tarmal-, 216
tarmaş-, 277
tarmutlan-, 157
tart-, 88
tartna-, 171
taru-, 108
tarun-, 245
tarut-, 294
tasġa-, 93
taş-, 67
taşıt-, 294
taşla-, 146
taşu-, 85
taşut-,
tatı-, 172
tatıġsa-, 165
tatıḳ-, 128
tatıt-, 294
tatur-, 257
taw-, 68
tawrat-, 294
tay-, 68
taya-, 85
tayan-, 245
tazar-, 117
tazġır-, 125
tė-, 41
teg-, 68
tegür-, 257
tėgür-, 257
tel-, 69
teltür-, 187
tėn-, 246
teŋ-, 69
teŋe-, 103
teŋeş-, 277
teŋle-, 147
tenri-, 93
tep-, 69
tepiş-, 277
tepse-, 103
tepze-, 103
tėr-, 69
tėrgen-, 246
tėrgeş-, 277
tėril-, 216
tėrin-, 246
tersin-, 246
teş-, 69
teşil-, 217
tėtil-, 217
tėtür-, 188
tew-, 70
tewrül-, 217
tewşin-, 246
tez-, 70
tıḍ-, 70
tıḍın-, 246

tıḍış-, 277
tıġra-, 93
tıġraḳlan-, 157
tılda-, 119
tılıḳ-, 128
tın-, 70
tındur-, 188
tınıl-, 217
tıŋla-, 147
tıy-, 70
ti-, 41
tigüle-, 147
tik-, 70
tiktür-, 188
tiküle-, 147
tildür-, 188
tilemsin-, 224
tileş-, 278
tilkülen-, 157
tir-, 69
tiren-, 247
tirgür-, 194
tirgüz-, 195
tiril-, 216
tirin-, 246
tişilen-, 157
tişlen-, 247
tiz-, 71
tizle-, 148
toḍ-, 178
toḍun-, 247
toġ-, 71
toġra-, 93
toġral-, 217
toġraş-, 278
toġur-, 258
toḳı-, 85
toḳıl-, 217
toḳın-, 247
toḳış-, 278
toḳul-, 217
toḳuş-, 278
tol-, 217
toldur-, 188
tolġa-, 93
tolġar-, 258
toltur-, 188
tolula-, 148
tolulan-, 247
tolun-, 248
toŋ-, 71
topraş-, 278
toşġur-, 194
tozġır-, 125
tögül-, 218
tök-, 71
tökül-, 218
tölen-, 248
tön-, 71
töŋder-, 175
töŋül-, 219
törçi-, 93
töri-, 85
törpi-, 94
törpiş-, 278
törü-, 85
törüt-, 295
töşel-, 218
tu-, 41
tuġ-, 71
tuġtur-, 188
tuġur-, 258
tulumlan-, 157
tumlıt-, 295
tumluġlan-, 157
tun-, 248
tunçuḳ-, 128
tuntur-, 188

tur-, 72
turġur-, 194
turġuz-, 196
turılan-, 157
turķın-, 248
turuġsa-, 165
turuķ-, 198
turuķtur-, 188
turuş-, 278
tusuķ-, 198
tusul-, 218
tuş-, 72
tuşġur-, 195
tuşıķ-, 128
tuşur-, 258
tut-, 72
tutsuķ-, 265
tutul-, 218
tutun-, 248
tutuz-, 299
tuwra-, 104
tuy-, 73
tuysuķ-, 265
tuza-, 104
tüg-, 73
tüket-, 295
tüne-, 104
tüner-, 117
tünet-, 295
tüŋül-, 219
tüpger-, 122
tüpir-, 118
tüpük-, 128
tür-, 73
türçi-, 93
türt-, 88
türtüş-, 278
türül-, 219
tüş-, 74
tüşe-, 104
tüz-, 74
tüzer-, 118
tüzül-, 219

U

u-, 12
uç-, 25
uçuķ-, 128
uçur-, 259
uçuzla-, 148
uḍ-, 25
uḍdur-, 189
uḍıt-, 295
uḍtur-, 189
uġra-, 104
uġral-, 219
uŋşa-, 39
uķ-, 25
uķsa-, 263
uķtur-, 189
uķul-, 219
uķuş-, 279
ul-, 26
ula-, 31
ulan-, 249
ulaş-, 279
ulġaḍ-, 112
ulġat-, 112
ulġay-, 112
ulı-, 31
ulış-, 279
ulıt-, 296
uluġla-, 148
um-, 26
umdur-, 189
umın-, 249
umun-, 249

un-, 249
ur-, 26
ursa-, 263
ursuḳ-, 265
uruġla-, 149
uruġlan-, 249
uruş-, 279
us-, 27
usan-, 240
usandur-, 189
usıt-, 296
uşan-, 249
utrulan-, 157
utruş-, 280
utsuḳ-, 265
utul-, 220
uw-, 21
uwun-, 249
uwuş-, 280
uy-, 25, 27
uza-, 31
uzat-, 296

Ü

üḍleş-, 280
üḍre-, 39
üḍrün-, 250
üḍür-, 36
üg-, 27
ügri-, 39
ügril-, 220
ügriş-, 280
ügrit-, 296
üjükle-, 149
ük-, 27
ükekle-, 149
ükli-, 109
üklit-, 296
ükül-, 220
üküşle-, 149
üküşlen-, 250
üle-, 105
üleş-, 280
ület-, 296
ün-, 23
ünde-, 120
ünden-, 250
ündeş-, 280
ündür-, 190
üpleş-, 280
ür-, 28
ürger-, 118
ürk-, 33
ürkül-, 220
ürküş-, 280
ürküt-, 296
ürŋer-, 118
ürper-, 175
ürül-, 220
üste-, 105
üş-, 28
üşe-, 171
üşel-, 220
üşer-, 36
üşi-, 32
üşik-, 198
üşikle-, 149
üşit-, 297
üşkir-, 124
üt-, 28
üyük-, 199
üz-, 28
üzül-, 220

Y

yaḍıl-, 220

yaḍul-, 220
yaġ-, 75
yaġdur-, 190
yaġıla-, 149
yaġılaş-, 281
yaġıt-, 113, 297
yaġrı-, 109
yaġtur-, 190
yaġu-, 172
yaġur-, 259
yaḳ-, 75
yaḳur-, 90, 259
yalġa-, 94
yalġanḳa-, 120
yalḳ-, 88
yalwa-, 94
yalwar-, 94
yamla-, 149
yan-, 75, 76
yana-, 105
yanış-, 281
yaŋḳula-, 149
yaŋşa-, 94
yaŋza-, 105
yap-, 76
yapçur-, 259
yapıl-, 221
yapın-, 250
yapsa-, 263
yapul-, 221
yapuş-, 281
yar-, 76
yara-, 85
yaraştur-, 190
yarıl-, 221
yarımla-, 150
yarlıḳa-, 120
yarlıḳal-, 221
yarlıḳan-, 250
yarsı-, 166
yaru-, 109
yarun-, 250
yarut-, 297
yas-, 76
yaş-, 77
yaşa-, 105
yaşar-, 118
yaşna-, 105
yaşnat-, 297
yaşur-, 259
yat-, 77
yata-, 106
yatġur-, 195
yatıḳ-, 129
yatsa-, 263
yawaşlan-, 158
yawġanlan-, 158
yawrı-, 110
yawrıt-, 297
yawu-, 172
yayıl-, 220
yaz-, 77, 78
yazıḳ-, 129
yazıl-, 222
yazuḳsın-, 167
yė-, 42
yėgiḍ-, 35
yėgle-, 150
yėl-, 78, 222
yemişlen-, 158
yėmrül-, 222
yemür-, 90
yeŋ-, 78
yenç-, 88
yeni-, 86
yėni-, 86
yėr-, 79
yėrsin-, 167

yėse-, 263
yet-, 79
yėt-, 79, 80
yėtsik-, 265
yėtür, 190
yėze-, 86
yıḍı-, 110
yıġ-, 79
yıġıl-, 222
yıġla-, 139
yıġu-, 172
yıḳ-, 80
yıḳıl-, 222
yıḳsa-, 263
yılır-, 259
yıra-, 171
yırat-, 297
yırla-, 150
yırt-, 89
yırtıl-, 222
yi-, 42
yigeḍ-, 113
yigle-, 150
yil-, 78, 222
yilkit-, 196
yilküt-, 196
yind-, 89
yir-, 79
yirgür-, 195
yirik-, 129
yiş-, 281
yit-, 79, 80
yitür-, 190
yoḍ-, 178
yoġla-, 150
yoġrul-, 223
yoḳaḍ-, 113
yoḳal-, 115
yoḳaltur-, 191
yoḳat-, 113
yoḳattur-, 191
yoḳla-, 150
yoḳlat-, 298
yolçıla-, 151
yomdar-, 175
yon-, 80
yoŋa-, 86
yopıla-, 151
yopla-, 151
yor-, 81
yorı-, 86
yow-, 81
yoy-, 178
yoza-, 106
yöle-, 86
yör-, 81
yöri-, 86
yörü-, 86
yu-, 42
yuḍruḳla-, 151
yuḳ-, 81
yuḳa-,
yul-, 81
yuluġla-, 151
yum-, 82
yumdar-, 175
yumşa-, 106
yumşaḳla-, 151
yumşan-, 251
yumul-, 223
yumurlan-, 251
yun-, 251
yunçı-, 94
yunçıt-, 298
yuşul-, 223
yut-, 82
yutıḳ-, 129
yuw-, 82

yuwġat-, 113
yuwtur-, 191
yuwul-, 223
yüḍ-, 178
yüḍür-, 259
yügür-, 91
yügürt, 298
yükle-, 151
yükse-, 165
yülit-, 298
yülüt-, 298
yüm-, 82
yümtür-, 191
yümül-, 223
yüreklen-, 158
yüz-, 82, 83
yüzlen-, 158

Z

ziyānla-, 152

ÖZ GEÇMİŞ

1979 yılında Malatya'nın Akçadağ ilçesinde doğdu. 1996 yılında Malatya Anadolu Lisesi'ni bitirdi. Aynı yıl Gazi Üniversitesi Gazi Eğitim Fakültesi Türk Dili ve Edebiyatı Öğretmenliği Bölümünü kazandı. 2000 yılında bu bölümü birincilikle tamamlayarak Kayseri'ye öğretmen olarak atandı. 2000-2001 eğitim-öğretim yılında Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Türk Dili ve Edebiyatı ana bilim dalı Yeni Türk Dili bilim dalında yüksek lisans öğrenimine başladı. 2002 yılında aynı enstitüde Türk Dili bilim dalında araştırma görevlisi oldu. 2003 yılında Prof. Dr. Mustafa ARGUNŞAH'ın danışmanlığında hazırladığı *Türk Dilinde Ünsüz Değişmeleri* konulu yüksek lisans tezini tamamlayarak Türk dili uzmanı oldu. Aynı yıl Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Türk Dili ve Edebiyatı ana bilim dalı Türk Dili bilim dalında doktora öğrenimine başladı. Türk dilinin etimoloji, gramer, Türkçe öğretimi gibi konularını ele alan çeşitli makale ve bildirileri bulunmaktadır. Evli ve bir çocuk babasıdır.

İletişim:
Adres: Erciyes Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Kayseri.
Telefon: 05056876744
e-posta: gunerg@erciyes.edu.tr